

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI
SZABÓ IMRE

III. KÖTET

1—2. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1953

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

Szerkeszti

SZABÓ IMRE

Technikai szerkesztő

SZABOLCS OTTÓ

SZERKESZTŐSÉG : BUDAPEST, V., NÁDOR-U. 12.

KIADÓHIVATAL : BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY-U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. osztályának előadóülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven nyomtatásban még meg nem jelent értekezéseket közölnek a társadalmi-történeti tudományok (történelem, filozófia, klasszika-filológia, régészet, művészettörténet, néprajz, pedagógia, jog, közgazdaságtan, földrajz) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők :

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest, V., Nádor-u. 12.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különlenyomat és nyomtatott 40 000 »n«-enként 400.— Ft tiszteletdíj illet meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40.— Ft, külföldi címre 60.— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 04-878-111-48), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin-út 21., Magyar Nemzeti Bank egyszámla száma 45-790-057-50-032) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki :

1. *Acta Historica*
2. *Studia Historica*
3. *Acta Archaeologica*
4. *Acta Ethnographica*

Acta Historica szerkesztősége : Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Studia Historica szerkesztősége : Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Acta Archaeologica szerkesztősége : Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

Acta Ethnographica szerkesztősége : Budapest, Egyetem, Néprajzi Intézet. VIII., Trefort-u. 8.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI
SZABÓ IMRE

III. KÖTET

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1953

II. OSZT. KÖZL.

TARTALOMJEGYZÉK

III. kötet

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK:

<i>Fogarasi Béla</i> : Marx a tudományos kommunizmus megalapozója	1
<i>Szladits Károly</i> : Az új családjogi törvény bemutatása és méltatása	11
<i>Párducz Mihály</i> : Hallstatt-kori temető Szentcsanak-Vekerzugon	21
<i>Györffy György</i> : A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása ..	69
<i>Sándor István</i> : Világos és Arad a magyar néphagyományban	105

BESZÁMOLÓK — ÁLLANDÓBIZOTTSÁGI VITÁK:

A tudománytörténeti munka legközelebbi feladatai	187
<i>K. K. Markov</i> : A geomorfológia alapvető kérdései c. munkájának megvitatása	193
<i>Vargyas Lajos</i> : A magyar vers ritmusa c. könyvének megvitatása	219

KÖNYVBÍRÁLAT — KÖNYVISMERTETÉS:

<i>Szabó Imre</i> : Fogarasi Béla, Filozófiai előadások és tanulmányok	259
<i>Heller Ágnes</i> : N. G. Csernisevszkij Válogatott filozófiai művei	267
<i>Határozat Bakos József</i> : Mátyusföldi gyermekjátékok c. könyvével kapcsolatban	275

AKADÉMIAI NAGYGYŰLÉS 1953.

A TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK ELŐADÁSAI

Fogarasi Béla akadémikus:

A tudomány törvényei Sztálin »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című művének megvilágításában	285
---	-----

Hozzászólók:

<i>Jánossy Lajos</i> akadémikus	302
<i>Rényi Alfréd</i> lev. tag	306
<i>Szörényi Imre</i> akadémikus	310
<i>Törő Imre</i> akadémikus	315

Molnár Erik akadémikus:

Voluntarizmus és fatalizmus (A társadalmi törvényszerűség kérdése Sztálin »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című művének megvilágításában.)	323
--	-----

Hozzászólók:

<i>Gunda Béla</i> , a történettudományok kandidátusa	338
<i>Szabó Imre</i> lev. tag	343
<i>Székelly Endréné</i>	348

Nagy Imre akadémikus :

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet néhány közgazdasági problémája a népi demokratikus országokban	357
---	-----

Hozzászólók :

<i>Erdei Ferenc</i> lev. tag	378
<i>Dégen Imre</i>	380
<i>Fekete Ferenc</i>	386
<i>Csizmadia Ernő</i>	391

Hevesi Gyula lev. tag :

A tudomány és termelés szocialista kapcsolatai	395
--	-----

Hozzászólók :

<i>Geleji Sándor</i> lev. tag	413
<i>Gillemot László</i> lev. tag	415
<i>Vadász Elemér</i> akadémikus	419
<i>Winter Ernő</i> lev. tag	421
<i>Markos György</i>	425
<i>Freund Mihály</i> lev. tag	430
<i>Sedlmayr Kurt</i> akadémikus	431
<i>Korach Mór</i> , a műszaki tudományok doktora	434

MARX — A TUDOMÁNYOS KOMMUNIZMUS MEGALAPOZÓJA

FOGARASI BÉLA akadémikus

1883 március 14-én, 70 évvel ezelőtt halt meg Marx Károly. Neve örökre összeforrott az emberiség legnagyobb felszabadító mozgalmával, a nemzetközi forradalmi munkásmozgalommal. Tudós és forradalmár. Marx egész tudományos munkásságát a proletárforradalom céljának szolgálatába állította és forradalmi tevékenysége megtermékenyítette elméleti, tudományos alkotó munkáját.

Nehéz dolog Marxról ünnepi megemlékezést írni. Életműve oly kimeríthetetlenül gazdag — műveinek csak felsorolása is hosszú oldalakat venne igénybe. S emellett legkisebb írásai, egy-egy levele, sokszor egy-egy megjegyzése olyan eszmei kincseket foglal magában, hogy túlságosan nehéz lemondani ismertetésükről, méltatásukról.

És lehet-e Marxnak csak eszméiről beszélni és meg nem mutatni a nagyszerű embert, a forradalmi harcos eszményképét? Meg nem emlékezni nagy barátjáról, harcos fegyvertársáról, Engelsről? Marx családjáról, szerető, hű élet-társáról és megértő munkatársáról, Jenny von Westphalenről? Valóban — minden megemlékezés végtelenül hiányos és töredékes lesz — ezért a leghelyesebb eleve vállalni ezt, teljességre nem is törekedni és kiválasztani egy vezérlő gondolatot, szempontot, amely Marxról való megemlékezésünknek is marxi jelleget ad. Azt hiszem, Marx szellemében járunk el, ha az ő elméletét abból a szempontból tekintjük, mit ad az nekünk mai harcainkban, munkánkban, hogyan igazolta Marx tanait napjainkban az élet, a gyakorlat. Ezért napjainkban a téma, amely bennünket is legközvetlenebbül érdekel, ez: *Marx a szocializmusról, a kommunizmusról.*

Marx Engels-szel együtt a tudományos kommunizmus megalapozója. Régebben tudományos szocializmusról beszéltünk. De miután a szocializmus a kommunizmus első foka, szabatosabb, ha a tudományos kommunizmus kifejezést használjuk.

Milyen értelemben mondjuk azt, hogy Marx a tudományos kommunizmus megalapozója?

A kommunizmus nemcsak gazdasági, közgazdasági kérdés, hanem az egész emberi társadalom átalakulása »szabad emberek szabad közösségévé«. A kommunizmusban a termelőerők óriási növekedése és a termelési viszonyok

teljes újjáalakulásán kívül és annak alapján az osztálymentes társadalomban a felépítmény is átalakul, mint felépítmény megszűnik, újtípusú szellemi élet jön létre, új erkölcsi viszonyok az emberek között, új emberi öntudat. De az egész átalakulás alapja a gazdasági átalakulás, a régi gazdasági rend megszűnése, az új gazdasági rend.

Ennek megfelelőleg Marx műveiben *elsősorban* az uralkodó tőkés rendszer bírálataival, a burzsoá tudomány bírálataival, a tőkés rendszer megdöntésére irányuló forradalmi osztályharc módszereivel foglalkozott. Nem írt külön műveket arról, hogyan fognak a termelőerők, a termelési viszonyok, a szellemi élet a szocializmusban, a kommunizmusban alakulni. Marx világtörténeti tudományos teljesítménye *elsősorban* abban áll, hogy feltárta a tőkés gazdasági rendszer mozgási törvényét és legfontosabb törvényeit, mindenekelőtt az értéktöbblet törvényét, kimutatta a tőkés gazdasági rend ideiglenes jellegét, keletkezésének és elkerülhetetlen pusztulásának történeti szükségszerűségét. Kimutatta annak szükségszerűségét, hogy a történelmi fejlődés az elnyomáson és kizsákmányoláson alapuló antagonisztikus ellentmondásokkal terhes tőkés társadalom megszűnéséhez és a forradalmi úton megvalósuló szocialista társadalmi rendhez vezet. *A kapitalizmus elkerülhetetlen pusztulásának bizonyítása a tudományos szocializmus tanításában központi helyet foglal el.* Ez a bizonyítás elsősorban a kapitalizmus gazdasági szervezetének, törvényszerűségeinek rendszeres elemzésén épül fel. A politikai gazdaságtannak központi jelentősége van a marxizmus tanainak egészében. Lenin egy helyen azt írja, hogy a marxizmus főtartalma : Marx gazdasági tanítása. Egy más helyen pedig ezt : »*Marx elméletének legmélyebb, legsokoldalúbb, leginkább részletekbe menő igazolását és alkalmazását Marx gazdasági tanai foglalják magukban.*« Ebben az értelemben Marx gazdasági tanaiban igazolódik be a legkézzelfoghatóbban a dialektikus materializmus világnézetének és a történelmi materializmus elméletének igazsága is. Ugyanakkor a dialektikus és történelmi materializmus az elméleti alapja nemcsak a forradalmi marxista politikának, hanem gazdasági tanainak is.

Vegyük a kapitalizmus törvényszerűségeit. Marx *elsősorban* a kapitalizmus sajátos, különös törvényszerűségeit állapítja meg és fogalmazza meg tudományos törvényekben. Ilyenek az értéktöbblet törvénye, a tőkés felhalmozás abszolút törvénye, a munkásosztály viszonylagos és abszolút elnyomorodásának törvénye, az újjátermelés törvényei és mások. De Marx csak úgy tudta e törvényeket felfedezni, hogy a *történelmi materializmusra* támaszkodott, amely valamennyi eddigi társadalmi alakulatra érvényes fejlődéstörvényeket állapít meg és ezen az alapon feltárja az emberiség történeti fejlődésének vonalát, egyetemes tendenciáját.

Amikor Marx a tőkés társadalom törvényeit, azok ezernyi bonyolult megnyilatkozását tanulmányozta, amikor a látszat mögött feltárta a lényeget, ugyanakkor *túlment* a tőkés társadalom tanulmányozásán, mert ideiglenes jellegének, pusztulásához vezető ellentmondásainak feltárásával kapcsolatban

nemcsak azt állapította meg, hogy mi *tűnik* el, mi *szűnik* meg a tőkés rendszer pusztulásával: az ember ember által való kizsákmányolása, a termelőeszközök magántulajdona, a dolgozó tömegek nyomora, a gazdasági válságok, az elkerülhetetlen háborúk, — hanem azt is, hogy *ezt a rendszert egy magasabbrendű rendszernek kell felváltania*.

Marx irányító eszméket adott követői számára ennek a leváltásnak és felváltásnak folyamatáról és irányító eszméket a szocializmus és a kommunizmus gazdasági és kulturális tartalmáról.

A marxizmus tényleges és nem névleges hívei, mint a forradalmi munkásmozgalom résztvevői addig, amíg a munkásosztály nem döntötte meg a tőkés rendet és annak politikai felépítményét, a burzsoá államot, Marx gazdasági tanában érthető okokból az értéktöbblet-elméletet, a kizsákmányolás tényének tudományos magyarázatát emelték ki.

Mi ünnepi megemlékezésünkben azokat a szocializmusba mutató marxi eszméket helyezzük előtérbe, amelyek fényszóróként megvilágították az utat a marxista párt, Lenin és Sztálin pártja számára a szocialista forradalom felé, a szocializmus és a kommunizmus építéséhez.

Viszont annál szükségesebb és fontosabb Marx eszméit a szocializmusról és a kommunizmusról összegyűjteni és azokat összefüggésükben tekinteni, mert ezeket az eszméket Marx műveinek szétszórt helyein találjuk, egy részük csak hátrahagyott kézírataiban, nevezetesen az úgynevezett Nyersfogalmazványban található. Marx életében megjelent műveiben rendszerint igen tömör, aforisztikus, utalásszerű formában fejt ki eszméit a szocializmusról és a kommunizmusról. De ezek az eszmék utalásszerű formájukban is rendkívül tanulságosak. Ismeretük birtokában jobban, mélyebben értjük meg Lenin és Sztálin tanítását, jobban értjük meg a szocializmus gazdasági törvényeinek klasszikus elemzését Sztálin új, »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című művében.

Marx tudvalevőleg nagy tartózkodással nyilatkozott a szocializmus és méginkább a fejlett kommunizmus törvényszerűségeiről, egyes kérdéseiről. A legismertebbek a Gothai program bírálataiban foglalt fejtegetései, amelyekre támaszkodva Lenin és Sztálin biztosították a szocializmus elméleti kérdéseinek helyes értelmezését és gyakorlati alkalmazását a Szovjetunióban.

Marx a szocializmusra vonatkozó gondolataiban a *materialista dialektika* fényes alkalmazása nyilvánul meg. Marx dialektikusan tárgyalja a kapitalizmus és a szocializmus történeti viszonyát.

Egyrészt : a kapitalizmus és a szocializmus rendszerei kibékíthetetlen ellentmondás viszonyában állanak egymással. Nincsen semmiféle békés belenövés a kapitalizmusból a szocializmusba. Ebből következik, hogy a szocializmus csak a kapitalista rendszer forradalmi megdöntésének, széttűzésének útján valósulhat meg.

Másrészt: a kapitalizmus megteremti a szocializmus anyagi-technikai feltételeit, a termelőerők nagyarányú kifejlesztése, a termelés koncentrációja, a termelés társadalmasított jellegének kialakítása által.

A forradalmi osztályharc szempontjából a döntő az első megállapítás, a proletariátus győzelme után a szocializmus gazdasági építése szempontjából fontossá válik a második is. Ez magában foglalja azt, hogy a szocializmus építésénél fel kell használnunk a kapitalizmus egész technikáját, műszaki tudományát és a szakemberek által elsajátított szaktudást. E nélkül a szocializmust felépíteni nem lehet. Ismeretes, hogy Lenin és Sztálin milyen széles fronton alkalmazták a gyakorlatban Marx e gondolatait. Ismeretes, hogy Sztálin elvtárs milyen metsző gúnnyal ostromozza a »Marxizmus és nyelvtudomány«-ban is a »trogloditákat«, akik a tőkések által épített vasutak nélkül szeretnék a szocializmust felépíteni. A vulgármarxizmusnak ez a fajtája nálunk is felüti a fejét, pl. a kapitalisták által létrehozott technika és a műszaki szakismeretek elsajátításának lebecsülésében.

A dialektika legmélyebb alkalmazása e téren abban állott, hogy Marx a szocializmus és a kommunizmus történeti helyének, helyzetének, fejlődésének tárgyalásába bevitte az *átmeneti korszak* gondolatát, az átmeneti korszak dialektikus felfogását.

Mit értünk ez alatt?

A kommunizmus nem egyszerre jön létre. Nem elég a hatalom megragadása ahhoz, hogy megvalósítsuk a szocializmust. Ez az igazság, amely ma szinte magától értetődőnek tűnik fel, Marx korában, de még sokáig Marx után is, egyáltalában nem volt az a munkásosztály számára. A szocializmus megvalósítására vonatkozólag igen homályos és illúziókkal teli utópisztikus elgondolások uralkodtak, sokan azt hitték, hogy elég győzni a barrikádokon és azután a szocializmus megvalósítása úgyszólván magától fog menni.

Óriási elméleti és gyakorlati jelentőséggel bírt ezért Marx megállapítása az átmeneti korszakról, amelynek tömör foglalata a Góthai program kritikájában így hangzik:

»A kapitalista és a kommunista társadalom között van egy időszak, amelyben az első forradalmi úton a másikká alakul át. Ennek megfelelő egy politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet más, mint a *proletariátus forradalmi diktatúrája*.«

Lenin halhatatlan érdeme, hogy ezt a marxi felfedezést kiásta a feledés, illetve az agyonhallgatás homályából. Nevezetesen az áruló jobboldali szociáldemokraták és kétszínű szövetségeseik szerették volna Marx e történelmi jelentőségű s a proletariátus számára egész korszakos programot adó nyilatkozatát agyonhallgatni. Így Kautsky pl. azt írta, hogy a proletariátus diktatúrája csak egy »szócska« és csak egyszer fordul elő Marxnál...

Az átmeneti korszak értelmezése azóta is *vízáztatóvá* vált a forradalmi marxizmus és a megalkuvó, áruló opportunizmus között. A proletariátus

diktatúrájának marxista értelmezése, amely abban egy egész átmeneti korszak államformáját látja — ez az az alapeszme, amely legszélesebb kifejtését és kidolgozását nyerte Lenin és Sztálin műveiben, s amelynek gyakorlati alkalmazása biztosította a szocializmus győzelmes megvalósítását a Szovjetunióban, biztosítja a szocializmus sikeres építését a népi demokratikus országokban, biztosítja azt hazánkban.

Az átmeneti korszak mélyen dialektikus felfogása Marxnál nemcsak abban nyilvánul meg, hogy megállapítja a kapitalizmus és a kommunizmus közötti átmenet forradalmi jellegét és meghatározza annak sajátos államformáját. Marx a Góthai program kritikájában ezen túlmenően *tisztázta a szocializmus és a kommunizmus viszonyát* és ezzel ismét irányt adott a szocializmus egész építésének a proletárdiktatúra korszakában. Ez a viszony is átmenet, de az átmenetnek egy új formája.

Ebben a kérdésben, amint ezt a Marx által megbírált góthai program is mutatta, Marx előtt a szocialisták táborában nagy zűrzavar uralkodott. A burzsoázia ideológusai és őket követve és támogatva a reformisták, a munkásosztály megtévesztése céljából a szocializmust és a kommunizmust mint két merőben különböző, sőt ellentétes, egymást kizáró társadalmi rendszert állították egymással szembe. Ezen az alapon egyaránt eltorzították, meghamisították a szocializmus és a kommunizmus gazdasági és társadalmi lényegét. A reformisták a szocializmust valami »mérésékelt«, »békés«, szolid rendszernek állították be, amelynek sok közös vonása volna az ú. n. »szervezett kapitalizmussal« (vagyis a monopolkapitalizmussal). A kommunizmusból pedig madárijesztőt faragtak a nyárspolgárok és az elmaradt dolgozók számára.

Marx a tudományos kommunizmus egyik legnagyobb jelentőségű alapvetését fogalmazta meg a Góthai program kritikájában, amikor megállapította, hogy: a szocializmus és a kommunizmus között nincsen ellentmondás, hogy *a szocializmus nem egyéb, mint a kommunizmus első foka* (vagy alsóbb foka) és az, amit rendszerint egyszerűen kommunizmusnak nevezünk, *a kommunizmus felsőbb foka*.

Marx e megállapításának rendkívül nagy gyakorlati jelentősége van, amely napjainkban vált nyilvánvalóvá. Marx tana a kommunizmus fokairól, s ezzel kapcsolatban a kommunizmus első fokáról szétrombolja azokat a hamis és veszélyes illúziókat, amelyek szerint a szocializmus azonos volna a gazdasági értelemben vett teljes egyenlőséggel, tehát a javak egyenlő elosztásával. Marxra hivatkozva és irányító eszméit követve, dolgozták ki Lenin és Sztálin a szovjet-hatalom éveiben a szocializmus elosztási politikáját. Marxra hivatkozva zúzták szét Sztálin elvtárs a Szovjetunióban az »egyenlősdi« hamis elképzeléseit. A szocializmus elve: *»mindenkitől képessége szerint, mindenkinek munkája szerint«*. Ez annyit jelent, hogy a munkabért, vagyis az elosztásra kerülő termékekben való részesedést a teljesítmények szabják meg.

A szocializmus építésének gyakorlatában mi is megtanultuk, hogy ennek az elvnek következetes alkalmazása az eredményes építőmunka döntő feltétele, megglazítása és elhanyagolása vétek a szocializmus, vétek az ország érdekei ellen.

A kommunizmus, vagyis a kommunizmus felsőbb foka megvalósítja az elvet: *»mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint.«* Marx a Góthai program bírálataiban összefoglalja ezen elv megvalósításának feltételeit: megszűnik a munkamegosztás tőkés formájának hatása az egyénre, a munka kényszerből elsőrangú életszükségletté válik, további feltételek a termelőerők nagyarányú növekedése, a javak bősége, az egyéniség sokoldalú fejlődése.

Amint látjuk, Marx jövőbelátó megállapításai átfogják az átmeneti korszakot, annak teljességében, s egészen a kommunizmus megvalósulásáig meghatározzák annak legfőbb vonásait.

A marxizmus továbbfejlesztésében döntő jelentőségű új szakaszt jelent e téren is Sztálin műve: *»A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban«,* amely *a szocializmusból a kommunizmus felé vezető átmenet három legfőbb feltételének* megállapításával messzemenően konkretizálja az átmeneti korszak egész felfogását Sztálin elvtárs műve a kommunizmus építésének egész programját magában foglalja.

Ebben a művében Sztálin elvtárs következetesen alkalmazza a marxizmus módszerét olyan kérdésekre, amelyeket Marx csak irányító utalások formájában vethetett fel, mert a szocializmus építésének, megvalósulásának tapasztalatai nélkül azokat nem lehetett konkrét formában tárgyalni. A tudományos szocializmus, az elmélet fejlődése, mint minden téren, úgy itt is csak az élet, a tapasztalat, a valóság talaján fejlődhetett tovább.

Ha Sztálin művének ismeretében elmélyedve olvassuk, újra átolvassuk Marx gazdaságtani műveit, akkor sok olyan vonatkozásra figyelünk fel Marx műveiben, amelyeket azelőtt nem vettünk észre, nem figyeltünk rá fel.

Lenin és Sztálin a szocializmus építése folyamán felmerülő alapvető elméleti és gyakorlati kérdések megoldásánál állandóan *»tanácskoztak«* Marx-szal és Engels-szel (Lenin kifejezése). De a klasszikusok műveinek titka az, hogy olyan kérdésekben is tanácsot adnak, segítséget nyújtanak, amelyek új kérdések, amelyeket ők maguk nem tárgyaltak.

Így Sztálin elvtárs már 1929-ben figyelmeztetett arra, hogy *»amikor a föld nacionalizálását megvalósítottuk, többek között az elmélet leggazdagabb kincstáraiból, »A tőke«* III. kötetéből, Marx *»Értéktöbbletelméletek«* c. ismert könyvéből és Lenin agrárműveiből vett elméleti tételekből indultunk ki. Általában a földjáradék elméletére és különösen az abszolút földjáradék elméletére gondolok. Most világos, hogy városi és falusi szocialista építésünk gyakorlata fényesen igazolta e művek elméleti tételeit.« (Művei 12. k. 164. oldal).

Új művében Sztálin elvtárs hangsúlyozza, hogy *»A tőke«* megállapításai nem egyszer olyan törvényszerűségekre vonatkoznak, amelyek nemcsak a

kapitalista termelésre nézve, hanem annak megszűnése után is érvényesek, amelyeket tehát a szocializmus építésében is szem előtt kell tartanunk. Ez vonatkozik nevezetesen az újratermelés marxi elméletére. Maga Marx is többször figyelmeztetett erre a mozzanatra. Marx e megállapításai nagy szerepet játszanak a szocializmus politikai gazdaságtanában is.

De a szocializmus *sajátos*, minden régebbi társadalmi alakulathoz képest merőben új törvényeit csak a szocializmus győzelmes megvalósításának tapasztalatai alapján lehetett feltárni. Csak a szocializmus tapasztalatainak általánosítása alapján lehetett az *alaptörvényt* és az azzal kapcsolatos legfőbb törvényeket tökéletes tudományos szabotossággal megfogalmazni. Ugyancsak ez áll a kommunizmus felé vezető átmenet feltételeinek megállapítására.

Ebben áll Sztálin új művének korszakalkotó jelentősége. Ezért beszélünk joggal arról, hogy a marxi »A tőke« és a lenini »Imperializmus«, a marxista ökonomia ezen alapvető művei után a marxista-leninista elmélet legnagyobb eseménye és e művek folytatása Sztálin elvtárs új műve.

Marx művének folytatását és alkalmazását jelenti a *szocializmus gazdasági törvényei objektív jellegének* kiemelése Sztálin által. *Immanens* értelemben ez teljesen benne rejlik Marx tanításában, de nem nyert kifejtést, sőt még említést sem Marxnál.

Ugyanez áll a szocializmus gazdasági alaptörvényére, amelyet új művében Sztálin elvtárs tár fel.

Amint ismeretes, Sztálin itt *előtérbe* állítja a szocializmus *célját*, a cél megvalósításához szükséges *eszközöket* és megvilágítja a cél és az eszköz összefüggését a szocializmusban. Marx műveiben, *A tőkében* és az *Értéktöbbség-elméletekben* *előkészítette* a szocializmus alaptörvényének feltárását azáltal, hogy tudományos exaktsággal meghatározta a *tőkés termelés* célját. Kimutatta, hogy a tőkés termelés célja *nem* a termékek előállítása, *nem* a szükségletek kielégítése, hanem az értéktöbbség többségtermék formájában való létrehozása. Marx a burzsoá gazdaságtan összes álszenteskedő frázisait, szemérmetlen hazugságait leleplezve, könyörtelen logikával kimutatta, hogy a tőkés termelésben a munkás, az ember csak eszköz és *nem* a termelés célja.

Könnyű felismerni, hogy milyen óriási segítséget nyújtottak ezek a marxi megállapítások Sztálin elvtárs számára abban, hogy feltárhassa a szocializmus gazdasági alaptörvényét, amely szerint a szocialista termelés célja az ember a maga anyagi és kulturális szükségleteivel, e szükségletek maximális kielégítése.

Ugyanakkor ebben a kérdésben is látjuk, meddig mehetett a történelmi fejlődés által megszabott határok között a szocializmus elemzésében Marx. És látjuk, milyen fényes, nagyszerű felfedezésekhez vezet napjainkban a marxizmus alkotó továbbfejlesztése Sztálin elvtárs által.

Marx egyik levelében ezt írta *A tőké*ről: »Remélem, hogy könyvemmel pártom számára tudományos győzelmet sikerül kivívnom.« Marx e szavai mélyen

jellemzik élete egész törekvését: a tudománnyal a munkásmozgalom forradalmi pártjának, a Marx és Engels által megalapított *kommunista* pártnak ügyét, a párt célkitűzését, a szocializmus győzelmét szolgálni.

70 éve annak, hogy Marx meghalt, de eszméi tovább élnek — a marxizmus új és új tudományos győzelmeit arat.

Ilyen tudományos győzelem, a marxista tudomány fényes győzelme napjainkban Sztálin elvtárs műve, »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban«. E mű tanulmányozása és alkalmazása a legjobb segítség ahhoz is, hogy egyre jobban, mélyebben behatoljunk Marx halhatatlan tanainak értelmébe, egyre jobban megtanuljuk azokat felhasználni a tudományban és az életben, a szocializmus építésében, a béke védelmében, az emberi haladás ügyének szolgálatában.

Marx halálának évfordulója olyan időre esik, amikor még nagyon is frissen él lelkünkben a fájdalom érzése. Meghalt Sztálin, aki korunkban mindenkinél többet tett a marxi eszmék terjesztéséért, megvédelmezéséért, alkotó továbbfejlesztéséért és gyakorlati megvalósításáért. De éppen azok az óriási eredmények, amelyeket Sztálin vezetése alatt a marxizmus világtábora elért, gyászunkban erőt is adnak. Bizalommal és akaraterővel töltenek el bennünket tovább harcolni a szocializmus végső, teljes győzelméért.

Van okunk arra, hogy büszkék legyünk a marxizmus győzelmeire. Nincs és nem volt a világon elmélet, amely olyan tömegeket sorakoztatott volna fel zászlaja alatt, mint a marxizmus. És Marx maga mondotta: az elmélet, amely a tömegeket magával ragadja, anyagi erővé válik. A marxizmus világhatalommá vált és diadalútjának legmélyebb titkát Lenin szavai tárják fel: *A marxizmus mindenható, mert, igaz.*

A marxizmus nem dogma — mondja Sztálin, hanem élő, eleven, állandóan továbbfejlődő elmélet. Marx és Engels tanát az imperializmus korszakában és a szocialista forradalom korszakában továbbfejlesztették Lenin és Sztálin.

A marxizmus-leninizmus Marx-Engels-Lenin-Sztálin zászlaja alatt ma már nem ezrek, nem százazrek, hanem milliók és százmilliók sorakoznak fel. Marx eszméivel építik a szocializmust. Harcolnak az elnyomás és kizsákmányolás ellen, védik a békét. Ez a tábor növekszik, erősödik számban, erőben, erkölcsi súlyban és tekintélyben. Mi egynek érezzük magunkat a marxi eszmék megvalósítóival, mindenekelőtt a nagy szovjet néppel, egynek a népi demokratikus országok népeivel, a tőkés országok harcos marxistáival, a kommunista pártokkal. Ez az egység nyert napjainkban megragadó kifejezést a világ népeinek gyászában Sztálin felett. A mi nagy költőnk, Arany János írta:

»Egy nemzet gyásza nemcsak leverő,
nép, mely dicsőt, magasztost így magasztal,
van élni abban hit, jog és erő.«

A mi napjainkban ez annyit jelent : a népek Sztálin halála felett érzett mélységes fájdalomban, annak világot átfogó jellegében a Marx-Engels-Lenin-Sztálin halhatatlan eszméinek győzelmébe vetett hit, a győzelem kivívásához szükséges akarat, áldozatkészség, elszántság és erő nyilvánul meg.

Merítsünk mi is erőt a gyász napjaiból, erőt, elhúnyt nagyjainkból, hogy méltók legyünk ahhoz az örökséghez, amelyet ránk hagytak, hogy biztosítsuk hazánkban a szocializmus felépítését.

AZ ÚJ CSALÁDJOGI TÖRVÉNY BEMUTATÁSA ÉS MÉLTATÁSA*

SZLADITS KÁROLY akadémikus

Örömteli megtiszteltetés számomra, hogy a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. sz. törvényt a Magyar Tudományos Akadémiának én mutathatom le. Először történik a magyar jogéletben, hogy a házassági köteléki jog, a házassági vagyoni jog, a gyermek és szülő viszonya, a gyámság joga, a rokonság joga és azon alapuló tartási kötelezettségek végre egységes, összehangolt, közérthető jogszabályban váltak élő jogunk alkatrészeivé.

Mai előadásom tárgya a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. sz. törvény bemutatása. Nemcsak az előadás tárgya nagyjelentőségű, hanem maga az a körülmény is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya egy új törvény tudományos értékelésével foglalkozik. Az új Akadémia megtalálja a módját annak, hogy az élettől elszakadt elmélet helyett a tudományos elemzés, kritika és értékelés eszközeivel a gyakorlati élet jogászainak munkáját segítse s megtalálja a módját annak, hogy a szocialista társadalom életéből merített tapasztalatok, adatok és ismeretek megtermékenyítőleg hassanak újjászülető jogtudományunkra.

Az előttünk álló jogászai mű jelentőségét akkor tudjuk igazán felmérni, ha egy pillantást vetünk azokra, a túlzás nélkül mondhatni, kaotikus távolabbi és közelebbi előzményekre, amelyeket alig volt lehetséges az új épületnél felhasználni.

A felszabadulás előtt az 1952. évi IV. törvényben szabályozott joganyagból a házassági köteléki jogot az 1894. évi XXXI. tv. szabályozta, a házassági vagyoni jog egyes elszórt intézkedései ugyancsak az 1894. évi XXXI. tv.-ben voltak megtalálhatók, de túlnyomórészt nem voltak kodifikálva, a gyámság jogát az 1877. évi XX. tv. és az ezt részben módosító 1885. évi IV. tv. tartalmazta, ugyanezen törvényekben volt található a gyermek és szülő viszonyának némely vonatkozása, míg általában a családjog ugyancsak nem volt kodifikálva. Nem szorul bővebb kifejtésre, hogy e különböző időben, különböző szempontok szem előtt tartásával készült törvények és a még korábbi társadalmi és szociális színvonalat tükröző kodifikálatlan szabályok nélkülözték az egységes, áttekinthető alapelveket. Ezzel szemben az 1952. évi IV. törvény 1. §-ában előrebocsátja a törvény célját, meghatározza politikai jelentőségét s ezzel irányt szab a törvény

* A Magyar Tudományos Akadémián 1952. november 24-én tartott előadás

értelmezésének. Érdemes idézni, mert benne sűrítve megvan a törvény részletes rendelkezéseinek lényege :

1. §.

„A házasságról, a családról és a gyámságról szóló törvénynek az a célja, hogy az Alkotmány 50—52. §-ai alapján népi demokráciánk társadalmi rendjének és szocialista erkölcsi felfogásának megfelelően szabályozza és védje a házasság és a család intézményét, biztosítsa a házasságban és a családi életben a nők egyenjogúságát, a gyermekek érdekeinek védelmét és előmozdítsa az ifjúság fejlődését és nevelését.“

A törvény által szabályozott joganyag egyik legjelentősebb része a házassági köteléki jog.

Még szigorló jogász voltam, amikor 1894-ben megszületett a XXXI. tv. a házassági jogról. A törvény megszületését hosszas vajúdás előzte meg. Mi, haladó jogász fiatalság akkor tüntetéssel helyezkedtünk szembe az ósdi, elkopottat konzerválni akaró körökkel. Kétségtelen, hogy a közvéleménynek ez a hangos megnyilvánulása is közreműködött abban, hogy a hányt-vetett sorsú javaslat végre is törvénné lett. Akkor igen nagy lépésnek tartottuk, hogy az 1868. évi XLVIII. tv.-t az egész országban mindenkre érvényes, egységes házassági köteléki jog váltotta fel. Az 1868. évi XLVIII. tv. ugyanis nem volt egyéb, mint a felekezeti jogokra utaló jogszabály. Nem elég, hogy az egyes felekezetek házassági köteléki joga külön-külön is bonyolult és a laikus számára gyakorlatilag nem ismerhető matéria volt, fokozta a nehézségeket az, hogy vegyesházasság esetén ugyanazon házasság tekintetében két bíróság döntött, különböző, egymással sokszor ellentétes jogszabályok alapján. Katolikusok házassága a legszerencsétlenebb körülmények esetén is felbonthatatlan volt. Az 1894. évi XXXI. tv. legfőbb előnye és egyszerűsítése abban állott, hogy egységes állami házassági köteléki jogot létesített. De csak az 1952. évi IV. sz. törvénnyel való összevetés mutatja meg, hogy ez az akkor vívmánynak mutakozó törvény milyen egyértelműen viselte magán annak a gazdasági és társadalmi alépítménynek a tartalmi és szerkezeti sajátosságait, amely azt magából kialakította. Az 1952. évi IV. tv.-t az 1894. XXXI. tv.-től már első pillantásra megkülönbözteti az az egyszerű szerkezet és szövegezés, amely abból a törekvésből született, hogy az élet alapvető vonatkozásait szabályozó törvényt minden dolgozó segítség nélkül megérthesse. De nemcsak a szöveg egyszerűbb, hanem jelentősen egyszerűbbé vált a matéria logikai szerkezete is. E körülménynek egyik legjelentősebb következménye az értelmezési ingadozások, bizonytalanságok számának csökkenése lesz.

Elsőnek kellett volna azonban említést tennem arról, hogy eddigi jogunkhoz képest jelentős anyagi jogi változást is hoz az 1952. évi IV. sz. törvény s ebben tükrözi az ország dolgozóinak a szocializmus eszméinek megfelelően kialakuló felfogását és a szocializmus felé haladó társadalmi életét.

Az 1952. évi IV. sz. törvény első részének tárgya a házasság. A házasság szabályozásának alapelvei teljesen újak. A különbség a házassági kapcsolat megváltozott jellegéből folyik. A házasságokra vonatkozó régi szabályok magukon viselték annak jegyét, hogy a vagyoni kapcsolat nyomult előtérbe. A vagyoni érdek volt számos házasság megkötésének az indítéka, számos házasság felbontásának az oka. Ebből folyt, hogy a házasság jogintézményei között nagy szerepet játszott általában a házassági vagyonjog, ebből következett a házassági vagyonjogi intézmények gazdag skálája : hozomány, hitbér, házassági szerződések. A házassági közszerzemény intézménye is a család gazdálkodása fejének, a férjnek a rendelkezési szabadságát segítette elő. Bizonyos társadalmi csoportoknál a közszerzemény hiánya meg éppen némileg átalakult feudális maradvány. Az új házassági jog ezzel szemben a szocialista házasság gondolatát : két szabad és egyenlő ember kölcsönös vonzalomra épített önkéntes közösségét valósítja meg részletes szabályozásában. A törvény indokolása kifejti, hogy ennek a kapcsolatnak a szocialista erkölcsön alapuló célja az, hogy a házastársak valódi és teljes életközösségre lépve egymást támogassák és gyermekeiket a szocialista társadalom építésére és továbbfejlesztésére képes emberekké neveljék. Ezzel a család szilárd és harmonikus közösséggé válik, amely a maga részéről is kifejezi a szocialista embereknek egymáshoz és a társadalomhoz való új viszonyát.

Amikor az új törvény az új, szocialista házasságot ilyen tartalommal igyekszik megtölteni, nem tesz egyebet, mint valóra váltja az Alkotmány 51. §-át, amely a házasság és család védelmét biztosítja. A nőknek és férfiaknak az Alkotmány 50. §-ában biztosított egyenjogúságát szolgálja az, hogy a törvény alkalmazkodik a dolgozók szocialista társadalmában kialakult új helyzethez és megszünteti a házasság, a házassági vagyonjog és a gyermekekhez való viszony szempontjából a férjnek a feleség rovására érvényesülő hatalmi helyzetét. Ugyancsak az Alkotmány 52. §-át, az ifjúság, a gyermek védelmét szolgálja a szülői felügyeletnek a gyámhatóság részéről való gondos szemmel tartása.

A polgári társadalom a házasság jogintézményét úgy kezelte, mint a magánjog egyik ügyletét, bizonyos módosításokkal alkalmazta rá az általános magánjogban kialakult tételeket. Az új törvény kiemeli a házasságot a polgári jogi vagyonjogi kötöttségek béklyóiból és a családjog keretében külön és önálló jogágazatként állítja be a dolgozó emberek érdekét szolgáló szocialista jogba. Ezzel a jog új területén nyitja meg a tudományos művelés lehetőségét, amelynek alapelveit többé nem tartalmilag idegen jogterületektől kell kölcsönkérni. Meggyőződésem, hogy új törvényünk tudományos színvonalon álló meghatározásai és elvi megállapításai ezen a területen is e jogágazat művelésének hasznos kiindulásául fognak szolgálni.

Ami a házassági köteléki jogra vonatkozó részletes szabályozást illeti, az az 1894. évi XXXI. tv.-nyel (az u. n. HT-vel) szemben az alábbi legfőbb eltéréseket mutatja :

»A házasság«-ról szóló első részben nincs szó a kölcsönös házassági ígéret-ről, az eljegyzésről. A rövideget és áttekinthetőséget szolgálja, hogy amihez a jogszabály jogkövetkezmenyt nem fűz, arról szólnia is felesleges. Az 1952. évi IV. törvény logikai sorrendben a házasságkötésről szóló I. fejezetben a házasságkötés alaki kellékeivel kezdődik. Rendelkezései csak lényegtelenül különböznek attól az állapottól, amelyet az 1949. évi 18. sz. tvr. teremtett a kihirdetési eljárás megszüntetésével. Meg kell azonban említeni, hogy a házasságkötési szándék tudomásulvételére vonatkozó eljárás mellőzése a házasságkötés újabb egyszerűsítését jelenti. A törvény csak azt követeli meg, hogy a felek az anyakönyvvezető előtt jelentsék ki, hogy házasságkötésüknek a legjobb tudomásuk szerint nincs törvényes akadálya s igazolják a házasság törvényes előfeltételeinek fennforgását.

A házasság érvénytelensége című II. fejezet a volt semmisségi és megtámadási okokat foglalja egybe. A HT. rendszere a semmisségi és megtámadási okokat dogmatikai alapon választotta el egymástól. Minthogy a semmis házasság semmisségét ugyanúgy csak a bíróság állapíthatta meg, mint ahogy a házasság megtámadása is köteléki perben történt: a gyakorlati életben az érdekelt felek szemléletében a semmis és megtámadható házasság fogalma amúgy is összefolyt. Erre alapot adott az is, hogy a semmisségi perben megállapított semmisség és a megtámadás következtében beállott érvénytelenség jogkövetkezmenyei lényegileg azonosak voltak s a vétlen, jóhiszemű felet putatív házasság esetén megillető kedvezmények is mindkét esetben érvényesültek. Egyedüli lényeges elvi, de a gyakorlatban nem érvényesülő különbség abban állott, hogy a semmisségi pert az ügyész is megindíthatta. Az 1952. évi IV. törvény 15. §-a az érvénytelenítési kereset megindítására — amely a volt megtámadási eseteket is magában foglalja — az ügyésznek is módot ad s ezzel a semmisség és megtámadhatóság az érvénytelenség fogalmában való egyesítése ellen felhozható minden aggályt eloszlat.

Helyes az az intézkedés is, amely az inter partes hatályú érvénytelenségi pert még a házasság egyéb okból való megszűnése után is kizárja és ezzel ugyanazon házasság érvényessége tekintetében kizárja különböző, egymással ellentétes bírói ítéletek lehetőségét.

Az eddigi jogállapot szerint ugyanis abban az esetben, ha a semmis házasság a semmisség bírói kimondása folytán, halál folytán vagy más okból megszűnt, a házasság semmisségét az érdekelt által indított perben a bíróság csak a peres felekre kiterjedő hatállyal dönthette el. Így lehetséges volt, hogy ugyanazt a házasságot a bíróság egyik perben semmisnek mondotta ki, egy másik perben ellenkezőképpen döntött, míg maga a házasság a perekben nem szereplő személyekkel szemben érvényesnek volt tekintendő és az anyakönyvben is ilyként szerepelt. Ezek a visszás helyzetek, — amint azt a Kuria gyakorlata mutatja — elsősorban anyagi érdekből indított, örökösödési, tartási, özvegyi jog érvényesítése iránti és hasonló perekből származtak. Az ilyen visszasságok

az új erkölccsel, a házasság bensőséges erkölcsi tartalmával nem férnek össze s az egységes és egy és ugyanazon perben történő végleges elbírálás lehetővé tétele az új törvénynek nagy érdeme.

Gyökeres a változás a házasság bírói felbontással való megszűnése tekintetében. Az új törvény szakít a vétkeességi rendszerrel és ezzel utat nyit az életviszonyok ama követelményének, hogy vétkeesség nélkül is lehetséges olyan alapos ok, amely a házasság felbontását indokolttá teszi. Igaz, a 6800/1945. M. E. sz. rendelet bontó okai már áttörték a vétkeesség elvét, amikor az 5 éves különélést bontóokká nyilvánították és 2 évi házasság után a felek közös kérelmére a házasság felbontását lehetővé tették. A 6800/1945. M. E. sz. rendelet a maga idején helyes volt és haladást jelentett az előző állapothoz képest.

Az a körülmény, hogy a HT. a házasság felbontását kizárólag vétkeesség esetén tette lehetővé, másrészt azonban ú. n. abszolút bontó okokat létesített, amelyeknek bizonyított volta esetén a bíróság nem mérlegelhetett, hanem a bontást ki kellett mondania, odavezetett, hogy a HT. egyik-másik szakaszának alkalmazása egyenesen komédiává változott. A felek és képviselőik, de maga a bíróság is olyan szerepeket játszottak, amelyeknek belső valótlanágát mindenki tudta, arról maguk is szabadon beszéltek, kivéve a tárgyalás néhány percét. Különösen ilyen volt a házassági törvény 77. §-a, az u. n. szándékos és jogos ok nélküli elhagyáson alapuló bontóperek esete. A jogi képviselő megtanultatta a féllel, hogy mi az a szerep, amit a tárgyaláson játszania kell és a bíró nem nézett a jól-rosszul megtanult szerep mögé. Ehhez képest a maga idején egészséges fejlődés volt a 6800/1945 M. E. számú rendelettel lehetővé tett közös megegyezéses házasság-bontás. Ennek a rendelkezésnek a jelentősége az volt, hogy megszüntette a közbeszédben hűtlen elhagyásnak nevezett esetekben az intézményesített hazugságot és lehetővé tette a társadalom szempontjából is értéktelen, rossz házasságok radikális likvidálását. *A fejlődésnek ezt a mozzanatát látjuk a Szovjetunióban is a forradalmat közvetlenül követő szabályozásban.*

Ugyancsak egészséges volt a 6800/1945. M. E. számú rendeletnek az a rendelkezése, amely 5 évi különélés után a házasság felbontását az egyik fél kérelmére is lehetővé tette. Segített a 6800/1945. M. E. számú rendelet a HT-nek azon a lehetetlen intézkedésén is, amely az elmebeteggel szemben a házasság felbontását lehetetlenné tette és így a másik házasefet az elmebeteg házasefélhez láncolta. Amilyen helyesek voltak ezek az intézkedések közvetlenül a felzabadosulás után, annyira idejüket múlták fejlődésünk mai fokán.

A szocialista házasság szilárd kötelék, komoly érzelmi kapocs; nem lehet meggondolatlan játék. A család a társadalmat alkotó alapegység, a fiatalság nevelésének biztosítója. Módot kellett találni arra, hogy a bontás lazasága ne veszélyeztesse.

Erre módot adott a bíróságok azóta történt egészséges átalakulása. A 6800/1945. sz. rendelet még nem a szocialista állam törvénye. Nem is lehetett az,

mert a bíróságok még benne éltek a HT. dogmatikus légkörében. A 6800/1945. sz. rendelet a bíróságok működését teljesen mechanikussá tette. A bíró lényegileg nem tett egyebet, mint regisztrálta és adminisztrálta a felek házasságbontó ügyletét.

Az új törvény szerint a házasságot komoly és alapos ok esetén bármelyik házastárs kérelmére fel lehet bontani.

Az 1952. évi IV. sz. törvény ezzel az intézkedésével lehetővé teszi a házasság felbontását ott, ahol a felek, a társadalom, a gyermekek egybevetett érdeke azt indokoltá teszi és megakadályozza ott, ahol ez nem indokolt. Ennek elbírálását azonban nem bízza a felekre, hanem a bíróságnak igen tág mérlegelési lehetőséget ad akkor, amikor rábízta annak megállapítását, hogy adott esetben mi az a komoly és alapos ok, amely a házasság felbontását indokolja. Ez is mutatja, hogy az 1952. évi IV. törvény a házasságot a szocialista társadalom fontos alapintézményeként kezeli.

A 18. § [2] bekezdése szerint annak elbírálásánál, hogy a házasság felbontására van-e komoly és alapos ok, a közös és kiskorú gyermek érdekét is figyelembe kell venni. A kiskorú gyermek védelme természetes és az 1. §-ban kifejezetten is nyilvánított célja a szocialista társadalomban a szocialista házasság intézményének. Kérdés, hogy ez a [2] bekezdés helyes, félreérthetetlen fogalmazással szolgálja-e a kitűzött célt? A [2] bekezdés idézett rendelkezése nyilván abból a vezető szempontból fakad, hogy Alkotmányunk 51. §-ának megfelelően házassági jogunkban, miként a szovjet családjogban, a család és házasság megszilárdításának alapvető feladataiból kell kiindulni és a házasság felbontását csak akkor szabad kimondani, ha a házasság fenntartása ellentétben állna a kommunista erkölccsel és egyebek mellett nem biztosítaná a gyermekek neveléséhez szükséges feltételeket. Annak mérlegelésénél, hogy valamely, a felek által felhozott ok »komoly és alapos«-e, éppen ezért nemcsak a közös, hanem az esetleg korábbi házasságból származó kiskorú gyermek érdekét is figyelembe kell venni. Ennek a szükségessége a gyakorlatban nem annyira azokban az esetekben merül fel, ahol a kiskorú gyermek érdeke a felek által felhozott prima vista komolynak és alaposnak látszó ok semlegesítésére alkalmas, hanem inkább azokban az esetekben, ahol — s ilyen eset is nem egy van — éppen a kiskorú gyermekek érdeke szól a felbontás mellett. Nincsen indokolható magyarázata annak, hogy ilyenkor a nem közös kiskorú gyermek érdekét kisebb súlyúnak tekintsük, mint a közös kiskorú gyermekét. Már pedig a jelenlegi szöveg — ha annak ezt az értelmezését a szocialista bírótól és különösen a népi ülnöktől elvárható józan mérlegelés nem enyhíti — ebbe az irányba terelhetné a gyakorlatot. Szinte felesleges külön hangsúlyozni, hogy ez a félreértési lehetőség annyira ellenkezik a törvény egészében kifejezésre jutó alapelvekkel, hogy nagyobb zökkenőket a gyakorlatban nem fog okozni, hiszen a gyermekek védelmében a »közös« és »nem közös« gyermekek között nem lehet különbséget tenni.

A tartás kérdésében a törvény szabatosan megfogalmazza azt a szabályozást, amelyet a szocialista rend a nők egyenjogúsága alapján megkíván, amely a legutóbbi idők bírói gyakorlatában máris kialakultnak tekinthető: azt t. i., hogy bontás esetében a tartás *elvileg* a *rászoruló* félnek jár. Újszerű és hiánypótló intézkedés az, hogy a tartást határozott időtartamra is meg lehet állapítani, ha feltehető, hogy a tartásra jogosult rászorultsága meghatározott idő elteltével megszűnik. Ez az intézkedés számos pert fog feleslegessé tenni és egyben lehetővé teszi olyan újszerű szempontok érvényesítését, mint pl. azt, hogy az egyébként rászoruló házasság félnek megfelelő lehetőséget biztosít új helyzetében szükséges szaktudás elsajátítására. — A 22. §. lehetővé teszi a tartás mértékének megváltoztatását, ha a megállapítás alapjául szolgáló körülményekben lényeges változás állott be és ezzel lényegileg a Pp 413. §-ának bevált intézkedését veszi át.

A házastársak jogai és kötelességei című IV. fejezet vezérlő gondolata a nők egyenjogúsítása következményeinek a levonása. Magától értetődően e téren is alkalmazkodik a jogszabály ahhoz, amit a szocialista élet kialakított, illetőleg igyekszik közreműködni a szocialista erkölcsnek megfelelő házastársi viszony kialakításában. A 26. §. félreérthetetlenül rendezi, hogy a feleség mely esetekben viseli leánynevét: ennek az államigazgatás szempontjából is jelentősége van.

Új a házassági vagyontársaság intézménye. A csak a házasság megszűnése után realizálódó szerzeményi közösség helyébe nyomban a teljes jogi tartalommal megtöltött vagyontársaság lép. Ez harmadik személyekkel szembeni jogviszonyok szempontjából is sok visszaélés lehetőségét szünteti meg. Nézetem szerint helyes lett volna a különvagyonhoz tartozó tárgyak körét a személyes használati tárgyakra, a hivatás gyakorlásához szükséges eszközökre (pl. szakkönyvek, logarléc) kifejezetten is kiterjeszteni. A háztartás költségei, figyelemmel a dolgozó nő jogaira és kötelességeire, a házastársakat közösen terhelik. A 32. §. szerint a házastárs köteles a jogosan különélő és hibáján kívül rászoruló házastársát különvagyonából is eltartani.

Az új törvény házassági köteléki, de különösen vagyoni jogi rendelkezései kifejezésre juttatják, hogy a házastársak nem együttes vállalkozók, hanem dolgozók, akiknek ügyletei túlnyomórészt a fogyasztási cikkek beszerzésére irányulnak. A vagyontársaságot érintő, rendkívüli ügyletek csak szórványosak.

A törvény második része a »család« címet viseli. A családi jogállás című V. fejezetben meghatározza a rokonság fogalmát. A továbbiakban kisebb módosításokkal átveszi az 1946. évi XXIX. t.-c. intézkedéseit, de kiküszöböli a házasságon kívül született gyermek elnevezést. Kiemelendő az a mindennapi életbe még át nem ment intézkedés, hogy a gyermek szüleinek megállapítása szerint apai, vagy anyai családjának nevét használhatja, azzal azonban, hogy valamennyi közös gyermeknek ugyanazt a családnevet kell használnia.

Régi hiányt pótolnak a családi jogállás megállapítására irányuló keresetek közös szabályai a maguk rövid és világos megfogalmazásában.

A VI. fejezet kodifikálja végre az örökbefogadás jogintézményét. Az örökbefogadás eddig szerződés volt. Az igazságügyi megerősítés az örökbefogadásnak nem volt érvényességi kelléke, hanem csak közhiteles tanúsítása annak, hogy az örökbefogadás a megkívánt előfeltételeknek megfelel. Az új törvény szerint az örökbefogadást a gyámhatóság engedélyezi. Ezzel az örökbefogadás elvileg is közzhatósági aktussá vált. Az volt eddig is, de a valóság nyílt bevallása nélkül, másrészt pedig ez a közzhatósági aktus a helyi és személyi viszonyokkal sokkal közelebbi kapcsolatban álló gyámhatóságnak lett a feladata az igazságügy-miniszter helyett. Ez lehetővé teszi azt, hogy az örökbefogadási ügyek a hatóság részéről valóságos tartalmuk szerint legyenek elbírálás tárgyai, nem pedig csak aktaszerűen, alakszerűségek szempontjából. Ezt megköveteli az örökbefogadás intézményének szocialista tartalma, amely az olyan kiskorú családi nevelésére helyezi a súlyt, akinek szülei nem élnek, vagy akit szülei megfelelően nevelni nem tudnak, — nem pedig az örökbefogadás örökjogi hatására. Az említett elvekből következik, hogy csak kiskorút lehet örökbefogadni, hiszen más esetben az örökbefogadás intézményének tulajdonképpeni célja hiányzik.

A »rokonok eltartása« című VII. fejezet egységesen rendezi az összes rokonságon alapuló tartási kötelezettségeket. A vezető szempont az, hogy tartási igénye annak van, aki magát eltartani nem tudja. Lényegesen megváltozik a tartásra kötelezhető személyköre. A felmenőknél a tartási kötelezettség eddig a nagyszülőknél lezáródott. Az új törvény szerint közelebbi felmenő nem léteiben a tartási kötelezettség minden felmenőre kiterjed. Ennek inkább elvi jelentősége van. Gyakorlatilag jelentősebb a nagykorú testvér subsidiarius tartási kötelezettsége. Ezt a szovjet jog mintájára alakítottuk ki, de teljesen megfelel dolgozó népünk erkölcsi meggyőződésének is. Ugyancsak novum a mostohaszülő tartási igénye a mostohagyermekkel szemben [62. §.], amire abban az esetben kerülhet sor, ha a mostohaszülő az ő eltartásáról hosszabb időn át gondoskodott. Feltétlenül helyes ezt az erkölcsi követelményt is a jog szankciójával ellátni.

Az atyai hatalmat a VIII. fejezet szerint a szülői felügyelet váltja fel. Megemlítendő, hogy a felszabadulás utáni jogalkotás az atyai hatalmat szülői hatalommal helyettesítette és ezzel már eleget tett annak a kíváncsornak, hogy az anya másodsorba helyezése megszűnjék, amint az a nők egyenjogúsításából következik. Az a körülmény, hogy a szülői »hatalom« helyett szülői »felügyeletet« létesít a törvény, az indokolás szerint azért történt, mert a »szülői hatalom« nem fejezi ki a gyermek és szülője közt a szocialista erkölcsi felfogás szerint fennálló viszonyt. Ez az intézkedés teszi szükségessé, hogy a szülők vitája esetén döntő szervről történjék gondoskodás : ez a gyámhatóság. A fejezet minden tekintetben a kiskorúak érdekét igyekszik esetleges más érdekekkel szemben biztosítani, hogy elérhető legyen, amit a 75. §. a szülők nevelése célja-

ként megjelöl, »hogyan a gyermek egészséges, művelt, erkölcsös, népéhez hű, hazáját szerető, a szocializmus építésében hasznos munkával közreműködő emberré válják. Joguk és kötelességük mindent megtenni, ami a célok elérése érdekében szükséges és tartózkodniuk kell mindentől, ami azok elérését akadályozza vagy megnehezíti«. Új, de megfelel az élet és családi erkölcs követelményeinek az a rendelkezés, hogy az a gyermek, akinek saját keresete van, ha szülői háztartásban él, a háztartás költségeihez keresetéből megfelelő mértékben hozzájárulni köteles. Számos helyes részletintézkedés van még ebben a fejezetben, pl. az, hogy ha a bíróság a szülői felügyeletet a szülők mindegyik gyermeke tekintetében megszüntette, a határozat hatálya a később született gyermekekre is kihat.

A törvény utolsó, harmadik része, a gyámságról szól. Az új törvény rövidségére és áttekinthetőségére jellemző, hogy az egész gyámügyet 18. szakaszban tárgyalja. A törvény megtartja a nevezett gyám intézményét, de mellőzi nevezett gyám nemlétében a törvényes gyámság tekintetében eddig megállapított szoros sorrendet és azt úgy módosította, hogy a gyámhatóság a gyámság ellátására alkalmas rokont, vagy családi kapcsolatban álló más személyt rendel ki gyámmul. Az állami gondozás alatt álló kiskorúak részére a törvény az intézeti gyámság intézményét létesíti. A gyámság szülőpótló jellegét és a szocialista nevelés szempontjából való fontosságát húzza alá az, hogy a gyám működéséért díjazást nem követelhet.

A 104. §. intézkedése szerint a gyám által a kiskorú részére választott életpálya helyett a gyámhatóság más életpályát csak a gyámság alatt álló beleegyezésével jelölhet ki. Hiányzik a szülői felügyelet alatt álló kiskorú tekintetében az ezen intézkedésnek megfelelő analóg rendelkezés. A 77. §. ugyanis azt rendeli, hogy a gyermek részére azt az életpályát kell választani, amely hajlamainak, testi és szellemi képességeinek, valamint egyéb körülményeinek leginkább megfelel. Ez a rendelkezés csak objektív ismérveket tartalmaz és nincs külön kifejezett rendelkezés arra, hogy a bizonyos kort elért kiskorú kívánságát miképp kell figyelembe venni. A 104. §-nak megfelelő intézkedés hiányának az a magyarázata, hogy nem volt kívánatos a szülők és gyermekek viszonyát esetleg zavaró olyan rendelkezést beiktatni, amely azt tartalmazza, hogy miképp helyezkedhet szembe a gyermek szülei akaratával.

Az 1952. évi IV. törvény vázlatos ismertetéséből is megállapítható az, hogy a szocializmus felé haladó társadalmi rendünk szempontjából nagyon fontos állomás ez a törvény. Részben tükrözi társadalmunk szocialista átalakulását, ennek az átalakulásnak a házasságra és a családra gyakorolt hatását, másrészt tartalmával és közérthető, szabatos megfogalmazásával kitűnő eszköze a szocialista erkölcs megvalósításának a házasságban és a családi életben. A mű egésze kiváló törvényalkotás és meggyőződésem, hogy fontos szerepet fog betölteni társadalmunk szocialista átalakításában.

Családjogunk ezen egységes, áttekinthető, a szocializmus követelményeinek megfelelő rendezése olyan teljesítmény, amelynek ilyen rövid idő alatt való megvalósítására szocialista jogunk valóban büszke lehet. Ezt a nagy eredményt is csak a szovjet jog értékes és példamutató vívmányainak felhasználásával lehetett elérni. Ezen a területen is köszönettel tartozunk azért a segítségért, amelyet közvetlenül és példamutatással a Szovjetuniótól kaptunk.

HALLSTATT-KORI TEMETŐ SZENTES—VEKERZUGON

PÁRDU CZ MIHÁLY

A lelőhely Szentestől északkeletre, kb. 12 km-re, a már kiszáradt Veker folyót kísérő kiemelkedő vonulaton van (XV. tábla). Ártér veszi körül ezt a többfelé ágazó magasabb felszínt. A temető területén halomnak nincsen nyoma, de a temetőtől mintegy 400 m-re nyugatra az Ágas halom, keletre 1,5 km-re a Fekete halom emelkedik ki a térszínből. A lelőhelyen először 1937-ben Csallány Gábor, a szentesi múzeum akkori igazgatója ásatott és feltárt négy ember- és két lósírt, majd 1941-ben további négy ember- és egy lósír felásására került sor. A temető területe akkor Bleyer József, illetve Urbán Károly tulajdonában volt. Az 1941-ig végzett ásatások leleteit ismertettük már,¹ úgyhogy ez alkalommal csupán az 1950-ben végzett ásatások eredményeit mutatjuk be. Figyelembe véve az eddig feltárt sírok számát, az 1950. évi ásatás első sírja, folytatólagosan a 12. sír jelzést kapja.

12. sír. 125 cm mélyen kettős lósír. A II. jobboldali ló irányítása Ény—Dk, fejjel Ény-nak, a fej még tovább 8 fokkal tér el Ny felé. Az I. ló irányítása Ény-Dk, fejjel Ény-nak a fej 14 fokkal tér el Ny felé. Az I. számú ló baloldalán, a II. számú hason fekszik, a mellő lábaktól kezdve jobboldalon, a fejek egymásra néznek (II. t.). Mellékletek: II. ló: 1. Bronz phalera a bal szemöldökön (II. t. 1). Töredékes állapotú, átmérője 6 cm. Hátsó lapján kettős felforrasztott füllel 1a. A jobb alsó állkapocs alatt, az 1.-vel egyező formájú és nagyságú bronzphalera (II. t. 1a) 2. Bronzphalera az orr fölött, az 1. számúval teljesen egyező formájú és nagyságú (II. t. 2; III. 4). 2a. A jobb alsó állkapocs alatt, a 2. számúval teljesen egyező formájú és nagyságú bronzphalera (II. t. 2a). 3. A bal alsó állkapocson vaszablapálca fele (II. t. 3). A zablapálca vége tagolt (állatfejet utánozó?), a középső része szélesedik és szíj befogadására át volt lyukasztva. 4. Az állkapocs mellett vaszabla, zablapálcákkal, már eredetileg összetörve került a sírba, ehhez tartozott a 3. szám alatt ismertetett zablapálca töredék is (II. t. 4). A zabla maga kéttagú, s a két fél egymáson fekszik. A másik zablapalcának is csak a fele

¹ Csallány Gábor és Párducz Mihály, Székita-kori leletek a szentesi múzeumban. Arch. Ért. 1944—45. 88—89, 106—107. II. (a továbbiakban Csallány—Párducz).

van meg az eredeti helyén, a zabla karikás része alatt, vége ugyanúgy tagolt, mint a 3. számúé. Ehhez a végéhez van tapadva a két zablapálca egyikéhez tartozó másik hegyesedő vég. 5. Két ismeretlen rendeltetésű vastöredék a bal mellső lábknál (II. t. 5). Kerek metszetű, kb 8 mm átmérőjű. 6. U. o. lejjebb ismeretlen rendeltetésű vastöredékek (II. t. 6), szétmállottak. 7. A bal hátsó láb mellett kampósan hajlított ismeretlen rendeltetésű vaspálca (II. t. 7; IV. t. 4). Kerek metszetű, kb. 12 mm. átmérőjű. Alsó részéhez egy másik meghajlított vaspálca (kb. 9 mm átmérőjű) csatlakozik. A csatlakozás helyén a pálca vége gömbösen vastagodik, nem állapítható meg biztosan, hogy egymáshoz voltak-e forrasztva, a gömbös vég miatt ez nem látszik valószínűnek. 8. A gerinc közepe táján kissé gömbös végű lapos vastárgy (II. t. 20). 9. A jobb hátsó láb mellett kerek metszetű (9 mm átm) meghajlított végű vaspálca (II. t. 8; IV. t. 2). 10. A bordákon kb. 26 cm hosszú, kampósan meghajlított, kb. 1 cm átmérőjű vaspálca (II. t. 10; IV. t. 3). A kampós vég kissé vastagodik. 11. A gerincoszlop közepe táján, részben a ló alatt, kerek metszetű vasdarab (II. t. 11). 12. A jobboldali lapockacsonton, *fülekkel* felfelé fordítva, 4,6 cm átmérőjű bronzphalera (II. t. 12.), reáforrasztott *kettős füllel*. 12a. A koponya baloldalán, a 12. számúval egyező formájú és nagyságú bronzphalera (II. t. 12a; t. III. t. 1-2). 13—14. A jobb mellső lábon két kampósan meghajlított kerek vaspálca, egymáshoz tapadva (II. t. 13—14; IV. t. 1.). 15—16. A nyakon két zárt vaskarika (II. t. 15—16; III. t. 3,5). 17. Részben a szájbán vaszabla, zablapálcákkal (II. t. 17; V. t. 2). A zablapálcák gömbös végűek; a szíjbefogadásra eredetileg valószínűleg két köralakú nyílás volt képezve a zablapálcák belső homorú oldalán. Az anyag rossz fenntartása miatt azonban e nyílásokból csak egy maradt meg. A zabla maga kéttagú, mint a 4. számú. 18. Az alsó állkapocs mellett, részben rajta a 12. számúval egyező formájú és nagyságú bronzphalera (II. t. 18). 18a. A pofa baloldalán a 18. számúval egyenlő nagyságú és formájú bronzphalera (II. t. 18a). 19. A nyak mellett kívül szürke, kettős csonkakúpformájú kis orsógomb (II. t. 19; III. t. 6). 20. A jobb hátsó láb alatt kerek metszetű (1 cm átm.) vaspálca töredék, kissé meghajlítva (II. t. 21). 21. A medence fölött ismeretlen rendeltetésű vastöredékek, részben kerek metszetű pálca, részben gömbös végű vastöredékek (II. t. 22—26; V. t. 3). 22. Kúpos végű, kerek metszetű vaspálca (II. t. 27). 23. A medence fölött, kb. 30 cm átmérőjű területen 6—8 cm vastag szenes réteg. Meg kell még jegyezni, hogy mind a két ló fölött, közvetlenül a csontokat takaró földrétegben 1—2 cm vastag szenes réteg mutatkozott a sír egész területén, csak kisebb foltokban hiányzott.

13. *sír*. 135 cm mélyen kettős lósír; a baloldali ló fölött kocsi vasalkat-részeit találtuk (VI. t.). Mindkét ló irányítása Ény-Dk, fejfel Ény-nak. A *jobboldali ló* a medencéig hason, azon felül jobbolalon fekszik. Mellékletei:

1. A homlokon kétfülű, 8,5 cm átmérőjű bronzphalera, a közepét 0,5 cm átmérőjű lapos gombszerű kidudorodás díszíti 2. A jobb és bal füle alatt,

továbbá a pofa két oldalán egy-egy, összesen négy kétfülű, 5,5 cm átmérőjű bronzphalera van. 3. A homlokon lévő nagy phalera alatt, az orrcsontról lecsúszva hat, 1,7 cm átmérőjű egyfülű bronzgomb (III. t. 9—10). 4. A nagy phalera és a jobb fül táján lévő kisebb phalera között hat, 1,7 cm átmérőjű egyfülű bronzgomb (típusuk a 3. számúakkal egyezik). 5. A nagy phalera és a bal fül alatt lévő kisebb phalera között elszórtan három, 1,7 cm átmérőjű, egyfülű bronzgomb. 6. A jobbfül alatti phalera mögött, a nyakszirt táján két, 1,7 cm átmérőjű egyfülű bronzgomb. 7. A pofa baloldalán a szájból kiesve a jellegzetes vaszabla, a félkörívesen hajló, tagolt oldaltagokkal (VI. t.). 8. Ugyanitt három, 1,7 cm átmérőjű egyfülű bronzgomb. 9. A nyakcsigolyán 5,5 cm hosszú, kerek metszetűnek látszó vaspálca (átmérője kb. 1,2 cm). 10. A gerincen ismeretlen rendeltetésű hajlított vastárgy. 11. A bordákon ismeretlen rendeltetésű vastöredék. 12. A ló hasa előtt, karikára hajlított fejű vaspálca. A baloldali ló a lapockáig hason fekszik, azon felül a baloldalon, a feje jobbfelé visszahajlik. Mellékletei: 13. Az állkapocs alatt, attól kb. 12 cm-re, 4,5 cm átmérőjű, kétfülű bronzphalera 14). Körülötte tíz darab, részben ép, részben töredékes 2 cm átmérőjű, egyfülű bronzgomb (III. t. 11—12). 15. A ló szája előtt, abból kiesve, a jellegzetes vaszabla, az ívben hajló tagolt oldaltagokkal. 16. A vaszabla és a száj között, élén állva, 4,5 cm átmérőjű kétfülű bronzphalera. 17. A 16. számú phalera körül szétszórva nyolc, 2 cm átmérőjű egyfülű bronzgomb. 18. A ló orra fölött, 4,5 cm átmérőjű kétfülű bronzphalera. 19. A 18. számú phalera körül elszórtan, 2 cm átmérőjű, egyfülű bronzgombok, nyolc darab. 20. A koponya fölött, tizenkét darab, 2 cm átmérőjű egyfülű bronzgomb szétszórtan. 21. A jobboldali ló szája előtt egy 5,5 cm. átmérőjű kétfülű bronzphalera, fülekkel felfelé. 22. A 21. számú phalera mellett három, egyfülű bronzgomb, kettő közülük 2, egy 1,7 cm átmérőjű. A baloldali ló fölött kocsialkatrészek, mégpedig: 23. A koponya fölött kerékagy vasfoglalata (perselye ?) (I. t. 1a). Átmérője 11,5 cm, a tengely nyílása 5 cm, a tengelynyílás hüvelyének magassága 3 cm.

A perselyt valószínűleg három szeggel erősítették a kerékagyhoz, két szeg meg is maradt (I. t. 1b; VII. t. 1).

A persely külső pereme lehajlik. Ez a kerékagy-persely a felső kerék vasabroncsa fölött 5,5 cm magasan volt. 24. Az állkapocs alatt a 23. számúval teljesen egyező kerékagypersely. 25. A ló orra előtt a 23. számúval teljesen egyező kerékagypersely. 26—27. A lófej fölött két kerék vasabroncsa (VI. t.). Átmérőjük kb. 73 cm, szélességük 3,2, vastagságuk 0,5 cm. A vasabroncsot a kerékhez vasszegekkel erősítették. 28—29. A ló medencéje és alsó lábszárai fölött két kerék vasabroncsa, az egyik vasabroncs összetörve került a sírba (VI. t.) A kerékhez való erősítés céljait szolgáló vasszegek itt is megvannak. 30. Ismeretlen rendeltetésű, kúposfejű vasszeg töredéke. 31. Az ép kerék közepe táján, az abroncs síkja alatt kb. 12 cm-rel kerékagy vasperselye, igen töredékes. Formája és mérete a 23. számúval teljesen

megegyezik. 32. Az összetört kerékabroncs mellett kerékagy vasperselye, a 23. számúval teljesen megegyezik.

A baloldali ló fejét minden bizonnyal a sírbatételkor csavarták el szándékosan jobbfelé. Erre mutat az a jelenség, hogy a lófejen volt kantárvat szíjait elszakadtak, s a rajtalévő szíjelosztó phalerák és fülesgombok a fej körül szanaszét heverték, sőt a fej fölötti földben is találtunk néhány bronzgombot. Érdekes, hogy a szíjelosztó phalerák kisebb méretűek, mint a jobboldali ló kantárvatának megfelelő példányai, viszont a bronzgombok nagyobbak. Érdekes, hogy a kerékagy vasperselyei közül a két első kerék körül hármat leltünk meg, a hátsó keréknél meg kettőt, a valószínű négy helyett. A sír teljes felszedésével talán megtaláltuk volna a hiányzó példányokat, ez azonban az *in situ* felvétel miatt nem történhetett meg. Itt említjük meg azt is, hogy az első és hátsó ép kerékabroncs perselyei között lévő távolság kb. 170 cm. Sajnos ez az adat, a kocsi hosszát illetően aligha használható fel, miután minden jel arra mutat, hogy nem a teljes kocsit, hanem csupán a négy kereket helyezték a sírba. Említeni kell még azt is, hogy az I. t. 1a, b. ábra perselyének alsó feléhez faszéndarabok tapadtak, ami talán arra mutat, hogy a kocsit előzőleg elégették, s csupán a megmaradt vasalkatrészeket helyezték a sírba. A sír földjéből kerültek elő még egy kúpos végű vaspálca és vasabroncs töredékek.

14. sír. 60 cm mélyen, felnőtt egyén jobboldalon fekvő zsugorított csontváza. Igen rossz fenntartású. Irányítása Nyény—Kdk, fejfelé Nyény-nak. Zsugorított hossza 85, teljes hossza kb. 140—142 cm. Mellékletei: 1. Az arc előtt 25 cm-re kovaszilánk. 2. A sír földjében szürke, jól iszapolt magas-fülű bögre fülrésze (X. t. 3).

15. sír. 75 cm mélyen urna-sír. Egyetlen bütykös, hordóformájú urnából áll (X. t. 2.). Mellette kívül két kisebb darab kalcinált embercsont. Az urna eredetileg behúzott peremű durva tállal lehetett befödve, két töredékét az urnában megtaláltuk (IV. t. 5—6). Az urnából kalcinált embercsontok és egy kis *Cyprea*-kagyló kerültek elő, az utóbbi szétmorzsolódott. Az urna maga téglapiros színű, szájnálálása alatt négy szimmetrikusan elhelyezett bütyök díszíti.

16. sír. 115 cm mélyen lósír. A ló hason fekszik, a lapockától kezdve jobboldalon, a fej jobbra hátra van fordítva (V. t. 1). Irányítása Ény—Dk, fejfelé Ény-nak, a fej 10 fokkal tér el nyugat felé. Mellékletek: 1. A fül tájékán vékony elektronlemez borított kétfülű bronzphalera. Átmérője 8,9 cm. A vékony elektronlemez a hátsó lap szegélyére van visszahajlítva. A fülek nincsenek a phalera középpontjába helyezve, hanem kissé a szélek felé vannak felforrasztva. A két fül alatt vályú van. Az alsó részen kis textildarab maradványai vannak a phalerahoz tapadva. 2. Egyező formájú, méretű és borítású bronzphalera a fej alól; (XI. t. 1a, b). Textilnyomok nem voltak rajta. 3. A 2. számúval teljesen egyező méretű, formájú és borítású bronzphalera a szájnálál. 4. A 2. számúval teljesen egyező formájú, méretű és borítású bronzphalera, a

fej alól. 5. Az alsó állkapocs alatt, a szájon kívül vaszabla egy zablapálcával. A zablapálca belső, homorú oldalán, illetve szélén szíjak befogadására szolgáló nyílás lehetett, sajnos annyira berozsdásodott, hogy a nyílások nem voltak a tárgy épségének veszélyeztetése nélkül kibonthatók. Egyik vége tagoltnak látszik. Meglátszik az is, hogy a zablapálca a zabla egyik oldalára nietszeggel volt odaerősítve. 6. A vaszabla és zablapálca másik fele csak töredékekben maradt meg. Nem volt rekonstruálható. 7. Az alsó állkapocstól 11 cm-re a nyakon háromélű kis *tokos bronznyílhegy* (III. t. 8.) 8. A jobb lapockacsontba fúródva kis háromélű bronznyílhegy (III. t. 7; XI. t. 4). Ez a nyílhegy még a ló életében került a ló testébe, a befúródás helyén a csont behegedt. 9. A bal hátsó láb mellett lapos, zárt vaskarika. Egyik oldalán rászegecselts kettős (?) vaslemez van.

17. sír. 100 cm mélyen, jobboldalon fekvő lócsontváz. Irányítása Ény—Dk, fejjel Ény-nak. Egyetlen melléklete a szájbán talált igen rossz fenntartású vaszabla és a hozzátartozó zablapálcák. Nem volt megmenthető, szinte teljesen szétmállott. Csak töredékei maradtak meg. Úgy látszott, hogy az eddig említettekkel egy típusú.

18. sír. 105 cm mélyen lósír. Hason fekszik, a nyaktól kezdve baloldalra (?) volt fordítva, a fej ki van csavarva (X. t. 1). Irányítása Nydny—Kék, fejjel Nydny-nak. Mellékletei: 1. A fülnél 8,4 cm átmérőjű bronzphalera (X. t. 1. kép 1). A hátlapján felforrasztott két fül itt sincs a phalera közepén; a fülek alatt vályú nyoma itt is látszik 2. Mellette jobbra méretre és formára teljesen egyező bronzphalera (X. t. 1. kép 2). 3. A koponya alatt, az orr tájékán az előzőkkel teljesen egyező bronzphalera (X. t. 1. kép 3). 4. A koponya alatt a szájnál az előzőkkel méretre és formára teljesen egyező bronzphalera (X. t. 1. kép 4). 5. A száj alatt vaszabla, a zablapálcákkal (X. t. 1. kép 5). Valamennyi közül a legjobb fenntartású. A szíjak befogadására a zablapálca belső oldalán két nyílás volt. A zablapálcák a zabla egyik oldalára voltak forrasztva. A zablapálcák egyik vége kanálszerűen szélesedik. 6. A bal hátsó láb mellett kívül, közvetlenül a ló mellett kutyacsontváz (X: t. 1).

Mint a bevezetőben említettük, a Szentés környéki szkíta-kori lelőhelyek ismertetésekor a vekerzugi temető anyagából 11 feltárt sír állott rendelkezésünkre. Ezek közül három lótemetkezés, a többi ember, még pedig hanyattfekvő, nyújtott helyzetű. Dny—Ék irányítású a 3., K—Ny az 1, 2, 4, 8, 9. sírok, Dk—Ény irányítású a 7. sír, a 10. sír volt az egyetlen urnából álló hamvasztásos temetkezés. Az 5. és 6. számú kizárólag lovakat rejtő sírok irányítása Ny—K, a 11. számú lósír irányítási adata ismeretlen. Temetőterképe sajnos csak az első hat sírnak van (XVI. t. 1), de ez a térkép is olyan, hogy nincs megadva az a fixpont, ahonnan a bemérés történt. A 7—11. sírok helyét sem ismerjük s ezek szerint ma még nem tudjuk, hogy az 1950. évi ásatások alkalmával előkerült, fentebb ismertetett sírok az 1—11. sírokhoz területileg hogyan kapcsolódnak. Az azonban bizonyos, hogy valamennyi ugyanabból a temetőből való.

Ezek szerint ebből a temetőkből máig 18 sírt ismerünk. Bár a temető teljes feltárása előtt a kiértékelő munkánk feltétlenül fogyatékos lesz, mégis már most olyan megállapításokra nyújt lehetőséget, amelyek segítségül szolgálhatnak a vekerzugi temetővel kapcsolatba hozható temetők, illetve sírok kiválasztására. De alkalmat ad az alább következő összefoglalás néhány olyan kérdés felvetésére, amelyek egyrészt az ezután végzendő ásatások, másrészt a szak kutatás számára már most is figyelmet érdemlőek. Az analógiák felkutatása részben már megtörtént.² Az ott ismertetett leletek számát még ki tudjuk bővíteni s emellett a felsorolandó lelőhelyek anyagának elemzéséhez néhány olyan újabb szemponttal járulhatunk hozzá, amelyek felvetése éppen az 1950. évi vekerzugi ásatások eredményei után váltak lehetségessé. Horváth Tibor a preszkíta-kultúra magyarországi leleteinek legkésőbbi csoportjába osztja a vekerzugi s vele együtt az alábbi lelőhelyek anyagát: 1. Nagybaráti. 2. Felsőpulya (Oberpullendorf). 3. Szentés—Vekerzug. 4. Gyöngyös. 5. Mezőnyék. 6. Diósgyőr. 7. Mátészalka. Miután Horváth Tibor a leleteket az előfordulás körülményeinek ismertetése nélkül említi, ez alkalommal röviden erre ki szeretnék térni.

1. *Nagybaráti*.³ Sem a zablaforma (az oldaltagtípusok egészen mások), sem a temetkezés rítusa (halom alá való temetés) nem indokolják, hogy a nagybaráti tumulusok anyagát a vekerzugi leletekkel képviselt csoportba osszuk. E tumulusok anyaga több rokonvonást mutat a csehországi Bylan-i s ezen keresztül a délnémetországi kocsitemetkezési kultúrával.⁴ E kultúra késői képviselőjének látszik.

2. *Oberpullendorf (Felsőpulya)*.⁵ A községben folyó építkezéskor nagy *salaktömegek* kerültek elő, különböző korú leletekkel együtt. Jellegzetesek a neolitikus, bronz, Hallstatt és La Tène-kori cseréptöredékek voltak. Az 1313/6. számú telken (E. Gruber tulajdona) találtak egy Hallstatt-kori sírt. A *salakréteg* alatt 50 cm mélyen, kb. 2 m átmérőjű területen kőpakolás mutatkozott. Ennek középpontjában, 1 m mélyen került elő egy nagy *grafitos* urna, amelyben kalcinált embercsontok voltak. Közvetlen mellette egy 38 cm hosszú vaslándzsa. Ehhez hozzátapadt a vaszabla. További mellékletek vastöredékek (kés ?, karika) voltak. Ezekből 80 cm-re kisebb tálforma Hallstatt-kori edény, amely állítólag üres volt. Ugyanitt további Hallstatt-kori cserepeket találtak. Barb

² Sándor Gallus et Tibor Horváth, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Diss. Pann. Ser. II. No. 9. (a továbbiakban Gallus—Horváth) 72—74. ll.; János Harmatta, Le problème Cimmerien. Arch. Ért. 1946—48 (a továbbiakban Harmatta), 128. l.

³ Börzsönyi Arnold, Győrmegei emlékek a hallstatti korszakból. Arch. Ért. 1909. 245—253. ll.

⁴ Dr. Fr. Dvořák, Wagengräber der Älteren Eisenzeit in Böhmen. Praehistorica, Acta Instituti Praehistorici Universitatis Carolinae Pragensis, I. Praha. 1938. (A továbbiakban Dvořák.)

⁵ A. Barb. Spuren alter Eisengewinnung im heutigen Burgenland. WPZ. XXIV. 1937. 111—157. ll. (a továbbiakban Barb).

felteszi, hogy a sír annakidején halom alatt volt, de a halmot elhordták. A leletek pontosabb leírása a következő:

1. 35 cm magas, szürkésbarna, *grafitos* anyagú urna. A kihasasodáson függőleges bordák látszanak, pereme kihajlik (Barb i. m. 122. lap 2. ábra jobb-oldali edény). 2. Babérlevél formájú lándzsahegy vashól. A penge közepén borda húzódik végig. Teljes hossza 38 cm, ebből a hüvelyre 12 cm esik. A hüvely végén gyűrűszerű vastagodás látszik (Barb i. m. 123. 1. 3. ábra). 3. Erősen rongált, oxidált vaszabla, a zablaoldaltag töredékével. Még így is megállapítható, hogy az oldaltag kifelé ívben meghajlik s reá van erősítve a zabla karikás végéhez (Barb i. m. 123. 1. 4. ábra, fent). 4. Különböző vastöredékek, közöttük 1,5 cm széles késpenge töredéke s egy 0,5 cm vastag ovális formájúnak látszó karperec nagyobb része (Barb i. m. 123. 1. 4. ábra lent). 5. Hasasodó csésze vagy tál, enyhén ívelt függőleges nyaka van. Az edény vállát függőleges kannelurák díszítik. Színe szürkésbarna, *grafitos* anyagú. Magassága 10,5, szájátmérője 18 cm (Barb i. m. 122. 1. 2. ábra baloldali edény). 6. Kúposformájú csésze, a sírban talált töredékekből összeállítva, világosbarna színű. Magassága 9,5, szájátmérője 18,5, fenékátmérője 8,5 cm. 7. Jellegzetes Hallstatt-kori edénytöredékek.

3. *Szentes—Vekerzug*. Lásd fentebb a temető-ismertetést.

4. *Gyöngyös*.⁶ A leletek nagyobb része korábbi szőlő alá forgatáskor került elő. Ezek hitelesítésére végzett Márton Lajos ásatást s ennek eredményeként 11 sírt tárt fel. Ezek közül 10 volt hamvasztásos urnás, 1 pedig szórthamvas urna nélküli temetkezés. Az urnák »durva készületű, hanyagon formáltak«, tál vagy csésze félével voltak leborítva. Márton Lajos az alábbi sírok mellékleteit említi külön: 5. *sír*. melléklete kis, görbe vaskés. 7. *sír*. Szórthamvas temetkezés urna nélkül. Melléklete egy bronzfogantyús, egyélű vastör. (Márton i. m. II. t. 5), továbbá egy ismeretlen rendeltetésű vasdarab (Márton i. m. 50. 1. 13. ábra). 8. *sír*. »Villanovae« típusú urnáját lásd Márton i. m. 40. lap 4. ábráján.

A leletek többi része a szőlő alá forgatott területről került elő. Itt hamuval, korommal és csonttöredékekkel kevert, elütő színű foltok mutatkoztak, valószínűleg egykori urnasírok helyei. Két nagyobb folt a térrajzon fel is van tüntetve s a földtulajdonos szerint a szórványleletek legnagyobb részét a keletre eső folt területén találták (Márton i. m. 38. 1.). Sajnos a leletegyüttesek összeállítása még a Nemzeti Múzeum leltári naplójának adatai alapján sem volt lehetséges. A sírcsoporttól északra, kb. 20 m-re látszólag ellipszis alakú nagy kőrakás maradványai kerültek elő, A kőrakás által körülrzárt területen a föld porhanyó és égett színű. Leletek itt nem voltak. Márton tumulus alját bekerítő kőrakást lát benne. a halmot magát szerinte már elhordták. A leletek egy részét rendeltetésük szerint kíséreltük meg csoportosítani, a másik részét pedig azon az alapon, hogy férfi vagy női sír mellékletei lehettek-e? 1. *Kocsialkatrészek*. Idetartozhatnak: gömbös fejű, hajlított vasszőg (Márton i. m. II. t. 10); kissé homorú,

⁶ Márton Lajos, Székita-sírleletek Gyöngyösön. Arch. Ért. 1908. 37—54. II. (A továbbiakban Márton.)

átlyukasztott vaslemezdarabok, talán kerékabroncs töredékei (Márton i. m. I. t. 6, III. t. 1—5, IV. t. 5), e vaslemezdarabokat szögek ütik át; karikás fejű vasszeg (Márton i. m. 50. l. 14. ábra); gombos fejű kisebb vasszögek (Márton i. m. III. t. 18—19). 2. *Kocsi vagy kocsi borító tetőzet díszei*: póznavég díszek bronzból, áttört díszű bronzcsörgők, amelyek tetején őz guggol (Márton i. m. I. t. 10—13, V. t. 1—2).

3. *Lószerszámrészek és veretek*: vaszablák, az ívesen hajló, állatfejes végződésű oldaltagokkal (Márton i. m. II. t. 6—9), két darab; vaskarikára akasztott, háromszög formájú *csörtető*k (Márton i. m. IV. t. 1—4, 6); kétfülű bronzphalera töredékei (Márton i. m. I. t. 7) és az esetleg ezt borító vékony aranylemez (Márton i. m. IV. t. 7); igához (?) tartozó hajlítottvégű vaspálcák (Márton i. m. III. t. 6—17); vasnyelű bronzkolompok (Márton i. m. I. t. 1—5).

4. *Női sír mellékletei*: rovátkolt bronzkarperecpár (Márton i. m. I. t. 8—9); rovátkolt bronzkarperec (Márton i. m. V. t. 6); orsógomb (Márton i. m. IV. t. 8).

5. *Férfisír mellékletei*: két vaslándzsa (Márton i. m. II. t. 3—4); *köpűs* vasvéső (?) (Márton i. m. II. t. 2); karos vasbalta (Márton i. m. II. t. 1); La Téne jellegű kardfelkötő lánc (Márton i. m. II. t. 11); hat vaskés (Márton i. m. II. t. 12—14, V. t. 3—5), ez utóbbiak női sírokból is jelentkezhetnek. A szórványleletek egyik érdekes darabja egy vasból készült szűrőkanál (Márton i. m. 39. l. 1. ábra).

A kerámiai anyagból egy »villanova« típusú urnát a 8. sírral kapcsolatban már említettünk. További szkíta-korra jellemző darabok, amelyek előfordulási körülményeiről semmit sem tudunk, a következők: 1. Behúzott peremű durva tál (Márton i. m. 40. l. 8. ábra). 2. Magasfülű bögre töredéke (Márton i. m. 40. l. 2. ábra). 3. Bütyökdiszes, hordóformájú edény töredéke (Márton i. m. 40. l. 7. ábra). 4. Ujjbenyomással tagolt szalagdíszű, hordóformájú edény peremrésze (Márton i. m. 40. l. 5. ábra). 5. Ugyanilyen formájú bordázott szalaggal díszített edény töredéke (Márton i. m. 40. l. 9. ábra). Korábbinak (bronz-kori?) látszó edénytöredékeket mutatnak a Márton i. m. 40. l. 6, 10—11. ábra töredékei. Ugyanitt a 3. ábra gömbölyű edénye késő szarmata-korinak látszik.

5. *Mezőnyék-Kisperes pusztá*.⁷ A leletet a miskolci múzeum őrzi, az előfordulás körülményeiről a feljegyzések semmit sem tudnak. A leleteket alább adjuk: 1—2. Két jó fenntartású vaslándzsa, a pengéken erős borda fut végig (LXVII. t. 1—2), az egyiknek hegye letörött. 3—5. Három vaszabla, ívben hajló zablaloldaltagokkal (LXVII. t. 3—5). Az oldaltagok egyik vége sematikus állatfejekben végződik. Igen jól látszik, hogy az oldaltagokat a zabla karikás végeihez szeggel erősítették. 6. Vaszabla, oldaltagok nélkül (LXVII. t. 6). A zablakarikákba két végükön gyűrűszerűen képezett vaspálcák vannak akasztva. Az egyik gyűrűs vég a zablakarikába van illesztve, a másikba egy-egy további karika. Az egyik végén a zabla és az említett vaspálca találkozásánál négy további

⁷ Gallus—Horváth i. m. 72. l. 5. lelőhely, LXVII. t. 1—10, 14. ábrák. A leírásban szereplő táblaszámok Gallus—Horváth i. m. tábláira vonatkoznak.

vaskarika van a vaspálca gyűrűjébe akasztva. Az idézett ábra fordítva mutatja a zablát. 7. Kétfülű, kissé domború bronzphalera elő- és hátlapja (LXVII. t. 7, 14). 8—9. Két vaskos bronzkarika, vékony akasztófüllel (LXVII. t. 8—9). 10. Horgas vaslánc, talán a zablákhöz tartozó álladzólánc (LXVII. t. 10).

6. *Diósgyőr-Vasgyári Kerekhegy*.⁸ Csatornázás alkalmával került elő az alábbi leletegyüttes; Keresztes Vince tanító mentette meg. A közelebbi előfordulási körülményekről a miskolci múzeum leltárkönyve semmit sem tud: 1. Kétfülű bronzphalera, kissé domború felületű (LXVII. t. 13, LXVIII. t. 4). 2—3. Két vaslánczsa, a pengéken erős borda húzódik végig, az egyik lánczsa pengéje égéstől (?) deformált (LXVII. t. 11—12). 4. Karos balta vasból (LXVII. t. 15). 5—7. Három vaszabla, egyik oldalra szegezett, ívben hajló oldaltagokkal. Egy oldaltagpár végei sematizált állatfejekben végződnek (LXVIII. t. 1), a másik két zabla oldaltagjai, úgy látszik, gömbös végződésűek (LXVIII. t. 2—3). 8. Kúpos formájú vasveder három töredéke (LXVIII. t. 6, 8, 15). Perem- és oldalrészek maradtak meg. A veder oldalait és az edény peremét kerekfejú szegekkel erősítették egymáshoz. 9. Két végén kampósan hajlított vaspálca (LXVIII. t. 9), talán a veder füle. 10—19. Lószerszámhoz tartozó (iga?), négyzetes metszetű vaspálcák. Egy részük egyik vége fülesen van képezve (LXVIII. t. 11, 17), a többi össze-vissza hajlított töredék; úgy látszik, nem épek (LXVIII. t. 7, 10, 12, 14, 16, 18). 20. Ismeretlen rendeltetésű kis vaspálcátöredék (LXVIII. t. 5).

7. *Mátészalka*.⁹ Horváth Tibor ismerteti az innen előkerült leleteket, sajnos fényképek nélkül. Szerinte az alábbi tárgyak tartoztak a leletegyütteshez: 1. Állatfejes vaszabla-töredék. 2. Vaszabla-lánc-töredék. 3. Vastokos. 4. Négy darab vastöredék. 5. Két agyagorsógomb. 6. Barnás színű kisebb agyagedény. 7. Egy nagyobb agyagedény. A leleteket a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának raktárában nem leltük.

Gallus és Horváth munkájának megjelenése óta egyrészt több, ehhez a csoporthoz tartozó leletet vettek számba a régi irodalomból,¹⁰ másrészt múzeumaink anyagának azóta folytatott tanulmányozása során is gyarapodott az ide osztható leleteink száma.¹¹

7. *Waatsch*.¹² (Gerichtsbezirk Littai, Krain). Eddig publikálatlan zabla-töredék. Potratz is csak említi.

8. *Schandorf*.¹³ Schandorf és Pinkafeld községek határában öt halom-

⁸ Gallus—Horváth i. m. 72. lap 6. lelőhely; az alább hivatkozott táblaszámok Gallus—Horváth i. m. tábláira vonatkoznak.

⁹ Gallus—Horváth. 72. l. 7. lelőhely.

¹⁰ A Waatsch-i és Schandorf-i leletekre Harmatta János hívta fel a figyelmet.

¹¹ Kalmár János rendelkezésemre bocsátott anyaggyűjtéséből vettem tudomást a csersegtomaji (?) és kassai példányokról.

¹² Potratz, Afo. 14 (1941) 26; Harmatta feljegyzése alapján.

¹³ A. Barb. Hügelgräbernekropolen und frühgeschichtliche Siedlung im Raume der Gemeinden Schandorf und Pinkafeld (Burgenland). MAG. LXVII. kötet. 74—118. ll.

¹⁴ U. o. 81. l.

csoport van, összesen 204 halommal. Barb az 1937-ig folytatott ásatások eredményeit figyelembe véve, a halmok méreteiből következtet azok korára.¹⁴ Eszerint a III. és IV. csoport halmai római koriak, az I., II., V. halomcsoportok valószínűleg kora vas-koriak, amit az I. temetőben feltárt 41. halom igazolt is. Felteszik azonban, hogy a kora vas-kori halomcsoportokban szórványosan La Tène-kori, esetleg római kori halomsírok is lehetnek. Arról az erdős területéről, amelyben a fenti öt halomcsoport található, Jandrisevits lelkész szórványként talált vaszablát ajándékozott a burgenlandi múzeumnak.¹⁵ A jó fenntartású vaszabla, az eddigiekhez hasonlóan kéttagú, s az ívalakúan hajló oldaltagok rá vannak szegecselve a zabla végeire (Barb i. m. 123. l. 4. ábra, középen lévő zabla). A jobbfelőli oldaltag felső vége úgy látszik gömbben végződik.

9. *Cserszegtomaj*. A keszthelyi múzeumban őrzött zabláról a következőket sikerült megállapítani.¹⁶ A leltári naplóban az eredetileg megadott leltári szám alatt (3213) nem a szóbanforgó vaszabla van bevezetve, hanem egy bronztőr. A tárgy valószínű száma 5213. Itt 5205—5285-ig az 1915-ben állami segéllyel vásárolt lelőhelyenküli, különböző korú leletek szerepelnek. A vásárolt 80 tárgynál egy esetben (kosárkás avar függő) Alsópáhokot, hat esetben (római edények), Fenékpusztát jelöli meg lelőhelyként. A zablával kapcsolatban lelőhelyről nem esik szó. Valószínű, hogy a 80 tárgyból álló gyűjteményt a múzeum keszthelyi gyűjtőtől vásárolta, aki a régiségeket erről a környékről szedte össze. Ilyen lelőhely Keszthely közelében Cserszegtomaj—Dobogó halom, ahol kora és késő császár-kori emlékeken kívül La Tène sírok, Hallstatt-kori telep és temető leletei kerültek elő. Ezért fenntartással ugyan, de Cserszegtomajt fogadhatjuk el leginkább lelőhelyül. A vaszabla kéttagú mint a többiek is, amelyre az ívesen hajló oldaltagok rá vannak szegecselve; az oldaltagok mindnégy vége gömbösen végződik (XI. t. 3).

10. *Kosice (Kassa)*. A kassai múzeum őrzi azt a vaszablát, amelyet XVI. t. 2. képünkön mutatunk be. A kéttagú vaszablára az ívben hajló oldaltagok szintén rá vannak szegecselve, végei rongáltak.

11. *Nyíregyháza — Nyírfa-utca*.¹⁷ Az utca végén szőlőtalaj rigolírozásakor 1900-ban kerültek elő az alábbi leletek: 1. Kéttagú, íveltoldalú vaszabla (XII. t. 5). Az oldaltagok a zabla két végéhez oda vannak szegecselve. A jobboldali oldaltag végei spirálisan vissza vannak hajlítva. Töredékes. 2—3. Gombos végű spirálisos bronz függőpár (XII. t. 1—2). Vékony elektronlemezrel vannak beborítva; töredékesek. 4. Zárt, kerek metszetű bronz karperec. Négy helyen haránt haladó rovátkolások díszítik (XII. t. 4). 5. Kerek metszetű, nyitott bronz karperec, két darabban (XII. t. 3). Végei felé keskenyedek, haránt rovátkolások díszítik oly formán, hogy a karperec két végén két sávban van

¹⁵ U. o. 71. l.

¹⁶ Csalog József levélbeli közlése.

¹⁷ Erre a lelőhelyre Bottyán Árpádnak a magyarországi szkíta-korral foglalkozó dolgozata hívta fel a figyelmemet.

meg ez a díszítés, s a sávok közti felületen egy-egy bekarcolt dőltkereszt van. 6—7. Két halványpiros színű, gömbölyű orsógomb (XII. t. 6—7). 8. Füles agyagedény, a nyíregyházi múzeum raktárában nem leltük. 9—11. Három fületlen agyagedény, a múzeum raktárában nem leltük. A leletre vonatkozó megjegyzések szerint a bemutatott tárgyakat a múzeum Járosy András napszámostól kapta. Említi a feljegyzés azt is, hogy ez a temető a Pazonyi utcai temetőtől »párszáz« lépésnyire van.

A leletegyüttesre vonatkozólag semmiféle felvilágosítást nem kapunk. Lehet, hogy egy gazdagabb sír mellékleteiről van szó. Emellett szólna az egy pár fülbevaló és az egy pár karperec. Négy, sőt több edény sem szokatlan szkíta-kori sírjainkban, s ugyanez áll az orsógombokra is. Ismerünk olyan szkíta-kori sírt, amelyben hat orsógombot találtunk (tápiószelei temető 1950. évi ásatásból származó 10. sírjában). Kérdés azonban, hogy női sírban lehet-e vaszabla? Erre nézve utalunk a 12. vekerzugi kettős lósírra, amelyben szintén találtunk orsógombot, a női sírok jellegzetes mellékletét. Természetesen a fentebb elmondottak e leleteknek egy sírből való származására, mint lehetőségre kívánnak csupán rámutatni.

12. *Mártonfalva-Kutyabagos puszta.* Ujfalussy Béla ajándékaként kerültek a nyíregyházi múzeumba az alábbi leletek: 1. Két vassarkantyú-töredék, az egykorú leltári bejegyzés szerint XIV. századiak. 2—9. Nyolc késtöredék. 10—11. Két lándzsatöredék. 12—13. Két sarló. 14. Egy sarló töredéke. 15. Egy olló. 16. Egy »ismeretlen rendeltetésű« vastárgy, a XIII. táblán bemutatott vaszabla. Bizonyos, hogy gyűjtésből származó leletekről van szó, amelyek nem egykorúak. Középkori, korai germán (vandál?), vagy kelta-kori emlékek mellett a korai vaskor is képviselve van a bemutatott vaszablával, de a vaskések között is lehet ebbe a korba osztható lelet, továbbá a vaslándzsák is tartozhatnak ide. Sajnos a vaszablán kívül a többi tárgy a nyíregyházi múzeum raktárában nem volt feltalálható. A vaszabla kéttagú, az ívesen hajló oldaltagokat vasszegek erősítették a zablához. Az oldaltagok végei lemezszerűen elvékonyodnak és spirálisan vannak visszahajlítva. Az oldaltagokon lévő két-két lyuk az oldaltagok lemezének közepébe van ütve, s nincs meg rajtuk a fülecszerű, félkörös kiképzés, mint az a cserseztomaji és vekerzugi példányokon is látható.

13. *Tápiószele.* A tápiószeleiszkíta-kori temető sírjai közül kettőben olyan jelenségek mutatkoztak, amelyek miatt ezt a két sírt az itt tárgyalt csoporttal talán kapcsolatba lehet hozni.

143. sír. Hamvasztott sír. Mellékletei: 1. Kis vastöredék. 2. Összecsuklott és összerozsdásodott vaszabla. 3. Összeolvadt bronzkarika. 4. Korongolt fülesbögre. 5. Talpon álló tál. 6. Birkacsont. 7. Vaskés csontnyéllel. 8. Csontár, rajta kis vastöredék.

145. sír. Csontvázas sír. A tetem végtagjai eredetileg le lehettek választva a törzsről. A koponya mögött egy lókoponya, a lábszáraknál egy lókoponya. A kis lókoponya (a fejnél) orránál cseréptöredék, mellette jobbról lapos kő,

hátsó részénél nagy vaskés. A nagy lókoponya fölött, a lábszáraknál fülesbögre és tál, ugyanennek a koponyának az orránál bütykös, virágcserep alakú edény töredékei, alatta nagy lapos kő (örlőkő?). Sajnos sem a vaszabla, sem a koponyák nem maradtak meg, a háborús pusztítás alkalmával tönkrementek.

14. *Wymysłowo*¹⁸ (Lengyelország). E helyen nagyobb, a Lausitz-i kultúrához is tartozó temető délkeleti szélén találták azt a négy sírt (26, 28b, 104 és 109), amelyek egyikében (28b) a szóbanforgó vaszablatípus egy példánya is előkerült. E temetőben nagyobb számban La Tène- és római kori sírok is voltak.

A bennünket elsősorban érdeklő 28b. sír leírását a következőkben adjuk. 30 cm mélyen a sír már mutatkozott. Nagyjából köralakban (130 cm átmérő) voltak a sírt jelző kövek szabálytalanul elhelyezve; a kövek 40 cm vastag réteget alkottak (Łuka i. m. 108. 1. 5. ábra). A kör közepén vályúforma mélyedést találtak, melynek töltelékföldje hamvasztásból származó maradványokat tartalmazott. Egy idősebb egyén elégetett csontjai faszénnel keverten fordultak elő. A mélyedés alján volt a részben összenyomott urna (Łuka i. m. 109. 1. 7. ábra), mellette, oldaltdőlt egyfülű, alacsony, hengeresnyakú edény (Łuka i. m. 109. 1. 6. ábra) és magas hengeresnyakú egyfülű korsó (Łuka i. m. 109. 1. 9. ábra). További mellékletek két agyagfedő (Łuka i. m. 109. 1. 8. ábra), melyek közül az egyik csaknem teljesen szétmállott. Az urna alól kerültek elő: a kéttagú vaszabla, a kifelé ívelő oldaltagokat ugyanúgy mint az eddigi példányoknál láttuk, vasszegekkel erősítették a zabla végeihez. Szélessége kiterítve 18,3, az oldaltagok hossza 14,2 cm (Łuka i. m. 110. 1. 11. ábra); az oldaltagok végeit úgy látszik ugyanúgy spirálisos tagok díszítik, mint azt a mártonfalvai példányon is megfigyelhettük. Ugyanott bronzból készült certosa típusú fibula (Łuka i. m. 110. 1. 12. ábra) és egy bronz pinzetta (Łuka i. m. 110. 1. 10. ábra) kerültek elő. A sír földjében edénycserép-töredékeket találtak. Az ismertető azt a véleményét is kifejezi, hogy a két fedő két urnát tételez fel, a másiknak csak töredékei maradtak meg. Emiatt gondol arra, hogy e sírban két egyén csontjai lehettek elhelyezve. Tanulságosak a 26., 104. és 109. sírok leletei is, rövid ismertetésük szükségesnek látszik.

26. sír. 20—24 cm mélyen mutatkozott a sír kőburkolata, hosszánégyszög alakban (Łuka i. m. 107. 1. 1. ábra). A felszínen szanaszét heverő kövekből volt összerakva oly módon, hogy a szegélyrészekben a kövek sűrűbben voltak rakva. A kőburkolat alatt, a középtájon mélyedés volt, melyet sötétebb, de nem túlságosan színezett föld töltött ki. Az üreg alján (a felszíntől számított 90 cm mélyen) kövekből kirakott alapzat volt, s erre volt az urna (Łuka i. m. 107. 1. 3. ábra) és további hat edénymelléklet, ú. m. négy tál (Łuka i. m. 107. 1. 4. ábra) és két egyfülű kancsóféle edény (Łuka i. m. 107. 1. 2. ábra) helyezve. Az egyik kancsónak csak a töredékei voltak meg. Fémmelléklet a sírban nem volt.

¹⁸ Leon Jan Łuka, Groby kult. Pomorskiej z Wymysłowa w Pow. Gostynskim. Z Otchłani Wieków. Rok XVII. 1948. Zeszyt 7—8. 107—115. ll. (a továbbiakban Łuka).

104. sír. A 28b. sírtól keletre 6 m-re került elő. 24 cm mélyen a sír már mutatkozott. Ötszögű területet zártak be a laposra faragott kövek (90×95 cm méretben), s a ládaszerű sír alját 60 cm mélyen nagyobb ovális kő képezi (Łuka i. m. 110. l. 13. ábra). A függőlegesen állított köveket talán leszúrt faágak támasztották meg. A sírüreget sötét homok töltötte ki, melyben néhány égett csont is volt. Az egész sírt vékony réteg föld fedte, s erre újra kövek voltak rakva. A sír alját képező kőalapon találták az oldaltdőlt urnát (Łuka i. m. 110. l. 14. ábra), egy urnafedőt (Łuka i. m. 110. l. 14. ábra) és egy kettőscsonkakúp-formájú orsógombot (Łuka i. m. 110. l. 15. ábra).

109. sír. A 104. sírtól 8,5 m-re északra került elő; nyomai már 36 cm mélyen mutatkoztak. Ovális formájú területet (120×150 cm méretű) borítottak a szabálytalan formájú kövek; a kőrakás alja 60 cm mélyen volt (u. o. 111. l. 16. ábra). A kőburkolat északkeleti oldalához faragott kövekből képezett ládaszerű építmény csatlakozott, fedőlapja és az alja egy-egy laposra faragott kőből készült, méretei 45×50 cm, magassága 40 cm. Az ovális kőrakás közepén oldalra dőlve arcosurna, benne felnőtt egyén csontjaival (u. o. 112. l. 17a. ábra). A csontok anatómiai rendben voltak az urnában elhelyezve, valószínűleg fent a koponya, lejjebb a test többirészének csontjai. A csontok között fenőkö (u. o. 113. l. 21. ábra), vaskés (u. o. 113. l. 20. ábra), vashól készült borotva (u. o. 113. l. 19. ábra), certosa típusú, töredékes állapotú bronzfibula (u. o. 113. l. 22. ábra), három vasszeg (u. o. 113. l. 23a. ábra) és két ívesen meghajlított bronzszalag-töredék (u. o. 113. l. 23b. ábra). Az urna oldalához támasztva egy agyagfedő (u. o. 112. l. 17a. ábra); az urnától délre egyfülű, öblös edény (u. o. 112. l. 18. ábra). A kis kőláda belsejét sötétre színezett homok tölti ki, melyben égett csont, három faszéNDARAB és egy cserép voltak. Az arcosurnán, az arcábrázolástól balra és jobbra bekarcolt díszítés van. Mindkét oldalon vízszintesen haladó kettős párhuzamos vonal alatt vannak a rajzok. A baloldalon két állatábrázolás, a szerző szerint, két igával egybekapcsolt ló; a lovak mögött két kiterjesztett emberi tenyér, egymás alatt. Emberi kézre vall Łuka szerint az elálló hüvelyk-ujj vonaljelzése.

A jobboldalon a vízszintes párhuzamos vonalpárból ferdén, három vonalkából álló köteg indul ki, kettő-kettő egymás felé, mintegy háromszöget alkotva. E vonalkötegek között két további állatalak van sematikusán ábrázolva, a jobboldali valószínűleg szarvast mutat be, a baloldali állatalak a pontosabb meghatározás szempontjából jellegtelen.

Összefoglalva a négy sír anyagát Łuka megállapítja, hogy itt a Lausitz-i kultúra területére benyomult északi (arcosurnás) csoporttal való erős keveredés figyelhető meg; erre vall különösen a kerámia és a temetkezési rítus. Északi hatású az arcosurna, a 28b. sír urnája és alacsony, hengeresnyakú egyfülű edénye. A temetkezési formát illetően északi hatású a sír ládás képzése (a 104. és 109. sírokban). A certosa fibulákat a helyi őslakosság közvetítette az arcurnás kultúra felé. Ami a vaszablát illeti, ebben a kultúrában egyedülálló, s azt állapítja

meg róla, hogy helyi változata azoknak a bronzzabláknak, amelyek a hallstatti kultúra déli területein otthonosak ; itt itáliai példányokra hivatkozik.

Ami a sírok kronológiai helyzetét illeti, először relatív kronológiát állapít meg a sírformák alapján. Legkorábbinak tartja a 104. sírt, mert ebben a ládás temetkezés tisztán megvan. Korban utána következnek a 109. sír, amelynél a ládás forma leegyszerűsítve csatlakozik a fősírhoz (talán gyermeket temettek bele). Még későbbi a 26. sír, amelyben a sírforma mellett a mellékletekben is igen erős a lausitzi jelleg (az urna, a tálak és általában a sír gazdagsága). Legkésőbbi a 28b. sír, a közepén lévő mélyedés miatt, amelynek analógiái a sziléziai késő lausitzi lelőhelyeken megtalálhatók. Az abszolút kronológia szempontjából a degenerált arcosurna, a certosa fibulák és a sírok formája nyújtanak támpontokat. Ezek az adatok arra mutatnak, hogy a szóbanforgó sírok a Hallstatt-kor végére (Hallstatt D) helyezhetők és nem korábbiak I. e. 500-nál.

Az eddigiekben imertetett csoportunkkal bizonyos vonatkozásokban kapcsolatba hozható még két lelőhelyünk anyaga, ezeknek ismertetését is itt adjuk.

15. *Nagyhalász—Homok tanya.* Jeney Szabó Árpád ajándékaként került az alább ismertetendő lelet a nyíregyházi múzeumba. Az előfordulás körülményeiről semmit sem tudunk. 1. Vascsakány, amelynek foka oly módon tagolt, hogy az állatfejhez hasonlítható és erősen emlékeztet pl. a vekerzugi 6. sír zabloldaltagjának végződésére (Csallány-Párducz i. m. XLIII. t. 9). (XIV. t. 1). 2. Vascsakány, amelynek foka madárcsőrszerűen végződik, ezt megelőzően pedig olyan fülecyszerű félkörös képzése van a csákány végének, mint aminőket zabláink oldaltagjain láttunk (XIV. t. 2). A félkörös kiképzés közepén szemformájú kidudorodás van mind a két oldalon. Nem állapítható meg, hogy szeg volt-e itt, vagy pedig már az öntéskor úgy formálták az öntőmintát, hogy szemszerű kidudorodás megmaradjon. 3—5. Három kerek metszetű nyitott, vaskarperec. 6—8. Három kettőscsonkakúp formájú orsógomb. Egy közülük szürkéspiros, a másik kettő szürkésbarna. 9. Ovális metszetű nyitott bronzkarperec, nagyobb része megvan, az egyik végével. Itt az egyik oldalon egymástól kb 1 mm távolságban bearcolt vonalkázás látható, 2 cm-nyi hosszúságban. 10. Homorú élű vaskés. 11. Ovális metszetű, nyitott bronzkarperec, a két végén haránt haladó rovátkolásos dísszel. 12. Kerek metszetű, nyitott bronz karperec. Az egész karperec külső felületét haránthaladó bordázás díszíti.

16. *Nyíregyháza — Pazonyi-utca.* Az itt lévő temető minden valószínűség szerint a nyírfautcai temetőhöz tartozik. A két lelőhely egymástól legfeljebb 100—150 m távolságra van. Baselli nevű egyén ajándékaként kerültek a nyíregyházi múzeumba az alábbi leletek. Az előfordulás körülményeiről semmit sem tudunk. 1. Kerek bronzgomb, alsó felén négyirányú szíjelosztás céljait szolgáló füle van (XI. t. 1a, b). 2. Deformált kerek bronzgomb, alján egy bronzfüllel (XI. t. 2a, b). 3. Igen oxidált vaslándzsa. 4. Bronzlemezből hajlí-

tott, belül üres karperecnek fele, az egyik végével. Felületét haránt haladó rovátkolásokkal díszítették olyan módon, hogy rovátkolt felületek simán hagyottakkal váltakoznak. A karperec végén a második sima sávban pontkörös díszítés van, a harmadikat egymást keresztező bekarcolt vonalkázás tölti ki. 5—9. Ismeretlen rendeltetésű vasdarabok. 10. Lapos bronzlemezből készült deformált karperec. 11. Kerek metszetű bronzkarperec három töredéke, végei lemezszerűen szélesednek. 12—17. Hat különböző méretű, erősen oxidált vaskés. Három közülük a domború hátú, a másik három egyenes pengéjűnek látszik.

17. *Szabolcs megye.* A lelőhely megjelölése nélkül őriz a nyíregyházi múzeum egy vas karosbaltát. Valószínű, hogy a megye területéről, az előbbieken felsorolt lelőhelyek valamelyikéről való.

Ha az eddig elmondottak alapján a vekerzugi vaszablákkal kapcsolatba hozható leletek jellegzetes vonásait ki akarjuk emelni, induljunk ki magából a vekerzugi temetőből. Az első ízben közölt 11 sír emlékménye alapján azt állapítottuk meg, hogy a vekerzugi temetőben talált ember- és lósírok egykorúak (Csallány—Párducz i. m. 115., 113—114. 11.). Ezt egy, valószínűleg zablához tartozó, két végén karikaformán képezett vastárgy alapján állítottuk, amely a 2. sírból került elő, s amelynek analógiái az egyik mezőnyéki zablán két példányban is megvan (Gallus—Horváth i. m. LXVII. t. 6.). Figyelmet érdemel ebből a szempontból a 2. sír csonttárgyai közül az, amelyik nyakkal együtt kifaragott állatfejet ábrázol. Elégé rongált állapotú, még sem lehet kétséges, hogy lófejről van szó (Csallány—Párducz i. m. XLVII. t. 5a, b). A nyakon keresztbe haladó két, kettős sáv talán a kantárszár jelzésére szolgál. Fel kell tennünk, hogy az itt temetkező nép életében a lónak igen jelentős szerepe van, ha a gyérszámú csontfaragásos emlékek között a lóábrázolást is meglegjük. Ezért nem meglepő, ha temetkezési rítusukban a lónak megkülönböztetett jelentősége van. Hogy a lótartással együttjáró ismereteknek e nép birtokában van, arra nézve a továbbiak során még lesz alkalmunk rámutatni.

Az ember- és lósírok egy korba tartozását bizonyos mértékig valószínűsítik a kétfajta temetkezés tájolási adatai is. A sírtengely minden esetben a Ny—K, de amíg valamennyi ló továbbá a 3. és 14. embersírok kisebb-nagyobb eltéréssel Ny—K, a többi embersír K—Ny irányítású.

A Csallány-féle temetőtérképből (XV. t.) és sírleírásokból, továbbá az 1950. évi ásatás temetőtérképéből egyaránt az tűnik ki, hogy embernek és lónak egy sírban történő elhelyezése nem volt szokás ebben a temetőben. Sőt az 1950-es temetőtérkép (I. t. 2) azt is világosan mutatja, hogy gondolhatunk olyan temetőrészre is, amelybe kizárólag a felszerszámozott lovakat (16—18. sírok), illetve két-két felszerszámozott lóval együtt a kocsikat is sírba helyezték, részben elégetve (12. sír), részben összetörve (13. sír). Valószínű, hogy a kocsi még összetört állapotában sem került teljes egészében a sírba. A lósírok külön elhelyezkedése mutatkozik az 1937-es ásatás temetőtérképén is, ahol az 5. és 6. lósírok a feltárt embersíroktól meglehetősen távol vannak 8, illetve kb. 20

méterre. Persze itt nem tudjuk, hogy a közbeeső területet annakidején Csallány Gábor feltárta-e?

Gondolhatunk itt a lovak soros elhelyezésére is. Sort mutatnak ugyanis a 12—13. és a 17—18. sírok. Mégis inkább sírcsoportokat tételezünk fel, amelyekben belül a pároslovas kocsitemetkezések elkülönülhetnek. A 18. sírban elhelyezett ló feje le volt vágva a nyakról és megfordítva volt a sírba helyezve. Hogy nem utólagos bolygatásról volt itt szó azt mutatja egyrészt, hogy a sír földjében bolygatás nem mutatkozott, de másrészt a kantárvat a phalerákkal és zablával együtt rajtamaradt a lófejen (X. t. 1). Ugyanebben a sírban a ló bal hátsó lába mellé kutyát is temettek.

Az eddigi ásatások eredményei után fel kell tennünk a kérdést, hogy a ló- és embersírok között milyen kapcsolat állott fent. Az nem valószínű, hogy az itt talált gazdagon szerszámozott lósírok nem embersírok kiegészítői, illetve mellékletei lennének. De az is nehezen képzelhető el, hogy az igen szegényes 14. és 15. embersírok, a 12—13, 16, 18. gazdag felszerelésű lósírokkal lennének kapcsolatban. Arról azonban szó lehet, s valószínűleg az is a helyzet, hogy e gazdag lótemetkezésekhez egyenkint, megfelelően gazdag embertemetkezések tartoznak, s a 14. és 15. síroknak ugyanehhez a közösséghez tartozó embereit, vagy előbb, vagy később temették. Felvethető még az a magyarázat is, hogy a 14. és 15. szegénysírok emberei a lovak közvetlen gondozását végző személyek (rabszolgák), akiket uruk túlvilági szolgálatára annak sírbatételekor feláldoztak. Erre azonban az eddigi ásatási eredmények semmi igazolást nem nyújtanak.

Valamennyi eltemetett ló szájában ott volt a jellegzetes oldaltaggal ellátott vaszabla, az egész temetőben tíz példány. Teljesen egyforma zablákat használtak a kocsi elé fogott és a valószínűleg lovaglásra szolgáló állatok esetében is. Ez a zablatípus tehát általánosan használatban lévő, lófelszerelési tárgy. Nem mondhatjuk ugyanezt el a lószerszámdíszként is használt phalerákról. A 12., 16., 18. sírok mindegyikében négy-négyet találtunk (a 16. sírban elektron borítású), a 13. sír lovain öt, illetve négy phalera került elő, de mint említettük, feltehető, hogy a baloldali lovon is eredetileg öt volt. E sír lovainak kantárvatát kisebb, egyfűlű gombok, pitykék díszítették. Első pillantásra feltűnik, hogy a négy sír egymás szomszédságában, mintegy elkülönített csoportot alkotva mutatkozik. Ez a megfigyelés arra mutat, hogy a temetőn belül már a gazdag és szegényebb felszerelésű lósírok is elkülönülnek, ami feltétlenül egykori gazdáiknak e közösségben elfoglalt kiemelkedő társadalmi helyzetével függ össze. Természetesen amíg a további feltárások az embersírok hasonló elkülönülését nem mutatják, e tényből messzebbmenő következtetéseket nem vonhatunk le.

Szólanunk kell még a 12. és 13. sírok kocsimellékleteiről. A 12. sír lovait mint láttuk általában 2 cm vastag szénréteg borította, az I. (baloldali) ló medencéje fölött pedig egy kb 30 cm átmérőjű területen 6—8 cm vastag szén réteget találtunk. Az I. ló lapockájának végénél két és a ló hátán a bordák között egy kampós végű vaspálca került elő (IV. t. 1., 3), ugyanilyen

került elő a II. ló bal hátsó lába mellől is (IV. t. 4). Nem lehetetlen, hogy a IV. t. 2. sz. ábra hajlított vaspálcája is ehhez a tárgycsoporthoz tartozik. Valószínűnek tartom, hogy a fenti tárgyak olyan lószerszámfelszerelések, amelyek segítségével e lovak a kocsi elé voltak fogva, illetve azokat húzták. Megerősíti ezt az is, hogy a legépebb, IV. t. 3. ábra példányán határozottan megfigyelhető a nem kampós vég gyűrűszerű visszahajlítása. Ez a gyöngyösi lelet eddig kellő figyelemre nem méltatott hasonló vastárgyain is tisztán látszik (Márton i. m. III. t. 6—9, 11—12). Megfelelő hosszúságú kötél két végét egy-egy kampósan hajlított vaspálca gyűrűs végeihez erősítették. Az egyik kampó a ló nyakába akasztott igába (?), a másik vége a kocsihoz lehetett erősítve, tehát istráng szerepét játszotta. Úgy látszik, hogy e lófelszerelési tárgyakat a temetés során külön dobták a sírba (nem úgy, mint a fejen lévő kantáratot), ezért a rendeltetés fenti rekonstruálása is kérdéses. Ami a kocsit illeti, abból szerkezeti alkatrész valószínűleg semmi sem maradt, kivéve talán a II. t. 11., 20. sz. vasszegeket. A kocsi farászeit elégették, s az elégett maradványokat (faszén, hamu) szórták rá a lótetemekre. A kocsi kerekeinek ezek szerint nem volt vasabroncsa, nem is volt küllős, hanem egyszerű kerek fakorong lehetett.

A 13. kettős lósírban a kantáraton kívül más lószerszámfelszerelés nem volt. Megvolt ellenben a négykerekű kocsi kerekeinek vasabroncsa a kerékagy vasperselyeivel. Az a megfigyelés, hogy a ló fejénél lévő két kerék vasabroncsaihoz három vasperselyt találtunk, mutatja, hogy a kerékagyat mindkét végén védték és erősítették a vasperselyekkel, s az 5 cm átmérőjű perselynyílás a kocsitengely méretét (átmérőjét) is elárulja. Kocsiknak tehát tengelyen forgó kerekei voltak, amelyekhez a vasabroncsokat (VII. t. 1) vasszegekkel erősítették. Mind a négy kerék (tehát az első és hátsó kerekeké egyaránt) átmérője kb. 73 cm. Ez az aránylag nagy méret és a vaspersellyel ellátott kerékagy amellettszólnak, hogy a kerekek küllősek voltak. A küllők számára nézve semmi adatunk sincs. A kerekek rekonstruált formáját VII. t. 2. sz. képünkön mutatjuk be. A kocsiforma teljes rekonstrukcióját a jelenleg rendelkezésre álló adatok mellett korainak tartjuk. A további ásatások remélhetőleg szolgáltatnak majd olyan újabb adatokat, amelyek ezt a kérdést is a végleges megoldás útjára terelik.

Aránylag biztosabb talajon mozgunk, amikor a kantárat szíjazatát akarjuk rekonstruálni. A 12., 16. és 18. sírokban, a lovak fején talált phalerák elhelyezkedése a lószerszám fejre kerülő részének helyreállítására nyújt néhány támpontot. A phalerák fülméretei, illetve a fülek nyílásának méretei azt mutatják, hogy a kantáratnál használt szíj szélessége a 7 mm-t nem haladta meg.

Igen vékony szíjazat ez, amelynél a kantárszár szélesebb kellett legyen. Ez a szélesség eldönti azt a kérdést is, hogy a zabla mely részébe volt a kantárszár kapcsolva, s miképpen volt a zabla a kantárhoz erősítve. Nyilvánvaló, hogy az oldaltágokon lévő két szélső lyukba voltak a kantárhoz való erősítést szolgáló szíjak kapcsolva. A valószínűleg szélesebb kantárszárat pedig a zabla

két végén lévő karikába fűzték. A phalerák eloszlása alapján készült kantárrekonstrukciót VIII. t. 1—2. sz. képünk mutatja. A 13. sír jobboldali lovának mellékleteiként öt phalerát mutattunk be, valószínűleg ugyanennyi volt a baloldali ló fején is. Ezeken kívül mindkét ló kantárzatát 1, 7, illetve 2 cm átmérőjű, egyfülű gombok is díszítették. E gombok fülnyílása szintén 0,7 cm volt, tehát rá voltak húzva a kantárt alkotó szíjakra. A bronzgomboknak a jobboldali ló csontvázán megfigyelt helyzetéből sikerült a zabla díszített részének rekonstrukciója is; az ötödik, nagy phalera helye sem lehet kétséges (VIII. t. 3. kép).

Ami a temető embersírait illeti, megállapíthattuk, hogy az elhantolás három ritus szerint történt. Volt ugyanis hét nyújtott csontváz (1—4, 7—9), egy zsugorított csontváz (14) és két hamvasztásos urnasír (10, 15). Valamennyi csontváz sír irányításának fő tengelye a Ny—K, amelytől kisebb eltérések mutatkoztak. Feltűnő, hogy a sírok kerámiai mellékletekben igen szegényesek, a csontváz sírok közül csupán a 4-ben volt edénymelléklet, a két urnasírban a két urnán kívül más edény nem volt, kivéve a 15. sír urnáját borító behúzott peremű tálat. Ez annál sajtóságsabb, mert hiszen a sírok között fém- és csontmellékletekben aránylag gazdagnak mondhatók is vannak. E tekintetben kiemelkedő jelentőségűek a 2. és 8. férfisírok. A 2. sír mellékletei közül harcosra mutat a vASFokos, a 8. sír ilyen természetű leletei között két vaslándzsa, egy vASFokos, 13 bronz-, valamint 4 vasnyílhegy szerepel. A társadalmi rétegződés szempontjából fontos ez a tény, s nem lehet eléggé sajnálni, hogy a temető eddig feltárt 18 sírjának egymáshoz való helyzetét feltűntető temető-térkép nem áll rendelkezésre. De így is kétségtelen, hogy a harcosok rétege e közösségen belül megvan, s talán az ő sírjaikkal hozhatók legalább részben a ló sírok is kapcsolatba. Hogy erről van szó, azt kétséget kizáróan bizonyítja az a két nyílhegy, amelyeket a 16. sír lovának a nyakában (III. t. 8) és lapockájában (III. t. 7) találtunk meg. Ezt a ló egész bizonyosan nem békés foglalkozás közben kapta, s az is bizonyos, hogy nem ettől pusztult el, esetleg a sírbatétel alkalmával, hiszen a lapockába fúrodott nyílhegy körül a csont behegedt (XI. t. 4).

Az elmondottakat összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy a Szentés—Vekerzugon eddig feltárt 18 sír, ha e pillanatban a temetkezés rendszerét nem is ismerjük pontosan, ugyanahhoz a kultúrához tartozik. Jellegzetessége ennek a kultúrának, hogy külön temeti el lovait, legtöbbször egyesével, néha azonban kettesével, s eddig a kettes lótemetkezések kocsialkatrészekkel együtt fordulnak elő. Nem valószínű, hogy a lótemetkezések az embertemetkezésektől függetlenek, de úgy látszik, hogy az egyes ló sírokhoz tartozó embertemetkezések nincsenek közvetlenül egymás mellett. A gazdagnak mondható egyes és kettes ló sírok csoportokat alkotnak. A kocsi e kultúra népe nem helyezi teljes egészében a sírba, hanem vagy csupán a kocszi elégetéséből származó hamvakat (12. sír), vagy pedig csupán a kocszi egyes alkatrészeit (kerekek a 13. sírban). Megfigyelhető az is, hogy a lovak sem kerülnek minden esetben teljes épen a sírba, így a 18. sírnál határozottan megfigyelhető volt a csonkítás ténye.

A vaszablatípusok alapján ehhez a körhöz sorozott lelőhelyek közül a vekerzugival elsősorban a gyöngyösi, a diósgyőri és mezőnyéki lelőhelyek anyaga vethető egybe. Legtanulságosabb ezek közül a gyöngyösi lelet. A vaszablák száma, mint láttuk, kettő, tehát két eltemetett lóval számolhatunk. Márton Lajos arra mutat rá, hogy a leletek legnagyobb része egy helyről került elő, mégpedig az általa feltárt síroktól északra kb. 7—8 méterre lévő hamuval, korommal és vastöredékekkel kevert folt területén. Megjegyzi még, hogy az általa feltárt területtől északra további hamus, kormos foltok is mutatkoztak; valamennyit urnasírok helyeinek tartja. Alapulvéve a vekerzugi temető tanulságait, valószínűleg helyes nyomon járunk, ha azt állítjuk, hogy az először említett nagyobb (a keleti) folt helyén volt a páros lótemetkezés, s itt kerülhetek elő mindazok a leletek, amelyek részben a lovak felszereléséhez, részben a kocsihoz tartozhattak, s amelyeket a gyöngyösi lelet ismertetésekor így részletezve be is mutattunk. Nem kétséges a vekerzugi analógiák alapján, hogy a gyöngyösi leletnek eddig kellő figyelemre nem méltatott (Márton i. m. III. t. 6—17. számú darabjai), az egyik végükön kampósan hajlított, a másik végükön hurokszerűen képezett vastárgyai ugyanolyan rendeltetésűek, mint a vekerzugi 12. sír megfelelő példányai. A gyöngyösi leletben több darab került elő, egy részüknek a méretei is nagyobbak (Márton i. m. III. t. 14—17), sőt egynek a kampós vége lemezszerűen még ki is szélesedik (Márton i. m. III. t. 13). Valószínűleg kocsikerék-abroncs maradványait kell látnunk a Márton i. m. III. t. 1—5. számú ábrák tárgyaiban. Talán a legfontosabb, amit a gyöngyösi lelettel kapcsolatban figyelemre kell méltassunk az, hogy a leletegyüttesben öt, jellegzetesen szkítának mondható póznavégdísz is jelentkezik (Márton i. m. I. t. 10—13; V. t. 1—2), őzalakkal díszített bronz csörgők.

A Márton Lajos által feltárt embersírokon kívül a korábbi földforgatás egész csomó további embersírt dúlhatott fel. Erre mutatnak a lelőhelyről előkerült, szórványként kezelhető azon leletek, amelyek részben férfi, részben női sírok mellékleteiként tekinthetők. Ezekre a lelőhely anyagának ismertetésekor szintén utaltunk. Itt csak arra szeretnénk még rámutatni, hogy a mellékletek egy része harcos férfi sírjára vall, mégpedig Márton i. m.-ban a II. t. 3. és 4. ábrákon bemutatott lándzsahegyek és a II. t. 1. ábra karos baltája, s talán a lelet kései közül egyik vagy másik darab. Igen fontosnak tartjuk a Márton-féle ásatásból származó 7. sír mellékleteként előkerült jellegzetes egyélű szkíta tört (Márton i. m. II. t. 5).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Gyöngyösön valószínűleg ugyanaz volt a helyzet, mint Vekerzugon. Elkülönítve jelentkezhetett a ló- és ember-temetkezés. A kettős ló- és a hozzátartozó kocsitemetkezés a vekerzuginál a kocsi-felszerelés szempontjából gazdagabb lehetett, s főként jellegzetesebb. Erre mutat a kampósan meghajlított vaspálcák nagyobb száma is. A bronz kolompok és póznavégdíszek ilyen környezetben, leletegyüttesben való előfordulása döntő jelentőségű az egész kör megítélése szempontjából. S ezt csak aláhúzza az a tény, hogy az

ugyanahhoz a temetőhöz tartozó 7. sírból a már említett szkíta tör is előkerült. Rá kell itt még mutatni arra is, hogy a temetkezés ritusa kizárólag a hamvasztás, s ezt alkalmazták úgy látszik a kettős lótemetkezés esetében is. Legalábbis a leletleírásból sehol sem tűnik ki, hogy lócsontvázrészek kerültek volna elő, ami két eltemetett ló esetében feltétlenül várható lenne. Ez egyúttal magyarázatát adja annak a temetőtől kb. 25 m távolságra, északra fekvő porhanyós és égett földterületnek is, amelyet kőrakás zárt körül. Ez nem lehetett más, mint a hamvasztás, a halotti máglyák helye.

A következő itt tárgyalandó lelőhelyünk a diósgyőri. Sajnos mint láttuk, az előfordulás körülményeiről semmit sem tudunk, s az előkerült anyag maga is elég szegényes. A megmaradt leletekből ítélve, a sírok anyagának tekintélyes része elveszett. Megállapítható azonban, hogy itt három ló eltemetése egészen bizonyos, ugyanis a három vaszabla megmaradt. Megmaradt a lószerszámon alkalmazott kétfülű, lapos bronzphalerák egyetlen példánya is, teljesen egyező a vekerzugi típusokkal. Figyelembe véve most már azt, hogy a kampósan hajlított vaspálcák ebből a leletből is ismerősök, feltehető, hogy itt is egy páros lótemetkezést találtak, amelynek mellékleteként kocsi- vagy iga (?) alkatrészek is szerepeltek (Gallus—Horváth i. m. LXVIII. t. 11. 17, 7, 12, 13, 16—18). Tehát olyan típusú kocsival kombinált páros lótemetkezést dúltak fel itt, mint aminőket Vekerzugban és Gyöngyösön megfigyelhettünk. Ezenkívül lehetett egy önálló lótemetkezés is. Érdekes a leletben előforduló, eddig megfelelő analógia nélkül álló vasvödör, valószínűleg lóitató vödör (Gallus—Horváth i. m. LXVIII. t. 6, 8, 15), amelynek fogója lehetett a Gallus—Horváth i. m. LXVIII. t. 9. ábráján bemutatott, két végén visszahajlított, ívben meghajló vaspálca. Ember, méghozzá harcos sír jelenlétére utalnak a Gallus—Horváth i. m. LXVII. t. 11—12. ábrákon bemutatott vaslándzsák és az ugyanitt a 15. ábrán bemutatott karos balta. A temetkezés ritusát illetően ez alkalommal is, hasonlóan a gyöngyösi lelethez, hamvasztásról beszélhetünk. Erre mutatnak az egyik vaslándzsa és a hajlított vaspálcák deformált volta.

A harmadik lelet, amellyel itt kissé részletesebben foglalkoznunk kell, a mezőnyéki. A négy vaszabla négy lósírról beszél, s ez a vekerzugi tapasztalatok alapján valószínű is. Itt úgy látszik, a kocsival kapcsolatos páros lótemetkezés eddig nem került elő. Egy lósírban gazdagabb, díszesebb lószerszámok lehettek; ezt árulják el egyrészt a már ismert kétfülű bronzphalera, továbbá az itt első ízben jelentkező zárt, vastag bronzkarikák, amelyek akasztófüllel voltak ellátva (Gallus—Horváth i. m. LXVII. t. 8—9). Kérdéses a rendeltetése a Gallus—Horváth i. m. LXVII. t. 10. ábráján bemutatott, kampósan képzett vasláncnak, még leginkább álladzóláncnak vélénék. Harcos sírjára mutat a két, a diósgyőrrivel egyező típusú vaslándzsa. Érdekes, hogy az egyetlen hitelesnek tekinthető, ebből a körből származó harcos sírban (Vekerzug 8. sír) is két vaslándzsa volt.

A mezőnyéki lelettel egyelőre le is zártuk a vekerzugi típusú lelőhelyek sorát. Vannak még leletek, amelyekből csupán a szóbanforgó vaszablatípus

ismerős, az előfordulás körülményeinek minden ismerete nélkül. A hazai lelőhelyek közül ilyenek a cersszegtomaji, a mártonfalvai, a külföldiek közül a waatschi, a schandorfi, a kassai lelőhelyek példányai. Van azonban az ide-sorolható leleteknek egy olyan köre is, amelyben a szóbanforgó vaszablatípusok embersír mellékleteként jelentkeznek.

Egészen bizonyosan ilyen az oberpullendorfi sír. Halom alá történt urnatemetkezés melléklete volt többek között egy vaslándzsához hozzározsdásodott fenti típusú vaszabla. Ugyanilyen környezetben (Hallstatt C? típusú halmos temető területén) került elő különben a szórványként kezelt schandorfi példány is.

Minden hiányos adatunk ellenére itt említhetjük a tápiószelei 143. sírt. A hamvasztásos sír mellékletei között említ az ásatási napló »összecsuklott és összerozsdásodott« vaszablát. Nagy kár, hogy erről a zabláról pontosabb leírásunk, vagy rajzunk nincs, s maga a zabla elveszett. Az eddigi megfigyelések után azonban nagyon valószínűnek látszik, hogy ebbe a típusba sorolható zabláról van szó. A 145. sír, mint láttuk, csontvázas embersír, amelynek mellékleteiként két löfej is szerepel, más mellékletekkel együtt. A sírről készült igen rossz fényképfelvétel alapján nem állapítható meg, vajjon nem feldúlt sírról van-e szó? Az ásatási napló nem beszél ilyen megfigyelésről. Az eddig megfigyelt temetkezési szokástól eltérő lenne az a jelenség, hogy embersír mellékleteként lócsontvázrészek is szerepelnek. Amíg további adatokat nem nyerünk, ezt a megfigyelést csak fenntartással fogadhatjuk.

Csak szórványos leletként kezelhetjük a mátészalkait. De valószínűnek látszik, hogy itt is embersír mellékleteként került elő vaszablatípusunk. Fontosak a Nyíregyháza—nyírfautcai temető leleteiből levonható tanulságok is. Az együtt tartott leletek egy gazdagabb női sírra utalnak. Törött bronzkarperecének díszítése (XII. t. 3) rokon a vekerzugi 9. sír (Csallány—Párducz i. m. XLVI. t. 4.) karperecével.

Ott is a karperec végét két rovátkolt sáv díszíti, s a sávok közötti simán hagyott felületet egy-egy dőltkereszt, Vekerzugon bekarcolt zeg-zug vonaldísz. Igen fontos az a jelenség is, hogy a nyíregyházi lelet tárgyai között, két elektronborítású kúposvégű spirálisos függő is szerepel. Mindehhez hozzá kell tenni azt, hogy a nyírfautcai és a valószínűleg ugyanahhoz a temetőhöz tartozó pazonyiutcai sírok, a Nyíregyháza—közvágóhídi szkíta-kori temető sírjaival együtt egységes képet nyújtanak. A kizárólag hamvasztásos temetkezéseket mutató urnasírok edénytípusait a legszorosabb szálak kötik egyrészt a kustánfalvi¹⁹ csoport anyagához, másrészt a délebbre fekvő Tisza-menti lelőhelyekhez. E kapcsolatok részletezésére ez alkalommal nem térünk ki, annyit azonban itt is meg kell jegyezni, hogy a nyíregyházi temetők anyagában többször szerepel pl. a négykarélys peremű tál, amelynek eredete minden bizonnyal

¹⁹ J. Böhm a J. M. Jankovich, Skythové na Podkarpatské Rusi. V Praze. 1936. (a továbbiakban Böhm—Jankovich).

a lausitzi kultúrában keresendő és több példánnyal van képviselve a kustánfalvi csoport anyagában.²⁰ Fel kell itt hívni a figyelmet arra is, hogy a pazonyiutcai temetőrész megmaradt leletei között olyan tárgyak is vannak, amelyek a temető egy részének korábbi datálását is megengedik. A kimmer kör korai leletanyagának jellemző darabjai azok a szíjelosztó bronzgombok, amelyek egy példányát ebből a temetőrészből be is mutattuk (XI. t. 1a, b). Jól ismerjük ezeket, hogy csak egy példát említsünk, a füzesabonyi kora-vaskori I. és III. sírokból.²¹ Szerepel a pazonyiutcai leletek között az az egyfülű bronzgomb típus is (XI. t. 2a, b), amelynek analógiái többek között az ugrai leletben is megvannak.²² Kétségtől e temetőrész korai darabjai közül való (Hallstatt B/C, vagy C első fele) a lelet darabjai között említett belül üres bronzkarperec is. Ezek a jelenségek a temető hosszabb ideig tartó használatáról tanúskodnak, s feltehető az is, hogy a sírok nagyobb részében a lausitzi kultúrá alaprétegű őslakosság temetkezett. Vízszintes stratigráfiája látszik itt a temetőnek, s a temető korábbi része a Pazonyi-utca területére esik, ennél későbbi a temető nyírfautcai területe.

A Wymysłowo-i példány esetében sem kétséges, hogy embersír mellékleteként fordult elő zablatípusunk. Itt érdekes, hogy a leletek zömét adó magyar területtől oly nagy távolságra az arcosurnás és lausitzi kultúrák keveredését mutató sírcsoportban bukkan föl.

Az elmondottak után megállapíthatjuk az alábbiakat:

1. Vaszablatípusuk jellegzetes temetkezési ritussal kapcsolatos, amely idegen eddig Magyarország területén. Egy temetőn belül, de az embersíroktól elkülönülve jelentkező ló (Vekerzug, Diósgyőr, Mezőnyék) és páros lótemetkezések (Vekerzug, Gyöngyös, Diósgyőr) jellemzik előfordulását. Ez utóbbi esetben a jellegzetes mellékletek között kocsialkatrészek is szerepelnek. Több esetben embersír mellékleteként is találtuk vaszablatípusunkat, mint Oberpullendorf, Tápiószéle 143. sír, Nyíregyháza—Nyírfautca, Mátészalka, Wymysłowo, Schandorf ? Waatsch ? Mártonfalva ?, Kosice ?, Czerszegtomaj ?.

2. A lótemető részben is külön csoportot látszanak alkotni a páros és egyes gazdag lósírok.

3. A páros és egyes lótemetkezésekkel kapcsolatban minden esetben harcos sírja, illetve arra utaló fegyvermellékletek is kerülnek elő (Vekerzug, Gyöngyös, Diósgyőr, Mezőnyék), ha nem is a sírből, de a közvetlen közelből.

4. Gyöngyösön a páros ló- és kocsi-temetkezés tárgyai között jellegzetes szkíta-kori tárgyak kerültek elő (kolompok, póznavégdíszek).

5. Megfigyelhető, hogy e páros és egyes lótemetkezések olyan embersírok között kerülnek elő, amelyeket kerámiájuk és egyéb fém- és gyöngymellékleteik alapján (pápaszemesgyöngy, karperec, vascsákány, szkíta egyélű tű, bronz-

²⁰ Böhm—Jankovich i. m. XVIII. t. 3.; XIX. t. 1—2.

²¹ Gallus—Horváth i. m. I. t. 3—7; t. 4—7.

²² U. o. XVI. t. 5—6. ábrák.

és vasnyílhegyek) szkíta-koriaknak tartunk (Vekerzug, Gyöngyös). Ezt a szkíta-kori környezetet még jobban igazolják az egyes embersírokból előkerült példányok (Tápiószéle 143. sír, Nyíregyháza—Nyírfá-utca, Mátészalka).

6. Szentes—Vekerzugon a hamvasztásos ritust eddig két sír mutatja, a többi embersír és az összes lósírok korhasztásos módon voltak elhantolva. Ez utóbbi embersírok között túlnyomó a hanyattfekvő, nyújtott helyzetű (hét esetben), s csak egy esetben figyelhattuk meg a zsugorítva temetés szokását. Gyöngyösön, Diósgyőrben, Nyíregyházán kizárólag hamvasztásos temetkezéssel kapcsolatban lép fel ez az új tárgyi forma.

Mindebből az következik, hogy új temetkezési szokás, új tárgyi formákat hozva mutatkozik, s ezt alig értékelhetjük másként, hogy új népesség jelenik meg Magyarország földjén. A benyomulás útvonalát illetően a következőket mondhatjuk. Az Alföldnek a Maros, Szeged—Baja vonaltól délre eső területein sem a temetkezési forma, sem a szóbanforgó zablatípusunk eddig nem jelentkezett. Tehát ez a terület a bevonulás útjaként ezidőszereint nem vehető figyelembe. Ezzel szemben Szentes—Vekerzugtól északra, a Tisza völgyét követve, Nyíregyháza környékéig egyre sűrűsödnek a lelőhelyek. Bár eddig sem Kárpát-Ukrajna területéről, sem az Északkeleti Kárpátok előterepéről nem ismerjük a zablatípust és a vele járó temetkezési szokást, egyik útvonalként feltétlenül számbavehetjük. Erdély területe sajátos ebből a szempontból. Sem a zablaforma, sem a lótemetkezésnek az előbbieken ismertetett formája nincsen meg itt, de viszont a póznavégdíszeknek a gyöngyösi leletben szereplő típusai Gernyeszegen és Somhídon megvannak. Ez a jelenség a feltett kérdés szempontjából egyelőre nem értékelhető pozitív formában, de bizonyos, hogy mint erre már Fettich Nándor határozottan utalt,²³ Erdélyen keresztül érvényesülő szkíta befolyással az Alföldünkön számolnunk kell.

Mielőtt a további megállapításokat megtennénk, a vekerzugi csoport kronológiai helyzetét is meg kell vizsgálnunk. Erre nézve az alábbi támpontjaink vannak. A wymysłowoi sírok korát, mint már láttuk, Łuka a Hallstatt D fokozatába helyezi, de nem korábbi szerinte I. e. 500-nál. Az oberpullendorfi sír korát illetően Hautmann Hallstatt C periodusát említi, Barb maga Hallstatt B-ről beszél, minden indokolás nélkül. Nem is hisszük, hogy ezt a sírt Hallstatt C végénél korábbi időkre lehetne tenni. Fontos ebből a szempontból az a jelenség is, hogy a vekerzugi csoportban eddig jelentkező phalerák lapos gömbszeletformájúak, s mindig két füllel vannak ellátva. A phaleráknak ezt a típusát, amennyire a rendelkezésemre álló irodalmat és régészeti anyagot áttekinthettem, egyetlen, esetleg a Hallstatt C végéig datálható, bronzzablaoldaltagot tartalmazó leletünk sem ismeri. Ez egyrészt annyit jelent, hogy a phaleráknak ez a típusa kizárólag a tárgyalt vaszabla formánkat kíséri, másrészt azt, hogy ennek kora vagy a Hallstatt C végére tehető, vagy még annál is későbbi. Másik érdekes

²³ N. Fettich, Der Skythische Fund von Gartschinowo. Arch. Hung., XV. (a továbbiakban Fettich), 36. skk.

jelenség, amire itt a figyelmet fel kell hívni, a nagyhalászi lelet két csákánya (XIV. t. 1—2). Mind a kettő jellegzetesen szkíta-kori forma, szkíta-kori temetőinkben gyakran fellép, s e lelet egyéb tárgyai sem mondanak ellent ennek az időhatározásnak. Mind a két csákány fokán (különösen a XIV. t. 1) olyan állatfej képzést figyelhetünk meg, mint aminőt vasoldaltagjaink jellemző vonásának tartunk. És talán nem tévedünk akkor sem, ha a Meszes község határában feltárt szkíta-kori temető 1. és 2. sírjában talált két vascsakány gömbös végződésű fokára utalunk²⁴ ugyanilyen végződést a szóbanforgó vaszablaoldaltagok többjén is megfigyelhettünk (V. t. 2; XI. t. 3). Ezek a megfigyelések arra mutatnak, hogy ezek a csákányformák is besorozhatók bizonyos mértékig abba a hagyatékba, amelynek ezek szerint a szóbanforgó zabla- és phalera-típus a vezető formái. S az sem tagadható ezek után, hogy ez a leletcsoport a szkíta-korhoz közeláll. Mindezeket számbavéve, azt állíthatjuk, hogy az eddigiekben tárgyalt leletcsoport központi területére adható korhatározás a Hallstatt C vége (I. e. VI. század) lehet. Alátámasztja ezt a két periferiális területen jelentkező lelőhely Hallstatt C végére, illetve Hallstatt D-be való datálása. Persze a nyugati kisugárzás nem jelenthet akkora időkülönbséget, mint a távol északi, annál kevésbbé, hiszen ott a közbeeső állomás is megvan a cersszegtomaji lelettel. Ebben a vonatkozásban talán a zalamihályfalvai póznavég díszek is a két terület közti kapcsolat erősebb volta mellett szólnak.²⁵

Barb a burgenlandi *vaskohászat* kezdetét a Hallstatt C-be helyezi éppen az oberpullendorfi Hallstatt B helyezett sír alapján,²⁶ amelyet a salak elfödött. Ha ezt az időhatározást helyesbítjük is, a Hallstatt C legvégét ebből a szempontból nyugodtan elfogadhatjuk. Meglepő természetesen, hogy éppen ebben az időben jelentkezik itt egy a vasanyagot annyira felhasználó emlékcsoport, mint a vekerzugi.

A vekerzugi csoport fő elterjedési területei mai adataink alapján a Tiszának Szentestől északra fekvő völgye (XVII. t). Természetesen a Tisza mellékfolyóinak (Tápió, Sajó) folyásvidékét is ideszámítjuk. E területen belül központi jelentőségűnek látszanak Szentes—Vekerzug, Gyöngyös, Diósgyőr (Mezőnyékkal együtt) főként amiatt, hogy ezeken a helyeken az egyes lótemetkezés, továbbá a páros lovas kocsitemetkezés teljes tisztaságukban lépnek föl. E központi területhez számíthatjuk még a nyíregyházi és Nyíregyháza-környéki lelőhelyeket annak ellenére, hogy itt ezidőszert csupán embersírokkal kapcsolatban találkoztunk a szóbanforgó vaszablatípussal. De a típus lelőhelyeinek száma itt annyira megszorodott (három is van), hogy a terület jelentősége ebből a szempontból kétségtelen. Komoly jelentőségűnek kell tartanunk azt, hogy Diósgyőr közelében lévő Ohuta—Nagysáncon őskori erődítés van, erős vaskohászatra utaló szórvány-

²⁴ Folia Archeologica I—II. kötet, 8. l. IV. t. 20., 27. ábrák.

²⁵ Fettich i. m. 47. lapon szkíta lelőhelyek térképe.

²⁶ Barb i. m. 152. l.

leletekkel. Feltárás nélkül, kelta oppidumot sejtenek benne,²⁷ de valószínűnek látszik, hogy ennél korábban, már a Hallstatt-kor idején megvolt az erőd, s talán már akkor számolhatunk kezdődő vaskohászattal. Ha ez bebizonyosodik (s ennek érdekében az óhutai földvár megvizsgálása egyik legfontosabb feladatunk), akkor könnyen érthetővé válik, hogy miért éppen ez a terület jelentkezik e vaszablatípus fő elterjedési területeként (Diósgyőr, Mezőnyék, Nyíregyháza—Nyírfautca, Mártonfalva, Mátészalka, Kassa). Ezekután a Wymysłowo-i példány eredete is eldöntöttnek tekinthető, a kassai zabla mutatja az északra vezető utat.

Az elmondottakból már kitűnt, hogy ezt az emlékcsoportot a szkítákkal szoros kapcsolatban lévőnek tekintjük. Pontosabban ezt a véleményt úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a tiszavidéki szkíták legkorábbi rétegeiről van itt szó, sajátos temetkezési ritussal (ló és lovas-kocsitemetkezés) és a jellegzetes szkíta tárgyak egész sorával (tőr, csákány, póznavégdíszek, nyílhegyek, spirálisos függők). A szkíták által hozott vaszablákat és esetleg azok csontoldaltagjait az az őslakosság is készítette, amely talán éppen Diósgyőr környékén (Óhuta—Nagysánc) már a szkíta benyomulás előtt foglalkozott vaskohászattal. Az új urak szükséglete diktálta az új tárgyi formákat. Az eddigiekben jellemzett emlékcsoportunknak a Tiszavidék szkíta-kori leletanyagával való szoros kapcsolatát az eddigiekben elmondottakon kívül az is bizonyítja, hogy szkíta-kori lelőhelyeink nagyobb számban a vaszablákat is tartalmazó lelőhelyek körül csoportosulnak. Sajnos teljes leletkatasztert ebben a pillanatban nem tudunk adni, de elég annyit említeni, hogy pl. Szentes és Hódmezővásárhely határában hét szkíta-kori temető és telep van (Kúnszentmárton—Jaksor, Csánytelek, Szentes—Kistőke, Fábiánsebestyén—Kórógypart, Szentes-Zalota,²⁸ Hódmezővásárhely-Kishomok,²⁹ Hódmezővásárhely—Fehértó³⁰). Ugyanez a kép tárul elénk, ha a Miskolc környéki³¹ és Nyíregyháza környéki³² lelőhelyeket nézzük. Ha a vaszablás emlékcsoportunkat valóban e terület legkorábbi szkíta bevándorlóival azonosítjuk, akkor felmerül az a kérdés, hogy ezzel kapcsolatba hozzuk-e a szkíta tárgyak olyan csoportját is, mint a zöldhalom pusztai és tápiószentmártoni aranyszarvasok és fordítottkeresztalakú tegezdíszek.

Ezeknek készítési idejére eddig elfogadott korhatározás a VI. század vége és V. század eleje között ingadozik, sőt lemegy az V. század második feléig is. Ez a korhatározás amellet szól, hogy a vekerzugi csoporttal egyidőben már Magyarországon lehettek szkíta emlékanyagunk ilyen kiemelkedő darabjai is. Tekintettel azonban arra, hogy az említett tegezveretek a póznavégdíszekhez

²⁷ Bognárné dr. Kutzián Ida szóbeli közlése.

²⁸ Csallány—Párducz i. m. 81—89. ll.

²⁹ Dolgozatok. 1940. 79—99. ll.

³⁰ Arch. Ért. 1944—45. 62—80. ll.

³¹ Folia Archaeologica I—II. k. 68—87. ll.

³² Nyíregyháza környékén többek között említhetjük a Nyíregyháza—közvágóhídi, gégényi, tiszaberceli temetőket, illetve leleteket.

hasonlóan Erdélyben is megvannak (pl. Mezőmadarason³³), itt is az erdélyi terület szerepének eldöntése a fontos. Éppen ezért a végleges állásfoglalástól egyelőre tartózkodnunk kell.

Ha a vekerzugi szkíta-csoport nyomait kelet felé követni akarjuk, akkor meg kell állapítani, hogy a közvetlenül szomszédos podoliai területen a lótemetkezéseknek az előbbiekből ismertetett formája egyelőre teljesen hiányzik, annyira, hogy lócsontvázrészeket sem találtak Podolia szkíta-kori lelőhelyein. Lószerszámokból is csak két ép és egy töredékes példányt mutat be Sulimirski bronzból és vashól;³⁴ korábbi formák, mint a mi szóbanforgó zablatípusunk. Viszont továbbmenve kelet felé, a kievi és poltavai csoportok anyagával a kapcsolat szorosabbnak látszik.

Elsősorban hivatkozhatunk arra, hogy a szirmabesenyői, pilini, gyöngyösi *akinakeseket*, annak ellenére, hogy lokális eredetű formaváltozások kimutathatók rajtuk, alapjában véve a sumejkoi és vettersfeldi példányokkal képviselt típushoz sorozhatók és Ginters ez analógiák alapján korukat I. e. V—III. századokra helyezi, hozzátéve, hogy a magyarországi darabok pontos datálására semmi megnyugtató alapot nem talál.³⁵ Felhívhatjuk a figyelmet arra is, hogy a szkíta-kori anyagunkban jelentkező gömbölyűfokú csákányfajta (lásd fentebb a meszesi temető anyagában) a VI. század végére, esetleg közepére helyezhető sumejkoi kurgánból már ismerős.³⁶ Ugyanebből a kurgánból került elő az a kantárfelszerelés is, amelynek zablája és oldaltagjai véleményünk szerint kapcsolatba hozható a mi zablatípusunkkal.³⁷ A zabla és oldaltagjai egyaránt vashól készültek. Az oldaltagok két fülecyszerű lyukkal vannak ellátva és a két fülec közötti részre voltak a zablavégek reáhajlítva. De fontos az is, hogy az oldaltagok felső végei olyan állatfejekben (ló?) végződnek, amelyek valamivel elnagyoltabban a mi zablaoldaltagjainkon is jelentkeznek. Meg kell itt még jegyezni, hogy a póznavégdíszek (legtöbbször négyesével) a poltawai kormányzóság területén megszokott jelenségek, ezzel szemben a kievi csoportban aránylag ritkábban fordulnak elő.³⁸ A tárgyi emlékeanyag szempontjából tehát a poltavai kormányzóság szkíta-kori régészeti leletei sok rokonvonást mutatnak a mi vekerzugi csoportunkkal. Ezzel szemben ezen a területen a lótemetkezés eddig minden formájában hiányzik. Sem önálló sírban, sem az embersírokkal együtt

³³ Roska Márton, Erdély régészeti repertoriuma I. Óskor. Kolozsvár, 1942. 178. l., 177. l. 211. kép.

³⁴ T. Sulimirski, Scytowie na zachodnim Podolu. Prace Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego Nr. 2. Lwów, 1936. 104. l., VIII. t. k.; IX. t. 11.; XI. t. m. n. ábrák.

³⁵ W. Ginters, Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Süd-Russland. Berlin, 1928, p. 28—33.

³⁶ Harmatta i. m. 125. l.; Coll. Khanenko, III. XXXVIII. t. 170. sz. ábra.

³⁷ Coll. Khanenko, III. XL. tábla, No. 333.

³⁸ M. Rostowzew, Skythien und der Bosphorus, I. Berlin. 1931 (a továbbiakban Rostowzew), 460. l.

nem találtak eddig eltemetett lovat, csupán a sírban elhelyezett lószerszám (zabla) jelképezi őket (pl. Sumejko-ban is). A szokás fennállását a zabla sírba-helyezése igazolja ugyan, s Rostowzew főként erős gazdasági okokra vezeti vissza a ló hiányát az itteni sírokban. Ezen a területen az elsősorban földműveléssel foglalkozó lakosság számára a ló nagyobb gazdasági értéket képviselt, s ezért nem is vált meg tőle szívesen még ilyen alkalmakkor sem, mint a délibb, gazdagabb legelőterületekkel rendelkező steppei lakosság számára (Rostowzew i. m. 459. 1.).

Viszont az önálló lótemetkezésekkel a kievi csoport területén elég gyakran találkozunk. Kár, hogy az archaikus sírok száma igen csekély, s ezeket sem rendszeres munkával tárták fel. Úgyhogy a vekerzugi csoportunkkal egyidős, pontosan megfelelő leletünk nincs is. A IV—III. századi kurgánleletek között azonban már jónéhányat említhetünk, ahol az a temetkezési szokás fennállott. Anélkül, hogy a teljességre számot tartanánk, említjük a következőket. A Bob-riza község közelében feltárt 31. kurgánban két sírt találtak a szűzföldbe mélyítve. Az egyikbe felszerszámozott lovat, a másikba, a kurgán középpontjában lévőbe pedig harcos volt temetve (Rostowzew i. m. 436—437. 11.). Ugyanitt a 35. kurgánban két embersír mellett egy lovat is találtak (u. o. 437—438. 11.). Kapitonowka falu mellett feltárt 483. kurgánban a ló szintén külön sírkamrába volt elhelyezve (u. o. 434—435. 11.). A Galustsino mellett feltárt 3. halomban ismét külön sírt ástak az eltemetendő lónak, s Rostowzew megjegyzi, hogy e csoport más halmaiban is ismétlődött ez a jelenség (u. o. 423. 1.). Az említett lelőhelyeken tett megfigyelések indokolttá teszik azt a véleményünket, hogy a vekerzugi csoportra jellemző lótemetkezések szokását elsősorban a kievi körzet szkíta csoportjából származtassuk. A korszak kutatásának még ezen a területen is olyan hiányosságai vannak, hogy nem tudunk pontos választ adni arra az időbeli különbségre, amely a vekerzugi csoport és a kievi területek között ebben a vonatkozásban kétségtelenül megvan. De a poltavai csoporttal nyilvánvalóan meglévő kapcsolatoknak hozzánk elvezető szálait sem látjuk még tisztán. Az elmondottak is elegendőek annak bizonyítására, hogy a tárgy-típusok és a temetkezés ritusa szempontjából a vekerzugi csoportot szoros szálak fűzik a kievi és poltavai archaikus szkíta körhöz. A bevándorlás útjának iránya még kérdéses lehet, de szerencsés leletek erre nézve is megadhatják a kielégítő feleletet.

Felmerülhet még az a kérdés, hogy a vekerzugi csoportban jelentkező kocsitemetkezés nem származhat-e a legutóbb Dvořák által körülhatárolt Bylan-i kultúrából.⁴⁰ A két kultúra emlékeinek részletes vizsgálatát nem adhatjuk. Nem tehetjük ezt már azért sem, mivel a hazai emlékcsoportunk esetében egyelőre csupán annak általános jellegzetességeit vázolhattuk fel, a részleteket illetően a további kutatásoktól várjuk a megbízható adatokat. De így is elég

⁴⁰ Dvořák i. m.

támpontunk van annak megállapítására, hogy a két kultúra tárgyi emlékei, temetkezési szokása, végül időrendi helyzete között lényeges eltérések vannak. Mindenekelőtt tisztázottnak tekinthető, hogy a Bylan-i kultúra nem magában álló, területileg elszigetelt jelenség. Fő elterjedési területe Csehország középső része. Az itt szokásos kocsitemetkezések gyakoriak Dél-Németországban és Kelet-Franciaországban. A gyakoriság szempontjából Északkelet-Bajorországnak kiemelkedő szerepe van, 13 kocsitemetkezésre mutató lelőhellyel.

A kocsitemetkezéseket tartalmazó sírok halomsírok, s gazdag tartalmukat tekintve, valószínűleg e kultúra vezető rétegének, előkelőinek holttestét fogadták be. A síraknak méretei 380×530 cm-t elérik, a sír száját deszkafedő zárta le, amelyet a sarkokba állított cölöpök tartottak. Erre a deszkatetőre hordták azután a halmot. Ezekbe a sírüregekbe helyezték hanyattfekvő, nyújtott helyzetbe a D — É irányítású holttestet, gazdagon ellátva fegyver- és ékszermellékletekkel. A sír oldalaihoz és a holttest köré az edények egész tömegét helyezték, számuk 30—70 darab között váltakozik. Rendszeresen ismétlődik a mellékletek között disznó felének vagy negyedrészenek csontvágrésze egy-egy késsel együtt, bizonyítékaul a végbement halotti tornak. Jellemző melléklet továbbá a félholdformájú, lapos kerek lapra erősített, bizonyára kultikus rendeltetésű tárgy. A holttestet vagy a kocsihoz helyezték, vagy pedig a holttest mellé volt a kocsi és az iga téve. További jellegzetes mellékletek a lószerszámrészek, zabla vasból és bronzból, ugyanilyen anyagból készült oldaltagokkal.

Fontos megfigyelés a mi szempontunkból, hogy egyetlen sírból sem került elő lócsontváz, sem annak része. Egyedül az Elbe melletti Welhotta-i lelet leírása szól lócsontvágrészekről. A feltárást nem szakemberek végezték, s igen valószínű, hogy az e sírokban általában jelentkező disznócsontokat vélték lócsontváz részeinek. A kocsi típus négykerekű, mint a mi vekerzugi példányunk, de részletekbe menően az egyező, vagy eltérő vonásokat nem vizsgálhatjuk, miután a vekerzugi kocsi helyreállításához nem állnak rendelkezésre megfelelő elegendő adatok. Megállapítható azonban, hogy bronzveretekben és egyéb fémalkatrészekben Bylan-i kocsi rendkívül gazdag, amit a vekerzugi kocsiról egyáltalán nem állíthatunk. Rámutathatunk arra is, hogy a vekerzugi 12. sír lovain talált, kampósan meghajlított, gyűrűsvégű vaspálcái viszont a Bylan-i kultúra tárgyi emlékei közül teljesen hiányzanak. Az elmondottak után minden részletesebb indoklás nélkül tudomásul vehetjük, hogy a két kultúra minden lényeges vonásában eltér egymástól. A vekerzugi kör lovat vagy lovat és kocsit temet el ember nélkül. A temető embersírai (amely temetőben a lósírok elkülönülten jelentkeznék), amennyiben csontvázasok Ny—K főirányba vannak tájolva. Az a kerámiai anyag, amely a Bylan-i kultúrát az egyéb egyezéseken kívül a délnémetországi és keletfranciaországi emlékanyaghoz kapcsolják, teljesen hiányzik a vekerzugi csoport területéről. Végül, ha a lószerszámrészeket nézzük, akkor kétségtelenné válik, hogy a Bylan-i kultúra bronzablái, illetve annak oldaltagjai a Harmatta által nyugati csoporthoz sorozott IX. típusoz-

nak,⁴¹ amely a Hallstatt C első felében már kialakul, tehát megelőzi a mi vekerzugi csoportunk korát. Mindehhez hozzávehetjük még, hogy Filip és Dvořák véleménye szerint a bylani kultúra a VIII—VII. században Csehországba érkező keltákkal hozható kapcsolatba, akik rátelepülnek az itt élt urnás temetkezés szokását tartó őslakosságra. Erről a vekerzugi csoport esetében szó sem lehet. Az elmondottak természetesen nem zárják ki teljesen a kocsai átvételének a vekerzugi csoport részéről való lehetőségét. A két kultúra között fennálló kronológiai helyzet ezt megengedné. Azonban alig lehet elképzelni, hogy a két kultúra érintkezésének a kocsin kívül (amelyek azonban már így felületes vizsgálat után is eltérnek egymástól) semmi más nyoma nem maradt volna.

Felvethetjük végül azt a kérdést is, hogy a szóbanforgó vekerzugi csoportunk miért jelentkezik egymástól eltérő környezetben? Mi a magyarázata annak, hogy míg pl. Gyöngyösön, Diósgyőrben stb. kizárólag hamvasztásos, Vekerzugban pedig főként korhasztásos temetkezés szokását mutató sírok között jelenik meg a lótemetkezés. Mint már erre többen rámutattak, ez a kérdés a a kora vaskor megelőző lakosságának problémájával függ össze.⁴² A Tisza völgyének bronzkor végi és kora vaskori népi és kulturális viszonyairól megbízható adataink alig-alig vannak. Itt is az anyaggyűjtés és közzététel problémája előtt állunk. De annyit már most is látunk, hogy a lausitzi kultúra jelentősége éppen ezen a területen rendkívüli módon megnőtt. Nem lehet pl. azt véletlennek tekinteni, hogy Debrecen és Nyíregyháza környékén eddig felgyűjtött késő bronzkori (?) és kora vaskori leletekkel kizárólag hamvasztásos temetkezés jár együtt,⁴³ ugyanakkor az itteni szkíta-kori temetőinkben is kizárólag hamvasztásos temetkezésekkel találkozunk, sőt e temetők kerámiai formakincsét is szoros szálak fűzik itteni lausitzi kultúránkhoz.⁴⁴ Ugyanilyen jelenség figyelhető meg Szeged és Szentés környékén, ahol a lausitzi kultúrához tartozó lelőhelyeken hamvasztásos, zsugorított csontvázas és nyújtott csontvázas temetkezések egyaránt előfordulnak.⁴⁵

Ugyanekkor szkíta-kori temetőink ezen a területen a temetkezési szokások szempontjából ugyanezt a tarka képet mutatják. Feltételezhetünk ugyan más befolyásokat is, de nagyon valószínű, hogy a helyi, zsugorított temetkezés szokását őrző őslakosság mellett itt is elsősorban a lausitzi kultúra igen erős befolyása alakítja ki a korai vaskor kezdetének képét. Persze a kép még nem elég világos, s ezért a következtetések levonásában az ilyen vázlatos utalásnál nem is mehetünk messzebb.

Feladatunk ez alkalommal az volt, hogy a Szentés—vekerzugi ásatások eddig előkerült anyagát a tudományos nyilvánosság elé tárjuk. Ezzel kapcsolat-

⁴¹ Harmatta i. m. 129. l.

⁴² Harmatta i. m. 101., 112. l., Bottyán Árpád kéziratban meglévő, Magyarország szkíta-korát tárgyaló munkájában.

⁴³ Patek Erzsébet szóbeli közlése.

⁴⁴ Az anyaggyűjtést Patek Erzsébet végzi.

⁴⁵ Foltiny István kéziratban meglévő anyaggyűjtése.

ban igyekeztünk a vekerzugi leletek köréhez sorozható, ma feltalálható leletek kataszterét adni. Megállapítható volt, hogy itt egy sajátos temetkezési szokás kapcsán, jellegzetes emléanyagot felmutató leletcsoport határolható körül, amelynek elterjedési területe a Tisza völgyének a Maros torkolatától északra fekvő szakasza, beleértve a mellékfolyók völgyeit is. E központi területnek vannak kisugárzásai észak (Kosice, Wymysłowo) és nyugat felé (Csereszgotmaj, Oberpullendorf, Waatsch, Schandorf). Ennek az emlékcsoportnak a korát I. e. VI. századra lehet helyezni.

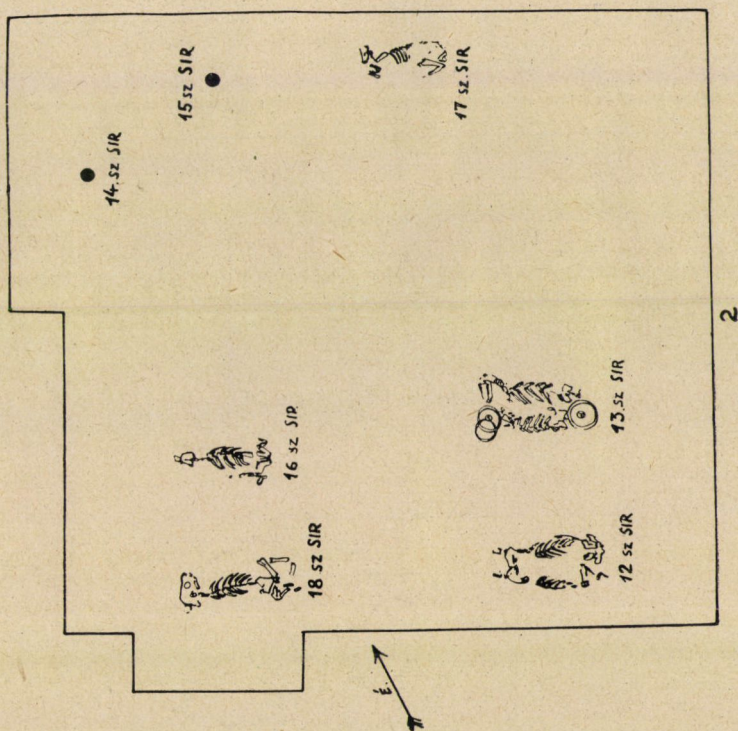
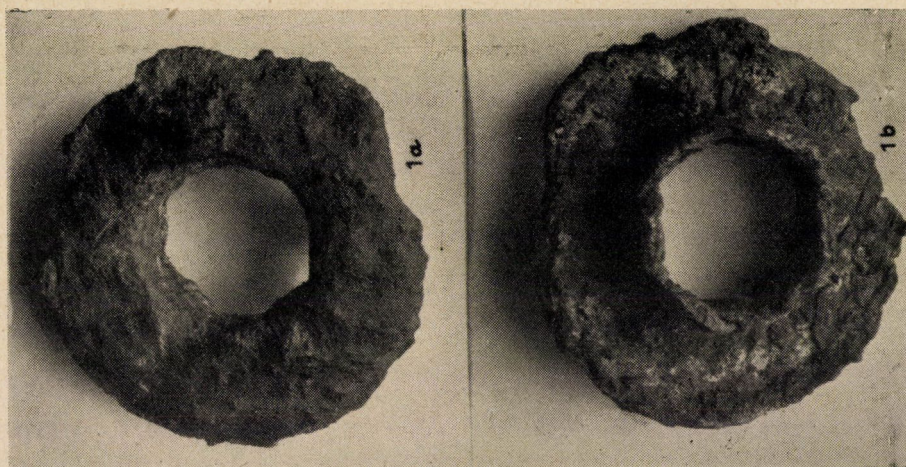
Ezt az emlékcsoportot a szkíták első hullámának tartjuk, a bevándorlás útvonala még kérdéses. Ezidőszere sem Erdélyből, sem az Alföldnek a Maros-völgy, Szeged—Baja vonal alatti részéről ezt a temetkezési formát nem ismerjük. A jellegzetes vaszablátípust helyben gyártja a kohászathoz értő helyi őslakosság, a szkíták által hozott fém- és csontminták után. Meg kell jegyezni azt is, hogy e sajátos temetkezést feltüntető lelőhelyek anyagában mindig felbukkannak a harcost jellemző mellékletek, annak jeléül, hogy a temetkezési mód ez emlékcsoport vezető, előkelő rétegének sajátja. Ezt mutatja különben a lovak gazdag szerszámozása is.

A kultúra idegen származása mellett szól a vekerzugi lovak csontanyagának vizsgálata. Amint kiderült⁴⁶ e lovak a keleti lócsoporthoz egyik igen jelentős fajtájához, a tarpanhoz tartoznak. Eredetének helye Dél-Oroszország és Ázsia nyugati és északnyugati területei; fő elterjedési területe is ide esik. Meg kell jegyezni, hogy a fajta a korábbi alföldi lelőhelyeinken már jelentkezik, de más fajtákkal keverten. Amikor idegen temetkezési mód, új tárgyi formák lépnek fel zárt területen, a lócsontanyag-vizsgálatok eredményeit is főként ebből a szempontból kell értékelnünk. Kiderült a vizsgálatokból az is, hogy a lótarítás különböző fogásait pl. (herélés) értő népé a temetkezés, s a ló anatómiáját igen ismeri. Erre mutat az, hogy a lovak ily módon való sírbatétele csak bizonyos izmok átvágása után történhetett meg. A lónak a temetkezési szokásokban való nagy szerepe mutatja, hogy e nép, vagy népréteg életében a ló talán a legfontosabb termelési eszköz.

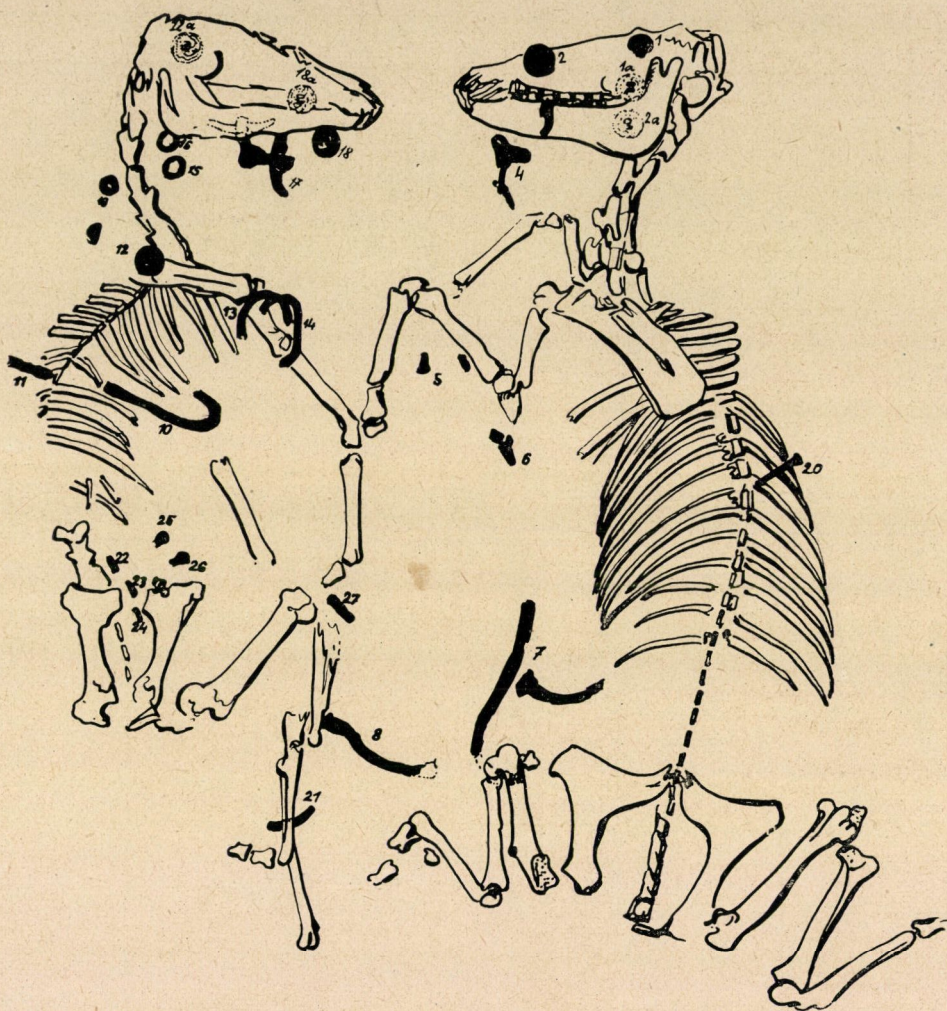
A vekerzugi anyag közzétételével a kérdések aránylag kis részére sikerült megnyugtató választ adni. Több problémát vetettünk fel, mint oldottunk meg; ez azonban a kevés hiteles anyagban is leli magyarázatát. A további szkíta-kori kutatások számára a felvetett kérdések megoldása döntő jelentőségű.⁴⁷

⁴⁶ Lásd Bökönyi Sándornak az Acta Archaeologica II. (1952) 1—3. 173—181. lapokon erről a tárgyról megjelent dolgozatát.

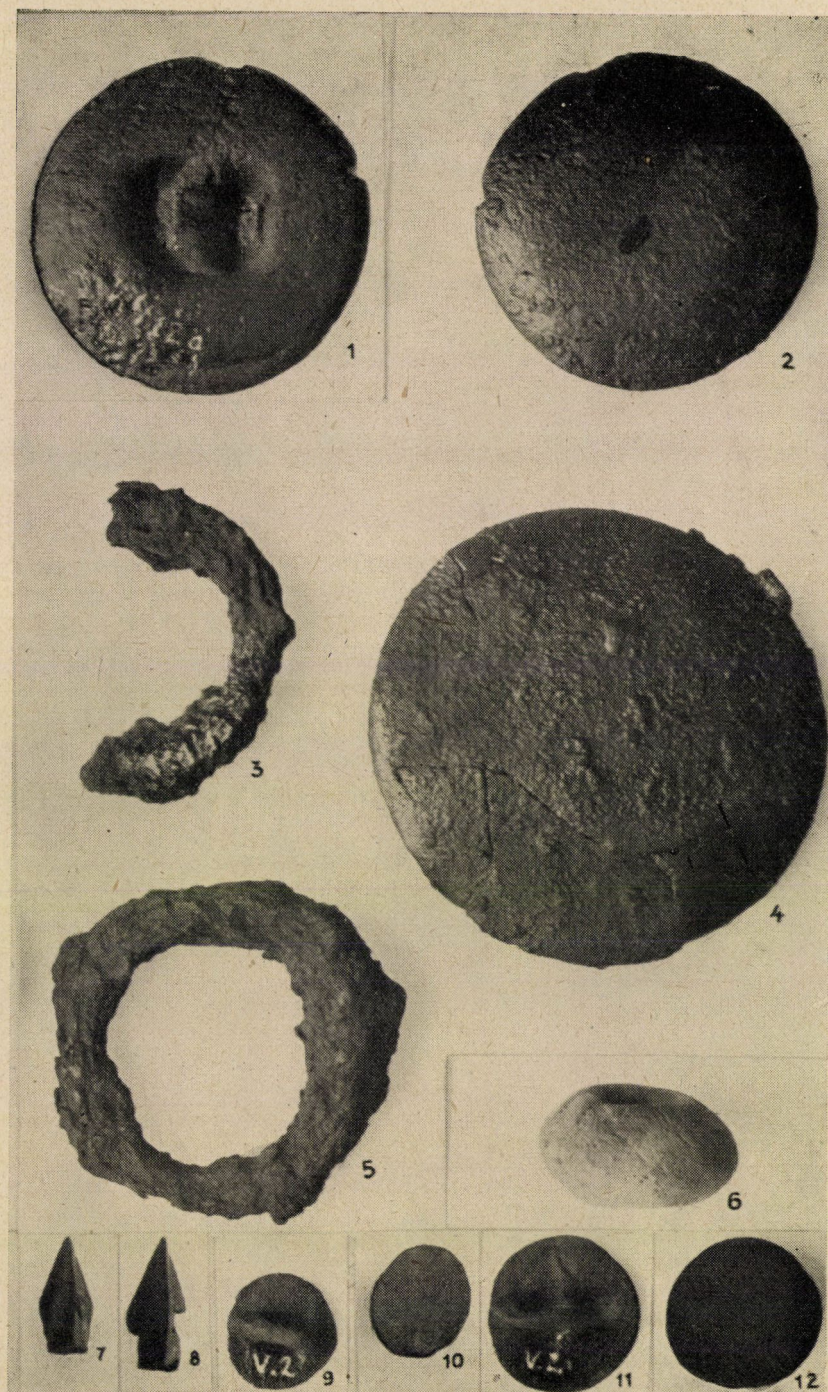
⁴⁷ E dolgozat francia nyelvű fordítása az Acta Archaeologica II. (1952) 1—3. 143—169. lapjain bővebb képanyaggal jelent meg.

I. tábla

II. tábla

III. tábla

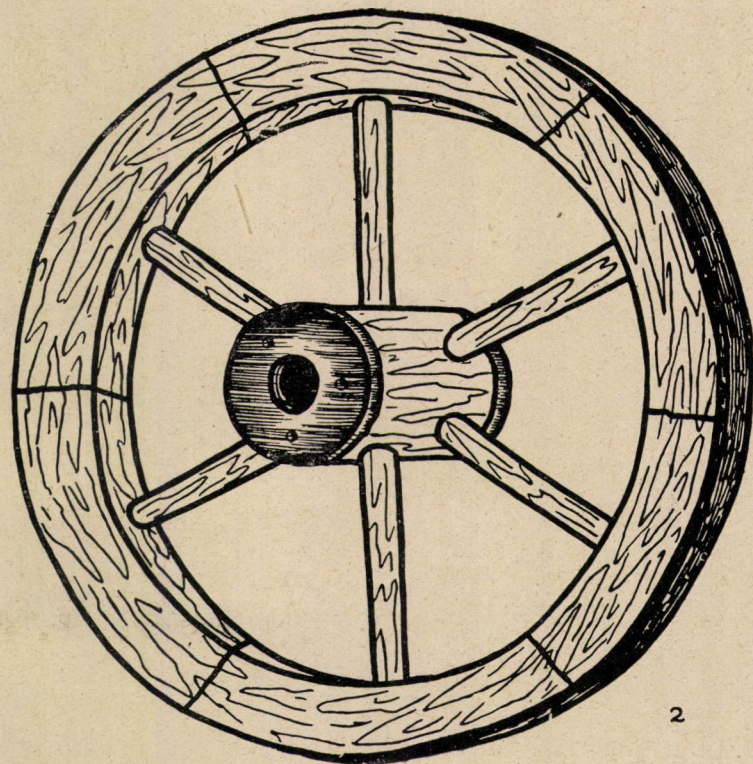
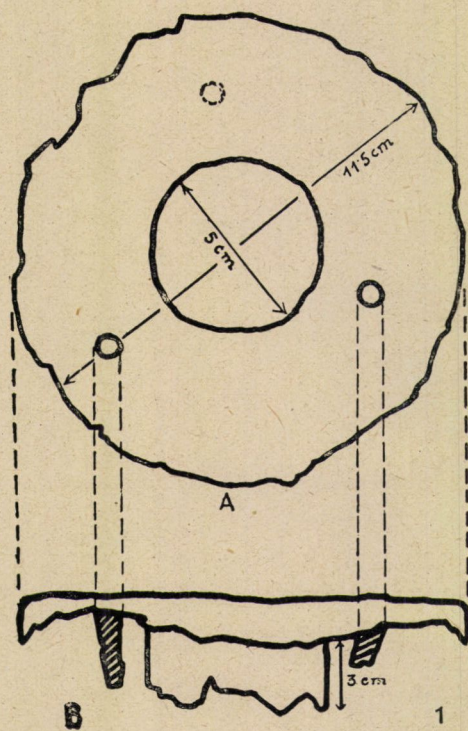
IV. tábla

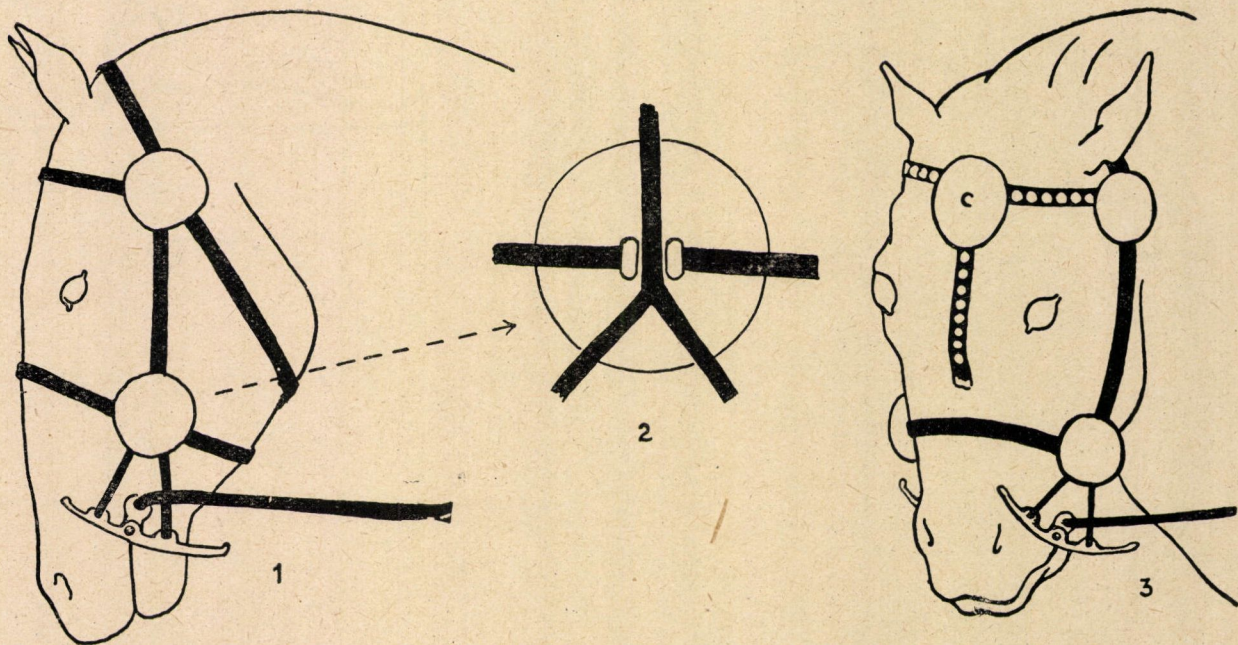
V. tábla

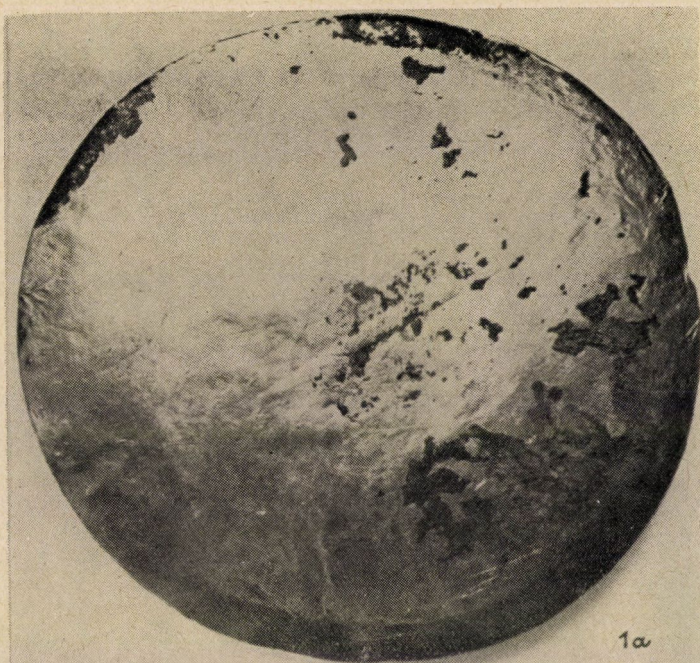
VI. tábla

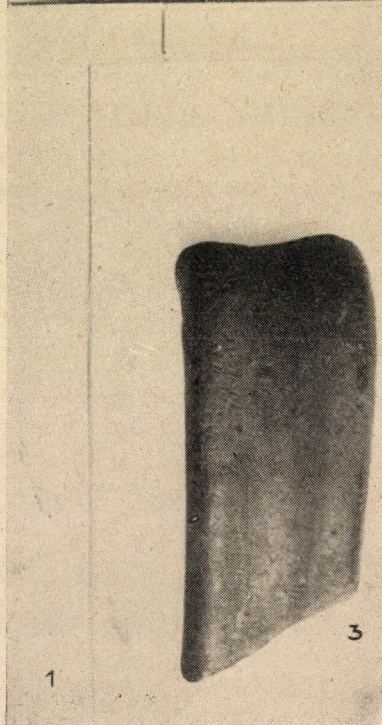
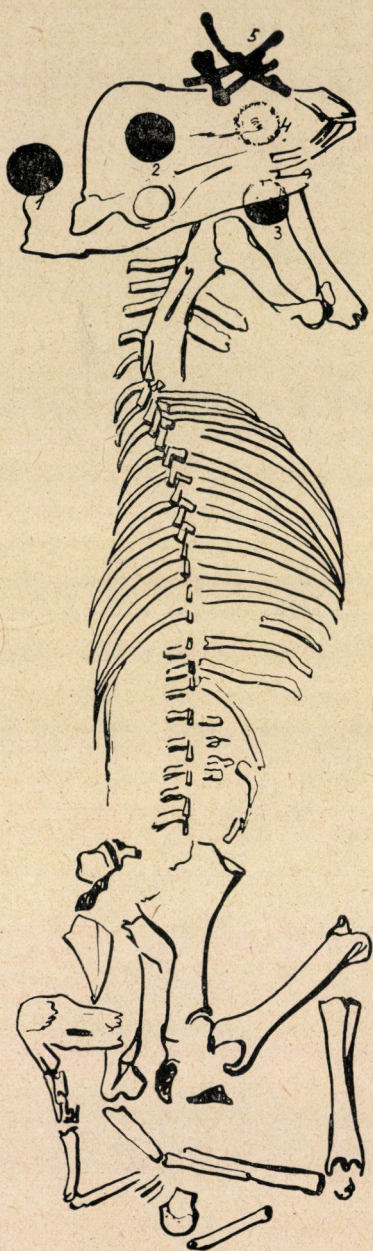

VII. tábla

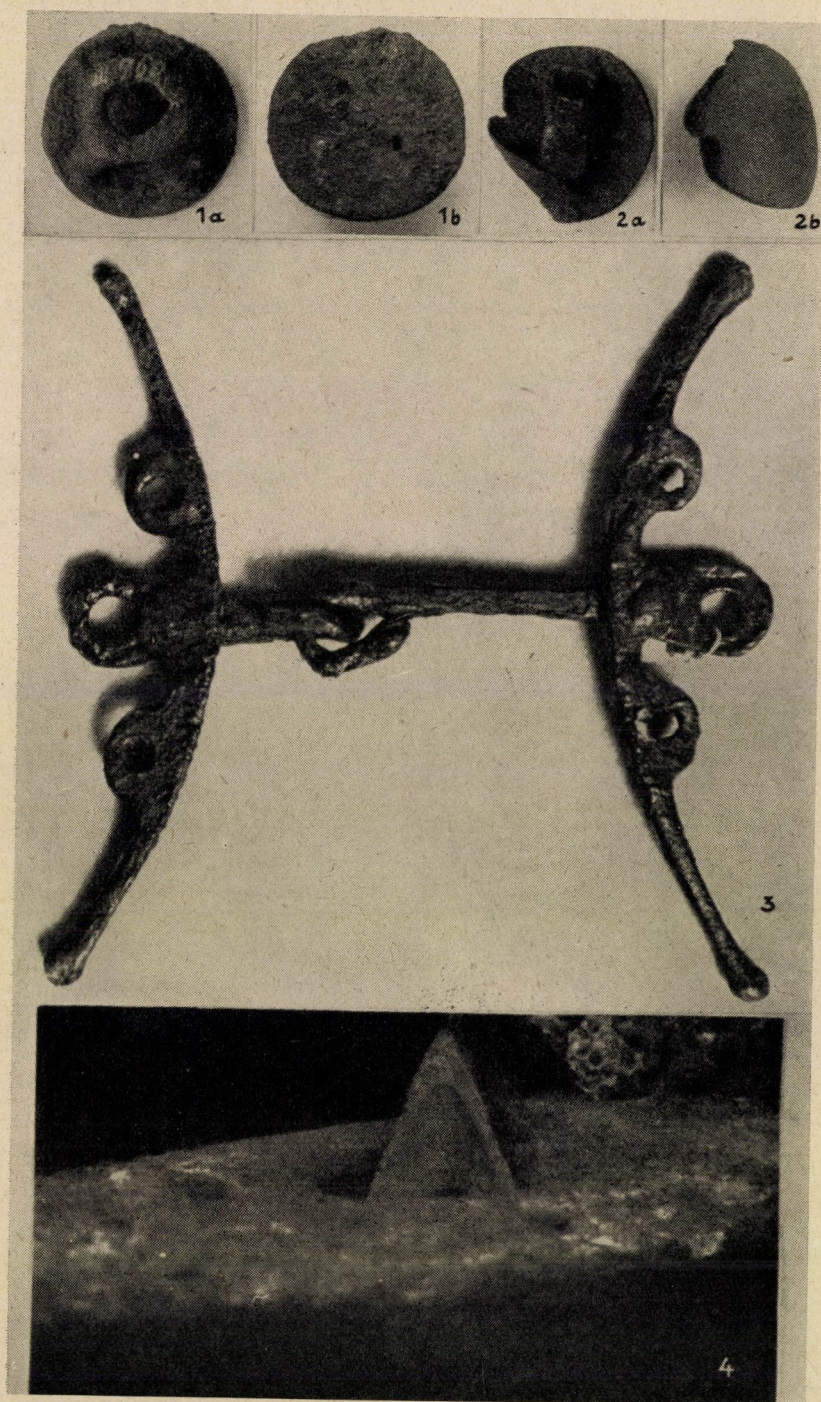

VIII. tábla

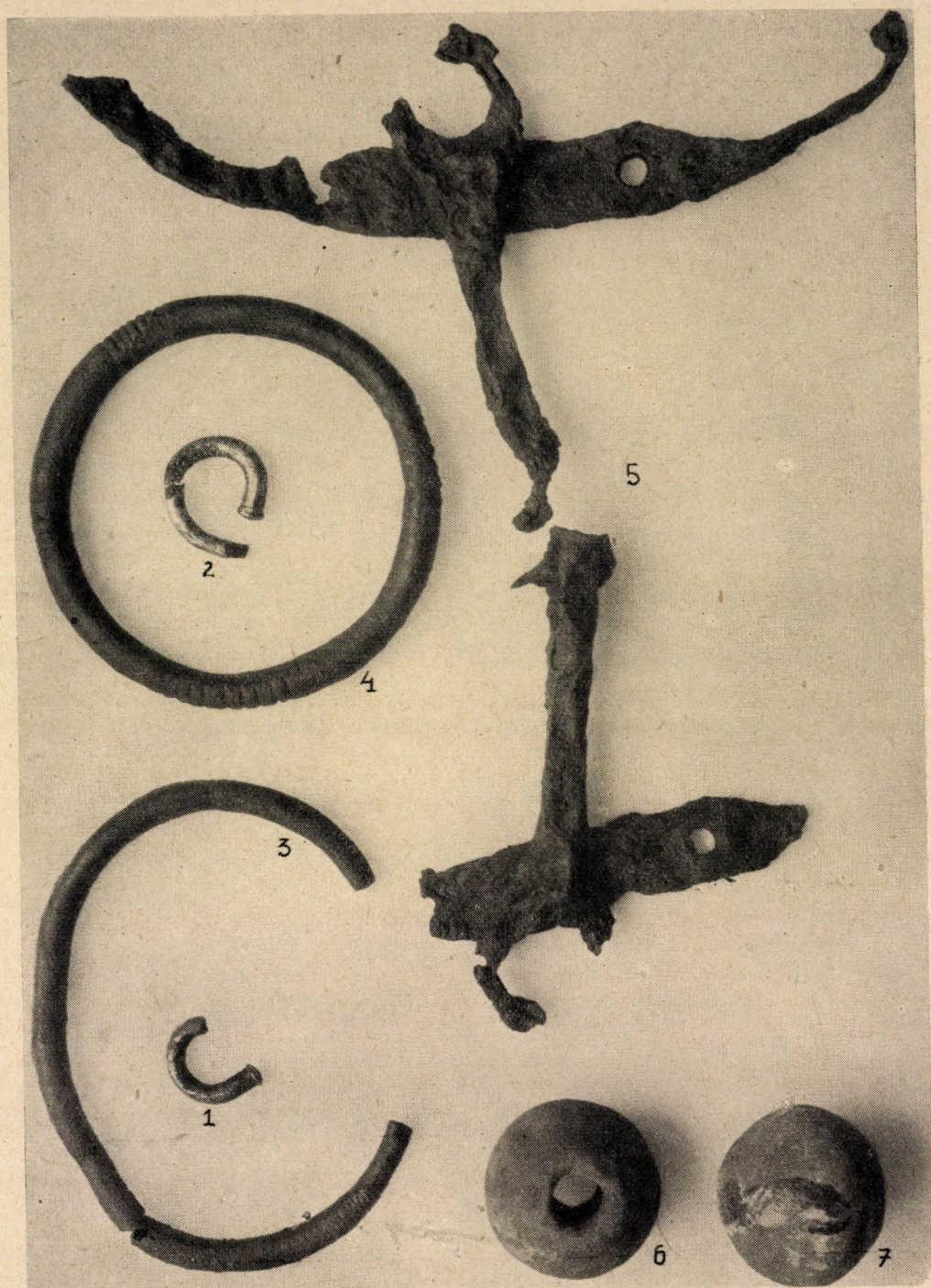

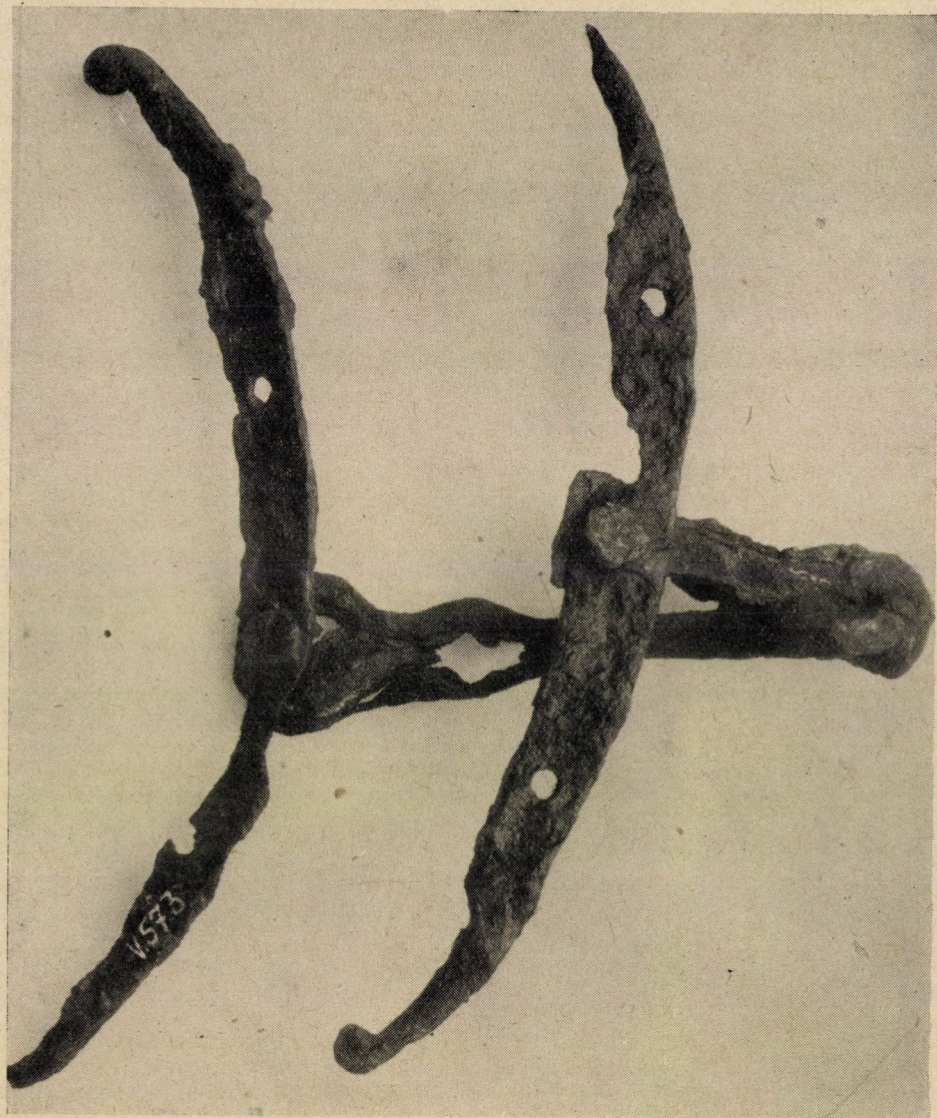
X. tábla

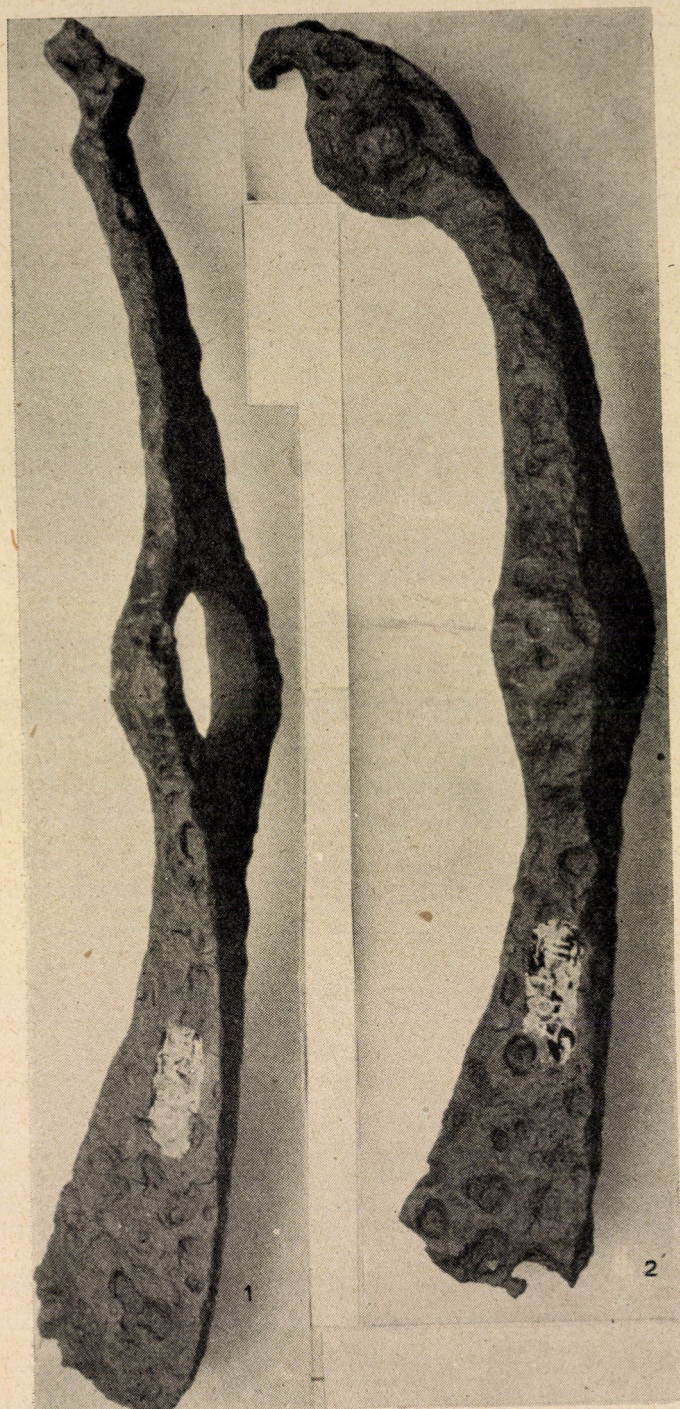
XI. tábla

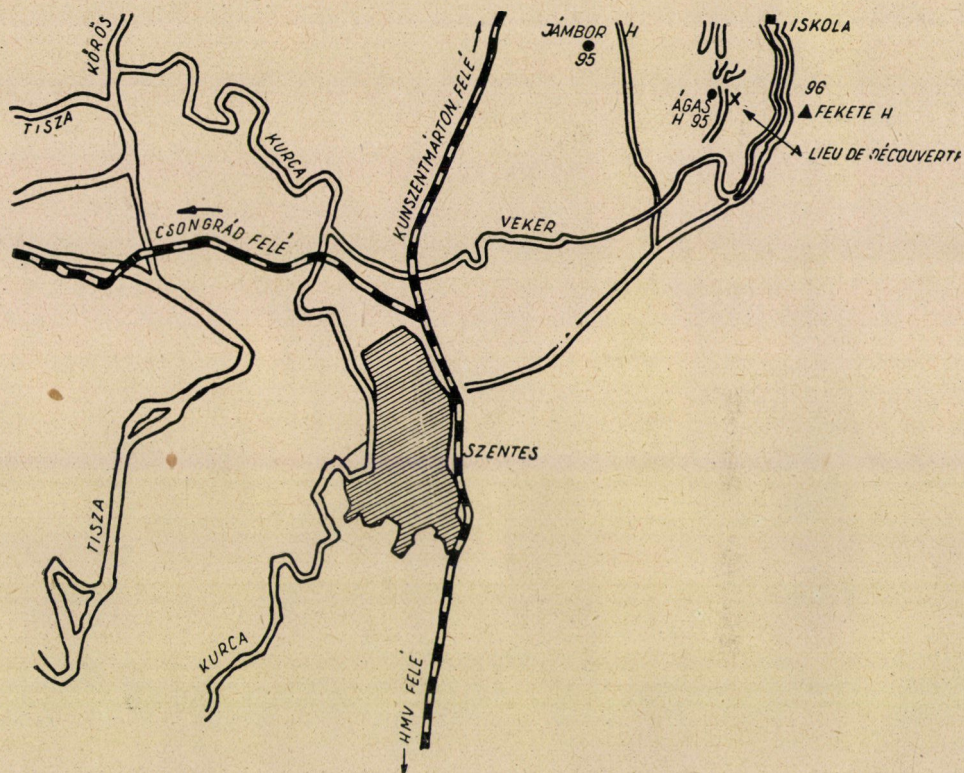
XII. tábla

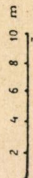
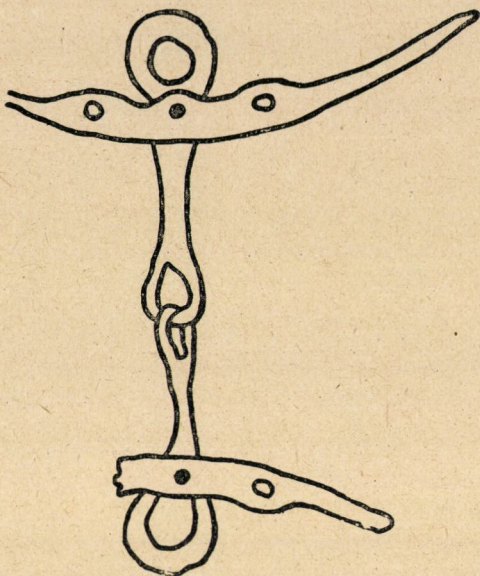
XIII. tábla

XIV. tábla

XV tábla

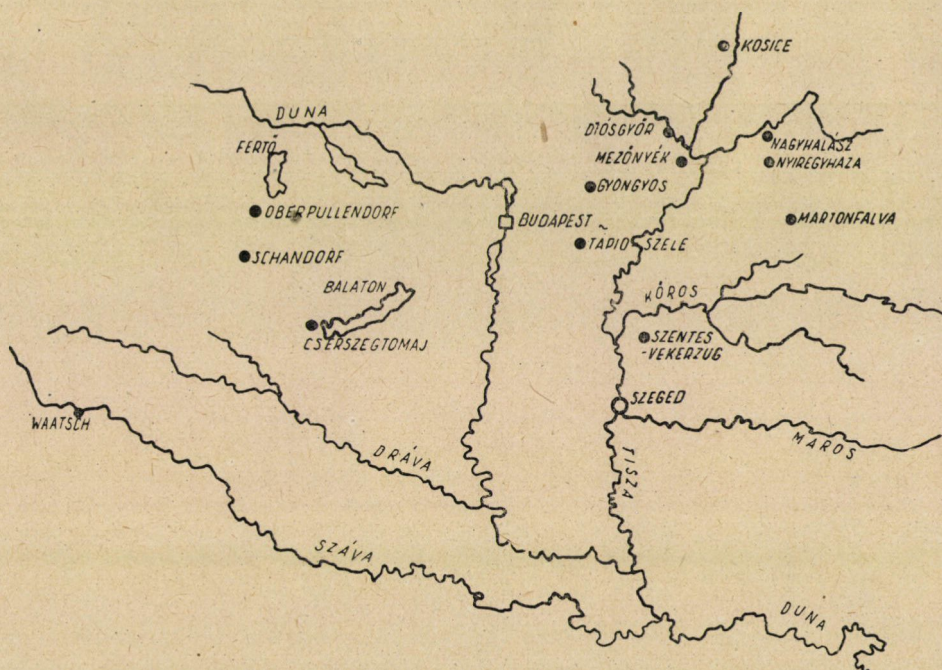

XVI. tábla

I

12. SIR

II

XVII. tábla

A SZÁVASZENTDEMETERI GÖRÖG MONOSTOR XII. SZÁZADI BIRTOKÖSSZEÍRÁSA

GYÖRFFY GYÖRGY

II.

Birtokösszeírásunk második része magánalapítványt tárgyal.

24. »...ecclesiam Sancte Marie cum casali de *Roson*, piscariis, lacu, insula Dunawi, nemoribus, terris, redditibus et aliis pertinentiis suis a quondam Clado et Manuele monasterio vestro collatis...« (<* *Ροσον*). A szövegben szereplődölt betűvel szedett helynév második eleme az *-on* görögösítő végződéssel lehet azonos (pl. *Πρασοβόν* 'Brassó' vö. Gyóni, Szórványemlékek 110); első része, *Ros-*, pedig az eredeti helynév. Ez a Duna szigetével együttjáró egyházas hely ugyanis azonos a *Rozsd*, vagy *Rozs* szigettel, mely a mai szentendrei sziget régi neve (1318 : insula *Rusd* Fejér, VIII/7. 121; Bártfai Szabó, Pest megye okl. eml. 34; 1333 : insula *Roos* Tört. Tár 1911 : 489; 1428/1538 : *Roszyget* Uo. 157; 1439 : *Rosdzygethe* Dl. 13301; 1481 : *Rosziget* Bártfai Szabó, I. m. 281; 1518 é. törv. 15. art. 1. § és 1519 é. törv. 11. art. 2. §: insula *Ros* Kovachich, Sylloge decretorum 253, 276; 1609 : »...az Vatzÿ Zigetben, az mely Zigetnek *Rosnik* neve Regj Neuezet Zerent...« Orsz. Ltár Neo-Reg. Act. Fasc. 405. N. 1.) E szigeten állott egy ismeretlen rendű monostor, melynek nevét a mai *Szigetmonostor* ill. a hozzátartozó *Pusztamonostor* határnév tartotta fenn (I. m. 422, 472 és Magyarorsz. vármegyéi és városai, Pest vm. I. 135). Középkori adatunk nincs rá; amikor 1609-ben feltűnik, már pusztának mondják : »*Monostor* : Púzta ffallúhel. Vgÿan azon Vatzÿ Zigetben *Rosnik*ban, Zent Endred elleneben, Melynek feöldejt, Reteith vgÿan azon Zent Endredjek Elik«. (I. h.) Minthogy a sziget a XIII. században a Rosd nemzetség tulajdona volt, kétségtelennek kell tartanunk, hogy a rajta épült monostor kegyurasága is e nemzetséget illette. Megvizsgálva a Rosd nemzetség tagjainak nevét, feltűnik, hogy a XIII. században még két tekintélyes tagja viselte a keleti egyházra jellemző Demeter, egy pedig az Elek nevet (Karácsonyi, MNemz. III. 21). Az Elek név Magyarországon az Alexius név változata (ld. pl. 1256 : »*Ellexio* filio Nicolai comitis« = 1256 : »*Elec* filius Nicolai comitis« PRT. II. 303—6). III. Béla király Mánuel császár udvarában *Alexios* néven élt s idehaza Chump nevű udvari papjának nevét is *Alexius*-ra változtatta (Fejérpataky, III. Béla kir. okl. 16; EtSz. I. 1530—1), ami mutatja e személynév görög kapcsolatait.

Az oklevél szerint a szóbanforgó rozsi Boldogasszony egyház adományozója *Clad* és *Manuel* volt. Az utóbbi szintén görög nevet visel, míg a *Clad* név azonos az Árpádkorban gyakran szereplő *Keled* névvel. A XII. században ezt a nevet viselte: 1111: *Queletde*, 1113: *Quelede* bácsi ispán (Fejérpataky, Kálmán kir. okl. 44, 62); 1124: *Cledinus* ispán (Smičiklas, CD. II. 27),¹²⁹ akit azonosíthatunk az 1128 körül lezajlott magyar-görög háború leírásában Kinna-mos által említett *Κελαδής* nevű magyar főúrral (CB. 11, 18; Gyóni, Szórvány- emlékek 68). Feltehető, hogy ez a Keled bácsi ispán volt a rozsszigeti bazilita monostor egyik alapítója ill. a szávaszentdemeteri görög monostor alá rendelője.

Midőn a szávaszentdemeteri monostor 1228-ban perbe keveredett a pan-nonhalmi apátsággal szatmári birtokának határa felett, a szentdemeteri apát arra hivatkozott, hogy a birtoklására vonatkozó oklevél a pécsi püspöknél és Keled ispánnál van.¹³⁰ Tekintettel arra, hogy a pécsi püspök ezidőben a szent-demeteri monostor kegyura volt,¹³¹ a szóbanforgó *Cletus* ispánban a monostor másik kegyurát, a fenti Keled ispán leszármazottját kell látnunk.

Az 1228-ban szereplő Keled ispán azonos lehet az 1234-ben ítélező *Keled* szlavóniai al-bánnal ill. zágrábi ispánnal (Wenzel, XII. 681). Nemzetségi hova-tartozása okleveleinkből nem derül ki. Annyi bizonyos, hogy nem azonos az 1234-ben szereplő Buzád-Hahold nembeli Keleddel (Karácsonyi, MNemz. II. 116; Zalai Okmt. I. 7 és II. 287), akit nem mondanak comes-nek az oklevelek; sem Guth-Keled nembeli Keled ispánnal, aki csak a tatárjárás után kezd sze-repelni s 1250-ben még ezt sem írják comes-nek (Karácsonyi, MNemz. II. 82–4; Szentpétery, Regesta 931 sz.). Nem gondolhatunk a szávaszentdemeteri kegy-urasággal kapcsolatban Keled fiainak nemzetségére sem, kik a bővebb krónikák szerint II. Géza; Kézai szerint III. István idejében vándoroltak be Dél-Német-országból s birtokaik Valkó és Pozsega megyében terültek el.¹³²

Mindez arra mutat, hogy a szentendrei szigeten emelt görög monostor alapítói ill. kegyurai, Keled és Mánuel a XII. sz. elején éltek s a talán görög eredetű Rosd nemzetség ősei voltak.

23. »...casale de *Poty* cum terris et pertinentiis suis...« (<* Ποτὺ). E helynév egy *Pat*, *Pót*, esetleg *Pócs*, vagy *Pok* (Ϸ: *Pocy*?) falu nevének feljegyzése lehet. A földrajzi közelséget figyelembevéve elsősorban a szentendrei szigeten fekvő *Pócsmegyer* falu nevének *Pócs* elemére gondolhatnánk; e hely-névre azonban csak igen késői adataink vannak (1588: *Pochmegier* Bártfai

¹²⁹ 1102-ben szerepel *Cladia* ispán a jádrai hamis oklevélben (Smičiklas, II. 10; Szent-pétery, Regesta 37. sz. viszont vö. uo. 517. l., ahol utal Šufflay véleményére, mely szerint az oklevél valódi, de 1106-ban kelt); 1111-ben *Cledinus* az arbei hamis oklevélben (Smičiklas, II. 22, 24; Szentpétery, Regesta 44. sz.).

¹³⁰ »...privilegio, quod haberent apud episcopum Quinqueecclesiensem et comitem *Cletum*...« (PRT. I. 690.)

¹³¹ Koller, Hist. ep. Quinqueecl. I. 149. és részletesen ld. alább.

¹³² SRH. I. 191–2, 301; Pauler, M. Nemz. Tört. I₂. 487–8; Csoma: Ak. Ért. Tört. XIX/3. 5; Szentpétery: Turul XX. 164; vö. még Regesta 771 a, 758, 1107, 1190, 1213, 1218, 1667, 2022. sz. és Hazai Okmt. VI. 37.

Szabó, i. m. 422, 404), s nem tudjuk, hogy *Pócs* eredetileg is helynév volt-e, avagy csak egy későbbi birtokos neve.

Pest megyében Monor mellett volt egy *Pótharasztja* nevű falu is (1280 : *Poudharasta* ; 1284 : *Poudharaztha* ; 1404 : *Poltharazthya* uo. 19, 21, 120 és Csánki, I. 33) ; Fejér megye solti székében Harta körül *Pót* (1455 : *Polth* Csánki, III. 343) ; Bodrog megyében *Pot(-telki)* (1345: *Poth*; *Pochteluky* Csánki, III. 207) ; a szerémi főesperességben 1332—7: *Poch* (Mon.Vat.Hung. I/1. 175); ezek bármelyikének idevonása azonban nem valószínűsíthető.

26. »...casale *Dussunc*, cum terris, nemoribus et pertinentiis suis...« (a latin másoló elírása *Dussnuc* névből; ez <* *Δουσσονουκ*). Megfelel a régi magyar *dusnok* közszónak, ill. az ebből képzett helyneveknek (1067?/1267 : villa, que dicitur *Dusnuk* Wenzel I. 27 és Dl. 7 ; 1225 : *Dusnuc*, *Dusnicus* Wenzel, XI. 190; 1240: *dusnici* Uo. II. 101; vö. OklSz. és EtSz. I. 1455—6). *Dusnok* néven az árpádkorban azokat a felszabadított rabszolgákat nevezték, akiket azzal szabadított fel uruk, hogy valamely egyháznak meghatározott időben bizonyos szolgálmányokat adjanak, vagy szolgálatot teljesítsenek. Az a körülmény, hogy *dusnok*adományokat elsősorban magánbirtokosok tettek, mutatja, hogy jelen alapítvány is Keled és Mánuel rozsmonostori alapítványához tartozik. Dunamelléki területünkön két *Dusnok* birtokot találunk: Pest megyében (1355: *Dusnuc* Anjouk. Okmt. VI. 398 és Csánki, I. 27), ma dülönév Pécel határában (Pesty Frigyes kéziratosa Helynévtára) és Fejér megye solti székében Kalocsa és Baja között (1408 : *Dusnok* Csánki, III. 326). Azonosítása bizonytalan.

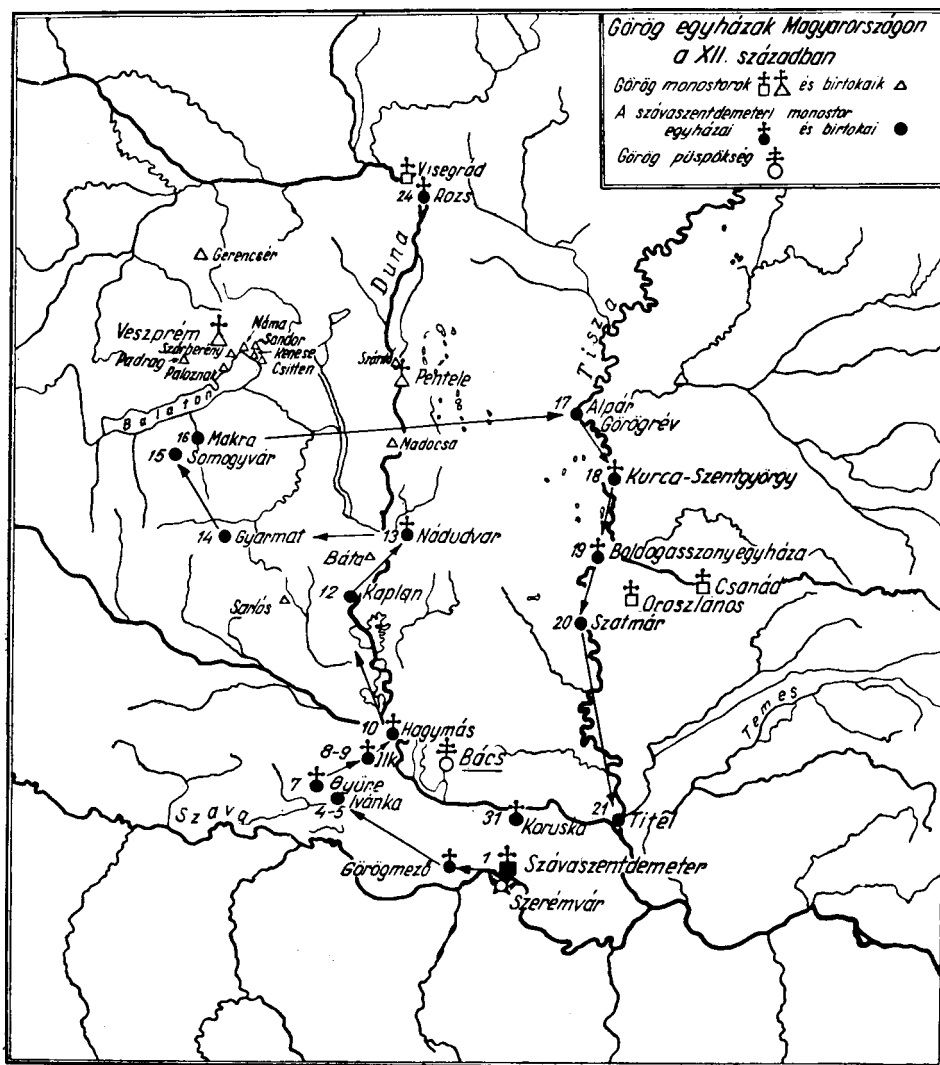
III.

A birtokösszeírás harmadik részének tekintendő az alábbi öt birtok felsorolása, amely olyan egyházzal kezdődik és olyan birtokokkal folytatódik, mely mellett adományozó neve ismét nincs megemlítve; csupán az egész összeírás legvégén (a király megbízottainak:) Demeter papnak és Nikifornak neve.

27. »...ecclesiam Sancti Nicolai de *Muclia* cum Casali, terris, nemoribus, piscariis et pertinentiis suis...« (<* *Μουκλια*?). E helynévvel kapcsolatba hozható a Fejér megye solti részén fekvő *Mikla* (1409: *Mykla*; 1455: *Mykola* Csánki, III. 338), mely ma pusztá Harta mellett. *Mikola* nevű helységet azonban találunk még Fejér megye sárvidéki részén (1471 : *Mykola* Uo.), Valkó megyében (1242: *Mycola* Wenzel, VII. 126 és Csánki, II. 284); Szerém megyében 1327: *Mykola* Uo. 250) és többfelé, s így azonosítása kétes.

28. »...casale *Camalaca* cum terris, nemoribus, piscariis et pertinentiis suis...« (<* *Καμαλακα*?). Összetett helynév, melynek második eleme a helynevekben gyakori *-lak*, *-laka* szó (1086/1130—40: *Ketel loca* PRT. VIII. 268 és Levéltári Közl. 1930. 326; 1193: *Vilak* ÓMO. 53 és OklSz.); első része pedig a *Kama* személynév (ld. Kovács, Index). Helynévi összetételben ismeretes 1293 : *Kamakuta* fons (Wenzel, V. 94) = 1295: puteus *Kama* (Uo. 139), Veszprém megyében, azonban *Kamalaka* helynévanyagunkban nem fordul elő.

29. »...casale *Moyssaca* cum terris et pertinentiis suis...« Összetett helynév, melynek első része a Mózes személynév Magyarországon elterjedt *Mojs* alakja (1113: *Moys* Fejérpatak, Kálmán kir. okl. 55 ; 1209 : *Moys* Mon. Eccl. Strig. I. 192; ld. még Czinár és Kovács Indexeit). Helynévi összetételben

ismeretes egy XIII. században készített II. Endre-kori hamis oklevélben *Moyus-gatha* határnév Baranya megyében (Fejér, III/2. 435), továbbá *Majosháza* Fejér megye Solt székében (1377: *Moyushaza* Csánki, III. 337), azonban -száka (e helynévre ld. uo. 449 és II. 641), avagy elírásra gondolva -laka összetételben nem kerül elő.

30. »...cásale *Naradin* cum vineis, terris et pertinentiis suis...« (<* *Napaδιν*). Azonosításánál gondolhatnánk a Szerém-megyei *Nyárad* falura (1237/1279/1385: *Narad* Wenzel, VII. 28 és Csánki, II. 250), melynek helyén ma *Neradin* község áll; e birtokról azonban 1237-ben azt írják, hogy a Gertrud királyné megölésében részes Görvej fia Péteré volt, kitől a király elkobozta s az újonnan alapított bélakúti ciszterci monostornak adományozta. *Nyárad* azonosítását megnehezíti az a körülmény, hogy Magyarországon igen sok falu viselte a *nyár* 'populus' fanévből képzett *Nyárad* nevet.

31. »...ecclesiam Sancte Marie de *Corusca* cum casali santofola, cimbris, terris et pertinentiis suis...« (<* *Korovoxa*). Azonos a marchiai főesperességben fekvő *Koruska* egyházas faluval (1332—37: *Koruska*, *Kuska* Ortway, i. m. 280 és Csánki, II. 326), melynek nevét valószínűleg a Sziszecktől délre, az Almás patak torkolata közelében fekvő *Koruska* helynév tartotta fenn. Zágráb 1217/1272 határjárásában is szerepel *Corusca* víznév (Smičiklas, III. 150—1; Ortway, Mo. régi vízrajza I. 216.).

Ezzel birtokösszeírásunk végére érkeztünk.

Áttekintve a birtokösszeírás helynevein, a helyesírásban megfigyelhetünk olyan sajátságokat, amelyek elütnek a XII. századvégi magyar helyesírástól, — s egyben a magyarországi birtokokat összeíró pápai levelek helyesírásától is, minthogy ezek Magyarországon összeállított listák alapján készültek.¹³³ Ugyanakkor oklevelünk helyesírási sajátságai magyarázatot nyernek, ha a görög hangjelölésből vezetjük le őket. Az alábbi összehasonlításnál egyrészt a székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevelére támaszkodom, mely görög oklevelünk közel egykorú társának tekinthető (vö. Mikos: MNy. XXXI. 301—5); másrészt a magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékeire (Gyóni, i. m. 160—81).

1. A magyar *sz* hang jele : a) az 1193-i oklevélben általában *z* (*Zala*, *Zoboca* ~ *Zoboka*, *Zold*, *Zoloc* ~ *Zulok*, *zorduk*, *Zounuch* ~ *Zaunuch*, *Zuduryg*, *cuzend*, *epzu*, *Huze*, *Izca*, *Lizcou*, *Cheuz*, *Halaz*, *Loaz*); *e* és *i* előtt többnyire *c* (*cequfa*, *ceche*, *celeuceg*, *cenholm*, *Ceraka*, *Epceu*, *hycicequi*, *hyce*, *huce*); két esetben *s* (*Sold*, amelynek van *Zold* változata is és *stamer*, mely etimológiailag a német *stammal* 'stammelnd' szóhoz kapcsolható ld. Mikos: i. h. 294); két esetben *e* előtt *sc* (*Scequed*, *Sceguen*); b) görög szórványemlékeinkben mindig *σ*; c) a szávaszentdemeteri összeírásban mindig *s* (*Sabe*, *Sadmari*, *Dissa*, *Disse*).

2. A magyar *v* hang jele : a) az 1193-i oklevélben mindig *u* és *v* ill. *w* (pl. *Vorost* ~ *Worost*, *Voswar*, *Tevel* ~ *Tewel*); b) görög szórványemlékeinkben 11 esetben *β*, 1 esetben *μπ*, 1 esetben *π*; c) a szávaszentdemeteri összeírásban két esetben *b* (*Sabe*, *Orbasio*), egy név esetében *v* három ízben *Danuvi*). Az *Ivánka* és *Nádudvar* nevekben lévő *v* + magánhangzó hangkapcsolat két esetben *u*

¹³³ Ilyenek pl. III. Sándor pápa 1175-i és 1181-i, III. Orbán pápa 1187-i, III. Ince pápa 1215-i és 1216-i oklevelei etc. (PRT. I. 606, 610, 612, 630 kk.)

(Junca, Nadudur); utóbbi az 1193-i oklevélben egy névben háromszor *uo* (Ojvduor).

3. A magyar *t* hang jele: *a)* az 1193-i oklevélben mindig *t*; *b)* görög szórványemlékeinkben általában τ , egyszer δ ($\Delta\beta\iota\sigma\kappa\omicron\varsigma$ MNy. XLII. 46); *c)* a szávaszentdemeteri oklevélben öt esetben *t* (Tusedi, Tepili, Titili, Gerinetum, Poty), két esetben *d* (Dissa, Sadmari).

4. A magyar *h* hang jele: *a)* az 1193-i oklevélben mindig *h* (pl. Halaz, hyg, holm, humerou, bihor); *b)* görög szórványemlékeinkben 5 esetben χ , 1 esetben \varnothing ; *c)* a szávaszentdemeteri birtokösszeírásban 2 esetben *ch* (Chesmasi, Cherip?).

Oklevelünk több esetben tartotta fenn görögösítő végződés nyomát. Görög szórványemlékeinkből az összehasonlító anyagot Gyóni i. művéből (188—96 l.) vettem.

1. A görög *-ov* (pl. $\Pi\rho\alpha\sigma\sigma\beta\omicron\nu$ 'Brassó') a szávaszentdemeteri oklevélben: *-on* (pl. Roson).

2. A görög *-iv* (pl. $\text{'}\Lambda\rho\tau\omicron\upsilon\nu\tau\iota\nu$ 'Erdőd') oklevelünkben: *-in* (pl. Naradin).

3. A görög *-iov* (pl. $\Pi\alpha\gamma\acute{\alpha}\tau\zeta\iota\omicron\nu$ 'Bács', $\text{'}\tau\iota\tau\acute{\epsilon}\lambda\iota\omicron\nu$ 'Titel') oklevelünkben latin praepositióval kapcsolatban latinositva: *de ...-io* (de Ilicio, de Ylicio, de Orbasio, de Arpario).

Az oklevél görög feljegyzésre mutató maradványainak vizsgálata után vessünk egy pillantást a szórványemlékek magyar nyelvi sajátságaira.

Magyar nyelvi szempontból néhány figyelemreméltó megfigyelést tehetünk, ha oklevelünk helyneveinek hangtani sajátságait összevetjük a székesfehérvári keresztesek 1193-i oklevelében található magyar nyelvi anyag hangállapotával. Az összehasonlításra alapot nyújt Mikos idézett tanulmánya (305—8 l.).

1. Az 1193-i oklevél az illabiális $\acute{a} > o$ változás tekintetében átmeneti állapotot mutat, amennyiben a változás számos esetben megtörtént (pl. Bodoght, Boronch, Horcha, Worost), viszont csaknem ugyanennyi eset képviseli a régebbi illabiális \acute{a} -t (pl. Areinnes, talena, Vilak, Wajoda). Mikos felteszi, hogy ez utóbbiak közül némelyik talán régebbi feljegyzésből való (i. h. 305).

A szávaszentdemeteri oklevélben az eredetibb magyar illabiális *a*-nak kétféle megfelelése van. Az esetek többségében (*a*-nak megfelelő) \acute{a} -t találunk (Arpario, Macra, Sadmari, Camalaca, Cepla(n), Orbasi); amivel szemben *o*-val való jelölésre egyetlen példánk sincs. Ez a körülmény amellet szól, hogy oklevelünk korábbi hangállapotot mutat, mint az 1193-i oklevél. Megjegyzendő, hogy a görög α -val e korban jelöltek (nyíltabb?) *o* hangot is (Gyóni, i. m. 160); azonban az 1237-i *Zotumart*, *Zuthumar* helynévnek oklevelünkben *Sadmari* alakban való előfordulása ezen az alapon nem magyarázható s világosan hangváltozásra mutat. Még érdekesebb az illabiális \acute{a} hangnak három esetben való megfelelése *e* ($<^*\epsilon$) jelöléssel első szótagban mássalhangzó után (*Chesmasi*, *Cepla*, *Gerinetum*). Ez a hangjelenség néhány igen korai nyelvemlékünkben mutatkozik

(pl. Konstantinos Porphyrogenetos: *-γεγραμμένον, Τεγραμμένον* ed. Moravcsik 40/5, 64; 1109: *Serlous* Fejérpataky, Kálmán kir. okl. 34), s talán feltehető, hogy itt nem egyszerű disszimilációs jelenséggel van dolgunk (így Gombocz, *Összegyűjtött művei* II/1. 90), hanem ó-magyar nyelvjárási sajátossággal.

2. Az 1193-i oklevél nyelve már nem tüntet fel tővégi rövid magánhangzót. Kivételt képez a *tatu* és *ugufa* szó, utóbbi esetben is az összetétel első tagjának véghangzója (Mikos, i. h. 308).

A szávaszentdemeteri oklevélben a tővégi rövid magánhangzó úgyszólván minden esetben jelölve van: Chesmasi, Sadmari, Titili, Tepili?, Tusedi, Poty. Emellett valószínű, hogy a tővégi rövid magánhangzót őrzi a görögös végződéssel és latin ragozással eltorzított *Ilicio*, *Ylicio*, *Orbasio*, *Arpario* i hangja, valamint a latinositott *Gerinetum* helynév *u*-ja.

Az illabiális *ü* és a tővégi rövid magánhangzó következetes jelölése birtokösszeírásunkban azt bizonyítja, hogy az 1193 és 1196 között kiállított szávaszentdemeteri oklevél birtokfelsoroló része korábban készült, mint a székesfehérvári keresztesek 1193-i oklevele. Ez csak oly módon képzelhető el, hogy az 1193—96-i görög oklevél a szávaszentdemeteri monostor egy régebbi birtokösszeírólevele alapján készült, amely nyilván szintén görög nyelven volt kiállítva.

E megállapítással elérkeztünk a monostor birtoklástörténetének problémájához.

Mikor részesült a szávaszentdemeteri monostor azokban az adományokban, amelyeket a birtokösszeírólevél felsorol?

Mint fentebb említettük, Alpár 1075-i határjárásában a szentdemeteri apát még nem szerepel a szomszédos birtokosok között, holott az oklevél részletesen ismerteti a határos egyházi és magánbirtokokat. Ebből következik, hogy 1075-ben a monostor még nem rendelkezett azzal a nagy birtokkomplexummal, amelynek Alpár egyik tagja volt.

Az első csoportban felsorolt 22 birtok, melyet az összeírás pontos földrajzi sorrendben ad, magán viseli a XI—XII. századi nagy királyi adományok jellegzetességeit. Ezek között első helyen említendő a különböző vidékeken más-más gazdasági hasznót hajtó birtokok juttatása abból a célból, hogy az egyház mindenféle jövedelemből részesüljön. Ha birtokösszeírásunkat összevetjük a századforduló nagy egyházi adományaival, feltűnik, hogy Álmos herceg 1109 körül két vidéken ugyanott adott birtokot a dömösi prépostságnak (Makrán szőlőket és a Kurca mellett birtokot halászzattal), ahol monostorunk hasonló adományban részesült. Ez a körülmény egyrészt kétségtelenné teszi, hogy monostorunk szintén királyi vagy hercegi földeket kapott adományba, másrészt azonban bizonyos útmutatással is szolgál az adomány korát illetően. Minthogy pedig e nagy (I.) adomány után van felsorolva Keled és Mánuel alapítványa (II.), és Keledet nagy valószínűséggel azonosíthatjuk azzal a Keled bácsi ispánnal, aki 1113-ban és 1128-ban szerepel, a nagy királyi (vagy hercegi) adományt legkésőbb Keled életének idejére datálhatjuk.

Van azonban oklevelünknek egy eddig nem tárgyalt része, amely még közelebb visz a felsorolt adományok korának megállapításához.

Az I. birtokfelsorolás előtt, Szávaszentdemeter első és második említése között van egy olyan passzus, amelyben III. Béla oklevelének külföldi adományokat ismertető részét kell látnunk: »...a Bela rege vobis indultis, annuum cere redditum tredecim cantariorum a Basilica et Johanne Blandemero Rusorum Regibus apud Galizam vobis concessum, et apud Constantinopolitanam civitatem Ecclesiam sancti Juliani cum hospitali, domibus, apothecis et aliis omnibus tenimentis et pertinentiis suis; Ecclesiam sancti Jone, ac alias Ecclesias monasterio vestro subiectas; monasterium Sancti Demetrii Grecorum de Ungaria.....« etc.¹³⁴

Eszerint III. Béla király 1193—96-i oklevele a szávaszentdemeteri monostor eladományozása és javainak felsorolása kapcsán említést tett arról, hogy Vaszilko és János Vladimir halicsi királyok 13 kantar¹³⁵ viasz évi jövedelemben részesítették a monostort. Vizsgáljuk most meg, hogy ki volt ez a két halicsi alapítványtevő és mikor történhetett az adomány.

Szaranievics, Grusevskij és Baumgarten, aki foglalkozott a pápai bulla szóbanforgó adatával, úgy vélekedett, hogy Vaszilko és János Vladimir azonos

¹³⁴ Felmerül itt a kérdés, hogy e rész hozzátartozott-e III. Béla okleveléhez és nem a jeruzsálemi lavra számára tett önálló adományok-e, amelyek függetlenek a szávaszentdemeteri adománytól? E gondolat méltán felmerülhet, mert a viaszadományokkal kapcsolatos »vobis concessum« és a konstantinápolyi egyházakkal kapcsolatos »vestro subiectas« kifejezések az 1218-i pápai bulla egészét tekintve a laberriai Szent Theodosios egyházra vonatkoznak.

E gondolatnál szemben a következőket kell felhoznom:

1. Az »apud Ungariam«-mal kezdődő rész a birtokösszeírás végéig összefüggő egészet alkot, amelynek egy része sem választható el III. Béla »magyarországi« adományától.

2. A Béla király szávaszentdemeteri adományát bevezető mondat »cum omnibus rationibus et libertatibus suis« szavai értelmileg megkívánják, hogy a közvetlenül utána következő felsorolás kapcsolatban álljon a szávaszentdemeteri adománnyal.

3. A »vobis concessum« és »vestro subiectas« szavak ugyanúgy vonatkoztathatók Szávaszentdemeterre, mint a Theodosios lavrára. A magyarországi birtokfelsorolás közepén ugyanis Keled és Mánuel Duna-szigeti magánadománya a következő szavakkal zárul: »a quondam Clado et Manuele monasterio vestro collatis«. Márpedig Keled és Mánuel adománya nem közvetlenül a Szent Theodosios lavra számára szült, hanem a szávaszentdemeteri monostornak, ami kiderül abból is, hogy 1228-ban ismét Keled ispán a szávaszentdemeteri monostor egyik kegyura. A viaszadományt követő »vobis concessum« és a konstantinápolyi egyházadományt követő »vestro subiectas« kifejezést tehát ugyanúgy nincs jogunk elválasztani III. Béla oklevelétől, mint a Keled alapítványa után következő »vestro collatis« kifejezést. Nyilvánvaló, hogy az adományozás kifejezéseit III. Béla okleveléből ültették át a pápai oklevélbe, mely ilyenformán félremagyarázható értelmet nyert.

Alátámasztja felfogásunkat az a körülmény is, hogy a pápai bulla első részében, ahol a jeruzsálemi lavra régebbi, Magyarországon kívüli birtokai vannak felsorolva, adományozó neve és adományozás ténye egy helyen sincs feltüntetve.

Foglalkozott a szóbanforgó viaszadománnyal Szaranievics Isidor (Die Hypatios Chronik als Quellen-Beitrag zur Österreichischen Geschichte. Lemberg 1872. 117—8), ki felfogásunkhoz hasonlóan a Száva melletti bazilita kolostorra vonatkoztatta.

Grusevskij hivatkozva Szaranievics munkájára a viaszadományt a Száva melletti Laberria-i (!) monostorra vonatkoztatta, ami a két egyház téves összekeverése (i. m. II. 454, 2. jegyz.).

Baumgarten mind a két vélemény ismeretében teljesen félremagyarázta e helyet: »Ce document traite d'une donation, faite au couvent 'in Laberria' près du fleuve de San, dans les pays slaves de la Hongrie«. (Orientalia Christiana. Vol. IX. 17.)

¹³⁵ Régi földközi-tengervideki súlymérték, melynek értéke 50,5 kg és 56,3 kg között változott.

Vladimirko halicsi fejedelem ismeretlen nevű fiaival, akik trónjavesztett atyjukkal 1188-ban kerültek Magyarországra s állítólag itt is maradtak.¹³⁶

Nézetem szerint ez a feltevés nem fogadható el. Mit tartalmaznak az orosz évkönyvek Vladimirko fiairól?

Vladimirko halicsi fejedelem 1167-ben kelt egybe Szvjatoszláv csernigovi fejedelem leányával, de nem élt vele békés házasetet. Az évkönyvek az 1188. évnél tudatják, hogy egy papnak a feleségével élt együtt, akitől két fia született. Az elégedetlen halicsiak felkeltek ellene, mire Vladimirko nejével és két fiával Béla magyar királyhoz menekült és kérte, hogy helyezze vissza őt a halicsi trónra. Béla azonban elfogatta és családjával együtt bezáratta egy toronyba; Halicsot pedig fia, az ifjú Endre számára elfoglalta.¹³⁷ Az 1190. évnél az Ipatius kézirat a következőket írja: »Ugyanezen esztendőben Jaroslavič Volodimer megugrott Magyarországból, a kőtoronyból, amelyben őt papnéjával és két gyermekeivel együtt a király fogva tartotta«. A gustini kézirat a párhuzamos helyen arról tudósít, hogy Vladimir nem egyedül szökött meg; »Jaroslavič Volodimer nejével és gyermekeivel együtt megszökött a magyaroktól, ahol két évig volt börtönben«.¹³⁸ Vladimir szökése után sem jutott trónja birtokába; gyermekeiről pedig többé nem történik említés.

Ez ismeretlen nevű gyermekeknek a szávaszentdemeteri monostor alapítványtevő »királyaival« való azonosítása mindenképpen elfogadhatatlan. III. Béla és Vladimir viszonya nem volt olyan kedvező, hogy ez egy magyarországi egyházi alapítványt eredményezett volna; itt azonban nem is róla, hanem gyermekeiről lenne szó. Vladimir gyermekei viszont ezidőtájt kicsinyek voltak, akik maguk alapítványt nem tehettek. III. Béla szökésük után néhány évvel, 1193—96-ban semmiképpen sem írhatta róluk, hogy »reges apud Galizam«, hiszen gyermekek voltak, akik soha uralomra nem kerültek, sőt akiknek uralmát Béla el sem ismerte volna. Minthogy emellett nevüket sem ismerjük, nyugodtan számításon kívül hagyhatjuk őket.

Az oklevelünkben szereplő két halicsi király azonosításánál egy biztos fogódzópont van: *Basilica* neve. Az orosz fejedelmek első galíciai ágának egyetlen tagja viselt Vaszilko nevet: Vaszilko Rosztiszlavics. Így tehát nem lehet kétségünk afelől, hogy *Basilica* ezzel azonos. Ez a Vaszilko a Halics melletti Terebovlj fejedelme volt; 1067 körül született és 1125-ben halt meg.¹³⁹ Hogy a szávaszentdemeteri alapítványtevőt vele kell azonosítanunk, támogatja az az adat is, mely szerint Vaszilkonak a Balkán felé, a dunai bolgárokkal politikai tervei voltak. Nesztor, a krónikaíró 1097-ben követségben járt Vaszilkónál, aki terveiről beszélván a következőket mondotta: »... és azután meg akartam hódítani a dunai bolgárokat és letelepíteni őket magamnál«.¹⁴⁰ Vaszilko

¹³⁶ I. h.

¹³⁷ Hodinka, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai 288—93.

¹³⁸ U. o. 303.

¹³⁹ Vö. Baumgarten, i. m. 15—16.

¹⁴⁰ „... и посемь хотѣлъ есмь перести Болгары Дунайскыя, и посадити я у себе ...” (Лѣт. по Ипатскому списку 1871. 174.)

számára tehát nem lehetett közömbös egy olyan tekintélyes görög monostor megnyerése, mely a görögök által meghódított Bulgária határán állt és amelyben alapítása óta szláv szerzetesek is laktak.¹⁴¹

Nagyobb kérdést állít elénk, hogy kivel kell azonosítanunk a *Basilica*-val együtt szereplő »...*Johanne Blandemero* Rusorum Regibus apud Galizam« fejedelmet. Iván-Vladimir kettős nevű fejedelmet ugyanis nem ismerünk az első halicsi dinasztiában, csupán a volhiniai fejedelmek között szerepel Vladimir-Iván, ez azonban a XIII. század második felében élt,¹⁴² s így nem jöhet számításba.

Az orosz évkönyvekben azonban megtalálhatjuk a megoldást. 1139 és 1141 között ugyanis több ízben feltűnik Iván és Vladimir (Vladimirko) halicsi fejedelem, s ami sokat mond, Iván minden esetben együtt szerepel Vladimirrel: 1139-ben Iván Vaszilkovics és Volodimerko Volodarevics Halicsból Vszevolod kievi fejedelem ellen vonult »... Ивана Василковича и Володаревича из Галичи Володимерка. ...« (Лѣт. Ип. 1871. 218). Ezt követően a szóbanforgó Vaszilkovics és Volodarevics tárgyalásokat folytatott Izjaszlav Misztiszlavicsal: »Васильковичъ ...и Володаревичъ Галичскій князь привабиша и собѣ Изяслава Мъстиславича ...« (U. o. 219). 1141-ben Iván Vaszilkovics meghalt Halicsban és Volodimerko Volodarevics lépett örökébe s így az egész Halics felett ő vette át az uralmat: »Сего же лѣта преставися у Василковичъ Иванъ, и прия власть его Володимерско Володаревичъ; сѣде во обою волостью княжа в Галичи.« (U. o. 221).

Iván, az előbb tárgyalt Vaszilko fia, tehát Halics trónján ült 1141-ben bekövetkezett haláláig; a vele együtt szereplő Vladimirko pedig Volodarnak (Vaszilko testvérének) fia, aki Ivánt követte a halicsi trónon. Azt hiszem, nem lehet vitás, hogy a szövegünkben szereplő »... et *Joanne Blandemero* Regibus apud Galizam« alatt nem egy, hanem két személyt, Ivánt és Vladimirt kell értenünk, s a félreérthető szöveget a görögből való fordítás illetve kivonatolás hibájának kell tulajdonítanunk.

Mit tudunk már most e fejedelmekről, illetve Magyarországhoz való viszonyuk kronológiájáról?

Az 1097-ben megkötött ljubecki szerződésben Volodar Rosztiszlavics Peremisl városát és tartományát nyerte el, testvére Vaszilko pedig Terebovlj-t (Halics mellett északkeletre). Volodar és Vaszilko azonban nem sokkal e szerződést követően ellenséges viszonyba került Szvjatopolk kievi fejedelemmel s a vele szövetséges Kálmán királlyal. Kálmán serege 1099-ben súlyos vereséget szenvedett Peremisl mellett a testvérpárral szövetséget kötött kunoktól. Ez az ellentét a magyarok és a galíciai fejedelmek között tovább is fennmaradhatott, mert 1104-ben Álmos herceg a Rosztiszlavicsokkal szembenálló kievi Szvjatopolk leányát vette feleségül; 1112-ben pedig Kálmán király szintén Kievből nősült.

¹⁴¹ Ld. 219. jegyzet

¹⁴² Baumgarten, i. m. 46—47: 1248 után született és 1288-ban halt meg.

A magyar kievi kapcsolatok bomlását jelentette az, hogy Kálmán 1113-ban visszaküldte Oroszországba kievi feleségét, Eufémiát. Ez valóban azt eredményezte, hogy Magyarország a szomszédos Halics területén élő fejedelemségekkel került barátságos kapcsolatba; aminek jeleként 1118-ban lodomériai Jaroszláv Magyarországra menekült és 1123-ban Vaszilko és Volodár szövetséget kötött II. István magyar királlyal Jaroszláv lodomériai trónrahelyezése érdekében. Volodár nem sokkal ezt követően, 1124-ben, Vaszilko pedig 1125-ben meghalt. Az 1141-ben elhunyt Vaszilkovics Iván magyar kapcsolatait nem ismerjük; az 1153-ban elhalálozott Volodarevics Vladimir viszont 1144-ben a magyarokkal szövetségben harcolt.¹⁴³

E rövid áttekintésből kiderül, hogy Vaszilko életkörülményei és viszonya Magyarországhoz csak 1113 és 1125 között tett lehetővé egy olyan politikai gesztust is jelentő alapítványtételt, mint a szávaszentdemeteri viaszadomány.¹⁴⁴ Kronológiailag egybevág ezzel a megállapítással az, hogy a másik alapítványtevő, Keled ispán 1111 és 1128 között szerepel forrásainkban.

Amennyiben a szávaszentdemeteri monostor számára történt nagy királyi adomány egyszerre történt Vaszilko és Keled ispán alapítványával, ennek idejét is 1113 és 1125 közé, Kálmán és II. István uralkodása idejére kell helyoznunk. E szűkebb időközön belül két eseménnyel lehet kapcsolatba hozni a szávaszentdemeteri alapítványtételt. Tatyscsev orosz története szerint Volodarevics Vladimir, a későbbi halicsi fejedelem, 1117-ben feleségül vette Kálmán király leányát;¹⁴⁵ a reánk maradt orosz évkönyvek azonban ezt az adatot nem tartalmazzák. A másik kedvező időpont 1124 lehetne, amikor Vaszilko, Volodár és II. István szövetségesként lépett fel. Sajnos e kérdést adataink gyér volta miatt biztonságosan eldönteni nem tudjuk.

Ami Iván és Vladimir szerepét illeti, lehetséges, hogy ezek Vaszilko adományát utóbb erősítették meg.

A fenti kronológiai vizsgálatból az mindenesetre kiderül, hogy hozzátétőleg erre az időre kell datálnunk az első szávaszentdemeteri összeírást. Hogy Magyarországon ekkor megvolt a lehetőség egy görög oklevél kiállítására, elég felhoznom, hogy Simon pécsi püspök 1109-ben írta át István királynak száz évvel korábban kiállított görögnyelvű oklevelét. Simon püspök működésének idejére pedig megjegyzendő, hogy 1109 és 1124 között szerepel hiteles oklevelekben.¹⁴⁶

Tartalmaz azonban oklevelünk egy másik alapítványt is, amelyről eddig nem beszéltünk.

¹⁴³ Hodinka, i. m. 55—67, 73—6, 95—9, 201—3, 266—7; SRH. I. 423—5, 429, 437—9; Pauler, i. m. I² 203—6, 223—4, 231—2; Grusevszij, i. m. II. 412—9; Baumgarten, i. m. 15—6.

¹⁴⁴ Az a tény, hogy orosz fejedelmek Magyarország területén — alighanem a magyar királlyal közösen — egyházi alapítványt tettek, abba a jelentős művelődési kapcsolatba illeszthető be, amelynek első jele a visegrádi görög rítusú monostor, valamint a tihanyi és zebe-gényi orosz remeteség alapítása volt I. Endre és felesége, Anasztázia, a kievi nagyfejedelem leánya által (vö. Csemegi József, Archeológiai Értesítő 1946—48. 396—405 és bővebben ld. alább).

¹⁴⁵ Tatyscsev II. 232 alapján idézi Baumgarten i. m. 16.

¹⁴⁶ Szentpétery, Regesta 42, 43, 51. sz.

III. Béla görög oklevele a tárgyalat viaszadomány és a birtokfelsorolás között említést tett a Konstantinápolynál fekvő Szent Julián egyház, a hozzátartozó ispotály, házak, élestár, valamint a Szent Jónás egyház eladományozásáról.

Az alapvető kérdés, amely e részlet vizsgálata kapcsán felmerül, a következő: Ki adta, kinek és mikor a szóbanforgó konstantinápolyi egyházakat?

Az oklevél szövegében nincs megadva, hogy ki az adományozó, ugyanúgy, mint a folytatólag felsorolt 20 birtok esetében. E 20 birtokról viszont tudjuk, hogy eredetileg is királyi birtok volt; 1193—96-i eladományozása pedig 12 egyházával együtt a magyar király jogán történt, s így azt kell tartanunk, hogy a konstantinápolyi egyház is a magyar király rendelkezése alá tartozott. Ha nem így lenne, akkor ugyanúgy oda írták volna az idegen adományozó nevét, mint ahogy a viaszalapítvány mellé oda írták Vaszilko és Vladimir, a rozi egyházalapítvány mellé pedig Keled és Mánuel nevét. Mindebből az következik, hogy a magyar király a XII. században kegyuraságot gyakorolt a konstantinápolyi Szent Julián egyház és tartozékai felett. Ha pedig ez így áll, akkor a szóbanforgó egyház nem lehet más, mint az az István király által alapított és szükséges tartozékaival ellátott díszes konstantinápolyi egyház, ill. zárándokház, melyről István király XI. században készült nagyobb legendája és a Hartvik-féle legenda egyértelműleg emlékezik meg.¹⁴⁷

A legenda elmondja, hogy István király Jeruzsálemben, Rómában és Konstantinápolyban alapított monostort (ill. szállóházat) s okleveles adatok tanúskodnak egy hasonló ravennai alapításáról.¹⁴⁸ Kétségtelen, hogy a ravennai alapítvány a Rómába zárándoklók, a konstantinápolyi alapítvány pedig a Jeruzsálemben zárándoklók útjának megkönnyítésére szolgált. A római és ravennai alapítvány történetét jól ismerjük. A római magyar monostort és zárándokházat 1776-ban bontották el, a ravennai pedig 1735 után indult pusztulásnak.¹⁴⁹ A jeruzsálemi magyar szállóházról tudjuk, hogy egy Petronilla nevű magyar asszony 1135-ben házat vásárolt számára Jeruzsálemben;¹⁵⁰ II. Géza király (1141—62) templomot épített hozzá;¹⁵¹ Atyusz nembeli Miske ispán pedig 1164-ben egy birtokot adományozott neki.¹⁵²

A konstantinápolyi egyházra és szállóházra mindeddig a legendán kívül más adatunk nem volt.¹⁵³ A szóbanforgó Szent Julián egyháznak és szállóháznak

¹⁴⁷ SRH. II. 386: »Ipsam quoque regiam urbem Constantinopolim beneficiorum munera non privavit, qui ecclesiam mirifici operis constructam cum omnibus necessariis suis donavit«. Vö. uo. 419.

¹⁴⁸ Uo. és Szentpéter, Regesta 601. sz.

¹⁴⁹ Luttor: SzIEml. I. 430—45.

¹⁵⁰ Wenzel, I. 51—3.

¹⁵¹ III. Orbán pápa 1187-i oklevelében ld. Mon. Eccl. Strig. I. 132.

¹⁵² Levéltári közl. II. 156: »Hospituli sancti regis Iherosolimis existenti dedi predium Inoc cum 2 aratris et 4 mancipiis et 50 porcis et 100 ovis«.

¹⁵³ Többen kapcsolatba hozták a László magyar király leánya, Komnenos János császár felesége, Iréne által alapított Pantokrator monostorral, de kellő alap nélkül.

(ispotály!) a magyar király alá való tartozása pedig eldönti a kérdést. Az István király által alapított egyház kegyurasága ugyanis az alapító halála után a soronkövetkező magyar királyokat illette. Ilyen módon állhatott jogában magyar királynak konstantinápolyi egyház sorsa felől dönteni.

Melyik királyunk rendelkezett azonban szóbanforgó egyházzal? Minthogy az egyházadományról III. Béla oklevelének bevezető részében volt szó, mely előtte és utána XII. századeleji szávaszentdemeteri alapítványokat tárgyalt, a szövegösszefüggés alapján feltehető, hogy valamelyik XII. századeleji királyunk, Kálmán, vagy II. István rendelte a bizánci Szent Julián egyházat Szávaszentdemeter alá. Meggondolandó azonban, hogy szövegünk bevezető része egy oklevél bővebb narratiojának kivonata is lehet, amelyben Szávaszentdemeter alapításának története és az orosz uralkodók szerepének leírása mellett szó lehetett a Theodosios lavrának való adomány körülményeiről is, s ennek kapcsán állhatott az, hogy III. Béla adta Szávaszentdemeterrel együtt a konstantinápolyi egyházat, ispotályt stb. a jeruzsálemi görög lavrának.

Az utóbbi felfogást két körülmény támogatja. Egyrészt valószínűtlennek látszik, hogy konstantinápolyi egyházakat a szávaszentdemeteri monostor alá csatoljanak; másrészt nyilvánvaló, hogy a konstantinápolyi magyar zarándokház funkciója III. Béla uralkodásának idején veszítette el jelentőségét. A konstantinápolyi egyház és szállóház ugyanis a Jeruzsálembe utazó zarándokokat szolgálta; Jeruzsálem 1187-ben történt elestével pedig a jeruzsálemi zarándoklás elé komoly akadályok gördültek, s így a bizánci szállóház funkciója is megszűnt.

Összefoglalva a fenti vizsgálódás eredményét, a szávaszentdemeteri bazilita monostor XII. századi birtoklástörténetéről a következőket mondhatjuk:

A monostor a XII. század elején Rosztiszlavics Vaszilko, Vaszilkovics Iván és Volodarevics Vladimir Halics-vidéki orosz fejedelmektől évi 13 kantar viaszt kapott; magyar királyi adomány folytán 20 birtokot nyert; Keled ispán és Mánuel pedig egy monostort rendelt alá tartozékaival. A királyi adományról görög nyelven privilégium készült.

1193—96-ban III. Béla a szávaszentdemeteri monostort összes tartozékai-val együtt (s ezzel egyidejűleg a konstantinápolyi Szent Julián egyházat, szállóházat és tartozékait) a jeruzsálemi Szent Theodosios lavrának adományozta, amelyben anyja, Eufrozina orosz hercegnő el volt temetve. Az adományról készült görögnyelvű oklevél felsorolta a szávaszentdemeteri monostor régi birtokait a régi privilégium alapján és kiegészítette az újabban adományozott javakkal. Ilyen újabb adomány lehet a III. csoportban felsorolt 5 birtok és kétségtelenül ilyen a szabadok dénárjainak adománya.

Ezek után nézzük meg, hogy milyen gazdasági súlyt képviselt a szávaszentdemeteri monostor XII. századvégi birtokkomplexuma egyéb monostorainkhoz képest? Összehasonlításunk csak hozzávetőleges értékű lehet, minthogy

a ráánkmaradt latinnyelvű kivonat nem adja meg a birtokokon élő szolgák számát, szemben egyéb XI—XII. századi okleveleinkkel.

A monostor egyes birtokainak gazdasági erejét a következő táblázat szemlélteti :

A birtok neve	Falu	Szántó föld	Szőlő, gyümölcsös*	Erdő, liget, cserjés	Rét, nádas, sziget	Halászat, tó	Rév, hajók, vám*	Egyház
1. Görögszentdemeter				+		+	+	+
2. Görögmező	+							+
3. Tővissed	+	+		+				+
4. Nagy Ivánka?	+							
5. Kis Ivánka?	+							
6. Tepély?	+	+						
7. Gyüre	+							+
8. Ilk	+			+				
9. Nagy Ilk		+		+				+
10. Hagymás		+	+	+	+	++		+
11. Orvos	+	+	+	++				+
12. Kaplan	+				+		++	
13. Nádudvar	+				++	+		+
14. Gyarmat	+	+						
15. Somogyvár		+		+			+	
16. Makra		+	+	+				
17. Alpár	+			+	++	+	+	
18. Kurca-Szentgyörgy								+
19. Boldogasszonyegyh.	+	+	++*	+		+	+	+
20. Szatmár	+	+			+	++		
21. Titel	+	+			+	+		
22. Szent Miklós								+
23. Fulgabekim?		+						+
24. Rozs	+				+	++		+
25. Pócs?.....	+	+						
26. Dusnok	+	+						
27. Mikla?	+	+		+	+			+
28. Kamalaka?.....	+	+		+	+			
29. Mojslaka?	+	+						
30. Nyárád	+	+	+					
31. Koruska	+	+		+				+
Összesen	23	19	5	13	9	8	4	15

A monostornak eszerint 23 helyen volt faluja vagy falurésze (*casale*) s ezenkívül más 5 helyen szántóföldje. A felsorolt falvakban 5 helyen volt szőlője, 1 helyen gyümölcsöse, 13 helyen erdeje ill. ligetje, cserjése; 9 helyen rétje, nádasa ill. szigete; 8 helyen halászata, tava; 4 helyen révje, ill. hajói; 1 városban vámja és végül 14 alárendelt egyháza.

Vessük össze ezt az eredményt néhány XI—XII. századi egyházi birtok-összeírásunk megfelelő tételeivel:¹⁵⁴

A monostor neve és összeírásának éve	Összes fekvőség	Falu	Rész-birtok	Szőlős-birtok	Halászat, tó	Rév, hajók
Tihany 1055	16	10	6	2	5	3
Veszprémvölgy 1109	11	6	4	1	3	1
Pannonhalma 1093.....	31	15	12	?	5	2
Szávaszentdemeter 1193—96	31	23*	5*	5	8	4
Garamszentbenedek 1075/1217	47	20	20	3	14	4

Ha a táblázat az összeírások eltérő módja és számos bizonytalansága miatt nem is ad pontos képet, annyi mindenesetre kiderül belőle, hogy a szávaszentdemeteri görög monostor leggazdagabb egyházaink közé tartozott. Tudva azt, hogy birtokainak nagy részét már a XII. század elején elnyerte, feltűnik, hogy nem sokkal maradt alatta a pannonhalmi főapátság 1093-i birtokviszonyainak. Ne felejtjük azonban el, hogy a szávaszentdemeteri monostor a görög egyházi hierarchiában hasonló kiváltságos helyet foglalt el, mint Pannonhalma a római egyházban. Szávaszentdemeter ugyanis, mint már Moravcsik Gyula rámutatott, közvetlenül a konstantinápolyi görög pátriárchától függött, mint ú. n. *σταυροπηγιακή μονή*.¹⁵⁵

Volt azonban egy tétel, amelynek hiánya komoly gazdasági hátrányt jelentett görög monostorunk számára, szemben a római egyházakkal: a dézsma.

A pannonhalmi apátnak 1175-ben különböző területen fekvő birtokain 12 egyháza ill. kápolnája volt, amelyek dézsmajövedelme az apátot illette.¹⁵⁶ A szávaszentdemeteri görög monostor alá 1193/96-ban 14 egyház tartozott, ezek pedig nem szedtek híveiktől és nem fizettek az apátnak dézsmát. III. Ince

* Falu és rész-birtok között itt nem tudunk pontos különbséget tenni.

¹⁵⁴ Vö. PRT. I. 591—2; X. 487—9; Fejérpataky, Kálmán kir. okl. 33; Mon. Eccl. Strig. I. 53.

¹⁵⁵ SzIEMml. I. 420.

¹⁵⁶ PRT. I. 606.

pápa 1215-ben kiadott bullájában pártfogásába vette a szávaszentdemeteri monostort azzal, hogy birtokairól nem tartozik dézsmát fizetni.¹⁵⁷ Ilyenféle levelet állított ki III. Honorius pápa a laberriai Szent Theodosios monostor részére 1216-ban,¹⁵⁸ majd 1218-ban, amidőn a monostor birtokai közt Szávaszentdemetert tartozékaival együtt felsorolja. Ebben a teljes szövegében ismert bullában azt olvassuk, hogy mivel a görögök mindeztideig nem szoktak fizetni dézsmát saját kezük munkája, birtokaik jövedelme és állataik szaporulata után, a pápa megerősíti ebben a Szent Theodosios monostort.¹⁵⁹

De mi volt a helyzet Magyarországon? Kik nem fizettek nálunk dézsmát? Erre pontos választ ad III. Ince pápa 1198-ban Imre királyhoz intézett levelében. Ebben előadván, hogy mivel a kalocsai érsekség területén több falu van, amelyben szlávok laknak s ezek nem fizetnek dézsmát, — inti a királyt, hogy az említett szlávokat szorítsa az érseknek való dézsmafizetésre.¹⁶⁰

Ebből az összevetésből az következik, hogy a szávaszentdemeteri monostor alá tartozó görög egyházak elsősorban a dézsmát nem fizető délmagyarországi szláv faluk egyházai lehettek. Ezt a megállapítást alátámasztják a XI. századi Magyarország néprajzi viszonyairól való ismereteink. Ha a szávaszentdemeteri monostor görög egyházait ábrázoló térképet összehasonlítjuk a XI. századi Magyarország szláv lakta területeit feltüntető térképpel,¹⁶¹ azt látjuk, hogy a szláv lakta területek sok helyen összeesnek görög egyházaik helyével.

A régi Szerém és Valkó megye területén, ahol a legtöbb görög egyház feküdt, jelentékeny délszláv lakosság élt, és pedig a szávparti részeken többnyire keveretlenül, a Dráva és Duna felé eső részeken magyarokkal keverten.

Baranya megye területe, ahol Orvos falu feküdt Boldogasszony tiszteletére szentelt egyházával, szintén kevert magyar-szláv lakosságot mutat.

A Kurca partján fekvő Szent György egyház vidékén a történeti adatok és helynevek tanúsága szerint' jelentősebb szláv sziget volt. Már Anonymus beszél a közeli Csongrád építése kapcsán itt lakó szlávokról (SRH. I. 84: »... Ethe filius Oundu congregata multitudine Sclauorum fecit inter castrum Olpar et portum Beuldu edificari castrum fortissimum de terra, quod nominaverunt Sclai secundum ydioma suum Surungrad, id est nigrum castrum«). Csongrád

¹⁵⁷ Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 65: »abbati et conventui Sancti Demetrii scribitur et recipiantur sub protectione beati Petri, et quod non teneantur solvere decimas de terris, quas propriis manibus excolunt«.

¹⁵⁸ Pressutti, Regesta Honorii papae 72. sz.

¹⁵⁹ Theiner, Mon. Hung. I. 10: »Ad hec vobis auctoritate presentium indulgemus, ut cum Greci usque ad hec tempora decimas solvere minime consueverint, laboribus vestrorum, quos propriis manibus aut sumptibus colitis de possessionibus habitis ante Concilium Generale, vel de vestrorum animalium nutrimentis, nullus a vobis decimas exigere vel extorquere presumat«.

¹⁶⁰ Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 4: »... quod cum in diocesi sua sint quamplures ville, in quibus Sclavi habitant, archiepiscopo decimas exhibere contemptunt... excellentiam tuam rogamus atque monemus, per apostolica scripta mandantes, quatenus memoratos Sclauros, ut decimas debitas prefato archiepiscopo sine diminutione persoluant, tradita tibi potestate compellere non omittas«.

¹⁶¹ Knieszsa István: Magyarország népei a XI. században. SzIEml. II. 365—472. és térképmelléklet.

neve mellett szláv eredetű a Kurca folyó neve is, amelynek partján a szóbanforgó egyház állott.¹⁶²

Ami a Rozs-szigeti monostort illeti, itt más feltételekkel állunk szemben. Az itteni Boldogasszony egyház ugyanis egy görög személyneveket viselő nemzetség családi monostora volt.^{162a}

A fenti vizsgálódás arra enged következtetni, hogy a szávaszentdemeteri görög monostor azon XII. század elején nyert birtokain, amelyeken délszláv lakosságot talált, egyházat épített számukra. Ezt a görög templomépítést a római ház bizonyára azért nézte el, mert ekkor még a szlávokat nem tudta dészmafizetésre szorítani. A felépített egyházak felett a szávaszentdemeteri monostor, mint közvetlenül a konstantinápolyi pátriarchától függő *σταυροπηγιακή μονή* püspöki joghatóságot gyakorolt. A monostor szláv kapcsolatait az is tanúsítja, hogy VI. Kelemen pápa 1344-i levele szerint a monostorban alapítása óta görögök és magyarok mellett szláv szerzetesek is laktak.¹⁶³

Megvizsgálván a monostor XII. századi viszonyait, nézzük meg, hogy mi lett a további sorsa magának a monostornak, birtokainak és az alá tartozó egyházaknak.

Mint láttuk, III. Béla 1193—96-ban a monostort minden jogával és tartozékával együtt odaadta a jeruzsálemi Szent Theodosios lavrának. A lavra azonban nehezen tudhatta magyarországi igényeit érvényesíteni, mert székhelye mohamedán megszállás alatt volt. Közben pedig olyan világtörténelmi események köszöntöttek be, amelyek a görög egyház önálló létét rendítették meg, nem beszélve arról, hogy az ilyenféle adományoknak jogi érvényességét is veszélyeztették.

1203-ban ugyanis a Velencében összegyűlt, majd Zárát elfoglalt IV. kereszteshad Dandolo doge és Sváb Fülöp császár támogatásával — névleg a trónjavesztett Angelos Izsák számára — elfoglalta Konstantinápolyt. Angelos Elek már e hadjárat előtt diplomáciai okokból felajánlotta III. Ince pápának az egyházúniót, ez elől azonban a pápa elzárkózott. Miután azonban a visszahelyezett Izsák és Elek társcsászár 1204-ben trónját és életét veszttette, s a keresztések ismét elfoglalták Konstantinápolyt és megalapították a latin császárságot, az egyházúnió kérdése ismét szőnyegre került.¹⁶⁴

Nem lehet független ettől az új fordulattól, hogy Imre magyar király 1204-ben azzal a kéréssel fordult III. Ince pápához, hogy a magyarországi görög monostorokat egyesítse egy püspökségben, mely közvetlenül a pápa alá rendeltessék, vagy pedig latin apátokat és prépostokat állítson élére, akik ezeket az

¹⁶² Uo. 423. E területen a régészeti leletek is jelentős számú szláv csoportokra mutatnak ld. Fehér Géza, A magyar-szláv kapcsolatok c. kézirat tanulmányát.

^{162a} Azt már inkább véletlennek kell tulajdonítanunk, hogy a XV. században a Rozs-szigeten bolgárok tűnnek fel. Zsigmond király ugyanis 1428-ban »a visegrádi várhoz tartozó Roszygeten lakó bolgárokat mindennemű adó fizetése alól felmentie«. (Bártfai Szabó, Pest m. 157.)

¹⁶³ Theiner, Mon. Hung. I. 667—8, és ld. alább.

¹⁶⁴ Ostrogorsky, i. m. 295—6; Lexikon für Theologie u. Kirche IV. 698; V. 410; X. 394.

egyházakat megreformálják. A kérésre a pápa megbízta a váradi püspököt és a pilisi apátot, hogy vizsgálják meg a görög monastorokat, hogy a reform megoldható-e az egyes monastorokban, avagy a püspökök beleegyezésével lehet-e belőlük egy pápától függő püspökséget létrehozni.¹⁶⁵ E reformtervekből egyhamar semmi sem valósult meg, mert félév múlva a pápa szemrehányóan írja Imre királynak, hogy ugyanakkor, amikor Magyarországon sok görög coenobium van, a magyar király az egy latin (francia!) somogyvári monastorban sem akarja megengedni latin (francia) apát választását.¹⁶⁶

A latin császárság megerősödése maga után vonta, hogy az egyházúniót hatalmi szóval létrehozták. A pápa Konstantinápolyban latin pátriarchát állított, aki résztvett az 1215-i IV. lateráni zsinaton is, amely fontos végzéseket hozott az egyházúnióval kapcsolatban. A görög papság zöme azonban nem ismerte el az úniót s azok, akik az únió mellett nyilatkoztak, ezt színelég és nem feltétel nélkül tették.¹⁶⁷

Ezek közé kell sorolnunk a szávaszentdemeteri apátot is, aki 1215-ben protekcionális levelet eszközölt ki a pápától, nyilván azzal a célzattal, hogy az újonnan előállt helyzetben függetlenségét visszaszerezze.¹⁶⁸ Alig telt el azonban egy év, megjelentek Rómában a Szent Theodosios lavra emberei is, s 1216-ban először, majd 1218-ban másodszor megerősítő levelet eszközöltek ki III. Honorius pápától monastorukra és birtokaikra.¹⁶⁹ Majdnem bizonyos, hogy e lépésre Szávaszentdemeter elszakadó kísérletei készítették a jeruzsálemi coenobiarchát. Az 1218 január 29-én kelt megerősítés emellett kapcsolatba hozható II. Endre magyar király kereszteshadjárataival is.

II. Endre 1217 nyarán indult el seregével.¹⁷⁰ Útközben mindenütt nagylelkűen, — sokszor könnyelműen — teljesítette az eléje járulók kérelmeit. Zágrábba érve átírta és megerősítette a zágrábi püspökség és prépostság birtokait s a zágrábi kanonokoknak évenként 50 márká értékű söt adományozott; Spalatóban a kanonokoknak földadományt tett; a Szentföldön pedig megérkeztek és távozásakor négy igen gazdag magyarországi adományt tett a ke-

¹⁶⁵ Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 33; Mon. Rom. Ep. Vesprimiensis I. 12.: »... Significavit nobis... rex Ungarorum illustris, quod quaedam ecclesie monachorum Grecorum in regno Vngariae constitute per incuriam diocesanorum episcoporum, et per ipsos Grecos, qui valde sunt, sicut asserit, dissoluti, penitus destruuntur, a nobis supplicans humiliter et deuote, vt auctoritate nostra vnus fieret Episcopatus ex ipsis, qui nobis nullo mediante subesset, vel abbates aut prepositi Latini consisterent in illis, per quorum studium et diligentiam earumdem ecclesiarum status posset in melius reformari. Nos igitur eiusdem regis petitionibus inclinati, discretionis vestre per apostolica scripta mandamus, quatinus ad predictas ecclesias accedentes, inquiratis diligentius veritatem, vtrum per ipsos monachos Grecos eadem monasteria in religionis observantia valeant reformari, vtrumne de diocesanorum episcoporum consensu, vnus fieri poterit episcopatus ex illis, qui nobis sit immediate subiectus...«

¹⁶⁶ Mon. Rom. Ep. Vespr. I. 12—3.

¹⁶⁷ Dictionnaire de Théologie Catholique VIII/2. 2661.

¹⁶⁸ Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 65—6 és fentebb.

¹⁶⁹ Pressutti i. m. No. 72 és 1037; ld. fentebb.

¹⁷⁰ E hadjáratra általában ld. Pauler, i. m. I². 61 kk.; Grousset, Histoire des Croisades III. 196—207 és Kosáry, Bevezetés a m. tört. forr. és irod. 94—5.

reszteseknek, amit ezek 1218 június 25—27-én erősítették meg a pápával.¹⁷¹ Minthogy II. Endre 1217 szeptember vége felé érkezett Akkonba¹⁷² és a Theodosios lavra 1218 január 29-én erősítette meg a pápával a szávaszentdemeteri adományt, valószínűnek kell tartanunk, hogy a baziliták Jeruzsálemből a király elé menve kieszközölték II. Endre megerősítését is és ennek birtokában Rómába sietve megszerezték III. Honorius pápától a szóbanforgó megerősítő bullát.

De ahogy III. Béla adományának nem lett foganatja, nem lett sikere a pápai megerősítésnek sem. A szávaszentdemeteri apát nem nyugodott bele az eladományozásba, hanem cselhez folyamodott.

Minthogy a magyar király az eladományozással megszűnt a monostor kegyura lenni, az apát új kegyurat keresett, aki elég hatalmas arra, hogy megvédje a monostor birtokait és elég támasztékot is tud nyújtani az egyházúnió folytán előállott bizonytalan helyzetben, — s ilyet talált is Bertalan pécsi püspök személyében.

IV. A pécsi privilégiumok

II. Endre idejében koholtak egy hamis oklevelet, amely szerint Radó nádor még 1057-ben a szávaszentdemeteri monostor kegyuraságát a pécsi püspökre ségre és Mór pécsi püspökre hagyta.¹⁷³

Mint már Pauler Gyula észrevette, Radó nádor oklevelének első része, melyben végrendelkezvén a pécsi püspökre névszerint felsorolt szolgálkat, egy dunamenti falut és egy drávamenti egyházat hagyományoz, továbbá Szent Benedek (pécsváradi) egyházának szolgálkat ad s egyéb javait feleségére ill. rokonaira hagyja, hiteles oklevélre mehet vissza.¹⁷⁴

Ugyanakkor az oklevél bevezetése és hozzátoldásszerű második része, melyben Radó nádor arról intézkedik, hogy szávaszentdemeteri monostorának kegyuraságát a pécsi Szent Péter egyházra és Mór püspökre hagyja, kétségtelen hamisítvány.¹⁷⁵

A hamisítás korának megállapítását bonyolítja az a körülmény, hogy az oklevél eredetije nem maradt fenn, s szövegét csupán többszöri átírásból

¹⁷¹ Szentpétery, Regesta 323., 324., 325., 326., 328—31. sz.

¹⁷² Grousset, i. m. III. 200.

¹⁷³ Szövegét ld. Koller, Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I. 1782. 147—55.

¹⁷⁴ I. m. II². 590—3. Itt jegyzem meg, hogy a Radó nádor oklevelének első részében felsorolt szolganevek minden esetben feltüntetik a tövégi magánhangzót, ami szintén amellett szól, hogy ez a rész nem XIII. századi hamisítvány: »Quatuor aratores dedi in loco, qui vulgo dicitur Mortis scilicet Pothoir (o : Pothotv), Arishu Kupi (egybeírva), Kuethedy cum vxoribus et fiys suis et omni terra quam ibi habui, dum lucem huius vite colui, deinde vltra flumen Kopos, in villa que dicitur Kana duos vinitores dedi, nomen vni Koras, alteri Zomboir (o : Zombotv), cum vxoribus et filiis, vineisque suis et terris quas colunt, ad hoc juxta Danubium villam integram dedi sancto Petro cum istis inscriptis famulis Curumbizon, Sergys, Codas, Turkon, Wzdi Chitlen (egybeírva), Suna, Goua, Hozugdy, Kakdy, cum vxoribus, ac filys . . .« (Az 1404-i átírat eredetijéből Pécsi püsp. lt.; vö. Koller, i. m. 150 és Fejér, CD. I. 394—5).

¹⁷⁵ Vö. Szentpétery, Regesta 14. sz. és alább.

ismerjük, amely ennek során további kisebb átalakításokon is átment. Az oklevelet átírta II. Endre a pécsi püspökség 1009-i interpolált alapítólevelével együtt; ezeket az 1340-es évek elején összeolvasztották a pécsi püspökség 1093-i és 1190-i erősen átalakított szabadalomlevelével, s beszúrták a II. Endre adományaként feltüntetett három pécsvidéki falu határjárását. Ezen alapos »renoválás« után az egész hamis oklevélkomplexumot 1350-ben átírta a szekszárdi konvent; ezt pedig 1404-ben a somogyvári konvent.¹⁷⁶

Vizsgáljuk meg ezek után Radó nádor oklevelének Pauler által kifogás tárgyává tett helyeit a hamisítás időpontjának megállapítása végett.

a) Az adományt megerősíti András király és testvére, Adalbert herceg (»...ego Rado palatinus licencia pyssimi regis Andree eiusque fratris Adalberti, inuictissimi ducis....rogauit etiam gratiam dominorum meorum gloriosissimi Andree regis et optimi ducis Adalbert....Ego autem Andreas rex et frater meus dux Adalbertus...« Koller i. m. I. 148, 152, 154). Béla herceg Adalbertus néven hiteles oklevelekben nem szerepel; találkozunk vele a szekszárdi apátság 1061-i oklevelének töredékében, ez azonban gyanús hitelű.¹⁷⁷ Bár Pauler az Adalbert nevet hamisítás jelének tekinti, nem tartom döntő érvenek, mert a XIII—XIV. századi források sem említik e néven Béla herceget.¹⁷⁸

b) Radó nádor a Száva melletti Szent Demeter monostorát az egész tartománnyal együtt sok harci fáradság árán foglalta vissza a »szent koronához« (»...ego Rado palatinus...monasterium meum Sancti Demetri super Zauam fluvium, quod multis bellicis laboribus cum tota provincia illa Sancte Corone rectificaui et iterum adquisiui...« I. h. 152—3). A koronához való terület-foglalás egyik legjellemzőbb adatát II. Endre 1217-i oklevelének alábbi szavaiban olvassuk: »...uenissemus ad Zagrabiensem episcopatum ac monasterium Zagrabiense a Sancto Ladislao rege sanctissime recordationis predecessore nostri constructum, qui terram Sclauonie siue banatum...corone Hungarie

¹⁷⁶ A pécsi oklevelek problematikáját kitűnően világította meg Pauler Gyula i. h. (vö. még Janzsó, Szent László király oklevelei 18. kk. és Szentpéter, Szent István király pécsváradai és pécsi alapítólevele 37. kk.). Anélkül, hogy itt az egész kérdést újból részletesen megtárgyalnám, néhány szemponttal járulok a kérdés további vizsgálatához.

Mint fentebb láttuk, az 1009-i és 1057-i oklevelet II. Endre írta át (záradéka hiányzik!) és az 1350/1404 oklevél végén ismét II. Endre birtokadományával találkozunk. Mármint az a körülmény, hogy az oklevél végén III. Béla szövegébe foglalva találjuk a II. Endre nevére koholt faluadományokat, nem érinti az I. István és Radó nádor oklevelét átíró II. Endre-féle oklevél hitelességének kérdését, mert a kettő teljesen független egymástól. II. Endre faluadománya késői toldalék. E toldalék korához egy hozzávetőleges terminus post quem-et hozhatok. Az adományozott Nyárad falu határjárásában szerepel: »...terre seu possessioni Comitum Both de generatione Thethun...terra filiorum Both...« (ld. az 1404-i átírat eredetijét a pécsi püspöki levéltárban és vö. Fejér III/2. 436). Tényleg Both fiai pedig az 1270—72. és 1279. években szerepelnek oklevelekben (Zichy Okmt. I. 28., 42—3 és Karácsonyi, MNemz. III. 96). E határjárások betoldása tehát ezidőtájt, vagy ezután történhetett. E késői toldalék alapján mindenesetre nem datálhatjuk II. Endre átírólevelét 1235-re, mint Koller, s nyomán Szentpéter kérdőjellel tette (Regesta 544. sz.).

¹⁷⁷ Átírásai: 1061/1272/1329.tart./1358/1390. vö. Fraknoi, A szekszárdi apátság 61. Pauler, i. m. I. 430., II. 591; Szentpéter, Regesta 16. sz.

¹⁷⁸ János guercei esperes értesülései Adalbertől és Radó nádorrról kétségtelenül a pécsi oklevélre mennek vissza. Tévesen Pesty, Az eltűnt régi vármegyék II. 162.

subiugavit, qui etiam in eodem banatu episcopatum instituit et monasterium in honore Sancte Regis Stephani construxit.» (Smičiklas, CD. III. 147 és Theiner, MonHung. I. 83). Előfordul azonban már korábban is, III. Ince pápának Imre király levelére adott válaszában: »...scripsisti...Ioannitius...terram Seruiae, tuae coronae subiectam deuastavit» (Fejér, CD. II. 437; Theiner, Mon. Slav. Merid.) amelyben minden bizonnyal Imre király szavait adja vissza.

A korona »szent« jelzője azonban csak 1256-ban tűnik fel s ezt követőleg válik általánossá.¹⁷⁹

E szövegrész tehát legkorábban a XIII. század második felére mutatna. Meg kell azonban jegyezni, hogy a korona »sancta« jelzője utólag is bekerülhetett a szövegbe, az 1340-es években történt átdolgozás, vagy az 1404-i átírás során, amikor a jelző már annyira bevetté vált, hogy talán a hitelesség látszata érdekében is szükségét érezték beszúrásának. Hasonló jelenséget tapasztalunk krónikáinkban, ahol István és László király XI. században írt történeteinek XII—XIV. századi másolása és átdolgozása alkalmával igen sok helyen bekerült a »szent« jelző a királyok neve mellé.

c) A király mellett bárók szerepelnek az uralkodás ténykedéseiben résztvevő kíséret szerepében (...si nostris fidelibus *Baronibus* pro anima sua ordinantibus consenciamus.....omnes nostri successores regie posteritatis, omnes etiam *Barones*, qui in sua tempore regis iustitiam iudicaverint...» I. h. 154—5). Ami a báró kifejezést illeti, feltűnik már egy 1216-ban kelt oklevélben (»nostris et *baronibus* regni nostri« Hazai Okmt. VI. 11), melyet Szentpétery némileg gyanúsna tart (Regesta 310); 1228-tól kezdve viszont általánossá válik és bekerül az 1231-i törvénybe is.¹⁸⁰

d) Az oklevél végén dátum áll (»Datum secundo Nonas Junij, Indiccione decima, Anno Incarnationis domini millesimo quinquagesimo septimo, Regni nostri anno duodecimo« I. h. 155), mely után actum következik (»Actum in *Albaregia*, in *congregatione regni*« Uo.). A dátum lehetne II. Endre-kori, mert a római napjelölés, néhány külföldi hatást sejtető korai oklevéltől eltekintve,¹⁸¹ IV. Béla ifjabb királysága (1224) és II. Endre uralkodása végén (1233) indul

¹⁷⁹ Karpát, Josef, *Corona regni Hungariae v dobe Árpádovskej*. Bratislava, 1937. 47. 1256: »sacrae coronae obedientium« (Mon. Eccl. Strig. I. 436.); 1267: »fidelitatem sacrae coronae« (Tkalčič, Mon. Civ. Zagr. I. 44.); 1272: »fideliter sancte coronae impensis« (Mon. Eccl. Strig. I. 609); 1274: »sacrae coronae fidelibus« (Sztáray Okmt. I. 16.).

¹⁸⁰ 1228: »inter alios nostros *Barones*... miles memoratus coram regni *Baronibus* querimoniam deposuit... iuxta consilium Episcoporum et *Baronum* nostrorum« (Fejér, CD. III/2. 141—2; Regesta 433. sz.); 1230: »nec non *Baronum* nostrorum ducti consilio« (Fejér, CD. III/2. 211.; Regesta 462. sz.); az 1230. körül hamisított 1195-i Domonkos bán-féle oklevélben: »fidelis *Baro* noster Dominicus banus« (Wenzel, XI. 58.; Szentpétery, A borsmonostori apátság 107); egy 1231-ben átírt (1230-ban kelt) évnélküli oklevélben: »nostris *baronibus*« (Wenzel, XI. 223. és Regesta 467. sz.); az 1231-i törvényben: »Episcoporum, *Baronum* et Nobilium nostrorum« (Kovachich, Sylloge decretorum I. 4.).

¹⁸¹ Az 1166., 1188., 1205. és 1215. évekből ld. Regesta 111., 147., 217., 297. Az első johanita, az utóbbi három dalmát vonatkozású.

meg,¹⁸² a »regni nostri anno« következetes kitételét pedig Róbert kancellár 1207-ben vezette be;¹⁸³ az *actum* megfogalmazása azonban magán viseli a XIV. század bélyegét. A »congregatio regni« kifejezésre csak a XIII. század második felétől kezdve van adatunk; pl. 1279: »Datum in Tetun in generali *congregatione* tocius *regni* Vngarie...«; Székesfehérvár *Alba Regalis* neve pedig éppen-séggel csak a XIV. század elején merül fel; az árpádkorban kizárólag rövid *Alba* néven emlegetik okleveleink. Az *Albaregia*-nak megfelelő összetett *Alba Regalis* alakra első adatunk 1315-ből van; 1320-ban pedig előjön a fenti *actum*-hoz hasonló kapcsolatban: »in *congregatione regni in Alba regali celebrata*«.¹⁸⁵

A fentiek alapján Radó nádor oklevelének *actum*-át, s vele együtt való-szerűleg dátumát is, a XIV. századi átdolgozásnak kell tulajdonítanunk. Ez a megállapítás mindamellett nem dönti meg a II. Endre-kori átírás hitelességét. Radó nádor eredeti oklevele, amelyben még Szávaszentdemeterről nem volt szó, aligha volt dátummal ellátva, mert legkorábbi magánokleveleink datálatlanok voltak.¹⁸⁶ A II. Endre-kori »kibővítés« pedig meghagyhatta datálatlan-nak is, mint ahogy István és László király átalakított oklevelein is meghagyta az eredeti dátumokat. A dátum, és *actum* hozzátoldása tehát az 1340-es években történhetett.¹⁸⁷

Mindent összevéve a II. Endre által átírt Radó nádor-féle oklevél-ben mutatkozó két anakronizmus: a »sancta« jelző és a dátum ill. *actum*, felfogható XIV. századi interpolációként is, amikor az egész oklevélkom-plexumot összeszerkesztették I. László és III. Béla hamis okleveleivel. II. Endre átíró oklevelének hitelessége tehát nem vethető el minden további nélkül.

Van azonban egy közvetlen bizonyítékunk arra, hogy a Radó nádor-féle hamis oklevél 1228-ban már megvolt. Midőn ugyanis ez évben a szentdemeteri apát perbe keveredett a pannonhalmi apátsággal, a szentdemeteri apát arra hivatkozott, hogy »privilegiuma« a pécsi püspöknél és Keled ispánnál van.¹⁸⁸ A pécsi püspök és Keled ispán pedig nem más, mint a két kegyúr: Bertalan püspök, aki a Radó nádor nevére hamisított oklevéllel megszerezte a kegy-

¹⁸² Regesta 570., 504—7., majd 1235-től szabályosan. Vö. Szentpétery, Oklevéltan 97. 1.

¹⁸³ Uo. 86—7.

¹⁸⁴ Fejér, CD. VII/5. 595; Kubinyi, Mon. Hung. I. 114. Maga a *congregatio* kifejezés azonban előbb is használatos, vö. pl. 1255: »... *congregationem* in Wachia tribus Comitatibus...« (Mon. Eccl. Strig. I. 422); nem politikai értelemben pedig 1220: »*congregatio puerorum* in octavis pasce« (Smičiklas, CD. III. 183).

¹⁸⁵ Mon. Eccl. Strig. II. 710, 785; vö. Csánki, i. m. III. 307—9.

¹⁸⁶ Így pl. Péter comes 1067 körül készült, de utóbb interpolált és 1267-ben átírt oklevele (Wenzel, I. 24—7); továbbá Dávid herceg 1090 körül (Regesta 23. sz.), Guden 1079 után (Fejérpataky, Oklevelek II. István király korából 7); Acha jobbagy 1116 és 1131 között (Regesta 52. sz.); Fila 1127 és 1131 között kelt oklevele (uo. 53. sz.). Ebből természetesen az is következik, hogy az 1057-es dátum utólag kikövetkeztetett.

¹⁸⁷ Arra nézve, hogy XI. századi oklevelet később láttak el fiktív dátummal, ld. pl. István király veszprémi privilegiumát (Szentpétery, Szent István kir. pécsváradi és pécsi alapító-levele 52., 63—4.).

¹⁸⁸ »... privilegio, quod haberent apud episcopum Quinqueecclesiensem et comitem Cletum...« PRT. I. 690.

uraságot s Keled, a rozsszigeti monostor hasonló nevű adományozójának leszármazottja.

A hamisítás nyilvánvalóan az érdekelt felek megegyezésével történt; jogérvényt azonban így sem nyert. A hamisítványba ugyanis egyházjogi okokból kénytelenek voltak bevenni egy olyan kitételt, amely már nem a mohamedán megszállás alatt lévő Theodosios lavra, hanem a kalocsai érsek érdekeit sértette. Nevezetesen azt, hogy a szávaszentdemeteri monostor a pécsi püspökség egyházmegyéjében fekszik (»... illud Monasterium est in parochia Sancti Petri Quinqueecclesiensis, sicut in spiritualibus, ita etiam temporale dominium...« Koller, i. m. I. 153), ami nem felelt meg a tényeknek, mert Sirmiumot és Szávaszentdemetert későbbi vitán felül álló történeti adataink a kalocsai érsekséghez tartozónak mondják.¹⁸⁹

Hogy a pécsi püspök e koholt állítását még jobban alátámassza, Radó nádor oklevelével egyidejűleg belehamisíttatta a pécsi püspökség István király által kiadott 1009-i alapítólevelébe és I. László által kibocsátott 1093-i határmegállapítólevelébe azt, hogy a pécsi püspökség határa (kelet felé) az ú. n. *Kőárok* (Szentdemeter monostorától keletre).

Ami a pécsi püspökség két XI. századi oklevelét illeti, a részletekbe menő kutatás a két oklevél részbeni hitelességét állapította meg azzal, hogy mind a kettő átalakításon ment keresztül. Az 1009-i oklevél Szentpétery szerint »csonkán és átdolgozott formában maradt ... ránk« (Regesta 5. sz.); az 1093-i oklevél pedig »hamis, de kétségtelenül egy 1091 tájáról való hiteles oklevél alapján készült« (uo. 27. sz.). *Kőárok* nevét mindkét oklevélbe úgy szúrták be, hogy ez az eredeti fogalmazványból kirí.

Az 1009-i oklevél a folyóhatárokat megadván a következőket mondja: »... Tercium Kopus vsque ad Almas aquam, Quartum *vt dicitur kwarok* sicut incipiens a Danobyo super Zauum fluuium terminatur«. (Koller, i. m. I. 67—9.) Az eredeti oklevél a déli részekén csak a nagyobb folyóhatárokat állapította meg¹⁹⁰ s így a kisebb terepalakulatot jelentő *Kőárok*nak nincs benne helye. Hozzátehetjük, hogy amíg a »sicut« szóval kezdődő mondatrész formai párhuzamait s ezzel a Duna és Száva említésének hitelességét Szentpétery egykorú német császári oklevelekből igazolta,¹⁹¹ az »vt dicitur kwaruk« idegenül és értelemzavaróan hat a mondatban. Értelemzavaró annyiban, hogy ide beszúrva a *Kőárok* egy, a Dunát és Szávát összekötő ároknak ill. csatornának tűnik, amit a kutatóknak a legszorgosabb keresgélés ellenére sem sikerült megtalálniok; de nem is találhatták meg, mert egy ilyen mesterséges építmény a Fruskagorán keresztül elképzelhetetlen. E beszúrás kiiktatásával pedig világossá válik, hogy 1009-ben a pécsi püspökség negyedik (déli) határa a Dunától kezdődően a Száván futott.

¹⁸⁹ Mon. Vat. Hung. I/1. 176; Theiner, Mon. Hung. I. 205 és 667—8.

¹⁹⁰ Ld. 59. jegyz.

¹⁹¹ Sz. István pécsváradi és pécsi okl. 45—6.

Az 1093-i oklevél érdemi része és Kőárok itteni említése még feltűnőbb hamisítás. Ebben ugyanis az áll, hogy István pécsi püspök és Dezső kalocsai püspök (!) határpőre László király elé került. A pécsi püspök László király és az egybegyűlt főpapok előtt bemutatta Szent István oklevelét, mely szerint a Kőároknál van a határ, mire a kalocsai püspök, aki egy ideig védekezett, elismerte a pécsi püspök igazát, sőt az egybegyűltektől lábai elé borulva bocsánatot kért tőle.¹⁹² Nem beszélve arról, hogy Kalocsán már 1050—51-ben érsek volt, az elbeszélés tendenciózus beállítása nyilvánvaló.¹⁹³

A befejező mondat szerint: »...rex predictus et omnes obtimates eius, St. quoque metropolitane urbis archiepiscopus cum omnibus suffraganeis suis terminum *aqueductus*, qui *Kwarok* dicitur, cum ceteris priori privilegio insertis scilicet Zemon, Boordi, Almadii in perpetuum possidendum diiudicarunt».¹⁹⁴

Már Szentpéterynek feltűnt, hogy »Szent László oklevele ... a Szent István féle határok közül az alapító levélétől eltérő sorrendben *első helyen* a Kőárkot említi a többi határpont előtt, melyek a veszprémi püspökség felé esnek».¹⁹⁵ Kőárok rossz helyre történt beszúrásának ténye valóban fennáll, ha itt nem is mind a »szent István féle határok« átvételével állunk szemben.

Az 1093-i oklevél a kalocsai és pécsi egyházmegye határát állapítja meg. Az első határpont az 1009-i és az 1093-i oklevélben azonos: ott *Zemogny*, itt *Zemon*. Ez, mint a kutatás régóta megállapította Dunaföldvár régi neve lehet,¹⁹⁶ ahol a pécsi, veszprémi és kalocsai egyházmegye határai összefutnak. Innen dél felé a Duna a határ, a mohácsi szigetnél *Boordy* (1328/88: *Boor*, ma *Bár* Csánki, II. 471) mellett haladva. A Szerémségben a Dunából kilépve az *Almás* patakon halad fel a Fruskagora gerincére,¹⁹⁷ amit oklevelünk *Almadii* határával kell azonosítanunk.

Kőárok tehát valóban rossz helyen, a Veszprém felé néző első határpont

¹⁹² Koller, i. m. I. 171—4; Janzsó, i. m. 19—21, 23—4.

¹⁹³ Érdekes, hogy egy 1338 körül kelt csonka oklevél szerint a pécsi püspök ekkortájt bemutatta Szent László király 1093-ban kelt és III. Béla király által átírt oklevelét. Ez azonban mást tartalmazott, mint az általunk ismert hamis oklevél! Mint a töredékből kiderül, I. László király 1093-i oklevele birtokfelsorolás volt, amely egyebek mellett Lancsuk és Mőhács faluknak a pécsi püspök számára történt adományozásáról szólt. A kiadatlan töredék idevonatkozó része így hangzik: »... domini Bele tercii secundi Geyche Regis filii, felicis recordationis condam Regis Hungarie Privilegium gloriosissimi... M^oXC^{mo}III° confectum nobis demonstravit. In cuius serie predictam possessionem Lanchuk, ac Mohach et alias quamplures... priuilegio expressis dicte ecclesie Quinqueecclesiensi per eundem domini beatum Regem Ladislaum perpetuo roboratas...« (Dl. 3200). Ha a pécsi püspökségnek csupán egy III. Béla által átírt 1093-i oklevele volt, akkor a két változat közül az egyik feltétlenül hamis. Minthogy a birtokfelsorolás ellen kifogást emelni nem tudunk, a Kőárkot említő határmegállapító levelet kell hamisnak tartanunk, amely nem tartalmazza a birtokokat. Az eredeti 1093-i oklevélben a birtokfelsorolás mellett lehetett határokról is szó, s valószínű, hogy ennek alapján hamisították a ránk maradt szöveget. Az idézett oklevéltöredék dátumára nézve útbaigazít a pécsváradí káptalan 1338. szept. 1-én kelt oklevele, mely szerint ugyanebben a perben bemutatták a dícsőseges László király III. Béla és Károly királyok által átírt oklevelét (Anjoukori Okmt. III. 485.).

¹⁹⁴ Koller, i. m. 174—5; Janzsó, i. m. 21., 24.

¹⁹⁵ Szent István király pécsváradí és pécsi alapítólevele 53—4.

¹⁹⁶ Ortway, A pécsi egyházmegye alapítása és első határai 39—40.

¹⁹⁷ Uő. Magyarország egyh. földl. 233; Almásra vő. Csánki, II. 240.

előtt szerepel az oklevélben. Ez a körülmény világosan amellett tanúskodik, hogy a kőárok határt ide is utólag szűrták be.¹⁹⁸

Ami Kőárok földrajzi azonosítását illeti, ez egyike a magyar helytörténet legtöbbet vitatott kérdésének.¹⁹⁹ Kiindulva az adatokból, Kőárokról a következőket mondhatjuk.

Az 1009-i oklevélben »vt dicitur kwarok« mint a pécsi püspökség szerémségi határvonala szerepel. Az 1093-i oklevélben »aqueductus, qui Kwarok dicitur« fekvése közelebből nincs meghatározva, de minthogy a két egyházmegye határvonala Dunaföldvártól az Almás patak torkolatáig a Duna vonalán fut, másutt, mint a Szerémségben nem lehet. A szerémségi egyházmegye határ a középkorban a Fruskagorától északra az Almás patak, délre a Mandjelosi patak volt.²⁰⁰ A két patak forrásait a Fruskagora gerincén néhány száz méter választja el egymástól. Minthogy az *Almady* határ mással, mint az Almás patak, nem azonosítható, Kőárok az ettől délre húzódó határt kell jelölje.

A Mandjelosi patak Szávaszentdemetertől (Mitrovicától) nyugatra mintegy 5 km távolságban torkollik a Szávába. Mivel pedig a Szent Demeter monostor az 1057-i hamis oklevél szerint a pécsi püspökség területén feküdt, a pécsi püspök által kívánt Kőárok határ a monostortól keletre kellett húzódjon.

Mi lehetett tehát az *aqueductus Kwarok*?

Aqueductus jelentése vízvezeték. Előfordul e szó 1224-ben halastóval kapcsolatban is, mint vízlevezető,²⁰¹ de hogy itt nem erről van szó, mutatja a *kőárok* kifejezés.

Árok a magyar nyelvben török jövevényszó. A török *ariq* jelentése csaknem minden nyelvjárásban 'csatorna'. (ötörök *aryq* 'ричей, водный канал, Малов, Памятники древнетюркской письменности. 1951. 360. Kaşgari *aryg* 'Fluss, Kanal' Brockelmann; oszm. *ark*, *ary* 'conduit, canal, rigole pour l'arrosage des champs et des jardins' Barb. de Meyn.; csag. *aryk*, *aryγ* 'linie, spalte' Kunos, Şejx Sulejman; *aryγ* 'canal' Pavet de Court.; ujj. kaz. kirk. kirk. 'bewässerungsgräben, wasserrinne' Radloff, Wb.; bask. *arâk* ua. Katarinskij; vö. még. Gombocz, Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter 38; Gombocz-Melich, EtSz, I. 141—2). Eredetileg a magyar nyelvben is ezt kellett jelentse. A *kőárok* összetétel jelentése pedig 'kőből való vízvezető csatorna'.²⁰² Ez összevetve az *aqueductus* szóval, másra, mint vízvezetékre nem magyarázható.

¹⁹⁸ Hogy a beszűrés pontosan meddig terjed, nehéz megállapítani ennél az erősen interpolált oklevélnél. Mindenesetre valószínű, hogy utólagos beszűrés a »cum ceteris priori privilegio insertis« kifejezés is; ugyanakkor pedig elhagyták az oklevélből a nem konvenióáló határpontok nevét.

¹⁹⁹ Az idevonatkozó régebbi irodalmat részletesen ismerteti Ortway, A pécsi egyházmegye stb. 57—80; vö. uő. Magyarorsz. régi vízrajza I. 453—5 és Magyarorsz. egyh. földl. 232; Pauler, Száz. 1888. 199; MNemzTörtÁrp. I². 396; Karácsonyi, Szent István király oklevelei 50; Janzsó, i. m. 37—8; Szentpétery, i. m. 55; Balanyi: SzIEml. I. 345—6; Kring: no. II. 485.

²⁰⁰ Ortway, i. h.

²⁰¹ Mon. Eccl. Strig. I. 247.

²⁰² Nem lehet 'köves árok'-nak értelmezni, mert ez már 1193-ban *quesarc* néven szerepel vö. Ó-magyar olv. 56.; Mikos: MNy. XXXI. 250.

Mitrovicától északra némely helyen még ma is állnak Sirmium római kori vízvezetékének kőpillérei. E vízvezeték a Fruskagora déli lejtőjén, a mandjelosi temető mellett lévő bővízű Vranjaš forrásokból táplálkozott. 14 km hosszú alépítménye Mandjelos alatt csatlakozott a ležimir-mitrovicai országúthoz és ennek vonalán haladva érte el Sirmium városát.²⁰³ Azt hiszem nem lehet vitás, hogy az *aqueductus Kwarok* ezzel azonos.²⁰⁴

A Kőárak határ beszurása az 1009-i és 1093-i oklevélbe azt jelentette, hogy a pécsi püspök a mandjelosi patak és a római vízvezeték közötti területet igényelte, amely a Száva melletti részekben a határnak kb. 6 km-rel való keletre tolása lett volna. Ezen a területen kellett feküdjön a Szent Demeter monostor, amelyet a pécsi püspök meg akart szerezni.

Az akciót erősítendő, a pécsi püspök István király, és Radó nádor átalakított oklevelét együttesen átiratta II. Endrével, s így tudhatott a száva-szentdemeteri apát már 1228-ban az új kegyúrnál, a pécsi püspöknél lévő privilégiumra hivatkozni.

Első pillanatra talán túlzottnak látszik, hogy a pécsi püspök egy görög monostor miatt feláldozza legrégibb privilégiumait. E cselekedet rugóját azonban rögtön megértjük, ha meggondoljuk, hogy a szávaszentdemeteri monostor birtokai gazdagságra nézve közel jártak a pannonhalmi apátság birtokaihoz s így roppant nagy tétre ment a játék.

A kalocsai érsek azonban nem nézte tétlenül jogai csorbítását. A joghatósága alá tartozó terület védelmét összekapcsolva a schismaticusok ellen indított akcióval 1229-ben személyesen Rómába ment²⁰⁵ és kieszközölte a pápánál, hogy a kalocsai érsekséghez tartozó sirmiumi főesperességet (melyben Száva-szentdemeter is feküdt) egyesítik a Száván túl fekvő külső Sirmiával és felállítják a sirmiumi püspökséget, melyet közvetlenül a kalocsai érsek alá rendelnek. Az új püspökség kimondott célja a területen lakó szlávoknak és görögöknek a latin ritusra és a római egyházba való vezetése volt.²⁰⁶ A kalocsai érsek akciója ezúttal csak részleges sikerrel járt. A szerémi püspökséget fel-

²⁰³ Hoffiller, i. m. 525—6.: »Sirmium bekam sein Wasser aus der Fruška gora; die Hauptmenge lieferte die Quelle Vranjaš beim Dorfe Mangjelos, etwa 14 km nördlich von Mitrovica. Bis zum Jahre 1907 waren die Substruktionen der Leitung nördlich von Mitrovica noch sichtbar, nachher wurde ein grosser Teil abgetragen . . . Die Wasserleitung ging zuerst die heutige Strasse Mitrovica—Ležimir entlang, zweigte dann nordöstlich gegen Mangjelos ab und zieht weiter durch privaten Besitz, wo noch Reste zu finden sein dürfen.« Ortway, Magyarország régi vízrajza II. 396—8: »Vízvezetés Mitroviczon. E római mű nyomait Mitrovicztól Mandjelos felé több helyt követhetni. Magában Mitroviczon a Kitok nevű utczában nagyobb mérvű falazott maradéka láthatók. Innen több rendbeli vízvezető cső is került elő. A víz főtömege azonban válúzott szabad kömederben folyt, úgy mint az aquincumi nagy vízvezetőben.« Vö. még: A pécsi egyházmegye stb. 1890. 76—7.

²⁰⁴ Erre a megoldásra gondolt már Karácsonyi, Szent István király oklevelei 50. és nyomán Kring: SzIEml. II. 485., anélkül, hogy az oklevél ellentmondásait megmagyarázták volna.

²⁰⁵ Theiner, Mon. Hung. I. 88: IX. Gergely bullájában: »Colocensis Archiepiscopus in nostra presentia fecit recitari . . .«

²⁰⁶ Uo. 89.: » . . . ut Sclavi et Greci, qui inhabitant terram illam, in divinis officiis et ecclesiasticis sacramentis ad Latinorum ritum et obedientiam Romane ecclesie, si potest fieri, convertantur«.

állították, de Szávaszentdemeter birtoklásáért további küzdelmeket kellett folytatni.

Az antik hagyományok nyomán felélesztett szerémi püspökség székhelye kezdetben nem is Szerém, hanem a bensőbb fekvésű dunamenti Kő lett.²⁰⁷ 1247-ben azonban, midőn a kői püspök (nyilván a kalocsai érsekkel egyetértésben) a tatárjárásra való hivatkozással azt kérte a pápától, hogy biztonságosabb helyre tehesse át székét, IV. Ince pápa, a kérés értelmében, a kalocsai érseknek utasítást adott, hogy az érsek egyházmegyéjében fekvő Szent Gergely vagy Szent Demeter monostorába helyezze át a püspökség központját.

Az az akció, hogy a szerémi püspök a szávaszentdemeteri monostorba költözzék, újból kiobbantotta a határpert a pécsi püspök és a kalocsai érsek között. Tíz nappal a szentdemeteri monostorba való költözést engedélyező bulla kibocsátása után a pápa a kalocsai érsek kérésére levelet intézett három magyarországi apáthoz, melyben előadja, hogy a kalocsai és pécsi egyházmegyének nincs biztosan megállapított határa, ami miatt súlyos ellentétek voltak a két egyházfő között. A kérés alapján megbízta a három apátot, hogy nyomozza ki a régi határokat, vagy amennyiben ilyenek nem volnának, mindkét fél jogainak szemelőtt tartásával határolja el a két egyházmegyét.²⁰⁸

Hogy a kalocsai érsek akciója ezúttal sikeresebb volt, bizonyítja, hogy a sirmiumi püspök az engedélyt követően a Szávaszentdemeter melletti szigeten fekvő Szerém várába költözött be, ahol 176 éves megszakítás után ismét elfoglalta az első sirmiumi püspökről, Szent Ireneusról elnevezett bazilikát; maga Szávaszentdemeter pedig a továbbiakban mindig az érsek területén maradt.²⁰⁹

Ezek után vessünk egy pillantást arra, hogy mi lett a sorsa Szávaszentdemeter birtokainak és egyházainak.

Midőn e birtokok és egyházak a tatárjárás után újból szemünkbe tűnnek, már idegen kezekben találjuk őket.

Görögmezőt a francia eredetű Smaragd nemzetség Ajnárdfi ága szerezte meg és 1275-ben már osztozkodtak felette.²¹⁰

Ivánkára és Hagymásra, e két városi fejlődésnek indult gazdag helységre

²⁰⁷ Theiner, Mon. Hung. I. 88. 103.; Balics, i. m. II/2. 29—31.

²⁰⁸ Theiner, Mon. Hung. I. 205.

²⁰⁹ Theiner, Mon. Slav. Merid. I. 83. Arra nézve, hogy Szerém vár a szigeten volt, ld. fentebb 327, 332 l. Szerém és Szent Iréne város azonosságára ld. Csánki, II. 238—9. A szigeten lévő bazilika, melynek apszisa a Hoffiller közölte alaprajzon látható (i. h.), nyilván Szent Ireneus templomával azonos.

²¹⁰ Dl. 74457. Vö. Csánki: Száz. 1893. 219; Karácsonyi, MagyarNemz. III. 36—7.

RH. I. 190, 299.

a király ill. a királyné tette rá a kezét.²¹¹ Ilket 1308-ban a középbirtokos Tardi család birtokában találjuk.²¹² Bár-Kalán nembeli Pósa fia Nána két birtokot foglalt el, Kaplant a Duna mellett és Alpárt a Tisza partján; 1266-ban pedig mindkettőt a margitszigeti apácáknak ajándékozta.²¹³ A Kalocsa melletti Nádudvar a szekszárdi bencés apátság kezére jutott.²¹⁴ Ami Titelt illeti, az itteni birtokrészt nyilván a titeli prépostság foglalta el, amely a középkorban Titel városát bírta.²¹⁵ A szerémségi Szent Miklós egyház talán azzal a Szent Miklós faluval hozható kapcsolatba, amelyet 1339-ben a szerémi püspök kezén találunk.²¹⁶ Az 1332—37. évi pápai tizedlajstromban pedig Szávaszentdemeter mellett elénk bukkan a valkői főesperességben lévő Szent Demeter egyház, mely minden bizonnyal nagyilki Szent Demeter egyházzal azonos, továbbá a marchiai főesperességben fekvő koruskai egyház.²¹⁷ Nyilvánvaló, hogy a tatárjárás utáni időben a monostor épenmaradt egyházait a római egyház szerezte meg.

Ami magát az anyamonostort illeti, ez utóbb még visszakерült a görög egyház kezére. Az erőszakkal létrehozott egyházúnió ugyanis a latin császárság 1261-i bukása, Palaiologos Mihály akcióinak kudarca, de főleg a görög papság ellenállása miatt véglegesen felbomlott,²¹⁸ ami magával hozta, hogy az ortodox világ szélén fekvő Szent Demeter monostorban újból feléledt a görög rítus. Az egyháznak azonban ekkor már nem voltak anyagi támasztékai s a görögök mögött nem állott az a politikai erő, amit Bizánc fénykorában jelentett s így a monostor magától elsorvadt.

Mint VI. Kelemen pápa 1344-ben kelt levele elmondja, a monostor, hol alapítása óta görögök, magyarok és szlávok elkülönítve laktak, az utolsó görög apát 10 év előtti halála óta üresen állott s ezért utasítja a nyitrai püspököt, hogy oda bencéseket telepítsen.²¹⁹

Abból a körülményből, hogy a pécsi püspök az 1340-es években szerkesztette össze és 1350-ben iratta át azt a nagy oklevélkomplexumot, mely

²¹¹ Ivánkaszentgyörgyre ld. Csánki, II. 270. ; Hagymást 1283-ban a király Csák nembeli Domokosnak ajándékozta Fejér, V/2. 131—2.

²¹² Anjoukori Okmt. I. 144.

²¹³ Budapest, Okl. Eml. I. 89.

²¹⁴ Csánki, III. 388.

²¹⁵ Uo. II. 181.

²¹⁶ Uo. II. 253.

²¹⁷ Mon. Vat. I/1. 176. ; 280, 290, 302, 304 ; 269.

²¹⁸ Ostrogorsky, i. m. 322—34.

²¹⁹ Theiner, Mon. Hung. I. 667—8: »... Nuper siquidem ad notitiam apostolatus nostri pervenit quod in confinibus Regni Ungarie iuxta Scismaticos Regni Rasie versus Greciam in diocesi Colocensi quoddam Monasterium sancti Demetrii nuncupatum, in quo ex primaria institutione ipsius Greci, Ungari et Selavi servire debebant, et cuilibet nationum huiusmodi fuerunt inibi distincte ac disposite mansiones, et ibi ponebatur Abbas Grecus per Patriarcham Grecorum : qui abbas non obediebat in Regno Ungarie alicui prelato, sed solum Patriarche predicto : quodque ultimo Abbate Greco Monasterii predicti defuncto, prefatus Patriarcha extunc abbatem non posuit in Monasterio memorato, nec de Abbatia ipsius Monasterii prelatus aliquis se intromisit, et sic dictum Monasterium per decem annos vel circa vacavit et vacat, eiusque bona dissipavit et occupavit potentia laicalis, et cultus divinus in ipso Monasterio iuxta tamen Grecorum ritum interim est non modicum diminutus . . .« Vö. Moravcsik : SziEml. I. 420.

az 1009-i, 1057-i és 1093-i hamis okleveleket is tartalmazta, arra kell következtetnünk, hogy ekkor újból kísérletet tett a kihalt görög monostor megszerzésére. Adatainkban azonban semmi nyoma nincs annak, hogy ezt a törekvést siker koronázta volna.

A város török kézre kerülésével a monostor végleg elpusztult s emlékét ma már csak a *Demeter* névből képzett *Mitrovica* helynév őrzi.²²⁰

*

Befejezésül vessünk egy pillantást arra, hogy a többi elenyészett görög egyháznak milyen késői nyoma maradt Magyarországon és a további kutatástól milyen eredményeket várhatunk e téren.

Moravcsik Gyula többször idézett tanulmányában kifejtette, hogy számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy ismeretlen rendű árpádkori monostoraink között még több bazilita monostor is akadhatott. A további kutatás útját pedig az alábbiakban jelölte meg: »A reánk maradt forrásanyag további feldolgozásán kívül e tekintetben sokat várhatunk a helynevek és templomi védőszentek neveinek rendszeres vizsgálatától. Hiszen ismeretes, hogy a bizánci ortodox egyháznak megvannak a maga speciális külön szentjei, s így ezeknek helység-, vagy egyháznevekben való előfordulása sokszor már egymaga is útmutatóul szolgálhat. Ahol pl. Szent Demeterrel találkozunk, ott már eleve feltételezhetjük a bizánci hatást, mint ahogy a szegedi Szent Demeter egyház is annak az emlékét őrzi.«²²¹

Ha a Szávaszentdemeter alá tartozó 14 görög egyház védőszentjének nevét szemügyre vesszük, azt találjuk, hogy 5 Szent Mária, magyarul Boldogasszony, 5 Szent Miklós, 1 Szent Demeter, 1 Szent István, 1 Szent György és 1 Szent Anasztázia nevét viselte. Hozzávéve ehhez az eddig is ismert veszprémvölgyi monostor Theotokos, azaz Boldogasszony, a marosvári ill. csanádi monostor Keresztelő Szent János, az oroszlánosi monostor Szent György, a dunapentelei monostor Szent Pantaleon, a visegrádi monostor Szent András, a tihanyi orosz remetesség Szent Miklós és a veszprémvölgyiek dunaszigeti *μετόχιον*-jának Szent Háromság védőszentjét, felsorakoztattuk azokat a neveket, amelyek mai tudásunk szerint a magyarországi görög rítusú egyházak körében leginkább elterjedtek.²²² Ezek közül a keleti egyházra Anasztázia, Demeter, György, Miklós és Pantaleon tisztelete tekinthető jellemzőnek, s így nem lenne érdektelen ezek összegyűjtésével behatóan foglalkozni. Itt csak annyit jegyzek meg,

²²⁰ Vö. még Wenzel Gusztáv: Adalékok Száva-Szent-Demeter város történetéhez. Magyar Akadémiai Értesítő V. 1866. 319—40.

²²¹ SzIEml. I. 420—1.

²²² Moravcsik: SzIEml. I. 405, 409., 419; Juhász, Die Stifte der Tschanader diözese im Mittelalter 64; Csemegi József: Arch. Ért. 1946—48. 398., 401; Czebe, A veszprémvölgyi oklevél görög szövege 16, 37—8.

hogy Fejér megyében Dunapentelén kívül volt egy másik Pentele falu is, melynek emlékét ma Sárpentele-pusztá őrzi Fehérvártól délnyugatra; Temes megyében pedig egy harmadik, amelynek ma már helyét sem tudjuk meghatározni.²²³

Helynevekben emellett más formában is maradt nyoma görög monostoroknak. Amint a szávaszentdemeteri egyház birtokainak vizsgálatából kiderült, a görög egyház birtokait a környező lakosság több helyen *Görög-összetételű* helyneveken nevezte. Ilyen volt pl. *Görögmező* Valkó megyében (ma *Grk*) és *Görögrév* (*portus Grecorum*) Alpár mellett Csongrád megyében. Ennek alapján feltehető, hogy többi *Görög-összetételű* helyneveink egy része szintén árpádkori görög monostorok birtoklásának emlékét őrzi.

Görög-összetételű helyneveink tudomásom szerint még nincsenek összegyűjtve s így talán nem lesz érdektelen, ha közlöm az idevonatkozó helynévanyagot legnagyobb részben Pesty Frigyes kéziratosa helynévgyűjteménye alapján.²²⁴ Teljesnek távolról sem mondható összeállításom a következő: *Görög-alma* mező Varsány, Veszprém vm.; *Görögállás* Gyoma, Békés vm. (Pesty és HNT. 1944); *Görögállás* Endrőd, Békés vm. (HNT. 1926.); *Görögfok* mester-séges vízlevezető és *Göröghalom* (HNT. 1913) Vésztő, Békés vm.; *Göröghalom*. Görög boltos szélmalmot épített rá. Túrkeve, Szolnok vm. (Györffy István feljegyzése); *Görögház* Tiszaörs, Heves vm.; *Göröghegy* szőlőhegy Kenese, Veszprém vm. (Pesty és Jankó János, A balatonmelléki lakosság néprajza 50, 64); *Göröghegy* Muraszentmárton, Zala vm. (HNT. 1944); *Göröghegy* Szentmargita-hegy, Zala vm. (HNT. 1913); *Görögkaszállás* Laskó, Baranya vm.; *Görögműtanyák* Hajdúdorog, Hajdú vm. (HNT. 1913); *Göröglapos* uradalmi kaszáló Büdszentmihály, Szabolcs vm.; *Göröglapos* Körösladány, Békés vm.; *Görög-oldal* szőlőhegy része Nagyvárad, Bihar vm. (HNT. 1944); *Görögparlag* rét Egerfarms, Borsod vm.; *Görögrét* Kocs, Komárom vm.; *Görögrét* vízállás Szaniszló, Szatmár vm.; *Görögszállás* Nyíregyháza, Szabolcs vm. (HNT. 1913); *Görögsziget* Dévaványa, Heves vm.; *Görögszó* szőlőhegy része Öcsény, Tolna vm. (Pesty és HNT. 1913, 1944); *Görögszó* szőlő Decs, Tolna vm.; *Görögszőlő* Diósgyőr, Borsod vm. (HNT. 1913); *Görögtanya* szántó Balmazújváros, Szabolcs vm.; *Görögtő* kaszáló Szentjakab, Borsod vm.; *Görögtő* Császár, Komárom vm.

Természetesen nem szabad minden *Görög-összetételű* helynevünkben görög monostorok nyomát keresni. Lehetnek ezek a magyar történelem különböző korszakaiban feltűnő görögök birtoklásának emlékei. Görög birtokosok már az Árpád-korban feltűnnek Magyarországon. Így pl. a görög *Kalianus* zalai

²²³ Csánki, III. 342; II. 28.

²²⁴ Ahol jelzetet nem közlök, az adat a Pesty-féle helynévgyűjteményben található meg a megadott vármegye és falu alatt. HNT. rövidítéssel Magyarország helynévgyűjteményének megfelelő évi kiadására utalok.

ispán 1260 előtt Szigliget várát birtokolta,²²⁵ egy *Muk* nevű görög a tatárjárás előtt Csanád megyében, *Dominicus Grecus* 1267 előtt Bács megyében, Tódor görög aranyműves fiai pedig 1276 előtt Sárosban bírtak földet.^{225^a} Még inkább kapcsolatba hozhatjuk e helynevek egy részét a XVII., de főleg a XVIII. században betelepedett görög kereskedőkkel, akik itt birtokokat béreltek, szőlőket szereztek és számos városban templomot építettek,²²⁶ valamint a ma sem ritka *Görög* vezetéknévű magyarokkal.

Ennek ellenére akad a fenti névsorban olyan, amely csaknem biztosan kapcsolható árpádkori görög monostorokhoz.

Mint fentebb idéztem, a tolnamegyei Sárközben fekvő Öcsény és Decs határában a szőlőhegy egyik részét *Görögszónak* nevezik. Értesülésem szerint ez ma Decs határának Öcsény felé eső hegyes részén egy völgyszerű mélyedés neve. A szó etymológiája világos; a *Görög*-névnek *aszó* szavunkkal való elhomályosult összetételével van dolgunk. *Aszó* jelentése 'olyan völgy, melyen végig esős időszakban s tavaszi olvadáskor kisebbszerű patak foly, de egyébkor száraz' (MTsz). Ehhez hasonló elhomályosult összetétel pl. *Szikszo* (< *szik-aszó*) helynevünk.²²⁷ Az összetétel elhomályosulása amellet szól, hogy nem újkeletű helynévvel van dolgunk.

Öcsény történetét megnézve azt látjuk, hogy neve kezdetben *Báta* volt. (1093, 1216: *Bata* PRT. I. 592, 640; 1226: *Batha* Uo. 681; 1237: *predium Elchen*, quod alio nomine vocatur *Batha*; 1312: *Elchen* Uo. 784). E helyen László király adott birtokot a pannonhalmi apátságnak 1093-ban. Mivel távol esett a monostortól, a bátai halászház helyett pénzzel rótták le tartozásukat

²²⁵ Ez a *Kalyanus* nem más, mint Angelos Izsák görög császár fia János. Angelos Izsák felesége III. Béla magyar király leánya, Margit volt (vö. Wertner, i. m. 394—406). Margit Magyarországra jöve II. Endrétől Keve várát kapta és számos délvidéki birtokot, melyben III. Honorius pápa 1223-ban megerősítette (»... filie nostre M. quondam Imperatrici Constantinopolitane...« Theiner, Mon. Hung. I. 39). Fiát, Jánost a pápa 1227-ben felszólítja, hogy a boszniai eretnekek ellen lépjen akcióbá (»... Iohanni, nato nobilis mulieris Margarite quondam Imperatricis Constantinopolitane...« Uo. 72). 1229-ben IX. Gergely pápa Külső Sirmiáról, mint Margit szerzeményéről beszél (»... nobilis mulier... soror illustris Regis Ungarie acquisivit quondam terram, que appellatur ulterior Sirmia...« Uo. 88). 1233-ban »nos Calo Iohannes filius quondam Iursac (var: Iursar) Imperatoris Constantinopolitani« (Uo. 119.; Fejér III/2. 351). IV. Béla Jánosról 1235-ben mint »dilecto cognato nostro Calo Iohanne domino Sirmie et Comite de Kewe« beszél (Fejér, IV/1. 27); 1238-ban »Ioanne Angelo Domino Simone (v: Sirmie), comite Wachiensis (v: Bachiensis)« (Uo. 111); 1240: »Ioanne domino Syrmiae et comite Bachiensis« (Zimmermann—Werner I. 69); 1241. és 1242. ua. (Blagay Okmt. I. és Wenzel XII. 689.); 1242: »Ioanne Angelo, Domino Syrmiae et Comite Bachiensis« (Fejér, IV/1. 264.); 1260: »... Kalyano comitem Zaladiensem, quo etiam absque heredibus defuncto...« »... Kalyano comiti Greco...« (PRT. II. 309, 310). Vö. még М. Диния: Йован Ангел »Dominus Syrmie« Гласник ист. друштва и Новом Саду IV. 1931. 301. és Holub, Zala m. tört. 450.

^{225^a} ÓMOlv. 121; Koller, I. m. II. 146—7; Dl. 38970 vö, Szentpétery, Regesta II/2. kézirat 2667 sz.

²²⁶ Schäfer László, A görögök vezető szerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában. 1930.; Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás. Magyarországon 1952. 134—7.

²²⁷ Vö. Pais Dezső: MNy. VIII. 391—401.; EtSz. *aszó* címszó; Bárczi, A tihanyi alapítólevél 32—3.

s ezt a jövedelmet Uros apát 1226-ban a konvent asztalának élelmezésére rendelte. 1237-ben határos vele (egy másik) Bába falu.²²⁸

Nézetem szerint e Bába, határában a Görögszó völgygel azonos a veszprémvölgyi görög apácák István királytól nyert Παταδι nevű birtokával, amelynek fekvése eddig kétes volt. István király itt 1001 körül egy Melegdi nevű szőlőművest adott a monostornak (... και εις τὸν Παταδι ὁ μελεκδης ἀμπελονργὸς εις ... Czebe, i. m. 16). A szőlő említése szintén jellemző a Bába ill. Öcsény határában lévő Görögszóra, amely ma is szőlőhegy részének neve.²²⁹

Ami a Παταδι névben lévő -di képzőt illeti, ez a XI–XII. században még eleven kicsinyítőképző volt s így bármely névhez járulhatott, vagy attól elmaradhatott.²³⁰

A b hangnak középgörög π-vel való jelölése pedig szabályos (vö. pl. Bács idézett Παγάτζιον feljegyzését).²³¹

Hasonló ehhez a Kenese határában lévő Göröghegy esete.

István király 1001 táján a veszprémvölgyi apácáknak adta Mama, Sandru, Knesa és Tzitum birtokokat (»... και τὸν Μάμα και τὸν Σάνδρον και τὸν Κνησα και τὸν Τζίτον...« Czebe, i. m. 16).

Kálmán király 1109-i latinnyelvű megerősítő levelében e 4 birtokról azt mondja, hogy földje nem közös másokkal s csak az telepedhet meg benne, akit az apátnő bebocsát: »Tertia villa est Mama. Quarta Scondur. Quinta Kinessa. Sexta Citum. In istis quattuor villis: Mama, Scondur, Kinessa, Citum, non est terra communis nec licet alicui habitare nisi quem abbatissa admiserit.« (Uo. 19).

Kálmán szóbanforgó 1109-i oklevelének 1290 körül hamisított példánya ehhez még hozzáfűzi, hogy a négy falu együtt van körülhatárolva s ezt az egész földet hívják Akarattyának: »In istis quinque villis; videlicet Mama, Sondur, Kensa, et Chitun non est terra communis et tota terra ipsarum villarum, scilicet Akaratia circumiacet in metis, nec alicui liceat habitare nisi prius domina abbatissa voluntate admiserit.« (Turul XIX. 130.)

A szóbanforgó négy falu az egész középkoron át fennmaradt (v. ö. Csánki III. 226, 237, 241, 249), a török idők viharait azonban egyedül Kenese vészelte át. A három elpusztult falu lakossága jórészt szintén idemenekült és így Kene-

²²⁸ PRT. I. 325.

²²⁹ Παταδι-t Gyomlay (Ak. Tört. Ért. XV. 506; XXXI. 116), Melich (MNY. X. 151. XXIV. 112.; EtSz. II. 130) Czebe (i. m. 17., 100), Darkó (EPHK. XLI. 259), Jakubovich (MNY. XX. 11; ÓMolv. 15), Gombocz (ÓM. II/1. 88) Fadd 1055-ben előforduló Fotudi nevével azonosította, de Mikos (MNY. XXXI. 116) érvelése nyomán Pais (SzIEmI. II. 635), Gyóni (Szórványemlékek) és Bárczy (Tihanyi alapítólevél 42) ezt az azonosítást elvetette. Mikos i. h. új azonosítást javasolva a veszprémmegyei Enying mellett fekvő Pata helysére (Csánki, III. 246) gondolt, míg Pais földrajzi szempontok alapján a veszprémmegyei Patvására (uo.) nevét vetette fel. Ez utóbbi azonban nem jöhet számításba, mert Patvására Győr nembeli Pat nádorról kapta nevét, kinek itt birtoka volt (Karácsonyi, MNemz. II. 102). Arra a tárgyi ellenvetésre, amelyet a Fadd azonosítással szemben Mikos és Pais felhoz, s amely Bába esetében is fennáll, t. i., hogy túl messze esik a monostor központjától, Uros apát idézett 1226-i oklevele maga megadja a választ.

²³⁰ E képzőre ld. Bárczy, A tihanyi alapítólevél 148.

²³¹ Vö. Moravcsik, Byzantinoturcica II. 43; Gyóni, Szórványemlékek 205.

séhez csatolták az elpusztult faluk határait. Kenese múltszázadi határa tehát nagyjából a veszprémvölgyi apácák egy tagban lévő négy falujának határával azonos. Rendkívül tanulságos tehát Kenese 1864. évi részletes határleírását elolvasnunk, amelyet Pesty Frigyes felhívására a kitűnő történeti érzékkel megáldott helybeli községi jegyző, Szántó Lajos készített:

»I. Kenese falu a Balatonnak kelet északi sarkánál fekszik, Veszprém megyében a palotai járáshoz tartozik.

VII. Délről a határban fekszik **Akaratja**; ez előtt csárda jelenleg urodalmi tisztalak, az urodalom földbirtoka 1853-ik évben itt hasítatott ki, — kidől a Balaton magas partjaira. **Akaratjától** nyugotra az említett **Csitten** jelenleg szőlőhegy a hajdani templom maradványaival, **Csitténből** a balatonra lenyúló völgy **Maisa torok**, ettől észak keletre a **Matacsi erdő**, benne egy völgy **Zánkháza**, észak keleti része **emberölés** száj hagyomány szerint egy ismeretlen egyén meggyilkolt hullája találatott itt. Ettől észak nyugotra fekszik a **Márkó szőlőhegy** a kenesei határ keleti részében. **Márkó szőlőhegy** felett északra nyúlik egy dűlő, mely részint legelő részint szántóföldekből áll keletről magas partomladékok határozzák s **hosszu mező** név alatt ismert. Tagosítás után egy része felszántatván sok sarkantyút s fegyvertöredéket találtak, melyek egyes családoknál máig is láthatók. — **Hosszu mező** alatt délre van az **öreghegy** szőlő hihetőleg legelőbe ültetett be, vagy mivel egyik része a határnak legmagasabb pontja, ennek részei a **hosszu mező** be kinyúló szőlők, a falu felőli partos része **göröghegy**; az északnyugoti része **nyulhegy**. Ezen **öreghegytől** észak nyugotról a **gyümölcskerüti szőlőhegy**, s a kettő között egy régi vízműs **mé(r?) árok** névvel. A **gyümölcs kerüti** nyugot északra terül el a **Berek** jelenleg jó karban levő szőlőhegy, hajdan vadberek, hol, az ős erdők nyomai most is láthatók. A **berek** szőlőhegytől nyugotra elterülő szántóföld **Sérhegy** nevet visel.

Mámai pusztá az érintett **Sérhegy** mellett ki dől a balatonra, szántóföldje kerítés névvel ismeretes, mely szántóföld mellett a **mámai erdő** van, ez erdő balaton felőli széle magas partomladék, mely partomladék **má** nevet visel forrásos süppedős hely, a benne balatonra vezető szakadék **Hollósvölgy**. A mámai pusztától délkeletre van a **Sandori szőlőhegy**, mely hajdan a **sandori** közbirtokosság határában fekiült, ennek északkeleti része **Fáncsér** nevet visel. **Sandori szőlőhegyben** egy völgy, mely a balatonra lenyullik, a benne levő forrásoktól **kutvölgynek** hivatik, — **Sandortól** keletre fekszik **Bögge szőlőhegy**, ez alatt délre egy pusztá mezőség terül, melyen hajdan a **Sandor** helység állott, templomának köveit nem rég hordták el, ásás után ma is mindenütt találhatók az épületek nyomai. Lakosai időközben nemesek is voltak a község még 1676-ban állott, egy régi Kenese község levéltárában levő okmány — melynek eredetije 1395-ben kelt s a veszprémi káptalanban van — még a határpert s a tanuk vallomását tárgyzazza, ezen okmányban **kenesei**, **sandori**, **csitteni** nemesek és jobbágyok névszerint emlegettetnek. Úgy szinte a kenesei határban **Sajt útja Katora(?) ut-**ak továbbá **Darvaskép** nevű fák s. t. b. szinte egy másik okmányban **Fehérföld Somosvölgy**, **Kopár-utja**, továbbá, hogy a kenesei és papkeszi lakosság között határ per levén a hajdukát a keneseiek levágták, elvitetni nem akarták engedni s. t. b. de ezen helyeket ma már bizonyosan nem tudhatni. A **Sandori faluhelye** a Balaton legkeleti sarkán a part tetőn áll innét a balaton felőli völgy **kerék aszó** nevet visel, mivel hajdan nem igen termett szénát máig is rét és legelő. A **Sandori faluhelytől** délfelé fekszik a **partfői szőlőhegy**, mely nevét a határ sőt a környék legmeredekebb s magasabb partjától vette, ennek északi része **gella** északnyugoti **Telek** keleti **szederjes** teteje **partfő** név alatt ismert, mely **partfő** függőleges meredek és szédítő magasságból a Balatonra néz, ezen **partfő** függőleges déli oldalában láthatók a **Tatárlikak**, melyek részint egymás mellett, részint egymás felett megdőbbentőleg néznek a Balaton távéra, földpince alakúak, némelyekbe fel is lehet menni, s hogy ott emberek laktak annak világos nyomai a bennök levő vakablakok, rudak, szegek helyei s. t. b. sőt a községi levéltárban levő fentebb érintett okmányok három embert is említenek névszerint ki a partban lakott, ki a partban született, s. t. b. A **partfő** alatt kezdődik a **balaton** széle nádassal, melynek egy része itató ezen felül **pörös** nevet visel, vége **papnádnak** neveztetik, szájhagyomány szerint a tulsó partról egy pap fürdés közben itt vetődött ki. Ezen nádlás mellett volt a Gf. Széchenyi által létesített gőzhajó állomás, mely azonban már végkép elpusztult. — A falutól délkeletre levő szőlőhegy **utalja** nevet visel, egy út mellett, mely **Csipkés útnak** neveztetik, mivel téli fagy és szárazság alkalmával igen rázós. — A falu délkeleti sarka **Hopprongyos** nevet visel, mivel ez előtt 80 évvel zsellérek építkeztek oda.

Kelt Kenese 1864. April 15-én

Szánthó Lajos mk.
közs. jegyző

(más kézírással:) Ötsi Josef m k birok

(Pesti Frigyes Helységnévtára 60. kötet 205—207 l. a Széchenyi Könyvtár kézirat-tárában.)

Ebből a plasztikus leírásból nemcsak azt tudjuk meg, hogy a helybeliek Kenese pusztáit az Árpád-kori adatoknak hangtanilag pontosan megfelelő *Csitten* (1001/1109 : Τζίτουμ; 1109 : *Citun*; † 1109 [1290 k.] : *Chitun*); *Máma* (1001/1109 : *Máma*; 1109, † 1109 [1290 k.] : *Mama*) és *Sandor* (labiális *a*-val!! v. ö.: 1001/1109 : Σάνδορ; 1109 : *Scondur*; 1240 : *Sondur* Dl. 249; † 1109 [1290 k.] : *Sondur*) néven ismerték,²³² hanem az is nyilvánvalóvá válik, hogy a környékbeli lakosság a Kenese mögött húzódó *Göröghegy* nevében a görög monostor birtoklásának emlékét őrizte meg.

Ha elolvassuk az idézett határleírást, találunk emellett benne régészeti szempontból is figyelmet érdemlő adatokat. Szánthó Lajos plasztikus leírása a Balaton meredek partjába vájt barlanglakásokról, melyek »megdőbbentőleg néznek a Balaton tavára« a bazilita szerzetesek remetebárángjait idézi gondolatunkba.

Csemegi József nemrégiben alapos tanulmányban ismertette a hajdan bazilita remeték települ szolgált tihanyi és zebegényi barlanglakásokat. Rámutatott arra, hogy e két barlangcsoport az Athos-hegyi, valamint kievi és pszkovi remetebárángok mintájára vízpart mentén, megragadó tájképi keretbe illeszkedően települt; egyik a Balaton, másik a Duna kanyarja felett. Eredetüket megvilágítva kifejtette, hogy mindkettő már a XI. sz.-ban megvolt és kapcsolatban állhatott az I. Endre (1047—1060) által alapított tihanyi bencés és visegrádi bazilita monostorral. A két bazilita remetesség orosz eredete mellett szól a tihanyi barlangtelep 1211-i »Oroszkő« neve és a monostoralapító király orosz kapcsolatai. Ő maga Kiebben keresztelkedett meg, felesége pedig Nagy Jaroszláv kievi nagyfejedelem leánya volt.²³³

A veszprémvölgyi görög monostor birtokán épített vízparti bárángok,

²³² *Csitten* és *Sandor* pusztá nevét már régen azonosították a veszprémvölgyi birtokokkal, azonban Fényes Geográfiai szótárának és Lipszky Repertóriumának feljegyzésén elindulva *Csitény*, *Csitény*, *Csétény*, ill. *Sándor* alakot vettek fel. (Vö. pl. Csánky, i. h.; ÓMol. 17; Pais: SzEml. II. 627, 630; Gyóni, Szórványemlékek 116, 134) Megjegyzem, hogy Jankó János kenesei helynévgyűjtésében szintén *Csitény* alakot közöl s utal a katonai térkép hibás *Csitény* alakjára, míg *Sandor* esetében Pesty gyűjtésére is hivatkozva (!) *Sándor* alakot közöl (i. m. 50, 60, 76).

Itt jegyzem meg, hogy az 1055-i tihanyi alapítólevélben lévő *Knez* nem azonosítható Kenesével és *putu uueize*, valamint *seku ueize* nem lokalizálható ide (így Bárczi i. m. 23—5 és térkép), mert e terület 1055 előtt is, után is, a veszprémvölgyi apácák kizárólagos birtoka volt, s így a tihanyi apátság nem kaphatott ugyanott birtokot.

²³³ A tihanyi barlanglakások. Archeológiai Értesítő 1946—48. 396—405. Csemegi az orosz kapcsolat helyes kifejtése mellett hitelesnek fogadja el az 1390 körül hamisított 1093-i tihanyi oklevél azon szavait, mely szerint az oroszok szerzetescellákat egy Orosz nevű nemes alapított: »... Capella Sancti Nicolai et celle monachorum in *Hurozk* olyn per quendam nobilem virum *Huroz* de eadem Tychon divino cultui convocatis et donatis... ecclesie...« (PRT. X. 496). Azt hiszem, hogy itt ugyanolyan kései népetimológiával, illetőleg kitalálással van dolgunk, amilyenre Anonymus művében számos példát találunk. Jellemző, hogy a népmonda a népnevet rendszerint megszemélyesíti; pl. a *marót* <*moravci* > »morva« népnévből krónikáinkban *Marót* vezér stb. ld. Györffy György, Krónikáink és a magyar őstörténet 97. Az *Oroszkő* ugyanúgy az orosz népnevet tükrözi, mint a *Göröghegy*, *Görögrev* stb. a görög etnikumot ill. vallást.

az ú. n. »Tatárlikak« ismeretében tehát méltán felmerül a gondolat, hogy nem remetebárlangokkal van-e itt is dolgunk.

A bárlangokkal kapcsolatos eddigi kutatások nem támogatják e feltevést. A kenesei bárlangokat a századforduló táján kikutatta Jankó János, de újabb keletűnek ítélte. Megállapította, hogy egyeseket nemrégiben is laktak, másokat pedig egy 1676-ban kelt jegyzőkönyv is emleget, azt állítván, hogy egy Parrag nevű ember »ott lett ez világra.«²³⁴ Dömötör Sándor e bárlangokkal foglalkozván rámutatott, hogy előfordul a »Töröklíak« elnevezés is (a »lík« a bárlang balatoni neve) és a néphit szerint e bárlangok a tatárjárás, ill. török idők alatt a lakosság búvóhelyéül szolgáltak. Ő maga létrejöttét a kenesei szegénységnek tulajdonítja.²³⁵

E feltevések azonban nem egészen megnyugtatóak²³⁶ s éppen ezért nem volna haszontalan a kenesei bárlangokat újból vizsgálat alá venni.

Kenese idézett határleírásában emellett két olyan elpusztult falu templomának maradványairól is olvasunk, amely valaha a veszprémvölgyi apácák birtokában volt. Tudva azt, hogy a szávaszentdemeteri monostor birtokain többhelyütt görög ritusú egyházak álltak, feltehető, hogy a veszprémvölgyi apácák is emeltek birtokaikon templomokat.²³⁷ E feltevés annál is inkább jogosult, mert e monostor éppen akkor jutott a balatonparti összefüggő földterület birtokába, amikor Magyarországon István király szavára a templomépítés megindult. E templommaradványok régészeti felkutatása tehát nem lenne érdektelen görög monostoraink tárgyi emlékanyagának megismerése szempontjából.

Még több eredménnyel kecsegtet a szávaszentdemeteri monostor alá tartozó egyházak — így pl. a Szentés melletti Szentgyörgy és a Szentendrei szigeten fekvő Szigetmonostor — feltárása, amelyeknek a bazilita rendhez való tartozását okleveles adat igazolja. Hogy e vonatkozásban van remény eredményekre, azt Szeged példája mutatja. Mint fentebb rámutattam, a szávaszentdemeteri apátságnak Szegeden volt egy »Szent Máriáról«, azaz Boldogasszonyról nevezett görög egyháza. Ennek a görög egyháznak helyét Szegednek egy 1776—77. évben készült térképe még feltünteti »Locus ecclesie cond. G. ritus« néven.²³⁸ Az egyház helye a térkép szerint a belvárosban, a mai ref. templom környékén volt. Minden bizonynal e görög templom maradványai azok a XII. század eleji bizánci hatást mutató palmettás faragott kövek, amelyek a szegedi vár falából kerültek elő a vár múlt századi

²³⁴ I. m. 170—4, hol Jankó fényképeket is közöl.

²³⁵ A kenesei »Tatárlikak«. (Kny. a Veszprémi Hírlap 1937. május 9. és 16-i számaiból.)

²³⁶ A bárlangok egy része igen nehezen megközelíthető helyen van s e nehéz megközelíthetőség partomlás előtt és a Balaton magasabb vízállása idején is fennállhatott, ha csekélyebb mértékben is. Ez valószínűtlenné teszi, hogy a helyi szegénység állandó lakás céljából építette volna.

²³⁷ A monostor dunaszigeti birtokának Szent Háromság neve aligha magyarázható másból, mint hogy itten a monostor egy kápolnát emelt.

²³⁸ Cs. Sebestyén Károly, Szeged középkori templomai 25. Az adatra Dercsényi Dezső hívta fel figyelmemet.

elbontásakor.²³⁹ A szegedi görög egyház maradványainak kutatása mellett számbajöhet végül a Duna melletti Nádudvar megvizsgálása is.

E vizsgálatok bizonyára nem egy vonatkozásban kiegészítenék a történeti adatokból nyert hiányos ismereteinket és hozzájárulnának Árpád-kori művelődésünk e fontos kérdésének megvilágításához.²⁴⁰

²³⁹ Uo. 11—2. Cs. Sebestyén e korai köveket egy feltételezett szegedi »vár-templom«-nak tulajdonítja. Szeged azonban az Árpád-korban nem volt város hely; Szeged várára az első adat 1321-ből van (Cs. Sebestyén, Szeged vára 4), s így e feltevés elesik.

²⁴⁰ E helyütt mondok köszönetet lektoraimnak, Moravcsik Gyula akadémikusnak, aki filológiai kérdésekben való segítségnyújtás mellett Sirmiumra vonatkozó bibliográfiai gyűjtésének átengedésével támogatott; továbbá Léderer Emma professzornak, aki egyebek mellett a XIII. századi egyházunió szerepének kidolgozására hívta fel figyelmemet. Végül itt köszönöm meg Mezei Lászlónak, az egyetemi könyvtár kéziratára vezetőjének szakértő tanácsait egyház-történeti kérdésekben.

VILÁGOS ÉS ARAD A MAGYAR NÉPHAGYOMÁNYBAN

SÁNDOR ISTVÁN

A magyar szabadságharc végjelenetei az Alföld és a délkeleti hegyvidék határán bontakoznak ki. A maradék magyar haderő a reakciós hadseregek harapófogójában itt érkezik el a tragédia kifejtéhez. Világos és Arad — e két helység neve szorosan kapcsolódik össze a magyar néphagyományban szabadságharcunk bukásának eseményeivel: Világosnál tette le a fegyvert a maradék magyar haderő 1849 augusztus 13-án, s Aradon végeztette ki a bosszút lihegő Haynau október 6-án a magyar seregek tizenhárom főtisztjét.

Az események több mint száz esztendő távlatában is meglepően friss és izgató emlékként élnek népünk, főként az idősebb nemzedékek emlékezetében. Ami az értelmiség szemében immár történelmi mult, amelyre iskolás ismeretekként vagy a szépirodalom romantikus fellengzésével emlékezik vissza, azt parasztságunk nem ritkán életteljes, ma is időszerűnek ható színgazdag jelenként éli. Az a nagyarányú kutatószervezet, amellyel a 48-as Országos Bizottság a forradalom századik évfordulója alkalmával a negyvennyolcas élő néphagyományt számbavette, ilyen szempontból számos messzemenően tanulságos adatot tárt fel.¹ Nem ritka ma sem, hogy a Világosra, Aradra való emlékezés könnyekig megindítja az idősebb nemzedékek magyar parasztjait. Gyűjtőink feljegyzése szerint az adatszolgáltatók számos alkalommal sírva vagy mély

¹ A 48-as Országos Bizottság gyűjtésének eredeti kéziratanyagából egy jelentősebb töredék az Országos Néprajzi Múzeum Adattárában, az egész anyag másolata (tárgyi címszavak szerint csoportosítva) az Fötvös Lóránd Tudományegyetem Néprajzi Intézetében található. A gyűjtés jelzetei a betűjelzéssel a lelőhely vármegyéjére, a római számmal a megfelelő községre, az arab számmal pedig a helyi gyűjtés lapszámára utalnak. A gyűjtés közösségi munkával országos arányban vette számba az élő néphagyományt. Tanulmányunk e gyűjteményen alapszik s első fogalmazásában a 48-as Országos Bizottság tervezett kiadványa részére készült. A gyűjteményes kiadvány a gyűjtőket a megállapított kulcs szerint idézte volna, amelynek feloldása a kötetben kapott volna helyet. Tanulmányunk e szempontok szerint készült el; mostani sajtó alá rendezése alkalmával azonban a kötetben tervezett rövidítések jegyzéke nem volt található. Így a gyűjtők nevének utólagos megállapítása nem mindig volt lehetséges. Az adatgyűjteménynek szembetűnő hiányossága ugyanis, hogy a másolt kartonok jelentős hányada nem tünteti fel a gyűjtő nevét; minthogy pedig az eredeti gyűjtőfüzeteknek csak egy töredéke hozzáférhető, kénytelenek vagyunk a gyűjtőkre való utalást több esetben az eredeti módon alkalmazni. Amennyiben a gyűjtők felismerik saját gyűjtésüket az ily módon idézett anyagban, értesítsék a szerzőt, hogy a hiány pótlására utólag módot kereshessünk. Egyébként a gyűjtő nevét az adat jelzete után közöljük.

megindulással beszélnek a bukás eseményeiről. »Mikor e nótát kezdte énekelni az öreg Kiss bácsi, könnyei peregtek le az arcán s szinte zokogva folytatta: ... hazám, hazám, ... szegény magyar hazám« (Ve. IX. 14. ifj. Süle S.), — olvassuk egyhelyütt. »Apám testvére is harcolt a szabadságharcban. Ő azt mondja, hogy ... nagy volt a túlerő (sir az elbeszélés alatt)«, — halljuk máskor. (Csa. IV. 18. Dávid—Hegedűs). »Este sírva mondta a gyerekeknek a szabadságról: hősiiesen harcoltak, de a túlerővel szemben letették a fegyvert« (Au. XI. 110. Kozma G.) hangzik ismét. A szakértő joggal állapítja meg az öreg kalocsai magyarnak az aradi vértanuk emlékét idéző daláról: »Az ének nem viseli magán a régiség jeleit... az érték inkább ennek a szegény öreg 'egészen vak' embernek teljesen átértzett előadásában rejlik« (Harmat Mária közlése). Egy gyűjtő a legszélesebb általánosítással ezt adja címül egyik világosi énekünknek: »Hazafias dal, amelyet őseink könnytelt szemekkel, fájón vérző szívvel daloltak, amikor Görgői Világosnál lerakatta dicső honvédeinkkel a fegyvert« (Országos Néprajzi Múzeum EA. 250. 2. b). Az adatok kétségtől azt a közvetlen érdekeltséget tanúsítják, amelyet népünk a nagy önvédelmi küzdelemmel szemben napjainkig érez, azt a meleg közösséget, amelyet a nemzeti függetlenség egykor elbukott ügyével mind a mai napig vállal.

A Világosra és Aradra vonatkozó gazdag és sokszínű emléktanyag problémák hosszú sorával állítja szembe a kutatót. Az események legújabbkori történelmünknek mindössze száz évvel ezelőtt lezajlott fejezetét alkotják, nemcsak a tudományos történetkutatás módszereivel közelíthetők meg, hanem mintegy a szemünk előtt peregnek le újságok riportjai, szemtanuk beszámolóit, egy előttünk járó nemzedék közvetlen tapasztalatai nyomán. Óráról-órára végigkövethetjük a fegyverletétel világosi eseményeinek alakulását; pontos helyszínrajz vetíti elénk a katonai mozdulatokat; aprólékosan ismerjük az intézkedő történelmi személyek egyéniségét, viselkedését, szavait, sőt egy-egy jellemző mozdulatát; mindezen részletek pedig magától értetődően helyezkednek el az okok és következmények láncolatában. Ugyanez áll a fegyverletételt követő hosszúhadjárat legnagyobb szabású rémtettére, a szabadságharc tizenhárom főtisztjének aradi kivégzésére is: filmszerű részletességgel bontakozik ki előttünk a tizenhárom vértanúságának valamennyi figyelmet érdemlő mozzanata, az utolsó napok, órák, sőt percek részletes története. Ilyen módon biztos zsinórmérték áll rendelkezésünkre annak megközelítően pontos eldöntésére, mit őrzött meg a néphagyomány teljes hűségében az eseményekből, s mit hullatott el az elmúlt évszázad alatt; meddig járt a valóság ösvényén és mikor, hogyan, miért kanyarodott át a mondák világába. A kutató úgyszólván tettenérheti a néphagyományt hordozó emlékezet mechanizmusát a maga megtartó és elhullató, szétbontó és összevonó, színező és szürkítő műveleteiben. Olyan kutatási szempontok érvényesítésére nyílik itt lehetőségünk a körülmények szerencsés találkozása folytán, amelyek a magyar néprajztudomány területén hasonló kedvező viszonyok között csak ritkán vethetők fel.

E kedvező szempontok mellett természetesen számolnunk kell a tárgyból következő nehézségekkel is. Ilyen mindennek előtt a paraszti történelmi hagyományra vonatkozó szakmai ismereteinknek viszonylagos hiányossága. Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a műveltek történet szemléletével szemben »a paraszti kultúrákban a történelmi tudatnak ez az élessége, igényessége nem lelhető fel, s különösen nem lelhető fel a tudatosságnak ezen a fokán.«² Lényegében az európai társadalmak parasztságának folklórkincse alapján a paraszti történetismeretre vonatkozóan alig vonhatunk le messzebbmutató következtetéseket, mint amennyire a maga kutatási körében Sébillot nagy műve : »Le Folklore de France« 1907-ben eljutott : a népi emlékezés ritkán nyúlik vissza a multba messzebb mintegy három nemzedéknyi korszaknál s ami benne megragad, alig több, mint néhány szűk határok között mozgó helytörténeti érdekű esemény.³ Annál meglepőbb, hogy a negyvennyolcas országos gyűjtés a szabadságharc végső eseményeire vonatkozóan a helyi vonatkozásokon messze túlmutató jelentőségű anyagot tárt fel s a száz év előtti bukás fájdalma nem múló időszerűségében tudta érzékelteni.

A gyűjtőmunka ugyanis — a szovjet példa nyomán — a szorosabb formájú folklórműfajok : a monda, anekdóta, ballada, népdal stb. anyaga mellett az egyszerűbb veretű, kevésbé zárt ötvözésű paraszti emlékezések, »memorátumok« közléseire is kiterjeszkedett s a világosi és aradi hagyományhoz kapcsolódó személyes élmények, családi vonatkozások beszámolóit is bőven kamatoztatta.⁴ Hasonló jellegű anyag átfogó szempontú értékelésére vállalkozva azonban töretlen úton járunk, a kutató útja a folklór viszonylag újabb területén vezet s munkájában kevésbé támaszkodhatik korábbi példák, eddig elért eredmények eligazításaira. Adataink nem ritkán az adatközlők apró, mintegy elejtett megjegyzéseiből állnak össze, amelyeknek sajátos logikáját, értelmét csak a rokonjellegű közlések állandó szemmel tartása, a gyűjtési anyag párhuzamos részleteinek egymásra-vonatkoztatása adhatja meg. A nagy összefüggések ilyen módon csak igen széles területre terjeszkedő megfigyelés alapján bontakozhatnak ki, következtetéseink kialakításában messzemenő óvatossággal kell eljárunk. Ez a magyarázata annak, hogy az anyag vizsgálata során a népi emlékezés bizonyos rostáló műveletéhez kellett igazodnunk: tudomásul kellett vennünk a gyűjtött anyag súlypontjait, amint azokat népünk kialakította s elsősorban az ismétlődő nyilatkozatok, azaz a paraszti emlékezésben

² *Ortutay Gyula* : A magyar népköltészet. Bp. 1943. (A művelődés könyvtára IX. k.) 249 l.

³ *Sébillot, Paul* : Le Folklore de France. Paris 1907. v. ö. főként a IV. k. »Le peuple et l'histoire« c. fejezetét. Hasonló felfogású *Ranke, Friedrich* : Volkssagenforschung. Breslau 1935. 75. l.

⁴ A probléma szovjet vitájáról *M. K. Азадовский* : Советская фолклористика за 20 лет. Советский фолклор. Но. 6. 1939. 3—53. l. A problémával kapcsolatos műfaji problémákról *Jolles, André* : Einfache Formen. Halle a. S. 1930. 69—82. l. és főleg 200—216. l. *Sydow, C. W.* : Kategorien der Prosa-Volksdichtung. In : Volkskundliche Gaben John Meier zum siebzigsten Geburtstage dargebracht. Berlin—Leipzig 1934. 253—255 l. *Peuckert, Will-Erich* : Deutsches Volkstum in Märchen und Sage, Schwank und Rätsel. Berlin 1938. 99—131. l.

szorosabban megtapadt benyomások alapjára építjük megállapításainkat. Egyrészt a gyakoribb ismételtség ténye, másrészt az anyagon megfigyelhető paraszti alakító munka alapján a kutató nem egyszer úgy érzi, a szorosabb szerkezeti képletet képviselő folklór műfajok egy-egy példáját »in statu nascendi« — keletkezésének állapotában figyelheti meg.

További nehézségek forrása az a körülmény, hogy a paraszti hagyománynak éppen világosi-aradi mozzanatai nem nyújthatják a hagyomány háborítatlan, külső beavatkozástól mentes fejlődésének példáját. A kutatónak éppen ezen a területen számolnia kell a hagyomány külső »gondozásának« tényével. Haladó irányzatok közvetlen előzményeiket ismerik fel a negyvennyolcas törekvésekben; de a reakció sem riad vissza a múlt meghamisításától, hogy saját álláspontját negyvennyolcas örökségnek tüntesse fel s a közvélemény előtt ezzel is »igazolja«. Politikai életünk a feudálkapitalizmus hosszú korszakán át nyilvánvalóan messze elkanyarodik a márciusi forradalom és a szabadságharc eszményeitől. Társadalompolitikailag a reakciós törekvések egymásba kapcsolódó hosszú láncolata, az osztrák-magyar viszony szempontjából a kényszeregyezkedések, kompromisszumok sokféle válfaja jelzi a fejlődés általános irányvonalát. A végrehajtott polgári forradalom következményeivel azonban politikai életünkben nem lehet többé számot nem vetni, a negyvennyolcas eszmékkal való nyílt szakítást a népszerűtlenség kockázata nélkül egyetlen politikai mozgalom sem vállalhatja. A haladó politikai törekvések, az ipari munkásság mozgalma, az agrárszocializmus, az értelmiség egyes radikális reformkezdeményezései szempontjából negyvennyolc a kiindulás természetes alapjául kínálkozik. De túl azon az önként értetődő jelenségen, hogy a haladó mozgalmak a haladó hagyományok televényébe merítik gyökérzetüket, a forradalom és szabadságharc pozitív értékelésétől az uralkodó gazdasági-társadalmi-politikai rendszerek sem zárközhettek el, minthogy azoknak reális következményei adva vannak. »A világtörténelem tanúsága szerint egy nemzet sem mondhat le azokról az eszmékről, melyekért nagy forradalma volt«, állapítja meg már Kemény Zsigmond. Mi sem tanulságosabb, mint hogy 1860 és 1867 között, az októberi diplomától a kiegyezésig az egyezkedést kereső birtokos-nemességet maga a népi közhangulat kényszeríti vissza a 48-as politikai hagyományok útjára s hogy 1945 március 15-ét a Dunántúlnak még fel nem szabadult foltjain horogkeresztes zászlók alatt ünneplik.⁵

Így érthető, hogy a kiegyezést követő hosszú korszak népünk negyvennyolcas álláspontjával számolva »hivatalból« tekinti feladatának a »negyven-

⁵ Az abszolutizmus korának politikai fejlődéséről v. ö. az újabb irodalomból *Mód Aladár*: 400 év küzdelmei az önálló Magyarorszáért. 6. kiadás. Bp. 1951. ; *Karácsonyi Béla—Heckenast Gusztáv—Spira György—Lukács Lajos*: A magyar nép története. Bp. 1951. 280—304 l.; a régebbi irodalomból *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon. I—IV. k. Bp. 1922—1936 ; Magyar Történet V. k. 7. kiadás. Bp. 1943. 383—466. l.

nyolcas« hagyomány gondozását. Politikai gondolkodásunknak egyetlen olyan változatát sem ismerjük, amely ne tett volna rá kísérletet, hogy saját ideológiájának a negyvennyolcas gondolatrendszerhez való viszonyításával magát a nagy idők örökösének, a hagyomány letéteményesének tüntesse fel. Hivatalos ünnepek és ünnepélyek, istentiszteletek és lakomák, szobrok, festmények, érmek, utcanevek és emléktáblák, egyesületek és pártok elnevezései, zenei kompozíciók és énekek, szónoklatok és drámák, népszerű ponyvairatok és igényes irodalmi alkotások meg nem szűnnek idézgetni a magyar történelem nagy fordulatának emlékeit.

Csak e politikai háttér eleven szemmeltartásával válik érthetővé a szabadságharc és önkényuralom népi hagyományának gazdagsága és változatossága, sajátos színe, a közvetlen élményből származó árnyalatok és pedáns ráhatások különös egyvelege. A két réteg: az élményből sarjadt emléktanyag és a mesterségesen közvetített emléktanyag az esetek túlnyomó részében természetesen nem él elkülönülten, hanem szervesen egybekapcsolódva hatja át egymást. A tisztán másodlagos, kívülről és utólag szerzett ösztönzések kiemelése a hagyomány sűrű szövevényéből az egybeötvöződés hasonló eseteiben olykor szinte megoldhatatlan feladat. Meddig hatolt el az önkéntelen paraszti hagyományozódás és hol kezdődik a külső ráhatások munkája népünk hagyományvilágán? — csak aprólékos, minden részletre kiterjeszkedő munkával tudjuk valószínűsíteni. A 48-as Országos Bizottság értékes felderítő munkája számos mozzanat tisztázásához hozzásegített azáltal, hogy a népi közlések rögzítésén túl azok forrásának felderítésére is kísérletet tett.⁶ Ez az eljárás azonban csak *hic et nunc*, a jelen adottságainak magyarázatához nyújtott segítséget; a hagyomány mai állapotát kialakító százéves fejlődés egyes törvényszerűségeire vonatkozóan csak a tudományos elemző munka további kitartó erőfeszítéseitől várhatunk eredményt.

Természetesen árnyaltabb, pontosabb és jelentőségteljesebb eredményekhez vezethetett volna a rendelkezésünkre álló hagyományanyag elemzése, ha közlőink életkorán, foglalkozásán kívül társadalmi viszonyaik pontosabb ismeretével is számolhattott volna a kutató. Maga az a körülmény, hogy sem a szabadságharc, sem a fegyverletétel nem egységesen érinti következményeiben paraszttársadalmunkat, hanem parasztságunk egyes társadalmi rétegei — gazdasági viszonyaiknak megfelelően — más-más érdekszálakkal kapcsolódnak az eseményekhez, eleve valószínűvé teszi a hagyomány egyes anyagrészeinek átszíneződését a hagyományozó csoport érdekeinek megfelelően. Elsősorban vonatkozik ez a Görgey-kérdésre, amely korszakokon át egyik legtöbbet vitatott problémaköre a magyar közvéleménynek s amellyel szemben parasztságunk különböző rétegeinek állásfoglalása (éppen társadalmi helyzetükhöz mérten) különösen tanulságosnak ígérkeznek.

⁶ *Dégh Linda*: Beszámoló az 1848-as néphagyománygyűjtés eddigi tapasztalatairól. *Ethn.* 1947. 230—235. l.

Hagyomány és történelem, zárt folklórműfajok és szabadabb hagyományképletek, paraszti emlékezés és külső emlékeztetők, hagyomány és társadalom — íme, a vonzó és izgalmas módszertani problémák leglényegesebbje, amelyekkel a kutató a világi és aradi emléktárhely vizsgálata során szembenéz. Vizsgálódásainkat természetesen tagolja a két egybekapcsolódó eseménysorozat, amelyhez vizsgált hagyományaink fűződnek. Egyrészt a világi hagyomány és a Görgey-kérdés, amint azt parasztságunk látja, másrészt népünk aradi emlékei s emlékezésének dominánsai, a Damjanich-nóta és a késett kegyelem mondája, a hagyomány disszociációjának folyamata és az egész idevágó népi emléktárhely politikai jelentőségének meghatározása, — ezek a néprajzi kutatás főfeladatai a jelzett problémakörben.

Gazdasági alapok

E szoros néprajzi problémakör áttekintését megelőzően azonban fel kell vetnünk azt az alapvető kérdést, honnan az elbukott szabadságharchoz kapcsolódó néphagyomány e szívóssága, a paraszti tömegek ragaszkodása a hősi küzdelem emlékéhez? A kérdés megoldásához a szabadságharc gazdaságtörténeti hátterének vizsgálata segíthet közelebb. Nem szorul bizonyításra, hogy hasonló sokrétű és szívósságú hagyomány csak parasztságunknak egész gazdasági-társadalmi életberendezését lényegében átalakító változások indítására jöhetett létre.

De bármilyen jelentőségteljes a forradalom műve, amely »a nemesi tulajdont polgári tulajdonná változtatta« s a paraszti tömegek előtt megnyitotta »az alkotmány sáncait«, azaz a polgári társadalom kapuját,⁷ — újabb történetíróink különös élességgel hangsúlyozzák a negyvennyolcas törvényhozás hiányosságait is. Valóban kétségtelen, hogy a forradalmi törvények biztosította előnyökből a parasztság népes tömegei hullottak ki s tisztázatlan maradt a jobbágyházak és telkek kivételével a jobbágyi telekszervezet további elemeinek: a kaszáló és rétföld, a közös erdő és legelő s egyéb kisebb haszonvételek joga.⁸ Tagadhatatlan az is, hogy e hiányosságok következményei a korszak társadalmi és pártmozgalmaiban kézzelfoghatóan jelentkeznek. Így merült fel a probléma: hogy lehetett az adott viszonyok között a parasztság állásfoglalása a szabadságharccal szemben mégis pozitív? Mi az oka, hogy népünk sérelmei ellenére is vállalta és végigküzdötte a harcot, sőt a nagy küzdelem emlékeztétét — túl egy zivataros századév ismétlődő megpróbáltatásain — élő kegyelettel tartja számon ma is?

Történetírásunk hajlik rá, hogy e tényeket tisztán a parasztság józan politikai belátásának és nagylelkű áldozatvállalásának következményeiként könyvelje

⁷ *Ember Győző*: Magyar parasztmozgalmak 1848-ban. In: Forradalom és szabadságharc. Bp. 1949; ugyanő: Íratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Bp. 1951.

⁸ A korábbi irodalomból v. ö. *Acsády Ignác*: Jobbágyság. In: Közgazdasági Lexikon. Bp. 1900. II. k. 232. l. és ugyanő: A magyar jobbágyság története. 2. kiadás Bp. 1948. 421. l.

el. Eszerint népünk »ha nem is feledte sérelmeit és nem is mondott le igényeiről, annyiban hallgatott Kossuth szavára, hogy a nemzeti lét vagy nemlét kérdését nem rendelte alá gazdasági és társadalmi problémáknak«⁹ és »önérdekénél többre becsülte a közérdeket.« E felfogással szemben úgy véljük, parasztságunk az önvédelmi harcban nem sérelmei és önérdekei ellenére veszi ki bőségesen részét, hanem éppen sérelmeinek orvoslása, érdekeinek érvényesítése végett. A kizsákmányolás kettős igáját húzó nép számára a harc jelenti a paraszti haladás egyetlen járható útját, amelyet a tények logikájából következő szükség-szerűséggel vállalt és becsülettel végig is járt.

Mindenekelőtt nem szabad elfelejtenünk, hogy a forradalom hónapjaiban a parasztság hazai fejlődése lényegesen az osztrák fejlődés előtt jár. Az 1848 április 11-én aláírt magyarországi törvény feladata a bevezető fejtegetések szerint »az összes magyar népnek a jogban és érdekekben egyesítése« s a törvény így a hiányosságaiából adódó sérelmek ellenére jobbágyságunkat elvileg a teljes polgári szabadság állapotába juttatja. Ezzel szemben a német és szláv nemzeti-ségű koronatarományok részére ugyanazon napon kelt császári pátens pusztán megválthatóknak minősíti a robotot s a többi úrbéri szolgáltatást, ezt is csak 1849 január 1-től kezdődő hatállyal, sőt akkor is csak »mértányos áron«.¹⁰ Amikorra pedig szeptember 7-én a forradalmi körülmények közt összeült bécsi alkotmányozó országgyűlés a Habsburgok németajkú államaiban a jobbágyságot eltörli, Jellasics serege már felsorakozik a magyar föld elleni támadásra. A magyar kérdés megérlelődése tehát ekkorára a német-lakta osztrák területek jobbágyságát polgári jogaiba segíti; Galiciában és Bukovinában azonban csak még későbbi intézkedések által történik meg a döntés a jobbágyrendszer felszámolására. Ausztria példája eszerint a magyar parasztság számára nem lehet különösen reménykeltő, az ország ellen felvonuló erőkhöz aligha ismerheti fel harcos segítőtársait, sérelmeinek orvosát, sőt természetes helyét velük szemben a kivívott szabadság zászlaja alatt kell keresnie.

Hogy a szabadságharc szervesen illeszkedik a forradalmi események sorozatába s lényegében a forradalom művének betetőzése volt, még szemléletesebben mutatják a magyar-osztrák közjogi viszony átalakulásának gazdasági következményei. A negyvennyolcas törvények nemcsak a rendi keretek eltörlésével, hanem a magyar—osztrák közjogi kapcsolatok lazításával is hozzájárultak a parasztságunkra nehezedő terhek enyhítéséhez. Parasztságunk ugyanis korántsem pusztán csak az adó terhe alatt görnyed: ő sinyli a magyar ipart és kereskedelmet visszafejlesztő vámpolitikát, amely polgári fejlődésének útját elzárja; ő ad vért a kegyetlen katonafogási módszerek áldozataként Ausztria háborúihoz; főként pedig ő viseli a magyar földön állomásozó idegen katonaság természetbeni szolgáltatásainak, a deperditáknak, széna-, fa-, és

⁹ Ember : Magyar paraszttorzalmak 76. l.

¹⁰ Bernáti Gyula : Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon. Bp. 1935. 13. l.

kenyérporcióknak, előfogatoknak, kaszárnya és istállóépítéseknek terhét.¹¹ E terheket Zinzendorf Mária Terézia korában 5 millió forintba teszi s ugyanakkor évi egyenes adónk 11,500.000 forintba rúg. Az ország gyarmati állapotával szemben a független magyar minisztérium és a népképviselői országgyűlés létesítése, a minisztérium hatása alá helyezett nemzetőrség szervezése és az az elv, hogy a király csak uralkodjék, de ne kormányozzon, — a gyakorlatban az ország gyarmati elnyomásának felszámolását, a nép gazdasági önállósulását jelenti.¹² Közérdek és magánérdek nem ellentéteikben, hanem szoros összefüggésükben merülnek fel tehát a korszak magyar parasztsága előtt: van mit várniok a függetlenségi harctól, van mit féltetniök Ausztria győzelmétől.

Tegyük hozzá a fentiekhez, hogy amitől a viharos idők magyarja tartott, az tudvalevőleg bekövetkezett. Kétségtelen, hogy Bach széles hivatali szervezetével látott neki az úrbériség függő ügyeinek megoldásához.¹³ Csakhogy amit így a vámon nyert parasztságunk, el kellett veszítenie a révén: az osztrák adórendszer az adóterheket túlnyomórészt az agrártársadalomra zúdítja, mégpedig minden képeletet felülmúló terjedelemben. A bécsi pénzügyminisztérium 1849. évi kimutatásai szerint Magyarországon (Horvátországot, a Temesi-Bánságot és a Szerb Vajdaságot is beleszámítva) az évi egyenes adó (hadiadó), valamint a közvetett adók együttes összege 1848 előtt 9,598.898 forint volt; ezzel szemben 1857-ben az ország adóterhe 65,616.790 forint. Az ország adóterhe tehát az önkényuralom első tíz éve alatt meghétszereződött s ha számolunk is az általános adókötelezettség tényével, a megnövekedett terhek igen jelentős mértékben mégiscsak az ország 70—75%-át alkotó parasztságra nehezedtek.¹⁴ A balsors tehát, amelynek árnyéka 1848 nyarán a felszabadult jobbágyrétegre esett, s amelytől évszázados tapasztalatai alapján méltán tarthatott, beteljesedett. Éppen beteljesülésének ténye és arányai bizonyítják, hogy 1848-ban a magyar parasztság a maga jól felfogott érdekeinek helyes mérlegelése alapján fogott fegyvert.

A kettős kizsákmányolás állapotának felszámolása szempontjából tehát mind a forradalom, mind a szabadságharc egyaránt messzemenően jelentőségteljes események a magyar parasztságra nézve. Amaz rendi, ez gyarmati terheinek és kötöttségeinek felszámolása szempontjából kecsegteti reményeivel, és bár a fejlődés egykorú fokán a két egybekapcsolódó küzdelem közül csupán az egyik hoz számottevő eredményt, népünk jelentőségéhez mérten mindkét harcba legközvetlenebb létproblémaival kapcsolódott. Így és csakis így magyarázható, hogy a szabadságharc népi hagyománykincse a maga színpompájában

¹¹ Eckhardt Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922. 266. l.

¹² V. ö. Corpus Juris 1848. III., V., XXII. és III. t. c.

¹³ Bernát id. mű 278. l. és Sebess Dénes: Adatok a magyar agrárpolitikához a jobbágyság felszabadítása után. Bp. 1908.

¹⁴ Tafeln zur Statistik des Steuerwesens im Österreichischen Kaiserstaat. Hgg. vom K. K. Finanzministerium. Wien 1859. v. ö. Bernát id. mű 226—227 l. A paraszti ellenállás tanulságos adattára S. Sándor Pál: Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában. Bp. 1951.

kialakulhatott s jelentős hányadában ma is mélyen foglalkoztatja népünk érzéseit és fantáziáját.

Hogy a hagyomány egyes helyi vonatkozású mozzanatai mellett különösen virágzónak és életerősnek éppen a bukás eseményeinek emlékei mutatkoznak, aligha lepheti meg a folklór-kutatót. Főlöszlegesen volna itt a nagy népi elzuhanások, országos jelentőségű történelmi katasztrófák, vesztett háborúk, eltiport szabadságmozgalmak folklór-tükröződéseinek világtörténelmi példáit idéznünk. A világosi események nyilván nemcsak a magyarság egyetemének egész életét évtizedekre felzaklató következmények forrásai, nemcsak társadalmi-gazdasági viszonyaink balszaggatú átalakulásának elindítói, hanem egyben történelmünk elgondolkodtató, az események miért-jét idéző, eszmélkedésre, reflexiókra indító megrázkódtatásai is. Ezek az események számvetésre készítenek ma is: a figyelmet a tragédia szereplőinek jellemére, erkölcsi egyéniségére terelik, a hibák és helyes taktikai lépések, a bűn és erény, az okok és következmények felderítésére és értékelésére serkentenek. A paraszti hagyományvilág régibb állományához a meg-megújuló vagy éppen meg nem szűnő paraszti visszaemlékezések, a fel-fellángoló politikai viták, a paraszti történetértelmezés jellemző próbálkozásai fűzik hozzá a százesztendőös használat során a forradalom, a szabadságharc s főként a bukás: Világos és Arad eseményeinek emlékét, amelyeknek időszerűsége száz év használatában sem vész el, ha színeiben meg s fakul, részleteiben el is kopik.

Világos

Idézzük fel a világosi események emlékét a szabadságharc első nagyarányú monográfusának, Horváth Mihálynak előadása szerint, aki már 1865-ben megkísérelte a politikai és hadászati mozzanatok mellett a honvédség tömegeinek, a fegyverletétel szenvedő hőseinek élményeit számbavenni.¹⁵

»Görgey rövid párbeszéd után Rüdigerrel a hadtestparancsnokokat némi rendeletekkel visszaküldé, s a fegyverek lerakása négy óra tájban az egész seregnél megkezdődött. Csak katona érezheti voltaképen a fájdalmat, mely a katona szívét elárasztja, midőn fegyvereitől, dicsősége ezen eszközeitől, ily módon kell megválnia. Sokan a kétségbeesés dühében, fegyvereiket eltörték; mások forró könnyek közt csókkal illették a hideg vasat; míg mások szitkozódva kiabálák, hogy vezettessenek ellenségre, de ily gyalázattól kimélték meg őket. Voltak elég számosan, kik önmagukat végezték ki. Tisztek s közvitéztek zokogva borulának egymásra s vőnnek egymástól bucsút. Más csapatoknál a közlegénység átkozódva tört ki a tisztek ellen, őket önzésről, árulásról vádolván. Legsiralmasabb volt a huszárok tekintete, kiknek lovaiktól kellett megválniuk. A ki máskor egy tagját vonaglás nélkül metszeté le, most gyermek módjára

¹⁵ Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Genf 1865. III. k. 499. l.

siránkozék, mídőn lovától elszakadt. Sokan kedves lovukat inkább agyba lőtték vagy leszurták, mintsem hogy más kézre kerüljenek.

A szomorú műtétel estenden valahára véget ért. A lőfegyverek zászlóaljakként gulába voltak rakva, melyek közepén a zászló lobogott; a kardok rendetlen halmokba hányva heverének. A fegyvertelen sereg egy orosz lovas dandártól még az nap Zeréndre, onnan utóbb a táborban maradt polgári rendűekkel együtt Sarkadra kísértetett.«

Mindaz, amit a negyvennyolcas gyűjtés a világosi eseményekből előad, jelentős részében minden bizonnyal a nagy megrázkódtatás közvetlen átéléséből sarjadt. Azoknak a számát, akik fegyverüket Világosnál s nem az ország egyéb tájain rakják le, a szemtanú becslése és a történetíró számítása egyaránt mintegy 30 000 főnyi tömegre teszi. Az országos gyűjtés során feljegyzett népi megnyilatkozások is ismételten hangoztatják, hogy közvetlenül a tragikus esemény résztvevőitől nyert értesülésüket adják tovább. »A dédnagyapámat is elvitték Világosra, és ott lerakták a fegyvert« (Ha. I. 197. Hüse L.); »nagyapám Világoshoz leszorult« (Bé. XV. 14. Havas G.); »anyámnak a nagyapja, Gál András, részt vett a szabadságharcban és ott volt Világosnál is, a fegyverletételnél; ő mesélte, hogy aznap nagyon meleg volt« (Cso. VIII. 45. Pardy I.); »amikor Radnára mentünk Juhász Gyuri bácsival bucsura, mondta az öreg: az ebadta! látod a világosi hegyet? Ott raktuk le a fegyvert, fiam! Éhezünk kegyetlenül, mert nem adtak enni« (Bé. VI. 36. Bertalan E.); »mikort oszt nagyapa Világosnál letette a fegyvert, eljött haza; nem volt senkije, elment cselédnek, aztán vette el a nagyanyámat három gyerekkel, mert nagyon szép asszony volt« (He. XIII. 16. Juhár A.). Adatainkat jócskán szaporíthatnók; ám ennyi is világot vet a tényre, mint vezetnek a népi emlékezés egyes fonalai a közvetlen szemtanúkhöz. Az országos megrázkódtatás a magyar parasztság mindennapi élete szempontjából sem lehetett közömbös. Világos következményei behatolnak a családi életbe, a fegyverletétel egyike a magyar történelem nagy mérföldköveinek, hatása a paraszti családtörténetekben is kézzelfoghatóan érzékelhető.

Annál sajtáságosabb, hogy a fegyverletételről hírtadó emlékezések a történelemben feljegyzetlen, de az előadás hitelét nagyban emelő aprólékos részletek helyett inkább csak néhány tipikus, közhelyszerűen ismétlődő mozzanat elmondására szorítkoznak. A világosi hagyományban összegeződő alapmotívumok meghatározása éppen a sűrű ismétlődés, szabályszerű fölbukkanás folytán az országos gyűjtés roppant tömkelegében is a kutatás egyszerű feladatai közé tartozik. Futó szemlénk is sejtetheti, hogy a közvetlen emlékezés színesebb és változatosabb anyagát bizonyos másodlagos emlékeztetők: képek, irodalom, iskola közrejátszása stilizálta át és egyszerűsította.

1. Népünk emlékezete mindenekelőtt arra a gátat nem ismerő elkeseredésre utal vissza, amely a fegyverletétel eseménysorozatát kíséri. Meglett férfiak, harcedzett katonák szeméből is hull a könny, mialatt a világosi dráma

jelenetei lejátszódnak. »Az öreg Szücs József azt beszélte, hogy mikor Világosnál le kellett tenni a fegyvert, a katonák, meglett férfiak sirtak« (Szat. XV. 1. Luby M.), olvassuk egyhelyütt. »Azt mondta az öreg: Sirtunk Balázs, mint a gyerekek, mikor vége lett és győztek azok a kutyák« (Ze. XXVII. 92. Juhár L.), hangzik máshol. »Sirtak mérgükben« (Bé. XV. 15. ifj. Ligeti L.), »a katonák sirtak« (Ve. XIII. 59. Lőrincze L.-né), mesélik egyebütt. »Minden huszár a lova nyakába borult és sirt keservesen« (Bo. XXIV. 29. Fejes Zs. és L.), emlékeznek ismét máshol.

2. A hagyomány szerint az elkeseredésnek ebben a hangulatában fordul a sereg saját fegyverei ellen: inkább maga pusztítja el kardját, puskáját, sem hogy az ellenségnek kiszolgáltassa vagy a fegyverletétel gyalázatát vállalja. »A közlegények lábok alatt törték a fegyvert a német előtt« (Bo. XXIII. 16. Igaz M.), »a honvédek a kardokat és mardályokat összetörték« (Gy. II. 70. Kázmér M.), »volt olyan magyar katona, aki...a kardot...eltörte a térdén« (Ze. XXXII. 203. Igaz M.), »összetörték a kardjukat meg a kocsikat« (Bé. I. 120. Bertalan E.) — ismétlődnek a nyilatkozatok az országos gyűjtés anyagában.

3. Hasonlóan általános motívum a népi beszámolókban a huszárlovak elpusztítása is. A lovához ősi hagyományokból táplálkozó érzésekkel ragaszkodó magyar huszárnak egyik legfájdalmasabb feladata ez, viszont csak ezzel vonhatja el lovát az ellenség kezétől, csökkentheti a kapituláció szűgyenét. Hány ember is volt, aki »a lovát lütte agyon!« (Bé. VIII. 17. Bereczki I.) — népünk újra meg újra elemlegeti. »Volt olyan, hogy lelőtte a lovát« (Szat. XVII. 99. Luby M.), »sok még a lovát is agyonlőtte« (Za. XX. 29. Luzsicza L.), »sok gyerek ott agyonlőtte a lovát« (Ve. I. 42. Lőrincze L.-né), »sok magyar leszurta a lovát... hogy ne lovagoljon a német« (Ze. XXII. 11. Dégh L.) — így sorakoznak fel a negyvennyolcas gyűjtés adatai.

4. Népünk úgy tudja, hogy a drámai fejlemények tetőfokán azután az elkeseredés az események szenvedő hősei felé fordul, akik nem viselhetik el a megadás szűgyenét. Fegyverek dörrennek, szuronyok villannak, a szabad ország romjai alá temetkeznek a kétségbeesett öngyilkos honvédek. »Hány ember beledült a kardjába!« (Bé. VIII. 17. Bereczki I.), halljuk a felkiáltást a nyilatkozó parasztemberek ajkán. »A tisztek legnagyobb része a kardjába dőlt« (Bo. XXXIII. 36. Szolnoky L.), »sokan inkább beledőltek a kardjukba, semmint letették volna a fegyvert« (Pe. XLIV. 40. Cseh I.), »sok magyar fiú volt olyan, hogy önmagátul a szuronyába ereszkedett elszántságbul« (Szat. XV. 36. Luby M.), »Volt olyan magyar katona, aki magába szurta a kardot« (Ze. XXXII. 203).

5. Ami még ezután következhetik, az már csak a megbélyegző vég: a szó szerinti értelemben vett fegyverletétel lehet, állapítják meg népünk nyilatkozatai. Az együttmaradt sereg megvállik kardjától, puskájától, kiszolgáltatja magát ellenségének. A gúlába rakott, elhagyott fegyverek képe mélyen bevésődött népünk emlékezetébe. »Világosnál a fegyvert gúlába kellett rakni« (Bé. XV. 14. Havas G.), Görgey volt, aki »gúlába rakatta a fegyvert« (Szat. XV. 17.

Luby M.), »Világosnál a fegyvereket piramisba rakatta« (Ze. Igaz M.), »puska, szurony, hátizsákkal felszerelve vonultak fel a csapatok és rakták le csomóba a fegyvert, felszerelést« (Szat. XVII. 88. Luby M.). A szabadságharc véget ért, a fegyvertelenné lett nép sorsa beteljesedett — erről beszélnek jelképesen az elhagyott puskák, szuronyok, kardok.

6. Vegyük még hozzá a fentiekhez, hogy a tragikus fordulatot, verőfényes időnk elsötétülését éppen az országnak az a pontja hozta ránk, amelynek neve : »Világos«. A helységnév és a rémuralom hangulati ellentétének kiélezése ebből a véletlenből önként adódik. »Nagyapám sokszor mondta : Világosnál lett nekünk sötét és a kutya Görgy fujta el a lámpást« (Ko. I. 10. Aukner T.), olvassuk a gyűjtés anyagában a különösen szemléletes nyilatkozatot. Az ellentétet népdalaink is emlegetik : »Hej Világos, vén sötét Világos, Te miattad a haza oly gyászos,« éneklik Vésztőn (Bé. XVIII. 8. Diószegi V.); »Légy örökké sötét rossz Világos vára« — jegyezte fel már Kálmány Lajos.¹⁶ A név merő önellentmondás, de egyben szimbólum is : bukásunk kifejezése, jelképe.

Megállapítható, hogy az itt körvonalazódó hagyomány összegezését nyújtja lényegében a világosi csapás közvetlen hatása alatt keletkezett népszerű dal is — »Honnan jössz te oly leverten jó pajtás?« — lényegesebb strófáiban :

Sírok pajtás, sírni fogok örökre,
Mig élni hágy a jó Isten kegyelme ;
Világosról hozom e nagy bánatot,
Mert hazámnak ott egy mély sir ásatott.

Világos te! nem érdemled nevedet,
Sötét homály örökíti híredet,
Itt temette dicsőségét Görgy,
Isten tudja, mik valának tervei?!

Sírva borult huszár lova nyakára,
Megölelte, csókolta utoljára ;
Földhözvágta lángöblű karabinját,
Bosszujában ketté törte a kardját.

Világosvár, de szomorú a neved !
Honfivértől nincsen ázva a földed,
Mégis ott verték a békót lábunkra,
Ott raktuk le fegyverünket halomra.¹⁷

¹⁶ Kálmány Lajos : Koszorúk az Alföld vadvirágaiból. Arad 1877. I. k. 134. l.

¹⁷ Az idézett változatot közli az Aradi vértanúk albuma. Szerk. Varga Ottó. 3. kiadás. Bp. 1892. 115. l.

Megfigyelésünk szerint a hagyományban ma már a körvonalazott néhány elem variációin túl aprólékosabb kifejtésű, reálisabb részletgazdagságú híradásokra úgyszólván kivételesen sem találunk. Az elaggott második s a férfikor teljén túl járó harmadik nemzedék használatában a hagyomány mindinkább a leglényegesebb mozzanatokra, a régiek előadásainak igazi »szennációira« korlátozódik. De mindezeken túl a személyesen átélt eseménysorozatot, amelynek előadását parasztságunk ajkán a közvetlen tapasztaláson alapuló életszerűség színezi, a fegyverletételről szóló részleteiben bizonyos érzelmesség, fellengzés s egyben bizonyos kipontozottság jellemzi. Ez a körülmény a parasztság költői alakító törekvései mellett bizonyos külső emlékeztetőknak egyszerűsítő és kiegyenlítő hatását sejteti s e másodlagos benyomások meghatározására törekedve nem is kell sötétben tapogatóznunk.

Emlékeztetők

Az emlékeztetők sorában mindenekelőtt bizonyos üzletszerűen sokszorosított képek, színes vagy egyszerű kőrajzok hatásával kell számolnunk, amelyek a szabadság eszméjét dédelgető népnél lelkes piacra találtak. Kelendőségüket már az önkényuralom tiltó rendelkezései is igazolják. Az osztrák belügyminiszter már 1851 nyarán utasítja a rendészeti hatóságokat, hogy az »olyan jelképes ábrázolásokat sem szabad kirakatokban, üzletekben megtűnni, amelyek — mint a faluba hazatérő magyarok, honvédek, mindenféle megragadó helyzetekben — mélabús hangulatukkal túlfeszített, vagy éppen bűnös érzelmek fölkeltesére alkalmasak.« A Pesti Napló 1851 október 30-án hírül adja, hogy »a veszedelmes hangulatot keltő képeket nemcsak a kirakatokból, hanem még a szobák faláról is leszedték.« 1853 végén pedig a házalási törvény mondja ki, hogy könyvekkel, nyomtatványokkal, képekkel, szobrokkal való házalásra engedély nem adható. Hogy az osztrák hatóságoknak jó okuk van e tiltó rendelkezések kibocsátására, arra nézve jellemző Ágai közlése, aki jelen volt Batthyány Lajos kivégzésén. E szerint már a kivégzés előkészületei alatt, a vesztőhely tövében árúsítják Batthyány arcképét: „Ugyan akkor forgolódott a jelenvoltak között egy ismeretes terézvárosi alak, a tarkóig kopasz piczi kis tanítócska, a német Prosnitz, aki teljesen siketre válva, kénytelen volt lemondani állásáról s apró dísz tárgyakkal folytatott elég sanyarú kereskedést. Épp Batthyány Lajos acélmetszetű arcképét kínálhatta körül akkor is, midőn egy titkos rendőr nyakon fogta.”¹⁸

Mennyi érdeklődéssel fogadja a népi kegyelet a csatavesztésnek és következményeinek e tilalmazott ábrázolásait, a dunapataji gyűjtés egy nyilatkozata sejteti: »Az aradi vértanúkról valami sajtóvállalat közölte a fényképüket, meg Kossuthét. De abból alig vót Patajon, aki nem röndött, még máma is föl lehet

¹⁸ V. ö. Berzeviczy id. mű I. k. 243—244. és 334. l. Porzó (Ágai Adolf): Utazás Pestről—Budapestre. Második kiadás. Bp. 1909. 17—18. l.

1. Bachmann—Hohmann: Görgey Világosnál leteszi a fegyvert. (Könyomat. Wien, 1849)

2. Bachmann—Hohmann könyomatának változata

azt lelteni sok helyön» (Pe. XVI. 14. Solymos E.). Jellemző, hogy a világosi fegyverletétel első ábrázolása már egy 1850-ben megjelent pesti könyvecske kiemelhető, mozgó mellékleteként utat talál a tömeghez. Szilágyi Sándor szóbanforgó »Görgei és fegyverletételek« c. füzeté a világosi események előadását a rajzra való utalással mellőzi: »az ide mellékelt kép hívebben ecseteli a jelenetet, mint azt gyöngye tollunk tudná« (41. l.). Az ábrázolás népszerűségét mutatja, hogy a Vasárnapi Újság húsz évvel a gyászos események után is időszerűnek látja a névtelenül kiadott »egykorú rajz« újraközlését. Szilágyi tanulsága szerint az önkényuralom éberségének kijátszásáról van itt szó: a kép beszél, amikor az ajak hallgatásra van kárhozthatva. Hogy e képanyag hatása a tömegekre nem marad meddő, arról éppen az elnyomó rendszer idézett tiltó intézkedései tesznek tanúságot.

E képek hatását népünk világosi benyomásainak fejlődésére nem szabad lebecsülnünk. A nagyrészt még írástudatlan paraszti tömegek számára ezek az ábrázolások érzékeltetik, amiről a résztvevő szemtanúk beszélnek: — a világosi esemény teljes szívbemarkoló tragédiáját. Az egyszerű ember optikai igényeit a modern technikai eredményeket, a meggyorsult közlekedést s főként a filmet megelőző korszakban hasonló ábrázolások elégítik ki. A könyvatos ábrázolások nemzetközi piaca, amelyre számos esetben felírataik többnyelvűségéből is következtethetünk, ebből a tényből magyarázható; s innen a folklór-szövegek és képek olyanféle összefonódásai is, amilyenekre régebben a kép-mutogatók, majd a ponyvanyomtatványok, sőt legújabbban az üzemi folklór egyes csaszutka és faliújság-termékei szolgáltatnak példát. A kép és szöveg ilyenféle egymásrahatásának vizsgálata ez idő szerint még csak szórványosan jelentkezik a szakirodalomban, jóllehet tanulságai az ábrázoló népművészet és a folklór részére egyaránt értékes eredményeket ígérnek.¹⁹

A világosi fegyverletételt ábrázoló képek sorában a bécsi kiadású népszerű kőrajzok egyik csoportjának összecsengése a magyar hagyománnyal különösen szembeötlő. A tárgy jelentkezése az osztrák lithographiában politikailag kétségkívül minden változatban kényelmetlen, a hatalom birtokosait szükségszerűen emlékezteti rá, hogy a fegyverletétel nem az osztrák harci dicsőség eredménye, hanem a cári csapatoké. Mégis az idevágó ábrázolások nyomán tisztán különül el két művészi, s ennek megfelelően két politikai-társadalmi megoldás, amelyek közül az egyikben a dinasztikus-reakciós, a másikban a forradalmi-demokratikus művészi szemlélet tükröződik. A könyvatomok egyik csoportja ugyanis a fegyverletétel hivatalos aktusát ábrázolja. A kompozíció központjába ilyen esetekben Rüdiger és Görgey kerül, kíséretüknek különös szerepe nincs, csupán az esemény rendkívüli jelentőségét domborítja ki. Így az egész művészi

¹⁹ V. ö. Spamer A.: Kredit ist tot. Zur Geschichte eines volkstümlichen Scherzbildes. In: Volskundliche Gaben John Meier zum siebzigsten Geburtstage dargebracht c. id. mű 223—243. l.; Zaunert, Paul: Sage und Legende. In: Handbuch der deutschen Volkskunde. Potsdam é. n. II. k. 345—346. l. etc. A világosi fegyverletétel, valamint a vértanúk ábrázolásainak összeállításában értékes segítséget kaptam Wilhelm Gizellától.

felfogás a »rebellisek« meghódításának tényét hirdeti, önkéntelen vagy tudatosan a diadalmas reakció felmagasztalására vállalkozik. Ez a szemlélet már 1849-ben jelentkezik a Bachmann—Hohmann-féle ábrázolásokon. A második megoldásmódot választó könyvatomokon ezzel szemben a megalázott honvédtömegekkel való meleg együttérzés mutatkozik. E kiadványokon maga a fegyverletétel aktusa jellemző módon teljesen a háttérbe szorul, az előtérben síró, kardjukat, puskájukat kettétörő vitézek, pisztolyukat lovukra sűrű huszárok jelennek meg, amíg közben az elő- és háttér jeleneteit a gúlábarakott, halomba hányt fegyverek fűzik össze. Ez a megoldás: a témának a nép oldaláról való felfogása és megkomponálása a történelmi jelentőségű hivatalos aktus elhanyagolásával, szinte szokványosan ismétlődik a különböző szerzők alkotásain: Katzler, Gerhart művein, s más névtelenül kiadott kőrajzokon. E népszerű ábrázolások szemmel láthatóan ugyanazokat a mozzanatokat emelik ki az események világosi szövedékéből, amelyeket a néphagyomány is előtérbe állít, alakító hatásuk a hagyomány történetében nyilvánvaló.

Az idevágó könyvatomok közül az alábbiak sorában a dinasztikus osztrák szemléletet az 1—4. számú, a magyar néphagyománnyal párhuzamos forradalmi-demokratikus felfogást az 5—11. szám alatt ismertetett alkotások képviselik.

1. Bachmann—Hohmann: *Die Waffenstreckung Görgey's bei Világos.* Gez. u. lith. v. —. 1849. Verlags—Eigenth. von W. A. Paterno's We & Sohn in Wien. Österreichische Geschichtsblätter. No. 13. Könyvatom. 450x340 mm. Országos Magyar Történeti Múzeum Történeti Képcsarnoka. T. 4773. lelt. sz. (1. kép.)

2. Bachmann—Hohmann változata. Felirat n., impr. n. Könyvatom. 410x295 mm. Id. hely T. 455. lelt. sz. (2. kép.)

3. Albrecht műve. Felirat n., impr. n. Könyvatom. 290x225 mm. Id. hely T. 4864. lelt. sz. (3. kép.)

4. Ismeretlen műve. Felirat n., impr. n. Könyvatom. 450x285 mm. Id. hely T. 5647. lelt. sz. (4. kép.)

5. Névtelen: »A világosi fegyverletétel.« Könyvatom. 305x225 mm. Mozgó melléklet Szilágyi Sándor: *Görgei és fegyverletétele. Egy honvédtiszt naplójából.* Pest 1850. Heckenast. 33 l. c. kiadványához. Közli a Vasárnapi Újság 1869. 33. sz. 452. l. (5. kép.)

6. Gerhardt (Gerhart), Heinrich: »Görgey leadta 35000 Magyarokat Világos tájba, A Muszka Generális Rüdiger előtt 13. Augusztusba fegyvereikett 1849. Görgey streckt mit 35000 Ungarn bei Világos die Waffen vor dem k. ruischen General Rüdiger am 13. August 1849. Dr. u. Verl. v. —. Margarethen Grüngasse 32. Wien. Könyvatom. 610x455 mm. Országos Magyar Történeti Múzeum Történeti Képcsarnoka. T. 1403 lelt. sz. V. ö. Szendrey J.—Szentiványi Gy.: *Magyar képzőművészek lexikona,* Bp. 1915 I. k. 561. l. (6. kép.)

7. Gerhardt művének változata. Német felirata a magyart megelőzi. Gez. u. lith. v.—. Neuwieden. Kethenbrückengasse No. 825 in Wien. Könyvatom.

3. Albrecht könyomata Görgey meghódolásáról (Wien)

4. Ismeretlen könyomata Görgey meghódolásáról

330x265 mm. Id. hely. T. 2578 lelt. sz. Színezett példánya a 350x265 mm. Id. hely T. 4474. lelt. sz. (7. kép.)

8. Gerhardt művének változata. »Görgey Fegyverletétele Világosnál. — Görgey's Waffenstreckung bei Világos.«, Impr. olvashatatlan. Kőnyomat. 350x275 mm. Id. hely T. 4862 lelt. sz. (8. kép.)

9. Katzler, Vinzenz: »Görgey's Waffenstreckung bei Világos an die Russen. — Görgey Fegyver Letetése Moska előtt Világosnál. — Složeni zbraň Görgeye u Világoše před Russi. — Metter gui delle arme di Gorgey vicino Vilago avanti Russiani«. Impr. n. Kőnyomat. 250x276 mm. Id. hely T. 2228 lelt. sz. V. ö. Vollmer: Allgemeines Lexikon der bildenden Künste. XIX. k. Wien 1926. 597. l. (9. kép.)

10. Névtelen: »Die 30000 Mann starke Armee des Görgey strekt vor dem russischen General Rüdiger die Waffen, Görgey nebst 16 Corpscommandanten geben sich gefangen bei Világos am 13 ten August 1849.« D. u. V. bei F. Werner. Mariahilf No. 128 in Wien. Kőnyomat 350x265 mm. Id. hely T. 4863 lelt. sz. (10. kép.)

11. Névtelen. Felirat n. Impr. n. Kőnyomat. 450x285 mm. Id. hely T. 5647 lelt. sz. (11. kép.)

Adataink nyilván szaporíthatók; az ismertetett anyag is jellemzően szemlélteti azonban, hogy a világosi fegyverletétel az egykori köznépi igények kielégítésére törekszik, sőt változatainak kiképzésében — mint azt főként Gerhardt művének ismételt átdolgozásai mutatják — a folklórjelenségek fejlődéstörvényszerűségeivel párhuzamos sajátosságok jellemzik.

A világosi ábrázolásokon kívül hasonló emlékeztető funkciót kap a hagyomány életében a csatavesztésről szóló műköltészetnek népköltésszé fejlődött anyaga is. Ennek szemléltetésére álljon itt a »Világosnál, Világosnál huszárok könnyeznek« kezdetű költemény példája. A verset népünk az ország különböző tájain ismeri, Zemplén, Heves, Fejér, Somogy megyében előkerült változatainak tanúsága szerint napjainkban a vers a folklórszövegek általános törvényszerűségei szerint fejlődik népünk ajkán. (Ze. XX. 4, He. XXX. 277, Fe. XIII. 20, Szolnoky L., Som. IX. 9. Albán I.) A somogyi gyűjtő szerint azonban a verset mondó adatszolgáltató »egy könyvből idézett«. A költemény az 1840-es, 1850-es években divatos katona-életképek műfajának egyik Világoshoz kapcsolt terméke, Gyulai Pál alkotása: »Az utolsó huszár.« A kapituláció előtt álló huszár öngyilkosságát beszéli el s egyszerűbb hangszerelésű strófáiban, amelyeket népünk magáévá tett, ismét a fent körvonalazott motívumsort használja fel:

Világosnál... Világosnál
Huszárok könnyeznek,
Sírva sírnak veszedelmén
A magyar nemzetnek.

Átok és sóhajtás között
Hajlik meg a zászló
Szegény gyalog gazdájára
Búsan nyerít a ló.

Hej vén huszár, hej vén huszár,
Szállj le már lovadról;
Ármány győzött, muszka győzött
És német parancsol.

Villog a kard, piros vér foly,
Meghajlik a zászló,
És haldokló gazdájára
Búsan nyerít a ló.

A költemény Papp Ferenc szerint »a szabadságharc leverésére következő napok hangulatát tükrözi vissza s az 1849. évi ősz elején keletkezhetett.«²⁰ Vajjon a kiegyezést követő időben sokat idézett, sokat is szavalt költeményt miféle könyvből ismeri népünk, ma már nem tudjuk eldönteni.

Kétségtelen, hogy néhány nyom az iskolákból is vezet a sztereotip világosi hagyományok felé. A 48-as Országos Bizottság gyűjtése során feltárt anyagban két idevágó iskolai versezettel is találkozunk.²¹ Mindkettő a földrajztanítás célját szolgáló emlékeztető, s mindkettő Világosnak »gyászos«, »sötét« jelentőségét hangsúlyozza, fogalmazásában ott bujkál a célzás a helynév értelmére.

Világos és Arad gyászemlékben állnak,
Magyarád és Ménes tíz borral kínálak,

halljuk Mezőkövesden (Bo. XIII. 5. Fejes Zs. és L.).

Arad vármegyében Arad és a vára
Emlékeztet magyar hősök halálára...
Világos a nemzet fegyverit sirattya.
Itt a sötét ármány győzelmit arattya,

— mondják Karokószörcsökön (Ve. IX. 28. ifj. Süle S.) Lehet, hogy Gyulai verse is az iskola közvetítésével jutott el népünkhöz.

E másodlagos benyomások, külső emlékeztetők hatásai kielemezhetetlenül szövődnék össze az elsődlegesen szerzett benyomásokkal népünk emlékeze-

²⁰ Papp Ferenc: Gyulai Pál. Bp. 1935. I. k. 156. l.

²¹ A jelenség az iskolai folklór magyar viszonylatban elhanyagolt problémakörére tereli figyelmünket. A földrajzi versek típusáról Horváth János: A magyar vers. Bp. 1948. 86. l. olvassuk: »A régen a Hármaskis tükörből tanultak efféléket, s még mi is minden vármegyéről tanultunk egy verset ('Bihar vármegyének székhelye Nagyvárád, Hol a Sebeskörös pusztít, ha megárad' stb.)«

A világosi fegyverletétel.

6. Gerhart, Heinrich könyomata a világosi fegyverletételről (Wien)

tében. Elemző vizsgálódásainkat folytathatnók; az eddigiek alapján is világos azonban: a fegyverletétel egyes mozzanatait népünk emlékezetében e kívülről nyert, nem-népi ösztönzések erősebben rögzítették, érzelmessé stilizálták s ezekkel szemben a közvetlen, személyes emlékezés keményebb árnyalatai szinte nyom nélkül mosódtak el a hagyomány anyagában. Innen e hagyomány művészi megformáltsága, irodalmias színezete.

A mondottak jelentőségét akkor mérhetjük meg, ha e tipikus elemekből felépülő, homogén hagyomány-anyag mellé odaállítjuk a honvédek Világosról való hazaszökésének színes, szélesen kiképezett, valószerű előadásait az ország legkülönbözőbb tájainak egyes magaskorú adatszolgáltatóinál. Az idevágó adatokat másodlagos emlékeztetők nem támogatják. S mégis: terünk sincs rá e helyütt, hogy felsorakoztassuk, mint bújdosnak Világostól hazáig a dédapák, nagyapák, rokonok és ismerősök, akiknek kalandos sorsát az országos gyűjtés során elhangzott vallomások megrögzítették. A közös nemzeti szerencsétlenség zürzavarából az életösztön, kezdeményezőképeség, lelemény egyéni utak felé irányítja a résztvevőket, — szűrhetjük le a nyilatkozatok tanulságait. A nemzeti érdekű eseményt elhagyva a családi érdekű történeti események sora következik a beszámolókbán. A pusztulás nem egyszer új élet kezdésének, sőt bizonyos szerény vagyoni gyarapodásnak is kiinduló pontja lesz.

A csatavesztést ábrázoló képek, írói alkotások melodráma-szerű beállítást a hazatérés elbeszélésekor bizonyos egyszerűség, természetes józanság, népi elbeszélő realizmus váltja fel. Csak néhány kiragadott példát hozhatunk fel ismét annak szemléltetésére, mint vergődik parasztságunk vissza a történelem áradásából a mindennapi élet partjaira. »Édesanyám anyjának az apja volt Orovecz János honvéd. Ott volt Világosnál, ahol a fegyverlerakás történt. Egy része elindult haza; mesélte, hogy úgy féltek, a gyertyát az asztal alatt égették. Mikor az öregapám hazafelé jött, négy ökröt hozott, amit az úton fogott. Valamit odavágott az ajtajának, hogy odaért; azt hitték, valaki lőtt. Így volt bujdosásban ő is.« (Jnsz. III. 40. Hochstrasser P.). »Mikor visszafelé gyöttek, húsz rubris aranyé atták el a lovukat. A Maros vizin gyöttek vele keresztül. Édesapám felültette édesanyámat a nyeregbe, ő meg a kengyelbe át« (He. V. 129 Bakó F.). »Apámék Világosról elsöktek. Csukot kocsin tizenhatjukat hozták haza. Nem bujdostak azok, hanem a Nagy Fogadó alá álltak. Eladták a lovakat harminc pengőjé nyereg-szerszámostú együtt« (Jnsz. VIII. 44. Bakó F.). »Az öreg Berki meséte: Éccaka gyöttünk, aszonta, oszt majd meghaltunk éhen« (He. V. 58. Bakó F.). »Ahogy gyöttek haza felé, nagyon meleg vót, oszt a Hortobágyon egy kutnak a rovátkája alá bujtak, mert csak ott vót árnyék. Eccer csak melláttak en nagy hegyet. Mi a? A Nagyeged. Má onnét mellátták. Másfél nap alatt haza is értek« (He. V. 144. Bakó F.). »A muszka kiadta parancsba, hogy akire rájön a szükségölés, az elmehet. Ők is engedélyt kértek, bementek a kukoricásba, de nem mentek vissza. Kimentek az országútra. Jött egy tiszt hintón, az is szökött. Azt mondta: üljetek föl fiaim, elviszlek

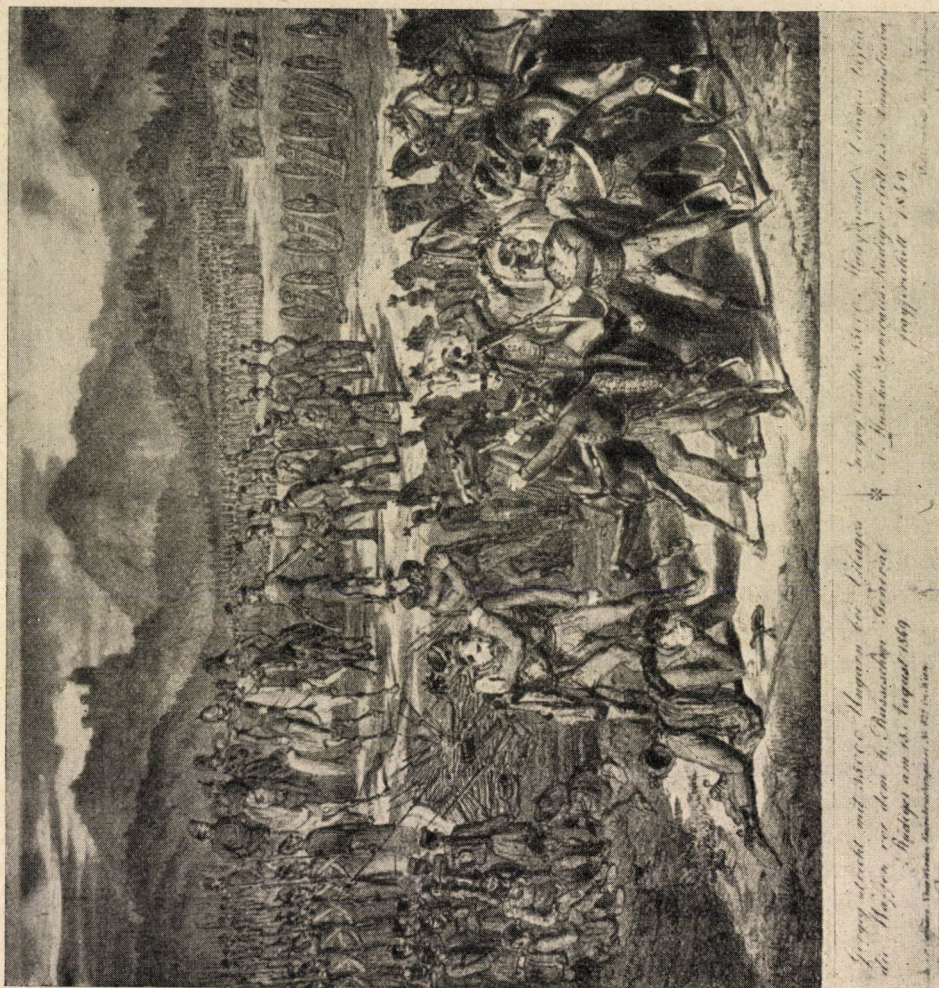
az uradalmamba. A bakra ültette őket. Ő meg hátra ült a felesége mellé. Elérkeztek egy csárdához, ott megetették a lovakat. Onnan megszöktek, még kilenc napig értek Takácsiba» (Ve. I. 42. Lőrincze L.-né). A közös mult romjain a népi egyéniség így indul neki a jövőnek s e fordulatról egyéni hangulatu beszámolók egész sorát kapjuk az országos gyűjtés keretében.

Az országos használatban átlagossá egyszerűsödött, de egyben zárttá is formálódott világosi hagyományhoz képest a hazatérésnek e családi-baráti összeköttetések útján továbbhagyományozott emlékei így egyrészt színesebbnek és tartalmasabbnak bizonyulnak, de egyben esetlegesebbnek is; s változatosságuk folytán még tájanként sem hozhatók közös nevezőre. A történelmi hagyomány elterjedtsége és tartalmi gazdagsága e szerint fordított arányban állnak egymással, az országos és családi emlékezés mechanizmusának szabályszerűségei ellentétesek. Vajjon e megfigyelés pusztán az elemzett hagyományos anyagot jellemzi-e, vagy általánosabb érvényű néplélektani törvény, — a néprajzi kutatás további konkrét vizsgálódásai hivatottak eldönteni.

Görgey

Hogy a világosi hagyomány százéves fejlődésében az elsődleges benyomások és utólagos emlékeztetők, a népi forradalmi szemlélet és külső, reakciós vagy tudós hatások milyen sajátos eredményekhez vezetnek, a Görgey-kérdés paraszti megítélésében jelentkező ellentétek mindennél szemléletesebben mutatják.²² A fegyverletétel dicstelen ceremóniája kétségkívül olyan ügy bukását fejezi ki megrázó propagatív erővel, amelynek szolgálatában fegyverletételről szó nem lehet: a nemzeti függetlenségét. Görgey neve ezzel a ceremóniával kapcsolódott össze elválaszthatatlanul. A magyar függetlenségi küzdelem valamennyi vezére módot talált arra, hogy a megadás megszégyenítő aktusát vesztett csaták után is elkerülje, csapatai zömét a lehetőség határai közt megkímélje a kapituláció elkerülésével a szenvedéseknek attól a sorozatától, amely rájuk az ellenség hatalmában várhatott, s idegbénító hatásának ezt a mérgét, amelyet a harc elvesztésének hasonló hivatalos és szertartásszerű beismerése jelent, a társadalom testében szétszóródni ne engedje. Görgey, akinek kezében a végső napokban a hatalom teljessége összpontosult, nem így járt el s ez az, amit parasztságunk zöme Világostól a mai napig egyöntetűen terhére ró. Jegyezzük meg, hogy még a jóval kedvezőbb feltételekkel alkuvó Klapka sem teljesen mentesül ilyen szempontból parasztságunk körében az elmarasztaló ítélettől. Jellemző, hogy azt a nagymúltú előzményekben gyökerező régi verbunkosdallamot, amely Strauss János Cigánybárójának közvetítésével világgraszoló sikert aratott s nálunk

²². A Görgey-probléma mai megítélésére vonatkozóan v. ö. *Heckenast—Karácsonyi—Spira—Lukács*: A magyar nép története c. id. művének 263—268. l.; a kérdés vitaanyagának korábbi áttekintésére v. ö. *Kosáry Domokos*: A Görgey-kérdés és története. Bp. 1936.

8. Gerhart könyomatának változata

közönségesen »Kossuth verbunkja« néven ismeretes (»Huszárgyerek, huszárgyerek, szereti a táncot«), Kisaron a következő szöveggel éneklik mindmáig :

Világosnál megszólalt a német rezes banda,
Aradnál gyászba borult annak minden hangja.
Három Isten verjed meg Klapkát meg Görgeit,
Mért adta el hűtlenül a szegény magyar népit.²³

Ezzel az elsődleges Görgey-ellenes forradalmi állásponttal szemben azonban a népi megnyilatkozások másik, nem jelentéktelen hányadában bizonyos megértő és megbocsátó állásfoglalás tükröződik. A 48-as Országos Bizottság gyűjtése során elhangzott paraszti nyilatkozatokban mintegy tovább hullámszik tehát a vita, amely száz esztendő politikai sajtóját és tudományos irodalmát oly kitartóan foglalkoztatta: árulás-e Görgey műve, a világosi fegyverletétel, vagy lépését jóhiszeműség, a helyzet reális felmérése diktálta. A legidősebb falusi korosztályok összegyűjtött nyilatkozatai úgyszólván népszavazás-szerűen foglalnak állást ma is a Görgey-kérdésben. A megvizsgált idevonatkozó 457 nyilatkozat közül 204 mindmáig árulónak tartja Görgeyt (44.64%). 194 vélemény nem árulásnak, hanem józan hadászati számvetés eredményének fogja föl tettét (42.45%). További 59 adatszolgáltató pedig nyíltan bevallja: a felgyülemlett vitaanyagban nem lát tisztán, nem is foglalhat el határozott álláspontot a kérdésben (12.91%). A hagyomány rétegződése e számok tükrében nyilvánvaló.

Hogy jött létre a paraszti közvélemény e megoszlása? — a kérdésre e számszerűen kifejezett adatok történeti vizsgálata alapján adhatunk feleletet. Nem kétséges, hogy a világosi fegyverletétel óta eltelt száz esztendő során a hagyomány fejlődésének irányát a Görgeyt felmentő szavazatok számának jelentős megnövekedése jelzi. Korábbi évtizedekben jóval általánosabb vélekedés bélyegezte a kapitulációt árulásnak. Banó István szerint népköltészetünkben a Világosról szóló harmincöt dal közül harminckettőnek »szomorú emlékü hőse Görgey«; e szövegekről pedig kimutatható, hogy túlnyomóan, talán kivétel nélkül még az önkényuralom éveiben keletkeztek s így nemzedékeken át vettek részt a közvélemény alakításában.²⁴

De túl a Görgey-ellenes közhangulat e költészetre ihlető, sugalmazó erejének régebbi mennyiségi vonatkozásain, egyéb mozzanatok is valószínűsítik e közhangulat elsődleges uralmát a magyar parasztság szélesebb körében. Ilyen az a mindmáig el nem pihent szenvedély, amely a Görgey-ellenes nyilatkozatokat fűti. A felháborodás, sőt dühödt harag kifejezéseinek áradásában Görgey emberi egyénisége valósággal történelmünk Júdásává stilizálódik, a

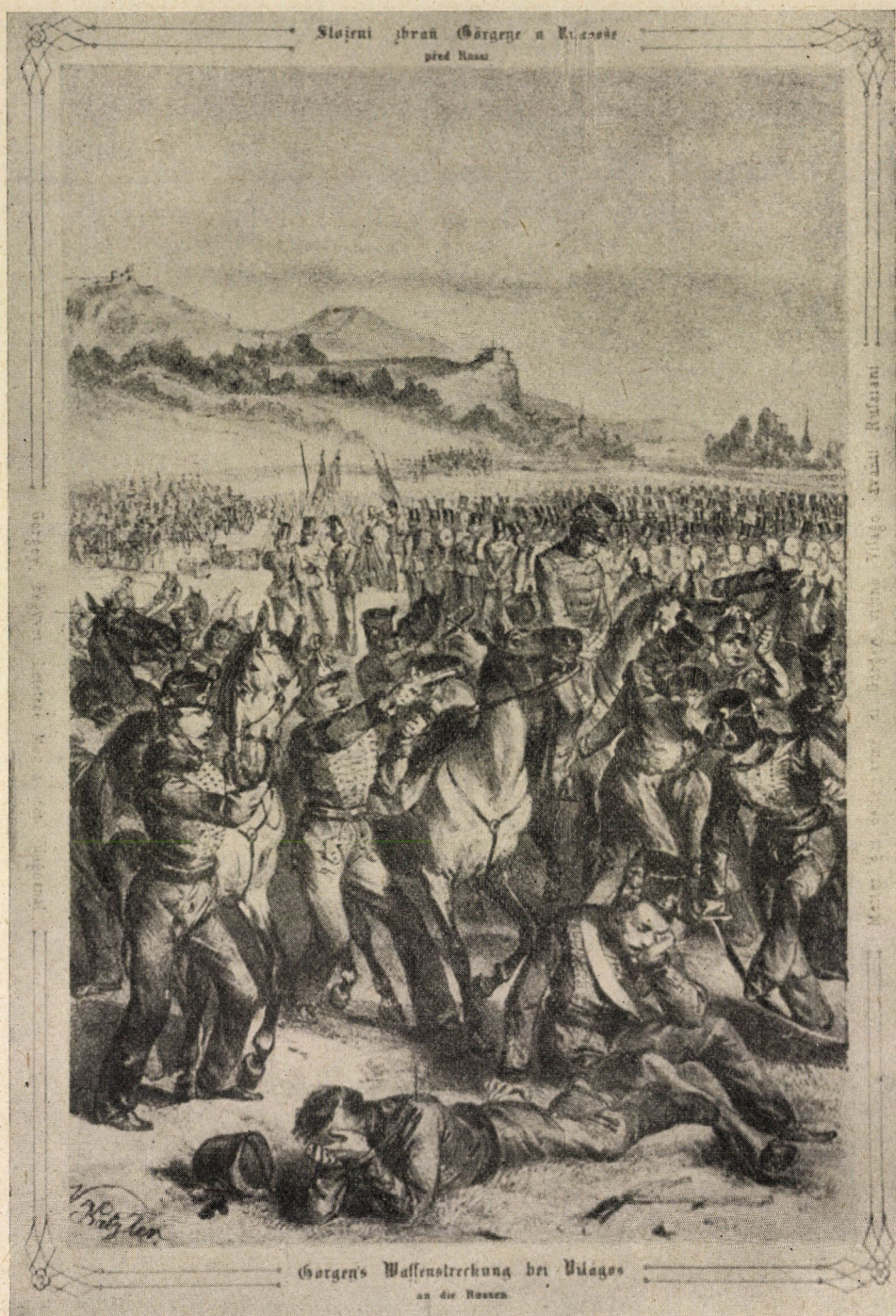
²³ Országos Néprajzi Múzeum M. H. 2743/a lelt. sz. Lajtha László gyűjtése.

²⁴ Banó István: 48 a népköltészetben. Ezúton köszönöm meg a szerzőnek, hogy kéziratának használatát megengedni szíves volt.

népharag az árulás romantikus hőségé formálja alakját. Miért volt áruló? — erre nézve kifogyhatatlanok a nyilatkozatok okfejtései. »Görgey áruló volt, kérem, mert ha nem lett volna, hát őt akasztják elsőnek Aradon. De nem akasztották«. (Fe. II. 105). »Azért rakta le a fegyvert, mert lefizették. Nyugdíjat is kapott Ferenc Jóskától« (He. IV. 47. Kispál I.) »Őt megfizették az urak, kastélyt meg földet kapott, csak hogy ne hagyja a magyarokat tovább harcolni« (Pe. XXVIII. 5). »Az urak vezére volt, tehát a nép ellensége« (Pe. XXXIV. 15. Varró I.). »Hasadtfejű volt az, kérem. Járt a országot és hallgatózott a nép között, majd elárult minket« (Pe. XIII. 9. Egyed E.). »Eccer bement hozzá e cseh és avval beszígetett, de az ordenánca kihallgatta« (Ve. X. 249. ifj. Süle S.). »Már az elején paktált az osztrákokkal« (Pe. XXV. 18). »Azokat a csatákat, amelyeket ő vívott, majdnem mind elvesztette (Pe. XXIV. 30. Solymos E.) »Addig hátrált, hogy a végén lerakták a fegyvert« (Pe. XI. 140). »Megverte az osztrák sereget...de ő nem üldözte... Hát ez volt az ő árulása« (So. IX. 8. Albán I.). »Azt beszéltek Debrecenben, hogy Görgey a közelben volt, mégse segített Nagy Sándor tábornoknak. Csak azt mondta: Hej, melege van most Nagy Sándornak« (Szab. XII. 223. Nyárády M.). »Összeesküdött Hajnauval meg Bakkal« (Ze. XXXIV. 51). »Elatta Magyarországot. Gulába rakatta a fegyvert Világosnál. Az ellenség meg akkor kerítette be. A katonaság lepihent, elalult, az ellenség meg hegyibe ment« (Ve. X. 54. ifj. Süle S.). Történelmi tények értelmezései és átlagos áruló- és kémhistóriák így olvadnak egygyé a Görgey alakját jellemző népi bűnlajstromban. Alakjának rajza a túlfűtött ellenszenv forró indulatait érezteti.

Ezt a szétágazó árulási hagyományt összefogja azután a Dunántúlon, főként Veszprém megyében a néphagyomány egyetlen kiélezett drámai nagyjelenetté, szembeállítva egymással Görgeynek démoni alakját a szabadságharc glóriás hősévé, Kossuthtal. E nagyjelenet történelmi alapjául az a személyi bizalmatlankodás és politikai ellentét szolgált, amely Kossuthot és Görgeyt kivált az 1849. évi események során szembeállítja egymással. Ellentéteiket a közvélemény különösen abban a huzavonában érzékelhette, amely a fővezéri tisztség betöltése körül érvényesült. Ez a történelmi tény visszhangzik az ellentétet drámaivá alakító népi megnyilatkozásokban.

Ezek közül álljanak itt az alábbiak: »Kossuth Lajos vitte vóna a szerepöt, ha ja Görgeji kutya nem lött vóna. Görgeji mondta, hogy hába gyün százezör orosz, de legyőzzük. De ki lössz az uralkodó, azt mon mög neköm! — aszt kérte. De jabba hibádozott a Kossuth, mer asz köllött vóna mondani, hogy: Barátom, te lösző az uralkodó. De így becsapta és fölatta«. (Csarnóta, Ba. IX. 10. Csilléry K.). »Kossuth meg Görgey nem vótak jó viszonyban. Azt kérdi Görgey Kossuthtól: Ki lesz a királ? ... — Meglehet, hogy te se, meg én se. Van erre már más, jobb, alkalmasabb ember... Ezen aztán összevesztek« (Karakószörcsök, Ve. IX. 24. ifj. Süle S.). »Görgey azon fit, hogy Kossuth királ lesz. Monta is Kossuth: se te, se én nem

9. Katzler V.: Görgey fegyverletétele. (Könyomat)

10. Ismeretlen könyomata a világosi fegyverletételről

leszek király. Arra már van egy ember kiszemelve, s lesz. Battyhány Lajosra gondút...Szóváltás lett köztük s nem is tultak egymásnak meg-bocsátani» (Kerta, Ve. X. 69. ifj. Süle S.). »Kossuth beszét Görgeyvel: Ha megnyerjük a háborút, melyikünk lesz a kormányzó? Kossuth meg azt mondta: Akkor is én leszek. Akkor árúta el Görgey a hadsereget (Szentgál, Ve. XXVI. 42). »Kérdezte Görgey: Mellikünk lesz a király? Te vagy én? Kossuth azt mondta: én. A többi tábornok is azt kiáltotta: Kossuth Lajos» (Tótvázsony Ve. XXVIII. 23). Az epikus modorban országosan emlegetett ellentét hasonló drámaivá fejlesztéséről a Dunántúl két megyéjének kilenc községéből összesen tíz adatot ismerünk. (Főként ifj. Süle Sándor gyűjtései. Néprajzi Múzeum EA. 2104). Az adatoknak e szoros táji egysége, valamint a hagyomány kötöttebb formája mintha bizonyos népszerű irodalmi emlékeztetőre utalna. Annyi kétségtelen, hogy a Görgey-ellenes közhangulat elsődleges élményét is mélyíti egyes külső, másodlagos hagyományformáló erők hatása.

A népi ítélkezés szenvedélyessége, az árulás bűnlajstroma s a rajongásig szeretett Kossuthtal való szembeállítás így támogatja az említett statisztikai adatokban körvonalazó tételt, a Görgey-ellenes közhangulat elsődleges uralmát a legszélesebb néprétegek körében.

Kétségtelen azonban, hogy már a világoosi időktől számolnunk kell a Görgey mellé állóknak ellenvéleményével is. E kisebbségi csoport törzsét nyilván Görgey katonái alkotják, akiknek körében a győzelmes tábornok népszerűsége vitathatatlan. Szekfü Gyula szerint részben éppen »seregének bálványozás» folytán lett Görgey a népszerűségben Kossuth vetélytársa.²⁵ Az országos gyűjtés érhetően Görgey népszerűségének egyes jellemző adatait is feltárta. »Honpo bácsi a Görgey keze alatt szolgált«, olvassuk. »Mondta mindig, hogy igen finom, híres vezér volt« (Za. XIX. 68). »Szerették az emberei, mert együtt túrt velük éhséget, hideget; alatta szolgált a nagyapám, onnan tudom« (Sop. VII. 10). »Rajongásig szerette minden katona Görgeyt,« halljuk az egyébként egyöntetűen Görgey-ellenes Mezőkövesden. »Egyszer nagy ütközet volt, Görgeyt is érte egy golyó, de csak egy gombját szakította le. Tízen is ugrottak egyszerre a gomb után. Szinte verekedtek, melyiké legyen« (Bo. XIII. 20. Fejes Zs. és J.). Baksay Dániel, a későbbi aggteleki református lelkész legdrágább kincsének tartotta ezt a gombot, mint Görgey egykori katonája. »Egyszer bevezetett egy szobájába«, folytatja az elbeszélő. »A szoba teli de teli volt aggatva különböző Görgey-képekkel.« Nyilván volt katonáinak előadása alapján véli a nép, hogy »jobb szívű volt, mint Klapka,« akivel a régi nóta: Klapka feladta, Görgey eladta — együtt emlegeti (He. VI. 24. Barabás J.); »Ha egy szekér elakadt a sárban, maga is nekifeküdt tolni« (He. V. 135. Bakó F.); »Jó ember volt, engedelmeskedtek neki a katonák: csak jó ember lehetett« (Au. VIII. 51. Irányi L.); »Sok kenyeret adott a szegényeknek« (He. X. 62. Luttor M.); »Az olyan bátor katona,

²⁵ Magyar Történet V. k. 428. 1.

mint ő, nem lehetett áruló» (He. XXXI. 28). E katonaemlékek legnagyobb-részt Borsod, Heves és Abaúj vármegyében bukkannak fel.

Több Görgeyvel rokonszenvező nyilatkozat későbbi személyes kapcsolatok-ról emlékezik. »Kis sallangos házisapka volt a fején, hátul kilátszott a lőtt seb, amit kapott. Barátságos ember volt. Mikor köszöntem neki, mintha meghökkent volna. Jól megszorította a kezemet, mikor kezet fogtunk« (Fe. I. 207. Dr. Nagy S.). A nyolcvanéves verpeléti Czipó Hadnagy István elmondja, hogy »édesapja szoros barátságot tartott fenn Görgey Artúrral és ennek öccsével, Istvánnak« (He. XXXV. 36. 40. Juhár L.). Szívélyes kapcsolatukról a tábornoknak három, öccsének pedig további két levele is tanúskodik. E levelek szerint Czipó István »ösmerkedés céljából« személyesen is ellátogatott Visegrádra, »nem bánta a hosszú út fáradalmait«, mint Görgey írja, azok közül való, »akik nyíltan vallják, hogy a nagy tömegével ellenkező véleményen vannak felőlem«, ismételten küldött Görgeynek nyulat ajándékol s késő öregségéig ismételten felkereste Görgeyt leveleivel, egészségi állapotáról kérdezősködve. Ezek a személyi kapcsolatok szolgálták a Görgey mellett nyilatkozó népi csoport kialakulásának alapjául.

Hogy a Görgey mellé állóknak megértőbb álláspontja valóban másodlagosan, a kérdés időszerűségének fokozatos csökkenésével hódított tért a közvéleményben, amellet az adatszolgáltatók vallomásának hűvösebb, fontolgató, pedáns alapjellege is bizonyítékol szolgálhat. E vallomások érvelnek, cáfolnak, vádakat hárítanak el, védekező jellegük nyilvánvaló. Míg az árulás bűnét népünk mindmáig izgatott haraggal fogalmazza meg, a védelem tárgyilagos, racionális hangon igyekszik »belátást« és »megértést« keresni. Figyelembe kell vennünk, hogy a gyűjtés az oktanul és bűnösen indított második világháború pusztításait követő esztendőkbén rögzíti a hagyomány állapotát. Így érthető, hogy a kérdésre : áruló volt-e Görgey? egy szűk szemhatáru csoport kérdéssel válaszol : »Miért lett volna áruló? Jobb lett volna, ha hagyja, hogy elpusztuljon az ország és az emberek egy szálíg?« (Za. I. 9. Tódor L.). Ehhez az országon hirdetett alapelvhez kapcsolódik a további körülmények felsorolása. »Nem akarta, hogy sok ártatlan magyar ember hiába haljon meg« (Csa. IV. 18.) »Csak az orosz túlerő előtt tette le a fegyvert« (Au. V. 21. Irányi L.). »12 000 embere volt Világos alatt 200 000 oroszsal és némettel szemben« (He. XXV. 16). »Történelmi kényszerűség volt, amit tett« (Bo. XXX. 55. Igaz M.). »Már Világos előtt jóval tudták azt, még az orosz beavatkozás előtt, hogy a szabadságharc annyi győzelem után a csatatéren elveszett.« (Fe. XI. 62. Juhár L.). »Kossuthnak ígéretet tettek a külországok, de nem érkezett segítség« (He. XXX. 56. Nagy Dezső és Német S.). »A mieink rongyosak, éhesek voltak« (Fe. XI. 159. Juhár L.). »Az osztrákoknak nem akart meghajolni« (Ze. XXV. 7). »A világosi fegyverletétel volt az utolsó mentség« (Ze. XXVI. 74). »Hogy hazaárulás volt, hogy Görgey letette a fegyvert, ezt megcáfolta maga Görgey ; mert hiszen nem az osztrák előtt, hanem az orosz előtt tette le a fegyvert a hadsereg« (Szat. XVI. 36. Luby M.). A fentiekből önként adódik az ítélet : »Görgey nem áruló,

hanem becsületes, jó magyar volt» (Za. XVI. 83. Kerecsényi E.). A józan »reálpolitikus hadvezér« népünk kisebbségének vélekedésében élő portréja nyilvánvalóan a nyilatkozatok e rétegének másodlagos jellege mellett szól.

Mennyi rész jut a népi szemlélet Görgey javára észlelhető eltolódásában az értelmiségi ráhatásoknak, mennyi a történelmi távlatok lassú tisztázódásának, — nehéz volna megmondani. Kétségtelen azonban, hogy a közvéleménynek e lassú átváltását népünk maga is megfigyeli és számontartja s a folyamatot maga is e kettős okkal magyarázza. Egyes nyilatkozatok a nemzedékek felfogásában mutatkozó változást hangsúlyozzák, a régiek vélekedésének elutasításával, a maguk haladottabb, műveltebb szemléletére hivatkozva. »A nép lelkében Tállyán régebben hazaárulónak volt sokáig bélyegezve, mert letette a fegyvert... De most már nagyon megváltoztak a vélemények ebben a tekintetben,« (Ze. XXX. 133. Fiedler F.) halljuk a nyilatkozatokban. »A régi öregek hibáztatták Görgeyt, hazaárulónak tartották... Szerintük le köllött volna öletni bizonyos mennyiségű honvédséget az orosz hadsereggel« (Ve. V. 28. Lőrincze L.-né). »Abba az időbe aszt beszélték, hogy hazaáruló. De a fiatalabb nemzedék már nem hitte« (Szat. XXIV. 87. Luby M.). »Ha nem rakattya Görgey a fegyvert, ekkönnyen nem birtak vóna velek. Ezzel át bosszut Kossuthnak Görgey. Most aztán nem rígibe mégis szobrot állítottak neki, mert kitünt, hogy nem vót áruló« (Ve. X. 55. Süle S.). Mások a történetírásra, könyvekre, a »butaságnak« fölébe kerekedő hozzáértésre hivatkoznak s erről az álláspontról megcáfoltnak látják az árulás vádját. »A történelem mást ír, mint amit a nép hisz Görgeyről. Mi úgy hallottuk az öregektől, hogy Görgey hazaáruló volt« (Ha. I. 611. Varga Antal). »A buta okozza csak Görgeyt« (Ve. XXXI. 30). »Ahogyan a könyvekből tudja, Görgey nem volt áruló, csak a kényszer vitte rá a fegyverletételre. Az öregek haragudtak Görgeyre« (Bé. VIII. 142). Ezek a pedáns érvelések nyilvánvalóvá teszik, hogy Görgeyvel szemben a békülékenység érzése fokozatosan hódított tért. Habár tehát kezdetben az ellenszenv valóságos vihara dúl személye körül s e vihart bizonyos másodlagos ráhatások is szítják, fokról-fokra halad előre a megértés szemlélete is az idők mulásával bekövetkező távlatokban. E távlatok kialakításában nyilvánvalóan a történetírás, a »könyvek«, az értelmiség megfontolásai járnak elől, s ezek alapján értékeli át elsődleges benyomásait a paraszti kisebbség. A hagyomány változásának további vizsgálata azonban ebben a tárgykörben még sok kiegészítő részletmegfigyelésre szorul, elsősorban arra vonatkozóan, milyen parasztrétegek őrzik híven a forradalom eredeti, Görgeyt elmarasztaló ítéletét s milyen paraszti csoportok mutatnak hajlamot Görgey megértőbb értékelésére.

A fegyverletételhez kapcsolódó hagyomány fejlődésének igen figyelemre méltó jelensége így, mint hatol be a Görgeyt elmarasztaló közvéleménybe a történelmi távlatok elmosódásával bizonyos megértő felfogás, amelyet egyfelől Görgey egyes katonai teljesítményei, másfelől egyes személyi kapcsolatok alapoznak meg s melyeket részint a dinasztikus-reakciós politikai irányú propa-

11. Ismeretlen könyomata a világosi fegyverletételről

ganda, részint bizonyos értelmiségi tudós szemlélet népszerűsít. A néphagyomány így rétegződésében a magyar társadalom politikai fejlődésének százéves múltját tükrözi vissza.

Az aradi hagyomány

A reakció Világost követő rémtetteinek nyomasztó sorozatában is példa nélkül áll az aradi hősök irgalmatlan és szégyenteljes elpusztítása. A szabadságharc dicsőséges harcainak főtisztjei: Aulich Lajos, Damjanich János, Dessewffy Arisztid, Kiss Ernő, Knézich Károly, Lahner György, Lázár Vilmos, Leininger-Westerburg Károly, Nagy-Sándor József, Pöltenberg Ernő, Schweidel József, Török Ignác, Vécsey Károly közönséges gonosztevőkként bitófán végezték vagy »kegyelemből« agyonlőtték őket.²⁶ A véres rémtett egy évszázadon át tartja nem szűnő izgalomban népünket. A nemzeti közvélemény számára az aradi vérengzés jelképesen foglalja össze mindazt, amit a bosszút lihegő rendszer az önkényuralom hosszú korszakán át a magyarságra zúdított. A paraszti képzelethez éppen kivégzésük véres romantikája folytán még közelebb kerülnek az egykori legendás csaták vezérei: haláluk párhuzamos a balladák, betyárhistóriák, rémtörténetek egyes ártatlanul pusztuló hőseinek végével, amelyek parasztságunk képzeletét korszakok óta foglalkoztatják. Érthető így, hogy népünk a kegyelet csodálatos ötletgazdagságával veszi körül és magasztalja fel emléküket.

E kultusz fejlődésének történetét végigkísérni szélesebb körű kutatást igénylő feladat. Amikorra 1867 október hetedikén (hatodika akkor vasárnapra esett) Aradon az első nyilvános gyászistentiszteletet tartják s utána a »gyér közönség« a gyásztérre vonul, — a népi kegyelet már tizenhét év szenvedéseivel dacolva, a föld alá szorult is országos élménnyé fejlesztette a gyász és tiltakozás nagy közös indulatait. Az aradiak szerint már alig egy-két órával a kivégzés után »a nép roppant tömegekben zarándokolt a helyhez, melyet a zsarnokság Golgothává avatott. Mindenki sírt és imádkozott, ki az oszlopon függő hősöket meglátta. Arad városában e nap minden bolt s nyilvános helyiség bezáratott; leírhatatlan gyász és rémület honolt a lakosok szívében és arcán. De éreztek, gyászoltak ott benn a várban is, hol érezni, gyászolni nem volt szabad. A várban keletkezett, a vár egy ismerős tisztje juttatta Vécseynek kezéhez, ama napokban e fölíratot, melynek kezdőbetűi a 13 vértanú neveinek kezdőbetűit adják vissza: »Pannonia Vergiss Deine Todten Nicht, Als Kläger Leben Sie! (Magyarország! Ne feledd halottaidat, mint vádlók

²⁶ Az események aprólékos ismertetését nyújtja *Tiszi Lajos* az Aradi vértanúk albuma c. id. kiadvány 120. és köv. l. — Politikai háttérükről *Károlyi Árpád*: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Bp. 1932; *Steier Lajos*: Haynau és Paskievich. Bp. é. n.; *Bartha Albert*: Az aradi 13 vértanú pörének és kivégzésének hiteles története. Bp. 1930. *Angyal Dávid*: Die Regierung Franz Joseph in den Jahren des ungarischen Freiheitskampfes: Bp. 1933.; *Hermann Egyed*; Ferenc József és 1849 október 6. Délvidéki Szemle 1942. 93. l.

élnék űk)«. ²⁷ Ebben az előadásban pusztán annyi a helyesbítendő, hogy a kezdőbetűk mindössze a kötél általi halálra ítélt vértanúk: Pöltenberg, Vécsey, Damjanich, Török, Nagy, Aulich, Knézich, Leiningen és Schweidel nevének kezdőbetűit tartalmazzák.

»Az aradi vértanúk« című ponyvafüzet (Bp. é. n. Uránia ny. 4. 1. 40.) híradása szerint már a kivégzés napján kezdetét veszi a vértanúk tárgyi hagyatékának, mint ereklyéknek gyűjtése is. Kiss Ernőről olvassuk itt, hogy »ruháit Aradon elkótyavetyélték, az aradiak egy része olcsón hozzájutott egy s más tárgyakhoz, melyet aztán később az aradi ereklyemúzeumnak engedtek át. Egy ottani úr a többi között Kissnek egy kékcsíkos fehér flanelöltözetét is megvette, melynek zsebében V. Ferdinánd magánlevele volt. Ebben meghagyja Kissnek, hogy bocsássa magát a hadügyminiszter rendelkezésére, lépjen át a magyar seregbe s legyen ott is híve »az ön jóakaró királyának«. ²⁸

Csak ez a bitófák tövéből kivirágzó kultusz magyarázhatja meg a tárgyi emlékek, ereklyék beláthatatlan sokaságát, amelyek az enyészettől megmenekülve különböző közgyűjteményekben és múzeumokban, elsősorban az aradi negyvennyolcas ereklyemúzeumban felhalmozódtak. Anyaguk jellemzésére kikapott példaként idézzük a Történelmi Bizottság centenáris kiállításának csupán Damjanich kivégzéséhez kapcsolódó anyagát: a kiállítás »Aradi termében« voltak láthatók a szekérdalok és saroglya abból az igásszekérből, melyen a törtlábú Damjanich János tábornokot a vesztőhelyre vitték; Damjanich összecuszkható nyugszéke; mankója, melyet a bitófához menet használt; bitófájának egy darabja a várbörtön hitelesítő nyilatkozatával; bitófacsiga, melyet a kivégzéseknél használtak; íróasztal, melyen a halálos ítéletet aláírták; kettős tintatartó öntöttvasból, amelyet az ítélet aláírásánál használtak; az ítélet kézirata; Damjanich koporsójának és csontvázának darabjai; hajfűrtje; tajtékpipája, pisztolykészlete; bilincsláncából készült vasgyűrű; végül az »Elvesztésem előtti ima« című kézirat, melyet a kivégzés napjára virradó éjjel írt. ²⁹ A népi kegyelet érdeklődésének hiányában ekkora anyag összegyűjtése sohasem lett volna lehetséges.

A kultusz középpontja természetesen maga Arad. Bár az országos gyűjtő munka Arad közvetlen környékére nem terjeszkedett ki, ³⁰ egyéb vidékek népé-

²⁷ Tiszi Lajos közlése az id. mű 147. l.; v. ö. Berzeviczy id. mű I. k. 200. l.; Sinkovics István és Varga Endre: 1848—1948. Centenáris kiállítás. Bp. é. n. (1948) 102. l.

²⁸ A füzet néhány politikai szempontból figyelmet érdemlő ponton helyreigazítja Tiszi előadását; szerzője jól értesültnek látszik, anyagát közvetlenül Aradról szerezte. A ponyvairalommal kapcsolatos értékes útbaigazításaiért ezúton mondok Borzsák Istvánnak halás köszönetet.

²⁹ Sinkovics—Varga id. mű 102, és köv. l. A Kolozsvárt létesített 1848-49. Orsz. Ereklye-Múzeum Aranykönyve. Kolozsvár 1892. 11. l. c. kiadvány tanúsága szerint sokáig őrizték a „szalmacsóvát Damjanich tábornok börtöne ablakából figyelmeztetésül arra nézve, hogy a tábornok halálra van ítélve.”

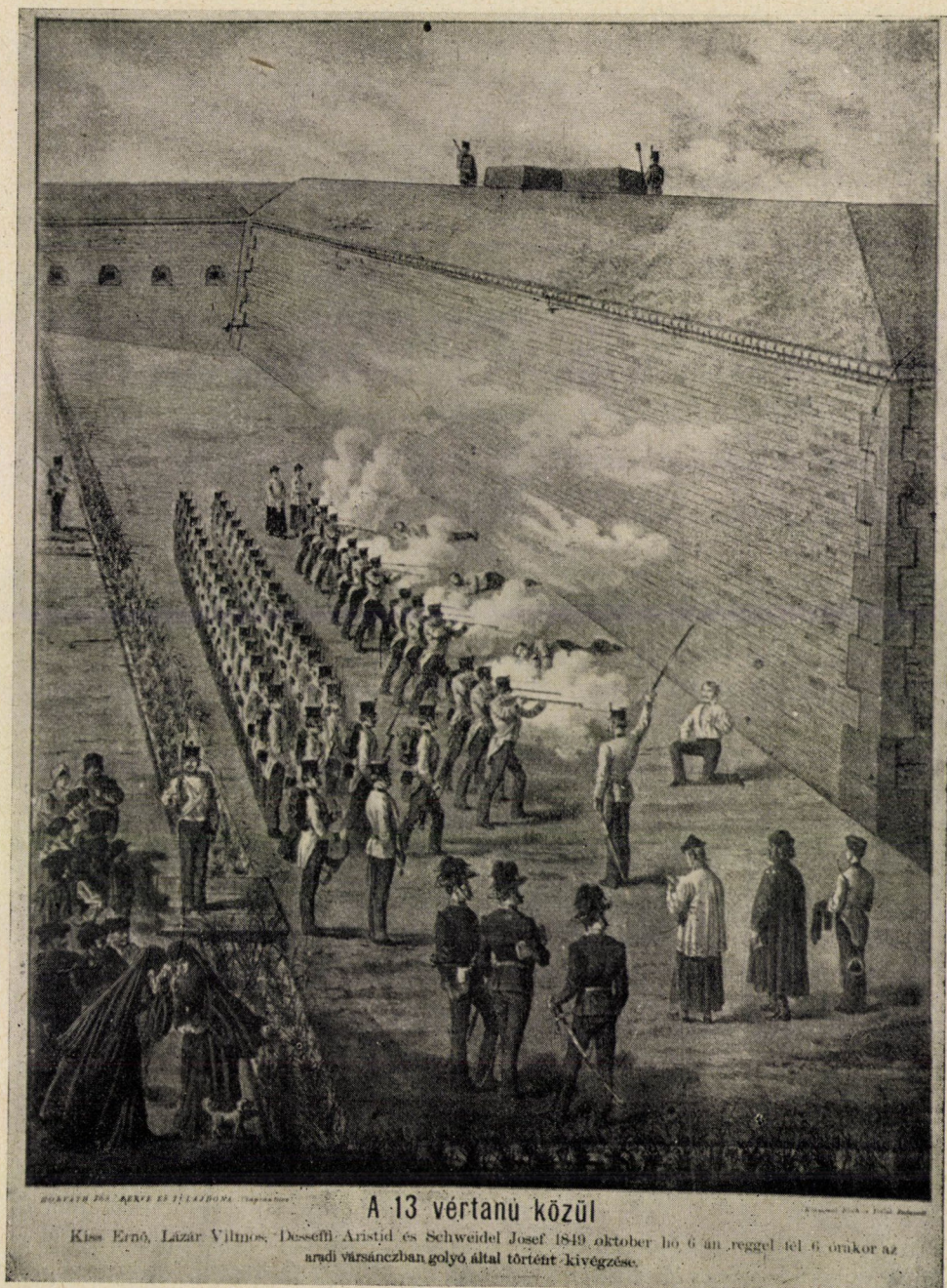
³⁰ Bartucz Lajos, Kollarov M. István és Somogyi Gyula: Arad vármegye és Arad szab. kir. város néprajzi leírása. Arad 1912. c. műve negyvennyolcas vonatkozású szöveget nem nyújt.

nek nyilatkozataiban mindmáig visszazengenek az egykori aradi emlékek. Az emlékező kegyelet egyik támasztéka az adatszolgáltatónál az aradi várban töltött katonaévek benyomása. »Ott töltöttem 7 évet az aradi várban, ahol a 13 vértanút kivégezték.« (Jnsz. XVII. 149. Hochstrasser P.), halljuk e nyilatkozatok során. »Katona is voltam Aradon« (Bo. XXXII. 12. Igaz M.); »Bödei 48-as volt, az öreg Hári, az, a meghat. Az emlegette, hogy Aradon ott vót, mikó a 13 vértanút elpusztították« (Za. III. 9. Sztankovszky I.); »Kűseje nem láccik a várnak, az aradi várná; én láttam, jártam arra. Nagy udvara van annak a várnak, vagy négyezren vótunk benne, aszt mög se kottyant« (Pe. XXXVII. 67. Csilléry K.). De hozzájárul Arad kultuszához a radnai kegyhely közelsége is: mint ismeretes, a város a búcsújárók csapatainak egyik kedvelt pihenőállomása. »Vótam Aradon, mikor a búcsúra mentem« (Bé. VI. 115. Bereczki I.), olvassuk ismételten. »Az anyám... Radnára ment s közben néztük meg a (vértanú-) szobrokat« (Bo. XXIX. 19. Fejes Zs. és J.). De függetlenül a kényszerű vagy önként keresett alkalmaktól, Arad, mint a vértanúk városa, Kossuth szavával »a magyar Golgotha«, önmagában is vonzza népünket. A város monográfusa nyomatékosan kiemeli az október 6-án felduzzadó idegenforgalmat, amelynek jelentős hányadát nyilván a környékbeli népi tömegek megmozdulása teszi ki.³¹ De messze vidékekről is akadnak látogatók. A kivégzés negyvenedik évfordulóján, 1889-ben, a nyolcvanéves Salamon István, 48-as honvédőrmester Csíkszeredából érkezik, »hogy kisírhassa magát azon a helyen, hol imádott tábornokai meghaltak«³². Fokozza a hely tömegvonzó erejét az 1890-ben országos gyűjtéssel létesített vértanú-emlék. »Aradon volt az anyám«, olvassuk. »Akkor építették a 13 aradi vértanú szobrait a várban.« (Bo. XXIX. 19. Fejes J. és Zs.). »Mikor az aradi vértanúk emlékét leleplezték, én ott vótam, hoztam is egy zsebkendőt, avval kötöttük le apám szemeit is, mikor meghalt. Ő mind ismerte őket«. (Bé. I. 136. Bertalan E.). Az aradi hagyomány legélményszerűbb elemei kétségkívül e személyi és helyi kapcsolatokból fejlenek ki.

Az egyre szélesebbre dagadó országos kegyelet hihetetlen bőségben termeli a másodlagos emlékeztetőket is és ezeknek anyaga ezernyi szállal kapcsolódik hozzá a közvetlen tapasztalásból sarjadó aradi hagyományhoz. E másodlagos külső ráhatások kamatoztatása a nép mohó érdeklődése folytán leplezetlen üzletszerűséggel folyik. Általában az emlékekből és emlékeztetőkből összeálló hagyomány az emlékezet kihagyásai és elcsuszamlásai s a fantasztikus torzítások ellenére a véres aradi nap eseményeinek benyomásait sok részletfinomságában, történelmileg hiteles formában is megtartotta s meglepő terjedelemben őrzi mind a mai napig.

³¹ Somogyi Gyula: Arad szab. kir. város és Arad vármegye közséégeinek leírása. Arad 1913. 69. és köv. l.

³² Lukácsy Miklós: Az október hatodiki gyászünnepélyek. In: Aradi vértanúk albuma. c. id. mű 183. l. és Szőlősy Károly: A szobor története. Ugyanott. 191. és köv. l.

12. Horváth József könyomata négy aradi vértanú kivégzéséről (Pest)

Az aradi vértanúkra emlékeztető anyagból különösen jelentőségteljesnek kell tartanunk a népszerű ábrázolások és népszerű kiadványok összefüggő csoportját.

A vértanúk kivégzésének ábrázolásai sorában külön helyet foglalnak el a Kreith Béla-féle 1848—49-i aradi »Ereklyegyűjtemény és Kossuth-muzeum« képtárának alkotásai, amelyeket az alkalmi látogatók hosszú sora szemlél végig évről évre s amelyeket Kacziány Géza: »Magyar vértanúk könyve« című műve is felhasznál (Bp. 1906.). E kötetben külön színes műmellékletek tárgya: »Az aradi tizenhárom a vérbírótság előszobájában« (4—5. l.); »Négy aradi vértanú agyonlövétése« (84—85. l.); »A kilenc aradi vértanú felakasztása« (96—97. l.). Ezekhez járul még további három egészlapos szövegekzi kép: »Damjanicsra kerül a sor« (89. l.); »Kivégzés után« (91. l.); »Naplemenetkor a bitók alá ásott gödrökbe temetik a német hőhérok a meztelenre vetkőztetett hősokeket« (93. l.) címen. A rendkívül kapós kiadvány sokat tett az ereklye-muzeum kissé iparszerűen készült festményeinek népszerűsítésére.

A megrázó tárgy azonban nemcsak az ereklyemúzeum művészegyűttesét ihleti. A népszerű kő- és olajnyomatok nem kevésbbé fontos szerepet kapnak a tizenhárom emlékeztetőnek fenntartásában. A vértanúk kivégzésének különösen két népszerű ábrázolása figyelemreméltó.

a) Horváth Jós. terve és tulajdona: »A 13 vértanú közül Kiss Ernő, Lázár Vilmos, Dessefi Aristid és Schweidel József 1849 október hó 6 án reggel fél 6 órakor az aradi vársánczban golyó által történt kivégzése.« Bolch és Pollak. Budapest. Könyomat. 635x485 mm. Országos Magyar Történeti Muzeum Történeti Képcsarnoka. T. 5082 lelt. sz. (12. kép.)

b) Thorma János ismert festményéről készült olajnyomat: »Az aradi 13 vértanú kivégzése.« Könyves Kálmán kiadása. Kiskunfélegyházi Kiskún Muzeum. Lelt. sz. n.³³ Nagy sikert aratott eredetijét Thorma politikai okokból tudvalevőleg csak tíz évvel elkészülte után, 1906-ban állíthatta ki a Múcsarnokban. (13. kép.)

Mindezek az alkotások magával a véres rémtettel állítják szembe a nézőt: eldördülő fegyverek előtt összeroskadva, gonosztevőkként akasztófák tövébe állítva, vagy éppen akasztófára húzva mutatják be a magyar nép rajongva szeretett hőseit. Látásuk ma is riaszt és felháborít; érthető, hogy terjesztésüket mind az önkényuralom, mind a kiegyezés korának kormányzata tiltja vagy aggódva figyeli. De érthető az is, hogy népünk komor emlékeztetőként fogadja és őrzi őket.

Az ábrázolások második csoportjaként a vértanúk arcképeinek különböző könyomatú változatait kell említenünk. E kiadványok rendkívüli kelendőségét éppen a fennmaradt idevágó változatok sokfélesége mutatja. Az Országos

³³ A Kiskun Múzeum idézett anyagát Mezösy Károly szífvességből ismerem.

13. Thoma János festményének olajnyomata: Az aradi vértanúk

Magyar Történeti Múzeum Történeti Képcsarnokának gyűjteményében a tizenhárom vértanú arcképének következő nyomatai találhatók.

1. Gerhart Henrik : »Arad (October 6. 1849)«. Nyomda és kiadó tulajdonos — Margarethen Grüngasse 32 szám Bécsben, Kőnyomat. 287x460 mm. T. 8063 lelt. sz.

2. Gerhart művének változata. »Arad (October 6. 1849)«. Nyomda és kiadótulajdonos — Margarethen Grüngasse 32 szám Bécsben. Kőnyomat. 510x417 mm. T. 8652. lelt. sz.

3. Gerhart művének színezett változata. »Arad (Oktober 6. 1849)«. Nyomda és kiadótulajdonos — Margarethen Grüngasse 32. szám Bécsben. Kőnyomat. 630x494 mm. Lelt. sz. nélkül.

4. Névtelen : »Aradi vértanúk (October 6. 1849)«. Kiadó Planck Antal Bécsben Kirchengasse 12. Kőnyomat. 630x457 mm. T. 7538. lelt. sz.

5. Névtelen : Felirat n., impr. n. Kőnyomat. 440x327 mm. Lelt. sz. nélkül.

6. Névtelen : »Aradi tizenhárom vértanúk.« Lith. műint. Lengyel Lipót Arad. Kőnyomat. 626x460 mm. T. 8845. lelt. sz.

7. Névtelen : »Arad 1849 október 6.« Az 1848/49-i ereklýe-múzeum tulajdona. Budapest, Károly körút 3. Kőnyomat. 760x540 mm. T. 8847. lelt. sz.

8. Az előbbi változata : »Arad 1849 október 6.« Az 1848/49-i ereklýe-múzeum tulajdona. Budapest, Károly-körút 3. Kőnyomat. 657x488 mm. T. 8849. lelt. sz.

9. Barabás Miklós : »Aradi vértanúk (October 6. 1849)«. Eredeti képek után rajzolta —. Pesten. Nyomt. 's kiadta Kutasi Imre Debrecen. 637x485 mm. Lelt. sz. n.

10. Zala György : A tizenhárom tábornok érem-arcképe az aradi vértanúk emlékszo-brán. H. n., é. n., impr. nélkül. 514x373 mm. Lelt. sz. n. Folyóirat-kivágás.

E népszerű könyvmatos kiadványok sorát kiegészíti egyes további különleges arcképábrázolások csoportja.

a) A kiskunfélegyházi Kiskun Múzeum őrzi annak a régebben igen elterjedt hármasképnek egyik példányát, amely szemben nézve az aradi tizenhárom vértanú arcképeit, a vértanúk képére merőlegesen ráillesztett üvegcsíkok képsávjainak egybemosódó sorozatán pedig balról nézve Petőfi búcsúját, jobbról nézve Kossuth arcképét mutatja. A vértanúknak itt alkalmazott arcképei a fent idézett kiadványok egyikével sem azonosíthatók, viszont a kivitelezés technikája és a rongált impresszum alapján nagyon valószínűnek látszik, hogy Gerhart bécsi műhelyéből származnak, amely, úgy látszik, e könyvmatok forgalmazásában központi jelentőségű (14. kép).

b) A tárgykör rendkívüli hatásosságát bizonyítja végül a »Pataki-féle képes tanórarend« 12. számú órarendlapja, amelyet a »Sylvester Rt., Bpest« jelzésű cég nyomtat és népszerűsít. Ez az órarend, amelynek nyomása a két

14. Gerhart könyomata: Az aradi vértanúk

EMLEKEZZÜNK! 1849. OKT. 6.
PATAKI-FELE KÉPES

TANÓRAREND

12 sz. HAZÁÉRT MEGHALNI DICSŐSÉG.

“CSAK TÖRPE NÉP FELEJTI ÖSNAGYSÁGÁT
CSAK ELFAJULT KOR HŐS ELŐDÖKET
ALELKES ELJÁD ŐSEI SÍRLAKÁHOZ
S GYUJT RÉGI FÉNYNÉL SZÖVÉTNÉKET”
RÁDÓ SÁNDOR

ARAD

Újépület Kufstein Józsefstadl Lipótvár

Björnsäter St., Skott. - F. A. Pataki: Képek

15. A Pataki-féle képes tanórarend

világháború közötti évekre tehető, s amelynek egyes példányai napjainkig forgalomban vannak, »Emlékezzünk! 1849. okt. 6.« címen bemutatja az aradi kivégzések színterét az akasztófákkal, közli a vértanúk, valamint Batthyány Lajos miniszterelnök arcképeit, az önkényuralom rosszemlékű börtöneinek — Újépület, Kufstein, Josefstadt, Lipótvár — képeit; végül némi szerény teret szán az órarendi bejegyzéseknek is. Hasonló kiadványok által az aradi vértanúk balsorsára emlékeztető ábrázolások egyre újabb ifjú nemzedékek képzeletét mozgatják meg, érzéseit kavargatják fel (15. kép).

A mondottak alapján önként értetődik, hogy a népszerű ábrázolásokhoz ebben a tárgykörben szorosan paraszti népművészeti alkotások is csatlakoznak, amelyek vallomásszerűen mondják el, mit jelent népünknek e szó: Arad. A vértanúk e paraszti ábrázolásai sorából kiemelkedik egy veszprémmegyei bot karcolt és spanyolozott arcképsorozata, az Országos Néprajzi Múzeum 103788 lelt. sz. darabja. Egy-egy virág köré fűzött levélsokorból emelkedik ki a karéjosan elhelyezett nevek fölött az egyes tábornokok leegyszerűsített, csupán a leglényegesebb vonásokra szorítókozó arcképe. A boton laza szétszórt-ságban foglalnak helyet e jelvénytől kiképzett arcképek az önkényuralom korára vonatkozó néhány további ábrázolás kíséretében. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az arcképek mintájára is utalhatunk: a kiskunfélegyházi múzeum hármasképének bécsi ábrázolásai szoros párhuzamot mutatnak a veszprémmegyei bot vértanú-képeivel. Megközelítő méretükkel, arcvonásaikkal, ruhájuk jellegével a megegyezések hosszú sora állapítható meg képről képre a könyv és a bot ábrázolásai között. Az egyetlen szabályszerűen jelentkező különbség mindössze annyi, hogy a bot karcolásai a könyv arcképeinek tükörképei; ez a körülmény valószínűleg a népi rajztechnika egyik sajátos fogásából következik. A tizenhárom tábornok arcvonásait először nyilván áttetsző papírra másolja át írónnal a bot díszítője. Majd a papirost az írónyomokkal jelzett lapjával a botra göngyölíti úgy, hogy az arckép a botnak a karcolásra szánt helyére essék. Végül a papíros hátlapján a vértanúk arcvonásainak nyomán kemény, hegyes tárgyat húz végig, hogy így az írón festékanyagát a botra nyomja át. Csak ezután az előnyomtatott művelet után kerül sor a vértanúk arcvonásainak bekarcolására, a tükörábrázolások létrejöttéből a technikai fogásból következik. De önként adódhat akkor is, ha a faragó pásztor a mintául választott nyomtatott arcképet kivágja és a botra csavarva körülrajzolja. Így természetesen a nagyítás vagy kicsinyítés művelete is könnyebben végezhető. Nem vitás, hogy csak hosszú, szeretetteljes foglalatzkodás eredményeképpen jöhetett létre e sajátos népművészeti alkotás, az aradi vértanúk képével ékes bot, a vértanúk könyvatos és paraszti ábrázolásai közt fennforgó összefüggéseknek e szemléletes bizonyítéka. (16—28. képek; Csikós Tóth András rajzai.)

Bár az adatközlések az aradi hagyományt már messze virágkorán túl, hanyatlásának nyilvánvaló korszakában rögzítik, mégis alig van a magyar

multnak még egy eseménye, amelyet oly gazdag emlékanyag, oly pontos ismeret-készlet jelez parasztságunk történeti tudatában, mint a vértanúk balsorsa. Csak néhány kiragadott példán szemléltetjük itt tételünket egyes paraszti nyilatkozatok és idevágó népszerű történelmi munkák szövegének és adatainak párhuzamos szembeállításával. Ilyen elsősorban a Varga Ottó szerkesztésében kiadott népszerű díszmű, az »Aradi vértanúk albuma« (a továbbiakban AA), amelynek első kiadása Aradon, további négy kiadása Budapesten látott napvilágot 1890 és 1902 között, tizezret meghaladó példányszámban;³⁴ ilyen Gracza György népszerű füzetes kiadványa, »Az 1848—49-iki magyar szabadság-

16—18. Veszprém megyei pásztor botjáról. (Rajzolta Csikós Tóth András)

harcz története«, (a továbbiakban G.) hasonlóképen az 1890-es évekből;³⁵ ilyenek továbbá Hamvay Ödön Damjanich-kiadványai: Damjanich János élete, története (Második kiadás. Bp. 1909) és Damjanich levelei nejéhez (Bp. 1910); végül ilyen Kacziány idézett kiadványa is. E kiadványok közlései közvetve vagy közvetlenül kétségtelenül utat találnak parasztságunkhoz is. Fokozottan áll ez a tárgykörünkbe vágó ponyva-históriákra: Szabó Antalnak »Az aradi gyásznapi emléke« c. füzetére (Bp. é. n. 32 l. Nép-Könyvtár 18. sz.), a névtelen szerzőtől származó, idézett kiadványra, »Az aradi vértanúk«-ra (Bp. é. n. Uránia ny. 4 l. 4°); végül »Az aradi gyásznapi, vagy: az 1848/9-iki szabadságharc 13 vértanúja« (Bp. 1893. Rózsa K. és neje 8 l. 16°) c. versezetre is. E feltételezhető népi olvasmányok anyaga szételemezhetetlenül szövődik össze a paraszti szájhagyománnyal; amit azonban parasztságunk valóságghú történeti ismereteinek érzékeltetésére az alábbiakban összefoglalunk, csak a paraszti

³⁴ V. ö. Szinnyi: Magyar írók XIV. 907.

³⁵ V. ö. Szinnyi: Magyar írók III. 1401.

értésülések viszonylagos hitelének szemléltetése végett, s nem forrásösszefüggések tisztázása céljából vetjük össze Varga és Gracza közléseivel.

Paraszi adatközlések :

Mester Antal, 80 éves, Adony :
Az aradi 13 a közös hadseregbe szolgált, mint kisebb tiszt, hadnagy, főhadnagy,

oszt, mikor hallották, hogy a magyarok ellen harcolnak, hát átjöttek és itt tábornokok lettek.

Azért voltak olyan fiatalok. (Fe. I. 42. Dr. Nagy Sándor).

Öreg Hidi Balogh István, Békés :
A tizenhárom hős tábornok azt mondta az orosz fővezérnek, hogy arról a környékről távolítsák el az osztrákot, nehogy azt mondják, hogy az osztrák győzött le minket. De látta az orosz tábornok, hogy milyen elszánt emberek ezek a magyarok és ha nem teszi meg ezt és megtámadja őket, képesek egy szálig elpusztulni. (Bé. I. 13. ifj. Ligeti L.).

Csüllög Gergely, 84 éves, Vésztő :
Annyit hallottam, hogy Világoson rakták le a fegyvert, a 13 aradi vértanút ott fogták el

Népi olvasmányok :

(Az AA. szerint a 13 közül 1 hadnagy, 6 kapitány, 3 őrnagy, 2 alezredes, 1 pedig ezredes volt. — Passim)

A nyugalmazott császári kapitány mint őrnagy belépett a magyar honvédseregbe (AA 42.1.) ; a császári seregekből a honvédséghez átlépett (AA. 63. 1.) ; a magyar minisztériumnak ajánlotta fel szolgálatát (AA. 78 1.) ; »Szegre akasztom osztrák kardomat, magyar vagyok, hazámmal tartok« (AA. 85.1.); följajánlotta kardját hazájának (AA. 81.1.) stb.

(Az AA. szerint a tizenhárom közül 4 harmincadik, 5 negyvenedik, 4 ötvenedik életéve fölött járt. — Passim)

»inkább fogom egész hadtestemet egy bár mekkora túlerő elleni ketségsbeesett csatában megsemmisíttetni engedni, mintsem oly ellenség előtt tegyem le a fegyvert, kit oly sokszor és csaknem minden alkalommal mi vertünk meg.« (Görgey levele Rüdigerhez augusztus 11.-én. — G. V. k. 1156.1.)

(G. szerint a tizenhárom közül kilenc Világosnál esik fogságba. — V. k. 1158.1.)

a Bohus Antalné kastélyába...
(Bé. XIII. 358. Diószegi V.).

... a parkkal övezett Bohus-kastély; ott szállott meg a törzskarával Görgey, szívesen fogadva a vendégszerető házigazda és ... neje, Bohus-Szőgyéni Antónia által (AA. 117.1.)

Bablena Ferenc, 82 éves, Rimóc:
Azok biztak abba, hogy megkegyelmez Ferenc Jóska (No. XX. 37. Bakó F.).

Mindnyájan rövid idő múlva szabadsulást reméltek (AA. 118.1.)

Bangha Géza, 74 éves, Alsószigetköz:
Négyet agyonlőttek, a többit felakasztották. (Gy. II. 17. Kázmér M.).

21-én Kisst golyóra, Vécseyt akasztófára ítélték; 26-án a többi fölött ítélték és pedig Schweidel kivételével valamennyit akasztófára... Dessewffy és Lázár szintén golyóra »kegyelmeztetett«, (AA. 119.1.)

Puskás Ernő, 63 éves, Karcag:
Október 6.-án... lőtték agyon őket a várárokbán... (Jnsz. IX. 17)

(A golyóra ítéletekről:) a menet a vár északkeleti 6-ik számú kapuján kiérve a közeli első sánczba jobbra bekanyarodott s megállapodott (AA. 135.1.)

Halász János, 82 éves, Sára:
Kiss Ernőt vállon találta a golyó, hát térdre bukott, osztán egészen a fülébe dugta a puskát, úgy lőtte le. (Ze. XXII. 11. Dégh L.).

A 12 fegyver egyszerre durran... Kiss Ernő most is mozdulatlanul ott térdel... a golyó csak vállát fúrta keresztül! A legnagyobb sietéssel odarohan három közlegény s közvetlenül elébe állva, rásüti fegyverét. (AA. 136.1.)

Mészáros Ferenc, 69 éves, Csengőd:
Aradon felállítottak egy sor akasztófát. (Pe. VIII. 3. Aukner T.).

A kilencz oszlop három-három lépésnyi távolságra volt egymástól felállítva. (AA. 139. 1.)

Csüllög Gergely, 84 éves, Vésztő:
Gróf Leiningen-Vesterburg Károly derék egy ember volt, az angol Vilma (!) királynénak vérbeli rokona volt, azt is felakasztották. (Bé. XIII. 358. Diószegi V.).

Leiningen... rokonságban áll a Szász Koburg-Gotha családdal és ez úton sógorsági viszonyban a ma is uralkodó angol királynővel. (AA. 78. 1.)

Maka Károly, 55 éves, Gyöngyöspata: huszár Károly azt mondta: — mi nem vótunk okai, nem szabad vóna ezt velünk cselekedni (He. X. 30. Luttor M.).

Bernát Mihály, 62 éves, Gyöngyöspata: Egy eltört lábút meg kocsin vittek az akasztófára (He. X. 19. Luttor M.).

Maka Károly, 55 éves, Gyöngyöspata: Damjanich... akkor is szivarozott (He. X. 30. Luttor M.).

Fehér Géza, 72 éves, Nagyvisnyó: Damjanich... az akasztásnál kérte, hogy utoljára hagyják, mert a csatában elől szokott járni. (Bo. XVI. 7. Barabás J.).

Csüllög Gergely, 84 éves, Vésztő: Damjanich János ezt mondta: »vigyázz hóhér, fel ne borzold a szakállamat, mert ennek gondját viseltem.«

el volt törve a lába, felborult a kocsija, akkor tanított két csikót és felborult, egy olyan fatuskóba.

Mankón ment a bitófa alá.

A felesége Mácsán lakott.

Egyszer irt a feléségének a börtönből: Drága Emiliám.

(Leiningenről:) »engedelmet kér, hogy a katonasághoz néhány szót intézhessen... ezen felőlem terjesztett hírt ünnepélyesen rosszlelkű, aljas rágalomnak nyilatkoztatom.« (AA. 143.1.)

...Damjanich...ki lábtörés miatt a g. k. lelkész s egyik őrtől vezetettet, és kit egy ott készen álló ronda parasztszekérre emeltek. E szekér egy fazekasvarsándi magyar paraszté volt, ki e célra oda rendeltetett és sirva hajtotta lovát. (AA. 138. 1.)

Damjanich az egész úton szivarozott. (AA. 139. 1.)

»Azt gondoltam már, hogy én leszek az utolsó, ki a csatában mindig az első voltam.« (AA. 144. 1.)

»Kérem vigyázzon a szakállamra, össze ne kuszálja, az mindig kedves volt előttem.« (AA. 146. 1.)

Komáromban... lovai egy sáncztöltésen megbokrosodván, oly szerencsétlenül ugrott ki a kocsiból, hogy lábát törte. (AA. 74. 1.)

két mankója segélyével...néhány lépést tesz előre s megáll. (AA. 144. 1.)

Csernovics Péter...haza nem tér Mácsára. (AA. 151. 1.)

(Damjanich imájában:) »Szegény Emiliám« (AA. 131. 1.)

Csak két éves házasok voltak.

Csak három évi jegybenjárás után vezethette oltárhoz alig egy évvel a forradalom kitörése előtt. (AA. 64.1.)

Damjanich szerb vallású volt, de jó magyar érzésű volt. (Bé. XIII. 358. Diószegi V.)

»Rác vagyok vallásomra, de mint rác meghalni nem akarok« (AA. 132. 1.)

Mészáros Ferenc, 69 éves Csengőd: Hajnalban csinálták...mikor a harang szólt,

(Az AA. 135. 1. szerint a golyóra ítélteket fél hat órakor, az akasztásra ítélteket fél hétkor végezték ki.)

az aradi asszonyok végigsírták az éjszakát, fent maradtak és imádkoztak. (Pe. VIII. 3. Aukner T.).

Mindenki sirt és imádkozott. (AA. 147. 1.)

Üveges Péter, 78 éves, Varbó:

Mai napig keresik az aradi vértanúk hulláját, mégse találják. (Bo XXXII. Igaz M.)

A tizenhárom közül hét ismeretlen sírban porladozik. (AA. 154. 1.); mintegy 250 ölnyi területen történtek próbaadások, de eredmény nélkül (egyedül Pöltenbergért!) — (AA. 154. 1.)

Petruska János, 77 éves, Biri:

A családjai úgy lopdosta el őket éjjel és elásta. (Szab. II. 28).

A holttesteknek titokban történő elvitele előtt a katonai hatóság szemet huny. (AA. 149.)

Nem vitás, hogy e közlések terjedelmük és minőségük szerint egyaránt különleges jelentőségűek a paraszti történeti tudat alakulásának vizsgálata szempontjából. A szemlélő előtt az aradi vérengzésnek nemcsak meglepően hiteles, de az átlag-értelmiség idevágó ismereteit jelentősen meghaladó részletgazdagságú képe bontakozik ki itt a paraszti adatközlések alapján. Parasztságunk e szerint nyilvánvalóan szorosabb érdeklődéssel, több benső együttérzéssel tekinti át a gyűjtés idején a szabadságharc bukásának tényét és következményeit, mint az értelmiség. A nép ügyéről lévén szó, a küzdelem emléke mélyebbre vésődik, legalább is a parasztság egy értékes részének emlékezetében, bensőségesebben foglalkoztatja gondolkodását, frissebb mozgásban tartja érzéseit. Még oly eleven külső ráhatások, propagatív, szórakoztató vagy éppen kegyeletes emlékeztetők figyelembevételével is megállapítható így az aradi gyásznapok kérdéskörében a paraszti emlékezésnek magasabbfokú fogékonysága, közvetlenebb érdekeltsége. Bár tehát a tizenhárom tábornok vértanúságával kapcsol-

latban az országos néprajzi gyűjtés nem szolgáltat olyan adalékokat, amelyek a történetírás előadását kiegészíthetnék, az aradi események utózengejét a paraszti emlékezetben kivételesen széles terjedelemben igazolja.

A kivételes jelentőségű közléseket, ismételjük, parasztságunk egyik értékes hányadának köszönjük. Nem kevésbé tanulságos azonban a hiteles és részletező beszámolóik mellett a töredékes, hézagos vagy új összefüggésekre utaló paraszti közlések rendkívüli gazdagságú tömkelegének áttekintése sem,

19—21. Veszprém megyei pásztor botjáról. (Rajzolta Csikós Tóth András)

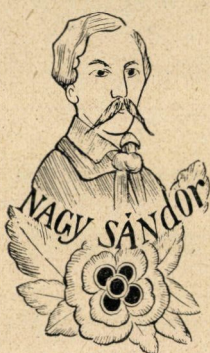
amely fejlődésével a néphagyomány életének általános törvényszerűségeit sok meglepő részletfinomságban szemlélteti.

A hagyomány dominánsai

A hagyomány százéves multjához képest a történelmi hitelű paraszti közlések mégoly tanulságos sorozata is csak kivételnek számít. Az adatszolgáltatások túlnyomó hányada a hagyományt már a sűrítésnek és stilizálásnak abban a sajátos állapotában rögzíti, amely a gazdaságosságra és egyben költőien tiszta, áttetsző formára törekvő paraszti emlékezés mechanizmusának sajátossága. Az egyszerűsítő, tömörítő folyamat tanulságosan szemlélteti az aradi hagyomány anyagán, mint igyekszik a paraszti gondolkodás az események lényegét néhány domináns mozzanatában összefoglalni, a történetek lényegét jól áttekinthető képletté rendezni. A hagyományozódás állandó folyamatában szükségszerűen és mindenütt lezajló jelenség számos jellemző részletmozzanatában figyelhető meg itt parasztságunk Aradra vonatkozó közlései nyomán.

A probléma lényegét legtisztábban a negyvennyolcas országos gyűjtésnek arra a kérdésre adott válaszai szemléltethetik, kit is terhel a felelősség az aradi vértanúk kegyetlen meggyilkolásáért? A hóhér mellett felöltlenek előttünk a hóhérok: a németek, osztrákok, a kormányférfiak, a politikai élet cselszövői

s maga az uralkodó. Együtt valamennyiükben egy teljes politikai rendszert ültet az emlékezés a vádlottak padjára, amely következetes kegyetlenséggel iparkodik az országot százados lefokozottságának kényszerű állapotában megtartani. »A vezértábornokokat kivégezték a németek« (Au. XVI. Irányi L.), olvassuk; »az osztrákok kivégezték a 13 aradi vértanút« (Au. XV. 20. Irányi L.); »Ki is vót a királyné, azt hiszem Zsófia, mert a 13-at az akasztatta fel« (Bé. I. 136. Bertalan E.); »a Ferenc Józsefné akkor a 12 vértanút felakasztatta« (Ze. XXI. 1. Igaz M.); »az ördögtől elkárhoztatott Jellasics« akasztatta fel őket (Pe. XLII. 15); »Görgey nevű volt, aki kivégeztette« (Ze. XXXII. 168. Igaz M.); »Ferenc Ferdinánd akasztatta fel a 13 aradi vértanút« (Ba. VII. 6. Irányi L.); »Ferenc Jóska mind kivégeztette« (Bo. XXXV. 31. Orosz G.); »Ferenc Jóska csinálta« (Be. V. 139. Babus J.); »a tábornokokat fölaggatta« Ferenc

22—24. Veszprém megyei pásztor botjáról. (Rajzolta Csikós Tóth András)

Jóska (Za. III. 53. Sztankovszky I.); »a vértanúk kivégzésében is ő volt a mester« — Ferenc Jóska (Bo. XVI. 7. Barabás J.) stb. Mindazok azonban, akiket ez a felelet sor az aradiak kivégzésében elmarasztal: az osztrák, a német nép, a későbbi trónörökös nevén említett Ferenc Károly, s felesége, a királynővel összecserélt Zsófia főhercegasszony, mint a kamarilla alakjai, a harcot kihívó Jellasics és maga az uralkodó, — aránylag távolról osztoznak a felelősségben. A nép emlékezetében velük szemben érthetően más valaki nyomul előtérbe s válik központi jelentőségében dominánssá; az, aki mint közvetlen intézkedő szerv részes a vértanúk kivégzésében: — Haynau.³⁶

A népi közmeggyőződés szerint történelmünknek ez a vértől csöpögő alakja, aki már a magyar események előtt oly vadállati kegyetlenséggel veri le az olasz felkelést, hogy »bresciai hiénának« nevezik el, viseli a felelősség oroszlánrészét. Az országos gyűjtés során elhangzott nyilatkozatok mintegy 60 százaléka vallja: »A tábornokokat Haynau végeztette ki« (Bé. XV. 78.

³⁶ Tömör jellemzését adja Hermann Egyed id. tanulmánya.

Bereczki I.), »az a vad tigris fenevad« (Bé. I. 135. Bertalan E.); »a császári hiéna« (Bo. XXI. 78. Nagy Dezső és Német S.); »akit hiénának is neveztek kegyetlensége miatt« (Csa. I. 156. Dávid—Hegedűs); »egy osztrák kutya, valami rettenetes állatember« (Bo. XXVI. 74. Szolnoky L.); »Haynau volt a bíró« (He. XIV. 54. Juhár Antal); »Haynau vezényelt« (Pe. VIII. 3. Aukner T.); »a főhőhérja a németeknek« (Csa. IV. 12. Dávid — Hegedűs); »Haynau az hőhérjuk volt a tábornokoknak« (Ze. VI. 51); »Haynau volt akkor a főparancsnok és azt mondják nevetett közben« (Pe. XXXI. 5.); »nem is volt ember az az osztrák« (Pe. XXIV. 24. Solymos E.); »azért kapta mint vérdíjat itt Szalkánál azt a kastélyt« (Szab. II. 4). Alakja így szorítja hátterbe mindazokat, akiket az aradi eseményekkel kapcsolatban a vád terhel, mint a valamennyiök vállalta szerep, az embertelen bosszúállás megtestesülése. Hogy éppen ő lett a vándló népi emlékezésben dominánsa, abban szemellát-

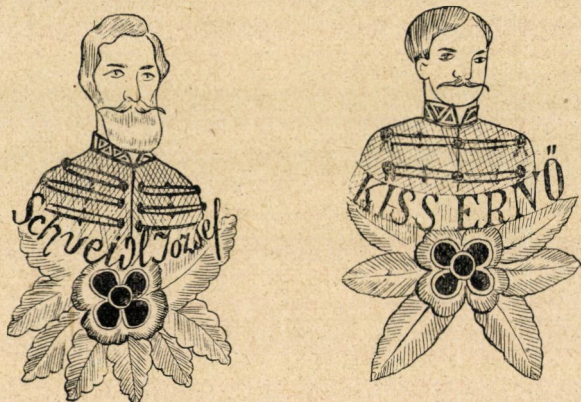

25—26. Veszprém megyei pásztor botjáról. (Rajzolta Csikós Tóth András)

hatóan a »bresciai hiéna« elnevezés is részes; ez az elnevezés viszont — mint kívülről be- és fölülről leszűrődött mozzanat — ismét a hagyomány gondozottságára utal.

A paraszti emlékezésnek e domináns elemeket kereső gazdaságossága jól megfigyelhető azonban azon a sajátos átalakuláson is, amelyen magának a tizenhárom hősnek alakja esik át a hagyomány százesztendős életében. Amennyire szilárd alapja az emlékezésnek a tömegmészárlás okozta országos megrendülés, amilyen általános a »tizenhárom vértanú« emlegetése, annyira szükségszerűen adódik éppen a kivégzéseknek e magas számából a paraszti emlékezet megtorpanása is. Már a tábornokok nevének pusztá bevésése sem könnyű feladat. »Tanultuk az iskolában ezeket a neveket, el kellett mondani, nem tudom elmondani«, halljuk a jellemző nyilatkozatot (To. VIII. 46). Így adódik az a különös helyzet, hogy míg az egyes tábornokok nevét hősi diadalaik külön-külön a mai napig is fenntartották, halálukkal kapcsolatban e nevek

elhomályosultak. A tizenhárom tábornok emléke eleven, míg nevük lassan feledésbe merül. Az országos gyűjtés során elhangzott nyilatkozatok közül mindössze egy említi hat kivégzett vértanúnk: Damjanich, Kiss, Nagy, Pöltenberg, Dessewffy, és Lázár nevét; (Ze. XXII. 11. Dégh L.); további három nyilatkozat négy-négy tábornok nevének említésével emelkedik ki (Fe. II. 112; Fe XI. 146. Juhár L. és No. IV. 36. Bakó F.). Ezek a népi emlékezet legnagyobb teljesítményei. Általában a bizonytalankodásnak kézzelfogható jelei mutatkoznak a vértanúk nevének visszaadásában. Damjanich helyett Damjanovichot is emlegetnek (mint Be. V. 58. Babus J.), a huszárcsapatok élén vitézkedő Vécsey Károly neve Huszár Károlyrá alakul át (He. X. 30. Luttor M.), Leiningen nevét nem egyszer Leiningen alakban halljuk viszont (így Ko. I. 4. Aukner T.), s ugyancsak Leiningen neve egy alkalommal — minden kegyelet ellenére — »k' a fene tudja Károly« megjelöléssel is előfordul (Be. V. 58. Babus J.). Számos alkalommal olyan hadvezéreket is emlegetnek az aradiak között, akiket jó

27—28. Veszprém megyei pásztor botjáról. (Rajzolta Csikós Tóth András)

csillaguk a vértanúk sorsától megóvott; így Klapkát, Bemet, sőt Görgeyt (így Za. IV. 53. Vajkai A. és Bo. XXVI. 74. Szolnoky L.). Van rá eset, hogy a vértanúkról szólva a béna karú Bem apót és a törött lábú Damjanichot téveszti össze valaki s úgy véli, »Bem apót, a féllábút, kocsin vitték kivégezni« (He. X. 104. Luttor M.). Két tábornok: Lahner és Knézich nevét egy alkalommal sem elevenítik fel a nyilatkozatok a vértanúk között, Vécsey a jelzett bizonytalan adaton kívül csak további egy említéssel szerepel, s ugyancsak egy-egy alkalommal kerül elő az aradi tábornokok sorában Aulich, Dessewffy, Török és Schweidel neve. Így voltaképpen csak Nagy Sándor, Kiss Ernő és Leiningen-Westerburg (e teljes nevén csak egyetlen nyilatkozat — Bé. XIII. 358. Diószegi V. ismeri) alakját helyezi el a népi emlékezés több-kevesebb biztonsággal az aradi vésznapok hősei között; s mindennek előtt — Damjanichot.

Damjanich

Damjanich János az aradi vértanúk domináns egyénisége parasztságunk emlékezetében. Alakjában foglalja össze népünk mindazt, ami az eseményekben lényeges. Ragyogó vitézségét, rendkívüli lelkierejét, az utolsó pillanatokig

29. Egy ismeretlen eredetű faragott botról. (Rajzolta Csikós Tóth András)

elevenen pezsgő szellemét, forró szabadságszeretetét és lenézését a nemtelen ellenséggel szemben — személyében látja testet öltve a hagyomány. Egyéniségének jelentőségét haditettei mellett nyilván kivégzésének különös körülményei is kiemelik: törött lába megsokszorozza az utolsó órák szenvedéseit, kocsin vitték a vesztőhelyre, mankón ment az akasztófaig s mint a bűnösök egyik legbűnösebbjét, utolsóelőttinek adja hóhérékre a rémuralom, hogy társai

sorsának látása is tetézzé szenvedéseit. Hozzájárul mindezekhez bátor szókimondása is : a hatalom képviselőinek tetteit az utolsó percekig kesernyés humorú bíráló megjegyzésekkel kíséri. E körülmények folytán lesz a véres hősök hősevő. Rendkívüli népszerűségével egyetlen vértanú-társa sem vetekedhetik. Az aradi események egyszerű emlegetése során legtöbbször Damjanich neve bukkan fel a népi nyilatkozatokban ; lelkierejét annyira jellemző mondása, amelyet hóhérjához intéz, amikor a kötelet nyakába teszi : »fel ne borzold a szakállamat, mert ennek gondját viseltem« (Bé. XIII. 398) — mint anekdotikus szállóige tér vissza a népi emlékezések hosszú sorában ; a Damjanich kivégzéséről szóló nótát pedig nem kevesebb mint 53 hosszabb-rövidebb változatban gyűjtötte össze a néprajzi kutatás és ezen felül még az énekek további 8 említése is ismeretes.

Negyvennyolcas népi és népszerű költészetünk anyagából az egy Kossuth-nótát kivéve egyetlen más szövegünk sem dicsekedhetik a vértanúk nótájához fogható elterjedtséggel, mint az alábbi adatok igazolják.

A. Irodalmi adatok

1. A szabadság vértanui (!) az aradi várban. In : Az igaz magyar a XIX. századból. Honvéd dalok, katona-búcsúzó, és hazafias magyar dalok. Bp. 1875. Bucsánszki 14—16. 1. (A vers legrégibb előfordulása, a szövegromlás nyilvánvaló jeleivel. A füzet korábbi, 1870. évi változatát Batári Endre »szerkesztette össze« ; ebben szövegünk még hiányzik, helyén Pálóczi Horváth »Magyar marssa« olvasható. V. ö. Kálmány Lajos népköltési hagyatéka. Szerk. Ortutay Gyula. I. Történeti énekek és katonadalok. Bp. 1952. Akadémiai Kiadó 297—299. 1. Dégh Linda jegyzetével).

2. »Az aradi vértanúk«. In : Szabó Antal : Az aradi gyásznapi emléke. Bp. é. n. (1899). Bálint Lajos 31—32. 1.

3. Nagy-Enyedi Bende Albert : Uj szózat 1848—49 évről. Marosvásárhely — Brassó, é. n. Uj dal — Hej de szépen felsütött a nap sugára ; — szerint. (Említi Baróti Lajos : Petőfi a ponyván és a népirodalomban. Bp. 1910. Kunossy, Szilágyi és társa 65 l. Nótajelzése a vértanúk nótájára hivatkozik.)

B. Régebbi lejegyzések

4. Bereczki Imre katonakönyvében 1901 jelzéssel. Dévaványa (Jnsz. IV. 225.)

5. Molnár Antal fonográf felvétele Gyergyó-Csomafalváról 1911. Országos Néprajzi Múzeum M. H. 1513/a lelt. sz. dallamával.

6.—7. Kálmány Lajos lejegyzései. V. ö. Kálmány Lajos népköltési hagyatéka. I. id. kiadás 297—299. 1. (Dégh Linda jegyzetei szerint az első változat kézirat másolata, a második a nép ajkáról való).

8.—9. Nem ismerem és így szövegszerű tanulságaiban nem használok fel Vikár Béla két Pápán gyűjtött szövegét. V. ö. Kálmány Lajos népköltési hagyatéka I. id. kiadás. 299. 1.

10. Mezőkövesd 1930. Sándor István gyűjtése a 15 éves Nyitrai Gyula ajkáról.

11. Hódmezővásárhely 1934. Péczely Attila gyűjtése az 53 éves Hős Nagy Mihály ajkáról. Országos Néprajzi Múzeum. M. Sz. 3163. lelt.sz. dallamával.

12. Lászlófalva (Szlavónia) 1940. Dr. Kiss Lajos gyűjtése az 56 éves Dezső Jolán és Pöte Istvánné ajkáról. (Országos Néprajzi Múzeum E. A. 1020. sz. dallamával.)

C. A 48-as országos gyűjtés adatai (1947—1948.)

13. Vásárosdombó (Ba. LVI. 23. Banó I.); 14. Vékény (Ba. LVIII. 44. Gábel A.); 15. Endrőd (Bé. VI. 115. Bereczki I.); 16. Doboz (Bé. további jelzés nélkül; Diószegi V.); 17. Biharderecske (Bi. további jelzés nélkül); 18. Mezőkövesd (Bo. XIII. 8. Fejes Zs. és L.); 19. Szihalom (Bo. XXIX. 19. Fejes Zs. és L.); 20. Nagyvisnyó (Bo. XVI. 7. Barabás J.); 21. Sajókápolna (Bo. XXI. 3. Igaz M.); 22. Pákozdi (Fe. IX. 21.); 23. Füle (Fe. XIII. 11. Szolnoky L.); 24. Balmazújváros (Ha. I. 483.); 25. Tarnaméra (He. XXIX. 1.); 26. Dévaványa (Jnsz. IV. 135.); 27. Tiszaszentimre (Jnsz. XVIII. 133. Nagy Dezső—Német Sándor); 28. Érsekcsanád (Pe. XIV. 47.); 29. Dunapataj (Pe. XVI. 14. Solymos E.); 30. Kalocsa (Pe. XXIII. 34. Solymos E. és Harmat Mária dallammal); 31. Kalocsa (Pe. XXIII. 43. Solymos E.); 32. Kalocsa (Pe. XXIV. 24. Solymos E.); 33. Szentmártonkúta (Pe. XLII. 155.); 34. Úszód (Pe. XLVI. 6.); 35. Szabolcsveresmart (Szab. XV. 1. Bálint S.); 36. Bogyiszló (To. további jelzés nélkül. Csermák G.); 37. Bogyiszló. (To. további jelzés nélkül. Csermák G.); 38. Veszprém (Ve. XXX. 4.); 39. Szentgál (Ve. XXVI. 18.); 40. Szentgál (Ve. XXVI. 19.); 41. Szepetnek (Za. XXVI. 9. Banó I.) 42. Szepetnek (Za. XXVI. 42. Banó I.); 43. Szepetnek (Za. XXVI. 65. Banó I.); 44. Szepetnek (Za. XXVI. 71. Banó I.); 45. Alsószenterzsébet (Za. XXVI. 97.); 46. Olaszliszka (Ze. XIX. 65.); 47. Tarcsló (Ze. XXXI. 2. Nagy Lajos).

D. Egyéb közlések

48. Debrecen, Elefánthy Sándor gyűjtése; dallammal. Közli Volly István: Űtik a rézdobot. 48-as népdalok, Kossuth-nóták, verbunkosok. Bp. 1947. 34—36. 1.

49. Baja. V. ö. Volly id. mű 36. 1.

50. Doroszló, Bács-Bodrog m. V. ö. Volly id. mű 36. 1.

51—52. Szabolcs- és Szatmár-megyében lakodalomban dalolják. K. Kovács László szíves közlése.

53. Nem ismerem Kemery Mike Gyula debreceni közlését. V. ö. Kálmány Lajos népköltési hagyatéka. I. id. kiadás. 299. l.

Nem találom Dégh adatai közül a He. XIX. 1.; Pe. XXXIII. 49.; Pe. LXII. 15.; Za. XXI. 9. és Za. XVI. 42. jelzésű 48-as gyűjtési adatokat; ezek feltehetően a fenti 25., 31., 33., 41., és 42. sz. adatokkal azonosíthatók.

E nóta egyébként is a dominánsok kialakulásának egyik legjellemzőbb példája. Saját gyűjtésemből álljon itt mezőkövesdi változata, amint azt 1930 október 6.-án a 15 éves Nyitrai Gyula szájáról feljegyeztem.

1. Jaj, de búsan süt az őszi nap sugára
Az aradi vártömlőnek ablakára,
Szánja azt a tizenhárom magyar vitézt,
Ki a tömlőc fenekén a halálra kész.
2. A magyarnál volt mindenik generális
Diadalmas győzedelmes száz csatán is.
Bátran néztek szeme közé a halálnak,
Hiszen vele szemközt nem csak egyszer álltak.
3. Elítélték sorba mind a tizenhármat,
Szóttek-fontak a nyakukba ezer vádat.
Elnevezték felségsértő pártütőknek,
Hogy a magyar szabadságért harcra keltek.
4. Uram fia ! Az ítélet akasztófa,
Mintha gyáva útonállók lettek volna,
Mintha nem volnának méltók egy lövésre,
Katonához, férfiúhoz illő végre.
5. Zörög már a tömlőcajtó vasa, zárja,
Jertek, jertek hős magyarok a halálra.
Búcsúzzatok el egymástól mindörökre,
Ugy menjetek, úgy szálljatok jobb életre.
6. Ki is jöttek vérző szívvel, haloványan,
Elbúcsúztak egy pár szóval katonásan,
Gyerünk pajtás az Istenhez fel az égbe,
Hadd fordítsa szemeit a magyar népre.
7. Jaj, de boldog, kit először nevezének,
Hogy a halált legelőször ő lelné meg.
Jaj, de bezzeg kit végsőnek hagynak hátra,
Bajtársai szenvedését végigvárja.

8. Damjanichot hagyták végső vértanúnak,
Hogy érezze terhét, kínját a bosszúnak.
Kegyetlenül haragszik rá mind a német,
Számталanszor földig verte őkelméket.
9. Ott állt köztük mankójára támaszkodva,
Mint egy dülőfélben levő templom tornya,
Mint vad tigris, mely vas közé vagon zárva,
Ingerkedő gyermeksereg játékára.
10. Körülnézett olyan hősen, olyan bátran,
Mintha volna honvédek közt a csatában.
Bajtársai mind ott függnek már előtte,
Ő is indul, ő is megyen jobb életre.
11. Mintha amit szenved, nem is halál lenne,
Mintha nem is sírba, hanem báldba menne,
A németek busa képpel bámulának,
Mily könnyen mond jóéjszakát a világnak.
12. Dörgő villám ! Ezek hát az én bíráim,
Kiket összetörtek az én katonáim ?
Mondhatom, hogy derék hősök, szép vitézek !
Nincs kedvem az életre, ha rájok nézek.
13. És megállt az akasztófa közelében,
Megöleli, megcsókolja keservében.
Isten hozzád, szabadságom keresztfája !
Rajtad halok meg hazámért, nem hiába.
14. Sürög-forog már a hóhér a kötéllel,
Számolni egy magyar vitéz életével.
Damjanich meg így kiált fel nyugalmában :
Vigyázz fattyú ! Fel ne borzold a szakállam !
15. Aradi vár, aradi vár, halálvölgye,
Híres-neves magyar hősök temetője,
Teremjenek határidon vérvirágok,
Felejtetetlen legyen az ő haláluk.

A nóta Damjanich alakját központi helyre állítja, a tizenháromnak döbbenetes halálát mintegy összesűríti Damjanich kivégzésének rajzában.

Tizenöt versszakából nyolc kizárólag vele foglalkozik: szavait idézi, egyéniségét jellemzi, sorsát ábrázolja. Változatainak túlnyomó többsége nem is említi más tábornok nevét. Mindössze két esetben, a békésmegyei Endrődön és a zempléni Tarcalon gyűjtött szövegekben találkozunk egy-egy eléggé ügyetlen, bár egymásközt párhuzamos olyan további kísérlettel, amely külön versszak beiktatásával Nagy Sándort, az állítólagos első kivégzettet (a valóságban Pöltenberg nyitotta meg a sort !) állította szembe Damjanich-csal, a »végső vértanúval«. E »végső vértanuság«-ról egyébként a történelem nem tud. A történetíró inkább Haynau szavaira emlékszik : »ha százan volnának is, akkor is az utolsó lenne Vécsey«.³⁷ Így Damjanich szerepének hangsúlyozása a balladában Vécsey rovására ugyancsak alakjának mindenki mást elmosó domináns jelentőségét szemlélteti, sőt az akasztófa megcsókolásának mozzanatában domináns szerepével a tizenhárom tábornok körén is túllép : mint ismeretes, Csányi László volt közlekedésügyi miniszter volt az, aki kivégzése előtt a hóhérkötelet megcsókolta.³⁸ Éppen nem helytálló tehát az a megállapítás, hogy a vers »tökéletesen követi a szemtanúk elbeszélésének menetét.«³⁹

Mikorra sűrűsödött össze Damjanich jelképes jelentőségű alakjában az aradi vértanúkra vonatkozó hagyomány, mikorra jött létre a ballada alapszövege, nehéz volna eldönteni. Hogy a nótát jóval régibbnek kell tartanunk, mint azt első feljegyzéseinek ideje sejtetné, az már elterjedtségének rendkívül széles köréből is következik. Ismeretét az említett Budapesten kiadott ponyvafüzetek mellett a Dunántúl 16, a Jászságban és az északi megyékben 11, a Tiszántúl 12, a Duna-Tisza közén 9 gyűjtési adat igazolja s ezekhez járul még két adat Erdélyből, egy pedig Szlavóniából. Ha fontolóra vesszük, hogy az alapszövegből kisarjadt változatok az ország minden tájára szétágaztak, s a néprajzi gyűjtésekben már a ballada első feljegyzései is egymástól messze fekvő vidékeken történnek, az alapszöveg keletkezésének korául nyilván az 1875. évnél korábbi időket kell felvennünk. Az országos gyűjtés időpontjára, az 1947. évre számítva át a korábbi adatszolgáltatók életkorát, azt tapasztaljuk, hogy a ballada ismerőinek sorában ebben az évben mindössze ketten lehetnek alatta ötvenedik életévüknek ; viszont ötven fölött van a jelzett esztendőben 4, hatvan fölött 8, hetven fölött 12, nyolcvan fölött 5 és kilencven fölött 5 adatszolgáltató (a további adatszolgáltatók életkora ismeretlen). A ballada tehát, úgy látszik, egy letűnő, sőt már le is tűnt nemzedék tulajdona, amelynek csak az átlagos életkort messze túlélő tagjai hozták el napjainkig az aradi emlékeket. Közülük ketten saját leleményüknek állítják Damjanich nótáját: »meg is énekelte még fiatal korában a 13 aradi vértanú sorsát, azt szívesen hajlandó elmondani,« olvassuk az országos gyűjtés egyik adatszolgáltatójáról (Fe. IX. 21) ; a másik hasonlóképen »büszkén

³⁷ Vécseyné személyes közlése. V. ö. Aradi vértanúk albuma c. id. mű 85. l.

³⁸ V. ö. *Degré Alajos* : Fátyolos idők. In : Aradi vértanúk albuma 155. l.

³⁹ V. ö. *Dégh Lindának* egyebekben tanulságos jegyzetanyagát a *Kálmány Lajos* gyűjtötte szövegekhez. *Kálmány Lajos* népköltészeti hagyatékának idézett helyén (I. 299. l.)

kivágta, hogy ő csinálta az éneket» (Harmat Mária közlése Kalocsáról). E nyilatkozatok inkább mint az irodalmi becsvágy szerény népi adalékai érdemelnek figyelmet. A nyilatkozatok másik csoportjában e magas életkorú nemzedék apját, tanítóját, vagy általában gyermekkorának öregjeit jelöli meg áthagyományozóként s forrásként egy még régebbi nemzedékre utal. »Én édesapámtól tanultam«, vallja a 71 éves Somogyi László (Fe. XIII. 11. Szolnoky L.); »az én apám sokat énekelte ezt a nótát«, mondja a 78 éves Takács Józsefné (Ze. XXXI. 2. Nagy Lajos); »a verset írta Moorung János egykori tarnamérai kántortanító«, olvassuk a gyűjtő feljegyzését a 93 éves Juhász János tanítójáról (He. XXIX. 1.); »ezt még a Wolf evangélikus tanító tanította minékünk«, emlékszik vissza az 56 éves Fischl Ferenc (Za. XXVI. 70. Banó I.); »az öregektű hallottam, ütünk a marhák mellett, az öregök énekűtek«, mondja a 72 éves Hetesi László Vásárosdombón (Ba. LVI. 23 Banó I.). Ha elfogadjuk az adatközlőknek azt az állítását, hogy az aradi vértanúk nótáját sokáig csak titokban énekeltek, úgy az ének alapszövegének keletkezési idejéül az 1867 előtti évtizedeket sok valószínűséggel jelölhetjük meg.

Ugyanezt igazolja a ballada változatainak pontosabb áttekintése is. A kántorköltészet stílusában tartott, irodalmias veretű, fellengzős alapszöveg széttöredezését e változatok sok tanulsággal szemléltetik. A mezőkövesdi változat versszakainak sorszámozását fogadva elkiindulási alapul, legismertebbnek természetesen a leggyakrabban énekelt első versszakot kell tartanunk, amely a gyűjtésben 33 adattal szerepel. Népszerűségében ezután a 6. versszak következik (»Zörög már a tömlőcajtó«...) 21 adattal, majd a 15. versszak (»Aradi vár, aradi vár, halál völgye«...) 18 adattal, a 6. versszak (»Ki is jöttek vérző szívvel...«) 18 adattal és a 14. versszak (»Sürög-forog már a hóhér...«) 15 adattal. Aránylag gyakori még a 3. (»Elítélték sorba mind...«) és 8. (»Damjanichot hagyták végső vértanúnak...«) valamint a 4. (»Uram fia! Az ítélet akasztófa...«) és a 7. (»Jaj de boldog, kit először nevezének...«) versszak is 12—13 adattal. Ezek a versszakok mintegy a népi emlékezet törzsanyagát hordozzák. Ezzel szemben a magyarázó jellegű másodikat, a merészebb képfantáziával dolgozó kilencediket, a keveset mondó tizediket, a hangulatból kihulló tizenegyediket és a dörgegelmes tizenkettediket lassanként kirotálja a népi emlékezet. A költői hatású 13. versszak hasonlóképen csak 7 adattal szerepel. A ballada tizenöt versszaka közül tehát hat már csak ritkábban fordul elő a különböző változatokban. Mindent összevéve: népünk emlékezetében összeállításunk szerint a ballada törzsét alkotó 9 versszak összesen 125 előfordulásban él, míg a jelek szerint feledésre ítélt további 10 versszakot összesen 50 előfordulásban ismerjük.

Az utóbbi szórványosan felbukkanó versszakcsoportban vesszük számba az aradi vértanúk nótájának három olyan strófáját, amely a mezőkövesdi változatban nem szerepel. Ezek közül az egyik Nagy Sándort, az első vértanút állítja szembe (mint már említettük) Damjanichsal (B. VI. 115; Ze. XXXI. 2. Nagy L.):

Nagy Sándor derék vitéz volt, hős tábornok
 Ezt nevezte ki először a hatalom.
 De vértanúnak hős. A hős szíve feldobogott.
 Jó Damjanich keservében emígy szólott.

Természetes helye nyilván a mezőkövesdi változat 6. és 7. versszak között volna megállapítható. Egy zalai változat a nóta végébe tűzi a következő strófát (Za. XXVI. 9. Banó I.):

Felszabadult általuk a rabszolgaság,
 Megnyertük most örökre a magyar szabadság
 Folyik vérük a Dunába, a Tiszába
 Siratja azt minden magyar hon leánya.

Végül három vármegyében is jelentkezik az alábbi versszak (Pe. XLII. 155; Jnsz. IV. 225; Szab. XV. 1. Bálint S.):

Megkondul az aradi vár gyászharangja
 Tizenhárom magyar hősnek halálára
 Damjanovics felkiáltott nyugalmából
 Ne félj magyar, meg ne borzadj a haláltól.

Ez a részlet tartalmának rugalmassága folytán a nóta mezőkövesdi változatának több helyére is szervesen volna illeszthető. Fokozottabban figyelemre-méltó mindezekon kívül az a körülmény, hogy egyes feljegyzések az aradi vértanúk nótájának szövegében két további anorganikus, sem tartalma, sem hangulata szerint oda nem illő versszakot, illetve versszak töredéket is közölnek. Nyilván az aradi vértanúk nótájának dallamára énekelt önálló nótákkal állunk szemben mindkét esetben. Közülük a kalocsai versszak töredék aránylag jelentéktelen tréfálkozás:

A toronyba delet ütött már az óra

 Mögfőtt már a levesemben barna csuszám
 Mégis vár az én kanalom, koplal a szám.

Annál tanulságosabb a dévaványai feljegyzés, amely utolsóelőtti versszakával a dallam multjának felderítéséhez segíti hozzá a kutatót (Jnsz. IV. 225):

Nem forog már aranypréda táboromon,
 Sem győzhetetlen koszorú a kardomon.
 Színét-javát táboromnak elvesztettem
 Nincsen annyi fegyveresem, mint betegem.

Pálóczi Horváth Ádám ismert »Vissza Mars«-ának (»Mars! Sijess Hazádba vissza, kis seregem! «) — a napóleoni idők kedvelt indulójának — sorai kapcsolódnak össze itt önálló versszakká. Magyar Árion című kéziratából idézzük a fentiekkel párhuzamos, vagy hangulatilag rokon részleteket:

»S ím! ma mi fordulat esett jobb sorsomon?

Szégyen erős, győzhetetlen táboromon? «

»Java-java táborom' el-vesztegetém«

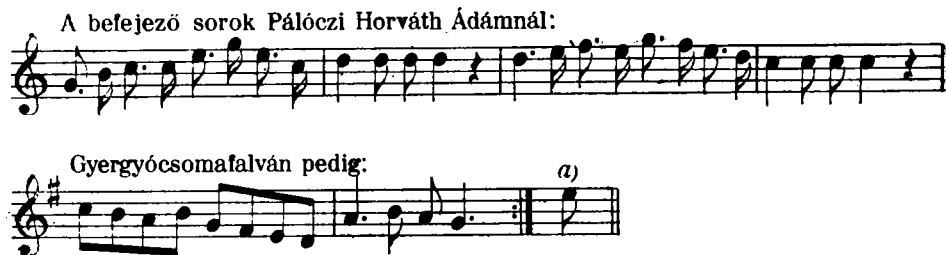
»Nintsen annyi fegyveresem, mint betegem«,

Pálóczi Horváth nyolcsoros strófájának szövegtörédekeiből tehát az eredetinek ritmusát őrző négysoros versszakot alakított ki és őrzött meg népünk — ez cseng vissza Damjanich nótájának dévaványai változatában; de visszacseng első három sorának dallamában is. Így az aradi vértanúk nótája lényegében a Pálóczi Horváth Ádám indulójából kialakult négysoros népdal dallamához készült szövegadaptáció. A napoleoni korszak dallamainak hasonló korszerű átszövegezése a szabadságharc idején és általában a XIX. század folyamán általánosan ismert jelenség; már Káldy megfigyeli, hogy a szabadságharc dalai között több olyan akad, »amelyeknek versét más, régibb népdalokra énekelték.«⁴⁰ Az aradi vértanúk nótája tehát irodalmias színezetű, bombasztikus szövege ellenére lényegében a folklór-jelenségek általános fejlődéstörvényei szerint alakult ki és él tovább a magyar néphagyományban.

Mérsékelve Pálóczi Horváth Ádám

Moderato Gyergyó-csomafalva

a)

Szövegének és dallamának Napoleon-korára utaló mozzanatai, úgy véljük, erősítik gyanúkat, hogy a nóta nem XIX. századvégi képződmény, hanem még az önkényuralom korának terméke. Feltevésünket csak erősíti, hogy N.-Enyedi Bende Albert »v. dalnok«, »danoló és szavaló«⁴¹ — minden valószínűség szerint vásári énekes — egyik egylapnyi kiadványában, melyet Marosvásárhelyt és Brassóban »Uj szózat 1848—49. évről« címen a századforduló éveit táján »szerkesztett«, — dallam-jelölésül már balladánk kezdősorát idézi: »Uj dal — Hej de szépen felsütött a nap sugára! — szerint«. Így a századforduló éveiben már az aradi vértanúk nótája oly általánosan ismert lehetett, szövege a hagyományból kölcsönzött dallamhoz oly szorosan tapadt hozzá, hogy kezdősora mint nótajelzés biztos eligazításul szolgálhatott éneklő parasztságunknak.

Damjanich domináns szerepének kialakulását e szerint nagyon réginek kell tartanunk s ma már szinte szemet sem szúr a sok száz adat közt megbúvó megnyilatkozás, amely oly mélyen világít a népi emlékezés műhelyébe: »Damjanich? Az a tizenhárom vértanú vót« (Ba. LVI. 23. Banó I.)

A késett kegyelem

Az aradi hagyomány fejlődésében sajátos további mozzanat a vértanúk történetének összeszövődése egyes régi, hasonló esetekben szokványosan jelentkező tipikus mondaelemekkel. E mondaszerű kiegészülésekkel a paraszti emlékezés élesebben letér a történelmi valóság útjáról, hitelesnek bizonyuló emlékeit a néphagyomány konvencionális költői elemeivel, kedvelt vándormotívumaival színesíti ki. Bármilyen hihetetlen is, ezeknek legsajátosabb példáját a vértanúk állítólagos megkegyelmeztetésére vonatkozó vélekedések szolgáltatják.

⁴⁰ Káldy Gyula: A szabadságharc dalai és indulói. Bp. é. n. (1895) 4. l. Pálóczi Horváth Ádám indulójának dallamát v. ö. Bartalus István: Magyar Orpheus. Vegyes tartalmú zenei gyűjtemény. XVIII—XIX. század. Pest 1869. 89. l. V. ö. a továbbiakra vonatkozóan: Ötödfélszázénekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. Sajtó alá rendezte Bartha Dénes és Kiss József. Bp. 1953. 162—163, 520—522, 753—755. l. Fejtegetéseit e tanulmányunkban már nem használhattuk fel.

⁴¹ V. ö. Petrik Géza: Magyar Könyvészet 1901—1910. Bp. 1917. I. k. 80. l.; Gulyás Pál: Magyar írók II. k. 1014.

A késett kegyelem mondáját az Aradon kivégzett tizenhárom tábornok történetéhez a 48-as Országos Bizottság gyűjtésének tanulsága szerint az adatközlők meglepően hosszú sora fűzi hozzá. Talán fölösleges említenünk, hogy Haynau rémuralmának e kezdőkorszakában, a bosszú rendszerében, kegyelemről szó aligha lehet, a királyi amnesztia lehetősége az októberi napokban teljességgel ki van zárva. A reakciós osztrák kormánynak az a rendelettervezete, amely a halálos ítéletek végrehajtását előzetes kormányjóváhagyástól tette volna függővé s Haynau vérengzéseinek legalább némileg gátat vethetett volna, Schwarzenberg Félix miniszterelnöknek, a gyászos idők e rosszlemlékű alakjának aknamunkája következtében a császári kabinetirodában nem nyert jóváhagyást. Helyette az uralkodó szabad kezet enged Haynaunak a »tisztoztatás« munkájában s az esetenként kötelező utólagos jelentéstétellel is beéri. Haynau jelszava pedig nem ismer könyörületet: »die Gnade ist gut, aber vorher hängen wir ein wenig« — a kegyelem jó, de előbb akasszunk egy kicsit — véli. Elvakult cinizmusa eleve megpecsételi a tizenhárom tábornok sorsát, — de rajtuk kívül a tisztek és honvédség sok százasa, sőt ezres tömegének sorsát is.⁴²

Ennek ellenére a negyvennyolcas néprajzi gyűjtés anyagában úgyszólván vármegyéről-vármegyére jelentkezik az a vélekedés, hogy az uralkodó a halálraítélt tábornokoknak megkegyelmezett, a kegyelem azonban bizonyos körülmények folytán megkésett. A 48-as néprajzi gyűjtés során feltárt idevágó mondananyag az aradi vértanúk kegyelmeztetésének történetét több eltérő változatban adja elő.

Az első, bágyadtabban jelentkező változat értelmében a tábornokok már ott vannak a vesztőhelyen, amikor a királyi kegyelem megérkezik: mint-hogy azonban társaik egy részét már kivégezték, illetve minthogy a kegyelem feltételei elfogadhatatlanok, maguk utasítják el megvetően az ítélet feloldását és választják a halált. E felfogás jellemzőbb megfogalmazását az alábbi nyilatkozatok nyújtják: »12-t felakasztottak, mikor megérkezett a királyi kegyelem, de a 13-ik azt mondta, hogy most már neki sem kell a kegyelem« (He. VI. 9. Barabás J.); »kaptak amnesztiát, de hármát, vagy négyet már kivégeztek és a többi is azt mondta, hogy őket is végezzék ki« (Pe. XX. 107. Juhár L.) »kettő, aki még hátra vót, aszonta: ő sem lesz rosszabb a többinél, őt is végezzék ki« (Pe. XXIV. 58. — Kecskemét); »Ferenc Jóska nem akarta a halálukat, de ezek nem vállalták a kegyelmet, azt mondták: inkább meghalok, de nem szolgállok a csehnek« (Bo. XI. 27. Igaz M.).

A nyilatkozatok teljességgel a legjobbjaink méltatlan megsemmisülésén háborgó parasztság állásfoglalását tükrözik. Ebben az okadatolásban a tizenhárom megalázó kivégeztetése végeredményben erkölcsi jelentőségében teljesen átalakul: haláluk az elutasított kegyelem, illetve az elutasított kegyelmi feltételek hátterében önkéntesen vállalt sorsnak tetszik, amelyet a legyőzöttek a

⁴² V. ö. Károlyi, Angyal, Steier, Hermann id. munkáit.

győző iránt való mélységes megvetése szabad erkölcsi elhatározással idézett fel. A monda e változatának kialakulási alapjául a vértanúk történetének két igen lényeges mozzanata szolgált. A történetíró megfigyelései alapján úgy látjuk, a bajtársilag végigküzdött szabadságharcban, majd a közös balsors hordozásában bensőséges, testvériesen meleg viszony alakul ki a tizenhárom vértanú között. Ez az emberi összeforrottság főként az utolsó pillanatokban nyilvánvaló: egymás bajtársias támogatása s az egymástól való meleg búcsúvétel e perceknek egyik legmegkapóbb eseménye volt. Másrészt hiteles adatok a vértanúk kemény magatartásával azt a minden megrendültségen felül-emelkedő bátorságot is élesen aláhúzzák, amely a mondában kifejezésre jut.

Sokkal tanulságosabb e szórványosan jelentkező formulánál a paraszti nyilatkozatoknak egy általánosabb csoportja, amely mitsem tud róla, hogy az amnesztia egyeseket még életben talált: az elutasított kegyelem helyett a szó szoros értelmében megkésített kegyelem mondját emlegeti. A paraszti nyilatkozatok idevágó részletei több jellemző típusba csoportosíthatók.

1. Az adatszolgáltatók egyik nem jelentékeny hányada megelégszik a mondai események szűkszavú közlésével, a kegyelem »tényének« s a késői közlés mozzanatának említésével. »Mikor felaggatták a tábornokokat, úgy mondták, akkor jött meg a kegyelem« (Bé. XV. 79. — Bereczki I.), halljuk a nyilatkozatokban; »Mikor felakasztották az utolsó vértanút, akkor gyűtt meg, hogy megengedtek nekik« (Bé. VI. 38. — Bereczki I.). »Ezek folyamodtak a királyhoz, de már akkorra felakasztották őket, megkegyelmezett pedig« (Bo. XXII 4. Igaz M.). »Azután már jött, hogy nem kellett volna kivégezni, de már akkor a kutyák kivégezték« (Ze. XXXII. 168. Igaz M.); »Ferenc József megkegyelmezett mind a tizenháromnak, de elkésett a futár. Mire odaért Aradra, már vége volt mindennek« (Ko. I. 4. — Szőny. Aukner T.). »Meg akartak nekik kegyelmezni, de már akkor felakasztották őket« (Fe. I. 359. — Adony).

2. A felfogás regényességével sokkal messzebbre mutat a részletesebb beszámolóknak egyik csoportja. Ezek úgy tudják, hogy a királyi kegyelem megérkezését erőszakosan késleltették: a király futárját mesterségesen akadályozták meg abban, hogy a kegyelemlevelet idejében átadhassa. Így esett, hogy a vértanúk — a hatalom akarata ellenére — mégis a vesztőhelyen végezték. Ezért a gonosz késleltetésért pedig egy kívülálló személyt terhel a felelősség; ez pedig Haynau.

»A király megkegyelmezett a tizenhárom hősnek, csak hogy Haynau nem engedte be a királyi parancsot a várba« (Bé. IV. 38. ifj. Ligeti Lajos — Békés-szentandrás); »A Haynau tábornok volt a hóhérjuk, az végeztette ki őket, pedig Ferenc József megkegyelmezett nekik, de Haynau nem engedte be addig a futárt a várba, míg végük nem volt« (Jnsz. IX. 17. — Karcag). »Egy Graca nevű magyar író 48-as történelemkönyvéből olvastam, hogy ezt a futárt állítólag visszatartották, hogy kellő időben ne érkezzen. A király kegyelmet adott.

Mire a futár odaérkezett, ki lettek végezve.» (To. XIX. 46. Molnár Rózsa — Pilis).

3. A nyilatkozatok egy további csoportja szerint végül a kegyelem megkésésének oka nem kívülálló személy beavatkozása, hanem a futár rosszakarata volt, aki késedelmeskedésével szántsándékkal húzta keresztül az uralkodó kegyelmi tényét s hiúsította meg saját küldetését. E változat legjellemzőbb példáit a negyvennyolcas országos gyűjtés alábbi adataiban kereshetjük. »Az aradi vértanú is megmenekült volna, ha ez a bikali Puchner báró nem késik el Aradra Ferenc Jóska kegyelemlevelével, de el akart késni, mert útálta a magyart. Puchner generális volt.« (Bá. LVIII. 8. Gábel András — Vékény). »Futár elment a királyhoz, hogy kegyelmet kérjen nekik. Ferenc Jóska megkegyelmezett. A futár nem örült neki. Nagyon elhúzta az időt visszafelé. Így meghaltak, mielőtt a kegyelem parancs megérkezett volna«. (Vas Kovács István, 80 éves. Fejes Zsuzsanna és Julianna — Borsodszemere). »A harc leverése után nagy vigasság volt Bécsben, csak Erzsébet királyné szomorkodott. Kérdezték, mért búsul és azt mondta, hogy azért a 13-ért, amelyik Aradon van elfogva. Ferenc Jóska, hogy feleségének kedvezen, kegyelmet adott nekik és futárral küldte az írást, de a futár rosszindulatú volt és későn érkezett, arra már a kivégzések befejeződtek.« (Bo. XVI. 7. Barabás Jenő — Nagyvisnyó).

E sajtáságos mondafejlődési képlet háttérében nyilvánvalóan az a jellegzetes népi vesztőhelyromantika húzódik meg, amely a Regensburgban kivégzett Lél vezér kürtmondájától a XIX. századvégi betyártörténetekig végigkíséri a paraszti hagyomány hasonló jelentkezéseit.⁴³

Az idevágó mondák szerkezeti felépítésére jellemző, hogy a jóelőre kihirdetett halálos ítélet végrehajtására vonatkozóan a lehetőség szerint az utolsó pillanatokig bizonytalanságban hagyja a hallgatót vagy olvasót. Az utolsó pillanatokig egyre idegfeszítőbb atmoszférában kell mérlegelnünk a kérdést: megmenekül-e a nép szívéhez hozzánőtt hős a gyászos haláltól vagy a vesztőhelyen végzi? A kérdés eldöntése két feltételtől függ: egyrészt, hogy megadatik-e s másrészt, hogy megérkezik-e a végső percig a remélt kegyelem. Régi igazságszolgáltatásunk gyakorlatában ugyanis a XIX. század második feléig nem látszik kivételes jelenségnek, hogy a halálraítéltnak csak a vesztőhelyen adják hírül a megkegyelmeztetés tényét s így a halálraszántság élményein akkor is keresztül kell vergődnie, ha egyebekben kegyelemre érdemesnek ítélnék. »Martinovicsot bajjal vonták a székhez«, olvassuk például Kazinczynál.⁴⁴ »Ott beköték szemeit s a hóhérlégény tartotta a kendő végét. A kopasz koponyáról lesiklott a kendő s Martinovics az öröm mosolyával pillanta körül. Gráziát reményle. De szemeit ismét beköték s feje repült.« A szemtanuk szerint az aradiak kivégzésének formaságaihoz is hozzátartozott, hogy a várporkoláb

⁴³ Sándor István : A késett kegyelem mondái. Ethn. 1948. 138—145. l. A Lél-mondáról Solymossy Sándor : Lél vezér kürtmondája. Ethn. 1930. 17. l.

⁴⁴ Fogságom naplója. Kiadta Tolnai Gábor. Bp. 1951. 56. l.

»a vezénylő őrnagy elébe lép, katonai módon üdvözlí s főnhangon (németül) háromszor egymás után az elítélt számára kegyelmet kér.« Mindháromszor : »Istennél a kegyelem« — hangzott a horvát őrnagy válasza.⁴⁵ Csak e sok évszázados ítéletvégrehajtási formaságokkal való összefüggésében érthető a megkésétt kegyelem mondája. Ám kialakulásának megértéséhez mindezek mellett még az üzenetközvetítésnek azt a modern technikai berendezéseket megelőző korszakát kell felidéznünk, amikor a hírnök, a követ, nemzetközi néven a »courrier« vágat — szóláskincsünk idevágó hagyomány — elemei szerint — »lóhalálában«, »váltott lovakkal«, hogy egy-egy nagyfontosságú hír kellő időben való érkezését biztosítsa. A problémakör szélesebb körű, adatszerű áttekintése a művelődéstörténeti kutatások további feladata ; annyi kétségtelen, hogy a késétt kegyelem mondáját a magyar hagyományban igen határozott nyomok jelzik.

Hogy az aradi kivégzésekhez oly alkalmasszerűtlenül kapcsolódnak hozzá a késétt kegyelem mondái, abban több magyarázó körülmény játszhatott közre.

Indítást adhattak e híresztelésekre az önkényuralom későbbi korában az uralkodónak házasságkötése, majd magyarországi látogatása alkalmával kiadott kegyelmi intézkedései, amelyek egyeseket nyilván kiemeltek gyötrelmeik állapotából ; de a halottakat már fel nem támaszthatták. Az aradi vértanuk számára e rendeleték nyilván a »késétt kegyelem« tényei. De szóba jöhet e kegyelmi mendemondák magyarázata során a kegyelemmel üzőtt felelőtlen játéknak egy-egy olyanféle esete is, mint Ruby huszárkapitányé.⁴⁶ Rubyt Temesvárt halálraítélték, a vesztőhelyen azonban kegyelmet kapott ; erről a fogházból édesanyját is értesítette s barátait megmenekülése alkalmából lakomára hívta. Ámde a lakoma során — »a porkoláb belépett s Rubyt kiszólitá. Fegyveres őrók vették körül, s visszavezették a vesztőhelyre, hol tudtára adták, hogy tévedés történt, a kegyelem nem őt illette, aztán végrehajtották a kegyetlen ítéletet.« A kegyelemmel való kegyetlenkedés hasonló megrázó eseteinek emléke az aradi tizenháromhoz is odakapcsolódhatott.

Alkalmat adhattak végül a késétt kegyelem mondájának idekapcsolódásához bizonyos dinasztikus célzatú propaganda-hatások is, amelyek az uralkodó felelősségének elhárítását vagy enyhítését célozhatták. Haynau alakja a maga bestiális történelmi múltjával önként kínálkozott a bűnbak szerepére. Kézenfekvő volna az a feltevés is, hogy főként a kiegyezés után a véres eseményektől való fokozatos távolodásnak idején a közhangulatnak bizonyos megengyhülése mint Görgey, úgy az uralkodó iránt is önkéntelen bekövetkezhetett. Csakhogy éppen az aradi tizenhárom vértanú emléke a legfájóbb tövis a magyar paraszti tömegek emlékezetében s a paraszti hagyomány máig sem szűnik mérlegelni, mint hívta fejére Ferenc József a vértanuk igaztalan kiontott vérével a bosszúálló Nemezist. »Meg is verte az Isten a királyt érte, meghalt az egyetlen fia« — meséli I. Nagy József Aszalón (Au. IV. 61. Irányi L.). »No, de azt is megverte az

⁴⁵ *Tiszti Lajos* közlése az Aradi vértanuk albuma c. mű 140. l.

⁴⁶ V. ö. *Degré Alajos* id. mű 157. l.

Isten, egyetlen fia a maga kezétől halt meg,« — mondja Madarász Bálint Egerfarmoson (Bo. V. 86). »A jó Isten megbüntette Ferenc Józsefet, mert a vértanukért 13 ember halt meg a családjától,« — beszéli Gujbán János Rakaczán (Bo. XXXV. 31. Szolnoky L.). Még érdekesebb, hogy Gacsályi Gáspár, a 85 éves fehérgyarmati parasztember ma is idézni tudja Erzsébet királynénak 1867-ben Horváth Mihályhoz intézett szavait:⁴⁷ »Erzsébet királyné mondta aztán, hogy ha lehetne, felkölténé halottaiból mind a 13 derék embert.« (Luby M.) A magyarság megkínzott tömegeinek hangulatát mindenképen helyesen tükrözteti ez a kijelentés: az uralkodónak élete fogytáig bírkoznia kellett a vértanuk felejthetetlen emlékével. Így inkább bizonyos külső, propaganda-jellegű ráhatás, mintsem az uralkodó szerepének békülékenyebb megítélése magyarázhatja a kegyelmezési monda kialakulását; viszont a királyné idézett szavaihoz hasonló kijelentések kétségkívül támogathatták a propagandisztikus beállítást terjesztését, mintha az események nem a király tudtával és beleegyezésével, hanem engesztelődő hajlama ellenére történtek volna.

De mindezek a körülmények együttesen is csupán a hangulati alapot teremtik meg a kegyelmezési monda felbukkanásához. A monda maga a néphagyomány korábbi rétegeiben él, az önkényuralom, majd a kiegyezés kora készen veheti át a multból, amelyben ismételtelen olyan személyekkel kapcsolatban bukkan fel, akiket a nép rokonszenve kísér, akik azonban mostoha körülmények vagy a maguk hibája folytán mégis vesztőhelyen pusztulnak el.

Így Kecskemét vidékén a félelmes hírű kuruc vitéznek, Szűcs Istvánnak személyéhez kapcsolódik a vélekedés, hogy »tiltott tette« gyúlt hevességében —

'S midőn már a hóhér kezében elvérzett,

A 'késett kegyelem csak akkor érkezett.⁴⁸

Erdélyben Bánfy Dénes a monda hőse, akit Apafi Mihály Betlen várába zárat és halálra ítél, majd a néphit szerint kegyelemben részeltet; esküdt ellensége, Csáky László azonban az ítélettel lóhalálban nyargal Betlenbe s a kegyellemmel érkező hírnököt csak akkor ereszti be a várba, amikor már Bánfy feje porbahullt.⁴⁹ A szabadságharc körül és az önkényuralom éveiben e mondákat számos nagysikerű szépirodalmi alkotás, tudományos forráskiadvány népszerűsíti s így a tizenhárom vértanú személyéhez való kapcsolódásuk könnyen lehetségessé válhatott.⁵⁰ De késő lejegyzése ellenére réginek látszik a győri polgárok hagyománya is a főbíró fiáról, aki a céhmester leányának becsületét védelmezve kerül szerencsétlen véletlenek folytán a vesztőhelyre s apjának szórakozottsága miatt nem részesülhet kegyelemben, minthogy a főbíró az óraütéseket elvétí; akkor

⁴⁷ V. ö. Márki Sándor: Horváth Mihály. Bp. 1917.

⁴⁸ Szokolay Hartó János: Szabadalmas Kecskemét városának történet-irati ismertetése. Kecskemét 1846. 119—120. l.

⁴⁹ Cserei Mihály históriája, Kiadta Kazinczy Gábor. Bp. 1852. 78. l.

⁵⁰ V. ö. Gálos Rezső tanulmányait: Erdélyi Múzeum 1912; Uránia 1912; It. K. 1919—1920.

készítetteti a kétségbeesett apa az időt kétszeres ütéssel jelző új toronyórát.⁵¹ Az önkényuralom korának vonzódása hasonló tragikus eseményekhez kézenfekvő: e vonzalom alapja éppen a vérig sértett népi igazságérzet, porig alázott népi öntudat, amelyet a jogtiprás napról-napra ismétlődő élménye tart ébren s mintegy jelképesen foglal össze a tény, hogy a bosszút szomjazó rémuralom a szabadságharc legdicsőségesebb hőseinek sem kegyelmezett. A korszak jól érti a halk célzások, a politikai allegóriák nyelvét — a cenzura arra készíti az önkényuralom korának emberét, hogy a sorok között is megtanuljon olvasni. Így magától értetődően következhetett be a mult átültetése a jelenbe. A fent idézett nagyvisnyói változathól a folyamat hasonló lezajlására következtethetünk: Csáky László szerepét, aki az Abafi kegyelemlevelével érkező futárt Betlen várából kizárja, Haynau veszi át, aki Ferenc József amnesztiáját hasonló cselvetéssel közömbösíti Aradon; Erzsébet királyné közvetítése pedig, aki tudvalevőleg csak évekkel az aradi kivégzések után lett az uralkodó felesége, Apaffiné hasonló ténykedését juttatja eszünkbe.

A hagyomány bomlása

A hagyomány sorsát nyomon kísérve figyelmet érdemel végül azoknak a nyilatkozatoknak a sem terjedelemben, sem tanulságában el nem hanyagolható csoportja, amelyek — a népi emlékezés még oly lelkes szenvedélyessége s a társadalmi vagy éppen hivatalos ráhatások mégannyi emlékeztetője ellenére — ma már az aradi hagyomány foszladozásáról tanuskodnak. A népelet egyes zárt szigetein élő, általában szerényebb értelmi készségű adatszolgáltatók vallomásaikkal a disszociálás e folyamatát is tanulságosan képviselik. E nyilatkozatok tanulsága szerint az események részletei népünk emlékezetében bizonyos szembeötlő törvényszerűséggel merülnek fokozatosan feledésbe: az adatszolgáltató hol a hely, hol a személyek, hol az okok, hol egyéb körülmények megjelölésében válik el a történelmileg hiteles valóságtól, mintegy szemenként pattintgatva szét a láncszemeket, amelyek az aradi hagyományt a történelmi emlékek hiteles rendjébe illesztették. A történelmi megköötöttségekből így kibontakozva csak bizonyos általános benyomás marad meg mindabból, ami Aradon történt: a történelem mondává formálódik, sőt olykor a babonák, hiedelmek, mesék színeivel elegyedik. A fejlődés végső útjai itt ma még beláthatatlanok: a hagyomány bomlásának mai fokán még egyaránt értelmezhetők az olyanféle ellentétes tartalmú nyilatkozatok, mint például, hogy »Kossuth szegény szolgafiú volt« (Bo. XXV. 14. Irányi L.), vagy hogy »Kossuth Lajos vót a kirá«, sőt: »Kossuth volt a főkirályunk akkor, vagy micsoda« (No. XX. 37. Bakó F.; Be. III. 30.): Kossuth a jobbágyság polgári szabadságjogaiért küzdő politikus és egy személyben a függetlenné lett ország kormányzója,

⁵¹ Győri Kalendárium 1942. 34. l.

az elhomályosuló emlékezet logikája szerint, egyaránt öltözhözhet a mesék pásztornak vagy királyának köntösébe: »Szegény szolgafiú volt. Egy Jánosi nevűvel szántottak. Éppen királyválasztás volt. A fiú 100 üsztöge fát bevágott a földbe. Akkor lesz király, mikor ez az üsztöge kihajt. Hát kihajtott. Ő lett, a Kossuth, király.« (Holló János 85 éves pásztor, Szalonna. Irányi L.)

Az aradi vértanúk sorsának efféle elvonatkoztatása a történelmi valóságtól az emlékezet különféle típusú kihagyásaival állott be.

Van rá eset, hogy az aradi vértanúk aradi mivolta megy feledésbe: »A tizenhárom vértanút Pesten akasztották«, vallja egy nyilatkozat (He. XX. 6) Batthyány Lajos kivégzési körülményeinek hatása alatt; »Világosnál akasztották fel azt a 13 vezetőjét a szabadságharcnak« (Csa. VIII. 168) bizonytalankodik a fegyverletételre emlékezve a másik; a harmadik pedig Jellasics futárjával, a Görgey által kivégeztetett Zichy Ödönnel téveszti össze a tizenhárom tábornokot: »Vót aztán a 13 vértanú. Meg kellett halni a szabadságért. Itt akasztották fel őket a Lórévben.« (Fe. I. 359. Dr. Nagy Sándor; Zichy Ö. halálának körülményeiről v. ö. még Fe. I. 433. és 436. Szolnoky L.) A helynek hasonló tévesztéséről a nógrádmegyei Rimóc hagyományainak gyűjtője is hírt ad: »A harmadik vagy negyedik falu határában van egy Világosi puszta. Az adatközlők legnagyobb része úgy tudja, hogy ott ért véget a szabadságharc.« (No. XX. 7. Bakó F.)

A nyilatkozatok egy másik töredék csoportjánál a »tizenhármas« jelzőt váltják fel más számmegjelölések, a népi számmisztika kedvelt kifejezései: nem egyszer olvasunk a »tizenkét vértanú« aradi kivégeztetéséről (Ze. XXXII. 168.; He. V. 39. Bakó F.; Ba. LV. 17; So. XXI. 1.; Za. XI. 13.) s előfordul, hogy »hét tábornok« kivégzéséről beszél a nyilatkozó (Ve. XXVI. 39).

Elmosódnak olykor a kivégzésmódok is s régmúlt idők halálbüntetési formái szövéődnek be az aradi hagyományba helyettük. »Aradon felgyújtották azokat, kik vezérei voltak a szabadságharcnak«, olvassuk az országos gyűjtés anyagában (Ba. LIX. 65. Orosz G.); »megvágták erüket és vérüket kiengedték a népért« (Pe. XXIV. 58.); »a vezéreket, akik nem akarták megadni magukat, csigázták« (Bo. II. 50.); »Kivégezték vagyis lefejezték a 13 tábornokot Aradon« (Ve. XXIX. 28. ifj. Süle S. és Ze. XXXIV. 55. Igaz M.); »mind a hétnek megvan a fája: Ahhó vótak kikötve vagy én nem tudom« (Ve. XXVI. 39.); »a 13 vértanút lófarkához kötötték, kínozták« (Au. IV. 8. Irányi L.); »az országos vezéreket felkoncoltatta az osztrák uralom« (He. XXV. 30.) Máglyahalál, halálos érmetszés, csigázás, lefejezés, kikötés, lófarkán-hurcoltatás, felkoncolás, — a régi nyers idők embertelen büntetési módjai így kapcsolódnak sorra a nép ajkán a tizenhárom vértanú történetébe. Van, aki a tizenhárom tábornok öngyilkosságát véli tudni hasonló archaikus elképzeléssel: »mind a 13-an kardjukba dőltek« (Bo. IV. 10). A negyvennyolcas idők eseményeibe a régiségbe nyúló hasonló képzettársítások során sajátos archaikus színek, mondahangulatok lopakodnak. Az emlékezet tévedéseivel a száz év előtt történtek akaratlanul egy jóval távolabbi multba tolódnak át.

Nem kevésbé tanulságos a vértanúk történetének áthangolása a népelet véres szenzációit kamatoztató ponyvahistóriák, betyártörténetek és balladák hangnemébe. Mintha nem is tábornokok, a magyar történelem kiválóságai, az önvédelmi harc hadvezérei élnék át a börtön és vesztőhely szenvedéseit, hanem a népképzelet bűnügyi romantikájának hősei. A tábornokok betyárok módjára végzik; — hogy is ne elevenítenék fel a rémtörténetek emlékét. A menekülő Kossuth is az üldözött betyár alakjával olvad össze a nép képzeletében: »Mikor menekült, a kocsmá előtt megfordította a patkót a lován, hogy ne lássák meg, merre megy:« — mondja a 84 éves Rakoczki János. (Alsógagy, Abauj m. Irányi Lujza gyűjtése. (Néprajzi Múzeum E A 2112/288). Idegtépő históriák szövődnek hát az aradi gyásznapi eseményeihez. »A tizenhárom aradi közül egy nő is volt egy gyerekkel. Az asszonyt falakasztották, a gyermeket megfojtották« (Bé. XVI. 9. Krausz Z.). »Egyik tábornoknak a lánya mérget vitt be a keble alatt és reggelre az apját holtan találták« (Ze. XXX. 19. Juhár L.). »Egyik vértanúnak a felesége mielőtt kivégezték volna az urát, becsempészett a börtönbe egy kicsike párnát a feje alá. Abba egy kis tör volt belerajva. A vállába szúrta minden szisszenés nélkül. Mikor észrevették, már el is vérzett. Föllökték egy rossz kordéra, kivitték és bár halott volt már, föbelökték« (Bo. XXIX. 30. Fejes Zs. és J.). Az utóbbi történetek átkapcsolódása a tizenhárom tábornok személyéhez nyilván a rokon sorsú Batthyány Lajos pesti raboskodásának és kivégeztetésének megrázó körülményei alapján történik.

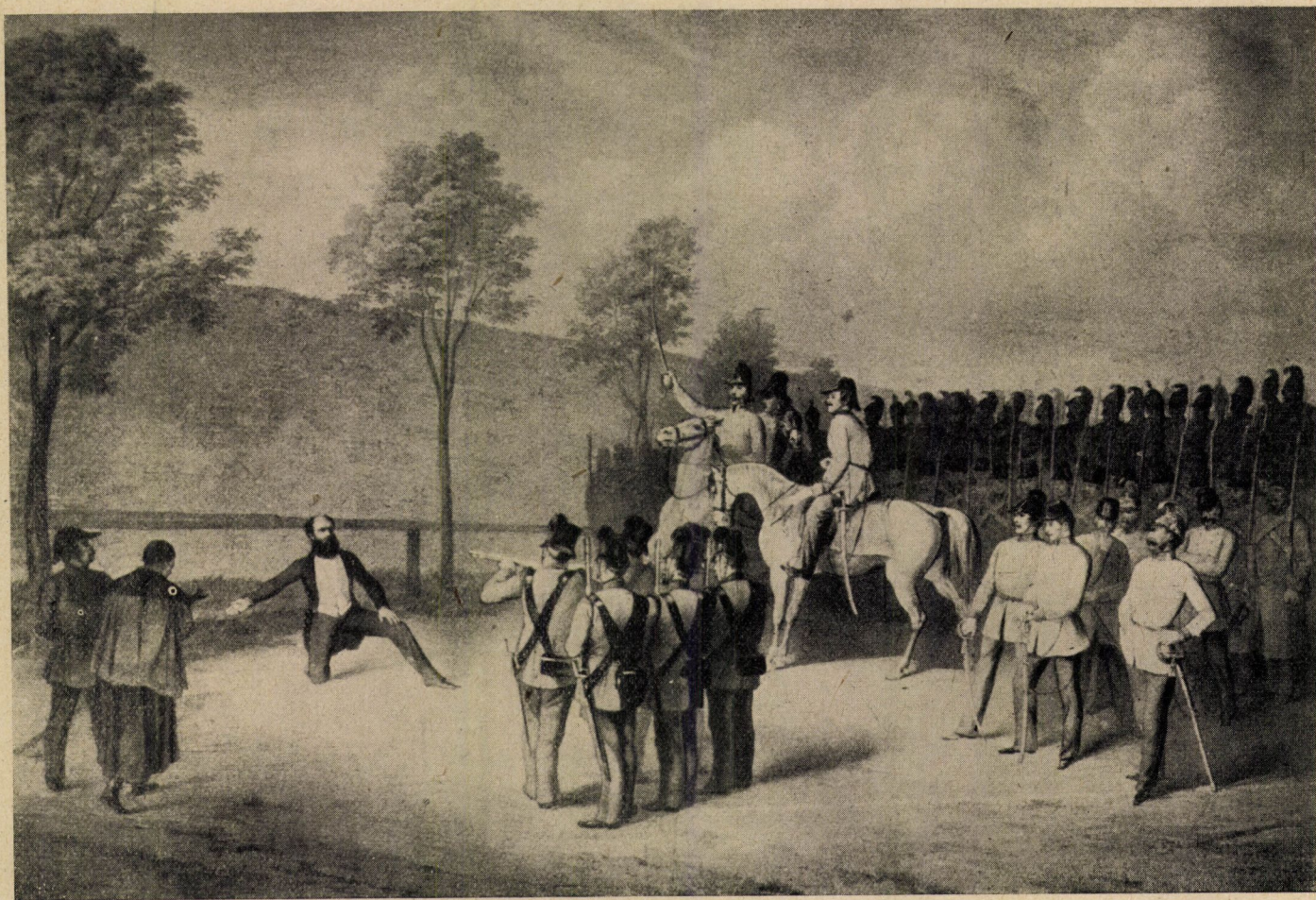
Batthyány Lajos kivégzését is számos népszerű kiadvány ábrázolja.

a) Kovács Lajos rajza után: »Gróf Batthyány Lajos kivégeztetése. Hinrichtung des Grafen Ludwig Batthyány. L'exécution du comte Louis Batthyán. The execution of the Count Lewis Batthyány.« Lithogr. Nodli Louis Parisban. 595 x 460 mm. Magyar Történeti Múzeum Történeti Képcsarnoka. T. 2682. lelt. sz. (30. kép.)

b) Rendkívül népszerű a Jankó János színes olajképéről készült olajnyomat is, amely Méhner Vilmos kiadása. (31. kép.) Megvan a kiskunfélegyházi Kiskun Múzeumban.

Batthyány Lajos népi ábrázolásai közül kiemelkedik az Országos Néprajzi Múzeum egyik ismeretlen eredetű törött botjának domború faragása, kifejezésteljeségével a történelmi tárgyú népi ábrázolóművészetnek egyik kiemelkedően szép alkotása. (29. kép.)

Maga Batthyány a hagyományban hasonlóképpen e népi rémromantika köntösébe öltözik. »A 13 vértanút Pesten akasztották« meséli a hetvenöt éves Ziska József Veresmarton (He. XX. 6.). »Patán vót egy méltóságos úr és ahó jött egy levél. Befogatott a kocsissal. A ló kapart, nem akart elindulni. A kocsis aszonta, ne menjünk, baj lesz! De ő csak ment. Pesten megálltak egy kocsmá előtt és bement a kocsmába (az úr). Nem jött ki. Akkor a kocsis bement megnézni, hol van. Aszonták neki, megismeri-e? Aszonta, igen. És

30. Kovács Lajos: Batthyány Lajos kivégeztetése. (Könyomat. Páris)

már ott vót, lógott a nyelve (az úrnak). Most eszembe jutott. Gróf Batthyány vót.« A fejlődésnek ezen a fokán még a népi hiedelemvilág és a népmese csodáinak szikrázása is felismerszik a szerteágazó aradi hagyományon a sorsérző, balsejtelmű, gazdáját vészjellel intő ló motívumában.

Nem ritka jelenség az sem, hogy a képzettársítás szeszélyei régebbi korok hasonlóan időtlenné lett emlékeivel fűzik össze a negyvennyolcas benyomásokat. Vajjon e folyamat során e régebbi benyomások szívódnak-e föl a negyvennyolcas hagyományba, mint a népi emlékezés nagy központi jelentőségű élménykörébe, vagy megfordítva: a sok évszázados múlt emlékeinek vonzásában válik-e múlttá a jelen, történelemmé a szabadságharcos hagyomány — nehéz volna eldönteni. Az első föltevés mellett főleg a szabadságharcos vonatkozásoknak a történelmi közelségből (de természetesen az országos gyűjtés természetéből is) következő sűrűbb előfordulásai érvelnek: e nyilatkozatokban a negyvennyolcas emlék jelenléte szabályszerű, míg a régebbi benyomások, a tatár, török, kuruc, labanc idők vagy akár még korábbi századok emléke szórványos és vallomásról vallomásra változik. Az utóbbi feltevés, a jelen multtá alakulásának feltételezése mellett bizonyít viszont, hogy e disszociációk végeredményben mégis csak a feledés tünetei, velük a hagyománynak a negyvennyolcas eseményekkel való összefüggései lazulnak meg, a szabadságharcos idők benyomásai mosódnak általános történelmi emlékekké. Mintha a népképzelet a multnak egyetlen közös síkjára vetítene rá mindent, ami a régiség szétbomlott emlékeiből még fennmaradt! »Vérszerződést csináltak, oszt nem atták meg magukat«, mesélik sorjában a nyilatkozatok (He. V. 39. Bakó F.). »A tizenhárom aradi vértanu szét akarta osztani egymás közt az országot, hogy mint régen, legyenek várurak« (Bo. XI. 27. Igaz M.). »Az aradi 13 vértanu pap vót. Nem akarták a katolikus hitüket megtagadni s azért ölték meg őket« (Bo. XXVII. 9. Szolnoky L.). »A törökök harcoltak itt a tatárokkal, a Muhi pusztáig voltak kikergetve. Akkor rakták le Világosnál a fegyvert. Egyszerre volt ez, egy csata volt.« (Bo. XXXVI. 3. Igaz M.). »Alighanem a kutyafejű tatárokkal voltak szemben. A kutyafejű tatároknak az adorjáni határban van egy ágyúfüdüzetjük csinálva. Van egy út is, amit »Tatárok útjának« mondanak.« (Ve. V. 54. Lőrincze L.-né.) »Görgey kénytelen volt letenni a fegyvert. A törököket hozták ellenünk. Nem áruló volt Görgey.« (He. XXXIII. 106.) »Görgey tán erdélyi fejedelem volt. Világosnál nem tudom ki rakta le a fegyvert« (Sop. V. 36.) »Háború volt akkor is, ha jól tudom, a labancokkal harcoltak a magyarok, de még a törököknek is volt valami szerepe, ha jól emlékszem. Nem, a törökök később voltak« (Au. XIV. 52). A gondolkozásnak ugyanazt a típusát érjük tetten ezekben a nyilatkozatokban, mint amely egyebütt Mátyás királyt állítja a szabadságmozgalom középpontjába: »Mátyás királl-e vagy mellik töröte el a robotot, nem tom biztosan.« (Ba. XVII. 10.) Mindezekben az esetekben a hagyományból fennmaradt emlék-töredékeket egy idővonalatkozásoktól mentes

31. Jankó János festményének olajnyomata : Batthyány Lajos kivégzése

szférában, történelmi kereteket nem-ismerő »múltban« helyezi el a néphagyomány hasonló koruk-vesztett hagyományelemek társaságában.

Az idővonatkozásoknak hasonló elmosódása korántsem ismeretlen jelenség a néphagyomány fejlődéstörténetében. Ami a családi szájhagyomány kronológiáján kívül esik, az a paraszti emlékezésben könnyen belemosódik a régiségnek időhatárokat nem ismerő általánosságába, egybeszövődve a legkülönbözőbb korszakok emlékanyagából esetlegesen összeálló, történelmi elhatárolást többé nem ismerő hagyományelemekkel. Ilyenféle jelenségekre bőven találunk utalást főként a mondakutatás újabb irodalmában.⁵²

Hagyomány és politika

Hiteles tisztaságában vagy dominánsokba sűrítve, kiegészüléseivel és bomlásának jellemző törvényszerűségeivel így körvonalazódik a szemlélő előtt a Világoshoz és Aradhoz kapcsolódó néphagyomány. A maga teljességében szemlélve az emlékek változatos és gazdag anyagát, lehetetlen a kérdést fel nem vetnünk: mi a politikai jelentősége a bukáshoz fűződő emlékek e szövevényének, mennyiben bizonyult a hagyomány aktív társadalomformáló erőnek százéves multja folyamán? Az újabb szovjet néprajzi szemlélet szerint »a népköltészet nemcsak mint egy kor 'terméke' jelenik meg, mint egy adott társadalmi, gazdasági rend szülöttje, hanem mint 'tényező' azt a feladatot tűzi elének, hogy feltárjuk a népköltészetnek a társadalom fejlődésében játszott aktív szerepét, megértsük és értékelni tudjuk visszahatását az életre: mennyire volt s ma mennyire haladó, forradalmasító erő, hogyan segített a nép harcában fejlődésének különböző szakaszaiban.«⁵³ A negyvennyolcas vonatkozású néphagyományok politikai jelentősége valóban aligha vitatható. Ha nem is túlozhatjuk az idevágó emlékek tömegmozgósító hatását, kétségtelen, hogy a hagyományt népünk politikai jelentőségében fogta fel, a parasztság életében a szabadságharcra vonatkozó tárgyi és folklór-anyag mint politikai tudatformáló erő kamatozott. Úgy véljük, az innen adódó problémák helyes megközelítése csak történelmi alapszempontok szerint, a fejlődést szoros figyelemmel kísérve lehetséges. Az a függetlenségi ideológia, a nemzeti szabadságnak az a lelkes óhajta, amely a világosi és aradi hagyományban kifejezésre jut, korról-korra változó mértékben időszerű a szerint, amint az ország függetlenségének ügye kedvezőbben vagy kedvezőtlenebbül alakul.

A szabadságharcot megelőző időkben ismételten hírt adnak az egykorú megfigyelők a népköltészet szövegeinek és dallamainak gazdag burjánzásáról.⁵⁴

⁵² V. ö. *Zaunert, Paul* id. mű 322. l.; *Peuckert, Will—Erich* id. mű 99—131. l.

⁵³ V. ö. A. M. Астахова tanulmányát az Известия Академии Наук С.С.С.Р. 1951. 533—546. l.

⁵⁴ *Kodály Zoltán*: Magyar zenei folklóre 110 év előtt. Magyarságtudomány II. k. 381. és 390. l.

Így Mindszenty Dániel 1832-ben jellemző sorokat ír arról a »természeti költőtehetségről«, amely népünket jellemzi: »Tapasztalásbul tudom, majd nem hihetetlen könnyűséggel csinál a' paraszt leány vagy legény akármirül egy pár strófát. Több izben tanuja valék ily hangászi vagy is inkább költői ügyességnek, midőn munka közben, mint valami tudományos gyülekezetben verseket koholgattak a' dolgozók, 's egyszersmind szabályos nótát is alkalmaztattak rímjeikhez.« Egyazon évben kelt Udvardy János feljegyzése is a népi dallamok életéről: »össze danolnak mindent, a'mi csak azon mértékre ráillik. Ez az oka, hogy nem mindenütt minden danlot (sic!) egy nótára danolnak, hanem egy helyen egy, máshol más nótára, úgy, hogy az egyenlő mértékű verseknek nótái úgy-szólván közösek.« A szabadságharc népköltészetének létrejöttében elsősorban ezeket a voltaképen minden népköltészetre jellemző technikai törvényszerűségeket: a szövegképződés és dallamcsere könnyedségét kell szem előtt tartanunk.

Történeti multját vizsgálva ugyanis az a gazdag népköltészeti anyag, amely a szabadságharchoz kapcsolódik, lényegében a magyar folklór régi állományának az időszerű nemzeti feladat szolgálatába való állításáról, a régi magyar néphagyománynak új harcra mozgósításáról beszél. Régi szövegekbe szívódnak fel ekkor a függetlenségi küzdelem időszerű motívumai — új nevek, fogalmak, eszmék, új ideológia és terminológia váltja fel a szokásos törvényszerűséggel a régit. De új szövegek is bőven teremnek a népköltészet dallamképleteihez igazodva, vagy népszerű műzenei alkotások dallamához tapadva, mintegy aktualizálva azt, ami a hagyományban és paraszti tulajdonná formálva, ami a műzene körében arra alkalmasnak látszott. A nagy ügyszóhoz méltó lelemény, ötletgazdagság, találékonyság formálja át és népszerűsíti negyvennyolcas megfogalmazásában folklórhagyományunk tisztos hányadát, hogy a ma társadalmi, politikai, katonai céljainak szolgálatára indítson s a költészet és zene ősi paraszti módjaival és eszközeivel a tömegek lelkesebb részvételét biztosítsa a nagy népi mozgalom egyes soronlevő feladatainak teljesítésében. A negyvennyolcas vonatkozású hagyomány jelentős része is régi folklórállományunk korszerű átdolgozásának köszöni létét. E folyamat szerves tartozékaként jönnek létre a Világossal, Araddal kapcsolatos népköltészeti alkotások is, mint a harc végső tragikus szakaszának emlékei. Az egyes szövegek és dallamok történelmi elemzése túlnyomórészt a régebbi néphagyomány elemeinek olynemű korszerűsítéseit igazolja ezekben a tárgykörökben is, mint a szabadságharc folklórkészlete körében általában. Idéztük fentebb Damjanich nótáját, amelynek romantikusan fellengző szövegét Pálóczi Horváth Ádám Napoleon korához kapcsolt »Magyar Marssának« dallamára, e ma is számos változatban élő népszerű nótára alkotta meg az ismeretlen versíró. De ugyanez a szövegünk, mint Elefánti Sándor gyűjtése alapján megállapítható, más dallammal él Debrecenben⁵⁵ és Kiss Lajos szerint ismét más továbbival a szlavóniai magyar népcsoportok

⁵⁵ Volly István: Verik a rézdobot. Bp. 1947. 34—36. l.

ajkán.⁵⁶ A rendkívül népszerű világosi népdalt : »Honnan jössz te oly leverten jó pajtás? « — a dallamok még változatosabb sorához kapcsolja a különböző magyar tájak parasztsága. Gyergyócsomafalván Bartók Béla gyűjtésének tanúsága szerint egy régi ballada nótájára éneklik; Káldy két Nyizsnyai-dallammal szövi egybe szövegét, de további dallamára is utal; Csíkgyimesen Vikár Béla ismét más dallammal gyűjtötte.⁵⁷ A politikai időszerűség tehát vonzóvá teszi a szövegeket, amelyek majd egyik, majd másik hagyományos paraszti vagy népszerű műzenei dallamhoz kapcsolódtak népünk ajkán. Parasztságunk használatában így kapnak politikai hangsúlyt, korszerű mai értelmet a zenei néphagyomány egyes elemei is. E mellett természetesen új szövegeket és új dallamokat is teremt a nagy események sorában kialakuló új mondanivaló, amelyek jóval lazábban kapcsolódnak a hagyományhoz.

Mi a világosi és aradi néphagyomány szorosabb politikai mondanivalója ?

A csatavesztés után, az önkényuralom két évtizedén át a világosi és aradi emlékanyagnak elsődleges politikai hivatása annak az eszmei örökségnek továbbhagyományozása volt, amelynek védelmében Világosnál zászlónk lehanyatlott, annak az ellenségnek megbélyegzése, amely bosszúból Aradnál a nemzet legjobbjait oly szégyenletes halállal pusztította el. Az idevágó népköltészet az önkényuralom legsötétebb terror-cselekményeinek emlékét tartja ébren ; de egyben visszhangja annak a nemzeti visszahatásnak is, amellyel társadalmunk a terrorra felelt. Az időszerű szövegeknek nemcsak alkotói, hanem előadói, éneklői is közösséget vállalnak a függetlenség ügyével, a szabadság vértanuival. Sajátos földalatti folklórt alakítanak ki, amely a hamu alatt izzó parázshoz hasonló : a visszafojtott paraszti indulatokat éleszti, a függetlenségi harc jelentőségét domborítja ki, az ellenség hitványságával szemben a kivégzettek emberi nagyságát hirdeti. Ez a költészet a dac, a hatalommal való ellenkezés, a nemzeti ellenállás kifejezője és ébrentartója egyben. S éppen ezért a besúgókra épült kormányzati rendszer nem szűnik meg üldözni és tilalmazni. Hogy az önkényuralom hazai viszonyai közt mennyi politikai energia sűrűsödik össze az idevágó alkotásokban, éppen az ellenség tiltó rendelkezései, megtorló intézkedései igazolják. Ez a költészet az ország legkegyetlenebb elnémítottságában mert szólni, a hatalom ellentmondást legkevésbé tűrő elvakultsága idején mert tiltakozni. Virtussá lett falun az idevágó alkotások dalolása, emlegetése, az a sajátos magatartás, amelyet a szállóigévé lett politikai elv határoz meg : »nem enged a negyvennyolcból«. Az öldökléssel, pandurral, fegyházzal, sorozással, adószedéssel, idegen hivatalnokokkal és gúzbakötő tilalmi intéz-

⁵⁶ Országos Néprajzi Múzeum E. A. 1020 lelt. sz.

⁵⁷ *Rajeczky Benjamin* : A népzenei gyűjtemény 48-as dallamai c. kézirat tanulmányának adatai. Átengedésükért a szerzőnek ezúton mondok köszönetet. Bartók gyűjtését közli *Mathia Károly* : Negyvennyolcas dallamok. Bp. 1948. 28. l. (Országos Néprajzi Múzeum M. H. 1047. lelt. sz.); Káldy dallamai id. mű. 34—35. sz. alatt ; Vikár gyűjtése az Országos Néprajzi Múzeumban M. H. 535/a lelt. sz. alatt.

kedésekkel megterhelt nép föld alá kényszerülten, a közélet lehetőségeitől megfosztva, a családi élet egyszerűbb alkalmaira utaltan is e folklóranyagban tüntet a reakció kormányzati rendszere ellen.

Az évtizedes elnémitottság egykori nyomott hangulatának emléke ma is vissza-visszazeng népünk lelkében. A multat idézgető adatszolgáltatók előadásának sajátos hangulatteljességét a kényszerű hallgatásnak hosszú korszaka magyarázza, amikor börtön várt azokra, akik a legfontosabbat: a negyvennyolchoz való szenvedélyes hűséget kifejezésre juttatták. »1848—49-ben 10—11 éves koromban már igen sok olyan dalt hallottam és őriztem meg, melyeknek eléneklése az 50-es években szigorúan tiltva volt,« — állapítja meg a régebbi kutató.⁵⁸ A tilalom emléke ma is élénken él népünk emlékezetében. »Ezért becsukták az embert,« mondja a kalocsai 83 éves Berta Somogyi Antal egy politikai vonatkozású nótáról (Pe. XXIII. 35. Solymos E.); »fijatal koromba vendéglőben éneköltem, oszt odagyütt egy úr oszt aszongya: Fijatal embör, eszt ne danója, mert mingyá lössz magának valami, ami neköm nem lössz. Hát így vót, mer a németök ügön haraguttak ezér a nótáér«. A bácsbokodi 86 éves Noszkó József hasonlóan vall (B. B. II. 5. Aukner T.): »Még emlékszem, gyermekkoromban apám mindig mondta, hogy vigyázni kell, mert az osztrák még most is keres embereket.« A vékényi 82 éves Gál Mihály előadása is párhuzamos a fentebbiekkel (Ba. LVIII. 6. Gábel A.): »Október hatodikán mindig tudták, hogy a tizenhárom vértanu napja van, de a német egy szót se engedett róla. Nagyön figyelték utáná az embert.« A tilalmazottság így azt a sajátos érzelmi mellékszöngét fejleszti ki parasztságunknál, amellyel a negyvennyolcas idők felidézése régebbi nemzedékeinknél együttjár. Egy ponyvairatunk az aradi kivégzésekre emlékezve így jellemzi a visszafojtott fájdalom e korszakát:

Soká nevöket sem szabad volt említüi
És sötét éjúkre világot derítüi
Porlottak feledve mohosult sírjúkban,
Oh de hány könyü folyt érettük titokban,
Hány átok mondatott gyilkosaik felett,
Míg a szegény háza rettentön szenvedett.⁵⁹

Ezek a nyilatkozatok mindenben alátámasztják azt a megvilágítást, amelyet az aradi vértanúk nótájáról Volly Istvánnál olvasunk: »Sokan leírták a dalt, rejtegették és dalolták — s ez éppen nem volt veszélytelen akkor.«⁶⁰

A hagyomány politikai jelentőségére utal továbbá az a körülmény is, hogy éppen a szabadabbá lett magyar nép legyőzetésének eseményei, amelyeknek

⁵⁸ Káldy Gyula: Az 1831—1861 években keletkezett magyar történeti énekekről és indulókról, Bp. 1895. 5. l.

⁵⁹ V. ö. Az aradi gyásznapi c. id. füzet 7. l.

⁶⁰ Volly id. mű 36. l.

emlegetését az önkényuralom tilalmazta, voltak bizonyos korszakban a nyelvoldogató, óvatosságot, gátakat félrevető paraszti poharazgatásoknak központi beszéd tárgyai. »Az aradi tizenhármát is folyton éltették, másról sem szólt a vita, ha egy kicsit pityókások voltak«, mondja a régiekre emlékező adatszolgáltató (Sop. I. 19. Solymos E.). Nóta is volt a tizenháromról, állapítja meg egy Pest megyei nyilatkozat és hozzáteszi: »Vót egy kovács, ha berugott, mindig azt danóta, de má én se tudom« (Pe. XXIV. 24. Solymos E.). Az aradi nótára vonatkozik a kalocsai Berta Somogyi Antal idézett vallomása is — »vendéglőben énekeltem.« Szabolcs és Szatmár megye falvaiban nemcsak a férfimulatozásoknak, de a lakodalmaknak is egyik kiemelkedő mozzanata volt a legutóbbi időkig a tizenhárom tábornok elpusztításáról szóló nóta énekelgetése, jöllehet a véres esemény hangulata szögesen ellenkeznék az ilyen alkalmak természetes vidámságával.⁶¹ Egy gyűjtő a világosi nótáról jegyzi le a jellemző vallomást: »Az édesanyám apja meg az anyám énekeltek a disznótorban« (Pe. XLIV. 77). Egy különösen idős (95 éves) adatszolgáltató szerint: »a 80-as években ha középkorú emberek kissé ittasak voltak, danultak: Majd hoz Kossuth sapkát« (Bi. IX. 25). Ugyanerről a dalról említi egy 70 éves vendéglős: »Akkor még tilos nóta volt. Mikor berugtak, akkor dalolták. Jöttek a keceli gazdák, elzavartak borért. Akkor addig a Kossuth-nóta ment, mert haragudtak a németre« (Pe. XLVI. 6.) Volly István az aradi vértanuk nótájáról ugyancsak feljegyzi, hogy »dalolták... a kocsmában is, de akkor is sírtak felette.«⁶² A hagyomány elemzője számára önként adódik a következtetés: népünket 48-hoz való ragaszkodásában jelentős mértékben éppen a reakció rémuralma edzette meg s a kényszerű némaság e korszakának köszönheti a hagyomány sajátos érzelmi telítettségét, gazdag hangulati tartalmát. A hagyomány fennmaradása az ellenséges korviszonyok között pedig egyedül csak a szabadságharcot vállaló és értékelő közösség kebelében lehetséges, amely lényegében a harcot a fegyverletétel után is továbbvívja új fegyvereivel. Ilyen fegyverül a fegyvertelenség új állapotában éppen a nagy idők emlékének ápolása, a hagyományban kifejezett szabadságharcos ideológia kínálkozott.

A kiegyezést követő korszakban, a közjogi küzdelmek idején a világosi és aradi néphagyomány politikai jelentőségében megváltozik. A hagyomány ekkor tör utat a szélesebb nyilvánosság felé: ekkor tűnik fel a Batári-féle szerkezet továbbfejlesztésével, Szabó Antal füzetével s talán egyéb hasonló jellegű kiadványokkal a ponyva nyilvánossága előtt s a március 15.-i, de főként az október 6.-i ünnepélyek műsorán is mind szokványosabban jelentkezik. Baján az aradi vértanuk nótáját Volly szerint »régente okt. 6.-án a 48-as emlékszobornál dalolták«⁶³; s a nóta a 48-as országos gyűjtés feljegyzéseiből sejt-

⁶¹ K. Kovács László szíves közlése.

⁶² Volly id. mű 36. l.

⁶³ Volly idi mű 36. l.

hetően helyet kaphatott az iskolákban is. Káldy Gyula ismert füzeté: A szabadságharc dalai és indulói. (Bp. é. n. 1895) tudományos értékű kísérletet is tesz e napfényre bukkanó folklóranyag zenei jelentőségének felmérésére, bár műve inkább az értelmiség, mint a parasztság negyvennyolcas hagyományaira támaszkodik: »több olyanokat, amelyeknek versét más, régibb népdalokra énekelték — mint zenei tekintetben csekély fontossággal bírókat — ezúttal mellőztem« — olvassuk idevágó elvi jelentőségű nyilatkozatában.⁶⁴ Ha korábban a rejtett propaganda-anyag szerepét tölti be a néphagyomány, most a közjogi küzdelmek csatározásaiban a legszélesebb nyilvánosságot is jól megmozgató demonstrációs eszköz: a dualizmus korában különösen alkalmas a függetlenségi álláspont tüntető kinyilvánítására. A kiegyezés enyhültebb légkörében a helyzet más: a hagyomány harci lobogó, amely alatt a magyarság tömegei nyíltan sorakoznak fel a nemzet érdekeiért folyó politikai viaskodásokra. Az eszme ébrentartása helyett az eszme propagatív szétszórása az a feladat, amelyet a hagyomány a maga roppant elevenségében teljesít.

A néphagyomány e demonstratív alkalmazása korántsem merő külsőség; ez éppen a hagyomány világosi és aradi vonatkozásaiból következik. Az idevágó emlékek mindenkor egy rendezetlen elszámolással állítják szembe a parasztságot és az egész nemzetet, amely jogos követeléseink tudatának ébrentartására mindennél jobban alkalmas. Egy ország legföltettebb kincsének: függetlenségének semmivé válása a csatamezőn, egy nép rajongó lelkesedéssel ünnepelt hőseinek elpusztítása közönséges gonosztevők módjára: e tények mérlegelése a megsértett jog, a megcsúfolt igazság elégtételt követelő szenvedélyével szükségszerűen tölti el a sérelmekben érdekelt szemlélőt. Hogy az eseményeket parasztságunk ma is hasonlóan értelmezi, a világosi és főként az aradi hagyomány propagatív jelentőségének világos bizonyítéka.

Miért kellett a tizenhárom tábornoknak hóhérekézen elpusztulnia, — a kérdésre parasztságunk ma is világos látással, a szabadság és önkény, az igazság és igazságtalanság dialektikus szembeállításával válaszol. »A szabadságért szenvedtek« (Ha. X. 19.) halljuk a jellemző nyilatkozatokat. »A szabadságot akarták« (Pe. XV. 265. Gönyei S.), »el akarták érni a magyar szabadságot« (Za. IV. 53. Vajkai A.), »inkább a halált választották, mint a megalázkodást« (He. XVII. 5.), »inkább meghaltak, minthogy megadják magukat« (Ve. XIX. 25), »mert ezek igazságtudó emberek voltak, az igazságot keresték« (Ze. XXXII. 91. Igaz M.), »a magyar ügy igazságos volt... Azt védelmezték a vértanúk« (Gy. VI. 7. Nagy Dezső) s így a szabadság ügyének szolgálatában »az igazságért kellett nekik meg

⁶⁴ Id. mű 4. l. A százéves használat során természetesen a hagyomány értelme sokszor el is mosódik, az események emlegetése a felületes politizálások folytán eredeti tartalmában elhomályosul. Mikszáth éles szemmel figyeli meg Beszterce ostroma c. regényének egyik helyén, mennyire jellegzetes vezértémája a borközi politizálgatásoknak a 13 vértanú sorsának mérlegelése: »teljes paritás csak akkor lenne, ha »azok« is felakasztatnának tizenhárom tábornokot a magukéból,« állapítja meg a regényben iddógálás közben a bolondos Pongrácz István. (Bp. 1913. 2. kiadás 287 l.)

halni» (Jnsz. XVII. 110. Hochstrasser P.) stb. Az országos egyöntetűséggel megnyilatkozó feleletek e dialektikába foglalják bele a magyarok és osztrákok, a nép és a király szembenállását is. Mint a népi nyilatkozatok hirdetik, »az aradi 13 meghalt, mert megmaradtak örökös magyarnak« (Borsodszemere, Vas Kovács István, 80 éves szavai. Fejes Zs. és J.); »igazi magyar emberek voltak, a békeszerződést nem írták alá, azután mind fölakasztották« (Za. XXIX. 6. H. Bede P.); »azért végezték ki őket, mer megkérdezték, hogy állnak-e a némethez, vagy nem. Azok meg nem álltak« (Be. V. 58. Babus J.); »az osztrák uralom alól akartak minket felszabadítani« (Jnsz. XVII. 118. Hochstrasser P.); »nem akartak az osztrák törvénybe állani« (Som. XIV. 62. Belényessy M.); »azt mondták, mi élünk, halunk, de az osztráknak nem szolgálunk« (Bé. IV. 31. ifj. Ligeti L.); »nem hajoltak meg a német törvényeknek meg Ferenc Jóskának« (Za. XVI. 89. Kerecsényi E.); »nem akarták állani, amit Ferenc József akart« (Bo. XXIII. 46. Igaz M.); »nem akartak a királynak engedelmeskedni« (Pe. XXXIV. 13. Varró I.) »nem volt hajlandó fölesküdni a királyra« (Jnsz. III. 97. Hochstrasser P.) A hagyományos népi felfogás megbélyegzi a tizenhárom tábornok kivégzőit: ártatlanoknak látja őket, az esztelen bosszú művének halálukat. »Nem lett volna szabad, mert hát a hazájukat védték ugye és katonák voltak« (He. XXX. 267. Nagy Dezső és Német S.); »ártatlanul haltak véleményem szerint; mártírhálált haltak a hazáért« (Pe. XX. 133. Juhár L.), az ítélet »nem volt jogos, ők is csak a hazájukat védték« (Csa. IV. 10.); »azoknak is meg kellett halni a semmiért« (Ze. XXXII. 168. Igaz M.); »nem elég bosszú volt a?« (Ze. IX. 65) — Így sorakoznak fel az egyértelmű válaszok a rémuralom vértanúinak sorsáról. E válaszok népünk lényeglátó készségét igazolják az aradi eseményekkel kapcsolatban. A hagyomány hasonló realizmusa — száz esztendő távlatában lejátszódó események végső indítékaival kapcsolatban: szinte példátlanul látszó jelenség, ha csak fontolóra nem vesszük az ország közjogi alaphelyzetének viszonylagos változatlanságát 1918-ig s azt a gondozást, amelyben 1867 óta a társadalom részben az állami szervek a vértanúk kultuszát részesítették.

Úgy véljük, nem is a hagyomány történelmi hitelű anyaga, hanem foszladozó, végsőkéig egyszerűsödött és disszociált rétege szemlélteti a legvilágosabban a százéves fejlődés legfontosabb eredményét. Multunk lényege, történelmünk végső értelme népi hagyományainkban körvonalazódik itt előttünk: a honfoglalók, Mátyás király, a szabadság, az igazság, a nép ügye örökkön tartó harcban kutyafejű tatárral, törökkel, labanccal, árulókkal; vértanúink e harc vértanúi. E végső következtetéseink latolgatása során pedig csak megerősödünk abban az alaphelyzetünkben, hogy Világosnál, Aradnál, a reakció rémuralmának megpróbáltatásai között szerzett megrázó élményeink népünk szabadságvágyának rendkívüli feszítő erejű ösztönzőiként élnek és hatnak a letűnt száz esztendő folyamán; s ha a megpróbáltatások napjaiban a legyőzött nemzet alá is bukott, de föltámadt a nép.

A TUDOMÁNYTÖRTÉNETI MUNKA
LEGKÖZELEBBI FELADATAI *

NÁDOR GYÖRGY

A korszerű tudománytörténeti kutatómunka hazánkban éppen most teszi meg első lépéseit. A szervezett, tervszerű munka az elmúlt év folyamán indult meg és megállapíthatjuk, hogy bizonyos eredményekről már ma is beszélhetünk :

a. Ráirányítottuk a kutatók, a tudósok figyelmét a tudománytörténet kérdéseire, s a tudósok egy részében sikerült is határozott érdeklődést ébreszteni tudományuk multja, fejlődése iránt. Ez megmutatkozik többek között abban, hogy kiváló tudósok, a szakma elismert képviselői vállalkoznak tudományuk történetének, illetve e terület egyes történeti kérdéseinek kidolgozására.

b. A témaválasztás terén kezdetben nagy tanácsalanság volt tapasztalható. A Tudománytörténeti Főbizottság javaslata alapján elkészült új munkatervek azután a monografikus munkákat állították előtérbe — igen helyesen — és szerepeltetik a legnagyobb súllyal. Az egyes területek képviselői belátták, hogy a nagy összefoglaló munkáknak még nem érkezett el az ideje, mivel ezeket monografikus kutatásoknak kell megelőzniök. A monografikus kutatások első sorban a magyar tudomány nagy alakjai életművének feldolgozására irányulnak (Bólyai, Irinyi, Vásárhelyi Pál; Horváth Mihály, Sajnovits.) Elkészült és megjelent néhány sikerült mű (pl. Alexits : Bólyai), elhangzott több értékes előadás (Szabó Imre: A magyar pozitivista jogbölcselet; Rényi: a Bólyai-féle geometria világnézeti jelentősége ; Zsirai : A magyar nyelvtudomány haladó hagyományai stb.) és a közeljövőben további munkák fognak elkészülni.

Az eredmények ellenére azonban kétségtelen, hogy a tudománytörténeti kutatás hazánkban mind mennyiségét, mind pedig általános színvonalát tekintve — még mindig a szükséges és kívánatos színvonal alatt marad. Még nem tartunk ott, hogy a tudománytörténeti művek érezhetően segítenék magát a tudományt, vagy ki tudnák elégíteni a közönségben, az egyetemi ifjúságban meglévő érdeklődést. Még nem mondhatjuk el, hogy a tudománytörténeti munkák — néhány kivételtől eltekintve — hathatós eszközei a hazafias nevelésnek vagy a tudományos gondolkodásra, problémalátásra való nevelésnek. E munkák egy részé-

* Vitaindító előadás, a tudománytörténészek első összejövetelén 1952 decemberében.

ben még alig érvényesül a marxizmus-leninizmus módszertana, még túlteng az öncélú adatközlés, még igen kevés az önálló kutatáson alapuló modern szellemű feldolgozás.

Ezek a hibák és fogyatékoságok a legszorossabban összefüggnek bizonyos helytelen nézetekkel, amelyek a tudománytörténet egyes művelői körében még ma is megtalálhatók. Ilyen téves nézet pl. az, amely szerint a tudomány vagy a technika fejlődése *kizárólag* a maga immanens logikáját követi és ennél fogva semmi kapcsolata sincs a társadalom fejlődésével. Ez a felfogás a történeti idealizmus legtisztább megnyilatkozása és mégis megvan és hatást gyakorol ma is a magyar technikátörténészek körében. Hasonlóképpen teljesen helytelen módszertani szempontból az az elgondolás, hogy a szaktudósok összegyűjtik az anyagot, — a történészek pedig dolgozzák azt fel a marxizmus-leninizmus elvei alapján. E felfogás teljesen tarthatatlan márcsak azért is, mert hiszen a marxizmus-leninizmus szempontjainak nemcsak a könyv megírásánál, hanem magában a kutatásban, az anyaggyűjtésben és az anyag kiválogatásában is érvényesülnie kell. Éppen azért az ilyen felfogás voltaképp udvarias kibúvó egyes szakemberek részéről az alól a követelmény alól, hogy a tudományos kutatásban a dialektikus és történeti materializmus szempontjait érvényesítsék. A helytelen elgondolások, felfogások természetesen helytelen gyakorlatot szülnek. De vannak olyan hibák és fogyatékoságok is, amelyeknek nincs külön »ideológiájuk«, hanem amelyek a marxizmus módszertanának alapos ismerete híján ütik fel a fejüket. Nem ritka pl. a tudománytörténeti munkákban a helytelen »modernizálás« módszere, amikor egyes kiragadott idézetek alapján régi szerzőknek mai modern, csaknem marxista nézeteket tulajdonítanak. Eléggő általános hiba a szűk perspektíva: a kutató nem látja tudományának kapcsolatait a kor tudományának *általános* irányzataival, nem ismeri a korabeli tudomány nemzetközi helyzetét, a haladás és reakció erői között nemzetközi méretekben is folyó küzdelmet a tudomány területén. Előfordul, hogy a tudománytörténeti munka nem kritikai feldolgozáson alapuló történelmet, hanem csak *krónikát* nyújt és így módszerében, szempontjaiban, elvi alapjaiban elavult, korszerűtlen, tudománytalan.

A módszertani tisztázatlanságra példakép felhozom az egyik nemrég megjelent, az ásványtan történetéről szóló munkát, amely teljesen megkerüli a periodizáció problémáját, elmulasztja azt, hogy világosan fölvázolja tudománya fejlődésének fő szakaszait. A könyvben egymásnak teljesen ellentmondó korszakolási szempontok érvényesülnek mint pl. az évszázadok szerinti és a generációk szerinti korszakbeosztás, főként azonban az egyes tudósok születési, halálzási vagy éppen »fellépési« éve.

Az itt felsorolt hibák és fogyatékoságok, — amelyekkel e témát még korántsem merítettük ki — mutatják, hogy nem elégedhetünk meg az elért színvonallal, hanem mindent el kell követni, hogy magasabb nívójú munkát végezzünk. Hadd mutassak rá röviden néhány főbb teendőre, amelyek el-

végzés révén a tudománytörténeti munkákat jelentős mértékben előre vihetjük :

1. A tudósok és az egyetemi hallgatóság széles — az eddiginél szélesebb! — köreiben fel kell kelteni az érdeklődést a tudománytörténeti kérdések iránt általában és különösen a hazai tudománytörténet kérdései iránt. A feladat nem nehéz, mert fiatal kutatóink és egyetemi ifjúságunk a marxizmus-leninizmus tanulmányozása révén elsajátítja a történeti gondolkodást, úgyhogy ilyen irányú fáradozásaink bizonyosan termékeny talajra fognak találni.

Az érdeklődés felkeltésével elérhetjük, hogy a tudománytörténészek ma még kis csoportja újabb erővel gyarapodjék. Az előttünk álló nagy feladatok feltétlenül megkövetelik soraink kiszélesítését, megerősítését. Dicséretre méltó kezdeményezésként említjük meg, hogy egyes tudománysszakok az akadémiai ösztöndíjas pályatételek közé felvették tudományuk történetének problémáit.

A tudománytörténet iránti érdeklődés felkeltését nagy mértékben szolgálja — jó monográfiákon és előadásokon kívül — a tudomány nagyjainak műveivel való közvetlen megismerkedés.

2. Emelni kell a tudománytörténeti munkák elvi és módszertani színvonalát. E célból szükséges, hogy a tudományok történései megismerkedjenek a dialektikus és történelmi materializmus módszertanával, hogy ismerjék az általuk tárgyalt korszak politikai- és társadalomtörténetét, továbbá, hogy megismerkedjenek a tudománytörténetnek, mint tudományos diszciplínának elvi és módszertani kérdésével. Az általános marxista és a történeti műveltség megszerzésének kérdéséről most nem beszélek ; ez elengedhetetlen előfeltétele minden ilyen jellegű munkának. Most csak a speciális módszertani tájékozódásról kívánok néhány szót mondani. Az utóbbi hónapok és évek folyamán több iránymutató cikk jelent meg ezekről a kérdésekről elsősorban a szovjet irodalomban, de nálunk is (Vavilov, Maximov, Fogarasi) ; ezeket a cikkeket és előadásokat a közeljövőben meg fogjuk jelentetni és a kutatók kezébe fogjuk adni.

A szovjet tudományos irodalomban állandóan napirenden vannak a tudománytörténet elvi, módszertani kérdései. Nálunk e problémák fontossága még nem vált tudatossá széles körökben és ezért találunk ma még idealista, pozitivistá, metafizikus feldolgozásokat. Reméljük, hogy a tervezett kiadvány révén és más eszközökkel is sikerül felhívni kutatóink figyelmét a módszertani problémák fontosságára.

3. Eddig úgyszólván egyáltalán nem jelent meg a sajtóban bírálat a magyar tudománytörténeti művekről. (Mint kivételt említjük meg a párt tudományos folyóiratát, a Társadalmi Szemlét, amely többször közölt alapos kritikát az újonnan megjelent tudománytörténeti munkákról.) Ezen természetesen sürgősen változtatni kell ; éspedig a kritikáknak a szűk szakmai szempontokon kívül vizsgálniuk kell, mennyire érvényesül a munkákban a korszerű, történeti szemléletmód, milyen mértékben és milyen sikerrel alkalmazták a szerzők a marxizmus-leninizmus módszerét.

Talán nem is kell külön hangsúlyozni, hogy a bírálatnak elvi bírálatnak kell lennie és szigorú mértéket kell alkalmaznia. Nem helyes az az álláspont, hogy ma még csak a kezdet kezdetén tartunk, elégedjünk meg hát kezdetleges, fogyatékos munkákkal, kezdetnek az is jó. Ellenkezőleg; azoknak a munkáknak, amelyek most fognak megjelenni, példaszerűeknek kell lenniök, hogy a fiatalokat éppen ezeken a műveken keresztül nyerjük meg tudományunk számára. Éppen ezért a most közvetlenül előttünk álló időszakban elsősorban minőségi eredmények elérésére törekedjünk. És a kritikának éppen az a feladata, hogy a minőségi színvonal emelését segítse. A Tudománytörténeti Főbizottság kezdeményezni fogja és napirenden fogja tartani az elkészült — és ezen túlmenően egyes esetekben a készülőben lévő — munkák bírálatának kérdését.

4. A tudomány történetének feltárása kiterjedt kutatómunkát igényel, kutatást a szónak legszorosabb értelmében. Teljesen jogos az a feltevés, hogy e kutatás olyan értékeket és kincseket is napfényre fog hozni, amelyekről ma még semmit sem tudunk. A Szovjetunióban folyó tudománytörténeti kutatás tapasztalatai azt mutatják, hogy csak el kell kezdeni a kutatómunkát és föltárulnak a nemzeti tudomány elfelejtett, a maguk korában háttérbe szorított és elnyomott haladó értékei. Éppen ezért nem szabad elfogadnunk másodkézből vett anyagot, olyan feldolgozást, amely lényegében a régi munkákon alapul, az értékelések és előjelek némi megváltoztatásával. A tudománytörténet terén sok esetben egészen új anyag felkutatására, kibányászására van szükség (mint pl. a magyar filozófia története, vagy a magyar közgazdaságtan története terén, de olykor a természettudósok munkássága kutatásánál is, mint pl. Irinyi János dialektikus jellegű természettudományi-módszertani gondolatai, Bólyai János utópikus szocialista gondolatai esetében.) Feltehető, hogy e kutatómunka során nemcsak régen ismert nevek fognak új megvilágításba kerülni, de fel fognak vetődni eddig ismeretlen nevek is. Az új, eddig ismeretlen anyag feltárása igen fontos eleme a tudománytörténeti munkának, elsőrendű előfeltétele annak, hogy tudományunk átfogó történetét később színvonalasan lehessen megírni.

5. Az előttünk álló legközelebbi feladat: tudományunk haladó hagyományainak kidolgozása. A haladás úttörőit természetesen nem absztrakte, nem kiragadva fogjuk ábrázolni, hanem a reakcióval, a maradi erőkkal vívott harcukban. Ily módon már a haladó hagyományok feldolgozása megköveteli, hogy legyen egy — bárha csak vázlatos — képünk tudományuk fejlődési vonaláról, hogy lássuk, mai tudásunk szerint kik voltak tudományunk legnagyobb alakjai, legdicsebb fejlődési korszakai. A haladó hagyományok feldolgozása nem lóghat a levegőben, szervesen bele kell illeszkednie egy nagyobb képbe, egy nagyobb történeti összefüggésbe. Ebből a meggondolásból kiindulva a II. osztályhoz tartozó tudományok történészei kidolgozzák nagy vonásokban, vázaltszerűen tudományuk történetének fő-vonalait. Kíváncsinos lenne, hogy ez valamennyi tudomány területén megtörténjék, mert az ilyen vázlatok — ha idővel bővülnek és egyes pontokon változnak is — a jelen szakaszban segítik

az egyes monográfiák szerzőit, perspektívát adnak kutatásaiknak és irányt mutatnak a fiatal kutatóknak és érdeklődőknek.

A Tudománytörténeti Főbizottság e feladatok megvalósításában segíteni kívánja az egyes osztályok munkáját. A szervezeti segítség mellett a főhangsúlyt az eszmei, ideológiai segítségre helyezzük. Ennek egyik formája a tudománytörténeti munkát elősegítő kiadványok megjelentetése. Ezen a téren a jövő esztendőkre a következő terveink vannak :

1. *Tudománytörténeti munkák* címen részben a már megjelent, de nehezen hozzáférhető, részben a készülő tanulmányokból, monográfiákból közölnénk a legsikerültebb részteket ; esetleg mindjárt bírálatot és diszkussziót is.

2. A nagy magyar tudósok közérdekű műveiből, levelezéséből stb. egy antológiát állítunk össze ; az ilyen jellegű kiadvány rendkívül alkalmas arra, hogy felkeltse az érdeklődést a tudománytörténet kérdései iránt. Egy ilyen gyűjteménynek, amely számos, eddig nyomtatásban meg sem jelent, vagy nehezen hozzáférhető művekből ad szemelvényeket — nemcsak nagy tudományos, de nagy kultúrtörténeti érdekessége is lesz.

3. Napirendre kell tűzni a természettudományi klasszikusok műveinek kiadását. Ezen a területen mi rendkívül el vagyunk maradva ; igen sokat kell tanulnunk a szovjet példákból ; közismert, hogy a Szovjetunióban rendkívül gondos, lelkiismeretes és ízléses kiadásokban jelentetik meg a természettudományok klasszikusait. A legközelebbi feladat Pavlov, Darwin, Lomonoszov, Szecsenov, Galilei, Newton, Leonardo da Vinci műveinek kiadása, Goethének a természettudományok történetére és módszereire vonatkozó írásainak kiadása. Nem kétséges, hogy az általános tudománytörténet — és különösen az oly sokáig elhanyagolt orosz tudománytörténet — kérdéseivel való foglalkozás, nagy mértékben elősegíti a hazai tudomány történetének teljes, széles alapokon történő feldolgozását.

K. K. MARKOV

A GEOMORFOLÓGIA ALAPVETŐ KÉRDÉSEI

c. munkájának megvitatása.*

Összeállította : KOCH FERENC

A Magyar Tudományos Akadémia a közelmúltban magyar nyelven jelentette meg K. K. Markovnak, a moszkvai Állami Lomonosov Egyetem Földrajzi Fakultása professzorának fenti című munkáját (Akadémiai Kiadó Budapest, 1952. 355 old.). Ez az első, szovjet szerző tollából származó nagyszabású, természeti földrajzi munka, amely magyar fordításban hozzáférhető lett geográfusaink számára. A geomorfológia alapvető kérdéseiről vallott, magasszínvonalú elvi állásfoglalásával messze kiemelkedik az utolsó évtizedek geomorfológiai irodalmának munkái sorából. Éppen ezért a Magyar Tudományos Akadémia Földrajzi Állandó Bizottsága kíváncsún tartotta, hogy a magyar geográfusok Markovnak munkáját ankét keretében megvitassák.

Markos György, a Földrajzi Állandó Bizottság elnöke az ankétot megnyitó beszédében rámutatott arra, hogy a magyar földrajztudomány történetében először vitatjuk meg szovjet geográfus munkáját. A szovjet tudomány — úgymond — nemcsak a dialektikus materializmus módszerének alkalmazása és tárgyi eredményeinek alapján szolgál példaképül számunkra, hanem abban a tekintetben is, hogy miként fejleszti tovább, miként mélyíti el egyre inkább eredményeit és módszereit a bírálat és a vita ösztönző légkörében. A magyar geomorfológusok az ankét folyamán tanúbizonyságot tehetnek arról, hogy mennyire sajátították el a dialektikus materializmus alaptételeit és milyen mértékben tudják azt tudományos munkájukban egészséges vitázó szellemben alkalmazni.

Bulla Béla egyetemi tanár, mint az ankét előadója, bevezető szavaiban kiemelte azt, hogy Markov munkája nem tan- vagy kézikönyv, nem a geomorfológia teljes tárgyi anyagának a feldolgozása. Markov könyve pontosan az, amit címében is jelez : a geomorfológia elméleti alapjainak, alapvető kérdéseinek részletes kritikai analízise, a kétségtelenül válságban, mégpedig a vajúdas válságában lévő, a régi utat a fokozódó eredménytelenség miatt elhagyni kényszerülő és új utakat kereső geomorfológia kórtüneteinek világos diagnózisa,

* A Magyar Tudományos Akadémia Földrajzi Állandó Bizottsága 1952 november 13-i ankétjának anyagából.

egyben azonban kísérlet is a kibontakozás, a fejlődés új irányának a kijelölésére. Ezért érdemel a szokásos kritikai ismertetéseknél jóval részletesebb tanulmányozást.

Markov könyvének első részében a geomorfológiát mint tudományt, az általában elfogadott és közismert módon határozza meg: a geomorfológia — írja — az a tudomány, amely a földfelszín formáit kutatja, magyarázza, ideértve természetesen a keletkezésüket is. Tudományunk kibontakozását és fejlődését részletesebben csak a mult század hetvenes éveitől, tehát a fejlődés genetikus-magyarázó szakaszától kezdődően rajzolja meg. Különösen plasztikusan és sikerülten hangsúlyozza ki a középeurópai (német) és az amerikai iskola fejlődésbeli és szemléleti különbségeit, elhelyezve tudományunk történeti fejlődését a társadalmi fejlődés történeti kereteiben. Általánosságban egyetért Markovval abban, hogy mindkét iskola fejlődésének legmagasabb fokát a mult század végén Davis és A. Penck munkásságával érte el. Századunk eleje óta a nyugati geomorfológia dekadenciája állapítható meg. A hanyatlást W. Penck reformkísérlete sem tudta megállítani. »Közvetlenül a (második világ-) háború előtt és a háború alatt — írja Markov — különböző szerzők tollából sok geomorfológia jelent meg, az amerikai Lobeck, Engeln, Hinds, az angol Boulridge és Morgan, az újjélandi Cotton, a német Maull művei, de valamennyi leverőn hat az olvasóra. Nem lehet elvitatni a felsorolt szerzőktől a szaktudást és az anyag ismeretét, de új gondolataik nincsenek. Vannak köztük ortodoxok, akik Davis (némileg tökéletesített) elveit ismételtetik. A többiek egyszerű kompilátorok, a referáló-kritikai irányzat képviselői, ahogy ezt az irányzatot, sajnos, az ironia minden árnyalata nélkül, Maull elnevezte.« Szellemesen fogalmazott, súlyos, de igaz kritikát tartalmazó mondatok ezek.

Markov kemény bírálatához Bulla Béla hozzáfűzte azt, hogy a nyugati geomorfológia utolsó harminc esztendeje dekadens válságának jellemrajza nem nélkülözheti Hettner nevének és szerepének megemléztetését. A szárazföld felszíni formái (*Die Oberflächenformen des Festlandes*, Leipzig—Berlin, 1928) című munka szerzőjének igen szellemes, kora morfológiájának hanyatlását jól látó, a davis-i és a pencki irányzat hibáit egyaránt kemény, maró, de legtöbbször nagyon is szubjektív bírálattal ostromozó, azonban a fejlődés új irányát megmutatni nem tudó kritikai szkepticizmusa — véleménye szerint — nem jelentéktelen szerepet játszott abban, hogy a válság hálójában vergődő geomorfológia egyes képviselői az idealizmus vizeire tévedtek. Egyesek burkoltan, mások nyíltan is (köztük Hettner maga is) a felszíni domborzat fejlődéstörvényeinek felismerhetetlenségét és megismerhetetlenségét, tehát a geomorfológiai agnoszticizmust hirdették. Bulla Béla szerint a német morfológiai iskolának ez a hettneri öröksége a polgári geomorfológiának legalább olyan jellemző vonása, mint az amerikai irányzat ortodoxainak Davis szellemét nélkülöző, merev formalizmusa. Amíg azonban ennek bűvöletéből Davis tanítványai máig sem tudtak kiszabadulni, a középeurópai geomorfológusok harmadik generációja előtt

Hettner szkepticizmusa és tanítása kezd a múlté lenni. A német Mortensen, Troll és Büdel és a francia Tricart friss szellemű, a domborzat fejlődéstörvényeinek megismerhetőségét bizonyító írásaiban újabb fejlődés körvonalait látja kirajzolódni.

Előadásának további során Bulla Béla részletesen ismertette Markov könyvének ama sorait, amelyek az orosz geomorfológia forradalomelőtti — részben még utána is tevékenykedett — nyolc legismertebb és legnagyobb művelőjének (Lomonoszovnak, Szemjonov-Tjan-Sanszkijnek, Kropotkinnek, Dokucsajevnek, Musketovnak, Karpinszkijnek, Nyikitinnek és Pavlovnak) munkásságával foglalkoznak. Megállapította, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után kibontakozó marxista természeti földrajznak valóban volt mire építenie. Egyáltalán nem csodálatos tehát, hogy a nagy elődök örökét a szovjet társadalom materialista geográfusai Obrucsev, Borzov és Scsukin irányítása alatt igen eredményesen építették ki. Leszögezte azt, hogy ennek a munkának érdemes terméke Markov könyve is.

Bulla Béla ezután rátért a könyv második részére, amely — Markov elnevezése szerint — a planetáris geomorfológia és az általános geomorfológia fő kérdéseit tartalmazza. A *planetáris geomorfológia* a Föld egészének a formáját, tehát a szferoid, a geoid kialakulását, alakváltozásait és a változások okait kutatja és magyarázza. Helyesli Markovnak azt az álláspontját, hogy a földalak, a geoid és változásai a geomorfológiai kutatás tárgyai, hiszen végső soron minden egyéb felszíni forma magyarázata lehetetlen az elsődleges, az alapforma, a geoid kialakulásának figyelembe vétele nélkül. Kétségtelennek tartja azt, hogy a földrajzi burok azért olyan amilyen, mert a Föld alakja nem akármilyen zárt idom, hanem éppen geoid. Ez azonban a kérdésnek csak egyik oldala. Döntően fontos tény az, hogy a földalak Humboldt hologaeikus földtudományi szintézise megvalósíthatatlanságának felismerése óta mindinkább, később kizárólagosan a geofizika és a geodézia vizsgálatának lett a tárgya s maradt is mind a mai napig, és fog is maradni a jövőben is. Amióta a geometriai és fizikokémiai vizsgáló módszerek tökéletesedésével és a tudományos ismeretek gyarapodásával a geodézia és geofizika, az asztrofizika és a kozmogónia eredményeinek felhasználásával, a földalak vizsgálata terén egyre fokozódó eredményekről számolhat be, azóta a szferoid és a geoid alakváltozásainak vizsgálatáról ez a két tudomány saját önállóságának és létének veszélyeztetése, saját tárgykörének feladása nélkül nem mondhat le. A *geomorfológia tárgykörét nem mesterségesen szűkítették meg*, mint Markov írja, hanem a humboldti egységes földtudomány szükségszerűen bomlott fel egy sereg önálló, a Földdel különböző szempontok és célok szerint foglalkozó tudományra. A geomorfológia szempontjai, szemlélete, vizsgálati módszerei nem alkalmasak, de nem is lehetnek alkalmasak geodéziai és geofizikai kérdések megoldására. A geomorfológustól pedig ma már semmiképpen sem kívánható meg, hogy szuverén ura, sőt alkotó továbbfejlesztője legyen a geomorfológia mellett az asztrofizikának, a kozmogóniának, a geodéziá-

nak, a geofizikának, sőt a dinamikai geológiának is. Tehát: ha az elnevezés mellett meg akarunk maradni, — állapítja meg Bulla Béla — planetáris geomorfológia van, de tárgyköre nem tartozik a geomorfológia tárgyköréhez. Problémái a geofizika és a geodézia problémái. Eredményeiket a geomorfológia átveszi, felhasználja, anélkül azonban, hogy vizsgálatuk, szemléletük anyagát a saját tárgykörébe kívánná kebelezní.

Más a helyzet az ú. n. általános geomorfológiával. Az általános geomorfológiának Markov meghatározása szerint, ha a magyar szöveg jó és hiteles, »a kontinensek és tengerek alapvető felszíni egyenetlenségei és tárgyai, amelyek a két fő erő, az endogén (hegységképző) és az exogén erők kölcsönhatására alakultak ki.« Bulla Béla szerint mind az elnevezéssel — általános geomorfológia — mind pedig tárgykörének itt jelzett megszabásával szemben komoly ellenvélemény említhető meg. Az általános geomorfológia közismert és elfogadott vélemény szerint a szilárdkéreg általános természeti földrajza; feladata: a földfelszíni domborzat fejlődése általános érvényű törvényeinek, törvényszerűségeinek és szabályainak megállapítása és a fejlődés, a változás során alakuló formátípusok kijelölése. Markov általános morfológiája, a kontinensek és a tengermedencék alapvető felszíni egyenetlenségeinek vizsgálata viszont a *szerkezeti (strukturális) morfológia* tárgyköre és feladata. Ezek az »alapvető felszíni egyenetlenségek«, hogy Markov megjelölését használja, tehát a kontinensek és óceáni medencék, a szárazföldek hegységei és medencéi, az ősmasszívumok és geoszinklinálisok mind szerkezeti formák, tehát az endogenetikus dinamizmus, az endogenetikus anyagmozgásfolyamatok eredményei. Finomabb domborzati tagoltságuk természetesen a belső és külső erők összjátékának, kölcsönhatásainak eredménye. Egy pillanatra sem lehet vitás és kétséges, tehát Markovnak igazat ad abban, hogy a szerkezeti formák a geomorfológiai megismerésnek, a felszíni domborzat fejlődése magyarázatának feltétlenül tárgyai. Mivel azonban a szerkezeti formák az endogenetikus anyagmozgásfolyamatok eredményei, sőt egyenesen megnyilvánulásformái, a szerkezeti formák magyarázata révén a geomorfológia egy sor geotudománnyal, a geofizikával, az általános vagy dinamikai geológiával és a geokémiával kerül szoros kapcsolatba. Bulla Béla felveti a kérdést: hol van, hol húzható meg a határ az említett geotudományok és a geomorfológia között? Megállapítja, hogy Markov könyve ezzel a fontos elvi jelentőségű kérdéssel nem foglalkozik. Markov a vitát azzal, hogy a szerkezeti formákat a geomorfológia vizsgálati tárgyának tekinti, eldöntöttnek tartja. Előadó úgy véli, hogy a geomorfológus álláspontját, ha röviden is, ajánlatos körvonalazni. Mind a geomorfológia, mind az általános (szerkezeti) geológia és a geofizika a szilárdkéreggel foglalkozik, kutatásuk tere tehát közös. Ami őket egymástól megkülönbözteti, az az eltérő *célkitűzés*. Az általános geológia és a geofizika célja, feladata a szilárdkéreg történeti fejlődésének a felderítése és magyarázása, a geomorfológia célja és feladata pedig a szilárdkéreg felszíni domborzatának, a jelenlegi formakincsnek fejlődéstörténeti magyarázata. Úgy

is mondhatja, hogy az általános geológia és a szerkezettan a szilárdkéreg szerkezeti változásait, az endogenetikus mozgásfolyamatoknak az okait vizsgálja. A szerkezeti változások (orogenezis, földrengés, vulkánosság) együtt járhatnak a felszín domborzatának a megváltozásával is. Ezért a felszíni formák (hegységek, medencék, masszívumok) az általános geológia szemszögéből a földtörténeti mult szerkezeti mozgásainak a tanúbizonyságai, viszont a geomorfológia nézőpontjából maguk a domborzati formák a vizsgálat tárgyai; természetesen történeti fejlődésükben.

Markov szerint — állapítja meg Bulla Béla — azok a felszíni formák, amelyek az exogén erők működésének az eredményei, tehát az eróziós és az akkumulációs formák, a *részletes geomorfológia* vizsgálatának tárgyai. Ezt az elnevezést jónak és használhatónak tartja, bár a geomorfológiának erre a részére az exogén dinamika és a »külső erők által kialakult formák« megjelölés a geomorfológiai köztudatban nagyon meghonosodott, legújabbban pedig a nagyon találó *klimatikus geomorfológia* elnevezés kezd meggyökeresedni.

Bulla Béla ezután ismerteti a könyv második részét, amelyben Markov sorra veszi a földalakkal kapcsolatos geodéziai és geofizikai főproblémákat és a szerkezeti morfológia alapvető és máig is megoldatlan, súlyos kérdéseit. Megállapítja, hogy Markov igen behatóan foglalkozik a kontinensek és a tengeri medencék kialakulásának és elkülönülésének kérdésével, a sima és sial anyagi különbségével, az izosztázia tanával. A szerkezettani ismeretek fejlődésének, Suess, Stille, Kober, Wegener tanának elemzésével világos, részletes és szellemes kritikai szintézisét adja meg, bemutatva és kiemelve a jelzett kérdések megoldása terén elért orosz és szovjet vizsgálateredményeket. Itt kerülnek említésre és megvilágításra a közelmúltban Sztálin-díjjal kitüntetett *Kraszovszkij*nek a geoid alakváltozásainak okaira vonatkozó, nagyjelentőségű vizsgálatai, *Vernadskij*nek a geokémiát és ezzel együtt a geotektonikát valósággal forradalmasító tanai és azok földszerkezettani és geomorfológiai kihatásai, *Arhangelszkij* és *Satszki*j alapvető megállapításai a Föld két fő szerkezeti-morfológiai területtípusáról, a tönkös területekről, vagy ősmasszívumokról és a geoszinklinális területekről, *Bjelouszov*, *Licskov*, *Tyetyajev*, *Nyikolajev*, *Obrucsev*, *Panov*, *Uszov*, *Pavlovskij* és *Sulc* tanításai a szerkezeti formák kialakulásának törvényszerűségeiről. Ezeket a törvényszerűségeket »minden összefügg mindennel« dialektikus elv szellemében, Markov a következőkben foglalja össze: 1. A Föld anyaga egyszer tágul és vele együtt tágul a szilárdkéreg is, máskor pedig, éppen ellenkezően, zsugorodik. Ma a földkéreg tágulóban van, vagy, ami még valószínűbb, nem is olyan régen, a harmadkor végén esett át rajta. A földkéreg tágulása meghatározza a földfelszín legnagyobb elmozdulásainak, egyrészt a magashegységek nagyredőzéseinek, másrészt a tengerfenék alacsony szintje kialakulásának előfeltételeit. 2. A tágulás és zsugorodás folyamata a Föld anyaga átalakulásának, nevezetesen a magma emelkedő és süllyedő mozgásainak a következménye. Ezek a mozgások a magmában lezajló radioaktív bomlással,

fiziko-kémiai folyamatokkal függnek össze. 3. A földkéreg tágulása és a magma aktív elmozdulása a litoszféra nehezebb, tengeralatti részeinek lesüllyedésével és a kontinentális kéreg könnyebb részeinek felemelkedésével jár együtt. 4. Az előbbi folyamatoktól kialakított geológiai szerkezetek határozzák meg ezután a földkéreg függőleges mozgásainak a jellegét. A geoszinklinális területeken beálló emelkedések alakították és alakítják ki a földfelszín felső geomorfológiai lépcsőjét. A középső geomorfológiai lépcső megfelel a Föld tönkös területeinek. Végül az alsó geomorfológiai lépcső a világtenger fenéke, a 4000—6000 m mély óceáni fenékszint.

Bulla Béla rámutat arra, hogy Markovnak ebben a szintézisében, amely a legújabb nyugati (Cloos, Willis, Bubnoff, Bucher) és az előbb említett szovjet természetvizsgálatok eredményeinek rövid összegezése és geomorfológiai kiértékelése, már semmi, vagy majdnem semmi szerep sem jut Suess és Stille geotermikus-kontrakciós, Wegener és Staub geomotorikus és Kober gravitációs kontrakciós orogén elméletének. Az első kettővel szemben Markov a tagadás álláspontjára helyezkedik, a harmadikat, Koberét, amely javított, átdolgozott formában két évvel ezelőtt ismét megjelent, Markov nem is említi. Való igaz, hogy a Suess-féle kontrakciós tektogenetikai hipotézisnek ma már hívei alig vannak, az is igazság, hogy a Föld váltakozó zsugorodását és tágulását hirdető pulzációs elméleteknek egyre növekszik a valószínűségük és hitelük.

Bulla Béla szerint Markov nem hangsúlyozza eléggé azt a rendkívül fontos mozzanatot, hogy a tektogenetikus folyamatok periódusos, ritmusos mozgásfolyamatok. *Az endogenetikus mozgásfolyamatok ritmusai teszik ritmussá a felszíni domborzat, sőt az exogenetikus ritmusokkal (klímaváltozások) karöltve az egész földrajzi burok fejlődését is.*

Mellőzve a vulkánosság szerepét és a földkéregnek oldalnyomás következtében kialakult diszlokációit, a mélyben lezajló gyüredezéseit és töréses eldarabolásait (ezek közvetlen geomorfológiai szerepe igen csekély), a földfelszín alapformáit, három fő geomorfológiai lépcsőjét, szintjét, ritmikusan jelentkező vertikális irányú ingómozgások — emelkedések és süllyedések — alakították ki és alakítják ma is, szünet nélkül. Közismert ma már és ezt Markov is hangsúlyozza, hogy magas hegységeink és a mély medencék, a szerkezeti relief szintkülönbségei nem a gyűrődések, hanem a vertikális ingómozgások következményei. Ezeket a geomorfológiai szempontból legnagyobb jelentőségű mozgásokat közös névvel Markov is epirogenetikus mozgásoknak nevezi. Philippon már a huszas években az első között figyelmeztetett arra, hogy az egyik legfontosabb morfo-genetikai probléma túlságos leegyszerűsítésének látszik mindenfajta vertikális-radiális ingómozgásnak a besorolása az epirogenesis fogalmába. Szerinte kétségtelen különbségnek kell lennie az óceáni medencéket süllyesztő és a kontinenseket megemelő, minden esetben törésnélküli, lassú, nagyamplitudójú mozgások és a szilárdkéreg kisebb darabjait, egy-egy hegységet és közvetlen környezetét ritmussan emelő és süllyesztő, igen gyakran törésekkel jelentkező, szintén lassú,

de az előbbiekhöz képest kisebb amplitudójú mozgások között. Ez utóbbi mozgásokat a geomorfológia és a dinamikai geológia Penck nyomán el is nevezte nagyredőzésnek. Végül Bubnoff a kétféle mozgás mennyiségi és minőségi különbségeit is meghatározta. A szerkezeti változások nélkül lezajló, nagy területekre egységesen kiterjedő, reverzibilis epirogenetikus mozgásokból a nagyredőzéseket elkülönítve, ezeket az egyik esetben reverzibilis, máskor irreverzibilis, az epirogenetikus mozgásoknál kisebb területre kiterjedő mozgásokat diktiogenetikus mozgásoknak nevezte el, és szerkezeti morfológiai szerepüket is megállapította. Bulla Béla megállapítja, hogy Markov csak röviden és elutasítóan említi meg Bubnoff szerkezeti morfológiai területbeosztását, a kétféle vertikális mozgás eltérő geomorfológiai szerepével részletesebben nem is foglalkozik.

A három elsőrendű, vagy alapforma tehát Markov szerint az óceáni fenék, a szárazföldi tönkös táblás lépcső és a magashegységek és tönkök magas szintje. Az már most a kérdés — és ezt Bulla Béla a geomorfológia legfontosabb és legalapvetőbb kérdésének tartja — hogyan megy végbe a felszín alakulása, fejlődése ezen a három vezérszinten. A kérdés felvetése már Gilbertnél és Richt-hofennél jelentkezik, választ azonban csak egyes részletkérdésekre sikerült adniok. A problémát a maga teljességében elsőnek a mult század végén Davis igyekezett megoldani közismert ciklustanával, amely azonban a súlyos kérdés megválaszolására alkalmatlannak bizonyult. A davis-i ciklustan hibáit kevesen látták olyan világosan, mint W. Penck. Egyáltalán nem véletlen tehát, — úgy-mond Bulla Béla — hogy Davis tanainak cáfolására is, de a felszíni domborzat fejlődését is megvilágító, a fejlődés törvényeit is megállapító új elmélet kidolgozására éppen W. Penck vállalkozott. »Morfológiai analízis«-nek erényei is, hibái is egyaránt ismeretesek a geográfusok előtt. Közismert, hogy egyes részletmegoldásoktól eltekintve a felszíni domborzat fejlődésének maradéktalan megvilágítására Penck tana sem bizonyult alkalmasnak. Hangsúlyozni kívánja, hogy a tengerfenék domborzata fejlődésének magyarázatára sem Davis, sem Penck nem vállalkozott, nem is vállalkozhatott, hiszen ez a szint a közvetlen megfigyelések számára hozzáférhetetlen.

Markov hangsúlyozza, hogy a »Morphologische Analyse« megjelenése, tehát 1924 óta nem alakult ki olyan geomorfológiai elmélet, mely a felszíni domborzat fejlődésének megvilágítására, törvényeinek megállapítására alkalmas volna. Ezt a megállapítást Bulla Béla azzal egészíti ki, hogy éppen Penck hibás téziseinek antitéziseként jelent meg egy sor cáfolat, került publikálásra egész sereg igen jelentékeny tanulmány. Ezek Penck egyoldalúan a szerkezeti mozgások túlzott szerepét bizonyítgató, az exogenetikus folyamatok közül pedig majdnem kizárólagosan csak a fluviatilis erózió geomorfológiai szerepével foglalkozó tanát bírálva, az éghajlati folyamatok felszínalakító jelentőségét a valóságnak megfelelően értelmezve jutottak el a geomorfológia addig elhanyagolt ágának, az éghajlati geomorfológia problémakörének, később pedig — már Markov könyvének megjelenése idején — a klimatikus morfológia területi

rendszerének a kiépítéséig. Ebben a munkában szovjet, német és francia morfológusok mellett nem lebecsülendő szerepet magyar geográfusok is játszottak.

Kibontakozott az összehasonlító, funkcionális, dinamikus-fejlődéstörténeti geomorfológiai szemlélet. A dolog természete szerint ez a szemlélet nem a davis-i ciklustanhoz, vagy Penck elméletéhez hasonló egyszerű zárt rendszer, hanem a négy geoszféra: a levegő, a víz, a szilárdkéreg és a szerves világ mozgásfolyamatainak kölcsönös hatásaként kialakult és ma is állandóan alakuló és változó felszíni domborzatnak, mint komplex jelenségszoportnak állandóan újabb és újabb összefüggéseket felderítő, folytonosan gazdagodó magyarázata. Ez az új szemlélet különösen a második világháború után kezdett nagy lendülettel kibontakozni és jutott el éppen napjainkban a domborzat fejlődéstörvényeinek megfogalmazásáig. Markov könyve már ennek az új irányzatnak a terméke; ezt problémafelvetése és problémakezelése világosan mutatja. Markov 1945-ben és 1946-ban írta meg könyvét, természetes tehát, hogy nem kaphatott helyet szemléletében az utolsó esztendőök termésének kiértékelése. Bulla Béla ezzel magyarázza azt, hogy a könyvben a kritikai elemzéseknek különben igen éles reflektorfénye a klimatikus morfológia lényegbe vágó kérdéseinek csak átsuhan, és a térben és időben változó szerkezeti formák geomorfológiai szerepe mellett a ritmusosan változó, de mindig övezetes térbeli rendet mutató éghajlat nyomán ritmusosan változó lepusztulásfolyamat szerepe kissé háttérbe szorul. Ennek tulajdonítja azt, hogy Markov könyvének harmadik, egyben fő részében a geomorfológiai szintek tanában csak az erők összjátékáról tájékoztató geomorfológiai szintekig, tehát területtípusokig jutott el, nem pedig a ténylegesen létező geomorfológiai régiók megrajzolásáig.

Markov szerint a földkéreg ingó mozgásai különböző exogén folyamatokkal kerülnek összeütközésbe, a légkör, a tenger és a szárazföldi víztömegek mozgásaival. »Ezeknek az exogén erőknek együttes munkája — írja Markov — bizonyos kiegyenlített, vagy geomorfológiai szinteket hoz létre. A geomorfológiai szintek száma az exogén folyamatok számával egyenlő«. Markov négy geomorfológiai szintet különböztet meg, ezek: 1. a tengerszint — vagy ábrázolás-akkumulációs szint, 2. az eróziós-tektonikai szint (penepión), 3. a hóhatár szintje, 4. a hegység (általános) csúcsmagasságának a szintje, a denudáció felső határának a szintje. Markov beosztásában tehát — amint Bulla Béla megállapítja — a mozgó légtömegek denudációs szintje, a deflációs szint nem szerepel. Ez azt jelenti, hogy a Föld felszínén jelenleg több, mint 20 millió km² területet elfoglaló sivatagi denudáció és akkumuláció szerepének geomorfológiai megvilágítása hiányzik.

Ezután Bulla Béla rátér Markov könyvének harmadik részére, amely főként a négy geomorfológiai szint tanulmányozásával foglalkozik. A szintek vizsgálatát a geomorfológia alapvető módszerének nevezi. Markov szerint a négy szint egymás felett, a szinten jellegzetes folyamat »termodinamikus térségének határai által meghatározott magasságban, a Föld középpontjától meg-

határozott távolságban helyezkedik el.« Mivel a földkéreg epirogenetikus ingómozgásokat végez, a geomorfológiai szintek felülete deformálódott, vagyis a szintek domborzata az endogén és az exogén erők összjátékán kívül számot ad az epirogenetikus mozgások amplitudójáról és a mozgások irányáról is.

Markov geomorfológiai szintjeivel kapcsolatosan Bulla Béla két megjegyzést tesz: az első magukra a szintekre és elnevezésükre vonatkozik, a második a szintek térbeli elhelyezkedésére.

Ami magukat a szinteket illeti, Bulla Béla leszögezi, hogy közülük egyesek már régóta szerepelnek a geomorfológiai irodalomban (pl. a tengerszint, a hóhatárszint és a denudáció felső határszintje). Feltétlenül helyes azonban annak Markov által való nyomatékos hangsúlyozása, hogy a szintek szabálytalan felszíne jól kiértékelhető módon mutatja az erők összjátékának módozatát. Előadó az egyes szintek elnevezését azonban nem a legszerencsésebbnek tartja. A tenger szintjében pl. az abrázió kivételével, minden más külső erő hatékonysága megszűnik, azonban az erő hatékonyságának megszűnése nem jelenti egyben az akkumulációt, a felhalmozódást. Markov elnevezéséből — úgymond — avatatlan arra következtethetne, hogy a tenger szintjében *általában az abrázió is meg az akkumuláció is egyaránt jellegzetes*. A helyzet azonban nem ez. Hasonlóképpen nem tartja szerencsésnek az eróziós-tetonikai szint elnevezését sem. Ez a szint, mint Markov is kiemeli, a geoszinklinális területeken jellegzetes. Persze nem kizárólagosan. Megvan az emelkedő, vagy kiemelt masszívumokon is. Nem vitás, hogy a fő denudációs hatóerő a mállástól, az aprózódástól és a lejtőleöblítéstől támogatott folyóvízi erózió, de az sem vitás, hogy a geoszinklinális területeken, sőt a masszívumok területén *sem kizárólagosan csak pusztuló felszínnek* vannak. Ellenkezőleg. Bőven vannak itt medencék, fiatal, sőt recens süllyedékterületek. Ezek a *folyóvízi akkumuláció térszínei*. A szint elnevezését tehát nem tartja szabatosnak, mert a név a felszín domborzatának fejlődését nem fejezi ki.

A hóhatárszint nagy geomorfológiai jelentőségét már Richter is, A. Penck is és mások is kiemelték. Itt nagy fontosságot tulajdonít Markov ama megjegyzésének, hogy a hóhatár feletti jeges szférának, a magashegységi, glaciális denudáció övének felső határa is van. Bulla Béla rámutat arra, hogy ez a fontos megállapítás csupán elméleti értékű, mivel Földünk minden eljegesedett magashegysége, még a Himalája legmagasabb ormai is, a jeges szféra határa *alatt* vannak, föléje nem emelkednek.

Ami végül a denudáció felső határának szintjét illeti, erről az irodalomban már régóta bő vita folyik. Tudjuk, hogy ezt a szintet, mint egyensúlyi felszínt A. Penck vezette be az irodalomba. Pencknek erre vonatkozó megállapításait éppen Markov vetette alá szigorú, de igazságos bírálatnak. Egyetért Markovval abban, hogy ilyen szintnek elméleti megfontolások alapján kell lennie, ma még azonban a geomorfológia vizsgálati módszereiben nem lát lehetőséget a felső denudációs szint magasságának tényleges kijelölésére. Szerepét sem ismerhet

jük, amit ez a szint a felszín fejlődésében betölt, mert ez az elméleti szint *tanulmányozhatatlan*.

Bulla Béla második megjegyzése a geomorfológiai szintek térbeli elhelyezkedésére vonatkozik. Markov egyik bírálója, *Panov* helyesen mutat rá, hogy a geomorfológiai szintek nem feltétlenül és kizárólagosan függőleges irányban rendezettek. »Egyesek közülök egymást vízszintes irányban váltják fel, ami által az egyes geomorfológiai szinteket meghatározó exogén folyamatok megváltozását tükrözik.«

Panov megjegyzése arra a korábban már jelzett fontos tényre mutat, hogy a szerkezeti relief változásaival együtt is, de attól függetlenül is változott és változik időben és területben az éghajlat is, tehát az exogén erőhatások is. A geomorfológiai szintek koncentrikus-vertikális rendjéről, elhelyezkedéséről tehát soha nem lehet szó. A hóhatár szintje pl. a jelenben is metszi az antarktikus területeken a tenger szintjét, az Arktiszban pedig erősen megközelíti. Következésképpen a geomorfológiai szintek a földfelszínen a multban és a jelenben kijelölhető horizontális és vertikális klimatikus-morfológiai öveket (régioakat) nem helyettesíthetik.

Az egyes geomorfológiai szintek, vagyis a felszíni domborzat fejlődésének vitás kérdéseiben (ciklusosság, állandóság, irányzatosság) előadó helyenként nélkülözi Markov határozott állásfoglalását. Ezért és az említett kifogások miatt *Panov* bírálati véleményéhez csatlakozik, amely szerint Markovnak a felszín négy geomorfológiai szintjére vonatkozó megállapításainak »az egész földfelszín geomorfológiai analízise szempontjából alapvető elméleti jelentőségük nem lehet« (*Panov* : *Sowjetwissenschaft* 1949). Ez a megállapítás szerinte azért is jogosult és helyes, mert a szárazulati felszín több mint 20 millió km² területén jellegzetes és uralkodó *sivatagi lepusztulás* Markov geomorfológiai szintjei alakítani jellemzése alkalmával említésre sem kerül. A feltűnő hiányosságot csakis azzal tudja megmagyarázni, hogy Markov szemléletében a felszínnek az éghajlat horizontális és vertikális zonalitása és a zonalitás tér- és időbeli ritmikus változása szerephez alig jut.

Markovnak a geomorfológiai szintek kialakulásáról kidolgozott elmélete a modern geomorfológiai szemléletnek mégis több okból is komoly nyeresége. Módszere korszerű : dinamikus-fejlődéstörténeti képben mutatja be az egyes szintek alakváltozásait. Egyben azonban módszere összehasonlító is ; a geomorfológiai szintek — Markov frontoknak is nevezi őket — felszínalakítási szerepének nyomatékos hangsúlyozása pedig a legteljesebb mértékben tesz eleget a korszerű felszínalakítási követelményének, hogy a felszínalakító mozgásfolyamatokat szerepköreik, funkcióik szerint a legbehatóbban kell elemezni. Ilyen vonatkozásban Bulla Béla Markovnak az abrázációs és az eróziós felszín kialakulására vonatkozó analíziseit különösen mintaszerűnek és igen sikeresnek tartja. Csak helyeselni tudja Markovnak azt a megállapítását is, hogy a geomorfológiának a rokontudományok (geotektonika, kozmogónia,

geokémia, hidraulika, talajtan) vizsgálateredményeit az eddiginél sokkal jobban kell tekintetbe vennie és felhasználnia.

Markov geomorfológiai szintjeinek kritikai vizsgálata, Bulla szerint arra figyelmeztet, hogy a felszíni domborzat fejlődésében a vertikális ingómozgások hatása és szerepe mellett az éghajlati eredetű zonalitás hatása az epiro- és diktyogenetikus mozgások hatásával legalább is egyenrangúan érvényesült a geológiai multban és érvényesül a jelenben is. A felszíni domborzat fejlődése nem egy-egy exogén folyamat uralkodó hatása által jellemezhető geomorfológiai szinteken, hanem éghajlati-morfológiai övekben, régiókban megy végbe. A klimatikus morfológiai régiók természetesen nem azonosak Markov geomorfológiai szintjeivel. Számuk sem azonos velük.

Mindezzel természetesen az előadó nem akarja azt mondani, hogy geomorfológiai szintek nincsenek, vagy hogy nincs alapvető jelentőségük a geomorfológiai kutatás szempontjából. Vannak geomorfológiai szintek, a lényeges azonban az, hogy csak a geomorfológiai szintek tanulmányozása segítségével a felszíni domborzat fejlődésének, alakváltozásainak a kérdése nem oldható meg. Csak egyetlen, de annál súlyosabb példát említ meg: Markov második szintjének, az ú. n. eróziós tönkfelületnek a példáját. Davis, Penck és Markov szerint ez *minden folyóvízi erózióval*, mint *alaperővel jellemezett területen kialakul*, ha a folyóvízi erózió működésének elegendő idő áll rendelkezésére. Felszínére tehát a folyók kiegyensúlyozott esésgörbéje a jellegzetes. A legújabb vizsgálatok szerint a mérsékeltövi humidus éghajlaton a magasra kiemelt területeken a völgyképződés a jellegzetes, és a terület teljes tönkösödéséhez évmilliók tektonikai nyugalma lenne szükséges. Ugyanakkor a trópusi és szemitropikus nedves és változóan nedves-száraz, bőcsapadékú területeken (trópusi esőklíma, trópusi monszunklíma és trópusi szavannaklíma területén) a felszín fejlődésének a tönkösödés a jellemzője. Ezeken a területeken a völgyképződés, az élénk eróziós relief a felszín fejlődése során egyáltalán nem jellegzetes. Amott, a mérsékeltövi humidus klímában a lineáris erózió, emitt, a trópusi területeken az areális lepusztulás az uralkodó.

Hogy a geomorfológiai szintek vizsgálata mégis elsőrangú feladata a geomorfológiának, azt éppen Markovnak az abrázíós felszínek és a folyók esésgörbéjének kialakulását a legfrissebb szovjet kutatások alapján kidolgozott, mintaszerűen világos magyarázatai igazolják. Igen világos és meggyőző A. Penck Gipfelflur-elméletének szellemes cáfolata is.

A továbbiakban Bulla Béla rátér Markov könyve negyedik részének ismertetésére, amelyben a szerző a földfelszín fejlődésével foglalkozik. A rész első, nagyobbik felében a felszín valódi, tényleges kora meghatározásának W. Penckénél alaposabb és a gyakorlatban is jobban használható és eredményesebb módszereit tárgyalja kitűnően megválogatott példákat felsorolva. Az akkumulációs felszínek korának meghatározására a fáciesátmenetek és a korhatárok módszerét, a szkulpturális felszínek korának meghatározására pedig a korrelációs lerakódá-

sok (lepusztulástermékek) kutatásának szovjet kutatók által alaposan kidolgozott módszereit mutatja be. A rész második, kisebbik felében a felszín fejlődésének alapvető tulajdonságait a fejlődés ciklusosságában és irányítottságában látja. Megállapítja, hogy Markov — igen helyesen — cikluson nem zárt körfolyamatot, hanem spirális fejlődést ért. A dialektikus materializmus tanítása szerint a ciklusos fejlődés *contradictio in se*. Ezért jobb helyette, még ha az értelmezés helyes is, periódusos, ritmusos fejlődésről beszélni. A felszín fejlődésének irányítottsága és ritmusa az endogén és exogén erők térben és időben változó ritmusából automatikusan következik. Bulla Béla azután a könyv ötödik »A geomorfológia alapvető problémái és a Szovjetunió népgazdasága« címet viselő részével foglalkozik. Megállapítja, hogy Markov az elmélet és gyakorlat egységét a Szovjetunióra vonatkoztatva, négy pontba foglalva mutatja be. A négy pont: 1. a geomorfológia és a Szovjetunió nehézipari nyersanyagbázisának bővítése, 2. a geomorfológia és a Szovjetunió energiaforrásainak továbbfejlesztése, 3. a geomorfológia és a Szovjetunió mezőgazdaságának továbbépítése és 4. a geomorfológia és a Szovjetunió térképezése. Markov ezekben a sorokban egyszerű, de súlyos szavakkal mutatja be, hogy a szocializmus országában miként válik a geomorfológiai elmélet a népgazdaságot előmozdító termelőerővé, egyben azonban azt is, hogy a nagy gyakorlati feladatok megoldásának az elmélet is minden esetben igen nagy hasznát látja.

Előadó ezután rátér Markov könyvének hatodik, befejező részére, amelyben Markov, mintegy összehasonlításként, Davis ciklustanának és W. Penck morfológiai analízisének ismertetését és kritikai elemzését és saját munkája vezérlő gondolatainak rövid összefoglalását adja. Mind Davis, mind Penck elméletének ismertetését és bírálatát igen találónak tartja. Markov tárgyilagos és igazságos megállapításai megmutatják a két kitűnő geográfus hatalmas érdemeit, kijelölik helyüket a geográfia nagy gondolkodói és úttörői sorában, de találón jellemzik elméletük sebezhető pontjait, fogyatékoságait, amelyek a ciklustant és a morfológiai analízist alkalmatlanná tették a földfelszíni domborzat egyetemleges fejlődésének magyarázatára.

Bulla Béla csodálkozását fejezi ki afelett, hogy — amint ez Markovnak Penck elméletéről írt soraiból kiderül — W. Penck elméletének még ma is vannak hívei a szovjet geomorfológusok között. Ez annál is csodálatosabb, mert Penck mechanisztikus materialista volt, aki az endogenetikus (epirogenetikus és diktyogenetikus) folyamatok autodinamizmusának szinte kizárólagos érvényesülését hirdette. Ez Penck szemléletének legsarkalatosabb hibája, amelyre eddig egyetlen bírálója sem, Markov sem mutatott rá határozottan.

Bulla Béla egyetért Markovval abban, hogy mind Davis, mind W. Penck elmélete a maga egészében alkalmatlan a felszíni domborzat fejlődésének magyarázatára. Vannak azonban mindkét elméletnek olyan részei, amelyek ma is felhasználhatók. Ilyennek tartja pl. W. Pencknek az elsőleges tönkképződésre Davisnek a szenilis tönkképződésre vonatkozó elgondolásait, amelyek a tönk-

felületképződés kérdésének megoldásában okvetlenül számbavehetők. Bulla szerint ilyen és hasonló kérdések tárgyalásakor Markov a határozottabb állásfoglalás helyett sokszor megelégszik az egyes kutatók véleményének és eredményeinek ismertetésével. A könyvet olvasó, kellő kritikai szemlélettel nem rendelkező fiatalabb geográfusokban azt a hiedelmet keltheti, hogy egyes megoldott kérdéseket is nyitottaknak kell még tekinteni.

Bulla Béla végezetül összefoglalja megállapításait. Leszögezi, hogy a munka érényei, pozitív vonásai igen erős túlsúlyban vannak a kifogásolható fogyatékoságok felett. Nem tekinti a felszíni domborzat geomorfológiai fejlődését maradéktalanul tisztázó, a vitás kérdéseket megoldó szemléletnek. Véleménye szerint a geomorfológiai szintek tanulmányozása nem vezethet el a tényleges klimatikus morfológiai régiók (övezetek) ismeretéig és kijelöléséig, sajátságaik megismeréséig. A könyv ennek ellenére is vitathatatlanul nagy előrehaladás azoknak a geomorfológiai törekvéseknek a terén, amelyek a domborzat fejlődéstörvényeinek megismerését, a vitás kérdések tisztázását tűzték ki a materialista geomorfológiai vizsgálatok főfeladatául. Azt sem vitatja el, hogy a geomorfológiai szintek beható tanulmányozása a ténylegesen létező geomorfológiai tájvék (régiók) megismerésének legfontosabb alapfeltétele.

Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy Markov könyve gondolatmenetében zárt, szemléletében önálló, eredeti, világos, logikusan megfogalmazott munka. Fő erősségei: 1. a hatalmas külföldi és szovjet irodalom mintaszerű kritikai feldolgozása; 2. az imponálóan fölényes és részletes tárgyismeret; 3. a problémák és vitás kérdések részletes történeti kifejtése; 4. a gazdag szovjet geomorfológiai irodalom eszmei és tartalmi ismertetése, sokrétű eredményeinek bemutatása; 5. az elméleti fejtegetéseket kitűnően illusztrálható sok és jó példa; felemlítésük során a kitűnő szerző szinte az egész szovjet föld geomorfológiai képét megrajzolja; 6. az elmélet és a gyakorlat egységének mintaszerű megvalósítása. Ezek a tulajdonságok Markov könyvét a szovjet geomorfológia, de általában is, az újabb geomorfológiai szemlélet egyik kimagasló alkotásává teszik. A magyar geográfusok munkájuk során a gazdag tartalmú könyvből új gondolatokat, a vitás kérdésekben sokszor eligazítást nyerhetnek.

Prinz Gyula egyetemi tanár, mint felkért hozzászóló, felszólalásában abból indul ki, hogy Markov könyve nyilván akadémikus útmutatónak készült kezdő kutatók számára, de egyben program és problematika, melyben szerzője állást foglal a geomorfológia célkitűzése, tartalma és módszerei tekintetében. Azt hiszi, minden geográfus nagy várakozással vette kezébe ezt a művet.

Megállapítja, hogy a könyv szellemét, irányát, tartalmát, módszertani útépitését Bulla Béla olyan tudományelméleti mélységgel boncolgató alaposággal ismertette, hogy ezért nem egyszerű elismeréssel, hanem bensőséges hálával tartozunk neki. Markovról szóló előadása annyira teljes, hogy úgy száll vele vitába, mint aki alátámasztani akarja csaknem minden mondatát és hozzáfűzni a maga interlineális glosszáit.

A maga részéről is azt kereste először e könyvben, hogy mi benne az új, új a tartalomban, új a módszerben. Tartalomban az új három fejezetcímbe jut napvilágra. Az elsőt »planetáris« vagy makrogeomorfológiának kell nevezni, a másodikat »általános« vagy mezogeomorfológiának, a harmadikat pedig »részletes« vagy mikrogeomorfológiának. Itt az új a *mennyiségi rendező* erős kihangsúlyozása, aminek első helyen való szerepe a földrajztudománynak legsajátabb jellegét adja.

Markov a földkéreg *egészének* építőanyagát, az egészében végbemenő mozgásokat és ezek időtartamai keretében teljesített építményeit a planetáris geomorfológia feladatkörébe utalja. Azt azonban nem mondja meg, hogy a geográfus milyen módon, milyen kutatási módszerekkel legyen a jelzett problémákkal foglalkozó, ma még inkább problémákkal küszködő asztronómia, geofizika, geokémia és geológia segítségére.

Prinz Gyula felteszi a kérdést, hogy miként álltunk mi eddig a markovi planetáris geomorfológia problémakörével szemben? A geológia kezét fogtuk meg annak keresésében, hogy a földkéreg felépítéséről és mozgásairól szóló magyarázatokat miben és mennyiben vehetjük segítségül a relief megértéséhez. Az átértékelt ismeretanyagot pedig mi is *geogenetikának* nevezzük, geomorfológiánk egyik pillérének. Nemrég az alföldtudományi konferenciánkon igen tanulságos volt ennek a kapcsolatnak megnyilatkozása, mikor a gravimetria, a geotektonika és a geomorfológia olyan dialektikus egyezményben mutatkozott meg, melynek első szövegezése a geomorfológia kezéből származott. A maga részéről ezt a kapcsolatot, Markovot követve is, igen szerencsésnek tartja. Az újabb geomorfológus nemzedék számára pedig azt a tanácsot adja, hogy a planetáris geomorfológiát kutatási tapasztalataikra támaszkodva az említett társtudományokhoz intézett *problémafelvetésekkel* szolgálják.

Ami Markov mezo-geomorfológiáját, vagy általános geomorfológiáját illeti, a szűkszavú könyvből nem tudta kivenni azt, hogy módszertani és tudományelméleti szempontból nézve hol találhatunk valamelyes határkövet a makro- és mezogeomorfológiai kutatás, vagy helyesebben ábrázolás között. Az világos, hogy a makrogeomorfológiában az egész földkéreg egyetemes és a földkéreg egészére kiható folyamatokról van szó, melyenek a »tágulás, zsugorodás, oszcilláció, izosztázia, epirogenesis, tumorok és geoszinklinálisok« stb. Prinz Gyula mindezt a makrogeomorfológia keretébe tartozó geogenetika kérdésének tekinti.

Úgy látja, hogy Markov nem igen tesz különbséget a földszármazástan és a földszerkezettan között, az építés és a romosodás között. Nem kétséges, hogy a kettő általában együtt megy. A geológus nem is igen keresi a szétválasztásukat. A geográfus azonban ezt nem teheti. A földszármazástan rajza azt mutatja, ami *volt*, a geográfus pedig azt kutatja, ami belőle megmaradt. Éppen Markov, a »genetikai relief« magyarázója a tájrajzban. Ez a relief az, ami *megmaradt*. Ez a földburok *nyers anyagelrendezése*, úgy ahogy a szemünk előtt van.

Nem a gyűrődés és törés között van a genetika és a tektonika határa, hanem az egyetemes kéregmozgás és a részekre bomlás között. A *mezomorfológia* tehát véleménye szerint az országmorfológia.

Prinz Gyula megállapítja, hogy Markov a részletes, vagyis *mikromorfológia* keretébe utalja mindazt, amit a földkéreg burkának felszínén, tehát a sziklaszféra felületén a szoláris és magmatikus faktorok faragnak és építenek. Ebből az következik, hogy ebbe tartozik az általunk röviden geomorfológiának nevezett tudományunk teljes egészében.

Sokat jelentőnek tartja Markov rendszerét a földrajzi szemlélet számára. A makromorfológiai, a magyarban »lépcsőnek« nevezett három emelet a planetáris főidomok, mégpedig: az óceáni fenék, a kontinentális tábla és a tönkmagaslat. Ezek együttvéve az *alaprelief*, vagyis az elsőrendű egységek. Ezekbe iktatódtnak be másodrendű egységekként, tehát részekként a geomorfológiai szintek, melyekről Bulla Béla boncolgatása kitűnő felvilágosítást nyújtott, s amellyel tökéletesen egyetért. Mindegyik szintnek vagy talán helyesebben felszínnek, földfelületnek vannak emelkedésében és süllyedésben fejlődő részei. Így áll szemünk előtt a hat geomorfológiai kategória, mégpedig az emelkedő-lekopó hegységek felszíne (pl. Kárpátok, Kaukázus, Közép-Ázsia és Kelet-Ázsia), a süllyedő-lekopó hegységek (pl. Kola, Novaja Zemlja, vagy a Dinarák), a sztrukturálisnak nevezett süllyedő-táblák (az Orosz-tábla tányérai) és a szkulpturálisnak nevezett emelkedő táblák (az Orosz-tábla hátságai), végül az emelkedő akkumulatív táblák (szinklinálisok) felszíne (pl. Amur-ország) és a süllyedő-akkumulatív táblák felszíne (pl. Ob-lapály).

Úgy látja mindezek alapján, hogy Markov tudományelméleti állásfoglalása igen közel áll hazai vezető geológus körünk állásfoglalásához. Markov geomorfológiája olyan szoros kapcsolatban van a geológiával, hogy attól alig látszik elválaszthatónak. Bulla Bélának igazat ad abban, hogy a geogenetika és a geotektonika a geológia fejezetei. De Markovnak is igaza van abban, hogy minden geomorfológiai kutatásnak a geogenezisre és geotektonikára kell épülnie, ha nem akar laicizmusba esni.

Az általános geomorfológia nem »egyenlő a szilárdkéreg természeti földrajzával«, mint Bulla Béla vallja, hanem ennek csak része, ha mindjárt főrésze és célkitűzése is. A fizikogeográfia részfolyamatokat, fizikai tényezőket vizsgál, a geomorfológia pedig az, amit ez a szó is jelent, alaktan, építmény, munkateljesítmény magyarázója.

Végezetül Prinz Gyula megállapítja, hogy Markov nem szól magyar klimatikus morfológiai eredményekről. De más magyar kutatáseredményről sem, ami nem tartozik szóbanforgó feladatához. A középázsiai geomorfológiai, glaciológiai kutatásainkról sem. Hogy ilyesmiről ebből a könyvből az olvasó nem hall, az a kiadó, vagy talán, s ezt aláhúзва mondja, a lektorok hibája. A lektorok ebben sem, másban sem, nem járnak a szovjet példák ösvényein. Vagy nem ismerik a magyar fáradozások eredményeit, vagy nem akarják ismerni.

Nézete szerint a könyv kétszeres értékű lett volna, ha jegyzetelés által közelebb hozta volna az olvasót hazai tevékenységünkhöz.

Kéz Andor egyetemi tanár, az ankét soron következő felkért hozzászólója utal arra, hogy Bulla Béla olyan kimerítő rendszerességgel és alapossággal foglalkozott Markov könyvének kritikai ismertetésével, hogy tárgyi tekintetben úgyszólván mindent letarolt. Mindamellett, még ha ismétlést is jelent, különösen kiemelendőnek és megerősítendőnek tartja az előadónak az éghajlati morfológiára vonatkozó korszerű megjegyzéseit. Az összehasonlító morfológia igazi mivoltát csakis a klimatikus morfológia biztosítja a kutatás egész vonalán.

Az előadottakhoz kiegészítésképpen röviden inkább azzal kíván foglalkozni, hogy mit jelent a magyar morfológia részére gyakorlatilag is Markov könyvének magyarul való megjelentetése.

Mindenekelőtt sajnálattal állapítja meg, hogy hazai viszonylatban a geomorfológia még a rokon szakkörökben sem részesül megbecsülésben. A rokon szakmák művelői közül sokan a morfológia kutatáskörét csak a kisformák területére szeretnék korlátozni. Erről folyó vitáinkban Markov könyve nagy segítséget jelent geográfusaink számára, mert sokkal könnyebb immár erre a magyar nyelvű könyvre hivatkozni és abban támaszt találni, mint a terjedelmes és szétszórt, gyakran nehezen hozzáférhető külföldi irodalomban.

Kéz Andor különös értéket tulajdonít emellett Markov munkája ama részének, amelyben Markov az orosz morfológia történeti fejlődését tárja fel. Általánosságban már régi idők óta köztudomású volt, hogy az orosz és szovjet földrajzi kutatók a rendelkezésükre álló óriási és nagyon változatos felépítésű területen, a talajkutatókhoz hasonlóan, nagyon tiszteletreméltó és eredményes munkát végeztek és végeznek. Ennek a munkának a részletei, különösen morfológiai vonatkozásban, a külföldi irodalmon keresztül nálunk csak hébe-hóba csillantak meg, szélesebb tájékozódásra mindeztideig nem nyílt alkalmunk.

Nagy hasznót tulajdonít annak a sok morfológiai példának, amelyeket Markov a változatos szerkezetű Szovjetunió területéről könyvében lépten-nyomon felsorol. Geomorfológiai vonatkozásban sok olyan jelenségről kapunk felvilágosítást, amelyek még a részletesebb leíróföldrajzi munkákból is hiányoznak. A keleteurópai-tábla különböző részletei, az északi jégtől járt területek, a középső Donyec-medence, az Ural előtere, a Kászpi-medence, különböző folyók vízvidéke. A hegységek egész sora: a Timán, az Ural, a Kaukázus, Bajkál-vidék, Szaján, Altáj, Dzsungáriai Alatau, Tjen-Sány, Alai, Pamir, stb. valamilyen jellegzetes morfológiai jelenséggel kapcsolatban mind szóba kerül.

Felbecsülhetetlen értéket tulajdonít annak is, hogy Markov minden megtárgyalt kérdéssel kapcsolatban, márpedig döntő jelentőségű kérdésekről van szó, részletesen foglalkozik a kérdés tárgyalásának kialakulástörténetével a világirodalom valamint az orosz és szovjet irodalom szempontjából. Ezek az irodalmi áttekintések nagyon gondosak és tárgyilagosak, bőséges idézetekkel és ábrákkal kísérték. A tárgyalásnak ezt a módját különösen a kezdő morfológusok részére

tartja nagy segítségnek, olyanok részére, akik nemcsak a külföldi irodalom felkutatásában járatlanok, hanem nyelvi nehézségekkel is küszködnek.

Összefoglalóan megállapítja, hogy Markov könyvének magyarnyelvű kiadása fontos és jelentős mozzanata a magyar geomorfológia fejlődésének.

Simon László tanulmányi felügyelő, hozzászólásában két megjegyzést kíván előre bocsátani: 1. Nem annyira Markov könyvével, hanem elsősorban az ankét referátumaival, főleg Bulla Béla előadásával óhajt foglalkozni. 2. Nem morfológus, de úgy véli, néhány *elvi* kérdést fel kell vetnie.

Megállapítja, hogy a referátumok általában helyesen nyúltak a témához. Különösen egyetért Bulla Bélának a *geomorfológiai szintek* értékelésével kapcsolatos állásfoglalásával. Néhány kérdésben azonban véleménye eltér tőle. Úgy látja, hogy Bulla Béla referátuma részletesen és helyesen foglalkozott a könyv ötödik részével, amely a geomorfológia alapvető problémáinak és a Szovjetunió népgazdaságának kapcsolatairól szól. Úgy véli azonban, hogy Markov könyvében a gyakorlat kérdése nem csak egy külön fejezet ügye. Az elmélet és gyakorlat összekapcsolásának kérdése Markov *egész* könyvén át végigvonul. Az a nézete, hogy a referátumok ezeket a szempontokat nem méltányolták kellő mértékben.

Simon László szerint Bulla Béla nem domborította ki azt sem, hogy *Markov a morfológiai vizsgálat általános célját az epirogenetikus (tektonikus) mozgások felderítésében látja*. Erre vonatkozóan több idézetet közöl Markov munkájából.

Bulla Béla Markovval szemben azt állítja, hogy a geomorfológia körének *megszűkítése* nem volt mesterséges. Egyetért Bulla Bélával abban, hogy a *planetáris geomorfológia* problémái a geofizika és geodézia problémái, de e tudományok eredményeit a geomorfológia átveszi, felhasználja. Simon szerint Markov sem kíván ennél többet, de Markov véleménye szerint a geomorfológia egyik tárgyszűkítése éppen az, hogy az említett tudományok eredményeit *sem* használja fel.

Bulla Béla hiányolja, hogy Markov nem foglalkozott a geomorfológia és a többi geotudományok határkérdéseivel. Ezzel kapcsolatban elvileg megjegyzi, hogy amilyen természetes a határkérdések feszegetése a legtöbb esetben öncélú burzsoa tudományokban, éppen annyira nem lényeges kérdés a dialektikus módszert tudatosan alkalmazó szocialista tudományban.

Simon László nem tartja dialektikusnak a geológia és a geomorfológia célkitűzéseinek Bulla által való elhatárolását sem. Minthogy a formakincs is nyilvánvalóan része a szilárdkéregnek, a geomorfológiának és geológiának Bulla által meghatározott feladata úgy viszonylik egymáshoz, mint rész az egészhez, annak hozzátételével, hogy az egész meghatározza a rész mozgását, viszont a rész vizsgálatából következtetést lehet levonni az egész fejlődésére. Ez a kérdés elméleti oldala. A gyakorlati oldalát pedig megvilágítja Markovnak már idézett megállapítása, miszerint a geomorfológia gyakorlati eredmé-

nyeit a Nagy Honvédő Háborúban a geológiai tudományok rendszerén belül érte el. Ha Bulla Béla a határkérdésnek eme felvetésével a geológusokat vélte megnyugtatni abban a vonatkozásban, hogy a geomorfológia nem követ el túlkapást, ez Simon László szerint — nem szerencsés lépés, mert ez a geomorfológia *öncélúságának* bevallását jelentené. Ilyen burzsoa csökevényekre mindig van hajlandóság nálunk. Simon László véleménye szerint Markov könyvével kapcsolatban sokkal inkább azt kellett volna felvetni, ami a testvértudományokkal a gyakorlati együttműködést támasztja alá.

Nem ért egyet Bulla Bélával a klimatikus morfológia kérdésében sem. Simon László szerint Bulla Béla referátumában részletesen kifejtette, hogy a klimatikus morfológiában a morfológiának olyan elméletét látja, mely alkalmas a felszíni domborzat törvényeinek megállapítására. A klimatikus morfológiában tehát alapelméletet lát.

Simon László megállapítja, hogy Markov Szauskinnal, Szolncevvel és Szolovjevvel közösen írt vitacikkében (»Válasz a bírálóknak« Voproszi Geografii, 1950. 21. sz.) A. A. Grigorjev rendszerét bírálva, a leg súlyosabban ítéli el azokat a rendszereket *általában*, amelyek a földrajzi burok fejlődésében a klímafaktort teszik meg vezető tényezőnek. Ez az állásfoglalása nem 1946-ban, a szóbanforgó könyv írásakor, hanem később, 1950-ben alakult ki. Mégis úgy véli, Bulla Bélának nem lett volna szabad ezt említés nélkül hagynia.

Ami magát a klimatikus morfológiát illeti — bár nem érzi magát hivatottnak a kérdés eldöntésére — mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy hiba volna szempontjait lebecsülni. A klimatikus morfológia módszerének alkalmazásával lehet gyakorlati értékű eredményeket elérni. A klimatikus morfológia alkalmazása gazdagítja a paleoklimatológia eredményeit, ami hozzájárulhat pl. az üledékes ércek feltárásához. Nélkülözhetetlenek a klimatikus morfológia szempontjai a tönkösödés helyes értelmezésénél, aminek nagy jelentősége van pl. az allit típusú bauxitok képződésében. Igenám, csak hogy ezekkel a kérdésekkel Markov is foglalkozik (245—253. old.). Továbbá Markov geomorfológiai szintjei közül is a denudációs szint, a hóhatár szintje és a felső denudációs szint voltaképpen klimatikus szintek is. Markov mindezeket kapcsolatba hozza a tektonikus mozgásokkal is, a klímaváltozásokkal is, tehát a legmélyebben értelmezi ezeket. De a klimatikus morfológia szempontjaiban nem látja, hogy a geomorfológia *alapelméletét* gazdagítanák.

A továbbiakban Simon László a klimatikus morfológiával, mint a morfológia *alapelméletével szemben* két pontban saját véleményét is röviden kifejti: 1. Amennyiben a klimatikus morfológia alapelmélet igényével lép fel, ellentmond a geomorfológia legalapvetőbb törvényének, annak t. i., hogy a felszíni formák minden esetben a belső és külső erők dialektikus kölcsönhatásának eredményei. A klimatikus tényezők ugyanis *csak* külső erők. Markov Davist és W. Pencket is tekintetbe véve állapítja meg, hogy a geomorfológiának *nincs kielégítő elmélete* (329. old.). Úgy véli Simon, hogy ezzel az *igénnyel a klimatikus morfológia*

sem léphet fel. 2. Amennyiben az exogén tényezőknek nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani, mint azt talán Markov is teszi, szeretne rámutatni a *bioszféra* jelentőségére. Véleménye szerint ezt Markov is elhanyagolja.

Nem tud egyetérteni Bulla Bélával W. Pencknek a szovjet geográfusok általi értékelését illetően sem. Markov könyvéből ugyanis nem az derül ki, hogy a Szovjetunióban *Penck elméletének* van sok híve, hanem csak az, hogy van híve pl. a Piedmonttreppe-elméletnek, van híve esetleg az elsőleges maradékfelszín elméletnek, stb., s ez egészen más, mint amit Bulla Béla mondott. Ez a dolog tárgyi része. Elméletileg pedig a dolog úgy áll, hogy W. Penck természettudós, márpedig marxisták nem szokták a természettudósokat mindenestől elvetni, mivel a természettudósok egyes eredményei több alapot is kiszolgálhatnak.

Simon László megállapítása szerint ugyanakkor Markov W. Penck elméletére vonatkozó kijelentései nemcsak leszögeznek, hanem konkretizálják is W. Penck mechanisztikus, dialektikátlan eljárását. Ez a második kérdésben a dolog tárgyi része. Ami pedig ennek a kérdésnek elméleti vonatkozását illeti, arról csak ennyit: a szovjet tudósok nyilván tisztában vannak vele, hogy minden burzsoa természettudós módszerében szükségszerűen részben dialektikus, részben mechanisztikus.

Simon László végül arra mutat rá, hogy a referátumoknak az elhangzottak mellett fokozottabban kellett volna foglalkozni *saját tudományos feladatainkkal*. Úgy véli, e munka értékelésének az a leghelyesebb módja, ha felvetjük: miben támasztja alá vagy rendíti meg saját tudományos eredményeinket, módszereinket; esetleg miben hatott ösztönzően? Milyen új problémák felé, milyen új módszerek felé terelte a magyar geomorfológia figyelmét? Ezekről keveset hallott a referátumokban.

Kádár László egyetemi tanár felszólalásában azt a véleményét juttatja kifejezésre, hogy Markovnak a geomorfológia hármas kategóriára való felosztását a magyar fordítás nem szerencsésen adja vissza. A planetáris geomorfológia tisztán áll előttünk, az általános geomorfológia azonban a magyarban más tartalmat sejtet, mint amit Markov ki akart fejezni vele. Sajnos, az orosznyelvű munkához nem tudott hozzájutni, de nyilvánvalónak tartja, hogy az »Obscsaja geomorfológija«-t fordították »általános geomorfológiának«. Az »általános« szó azonban, legalább is egy tudományág jelzőjeként, elvesztette a magyarban a szó »generális« értelmét, hanem ehelyett absztraháló, törvényszerűségeket kutató értelmet nyert. Ezért kívánta Bulla Béla magyarul szerkezeti geomorfológia néven visszaadni Markovnak ezt a kategóriáját. Ez a kifejezés ugyan közelebb kerül az eredeti tartalomhoz, de azt mégsem fedi teljesen és más színezetet ad neki. Nem tartja szerencsésnek a harmadik kategóriának részletes geomorfológia néven való visszaadását sem, mert a részletes szó az általános tudományággal való szembeállításában, rendszerező tudományt, a földrajz vonatkozásában pedig leíró földrajzot jelent. Úgy véli, hogy számunkra Prinz professzornak

a görögszavas fordítása (makro-, mezo- és mikrogeomorfológia) fejezi ki leg hívebben Markov hármas geomorfológiai kategóriáit.

Kádár László megállapítja, hogy hazai geomorfológiánk a multban úgy- szólván tisztán mikrogeomorfológia volt a szó markovi értelmében. Most meg- jelenő általános természeti földrajzunk első kötetében a mezomorfológiának is tér jutott, ami azonban a geológusok ellenkezésébe ütközött. Markov könyve a legjobb bizonyíték amellet, hogy helyes nyomon jártunk ennek az anyagnak az általános földrajzi könyvbe való beiktatásával. Ugyanúgy nem mondhatnak le a morfológusok a planetáris geomorfológia műveléséről sem, bár nem kívánják ezt a tárgyat sem a geofizikusoktól elvitatni, sem a geofizikai tudomány önálló voltát kétségbe vonni.

Kádár László a továbbiakban kifejti azt, hogy Markov könyvének tekin- télyes része a Föld kiegyenlített vagy geomorfológiai szintjeivel foglalkozik, amelyek a földkéreg ingómozgásainak és az exogén erők működésének együttes következményeként jönnek létre. Az exogén erőket a Nap energiája és a nehézségi erő működteti azáltal, hogy függőleges irányú elmozdulásokat hoz létre a hidroszférában és az atmoszférában. Az általa kijelölt négy morfológiai szint- ből az első három a cseppfolyós és a szilárd halmazállapotú földfelszíni víz és a nehézségi erő viszonyából jön létre. A tenger szintjében a földfelszíni vizet a nehézségi erő tovább mozgatni nem tudja. Csak a partok közelében tölti fel a tengerfenéket a folyóvizek hordaléka, ami nagyobb fajsúlyánál fogva a nehézségi erőnek engedelmessé, a nyugalomban lévő tengervízben további hori- zontális mozgás nélkül vertikálisan leülepszik. Az abráziós szinlok kialakításá- ban azonban már nem a nehézségi erő működését látja, hanem a tengervíz hullámmozgásának az eredményét, amit pedig végső fokon a szél, illetőleg a földfelszínen légnyomáskülönbségeket létrehozó napenergia indít el. Az abráziós szint tehát az eróziós tényezőknek horizontális és nem vertikális anyagmozga- tásából származik. A földkéreg ingómozgásai természetesen döntően bejártá- szanak az abráziós szintek keletkezésébe, hiszen ezek nagyobbarányú kifejlő- déséhez elengedhetetlenül szükséges a part fokozatos süllyedése. Az eróziós peneplén szintje ugyancsak annak következménye, hogy a folyóvíz esése a tenger szintjének, mint az erózió bázisának közelében megszűnik. A hóhatár szintje nyilvánvalólag azért válik jelentős geomorfológiai szintté, mert a levegő- hőmérséklet vertikális csökkenése miatt a kérdéses szinten a víz eléri a fagy- pontját és jéggé fagy.

Nézete szerint Markov megállapításai tehát a víz- és jégerózió esetében e három szintre vonatkozólag teljesen helytállóak és használhatók. Mégsem tekint- heti azonban egyetemes érvényűeknek, mert a napenergia a légkörben nemcsak függőleges, hanem vízszintes elmozdulásokat is előidéz. A szélérozió számára pedig erózióbázis nincsen, mert a légkör alján a nehézségi erő ugyanúgy nem tudja megmozgatni a levegőt, mint ahogy az óceán fenekén sem tudja moz-

gásba hozni a tengervizet. Erózióbázis hiányában pedig a földkéreg nivóingadozásai semmiféle változást nem okozhatnak a szél deflációs munkájában.

A levegő a természetben csak légnemű halmazállapotban ismeretes és így halmazállapotváltozása sem vezethet geomorfológiai szint kialakulására.

Ez az oka annak, hogy amint Markov mondja a szélrózsiával »kapcsolatban egyelőre még nem sikerült megállapítani azt a geomorfológiai szintet, amelyik az illető folyamat és a kéreg ingadozó mozgásainak közös munkáját meghatározza«. Kádár szerint ilyen kapcsolat nem is lehetséges s nincsenek a szél és az ingómozgások együttes munkája révén kialakult formák sem. Ebből pedig azt a következtetést vonja le, hogy a szélrózsió területeit, mint a Markov-féle geomorfológiai szintekbe be nem sorolható területeket — ha úgy tetszik — szinteken kívüli területekként kell kezelni.

Láng Sándor egyetemi docens hozzászólásában kiemeli azt, hogy Markov könyvének nagyon jelentős része a planetáris geomorfológia. Ez a geomorfológiának nagymértékű kibővülését jelenti. Az ebben foglalt tudományos eredményekkel itt-ott foglalkoztunk ugyan, de rendszerbe való sorolásuk csak itt, vagyis a planetáris geomorfológia területén következik be. Ami Simon Lászlónak az elmélet és a gyakorlat összekapcsolására vonatkozó megállapítását illeti, megjegyzi, hogy hazai viszonylatban erre is volt már példa. Ugyanis az Állami Földtani Intézet alföldi geomorfológiai felvételezésénél geomorfológusok igen hathatósan működtek közre, és éppen a geomorfológusok dolgoztak ezen a területen a legkiválóbb eredménnyel. Sok földtani vonatkozású kérdést az alföldi felvételezések területén csak geomorfológiai módszerekkel lehet megoldani.

Leél-Össy Sándor egyetemi tanársegéd hozzászólásában megállapítja, hogy Markov könyve az utolsó évtized geomorfológiai irodalmának egyik legjelentősebb alkotása, amelyet minden magyar geográfusnak ismernie kell, mert nagyon sokat lehet belőle tanulni. Markov könyvét főleg *módszere* és a geomorfológia egészére vonatkozó *alapvető elmélete* teszi nagyon értékesé.

Módszerével fenntartás nélkül egyetért, elméletéhez azonban néhány kiegészítő megjegyzést fűz.

Markov négy szintjéhez még egy ötödik szintet ajánl felvenni: a denudáció minősége szempontjából igen nagyjelentőségű *erdőhatár felső* szintjét, amely felett az aprózódás és a tömegmozgások, míg alatta a mállás és az erózió a fő erőhatások.

A vertikális szintek mellett *horizontális geomorfológiai zónák* is vannak. Teljes mértékben osztja Bulla Béla felfogását a klimatikus tényezők geomorfológiai zónaképző szerepét illetően. Véleménye szerint ezenkívül a *petrográfiai tényezőknek* (a kőzetminőségnek) is fontos zónaképző hatása van. Pl. a bazalton, a löszön vagy a karsztosodó mészkövön — a geomorfológia szintjei feltétlenül megvannak. A geomorfológiai zónák azonban velük egyenértékűek. Sőt az egyes geomorfológiai zónákon belül is megvannak a rájuk jellemző geomorfológiai szintek is. Ugyanazon formacsoport előfordulhat egy bizonyos geomorfológiai

szinten, vagy egy geomorfológiai zónában is (pl. a glaciális formák a sarkvidéken és a magas hegységekben, vagy a szoliflukció a tundrákon és az alhavasi övezetben). A geomorfológiai összkép tehát valójában még sokrétűbb és bonyolultabb, még dialektikusabb, mint azt Markov rajzolja.

Sajnos Markov könyvéből — úgymond — teljesen hiányoznak a geomorfológia egyes fontos fejezetei. Így pl. a *defláció*, mint erre már Bulla és Kádár is rámutattak. Nem ír a karsztosodásról és a karsztos formákról sem, pedig ezek nagyterjedésű területeken fordulnak elő a Föld felszínén és igen jellegzetesek.

Megállapítja, hogy a *karsztmorfológiában is igen eredményesen lehet felhasználni Markov módszerét és geomorfológiai elméletét*. A karsztokon is ki lehet mutatni legalább 3 geomorfológiai szintet: 1. a *karszt felszínét*, amelyben karrmezők, dolinák, víznyelők, poljék és szakadékvölgyek alakulnak ki; 2. az *állandó karsztvíz felső szintjét*, amely felett a karszt belsejében barlangok és zombolyok képződnek; 3. a *karsztosodó kőzet alját* (illetve — ha van — a karsztvíz alsó szintjét), amelyen alul teljesen megszűnik a karsztosodás.

Pécsi Márton tudományos munkatárs megállapítja, hogy éppen Markov könyvének tanulmányozása megerősít bennünket abban, hogy helyesen cselekedtünk, amikor a földrajztanárok egyetemi képzését alapos ásvány-, kőzettani és geológiai ismeretekkel támasztjuk alá.

A geomorfológusnak a geológiával való foglalkozása nem határsértést jelent, hanem célszerű kötelességet, amit a munkájának eredményessége is megkövetel.

Rámutat arra, hogy konkrét kutatási munkánkhoz is sokban nyújt Markov könyve használható módszereket. Számára különösen a felszín abszolút korának meghatározására kidolgozott példái mutattak — per analogiam — utat. Ezt a kérdést annál is fontosabbnak tartja, mert ma már a morfológusnak nemcsak a felszín külső arculatát kell leírnia és magyaráznia, amint azt Davis, nálunk Cholnoky és mások tették, hanem meg kell állapítania a felszínfejlődést is. Ezt pedig csak a felszín kora szerinti változás ismeretében teheti meg.

Felfogásának megerősítését látja Markov munkájában, amely nyomatékosan hangsúlyozza a történeti irányzat nélkülözhetetlenségét a geomorfológiában, nélküle ennek a tudománynak eredményes fejlődése elképzelhetetlen. A geomorfológus ugyanis a multban keresi a jelen formáinak a gyökereit, okait és ezért a mult felkutatása számára nem öncél.

Megállapítja, hogy Markov geomorfológiai munkája része annak az élenjáró szovjet tudománynak, amelyből mi, magyar geográfusok eddig is sokat tanultunk, de a jövőben ennél még sokkal többet akarunk meríteni a szocialista földrajztudományunk megteremtése érdekében.

Bulla Béla a felszólalásokra adott válaszában leszögezte, hogy Prinz Gyula, Kéz Andor és Kádár László a vitaindító előadást kiegészítve, vele teljesen azonos felfogásra jutottak.

Nagyjában és egészében egyetért Láng Sándor, Leél-Őssy Sándor és Pécsi Márton rövid kritikai megjegyzéseivel és utalásaival is, bár érezni véli rajtuk azt, hogy hevenyészettek, rögtönzöttek, ezért néha nem is találunk célba. Leél-Őssy Sándor pl. a kőzetminőség fontos geomorfológiai zónaképző hatásáról beszélt. Ezt így tévesnek tartja. Kőzetfajtáknak geomorfológiai »zónaképző hatása« nincs. Helyesli azonban az erdőtenyészet felső határának geomorfológiai szerepére vonatkozó kiegészítő megjegyzését.

Külön és részletesebben foglalkozik Simon László felszólalásával. Teszi ezt azért, mert Simon László hozzászólásában nem Markov könyvével, hanem az ő előadásával szállt vitába. Ennek során Simon néhány fontos, tisztázásra váró kérdést is felvetett. Vannak azonban olyan megállapításai is, amelyek csak szavainak félreismeréséből, vagy felfogásának nem ismeréséből származhattak.

Ami az elmélet és gyakorlat kapcsolatát illeti, — úgymond Bulla Béla — ennek a kérdésnek részletes megválaszolása hazai, magyar viszonylatban külön vitaelőadás tárgya kellett volna hogy legyen. Erre vonatkozó részletes kitérést nem tartott szükségesnek, annál is inkább, mert Simonnal ellentétben Markov könyvének és szemléletének súlypontját nem az ötödik fejezetben látja, hanem Markovnak abban, az egész könyvben következetesen kimutatható törekvéseiben, hogy igazolva a materialista geomorfológia szemléleti előnyeit a burzsoa geomorfológiai agnoszticizmussal szemben, segítse kiépíteni a marxista geomorfológiát. Ezt a kérdést viszont referátumában kellő részletességgel kifejtette. Azt természetesnek tartja, hogy a marxista geomorfológiának egyik fő kérdése az elmélet és gyakorlat eleven kapcsolata. Ha nem így lenne, nem lenne marxista a geomorfológia, de nem lenne tudomány sem. Bulla Béla a továbbiak során számos példát hoz fel arra nézve, hogy a magyar geomorfológusok kutatásaik során milyen téren nyújtottak segítséget a népgazdaság építésének és a termelési gyakorlatot közvetlenül szolgáló tudományoknak.

Értetlenül áll szemben Simonnak azzal a kifogásával, hogy referátuma nem domborította ki eléggé Markovnak azt a véleményét, amely szerint a morfológiai vizsgálat általános célja az epirogenetikus mozgások felderítése. Éppen ellenkezően — szögezte le Bulla Béla — hosszú időn keresztül tárgyalta Markovnak az epirogenetikus mozgásokkal kapcsolatos geomorfológiai szintjeinek jelentőségét. A maga részéről egyébként a morfológiai vizsgálatok célját nem csak az epirogenetikus mozgások felderítésében látja, következésképpen a geomorfológiai szintek kutatása véleménye szerint nem az *egyedüli*, hanem *csak egyik* alapvető módszere a geomorfológiának. Azt hiszi, Simon megengedhet annyi szabadságot a recenzornak, hogy saját véleményét is hangoztathassa, kiemelve, hogy Markov elemzései sokkal világosabbak W. Penck tételeinél, és természetesen jobban is használhatók. Markov tehát ezt a módszert, az epirogenetikus mozgások felderítésének módszerét tökéletesítette. Erre különben a referátumában hangsúlyozottan rámutatott.

Erőszakolt vitapontnak tartja a planetáris geomorfológia kérdését és a geomorfológia köre mesterséges szűkítésének kérdését is. A referátumában mondottakhoz nincs hozzátennivalója.

A határkérdések »feszégetését« illetően referátumában leszögezte, hogy a geomorfológia és a geológia *testvértudományok*. Földtani alap nélkül *nincs* eredményes geomorfológiai kutatás. Simon álláspontját nem fogadhatja el, sőt tévesnek kell mondania. A geomorfológia *nem része* az egésznek (a földtannak). Ez a burzsoa amerikai geológiai felfogás, amely szerint a geomorfológia a jelen geológiája, a geológia a múlt geomorfológiája, a geomorfológia pedig címében is geológia: physical geology. Újra hangsúlyozza, hogy a két tudományt egymástól jól megkülönbözteti a szemléleti és vizsgálati anyag azonossága mellett is a különböző célkitűzés. A geomorfológia földrajzi tudomány, mert feladata a földrajzi burok egyik összetevő része, a szilárdkéreg domborzata fejlődésének magyarázata. *A kijelölt cél nem jelent öncélúságot*. Ez játék a szavakkal, esetleg a fogalmak szándékos összekeverése, hogy Simon László a recenzor nyakába a burzsoa csökevényekre való hajlandóság alaptalan és erőszakolt vádját akaszthassa. A vitának ilyen erőszakolt mederbe terelése ellen a leghatározottabban tiltakozik és minden ilyen kísérletet visszautasít.

Ami a klimatikus morfológia kérdését illeti, a maga részéről soha a klimatikus geomorfológiában alapelméletet nem látott. Még kevésbé állította, hogy a klimatikus geomorfológia alkalmas a felszíni domborzat fejlődése törvényeinek a megállapítására. Ilyen vagy ehhez hasonló kijelentést referátumában sem tett. Minden további félreértés elkerülése céljából röviden összefoglalja a referátumban természetesen ki nem fejtett megállapításait dinamikus geomorfológiai szemléletét illetően: 1. Az állandóan, ritmusosan (nem ciklusosan) változó felszíni formák fejlődésüknek a belső és a külső erők kölcsönhatásai, minőségi kapcsolataik, működésük időtartama, a közetminőség és a területi kiterjedés által megszabott, különböző állapotokban vannak. 2. A felszíni domborzat ritmusos fejlődésfolyamata a térben s időben ritmusosan jelentkező szerkezeti és epirogenetikus mozgások, valamint a térben és időben ritmusosan változó éghajlat kölcsönhatásainak eredményeként ritmusosan változó horizontális és vertikális klimatikus-morfológiai régiókban (övekben) zajlik le. 3. A fejlődés folyamán a szerkezeti nagyformák (masszívumok, orogének, szerkezeti medencék) az egyes éghajlati-morfológiai régiókban szerkezeti sajátásaik egyezése mellett is klimatikus-morfológiai régióként eltérő szkulpturális és akkumulációs formákat mutatnak.

Mindebből úgy véli, tökéletesen kiderül, hogy egyedül sem a geomorfológiai szintek tanulmányozása és kijelölése, sem pedig egyedül a klimatikus-morfológiai régiók felismerése nem vezethet el a felszíni domborzat fejlődését megállapító törvények felismeréséig, hanem *csakis a két szemlélet egyesítése*. Ez a véleménye Markovnak is, neki is. Mindezek alapján természetesen tárgytalannak és feleslegesnek tartja Simon Lászlónak a klimatikus geomorfológiáról szerkesztett

és két pontba foglalt fejtegetéseit is, hiszen meg nem történt állításokat cáfolnak. Két megjegyzést mégis kell tennie : 1. Igazat ad Simon Lászlónak, mikor a bioszféra nagy geomorfológiai szerepét hangsúlyozza. 2. A klimatikus morfológiai régiók területi rendszere és Grigorjev klimatikus területi rendszere között alapvető különbség van. Amazok ténylegesen létező, objektív valóságok ; ezek pedig erőltetett íróasztalkonstrukciók. Ezen a véleményen van Markov is.

Bulla Béla utal arra, hogy Simon súlyos szemrehányást tesz neki, mert referátumában csodálkozásának adott kifejezést afelett, hogy W. Penck elméletének sok híve volt, sőt van még ma is a szovjet geomorfológusok körében, jöllehet Penck mechanisztikus materialista volt. Itt — úgymond — nem arról van szó, mint Simon László véli, hogy a szovjet tudósok nyilván tisztában vannak azzal, hogy minden burzsoa természettudós módszerében szükségszerűen részben dialektikus, részben mechanisztikus. Itt arról van szó, állapítja meg Bulla Béla, hogy Penck szűk alapvetésű tanítását szükségszerűen el kell vetnie a materialista tudománynak, mégha ez a tanítás egyes részleteiben használható is. El kell pedig vetnie azért, mert ennek a tannak alapeszméjét a következő sorok adják meg : »Es besteht keine Möglichkeit, dass in verschiedenen Klimaten verschiedene Abtragungsformen entstehen, deren Entwicklung verschiedenen Lauf nähme, wenn nun die endogenen Voraussetzungen die gleichen sind«. (W. Penck : Die morphologische Analyse. 59. p.) Ez az állítás a pencki koncepció szerkezeti alaphibája ; a természet dialektikáját tökéletesen félreismerő tan. Véleménye szerint minden bírálatnak ennek a hibás alaptételnek a cáfolatával kell és kellene kiindulnia. Talán mégsem vethető súlyos tévedésként a referáló szemére, ha a kitűnő szovjet geomorfológus könyvében a hibás alaptétel bírálatát és a reá való hivatkozást hiányolja.

Bulla Béla végül foglalkozik Simon László ama kívánságával, hogy a referátumoknak fokozottabban kellett volna foglalkozniok saját tudományos feladatainkkal. Véleménye szerint ez sokkal inkább külön vitaülés tárgya lehetne. Bejelenti azonban, hogy Markov kitűnő könyvének indításai alapján készülő geomorfológiájának kéziratában külön fejezetben megkísérli megírni a felszíni domborzat fejlődése vizsgálatának néhány hazai vonatkozású gyakorlati kérdését, bemutatva az elmélet és gyakorlat egységét.

Markos György, a Földrajzi Állandó Bizottság elnöke zárószavaiban örömmel állapítja meg, hogy a magyar geográfusok nagyjában és egészében megállták a próbát és képesek voltak arra, hogy helyesen vessék fel és válaszolják meg a felmerült kérdéseket.

Utal arra, hogy nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy egy tudományos mű megvitatásánál nemcsak azt kell megbírálnunk és megvitatnunk, ami a műben benne van, hanem esetleg azt is, ami nincs benne. Markov könyve már csak terjedelménél fogva sem lehet geomorfológiai enciklopédia. A könyv címe világosan megmondja, hogy »csak« az alapvető kérdésekről van szó. Ez egyben utalás arra is, hogy a munkában súlyponti helyet foglalnak el az

elméleti problémák. S ugyanakkor igen jelentős a geomorfológia gyakorlati alkalmazására vonatkozó fejezet is, amely szintén elvi kérdéseket taglal. A tudomány, különösen a geográfia számára és különösen ma, amikor a világ két egymással szembenálló táborra oszlik, mindezek az alapvető elméleti kérdések döntő fontosságúak.

Meg kell állapítania, hogy a mai vitában éppen az elméleti kérdések felvetése és megválaszolása terén még nem rendelkezünk azzal a biztonsággal, ami kívánatos volna.

A mai vitából, azt hiszi, igen sokat tanultunk abban a tekintetben, hogyan kell és lehet — sőt nem lehet — egyes kérdéseket felvetni, tárgyalni, bírálni vagy megvitatni. Ha nem is mozgunk még biztosan ezen a területen, véleménye szerint ezt ez első próbát megálltuk.

Markos György nyilvánvalónak tartja, hogy az ankéton elhangzottakra a legilletékesebb választ maga Markov adhatja meg. Javaslatára az ankét résztvevői hozzájárulnak ahhoz, hogy az előadás és a vita anyagát fordíttassuk le orosz nyelvre és küldjük meg Markovnak.

Végezetül köszönetet mondva az előadóknak és a hozzászólóknak, az ankétot berekeszti.

VARGYAS LAJOS:

A MAGYAR VERS RITMUSA CÍMŰ KÖNYVÉNEK MEGVITATÁSA*

A Magyar Tudományos Akadémia Néprajztudományi, Irodalomtörténeti és Zenetudományi Állandó Bizottságai együttes ülésen vitatták meg Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa című munkáját. A vita bevezetéseként Szabolcsi Bence a következőket mondotta:

Az elmúlt hónapokban komoly eseménye volt tudományos irodalmunknak, egy kitűnő fiatal kutató: Vargyas Lajos könyvének megjelenése. A könyv nem többet s nem kevesebbet ígért címében, mint a magyar vers ritmusának beható tudományos megvilágítását. Már maga az a tény, hogy Tudományos Akadémiánk rövid néhány éven belül három verstani művet bocsátott közre (Horváth János »Magyar vers«-ét és »Rendszeres verstan«-át, majd Vargyas könyvét), figyelemreméltóan bizonyította, hogy a tudománynak ezen a területén megélénkült az érdeklődés. Sok új mondanivaló, sok új probléma kívánczított felszínre, és olyan kérdések is újfajta válaszra vártak, amelyeket irodalmunk már évtizedekkel ezelőtt elintézettnek vélt, amelyek Arany János alapvető tanulmányai és kezdeményezése óta újra meg újra csak felmerültek, de megoldatlanok maradtak. Vargyas könyve főleg hátor kiállásával keltett figyelmet; alapjában vetett fel egy sor régi és új kérdést, elfogulatlanul, sőt merészen ragadott meg és tett vitássá hosszú ideje elfogadott tételeket, szerencsésen egészítette ki az irodalomtörténész szempontjait a kitűnő folklorista és a kitűnő zenész szempontjaival. Természetes, hogy a felvetett kérdések egy részét ő sem tudta megoldani, sőt könyve főleg a megoldatlan kérdések számát növelte. Mégis azt kell mondanunk, hogy ez a könyv, megoldatlanságaival együtt is jelentős lépés és komoly teljesítmény. Természetes az is, hogy ilyen mű éles ellentmondásokat vált ki és kemény vitákat provokál, — hiszen épp ezzel viszi előbbre a maga tudományát. Vargyas munkáját, mint-hogy többfajta tudományágat érint, több oldalról tették és teszik bírálat tárgyává irodalomtudósok és nyelvészek, költők és írók, folkloristák és zenészek egyaránt. Mindegyik terület képviselőjének volt és van lényeges megjegyezni-valója a könyvhöz, s ha semmi más, ez magában is bizonyítja Vargyas művének

* A Magyar Tudományos Akadémia Néprajztudományi, Irodalomtörténeti és Zenetudományi Állandó Bizottságainak 1953. febr. 3-án megtartott vitaülésének anyaga.

termékeny voltát, gondolatérlelő, inspiratív értékét. Ma itt azért gyűltünk össze, hogy a különböző oldalakról, különböző szempontokból elhangzó bírálatokat meghallgassuk, figyelembe vegyük és levonjuk belőlük a következtetést a problémára, a könyvre és szerzőjének további munkájára vonatkozólag. Hangsúlyozom: a vita ma itt csak elindul, de nem zárul s nem is zárulhat le; folytatni fogjuk és még sok hozzászólásra számítunk.

Szabolcsi Bence felkérésére Vargyas Lajos a következőkben foglalta össze munkája főbb tételeit:

Ritmustanulmányom alapgondolata az, hogy a nyelv sajátágaiból kell megkísérelni a nemzeti versritmus jelenségeinek magyarázatát. Ez az álláspont fordított értelemben is ad bizonyos lehetőséget: a nemzeti versritmus feltűnő szabályosságai alapján következtethetünk nyelvünk olyan törvényszerűségeire is, amelyeket eddig nem világított meg kellőképp a nyelvészeti kutatás.

Bármiben különbözzenek is magyar formájú verseink a középkori emlékektől kezdve máig, valamilyen közös vonást meg lehet figyelni bennük: szótag-számban különböző, rövidebb és hosszabb egységeket állítanak egymás mellé, ezeknek időtartama azonban bizonyos lassítással és szaporázással kiegyenlítődik; annál élénkebb a ritmus, annál természetesebb a vers, minél nagyobb a váltakozás ezekben a különböző hosszú részekben.

Arra kell tehát először feleletet kapnunk, hogy milyen törvények szerint alakulnak ezek a részek.

Az eddigi magyarázat szerint a szóhangsúly hozza létre az ütemet s ha nincs jelen, akkor bizonyos zenei emlékek pótolják, melyekből az egyes ütemkapcsolatok eleve bennünk élnek. Ez a magyarázat elégnak mutatkozik olyan esetben, mint »Egy, csak egy le / gény van. . .«, ahol a második tagban nincs hangsúly és mégis érezzük a ritmust; de nem elég a következőben: »Szívünkben szent / tűz lángolt«, ahol zenei emlék sem pótolja a ritmus hiányát, jóllehet szóhangsúly van.

A különböző, magyar versek ritmusjelenségeinek figyelembe vételével magam a következő magyarázatot kíséreltem meg. A vers ütemei, szünetei a beszéd tagolásából — a beszéd szüneteiből és elkülönülő egységeiből — származnak. Ha egy költő 4+2 / 4+2 tagolású sorokat akar írni, amilyen Toldi vagy a Buda halála nagy része, akkor olyan mondatokból kell megalkotnia sorait, melyek szintaktikailag ilyen, 4+2 / 4+2 szótagú egységekre tagolódnak. Például:

S már zizzen az / erdő, / / fodorul a / víz is,
Hosszú haja / árnyát / / lendíti a / fűz is.

Ha pedig egy sor döccen, azért érezzük hibásnak, mert a mondat tagolódása nem esik össze avval, amit a költő előző sorainak éles tagolásával belénk szuggerált:

És alattunk, / és felettünk,
 És bennünk is / a menny volt,
 Szívünkben szent / tűz lángolt.

Ez utóbbi hiba mutatja egyúttal azt is, hogy mi a rendező elve ennek a tagolásnak. Az utolsó mondat természetes tagolása ez: »Szívünkben / szent tűz / lángolt«. A költő pedig az előzmények alapján úgy akarja tagoltatni, hogy a »szent« jelzőt elvágja a jelzett szótól, amelyhez szorosan hozzátartozik és összezárja a »szívünkben« szóval, amelyhez kevésbbé tartozik. De bármily erősen érvényesüljön is itt a képlet, mégsem tudja megszabni ennek a szónak helyét az ütemben; erősebben érvényesül az a körülmény, hogy a körülötte lévő szavak közül melyikhez fűzi erősebb, mondattani, kapcsolat. Még világosabb ez a következő példában, melynek kétféle változata egyaránt előfordul a néphagyományban: »Miért sír az egy / szemed jobban, / mint a más« hibás ritmusú, pedig a második ütem szóhangsúllyal kezdődik. »Miért sír jobban / az egy szemed, / mint a más« pedig jó annak ellenére, hogy névelővel, vagyis lehangsúlytalanabb szóval kezdődik, mert itt az állítmányi és alanyi szólamok együtt vannak, egy ütemben. Ezt neveztem relatív szólam-tagolódásnak, aminek több, egymást keresztező finomságát itt nincs alkalmunk részletezni, csak érinteni. Ilyen például, hogy a mellék-cezúrák által határolt egységek is állhatnak élesen elkülönülő szólamokból: »Mit gondolsz, / magam én / / hogy eladjam / áron?« De néha mellék-metszet tulajdonképpen nincs is; a két ütemrészt csak egy hosszú szó vagy szólam tempójának arányaiban érezzük: »A juhászbajtárnak / / gyönyörűségére«. Néha, bizonyos hosszabb szavak még az összetartozótól is elválhatnak, mint a következő jelző:

Két fiatal / magyar szívnek
 Szerencsétlen / sorsáról.

A rövid jelző együtt marad jelzett szavával: »magyar szívnek« — a hosszú elválik tőle: »szerencsétlen / sorsáról«. De azért ilyenkor is érvényesül a relatív szólamyszerűség: ez is csak akkor hat jól, ha a különvált részek önmagukban állanak, nem kerülnek össze más, kevésbbé hozzájuk tartozó szóval. Ha igen, akkor már érezzük a gyengébb ritmust. Például:

Mint egy alélt / vándor, / / aki felé / útján
 Csüggeteg / szemmel néz / / hátra, majd / előre.

Viszont jó: »Csüggeteg / szemével«, vagy »Csüggeteg / szemmel«.

A következő kérdés, hogy mi okozza ezeknek a szintaktikai alapon különváló egységeknek időbeli kiegyenlítődéset? És milyen részek tudnak kiegyenlítődni úgy, hogy ritmust érezzünk bennük.

Itt az a nyelvészeti megfigyelés jön segítségünkre, mely szerint a hosszabb szavakat nagyobb nekifutással kezdjük mondani s ezáltal aránylag gyorsab-

ban ejtjük ki, mint a rövideket. Például tát-tátog-tátogat-tátogatók-tátogatóknak sorozatban az első »á« és természetesen minden egyes további hang a példákban annál rövidebb, minél hosszabb az utána következő hangsor. Elképzelésem tehát az, hogy a magyar beszédben — ahol ez a törvényszerűség a legnagyobb mértékben érvényesül — a szorosan egybemondott szólamokra is érvényes ez a megállapítás; eszerint beszéd közben, a tudatunkban élő szintaktikai egységeket is hosszúságuk szerint kisebb vagy nagyobb neki-futással kezdjük és vége felé ellasítjuk, ezáltal egyrészt ezek az egységek külön-válnak — néha, a nagyobb egységek végén szünetet is érzünk — s ez adja beszédünknek az értelmes tagolást. Másrészt éppen a különböző mértékű gyorsítás révén a különböző hosszú részek kiegyenlítődsére törekednek; ebből van beszédünkben bizonyos, alig érzékelhető hullámlás. Ritmus akkor lesz ebből a hullámlásból, ha beszédünket olyan egységekből állítjuk össze, amelyeknek kiegyenlítődsége egyenlőség-érzetet tud kelteni bennünk. Milyen terjedelmű részekben lehetséges ez?

Ritmikánk ismert megállapítása az, hogy ütemeink 4 szótagnál hosszabbak nem lehetnek (ritka kivételtől eltekintve). Ha egy szólam, sőt egy szó is ennél hosszabb, akkor a negyedik szótag után új ütemet kezd. Például »Nagy a legény, / de nagyobb a // boldogtalan- / sága«. Kevésbé ismert tény, hogy ez a határ a harmadik szótag után is előállhat, 5 szótagú szavakban: »Magyaror- / szágnak // édes ol- / talma«. Tehát mindig aszimmetrikus két félre tagolódnak hosszú szavaink: 3+2, 4+2, 4+3 arányban, (ennél hosszabb a gyakorlatban nem igen fordul elő). Fordítva tagolni nem lehet, 2+3, 2+4, 3+4 arányban, sőt még 3+3-ban sem: boldog-talansága, boldogta-lansága; s nem lehet túlozni sem az arányt, 4+1-ben sem: Magyarország-nak. Ezt a jelenséget eddig nem tudták megmagyarázni, a rövidülés azonban erre is ad magyarázatot. A szavak gyorsuló eleje és lassabb vége csak ilyen, aszimmetrikus két félben érhet el nagyjából egyenlő két időmennyiséget, ami ritmust éreztet s csak az 5—6 szótagú szavakban válhat ez a különbség olyan jelentőssé, hogy ritmus szempontjából érezhetővé válják.

Minthogy a magyarban aránylag sok a hosszú szó, főleg a képzésragozás folytán, a szólamok pedig általában hosszabbak, ezeknek belső kiegyenlítő-dése két ilyen egyenlőtlen félre, fontos ritmikai tényezővé vált. A legkönnyebb megoldás felé haladó népköltészetben azok az ütemkombinációk terjedtek el, melyek ennek a hosszabb-rövidebbre haladó tendenciának megfeleltek: 4+2-es hatos, 4+3-as hetes, s ezek bővítései: 4+4+2-es tizes, 4+4+3-as tizenegyes és a kétszer 4+2-es, felező tizenkettes. Ezekbe a formákba ugyanis hosszú szavak és szólamok is elhelyezhetők, több nyelvi elem használható fel bennük, tehát könnyebbek, mint például 2+3+3, melyet csak ilyen rövid, különálló szavakból lehet kialakítani: »Száll a / mezei / pacsirta«, »Rózsám, / / nem leszek / a tiéd«.

Az egész elképzelés szerint tehát a versritmus a mindennapi beszédben meglévő nyelvi tendenciák meghatározottabb, sűrített, stilizált megvalósulása. Minthogy ez az elképzelés nagyobb részt elmélet, aminek kísérleti bizonyítását a további vizsgálatoktól várjuk, itt kérjük a hozzászólók, különösen a nyelvészek alapos híralatát. Részletkérdések közül megvitatásra érdemes itt nyelvrokonaink ritmikájának és nyelvi jelenségeinek összehasonlítása, ami nem történhetett meg kielégítően tanulmányomban, továbbá az idegen nyelvekkel való összehasonlítás, köztük a francia vers és nyelv kérdése is.

Irodalomtörténészeink és zenetudósaink bizonyára sok, vitára alkalmas anyagot fognak találni abban a fejlődésmenetben, amelyet ritmusunk ilyen szemlélete alapján, továbbá a népzenei vizsgálatok eredményeiből rajzoltam meg a magyar versre vonatkozóan. Eszerint legrégibb fejlődési fok az volna, amelyet legrégibb verseink mutatnak — egyelőre néhány későközépkori emlék : szabad szótagszám, kötetlen az ütemkapcsolatok sorrendje és az ütemek szótag-száma ; szabadon változhatnak a két-, három-, négyszótagú ütemek, rövidebb megelőzhet hosszabbat. Legbiztosabb példája ennek a foknak a Máriasiralom és a Szent László-ének. Például :

Ó, igaz / Simeonnok	3+4
Bezzeg szovo / ére,	4+2
Én érzem ez / bútűrüt,	4+3
Kit níha / egíre.	3+3

A következő fejlődési fokban szabályozódik a sorok szótagszáma, akár pusztán idegen, irodalmi hatásra, akár egyidejűleg a változatok bizonyos korlátozódásával is, anélkül, hogy a soron belül megkötné az ütemkapcsolatok sorrendjét, az ütemek szótagszámát ; ezáltal a metszetek belső változása jön létre. Ilyen volna tizesben a SzabácsViadala és tizenkettesben a Szigeti Veszedelem. A következő fok a teljes kötöttség, mind a sor, mind az ütem szótagszámában. Ez a XVI. század elején jelentkezik és tart máig, Gyöngyösinél válva először énektől független szövegritmussá.

Ezt a fejlődési sort mutatja a népzene is, ha típusait történeti egymásutánba állítjuk. A fejlődés elején van a teljesen kötetlen, prózai sirató, kötetlen ritmusban, vagy a különböző ütemkapcsolatokat rendszertelenül ismételtető gyermekdal, feszes ritmusban. Következő fejlődési fok volna a kanásztánc, amely már nagyjában szabályozott terjedelmű, négy ütemű sor, melyben bizonyos határon túl a szótagszám se nem fokozható se nem szűkíthető, de azért még elég nagy benne a szótagszám-ingadozás és az ütemen belüli ritmusváltakozás. További szabályozódásból jöttek létre a kötött szótagszámú rubato és feszes ritmusú dalaink, amelyek itt-ott az egykori, szabad szótagszám nyomait is őrzik, kötött versszak-képletük pedig több esetben kapcsolatba hozható az előző, kötetlen fokkal. A fejlődés végén, a mai, feszes ritmusú népdalban mindent elborít a legkönnyebb ütemkapcsolatok néhány főtípusa, köztük a 4+4+2-es

tizes és a 4+4+3-as tizenegyes, vagyis végleges diadalra jut a szövegek ritmus-tendenciája a népzében is.

Itt külön kérdés Zrínyi verseinek értelmezése. Úgy látom, hogy szabad ütemkapcsolattal, változó metszettel, melyeket a szólamok határa szab meg, jobban értelmezhető ez a vers, mint az eddigi, felező képlet alapján. Például a következő versszak ritmizálásomban :

Uram, ki / Óceán / // tenger vi- / zével
 Határoz- / tatod // nevedet s az / egekkel,
 Kívánnám, hogy / hozzád // jühetnék / jobb hírrel,
 Hogysem az kit / kell hoznom // kételen- / séggel.

és a régi módra :

Uram, ki Ó- / ceá- // num tenger vi- / zével
 Határozta- / tod ne- // vedet s az e- / gekkel,
 Kívánnám, hogy / hozzád // jühetnék jobb / hírrel,
 Hogysem az kit / kell hoz- // nom kételen- / séggel.

E kérdés körül, nyilván, nagyobb vita lesz, mint sok, egyéb körül, hiszen ez irodalmunk számára igen fontos kérdés annak ellenére, hogy elméletünk szempontjából csak akkor volna döntő, ha az derülne ki, hogy szerintünk értelmezve rosszabb, mint a régi szerint.

Fontos vitapont lehet még maga az a vizsgálati mód, amellyel egy-egy költemény ritmusát kielemeztem, ritmusának jó vagy gyenge voltát megállapítottam. Ez abban áll, hogy a vers megvalósult, nyelvi anyagát kell vizsgálni, azt elemezni, hogy mi hozza létre a jobb vagy a gyengébb megoldást, változtatásokkal lemérni a különböző nyelvi elemek szerepét a ritmusalkotásban ; ezekből magyarázni a ritmust, s nem a képletből, mely annál kisebb szerepet játszik, minél nagyobb művész alkalmazza. Vagyis nem az előre meglévő képletből kiindulni, melytől »eltér« a költő a változatosság kedvéért, hanem költői ritmuskompozícióval számolni, mely előbbre való a képletnél.

Ugyancsak hozzászólást várok, főleg zenész oldalról, ahhoz a bizonyítási eljáráshoz, melynek alapján tagadtam a versritmusnak énekből való levezetését. Valóban tükrözi-e a népzene fejlődése a nyelvrítmus hatását és nem fordítva? Valóban nem képes a zene olyan formákat örökül hagyni a versre, amelyek ellenkeznek a nyelv törvényeivel? Lehet-e cáfolni, Csokonai: »Daphnis hajnalkor« c. versének példáját, mely szerint bármilyen tökéletesen kövesse is egy szöveg valamely ének ritmusát, ha ez a követés nem a nyelvrítmus törvényeit jutattja érvényre, akkor nem áll elő versritmus ; legalább is nem érezzük, mihelyt ismeretlenné válik a dallam, amelyre énekelték.

Végül, nem annyira elméletem helyessége szempontjából, mint inkább a költői gyakorlatra való tekintetből fontos vitapont lehet a jambus és egyéb, mértékes formák kérdése. Bár itt is van elméleti probléma : nyelvünknek az a

képessége, hogy a mértéket időegységek útján valósítja meg, bizonyítja-e valamit saját ritmusalkotása tekintetében? Bizonyítja-e, hogy az időviszonyok iránt érzékenyebb, mint a hangsúly iránt? Tovább pedig a jambus kezelésében van-e olyan fejlődés, melyben egyre több szerepet kapott nyelvünk ösztönösen feltörő, eredeti ritmusa a *jambus ellenére*? S végül, a gyakorlati kérdés, hogy vajjon ez lenne-e a legmélyebb lehetősége nyelvünknek, vagy nem vezethet-e egy más út messzebbre, nemzeti ritmusrendszerünknek Zrínyihez, középkori emlékeinkhez és bizonyos mértékig Adyhoz hasonló szabad kezelése, melynek során költőink még az eddiginél is nagyobb, művészi lehetőségekhez jutnának, ugyanakkor versmondásunk és színpadi nyelvünk problémái is megoldódának, amelyek nem tudtak megoldódni még legnagyobb művészeink jambus-verseinek hatására sem.

Kérem, tegyék meg észrevételeiket a fenti problémákra is, de ezenkívül minden olyan kérdésre, melyet tanulmányom érintett vagy érintenie kellett volna s melyhez hozzá tudnak tenni valamit, vagy melyből el akarnak venni valamit.

Horváth János bírálatából Szabolcsi Bence olvasott fel egy hosszabb részletet, melyben a vers keletkezéséről, a hangsúlyról, dallam és vers viszonyáról, a ritmusnak nyelvi örökségként való felfogásáról és az »időbeli kiegyenlítődés«-ről írottakat tette bírálat tárgyává Vargyas könyvében.

Észrevételeim meglehetősen töredékesek lesznek. De Vargyas az én felfogásom ismeretével írta meg a magáét, tehát felesleges az enyémet folyvást ismételtetni.

1. A vers keletkezése kérdéséhez én nem szólok hozzá (1. Rendszeres magyar verstan 19—20). Azt azonban tudom, hogy beszédet, verset, éneket, táncot ugyanegy ritmusösztön intéz, s intézheti akár külön-külön, akár egyszerre mind a hármát, mint a gyermekjátékok nagy részében ma is. Keletkezési vizsgálódások lehetnek érdekesek, de tapasztalatra nem támaszkodhatnak. A vers valami »őskorban« keletkezhetett, az a kor pedig elképzelhetetlen hosszú időt jelent, melyen belül minden emberi dolog tömérdek változáson mehetett keresztül. Vargyas a beszédből eredezteti a verset, szólamból az ütemet. De mikori nyelvből? A beszéd szólamokra tagolódásának mikori állapotából? Úgy látom: a maiból! Pedig az őskorban (mondjuk: a honfoglalás előtt) talán a szólám sem volt egészen és öröktől fogva az, ami ma; s még ma sem igen lehet félreérthetetlen definícióját adni. És vajjon az Arany László-féle hangidomi törvény, melyhez Vargyas az elégtelennek bizonyuló nyelvtanin (értelmin) kívül szintén folyamodik, az őskorban is úgy volt-e érvényes, mint mikor Arany László a múlt században tapasztalta? Én bizonyos cseremisz, vogul, stb. dallamok rokonsága alapján sem mernék honfoglalás előtti vers-képletről nyilatkozni, mert, még ha szövegetől jegyezték is le azokat a dallamokat, mikor jegyezték le? S e nemrég lejegyzett szövegek ritmusa vajjon változatlanul ilyen volt azon végtelen hosszú idő előtt is, amely eltelt

a rokonainktól való különválásunk óta? D a l l a m alapján határozni pedig meg a m i s z ö v e g ű n k ritmusát, annyi volna, mint zenéből eredeztetni a verset, amit Vargyas (195. l.) el nem fogadhat.

Én tehát nem a keletkezést kutatom, hanem m e g l é v ő s z ö v e g e k e t v i z s g á l o k, s míg azok tanúsága nem ellenkezik ritmusérzésem (egyetlen ritmikai tanácsadóm) vallomásával, nyugodtan megyek vissza a történeti időszak kezdetéig. Amit odáig menve nem tudok értelmezni, annak értelmezéséhez más ritmikai bizonyosságot keresek: a középleatin versritmusét az első, latinból fordított vers-szövegeinkhez, az énekét az akkori és későbbi eredetiekhez, a francia dallamokét Sz. Molnár Alberthez, egy bizonyos recitativ képletét Zrínyihez. Így járva el, megállapíthatom, hogy már legrégibb szövegeink többféle vers-változatot képviselnek: s z ó v e r s e t (s abban némileg még szabad, meg már kötött szótagszámút) és é n e k v e r s e t. Az őrlőleány daláról csak hírünk van; se dallama, se szövege nem ismeretes, sőt az se bizonyos, hogy magyar nő volt-e a daloló (szolga!); ha azonban magyar volt, s ha dala valószínűleg munkadal volt, akkor az már egy harmadik változatra enged következtetni: oly énekelt versre, melynek ritmusát a m u n k a ü t e m e szabályozta (orchestikus ritmus), s amely az ütemelekre ictust juttatott, *nem a nyelv*, hanem a munka ismételt lendületei ösztönzéséből, vagy kényszeréből, s ütemei terjedelmét sem a *szólamé*, hanem a munkamozdulatok szakaszaié szabta meg. A latinból fordított versekét pedig szintén *nem a magyar nyelv szólamai*, hanem a latin minták kész szkémái sugalmazták. (Ezzel a szótagszám megkötéséhez is hozzájárulhattak). — Továbbmenve az első emlékek tanulságain: még az is megállapítható, hogy már a k k o r kétféle ütemtípus szerint taglalhatták a verset: f e l e z ő és h a r m a d o l ó időszerkezet (nálam »szokványos« és »gyors típus«) szerint. (Ez utóbbira példa a Sz. László ének!). Ha tehát be lehetne is bizonyítani (amint nem lehet), hogy a vers nyelvi eredetű, akkor is, a legrégibb szövegek tanúsága szerint a történeti időkben már több, a föltett nyelvi eredettől független verstípus élt a magyarság versritmikai forma-készletében.

2. A h a n g s ú l y t Vargyas számúzi a versritmus tényezői közül. Én sem tulajdonítok neki taglalástindító-, hanem csak a ritmus-érzék ictus-igényét alkalmilag kiszolgáló szerepet. De figyeljük meg legrégibb verseinket, mindjárt a Mária-síralmat. Kevés abban az olyan ütem, melynek első szótagja nagyon határozottan hangsúlyos ne volna. Ilyenek még a régi M. Költők Tára I.-ben: Édesanya (ott 98. l.), Emlékezzél (101), Istenes élet (156), Contra tárgy (204), a Sz. László-ének féléssorai (220), Vásárhelyi András féléssorai (236), Sz. Katalin (246), Apáti (491. l.). Így vallanak efféle népi rigmusok is: Hétfő hetibe, — Szalad a kakas — Nyúlok a hamuba, stb., meg a verselő gyermekjátékok; sőt még Zrínyi féléssorai is Vargyas ritmizálása szerint. Meggondolandó, mi ennek a magyarázata. Szerintem és majdnem mindenki szerint az ictus-igényt elégítik ki ezek a hangsúlyok. De énekben, munkadalban, táncban

szerzett megszokás is közrejátszhatott benne. Nehéz is volna feltenni, hogy amihez verses-táncos-dalos gyermekjátékaiban minden magyar gyermek hozzászokott, felnőtt korára eltompult volna minden fogékonysága, sőt hajlama az iránt!

3. *Dallam és vers viszonya.* A ritmusérzék által különböző »közegeken« kiképzett szerkezetformák igenis, kölcsönösen hathatnak utóbb egymásra. Így, ha nem zenéből keletkezett is a vers, ének képletek áthathattak a vers területére, s résztvehettek némely sorfajok létesítésében. Vargyas olyasmit kérdez, hogy a zene ritmusát, mi módon vihetni át a vers szövegére? Nos, úgy, ahogy Arany János nem tudom hány dallam »érveréséből« vezeti le a maga sorképleteit: nem egy bizonyos dallamból az ahhoz énekelt egy bizonyos szövegét, hanem a dallam ritmikai vázából a versét. S ilyen képleteket Vargyas is ismer. (27. stb. l.).

4. »*Nyelvi örökség*«? Elég az hozzá, hogy bármily eredetből, de kezdettől fogva máig többféle verstípust mutat fel verstörténetünk, s a magyar ritmusérzék azokat mind elismerte sajátjának. De az érzék maga is fejlődhetett időjárával, s felfogóképessége még idegen elvű (antik és nyugati) versformák iránt is kitágulhatott.

Lehet-e mindezt egyetlen tárgyi előzményből, a beszéd értelem-szerinti szakaszoltsága tényéből eredeztetni? Sőt magát a ritmusérzék is »nyelvi örökségként« fogni fel (49. l.)? Ez aztán az igazi »filius ante patrem«, s nem az, amit az én rovásomra konstruált Vargyas könyve 63. lapján. Idézett állítása éppen annyi, mintha azt mondanám, hogy »színérzékünk festészeti örökség«. Különböztet mond Vargyas a ritmusérzékről a »nyelvi örökség« állításával ellenkezőt, az én felfogásommal pedig egyezőt is. A ritmust egy helyt (108. l.) »lélektani jelenség«-nek mondja: a tagolásról pedig (190. l.), hogy elég, ha csak tudatunkban van is meg. Ez ugyanaz, mint mikor én »szellemi szükségletnek« mondom a ritmusos rendet.

Én tehát bizonyos közmagyar ritmusérzékből eredeztetek vers-, ének- és táncritmust egyaránt: egy bennünk lévő ösztönből, mely minden időbeli tevékenységünket tagoltan kívánja rendezni, s időbeli folyamatokat általában tagoltan fog fel. Vargyas azonban minden ritmust a beszéd »természetes ritmusából« vezet le (6, 15, 43, 200—201, 148, 204, stb.). Csakhogy a vers nem »természetes« beszéd, amint az ének nem »természetes« hanghordozás, a tánc nem »természetes« lépdelés. Vargyas is stilizált nyelvi jelenségnek vallja a versritmust (200—201. l.). Ez a stilizáltság pedig a szólamok időbeli egyenlősítésében áll: a nyelv gondolati egységeiben lejátszódó »nyelvi kiegyenlítődségekben« (229.). De a szólamokra való, pusztán értelmi (208), mondattani (57) tagozódáshoz honnan járul hát hozzá a nyelvi tagozódásban eredetileg meg nem lévő másik rendező tényező, az *időszabály*, ami a szólamot ütemmé varázsolja át? Vagy még ez is nyelvi eredetű tényező volna? Vajjon nem inkább az a bizonyos »zenei« elv az (melynek közelebbi értelmezését majd alább tisztázom) —? S ha

igen, nem ott vagyunk-e megint, ahol eddig voltunk, vagyis a *gondolati és zenei elv* antagonizmusánál és kompromisszumainál a vers tagolásában?

Vargyas szerint nem! Ellenkezőleg azt hangoztatja, hogy magyarázata »a magyar vers eddigi elméletével teljesen ellentétben« áll (6); sőt »a ritmusnak ilyen, nyelvből való eredeztetése úgyszólván minden eddigi elmélettel ellentétes«, nemcsak a mieinkkel (252). Nem mondhatnám, hogy egy verselmélet számára jó ajánló levél volna minden eddigivel való ellenkezés, mert a ritmusérzék mégis csak valami közösségi kincs, — de az övé sem ellenkezik egészen minden eddigivel, s újdonsága nem is a nyelvi eredeztetésben, hanem bizonyos ahhoz társított tételekben van. Nyelvből más eredeztette: Gábor, Hodossy, sőt Fogarasi és Arany László is, s azok is többnyire szólammal töltötték ki az ütemet. Csak-hogy ők a *hangsúly* nak is ritmusintéző szerepet tulajdonítottak, tehát ismertek ictust, s Gábor kivételével a ritmusos *rend sorozatos* ismétlődését is vallották. Vargyas újdonsága tehát: nyelvi eredeztetés, hangsúly és sorozatos ütemrend tagadásával. *Nincs is ütemtana!* (Gábornak sem volt!). Hiába beszél u. i. időbeli kiegyenlítődéstről, az ütemet csak mint nyelvi szakaszt értelmezi és vizsgálja (sokszor igen helyesen és mondattani szempontból tanulságosan), de az ütemről mint időszerkezetről mintha mitsem tudna. S nem is törődhet olyasmivel az, aki szerint »minden sornak saját nyelvi tényei miatt van ilyen vagy olyan ritmusa, nem a másik sor ritmusa miatt« (109). Ez a »másik sor ritmusa« csak Vargyas lenéző kifejezése a »sorozatosság« elvét hangoztató elmélet helyes és szabatos megnevezése helyett. — E szerint tehát minden verssorban szinte folyvást csak »keletkeznék« a nyelvből valami, aminek már *vers* lehet a neve; mintha a *vers*nek nevezett ritmusnem még most sem volna feltalálva; örökké »in statu nascendi« volna, s máig sem volnának megállapodott szerkezetei, formakeretei, miket a nyelvi anyag, jól-rosszul csak kitölt. »Vers van tehát — mondja (211. l.) azonos ritmusú sorok ismétlődése nélkül is«: van, igen, magában, egy-egy sor; például rá közmondásaink; van, különösen a jámbusi formájúakban; magyar rendszerű versben is van, a következő pontból kitetsző esetekben. De a minden sorral ritmustváltó rendszertelenséget, a magyar ritmusérzék tanácstalanul fogadja.

5. Az »*időbeli kiegyenlítődé*s«. Amint ütemtan hiánya tette lehetővé a sorozatosság tagadását: ugyanaz hozza magával, hogy nincs mértékünk a sort összetevő szólamok (ütemek) időbeli kiegyenlítéséhez. Hogyan és milyen terjedelművé egyenlítsem ki az ütemek időtartamát, mikor még azt sem tudom, miféle darabokat kell majd egy megkezdett verssorban kiegyenlíteni (pl. az egyik sorban $3+2+4+3$, a következőben $4+3+3+2$, stb.-ket). Honnan tudom, hogy mi legyen ezek közös időtartama? S ha egy első sorra nézve utólag megállapodtam valami méretben, a következő, egészen más összetételű sorban megint újrakezdem a próbálkozást? Olyan az, mint ha sárba

téglákat raknának le egymástól folyvást különböző távolságban, s köteles volnék azokon úgy lépegetni végig, hogy minden lépésem egyenlő ideig tartson. Ez kész győtrelem volna, s tagadása minden ritmusnak. — Ellenben, ha van ütemtanom, mely megmondja, hogy egyazon sorban valamennyi ütem vagy 4, vagy 6 időrészü, akkor amott a 4, emitt a 6 időszerű ütemek (s a 2, vagy 3 időrészü félütemek) jelölik, szabják ki valamennyiét. Ha a vers jó, akkor a legelső sorból rögtön megérzem, melyik ütemezéssel lesz dolgom. Ha az a sor tökéletlen, csakhamar útbaigazít a többi. Az említett 4 vagy 6 időrészü ütem lesz a sor (és a sorozat) idő-igazgató mértéke, mintája, nem pedig valami soronkénti kikombinálható, találmányra kiszabott időhuzam. A 4 vagy 6 szótagúnál kevesebb szótagszámú ütemek nyújtással, szünettel egészítik ki magukat teljes időrészüvé. A különböző szótagszámú ütemek időméreteit tehát az alapütemhez igazodó tempóváltoztatások egyenlítik ki a sorban. Elég is, ha a tempót igazítom a felismert ütemtípus méretéhez; se hangsúly, se szünet nem szükséges akkor okvetlenül az ütemhatárok érzetetéséhez. Pl. e 4+2 ütemezésű félsorban: »kiki nyugalomba«: a *lomba* szórészlet előtt nem tartok szünetet, a *lom* szótagot nem hangsúlyozom, ellenben ellassított ejtéssel, esetleg némi sorvégi szünettel a *lomba* ütemet annyi ideig hangoztatom, mint a *kiki-nyuga-* ütemet. S emellett még a *nyu* szótagot értelmi hangsúllyal is elláthatom, a ritmus megzavarása nélkül. Ugyanígy más (pl. 4+2+3) kombinációkban is (pl. »Ragyogó csillag vagy magad is.«). V. ö. Az újabbkori magyar vers ritmusa, Napkelet 1925. 303.).

Ezután Németh László szólalt fel.

Az európai népek összehangolódásának egyik kísérő tünete a jambus fokozatos térhódítása költészetünkben. A franciát kivéve szinte mindenütt elnyomta a »nemzeti verselést«. Olaszországból kiindulva előbb Angliában, azután jóval később Németországban, majd Kelet-Európa népeinél is.¹

A jambusnak ez a hódító útja, amelyet természetesen bizonyos hangulatok és gondolatok peregrinációja kísért, nem ment ellenállás és visszaütesek nélkül, azonban ennek ellenére tovább terjedt, s egyik kötőanyaga lett, a sok között, civilizációnk egységének. Európa más népei azonban mélyebbre gyökereztettek a jambust — nyelvük természetébe. A jambus hosszú szótagja nálunk a szó hangsúlyos része, s olyan élesen hangsúlyozó nyelvekben, mint az angol vagy orosz, a hangsúly fényét hordó s az árnyékban maradt szótagoknak ez a váltakozása igen természetes hullámozást kap. Mi magyarok Csokonaival büszkék voltunk rá, hogy nyelvünkben az időmértéket eredeti tisztaságában lehet megszólaltatni; a »lehet« azonban nem jelenti azt, hogy ez a legjobb amit csinálhatunk: jambusunk a mértéket kihozza ugyan, de az olvadékony forma darabosabb nyelvünkkel nem került megnyugtató kapcsolatba.

¹ Mint ahogy a vitán megjegyezték, a jambus a francia versen is átcsapott s megvolt a szerepe az alekszandrin kialakításában is — végeredményben azonban a francia költészet nem vált jambikussá.

Erre a legjobb bizonyíték épp az, hogy jambus címén minden nagy magyar költő szinte egészen más verset teremtett : valamit el kellett vennie a jambusból, s valamit hozzá kellett adnia, hogy jó magyar vers legyen. Berzsenyi, Katona, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Ady, Babits, Tóth Árpád jambusa szinte más-más versforma is. Már pedig az egy emberre szabott versformák sokkal jobban ki vannak téve az évtőlnek, mint amelyeket az egész nemzet egyformán érez. Jambusunknak ezt a bizonytalanságát ott érezzük a legjobban, ahol teljesen magára marad : a színpad rímtelen jambusában. Nemrég át kellett néznem Shakespeare fordításainkat, mennyi erőt öltünk beléjük és az Aranyét kivéve majd mind a jambus valamelyik betegségében szenved : a nyelvet legázoló, édeskésen-síma, kusza, vagy prózai.

A Nyugat kora, sok egyéb közt, lázadás volt a jambus ellen is. Ennek a lázadásnak két forrása volt : Ady szenvedélyes egyénisége, s a nyugati szabad vers példája. Ady olyan feszültséget kapcsolt verseibe, amely a jambust szét szakította. Eközben a magyar nyelvnek olyan versteremtő hajlamai váltak nyilvánvalóvá, amelyek Szenczi Molnár Albert zsoltárai óta mindig fölbukkantak, amikor a magyar fül adott sorok megoldásában önmagára volt utalva. Ugyanakkor annyira elűtő költők, mint Füst Milán vagy Kassák Lajos, később Sárközi György, Bányai Kornél, a szabad versben azt a lebegést, »héjjázást« próbálták felidézni, amelynek a földadása miatt Berzsenyi vádolja az utódokat.

Nagy kár, hogy akkoriban nem volt elméleti ember, aki ebből a verstani erjedésből a használható tanulságokat levonta volna. Babits Mihály, akinek mint versművésznek a legnagyobb tekintélye volt, az olyanféle felfogást, mint a Vargyasé, teljesen elutasította, szerinte így egy jogi könyvet is végig lehet ritmizálni, Adynál is csak elrontott trocheusokat és jambusokat látott. Ady versei pedig valóban nem voltak utánozhatók, inkább csak a verstani elvek voltak meg bennük, amelyeket keletkezésük rákövült feltételeiből kellett kiolvasztani. Azok a kísérletek pedig, melyek a szabad versből Berzsenyi felé indultak, túlságosan bágyadtak voltak, elnyelte őket a verstani anarchia. Így az ifjú költőnemzedék egy pár év alatt felhagyott a kísérletezéssel s ebben is Erdélyi Józsefet követte, aki novelisztikus témáival Ady — Babits feszültsége, egyszerű magyaros jambusával pedig a formai kísérletezés öröksége alól mentette föl.

Egy elméleti könyv így ma már lezárt pályákat, megfagyott igényt, megkövesedett helyzetet talál. Ez azonban nem változtat azon, hogy a jambussal szemben a magyar nyelvben továbbra is él az ellenállás ; hogy itt fontos kísérletek szakadtak félbe, amelyeket egy nagy költő — az Adyt követő nemzedékek bírálataként — bármikor megújíthat.

Vargyas könyve kétségkívül a legkiválóbb munka, amit a magyar ritmus kérdéséről idáig írtak. Az igazság akkor is igazság, ha három mondatban, ha egy tanulmányban vagy ha egy tudományos munkában mondják el. A tudomány azonban csak akkor szokta elfogadni, ha az ő nyelvén fogalmazza meg s az ő

apparátusával igazolják. Vargyas tételeinek nagy részét eddig is tudtuk vagy tudhattuk; tudtuk, hogy a magyar vers nem hangsúlyos, hanem tagoló, tudtuk, hogy ütemének eredetileg nem volt állandó szótagszáma, tudtuk, hogy ezek a szabad ütemek a nyelv mondattani egységeiből alakulnak; tudtuk, hogy az úgynevezett nemzeti versidom végső merev formája egy változatosabb versnek, tudtuk, hogy Zrínyi ritmusa nem rosszabb, csak kevésbé merev, mint Gyöngyösié, hogy legjobb klasszikus és jambus költőink öntudatlanul is emlékeztek erre a versre, ahogy Adyban az ősi vershajlam tört fel szinte geológiai erővel. Még azt is tudjuk, hogy hangsúlyos nemzeti verselésünk nemcsak nem hangsúlyos, de nem is nemzeti; épp ebben a merev formájában a környező szláv népeknél is megvan és magától értetődőnek tartottuk a tételt, amire Vargyas könyve nagy részét szánja, hogy a dallamot követő ritmust is a nyelvnek kell hitelesítenie, hogy szövegritmusnak érezhessük. Mindezt azonban Vargyas mutatta ki először a nyelvészet, folklóre és verstani összehasonlítás olyan gazdag segédeszközeivel, amilyenek verstani kérdések megvitatására nálunk még soha nem vonultak fel. Nagy módszertani érdemén kívül van azonban egy igen fontos felfedezése is: az amit ő a kiegyenlítődség elvének nevez. Hogyan keltik a tagok vagy ahogy ő nevezi, szabad ütemek, ha szótagszámuk nem egyenlő, a ritmikusság benyomását? Tulajdonképp csodálkozni kell, hogy ezt a kérdést mért nem vetettük fel. Fiatal- mondhatnám gyermekkoromban sok verset, s néhány éve egy verses drámát írtam, ilyen kiegyenlítődségen alapuló formában; közben az az érzésem volt, hogyha mondjuk négy, nagyjából egyforma tömböt rakok le egy-egy sorban egymás mellé, az természetes, hogy ritmust ad. Vargyas azt állítja s majdnem biztosan igaza van, hogy ezek a részek, a nyelv természetes gyorsítása, lassulása folytán valóban egyenlőkké is válnak, vagy ha nem is egészen egyenlők a dikció azzá igyekszik tenni; ez a kiegyenlítődség. Ennek a felismerésnek szerintem nemcsak az a jelentősége, hogy megmagyarázza a szabad ütemek egyenlőségét, hanem hogy a szótagszámlálásnál sokkal finomabb, mondhatnám fiziológiai időmérőre utalja a költőt, amelyre nyilván sokkal finomabb ritmusokat lehet építeni; másrészt a versritmusnál jóval bonyolultabb prózaritmus kérdései is megfejthetőbbé válnak, ha a nyelv természetes lassításaira vagy gyorsításaira is gondolunk. Ha egyszer megszoktuk, hogy a prózában a tagok játékát figyeljük; a versben valósággal gyermeki állapotokat találunk.

Felszólalásom hátralevő részében a ritmus és a mondatépítés viszonyáról szeretnék szólni, mely Vargyas könyvében kiépítetlen maradt. Mindig egyet-értettem Vargyasnak azzal a tételével, hogy a magyar ritmus a kötetlen nyelven levő ritmus-törekvések sűrűsödése, kikristályosodása. Az utóbbi években azonban ez a meggyőződésemmé még erősebb lett. Akik a magyar ritmus törvényeivel foglalkoztak, mind a versből indultak ki: engem munkám arra kényszerített, hogy a próza felől közeledjem hozzá. Az orosz fordítások legnagyobb nehézsége a szórend megállapítása, rossz fordítások leggyakoribb hibája, hogy a magyartól teljesen eltérő orosz szórendet követik. Hogy a két nyelv szórendviszonyát megállapít-

hassam — egyfajta szórend-hasonlítást végezhessek — a mondatot öt részre bontottam : egy teljes, bővített mondatnak van egy alanyi és állítmányi része, s három másik : az előrevetett, nyitórész, a kiemelt rész, amely magyarban az egyenes szórendnél az alany és állítmány közé esik, s ötödik, amely nálunk a zárórész. Móricz Zsigmondnak ebben a megcsonkított mondatában például mind az öt rész megvan. »Az asszonytalan éjszakában / a sok férfi / kirúgott testtel / fülelt / a meseszóra«. Az öt részt mindenki azonnal felismeri. Természetes, hogy ilyen teljes ötrészes mondatot oldalakon át alig találni egyet : egyes részek hiányoznak, másokból mellékmondat nő ki, a séma mégis alkalmas arra, hogy különböző nyelvek szórendjét összehasonlítsuk. Az oroszban például a kiemelt mondatrészek az ötödik tagba kerülnek ; a magyarban viszont az első tag sokkal csökevényesebb, mint az oroszban, még kötőszavakat is az alany mögé vetünk. Most azonban nem ezekről, a mondottnál jóval szövevényesebb szórendviszonyokról akarok beszélni, hanem a mondattagokról (Vargyas szólamairól) vagy még inkább a köztük keletkező szünetjelekről. A tagok közt egy körülbelül egyforma hosszú szünetjel van, a kiemelt mondatrész és az állítmány közt azonban egy jóval rövidebb. »Az asszonytalan éjszakában / a sok férfi // kirúgott testtel / fülelt // a meseszóra«. Hosszú szünetjelek azonban nemcsak tagok közt vannak, hanem egy tagon belül, párhuzamos mondatrészek közt is. Ha például az előrészben még egy jelzőt, a kiemelt részbe még egy határozót teszlek, azokat is hosszú szünetjel választja el. Móricz mondata a valóságban ilyen: Az asszonytalan // tavaszi éjszakában / a sok férfi / kirúgott testel // szikkadt nyállal a szájában // fülelt // a meseszóra. Ha viszont azt mondanám : »tavasziasan enyhe éjszakában«, a két szó: tavasziasan és enyhe közt legfeljebb rövid szünetjel támad ; ugyancsak rövid szünetjel van az egymás mellé került alany és állítmány / sok férfi fülelt / és a jelző, jelzett szó közt is / asszonytalan éjszakában /, ha azok egyike elég hosszú, legalább három szótagos. Kivételes esetben s főként a régi magyar nyelvben, ahol a jelző úgylátszik önnállóbb szó volt, még hosszú szünetjel is alakulhat köztük.¹

Engem ezeknek a szünetjeleknek tanulmányozására a próza ritmusa sarkallt. Ahogy tollam az első fordítás szövegén végigment, sokszor éreztem, hogy itt még egy szótagot kell közbeiktatnom, ott a szórendet a ritmus kedvéért megbolygatni. A ráció nem nyughatott ; tudni alkartam, mért csinálom. A prózai ritmus törvényei természetesen sokkal finomabbak, mint a versritmuséi, de azt kihámoztam, hogy mire törekszem : az értelem kára nélkül minél több tiszta pauzát teremteni, az így nyert tagokat arányosítani, a hosszabbakat kisebb szünetjelekkel szépen felbontani. Amit kerülök, a szórendileg bizonytalan ide-oda csapható szótörmelék, a lélekzetkifulladásztó hosszú szókanyarítások (pl. az elkeseredetten védekező ellenséggel szemben folytatott harc).

¹ Itt említtem meg az egyetlen pontot, ahol Vargyas nem győzött meg : az öt szótagú tagok szóvágó cezúráját. Én továbbra is így olvasom : Magyar/országnak / /ékes/ oltalma.

Mik ezeknek az önmegfigyeléseknek — a javító toll nyomában — a verstani következménye. A prózaritmusban tulajdonkép két, sőt háromféle ritmus is rétegeződik egymás fölé: a mondatoké, a hosszú szünetjelekkel elválasztott mondattagoké s azon belül még egy finomabb, a kis szünetjeleké, az egyik a másikat váltja, az egyik aránytalanságait a másik csökkentheti. Azt hiszem a magyar versben is célszerű lenne a »tag« s az azon belül létesülő »íz« közt különbséget tenni: tag az, amit hosszú szünetjel határol; íz, amit egyik oldalán rövid. Így a fő- és mellékeczura is mondattani értelmet kap. Tudnunk kell természetesen, hogy a hosszú szünetjel mindig helyettesítheti a rövidebbet (a magyar nyelv általában a szünetjelek, a hallgatások nyelve). Ahogy a mondathatár egész szünetjele lehet taghatár, úgy oda is kerülhet hosszú szünetjel, ahol a ritmus csak ízhatárt ír elő; másrészt kialakult ritmus néha a rövid szünetjelet is megnyújthatja tagszünetté.

Ha egyszer megszoktuk, hogy a prózában a tagok játékát figyeljük; a versben valósággal gyermeki állapotokat találunk, a legtermészetesebb magyar verssor a két tagra oszló (ősi nyolcasunk őse) és a két tagra s azon belül két izre oszló (Sándor versünk őse); harmadik típus a háromtagú vers, amelynek a sorai két-két izre oszolhatnak, s amelyben a művészi próza egyik tulajdonsága is érvényesül, az utolsó mondattag megnyújtása.

Nézzük meg például, hogy lehet Móricz Zsigmond előbb idézett, jól tagolt, kitűnő mondatából verset csinálni.

Az asszonytalan / tavaszi éjszakában / a sok férfi / kirúgott testtel / szikkadt nyállal / a szájában / fülelt / a meseszóra.

Tulajdonképpen már a prózai mondat is két négytagú verssort rajzol elénk. Kis arányosítással ez a két verssor így hangzik:

Az asszonytalan / éjszakában a sok férfi / kirúgottan,
Szájában szikkadt nyállal fülelt a meseszóra.

Meg kell jegyeznem, hogy Móricz Zsigmond sok verset írt ebben a ritmusban, amelyeket nyilván a kortársak kaján megjegyzései miatt elégetett. Amikor egy tanulmányomban később fölfedezte, hogy a megjelent néhány, köztük a »Magyar fa« című nekem nagyon tetszett, nevetve mondta: Te vagy a második ember, akinek a verseim tetszettek; az első Elek Artur volt.

Az így nyert versformák egy nyersebb író kezében, rím nélkül, önmagukban is megállhatnak; az a forma például, amit Móricz mondatából levezettünk, nagyon alkalmas volna paraszt epopeák írására, egy rövidebb sorú változata a színpadi jambus pótlására. De tekinthető váznak is, s időmérték bevezetésével, a szótagszám rögzítésével, a hexametertől az ütemes versig, valamennyi eddigi formánk rávonható s számtalan új vezethető le (például görögös jellegű magyar strófák), amire ép huszonöt éve Illyés első verskötetéről írva példákat és biztatásokat is adtam.¹

¹ Az így megtámasztott jambus is jó magyar vers lesz — mint azt legjobb költőink, első-sorban Ady példája bizonyítja — ha maga az időmérték bizonytalanabb is.

A költőket természetesen csak a gyakorlat győzhetné meg. Sajnos a bizonyító erejű tehetséget az elmélet s a verstani példa nem pótolhatja. Egy gondolatot azonban most, hogy alkalmam van erről a kérdéstről beszélnem, nehéz elhallgatnom. A szabad versről ma azt tartjuk, Horváth János verстана is azt írja, hogy gyorsan múló divat volt. S ha azt a szabad verset értjük, amelyet a csömör, a kihívás szelleme, az örökölt formakincs elleni tüntetés szült, igaz. Szabad vers címén azonban sokszor épp az a kísérlet folyt s folyik, amit Vargyas könyve alapján nagyon is természetesnek kellene tartanunk : a kötetlen nyelv ritmustörékvéseinek verssé sűrítését. Ez a szabad vers nem múló divat, a szovjet irodalomban ilyesmivel kísérletezett Majakovszkij, a nyugati világban Eliot, nálunk Weöres Sándor, hogy egymástól igazán távoleső neveket mondjunk. S e mellett a kísérlet mellet komoly történeti érvek is szólnak. Az a három század, amely Galileivel kezdődik s az európai civilizációból szinte mint új civilizáció, az egész világot átfogó, természettudományos civilizáció fűződik le, eredetének megfelelően a nagy prózai műfajok, a regény, a különböző fajta tanulmányírás, a társadalmi dráma magasba szökésének a kora volt ; ennek egyik jele, hogy míg az ókornak, a keresztény középkornak és a reneszánsznak megvoltak a jellemző lírai formái, ennek ilyen formája nincs, s anakronisztikus versformákba szorultak, amelyeket igen sokszor anakronisztikus, multbanéző, Hellasba, középkorba síró érzések kísérttek. Ugyanakkor, amikor a vers régi hordók dohát vette fel, a próza egyes íróknál igen magas zenei fejlettséget ért el. Ebből a prózából szülni újjá a verset annyi, mint megtalálni a civilizáció lírai anyanyelvét. Különösen fontos és sokat ígérő kísérlet lehet az olyan népnél, amelynek feltűnő alkati sajátága, hogy irodalmának a líra az ereje ; amely átvett formáival ennek ellenére sem tudott egészen összebékülni s eredeti verselésének, mint azt Vargyas könyve bebizonyította, épp az a tulajdonsága, hogy ezt más népeknél könnyebben teheti.¹

A következőkben Szabolcsi Bence mondotta el hozzászólását.

Tisztelt hallgatóság. Mindenekelőtt azokat a fejezeteket szeretném kiemelni, amelyeket kitűnően sikerülteknek, sőt alapvető jelentőségűeknek érzek. Ilyen a »kanásztánc-ritmus«-ról szóló rész, melyben először láthatjuk együtt dalköltészetünk valamennyi idevágó típusát, mindazt, amit eddig hol pusztán zenei, hol pusztán irodalmi szempontból, de mindenképp hiányosan és egyoldalúan tárgyaltunk, mindazt, aminek nagy összefüggéseire és egységére itt derül az első határozott, bátor, hibátlan világosság. Ilyen a mértékes verselésről s ilyen a ritmus nyelvi magyarázatáról szóló rész, ahol Vargyas ugyancsak úttörő munkát végzett s ahol ugyancsak élvezem s élvezzük a muzsikusnak, irodalmárnak, a folkloristának és ama tudósnek szerencsés találkozását, aki a formai kérdésen túl meglátja a tartalmat, a kifejezőeszközben a jelentést, a lényegét, az élet bonyolult egységét.

¹ Valószínűnek tartom, hogy a Vargyas leírta verselés sem nemzeti s hogy a külföldi szabad vers komoly kísérletei is a nyelvbéli szólamok arányosításán alapulnak.

Ahol kifogásolnivalót látok, azok a könyvnek épp ama fejezetei, amelyekben ez a szerencsés egység meghomlik vagy létre sem jön. Ennek az oka sokszor talán csak az, hogy Vargyas fogalmazása nem mindenütt szerencsés és maguk a fogalmak, melyekkel dolgozni kíván, nem egyszer pontatlanok, többértelműek. Nem érthetek egyet a Zrínyi-vers magyarázatával, mert nézetem szerint kevésbé magyarázat, mint az eddigi magyarázatok; nem érzem hibátlannak az ómagyar Mária-siralom elemzését, ahol a szerző, bár kritikai megjegyzései teljesen helytállóak, mintha nem akarna tudomást venni másutt jól megfigyelt, de *itt* az elméletével ellenkező tényekről. Mindez pedig szorosan összefügg azzal a hiánnyal vagy hibával, melyet könyve bevezetésében, tehát egész elmélete megalapozásában látok.

Ezt a hibát röviden így jellemezhetném: Vargyas élesen, mereven és mesterségesen szembeállítja egymással a versben azt, amit az élet, a valóság nem szembeállít, hanem állandóan összeköt, sőt egyesít: a zeneiséget és — hadd mondjam így: — a nyelviséget. A zeneiség nemcsak kész dallamokon keresztül, kívülről hat a versre, hanem a nyelv zengő elemein keresztül, belülről is; általában nincs külön, ellenséges távolságban a nyelvtől, a szótól, nem vetélytársa a szónak, a versnek, ellenkezőleg: áthatja nyelvünket és azon belül nyelvi eszközökkel valósul meg. Csak épp, hogy ezt a zeneiséget nem szabad összetévesztenünk ezzel vagy azzal a határozott dallammal, hanem mint a közös koncipiálás törvényét kell felfognunk; akkor semmiféle félreértés sem történhetik. Megtehetjük, hogy régi dallamaink és szövegeink ritmusát — Stokmár szovjet kutató vagy akár Vargyas példájára — a régi népnyelv fonészerkezetéből, »dinamikus harmóniájából« eredeztessük de egy nehézségről nem szabad megfeledkeznünk. Ma ismert népi szövegeink kétségtelenül újabbkeletűek régi dallamainknál; ami azt jelenti, hogy a szöveg gyorsabban változott, mint a dallam. Nézzük csak meg Kodály-Vargyas Példatárának legősibb típusú magyar népdalait. A dallamok között akárhány akad, amelynek családfáját ma már Kelet-Ázsiáig tudjuk nyomunkkövetni, ezek tehát valószínűleg még a népvándorlás korából datálhatók. Szövegeikről ezt távolról sem merném elmondani (»Leszállott a páva vármegyeházára«... »Tisza partján lakom, keress fel angyalom«... »Fekete föld termi a jó búzát«... »Lóra csikós, lóra«... »Fehér László lovat lopott«... »Imhol kerekedik egy fekete felhő«... stb.) ; legfeljebb azt mondanám róluk, hogy gondolati vázuk, érzelmi tartalmuk talán ugyanolyan régi világból ered és távoli összefüggéseket sejtet, mint dallamaik váza. Tehát dallami szkéma és tartalmi szkéma; de nem maga a verbális szöveg, nem maga a versritmus az, amit e dallamtípusok, arab szóval *makámok* régiségéhez mérnék. Kérdés mármost, hogyan tudunk nem ismert, mégcsak ki sem következtethető szövegekből e szövegek ritmikai hatására következtetni a dallamokban? Vagy, ha azt mondjuk, hogy szöveg és dallam mögött egyaránt ott áll a mindkettőnél ősi *mozdulat* (pld. a gyermekjátékokban, mondókákban); nem megint valami közös ritmikus-muzikális elemre

mutattunk-e rá? Mindezeknek a nehézségeknek különben Vargyas tökéletesen tudatában van (ez könyve 44. és következő lapjain világosan kiderül), de mesterségesen túlteszi magát rajtuk, hogy egy gyorsan és erőszakoltan kimondott *ellenkező* végkövetkeztetéshez juthasson.

Azután : készséggel elismerem, hogy van külön olvasott és külön énekelt ritmusa egy-egy szövegnek : hogy a »Kerek ez a zsemlye«, az »Ég a kunyhó«, a »Befordultam a konyhára«, a »Nincs szebb lány a magyar lánynál« és egyebek valóban más ritmikus alakzatot öltenek, ha olvassuk, mintha elénekeljük őket. De akár olvasva, akár énekelve : nem zeneiség-e az mindenképpen, ami megnyilatkozik bennük, ami áthatja őket? Ez a szöveg például — hadd idézzek Vargyas könyvéből : — »Nem üzenek, rózsám, egyebet, Vállaidra hajtom fejemet, Úgy vigasztalom az árva szívemet«, — nem »zenei« koncepció-e egyben? Vagy : »Bemegy a szobába, Leül a vaságyra, Búnak hajtja a fejét, Hullatja a könnyeit, A komisz ruhára« — ennek a nyelvi, mondjuk : dallamtól független conceptusa nem mégis egyben zenei koncepció-e? Ami pedig a zenei formák hatását illeti : Csokonai Daphnis-a, melyre Vargyas hivatkozik, kétségkívül nem teremtett új versalakzatot, mert ritka és különleges aprózásokkal, hajlítgatásokkal él ; de a dal édestestvérei ott éltek egész költőnemzedékek s többek közt Arany János fülében és egészen bizonyos, hogy Arany bonyolultabb formájú versei közül több nem úgy született meg, ahogyan ma ismerjük, e különleges jövevény dallamképletek nélkül (l. pld. a »Mindvégig«-et, a »Tetemrehívt«), de akárhány bonyolultabb formájú versének egyes szakaszait is). A magyar nyelv nyilván már a középkorban alkalmas volt olyan képletek megformálására, mint »Nem heon/ magának, /gye mend ű /fajának/ halálut/ evék« (ezt a »versrészletet« a Halotti Beszédből idézem, aminthogy általában meggyőződésem, hogy régi verseink vizsgálatát régi prózákon kell kezdeni) ; de bizonyos, hogy csak a XVIII. században beáramlott menüett-, gaillarde- és keringőritmusok bátorították fel olyan sorokra, mint »Fortuna szekerén okosan ülj«, vagy »Arca szobor lett, lába gyökér, Sebből pirosan buzog a vér«.

Egészen kétségtelen — és ezt régi és új, szemünk előtt lejátszódó folyamatok egyaránt bizonyítják — hogy dallamformáknak igenis van formasugalmazó, formateremtő erejük, hogy felébredhetnek a nyelvben addig szunnyadó lehetőségeket. A jambus, a gagliarda- és a menüett-formák nyilvánvalóan kibontottak olyan lehetőségeket a magyar ritmus- és versforma-kincsben, amelyek ott nemcsak hogy nem voltak meg eredetileg, hanem sokáig lehetetlennek is látszottak és csak komoly erőfeszítés vagy hosszabb fejlődés révén vertek igazán gyökeret. De meg kell mondanom : mennél messzebbre megyünk vissza az eredet kérdéséhez, mennél inkább az ősködökben vész el nyomozó útunk, annál meddőbbnek tűnik ez a »zene vagy nyelv« kérdés kissé már hasonlóan a »tyúk vagy tojás« problémához. Egy okkal több, hogy a megfogalmazásban óvatosak és ne merevek legyünk.

Legkirívóbbá válik ez a merevség Vargyasnak a siratóról szóló fejtegetésében, könyve 24—25. lapján. Mi itt a helyzet? A siratóban, elmondhatjuk, két tényező van megszabva: egyik a dallam általános vonala, szkémája, makámja, — másik a siratás ősi szokásának általános menete és szókincse. Tehát csupán általános keret és körvonal, ha úgy tetszik, dallam-makám és tartalom-makám, — ezen belül a szöveg, mint Vargyas mondja, egyszerűen »nincs«, vagyis rögtönzésszerűen, prózában születik. És mit tesz itt a dallam? Keretet ad a megszülető szónak, mögéje áll, ihleti, kormányozza, részleteiben együtt születik vele. Megrendítő példája ennek a törökkoppányi sirató felvétel, ahol dallam és szöveg szemünk láttára, lassanként emelkednek ki az alaktalan zokogásból. (Hasonló példa lehet két mátravidéki sirató.) A kutatót ezek a példák mindennél jobban meggyőzhetnék a dallam *keretszabó* s a szabad szövegritmus lassan kirajzolódó, *dallambaágyazódó* szerepéről. Mi ezzel szemben Vargyas konklúziója? Ez és ennyi: íme egy énekstílus, amelyben »a szöveg ritmusa jut érvényre a dallammal szemben!« Ugyan hogyan, amikor a dallamnak itt nem is volt, nem is lehetett külön ritmusigénye, ellenkezőleg: a szöveg ritmusigényét a dallam segítette életrekelteni! S általában miért mindig: »a dallammal szemben«? Csak azért, hogy kimondhassa (a 48. lapon): »Az egész népzene tehát, minden korban azt mutatja, hogy nem a zene ritmusa hat a szövegre, hanem a szöveg ritmusa a zenére«. Ezt a tételt ebben a merevségben ahisztórikusnak, nemcsak túlzottnak, hanem egyszerűen nem igaznak érzem, vele szemben sokkal inkább Arany Jánosnak és Horváth Jánosnak adnék igazat, akik — többé vagy kevésbé az itt elmondottak értelmében — még inkább a vers *zenei* koncepcióját hangoztatták; s általában azt hiszem, hogy Vargyas, amikor a versnek dallamból való származtatása ellen foglal állást, az egyes dallamok törvényszerűségeit, dallam és szövegritmus sokrétű viszonyát végzetesen összetévesztette a nyelvi ritmusban is kifejeződő, a nyelvi eszközökben is megvalósuló mélyebb zeneiséggel, azzal az igazi zeneiséggel, mellyel a nyelvi ritmus igényeit nem lehet *szembeállítani*, hanem csak összekötni.

Vargyas könyvének néhány önkényesen kiragadott részletéhez szóltam itt hozzá; azért, mert meg vagyok győződve róla, hogy e részletek tisztázásával áll vagy bukik Vargyas érdekes és eredeti új elmélete a *nyelvi kiegyenlítőds* törvényéről.

Szabolcsi Bence hozzászólása után Harmatta János nyelvészeti szempontból bírálta Vargyas Lajos munkáját.

Vargyas Lajos tanulmánya a magyar vers ritmusáról a problémáknak olyan sorozatát veti fel és kísérli megoldani, amely közletről érdekl nemcsak a zene és az irodalomtörténet kutatóit, hanem a nyelvtudományt is. Munkájának az a végeredménye, hogy »a ritmus (= versritmus — H. J.) stilizált nyelvi jelenség időegyenlőség benyomásának keltésére; olyan nyelvi jelenség stilizálása, mely leginkább alkalmas időegyenlőség érzékeltetésére az (illető) nyelvben« a versritmus problémáját, ha nem is teljes egészében, de mindenesetre jelentős

mértékben a nyelvészeti kutatások körébe utalja. Természetesen Vargyasnak éppen ez az alaptétele látszhatik első pillantásra leginkább kétségbekonhatónak. Hiszen nincs talán egy félszázada sem, hogy Sarannak és másoknak a verstani munkái után úgy látszott, hogy a versritmus eredetének kérdésében véglegesen az a felfogás győzött, amely szerint a versritmus nem nyelvi tényezők összhatásának eredményeképpen jön létre, hanem a dallamból származik. Különösen népszerű volt ez az elgondolás az irodalomtudomány területén. Ezzel szemben viszont a nyelvtudomány, legalább is az indoeurópai nyelvtudomány területén sohasem vert különösebben mély gyökeret. Elég itt példaképpen csak Junkernak a szaka vers ritmusával foglalkozó fejtegetéseit idéznem, amelyekben ugyanakkor, amikor a legnyomatékosabban hangsúlyozza »dass orientalische Verse in alter wie in neuer Zeit gesungen oder im Sprechgesang vorgetragen werden ; dass es rein silbenzählende Verse nicht gibt, nicht geben kann, weil das physiologisch unmöglich ist«, mégis a versritmust nyelvi tényezők-ből vezeti le és összetevői között a következő hangtulajdonságokat jelöli meg : 1. időtartam, 2. hangzósság vagy erősség, 3. hangmagasság, 4. hangszín. Ezeknek egymáshoz való viszonyát azután következőképpen határozza meg : »Jeder dieser Faktoren kann für die Rhythmusbildung relevant werden ; keiner kann fehlen ; es können auch mehrere Faktoren sich bündeln. Entscheidend ist aber immer der Wechsel von relevanten, merkmalthaltigen und irrelevanten, merkmallösen Faktoren. Rhythmus »beruht« also nicht notwendig auf allen akustischen Faktoren der Rede«. Vargyas munkájának végeredménye tehát az indoeurópai nyelvtudomány szempontjából egyáltalán nem tekinthető meglepőnek. Sőt, az indoeurópai nyelvek versritmusának ismeretében már eleve ezt az eredményt kellett a magyar vers ritmusával kapcsolatban is várnunk. Ez a körülmény természetesen egyáltalán nem csökkenti Vargyas tanulmányának jelentőségét, viszont igen jól mutatja azt, hogy eredményei nem állnak elszigetelten a versritmus kutatásának területén, hanem szilárdan megalapozott szélesebb összefüggések keretébe illeszkednek bele.

Ha így Vargyasnak a magyar versritmusról adott magyarázatát bizonyos fokig magátólértetődőnek, s következőképpen általánosságban helyesnek is tartjuk, ez nem jelenti azt, hogy a magyar versritmus problémáját minden részletében megoldottnak tekinthetjük. Ennek oka jórészt az, hogy Vargyasnak a magyar nyelvre vonatkozólag bizonyos kérdésekben nem állottak megfelelő nyelvészeti előmunkálatok rendelkezésére. Munkájában ennek következtében csak vázlatosan dolgozhatta ki a magyar versritmus nyelvi magyarázatát. Éppen ezért, ha a magyar versritmus problémáját közelebb akarjuk vinni a megoldáshoz, akkor Vargyas nyelvi magyarázatának elsősorban azokra a részleteire kell rámutatnunk, amelyek még további vizsgálatra, kiegészítésre és megalapozásra szorulnak.

Tanulmányának gondolatmenete lényegében véve két részre osztható. Az első rész negatív jellegű. Ebben cáfolja azt az elméletet, hogy a versritmus

a zenei ritmusból származik. A versritmus és a zenei ritmus viszonyának alapos megvizsgálása régi adóssága volt már ritmikai kutatásainknak. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a »dallamban fogant magyar versritmus«-ról alkotott fel fogás helyes vagy helytelen voltát elsősorban éppen a versritmus és a zenei ritmus viszonyának tisztázásával lehet eldönteni. Vargyas személyében a magyar népzene igen alapos ismerője vállalkozott e feladat megoldására, s fejtegetéseinek gondos áttanulmányozása arról győz meg bennünket, hogy a problémát sikerült is meggyőzően megoldania. Nagy népzenei anyagon végzett vizsgálatainak azt a végeredményét ugyanis, hogy a versritmus a zenei ritmusból nem származhatik, kétségtelenül helyesnek kell tartanunk a következő két meg gondolás alapján. Minél inkább visszafelé haladunk időben s minél kezdet legesebb fejlődési fokra nyúlunk vissza, a dallam és a szöveg összefüggése ugyan annál szorosabbnak látszik, viszont a ritmikus formák annál határozatlanabbá, a ritmus annál kötetlenebbé válik. Azon az ősi fokon tehát, amelyen a dallam és a szöveg a legszorosabban összefügg egymással, következésképpen, amelyen leginkább számolhatnánk a zenei ritmus versritmusalakító hatásával, mind a vers-, mind pedig a zenei ritmus formái olyan határozatlanok még, hogy a versritmus későbbi fejlettebb formái semmi esetre sem vezethetők az ősi kötetlen dallamok hatására vissza. Később pedig a fejlődés során a versritmus és a zenei ritmus mindinkább elkülönül egymástól. Így a versritmus és a zenei ritmus történeti fejlődésének egymáshoz való viszonya valószínűtlenné teszi, hogy a versritmus a zenei ritmusból származzék.

Míg a versritmus és a zenei ritmus történeti viszonyának tanulságai azt bizonyítják, hogy a versritmus nem a zenei ritmus hatására alakult ki, addig magának a versritmusnak a története egyes nyelvekben azt is kétségtelenné teszi, hogy a versritmust *nyelvi* tényezők hozzák létre. Az indoeurópai nyelvek területén ugyanis — ahol a ritmusformák történetét gyakran három évezreden keresztül is nyomon tudjuk követni — számos példánk van arra, hogy a nyelvben végbemenő változások következményeképpen a versritmus is mélyreható átalakuláson megy keresztül. Ez pedig csak úgy lehetséges, hogyha a versritmus nyelvi tényezőknek a függvénye. Elég itten csak arra utalnunk, hogy a latinban a szókezdő expiratórius hangsúly a betűrímes, hangsúlyon alapuló versritmus kialakulását hozza magával, viszont a háromszótagos hangsúlytörvény egyesülése az időmértékes versek meghonosodásával és a régi versritmus feladásával jár együtt. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a görög ritmus- formák fejlődésének történetében is. Ahogy a görögben a zenei hangsúlyt az expiratórius váltja fel, s ezzel együtt a rövid és hosszú magánhangzó-fonémek rendszere mélyreható átalakuláson megy keresztül, ennek megfelelően az ógörög időmértékes ritmusformák helyét a bizánci egyházi költészetben a hangsúlyon alapuló versritmus foglalja el. A példákat még tovább folytathatnánk, de talán ez is elég annak igazolására, hogy Vargyasnak a versritmus és a zenei ritmus viszonyára vonatkozó eredményeit joggal tekinthetjük e kérdés meggyőző megoldásának.

Vargyas könyvének második, nagyobb terjedelmű pozitív részében fejti ki saját magyarázatát a magyar versritmusról. Ha e rész problematikáját helyesen akarjuk megítélni, akkor figyelmünket természetesen Vargyas elgondolásának valóban lényeges pontjaira kell összpontosítanunk. Nem volna helyes néhány sor ritmizálásának vitatásába belevesznünk, amikor a Vargyas által megvizsgált anyag 80%-ának helyes ritmizálása éppen eléggé alátámasztja következtetéseinek helyességét. Ugyanis az sem igen visz előbbre, ha azt kifogásoljuk, hogy Vargyas egy olyan, sokféle formában megnyilvánuló jelenséget, mint a ritmus, nyelvi örökségnek tart, mert hiszen nyilvánvalóan ebben az esetben — mint egyébként Vargyas könyvében mindenütt — ritmus alatt nem általában ritmust, hanem egyszerűen versritmust kell értenünk. Hasonlóan felületesség lenne Vargyas elgondolásának hibájául azt felróni, hogy a hangsúlyt teljesen kizárja a magyar versritmus nyelvi tényezői közül, mert könyvében (a 196 s köv. lapokon) világosan meghatározza a hangsúly szerepét is elgondolásában, s ha nem is egyedülálló, de mindenesetre jelentős tényezőnek tekinti a nyelvi kiegyenlítődsében. Ezek helyett a nem döntő, vagy legalább is hibásan feltett kérdések helyett célszerűbb Vargyas nyelvi magyarázatának lényegét megvizsgálnunk.

Mi Vargyas ritmusmagyarázatának lényege? Szerinte a magyar versritmus maradéktalanul megmagyarázható a magyarban kimutatható, illetve helyesebben feltehető nyelvi kiegyenlítődsé jelenségével. Ez alatt a fogalom alatt Vargyas voltaképpen két különböző nyelvi jelenséget foglal össze. Ezek közül az egyik az, hogy beszédünk nem megszakítatlan hangsorokból áll, hanem a szintaktikai egységeknek megfelelően hosszabb-rövidebb részekre tagolódik. Ezeket a részeket nevezi valószínűleg Vargyas ritmikai szempontból szólamoknak. A másik nyelvi jelenség pedig abban áll, hogy részint a hosszabb szavakat aránylag gyorsabban ejtjük ki, részint pedig a szavak végét lassabban, mint a szavak elejét. Míg az első jelenség már önmagában véve is a nyelvi megnyilvánulások világos, de nem teljesen arányos tagolódását hozza létre, addig a második lehetővé teszi a rövidebb és hosszabb szólamok hozzávetőleges időbeli kiegyenlítődsét, ill. a versritmus szempontjából túlhosszú szólamok két, időbelileg nagyjából egyenlő félre való tagolódását. E két nyelvi jelenség stilizálásának eredményeképpen alakult ki Vargyas szerint a magyar versritmus olyan módon, hogy az ősi szabadütemű, kötetlen szótagszámú verset fokozatosan a kötött szótagszámú ütemes vers váltotta fel. Ezt a fejlődést egyes átmeneti formák valószínűvé teszik.

Vargyas magyarázata logikusnak és kézenfekvőnek látszik. Igen nagy érdeme, hogy szabadulni tudott a klasszikus nyelvek versritmus-elméletének hatása alól, amely eddig igen megnehezítette a magyar versritmus helyes megértését. Alapvetően fontos és a magyar versritmus problémáján messze túlmenő jelentőségű Vargyasnak az a hatalmas anyagra támaszkodó megállapítása, hogy a szólamoknak elsődleges szerepük van a versritmus kialakításában. Ezzel kapcsolatban elsőd sorban arra kell rámutatnunk, hogy a szólamnak,

azaz nyelvi szempontból a szintaktikai egységeknek elsődleges szerepük van az obiugorok versritmusában. Ez a maga egészében még egy olyan ősi ritmusformát őriz, amely szinte teljesen azonosnak tekinthető a magyar versritmus Vargyas elmélete alapján feltehető legrégibb formájával. Ennek a versritmusnak a fő jellegzetességei: a kötetlen szótagszámú verssor, a szabad ütem és a szólamok elsődleges, sőt kizárólagos szerepe az ütemek kialakításában. Ez persze azt jelenti, hogy ezen a fokon még igen kicsi a különbség a prózai szöveg és a vers között ritmikai szempontból. Ezzel kapcsolatban elég megemlíteni, hogy a vogul nyelvnek és népköltészetnek olyan kitűnő ismerőjével, mint Munkácsi Bernát, többször megesett, hogy prózai szövegeket versnek tekintett és szükségtelenül verssorokra tördelt szét. Ami pedig a szólamok szerepét illeti az obiugor versritmusban, arra a legjobb példa az, hogy a Munkácsi ritmizálásában Kannisto által kimutatott hibák mind abból adódtak, hogy Munkácsi egy-egy szólamnak a második tagját másik ütembe és sorba vitte át. Érdekes megnéznünk pl. egy Kannisto által ritmizált szövegrészt:

Sorni-Kworès / jǎjènnè lāwèm

Sorni-Kworès / asènnè lāwèm

l'āñxiñ uj / lāñxèm / ti.

Arany-Kworès apádtól mondott

Arany-Kworès atyádtól mondott

üzenetes állat üzenetem ez.

Itt Munkácsi azt a hibát követte el, hogy *lāwèm* 'mondott' szót a *lāñxiñ* szóval kezdődő sorba vonta, holott az szintaktikailag a *jǎxènnè* ill. *asènnè* szavakhoz tartozik. Kannisto ritmizálásában — mint láthatjuk — minden ütemet egy-egy szólam alkot, a szótagszám kötetlen, az ütem szabad, vagyis előttünk áll a magyar versritmusnak Vargyas elmélete alapján felteendő ősi formája. A szólam jelentőségét mi sem mutatja jobban, minthogy az egyszótagú, de önálló szólam szerepét játszó *ti* 'ez' szó is külön ütemet alkot.

Érdeemes röviden arra is rámutatni, hogy a szólamnak, mint ritmusalkotó tényezőnek milyen jelentős szerepe van nemcsak a magyarban és az obiugor versritmusban, hanem olyan nyelvekben is, amelyekben egyébként egészen más a nyelvi kiegyenlítődség alapja. Ez a helyzet pl. az óízlandiban, ahol az időegyenlőség benyomásának alapját a hangsúlyos szótagok alkotják, azonban ennek ellenére minden rövidsor (vagy félsor) egy-egy szólammal azonos. A hangsúly mellett tehát a szólam döntő szerepet játszik a ritmus kialakításában, csaknem azt lehet mondani, hogy a hangsúlyos szótagok csupán a szólamot tagolják időbelileg nagyjából egyenlő két részre. Íme egy példa:

Atli sendi

kunnan segg at riða,

at gorrðum kom hann Giuka

bekkium aringreypum

ar til Gunnars,

Knefrøðr van sa heitinn;

ok at Gunnars hollu,

ok at biori svasum.

Hasonló példákat nagy számban idézhetnénk az iráni nyelvek területéről is. Mindez azt mutatja, hogy Vargyasnak a szólam ritmusalkotó szerepére vonat-

kozó megfigyelései igen termékeny szempontot szolgáltatnak nemcsak a magyar, hanem más nyelvek versritmusának vizsgálatához is.

Ami már most Vargyas ritmuselméletének másik fontos pontját, a hosszú szavak gyorsabb, illetve a szóvég lassuló kiejtését illeti, erre vonatkozólag a következőket jegyezhetjük meg. Ez az elgondolás a Vargyas által feldolgozott ritmikai anyag alapján igen valószínűnek látszik, viszont nyelvészeti, ill. fonetikai megfigyelésekkel egyelőre nem támasztható alá. Vargyas ugyan idézi Meyernek és Gombocznak a *tát, tátog, tátogat*, stb. szavakra vonatkozó mérési eredményeit, azonban ez az egy adat igen távol áll attól, hogy megbízható legyen. Ma már világosan látjuk, hogy Meyernek a magyar nyelvre vonatkozó fonetikai vizsgálatai módszertanilag több szempontból is súlyos kifogás alá esnek, s ezek fokozottan érvényesek a *tát, tátog*, stb. mérésre. Ezenkívül még ha el is fogadjuk azt, hogy ez a mérés igazolja a hosszabb szavak gyorsuló ejtését, akkor sem alkalmas a szóvég lassuló ejtésének igazolására. Elég itten csak Gombocz adatainak a következő ellentmondásaira utalnunk. A *tátogatók* szóban a szóvégi *k*-t Meyer 5,1 szdmp-nek méri, ugyanakkor a *tátogatóknak* szóban ugyanezt a *k*-t 9,0 szdmp-nek, a szóvégit pedig 9,4 szdmp-nek. Vagy egy másik eset: a *tátogatóknak* szóban az *á* mérési ideje 18,2 szdmp, az *ó* hangé pedig 17,2 szdmp. volt. Ugyanakkor az *á* hang átlagos időtartamát Gombocz *p, t, k* előtt 26,4 szdmp-ben, az *ó* hangét pedig ugyanilyen helyzetben 27,0 szdmp-ben adja meg. Ezekből az adatokból világos, hogy a mért *tátogatóknak* szóban nem számolhatunk a szóvég lassuló kiejtésével, vagy pedig a mérés nem megbízható. Bármelyik eset is álljon fenn, egyelőre elhamarkodott dolog volna Vargyas elgondolását ennek az egy megbízhatatlan adatnak az alapján megítélni. Nyilvánvalóan ebben a kérdésben új, sokkal pontosabb, módszeresebb és megbízhatóbb fonetikai vizsgálatokra van szükség, s csak ezek alapján szólhatunk majd határozottabb formában ehhez a kérdéshez. Mindenesetre ez a részletkérdés is világosan mutatja, hogy Vargyas tanulmánya új utakat és új feladatokat jelöl ki nemcsak a versritmus kutatása, hanem az ezzel kapcsolatos nyelvészeti problémák terén is.

Harmatta János felszólalását Bóka László hozzászólása követte.

Négyesy László »Magyar verstan«-a 1898-ban jelent meg s a megjelenését követő két emberöltő során — a Babits-Földessy vitától, valamint a Gábor Ignác verselmélete körül föl-fölzajló vitáktól eltekintve — a magyar verstan alapvető kérdéseiről alig esett érdemleges szó. Valójában ma sem jutottunk sokkal messzebb annál, mint ameddig 1856-ban Arany János eljutott: verstani szakirodalmunk részben az ő elméletét fejleszti tovább, részben vele vitatkozik még mindig. Jellemző, hogy azoknak a nagyszabású kutatásoknak, melyeket a zenetudomány nagy magyar mesterei, Bartók Béla és Kodály Zoltán, a magyar népzene és a régi magyar zene terén végeztek, irodalomtudományunkban mindmáig igen csekély hatása mutatkozik.

Ezen a helyzeten csak a közelmúltban történt változás. Horváth János »Rendszeres magyar verstan«-ának és Vargyas Lajos »A magyar vers ritmusa« című munkájának közzétételével Akadémiánk hatalmas lendületet adott a magyar verstani kutatások megindulásának. Megindulásának, mert nem kétséges, azt hiszem, senki előtt sem, hogy Horváth János rendkívül gazdag vers-történeti anyagot feltáró verstana s Vargyas Lajos ritmuselmélete a további kutatások ösztönzői lesznek, de az alapvető feladat, a magyar verstan marxista-leninista érvényű megalkotása, a megoldandó feladatok közé tartozik nagybecsű anyagfeltáró, problémafelvető műveik után is.

E vita keretét szétfeszítené, ha mindkét művel behatóan foglalkoznánk, de amikor lemondok arról, hogy Horváth János vers-történeti rendszerezését tüzetes vizsgálat tárgyává tegyem, felhívom a figyelmet arra, hogy mai megbeszélésünk »filius ante patrem«-ként vág elébe annak a vitának, melynek során Horváth János művét sokkal alaposabban kell megvitatnunk, mint ahogy azt a Magyar Irodalomtörténeti Társaság egyik multévi vitaülésén megkíséreltük. Horváth János munkája, bármi legyen is e mű végső mérlege, egy kutatómunkában eltelt, eredményekben gazdag élet tudományos tapasztalatainak summázata, művével akarva-akaratlan foglalkozni kell mindenkinek, aki a magyar verstan problémáihoz új ösztönnel nyúl.

Vargyas Lajos ritmuselmélete rendkívül alkalmas arra, hogy belőle induljanak ki a magyar verstani viták. Sietek leszögezni azt: nem azért, mintha Vargyas Lajos verstani felfogása gyökeresen különböznék Horváth János verselméletétől! A tüzetes vizsgálat majd ki fogja mutatni bizonyára azt, amit itt le kell szögezni csupán: Vargyas felfogása, minden polemikus éle ellenére is, nagyon sok ponton egyezik Horváthéval, alapvető kérdésekben is (Vargyas ritmuselmélete és Horváth János felfogása a »szóvers«-ről lényeges egyezéseket mutat s kétségtől Arany László verstani felfogásában gyökerezik mindkettő: verstani felfogásuk lélektani magyarázó elve is azonos jellegű, stb.). Vargyas művét az teszi alkalmassá a verstan alapkérdéseinek felvetésére, hogy e műben vetődik fel először az az igény, hogy toldás-foldás helyett, kíséreljük meg egész verstanunk új értékelését. »Nem lehet-e a magyar verset másként is alkalmazni és másként magyarázni, mint eddig tették?« — kérdi Vargyas, túlzásban is rokonszenves módon nyúlva a kérdéshez. Mi ugyan eleve kétkedéssel fogadunk minden olyan tudományos elméletet, mely a tudományos kutatás eddigi eredményeit sommásan elveti, de erről Vargyasnál valójában nincs szó, ellenben valóban felveti minden verstani vizsgálat legfontosabb kérdését: van-e nemzeti versformánk (ez esetben nemzeti ritmikánk) s hogy mire alkalmas ez a nemzeti versforma.

Vargyas műve élesen szembefordul azzal a kozmopolita felfogással, mely szerint magyar nemzeti versformák olyan kezdetlegések, hogy nem alkalmasak az úgynevezett »nagy költészet« megszólaltatására, s arra vállalkozik, hogy kimutassa a magyar ritmika vizsgálatán keresztül e felfogás helytelenségét.

Ezt a helyes kiindulást megszerzi még azzal, hogy verstani kutatásait nem valami elvont tudálékos objektivizmus irányítja, hanem egyrészt az a szándék, hogy a magyar vershagyomány eddig megmagyarázhatatlan vagy kellőképp nem értékelt jelenségeit helyesen értékelje, másrészt az a — tudományosságunkban a marxizmus-leninizmus behatolására mutató — szempont, hogy vizsgálódásainak mai költőink is hasznát lássák.

»Nem lehetnek az elméleti vizsgálódásnak olyan eredményei, melyek ösztönző hatással lehetnek a költői gyakorlatra is?« — ez a kérdés Vargyasnál öröndetes módon szónoki kérdés, melyre eleve igent mond.

Helyes elvileg az is, hogy a magyar ritmus problémájához a népköltészet felől közeledik s hogy a versritmust a nyelv sajátágaiból, sőt a vers-mondatok tartalmával is számolva, kívánja eredeztetni.

Mindez igen alkalmassá teszi művét arra, hogy problémafelvetését elfogadjuk verstani vitáink alapjául. Sőt arra is alkalmassá teszi, hogy ezekbe a vitákba segítségünkre siessenek a magyar nyelvtudomány és zenetudomány munkásai is, mivel Vargyas oly széles alapon kezd a ritmika problémáinak megtárgyalásához, hogy kutatásaiból a magyar nyelv leíró nyelvtanára, történeti nyelvtanára s a magyar népzene s műzene néhány problémájára is fény derül.

Sajnos mindezeknek leszögezése ellenére is, Vargyas művét kiindulásában sem fogadhatjuk el fenntartás nélkül, mivel ez a kiindulás eredendően idealista.

Vargyas, mint fentebb mondtuk, helyesen száll vitába azzal a felfogással, hogy a magyar nemzeti versformák nem alkalmasak másra, mint könnyű, dalszerű, kifejezetten népies hangulatú versek alkotására. De hogyan száll ezzel a helytelen, kozmopolita eredetű felfogással perbe? Egyrészt kimondja azt, hogy a jövevény versidomok, jóllehet egyre beszédszerűbbé váltak, de simaságuk »sosem tudja elfeledtetni, hogy törvényei ellenkeznek nyelvünk törvényeivel, beszédszerűsége pedig kénytelen sokat elejteni a ritmus elemi erejéből«. Ez magyarul azt jelenti, hogy Csokonay, Kölcsey, Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Ady, József Attila verseinek javarésze ha nem is ellenkezik nyelvünk törvényeivel, verseik ritmusa nem olyan elemi erejű, mintha minden versüket nemzeti versformában írták volna.

Másrészt ezt a kérdést teszi fel: »Nem a nemzeti versformától kellene-e inkább várnunk a nagy költészeti stílus megszületését, melyben mindez az ellentét feloldódnék? Vajjon nem lehetséges, hogy a könnyűség, csilingelés, együgyűség csak felszín, mely alatt olyan erők is meghúzódnak, melyek komorabb, nagyszerűbb erőfeszítésekre is alkalmasak?«

Nagy stílust a társadalmi formák váltódása idején fellépő nagy eszmék szülnek s nem bármiféle versformák. Azt hiszem a versformák stílussteremtő voltáról vallott felfogás nem nevezhető másnak, mint idealizmusnak s ellentétben áll a marxista-leninista esztétika alapelveivel. Hogy itt egy ilyen eredendően idealista felfogásról van szó, azt az idézett rész második mondata tanúsítja, melyben a versformák látszólagos könnyedségük alatt holmi komor és nagyszerű

erőfeszítésekre alkalmas erők meghúzódását sejtetik. Mi lehet ez a komor és nagy-szerű erő, mely a formák alatt meghúzódik? Van a versformának más erőforrásuk mint eszmei tartalmuk igazának ereje? Ezek az áruló mondatok arról tanúskodnak, hogy Vargyas a versformáknak valamiféle, tartalmuktól független, önmagukban rejlő, an sich-költőiséget tulajdonít. A versformáknak lehet tartalmatlanul is hatásuk, de ez a hatás nem költői hatás, legfeljebb akusztikus-motorikus hatás, olyan, mint az ütemes kopogásé.

Ez az alapvető tévedés akadályozza meg Vargyast abban, hogy gazdag anyagot tartalmazó és sok helyes megfigyelésben, jó, termő ötletekben gazdag műve megnyugtató megoldáshoz jusson. Vargyas, állapítsuk meg, megtette az első lényeges lépést e felé a megoldás felé akkor, amikor a magyar ritmust egyértelműen a magyar beszélt nyelvből eredeztette. De ezen a téren még egy lépést kellett volna tennie s fel kellett volna vetnie a kérdést: vajjon mi szabja meg a magyar beszéd ritmusát, illetve mi teszi alkalmassá ezt a beszéd-ritmust arra, hogy abból versformák alakuljanak?

Vargyas a nyelvet pusztán mint akusztikai jelenséget fogja fel s nem vet kellőképp ügyet arra, hogy a nyelv gondolatok kifejezésének eszköze. A magyar versritmus nemcsak formálisan eredeztethető és eredeztetendő a beszéd-ritmusból, hanem funkcionálisan is. A beszélt nyelv ritmusát a mondanivaló határozza meg végső fokon. A versritmus sem tárgyalható függetlenül a vers esztétikumától pusztán csak formálisan, a ritmusnak a versben esztétikai funkciója van, eszköze a vers eszmei mondanivalója teljeshatású kifejezésének. A nép élő beszédéből eredt ősi-népi versformák relatíve oly hosszú élettartamának magyarázata, egy-egy forma megrögzésének magyarázata abban a tartalom-ban rejlik, melyet ezek a versformák hordoztak. Az ősi munkadalok, hősénekek a nép mindennapi életének és hősi harcainak emlékét őrizték, formájuk azért vált a költői kifejezés általánosan elfogadott eszközévé s azért maradt fenn évszázadokon át, mert a nép tudatában összeolvadtak azzal a tartalommal, melyet hordoztak s annak a költőiségnek gondolata még akkor is hozzájuk tapadt, amikor eredeti tartalmuk belemosódott a múlt időbe, amikor közelebbi élmények és emlékek kifejező eszközeivé váltak.

Ha Vargyas ezt megfontolta volna, akkor részletkérdésekben is előbbre jutott volna. Nem száműzte volna a hangsúlyt a magyar nemzeti versidom ritmus-elemei közül, mely a beszéd ritmusának eltagadhatatlan eleme, s amely éppen legrégibb versanyagunkban (Ómagyar Máriasíralom) érvényesül s a népi verselésben is szerepe van. Ha verstaní elemek esztétikai, tehát tartalomkifejező funkciójából indult volna ki, akkor világosabban látná a verstörténetet is, mely nem független az irodalomtörténeti fejlődéstől, stílusirányoktól s nem látná ennyire sem statikusnak nemzeti verstanunkat. Nem látna olyan éles ellentétet a nyelvből eredezett magyar ritmika s az olyan tények között, hogy bizonyos korokban a dallamok ritmusa hatott a versritmusra. Fel kell tennünk, ha ősi dallamkincsünket nem ismerhetjük is, hogy ennek a dallam-

kincsnek ritmikája egybeesett a beszéd ritmikájának szabályaival s a magyar versritmus és dalritmus szétválása későbbi fejlemény. Mivel költői emlékeink aránylag igen kések sajátos történeti fejlődésünk fokán, az is lehetséges, hogy dallamkincsünk egy-egy darabja ősből beszédritmikát őriz meg, mint verseink. Azoknak a népeknek költészetéből, melyek a mieinknél ősből dallammal kapcsolt verseket őriztek meg, arra kell következtetnünk, hogy az ősköltészetben a dallam is a mondanivalónak, a vers tárgyának szolgálatában állt.

Mindből nem az következik, hogy Vargyas könyve egészében elhibázott munka. Alapvető érdemeiről bevezetesként szoltam már. Alapproblémáját, hogy van egy népi eredetű nemzeti ritmikánk, mely a magyar beszélt nyelvben gyökerezik s hogy ez alkalmas eszköz a nagy eszméket kifejező magyar költészet szolgálatára, könyve alapján még világosabban látjuk. Vargyas nem a helyes utat tévesztette el, hanem a célt és a munka módszerét nem látja elég világosan. Ehhez a marxizmus-leninizmus ideológiájának és a szovjet tudománynak behatóbb tanulmányozása hozzá fogja segíteni.

Művének tanulsága — mindnyájunk számára fontos tanulsága — az, hogy a verstani kutatások területén is közös munkára lesz szükségünk. A magyar verstan kutatása nem lehet szűken elhatárolt területe verstan-specialistáknak, mert problematikája sem az.

A verstant bizonyos nemzeti formák rendszerének kell tekintenünk. A verstani kérdéseket nem lehet elvontan, a művek eszmei tartalmától, esztétikumától elkülönítve tárgyalnunk, mert akkor eleve lemondunk a legfontosabb problémák megoldásáról s csak formális verstant alkothatunk, függetlenül a versformák funkciójától. S felismerve a verselés és a nyelvi kifejezés elválaszthatatlan összefüggését, verstani vizsgálatainknál nem nélkülözhetjük sem a nyelvtörténetet, sem a fonetika segítségét. A rendszeres magyar verstan és a magyar verstörténet megalkotása esztétikusok, irodalomtudósok, nyelvészek és folkloristák közös munkájából születhet csak meg.

A vita utolsó hozzászólója Gáldi László volt.

Vargyas Lajos kiváló könyve olyan változatos problémákat vet fel s a mai alkalommal már annyi szakavatott vélemény hangzott el e helyről, hogy a könyv egyéb részleteit mellőzve, csupán a szerzőnek itt kifejtett téziseihez szeretnék néhány rövid megjegyzést fűzni:

1. Még ha Vargyas alaptételével — hogy t. i. a vers ütemei a beszéd tagolásából származnak — elvben teljesen egyetértenék is, akkor sem szabad, éppen az idézett példák alapján az ütemeket tisztán a beszéd *szintaktikai*, vagyis *mondattani* tagolásából származtatnunk. Nem lehet például *szintaktikailag* feltétlenül 4/2 tagolást látnunk a Buda halálából idézett első sorban:

S már zizzen az / erdő, // fodorul a / víz is,

Első megjegyzésünk az volna, hogy a névelő főnévvel éppen szintaktikailag felbonthatatlan egységet alkot: ha pedig az *erdő, a víz, a fűz* egy-egy elhomályo-

sult jelzős szintagma, akkor bizony mondattanilag nem sok nyomát találjuk a feltételezett 4/2 tagolásnak. Helyesebb lett volna tehát a nyilatkozat *fonetikai*, illetve *mondatfonetikai* tagolásában keresni az ütemek kitöltésének nyelvi feltételeit.

Sajnos éppen ez a példa bonyodalmakat okoz akkor is, ha tisztán verstani szempontból tekintjük. A Vargyas említette 4/2 tagolás távolról sem tükrözi az aranyi versképlet teljes művészi bonyolultságát.

S már / zizzen az / erdő... Az első hangsúlyos íz kétségtelenül a *zizzen* szó első szótagja; ha pedig ez így van, akkor a sor 4/2 — 4/2 tagolásán túlmenően mintha szó lehetne egy olyan, zeneileg rendkívül szép és, azt hiszem, vitathatatlan ütemezésről is, amelyben a sor ritmusegységét egy hangszúlytalan íz vezeti be (*s már*), utána egy tökéletesen »daktilikus« ütem következik a maga 3 szótagjával, majd pedig az első félsor nyugvópontját az *erdő*-ütem »spondeus« képezi: persze olyan »spondeus« ez, amelynek hangsúlyos, de csak *positione longa* első íze sajátos lebegő egyensúlyi helyzetben van a második hangsúlytalan, de hosszú hangot tartalmazó ízzel. Mindenesetre ez a meglehetősen bonyolult ritmusélmény teszi széppé, emlékezetünkben megtapadóvá a sort, s nem a szokványos 4/2 tagolás. Új meglepetést tartogat számunkra a sor második része is. Az *erdő* ütem nagy nyugvópontja után egyszerre szapora, rövid szótagok jelzik a víz fodrozódását s így a következő ütemet 4, ütemeleji hangsúllyal is támogatott rövid íz tölti ki. Majd ez a nekiiramodás is elsimul, s új nyugalmi pontot, új harmóniát teremt az utolsó ütem, mely éppen a névelő átívelése miatt értelmileg elválaszthatatlanul egybeforr a 3. ütemmel. Ezt a valóban aranyjánosi gazdagságot csak megtétezik a második sor gyönyörű choriambusai, melyeknek varázsa részben abból ered, hogy sajátos rámintázás folytán szintén átívelnek egyik ütemből a másikba. Mindez tagadhatatlanul *benne van* mint versalkotó szándék s mint ritmusrealizáló az idézett két sorban, s ezért nem szabad éppen Vargyas barátomnak, aki oly dícséretesen harcolt a 4/2 tagolás »fetisizálás« ellen, most efféle túlságosan leegyszerűsített formulákkal beérnie. A példa egyébként azért is tanulságos, mert figyelmeztet még egy kötelességünkre: végre szembe kell néznünk a hangsúlytalan ízzel kezdődő ütemek problémájával, de persze anélkül, hogy — mint egykor Gábor Ignác — az ütemelőzőből harci jelszót faragnánk.

Véletlenül Vargyas második példája is a hangsúlytalan ütemkezdet körébe vág: *És alattunk és felettünk és bennünk is* stb. Ha nem akarunk e Himfy-sorokból egyszerű mondókát csinálni, a Horváth Jánosnál sokat szereplő naiv ritmusérzék alapján, akkor semmiesetre sem kereshetünk az idézett sorokban olyan »éles ritmust«, mint pl. a *Száll a madár / ágról-ágra* típusú képletben.

Az inkriminált további sor (*Szívünkben szent / tűz lángolt*) valóban döccen, de nemcsak a jelző és a jelzett szó elszakítása miatt, hanem azért is, mert az előbbi sorok nagyon különféle ritmusélményeket hagytak maguk után, s az olvasó e kritikus sorhoz érve nem szívesen fogadja az ideális képletnek újabb

aberráns változatát. A zavar egyik okát én az *És bennünk is / a menny volt* sor második felében érzem: hangsúlyos hetesben igen ritka, hogy az egyik hangsúlyos iz a hatodik, tehát az utolsóelőtti szótagra essék. S mivel minden vers: struktúra, nem igen tudnék mit kezdeni azzal a javítással sem, melyet Vargyas könyvében ajánl: *Szívünkben szent / lángolás*. Hogyan kapcsolódnék ez a sor az előbbihez és az egész szövegegyütteshez?

2. Mondattani alapon »gyengébb ritmusnak« minősíti Vargyas azt a ritmusrealizálót, melyet a következő sorban talált:

Csüggeteg / szemmel néz // hátra, majd előre. Itt azonban mindjárt fel kell vetnünk azt a kérdést is, vajjon egyáltalában szabad-e a költőnek a simább, de banálisabb *Csüggeteg szemével* megoldást ajánlanunk. Azt hiszem, a verstan búvárának efféle javallatokra már nem igen lehet joga: ha jó költőről van szó, a legtöbb ritmusrealizációnak oly mély hangzás- és jelentésbeli okai vannak, hogy bármely javítással csupán a vers eredeti funkcióját homályosítanók el.

Itt jegyzem meg, hogy nagyon fontosnak tartanám, ha verstankutatóink nemcsak népballadák pontos lejegyzését használhatnák, hanem rendelkezésükre állnának a műköltészet remekei is kiváló szavalóművészek előadásában. Ez a módszer, éppen verstani vonatkozásban, Franciaországban közel egy félszázada virágzik, s pl. a francia alexandrin szépségeinek pontosabb megismeréséhez nagy mértékben hozzájárult.

3. Az ütemkiegyenlítődés kérdésében a szerzőnek feltétlenül igaza van; meg kell azonban jegyeznünk, hogy amint a szovjet kutatók, pl. Scserba és Vinogradov is az orosz nyelv szólamait mindenkor a fonetikai, szintaktikai, és szemantikai feltételek együttes figyelembe vételével kívánják elhatárolni, éppen úgy nekünk sem lehet az ütemmel kapcsolatos problémákat sematikusan, elvont képletek alapján tárgyalni. Ha igaza van Vargyasnak abban, hogy a versritmusra a vers nyelvi alkata döntő módon hat, akkor azt is el kell ismernie, hogy a nyelvi tények szemantikai jellege szintén kapcsolatban áll a tagolás és a ritmus kialakításával. Az ütemkiegyenlítődés fonetikai vonatkozásaival kapcsolatban egyébként szerettük volna, ha szóhoz jut a kísérleti fonetika is, a maga pontos számadataival.

4. Persze nagyon fontos lenne — s erre talán minden hozzászóló rámutat majd — Vargyas eredményeinek szélesebb alapon való igazolása: gondolunk itt egyrészt a magyarság és a szomszéd népek ritmikájának összehasonlító vizsgálatára, amelyet már 13 évvel ezelőtt Németh László sürgős feladatnak tartott, másrészt pedig nagyon alapos vizsgálódást kívánna a magyar versritmika keleti örökségének további feltárása. A kanásztánc problémája is ebbe a körbe esik. Vargyas utalt ugyan mari (cseremiszi) megfelelőesekre, de nem vizsgálta meg alaposabban, vajjon a mariknál is azok-e a leggyakoribb változatok, amelyek a magyar ritmikában dominálnak, s ha nem, vajjon mivel magyarázhatók az eltérések. Itt persze lenne egy kérésünk finn-ugor nyelvészeink felé is: szenteljenek az eddiginél sokkal több figyelmet a finn-ugor nyelvek szó- és

mondathangsúlyának, szólamviszonyainak, hanglejtésének, tehát az *élő* nyelvnek; az embernek ugyanis az a benyomása, hogy a kanásztáncnak megfelelő mari formák ritmikája — az egyes változatok gyakoriságának súlypontjait tekintve — elsősorban azért mutat eltéréseket, mert — ellentétben a magyar szóeleji hangsúllyal — vannak véghangsúlyos mari nyelvjárások is.

További tisztázást kívánna a mari párhuzamok távolabbi háttere is: hasonló formákat Trubeckoj és Lotz János a mordvinoknál is talált, viszont nem tudjuk, vajjon éppen a mariknál nem tulajdonítható-e egy és más a náluk oly jelentős török hatásnak.

5. Amit Vargyas a magyar ritmika kikövetkeztethető történelmi állomásairól tanít, az legalább is rendkívül tetszetősnek látszik, bár a részleteken sokat lehetne finomítani. »Mindent megelőző régiségben a siratóé, mondja Vargyas, de vajjon lehet-e társadalomtörténetileg olyan finn-ugor vagy urál-altaji népet elképzelnünk, amelynek siratón kívül más éneke nem volt? Továbbá a »teljesen kötetlen prózai siratóé után nehéz »következő fejlődési fokuk« mindjárt a kanásztáncot megjelölni: a eflétélezhető átmeneti típusok közt feltétlenül meg kell említenünk a litániaritmusnak olyan, jórészt gondolatrítmusra támaszkodó változatait, aminőket pl. az ugarság népköltésében bőven találunk. Amint az újabb korok felé halad a kutató, a kép egyre világosabbá válik: azt hiszem, nyugodtan elfogadhatjuk Vargyasnak Zrínyi »survivance«-airól vallott nézetét, annál is inkább, mivel amúgy sem igen lehet beszélni egységesen elfogadott »felező képletről«. Zrínyi verseléséről nemcsak Gábor Ignác, de Négyesy és Németh László is lényegében véve olyasmit vallott, amit most Vargyas tanít. Zrínyinek igen könnyen emlékezetében lehettek olyan költemények, ahol a 6/6 tagolás mellett divatozott még a 7/5 vagy 5/7 tagolás is; nála ezek az archaikus reminiscenciák olyanféleképpen hathattak, mint Vergiliusnál az Enniusból átvett fordulatok, tehát a tudatos archaizálásnak egy tipikusan humanista s egyben mélyen magyar példájával lehet dolgunk.

6. Rendkívül helyesnek tartom, hogy Vargyas mindig a költő »ritmuskompozíciójával« számol, mely szerinte előbbre való a képletnél. A tétel helyes, de talán világosabb lett volna kifejtése, ha a szerző pontosan megmondja, hogy bizonyos ritmikus tagolás a versnek mintegy szükségszerű mozzanata, viszont nem feltétlenül csatlakozik minden versrítmushoz képlet is, amelyet én helyesebben »metrum«-nak neveznék. Az ú. n. szabad vers éppen azért »szabad«, mert nincs az egyes ritmusrealizációk mögött olyan közös metrum, amelyből valamennyi alkalmi eset levezethető volna. Ámde, ha a vers kötött formájú, akkor legalább is nem ajánlatos a képletet oly ridegen kezelni, amint ezt a szerző nem könyvében, hanem ezúttal — nyilván téziseinek rövidege miatt — tette: szeretném hangsúlyozni, hogy a versíró tudatában rendszerint igenis *jelen van* bizonyos ideális képlet, a hozzáfűződő legfontosabb variáns-típusokkal együtt; melyeknek mindegyike más hangulati értékkel bír, s esetről esetre kiindulópontot nyújt a költő ihlete számára. Mielőtt tehát a »képletet«

lebecsülnők, hallgassuk meg a költők vallomását; a metrum »szabályozó szerepét« illetőleg Paul Valéry vagy Aragon tökéletesen egyetért Babits-sal vagy Weöres Sándorral. Csínján kell bánnunk azzal a tétellel is, hogy a »képlet« annál kisebb szerepet játszik, minél nagyobb művész alkalmazza. Ez a megállapítás áll talán az utánozhatatlan ritmikájú, tudatosan újító Adyra, de sem Dantét az endecasillabo, sem Racine-t az alexandrin csodálatos adottságai nélkül nem tudnók elképzelni. S ha ezt mondom: »endecasillabo«, ez nemcsak egy üres »képletet« jelent, hanem jelenti a metrumnak azt a több, mint 800 változatát, amit pl. éppen Dante alkalmazott. A költői egyéniség a metrum kezelésében s lehetőségeinek funkcionális kihasználásában nyilatkozik meg, s nem szükségképpen a metrumtól való teljes elszakadásban. »A költő pillanatnyi hangulato célja, írja a jambus-metrumról Babits, dönti el, mennyire közelíti meg a tiszta jambus ideális, de szigorúan alkalmazva kiállhatatlanul merev sémáját«.

7. Vargyas tézisei felvetik végül a magyar jambusvers kérdését is. Itt általánosságban, Németh László hozzászólását folytatva, csak azt szeretném helyesbítésként hozzáfűzni, hogy bizony a kora középkorban a francia vers-technikát is elárasztotta a jambus; az octosyllabe, a décasyllabe, az alexandrin eredetileg csupa jambusi vers volt. Azt hiszem magyar vonatkozásban a jambus megtagadásáról ma már nem igen lehet szó; inkább azt a nagy reformot kell költőinknek és verskutatóinknak alaposabban tanulmányozniok, mely pl. Bajza sima, de teljesen németes, kvantitatív jambusait élesen szembeállítja Petőfinek a magyar hangsúlyt s a magyar szólam természetes tagolását is érvényesíteni tudó, keményebb jambusaival. E különbség feltárása persze ismét csak a metrumkezelés mélyebb titkainak komoly elemzésétől várható: ha azonban hasznosítjuk azt a segítséget, amelyet e téren elsősorban a szovjet metrikusok, pl. Zsirmunszkij műveiből nyerhetünk, mindnyájunk s költőink számára is megnyílik egy olyan lehetőség, amely a jambikus mértékeknek is kijelöli méltó helyét nemzeti költészetünk formakincsében.

Az elhangzott bírálatokra Vargyas Lajos a következőkben válaszolt:

Horváth János első ellenvetésének lényege az, hogy nem lehet a vers keletkezését a ködös multban helyesen megítélni, legalább is mai eszközeinkkel s így abból ritmikai következtetéseket sem vonhatunk le. Ezt a kérdést azonban én sem vizsgáltam, mindössze csak az érdekelt, hogy a népdalnak, nemzeti zenének »legrégibb« elemének típusai valószínűvé teszik-e az elképzelést, hogy költészetünk ezekből a típusokból örökölte nemzeti ritmusrendszerét. Természetesen nehéz biztosat állítani honfoglalás-előtti versünkről még összehasonlító népdalkutatás alapján is. De enélkül még nehezebb. Már pedig ezt tesszük, ha feltesszük, hogy legkorábbi verseinkben már megállapítható ritmusrendszer a nemzeti zenéből, dallamainkból öröklődött verseinkre. Én csak ennek a Horváth János által is vallott feltevésnek valószínűségét vizsgáltam meg annak alapján, amit már ma is tudunk.

Azt pedig fel kell tennünk, hogy nyelvünk azóta nem változott olyan sajátságaiban, amelyek a ritmust meghatározzák, mert akkor abban a helyzetben volnánk, mint egykor az új görögök, akik egyáltalán nem tudták ritmizálni a klasszikus görög verseket. Ha nálunk is ez volna a helyzet régi költészetünkkel, akkor én sem tudnék vele mit kezdeni, de Horváth János sem, aki más megfogalmazásban ugyan, de szintén mai ritmusérzékével vizsgálja. S egyelőre, legrégibb verseinkben nem is tapasztaljuk ezt a különbséget, ami tehát csak elméleti lehetőség.

Ha pedig olyan verseinkről van szó, melyek mai ritmusérzékünkkel sem értelmezhetők — mint pl. Szenczy Molnár egyes képletei, vagy bizonyos középkori, latinból fordított himnuszok, — s ezeket latin, vagy francia előképük formájával próbáljuk magyarázni, ez, véleményem szerint, csak irodalomtörténeti tanulságokat ad, de nem magyarázza azok ritmusát; mert amit mai nyelvérzékünkkel nem tudunk ritmizálni, annak számunkra nincs is ritmusa, hiába *tudjuk*, hogy milyen formát akart követni.

Egy részletre vonatkozó megjegyzés: az őrlőlányról szóló feljegyzés olyan bizonytalan — talán csak középkori sablon — másrészt Bücher munkadal-elméletét a legprimitívebb népek bonyolult ritmusú dalai annyira megcáfolták, hogy nem használhatjuk fel következtetésekre.

A ritmusnak nyelvi örökségként való felfogását félreértésből tulajdonítja nekem Horváth János. Én nem *minden ritmusérzék*et vezetek le a nyelvből, csupán a *versritmust*. Az az érzék, amely a zenében, táncban, menetelésben és a versben is létrehoz, illetve érzékel bizonyos ritmikusságot, olyan pszichikai tulajdonsága az embernek, amelynek taglalásába én nem bocsátkozom bele. Csak annyit állítok, hogy versritmusunk nyelvi eredetű, vagyis az a képesség, hogy meglévő ritmus-ösztönünket ki tudjuk elégíteni azáltal, hogy olyan nyelvi elemeket csoportosítunk egymás után, melyekben ritmust tudunk érzékelni. Ez a lehetőség minden nyelvben más és más, tehát az egyes nemzeti ritmusrendszerek különbségei az egyes nemzeti nyelvekben gyökeresnek. Ezt a versritmust lehet is örökölni, ösztönösnek érezni, mert a nyelv öröklődik, gyermekkorunkban vesszük át, s átvesszük vele együtt ritmuslehetőségeit is. Ilyen értelemben lehet a ritmusérzék *ösztönös*, mert a nyelvből származik. Ha nem volna ilyen megfogható, nyelvi alapja a nemzeti ritmusrendszereknek, akkor miből magyaráznók a különböző nyelvek más-más ritmuslehetőségeit? Akkor valami antropológiai-pszichikai különbségekkel kellene számolnunk, ami viszont, véleményem szerint, aligha volna konkrétan bizonyítható.

A sorozatosság jelentőségének tagadását is kifogásolja Horváth János. Szerinte nem lehet jelen ritmus-érzés ott, ahol egy bizonyos ritmusképlet többször egymás után meg nem ismétlődik. Viszont az Ómagyar Máriassíralmat ő is tökéletesen értelmezhető versnek tartja, pedig abban semmiféle képlet, szótagszám nem ismétlődik meg. Ha tehát ezekben érezhetünk ritmust sorozatosság nélkül, akkor nyilván más versfajtákban is érezhetünk, pl. Zrínyiben is.

Arra a kérdésre, hogy miből tudjuk meg a kiegyenlítődés időmértékét, azt felelhetem, hogy azt egyáltalán nem kell tudnunk, mert a ritmust általában nem *tudjuk*, nem *számláljuk*, hanem érezzük (még a kötött képletűekét is, mint a kis gyermekek, akiknek fogalmuk sincs képletről). Ha a költő olyan nyelvi elemeket állított egymás mellé, amelyek a magyar nyelv törvényei szerint csakugyan kiegyenlítődnek, akkor nekünk nem kell számolnunk, azonnal feltámad bennünk az egyenlőség érzése. Megint csak az Ómagyar Máriasíralomra hivatkozom. Miért tagadja Horváth János, a kiegyenlítődés lehetőségét egy $3+2+4+3$, majd egy $4+3+3+2$ szótagú sorban, amikor ő maga is kitűnőnek érzi a Síralom ritmusát, amelyben még nagyobb szabadsággal váltakoznak a különböző szótagszámú ütemek és még a sorok szótagszáma is változik? S ő maga is ugyanezen elv alapján magyarázza a Síralom ritmusát! Nagyobb kötetlenségben könnyebb megérezni az azonos időtartamot mint a kisebbben? A kiegyenlítődés tényét, azt, hogy különböző »hosszú«, különböző szótagszámú ütemeink vannak, s ezeknek időtartama nagyjából egyenlő, Horváth János sem tagadta eddig, csak most, amikor én a tény magyarázatát keresem és összehangba akarom hozni a ritmus-elméletet ezzel a magyarázattal.

A sorozatosság, Horváth János szerint, azért szükséges, hogy mindjárt az első sorban belénk szuggerálja azt a metrumot, amelyet a továbbiakban is megtalálunk; ha pedig az első sor tökéletlen volta miatt ezt nem kapnánk meg, megkapjuk a második vagy harmadik sorban és ott tudatosul bennünk a ritmus. De vajjon mi van akkor, ha az első sor nem tökéletlen, hanem nagyon is tökéletes, és nagyon tökéletes a második is, csak *más*, mint ami a költő »alapritmusa« volt — a sorok nagyobb számából kivehetően. Például egy ilyen versben:

Hallgassatok, ne szóljon a dal!
Most a világ beszél!
S megfagynak forró szárnyaikkal
A zápor és a szél.

Vajjon egy ilyen versnek csak akkor lesz ritmusa — számunkra — az első két sornak, amikor megtudjuk a harmadik, vagy főleg a negyedik sorban, hogy jambust akart írni a költő? Szerintem ez lehetetlen. Megvan a ritmus ott is, ahol még nincs jambus, amikor megszólal: »Hallgassatok, ne szóljon a dal!« Csakhogy ez más ritmus, mint »a zápor és a szél« és a költői művészi szándékainak (vagy érzékének) éppen az felel meg, hogy ilyen ellentétes ritmusú sorokat állít egymás mellé.

Szabolcsi Bence legfőbb kifogása könyvemmel szemben a versnek az énekkel való szembeállítás, helyesebben az, hogy elvetem a versnek énekből való eredeztetését. Soha sem tagadtam, hogy egyes dallamok ritmusképletei megvalósulnak és sokáig élnek a költészetben. A kérdés lényege nem itt van. A ritmusérzék és a nemzeti ritmusrendszer nem abban áll, hogy vannak-e

nekünk $6 + 6 + 7$ szótagból álló soraink, mint Balassi-strófa vagy bármilyen más ritmusképleteink; a ritmusrendszer, az örökölt, ösztönös ritmusérzék az, hogy ha én egy 7 szótagos szót kimondok, azt $4 + 3$ -ra tagolom, tehát pl. az »orvosolhatatlanul« szó számomra csakis $4 + 3$ -as tagolást adhat és csakis ilyen ritmusképlet megvalósítására használhatom fel. Vagy ösztönös ritmusérzék, nemzeti ritmusérzék az, hogy egy szónak, amely 4 szótagnál hosszabb, az ötödik szótaga után új ütem kezdődik. Tehát, hogy vannak a nyelvnek olyan szabályai, amelyeknek figyelembe vételével lehet csak bizonyos nyelvi elemeket ritmikusan felhasználni, s ha nekem egy olyan dallammintát kell követnem, amely $6 + 6 + 7$ szótagot kíván, azt csak ezeknek a nyelvi tényeknek segítségével tehetem.

Tehát nem az számít, hogy bizonyos időben egyik vagy másik ritmusképlet elterjedt a költői gyakorlatban, hanem hogy mik azok az állandóan meglévő nyelvi szabályok, amelyek szerint egyik vagy másik képletet meg lehet valósítani, hogy milyen képletet lehet és milyen nem. Felhozta a sirató példáját, mint amely éppen arra lenne példa, hogy a dallam ilyen szabályozó szerepet tölthet be a ritmus alakulásában. Ha egy ilyen siratót megnézünk, amelyben a dallam vonalának még pontos formája sincs megadva, csak éppen a váza, s ha azt látjuk, hogy az az egy motívum mehet a következő szövegre és dallamra (énekli): »Kedves jó édesanyám«... vagy »kedves igen-igen jó társam«... vagy: »Igen-igen jó, szeretett pártfogócskám«, akkor nem tudom elképzelni, hogyan lehet ennek a dallamnak a szövegre gyakorolt szabályozó hatásáról beszélni, amikor teljesen aszerint nyúlik vagy rövidül, amilyen szöveget teszünk alája, olyan ritmust követel, amilyen a szöveg ritmusa, tehát tükrözi a szöveg ritmusát, ha van, ha pedig nincs, akkor a dallam sem ad neki. Semmiképpen sem nevezhetjük ezt a dallamfajtát ritmus-meghatározó elemnek.

Ha én azt mondtam, hogy a fejlődés elején egy ilyen dallam áll, azzal azt akartam illusztrálni, hogy a fejlődés legelső stádiumában nem találunk olyan dallamot, amely mai ösztönös versritmus-érzékünket rákényszerítette volna a nyelvre; ezzel, azt hiszem teljesen nyilvánvalót mondtam. Ez a dallam olyan rugalmas ruha, amely minden alakra ráadható, minden alaknak formáját felveszi, kimutatja s nem maga ad formát az alaknak.

Az a zeneiség, amely a versekben van, s amelyet Szabolcsi olyan szép szavakkal jellemzett, egyáltalán nem azt jelenti, hogy itt a dallamnak volna valami szerepe. Ha van ilyen zeneiség a szövegekben, akkor az a nyelvben van. Ha én egy ilyen szövegben: »Már zizzen az erdő...« érzek bizonyos zenei lüktetést, akkor nyilván azért érzem, mert olyan nyelvi elemeket csoportosít a költő, amelyek bizonyos zenei érzést keltenek bennünk, de nyelvi tényekből, nyelvi elemekből kell kiindulni a ritmus magyarázatánál — tanulmányomban éppen ezt elemeztem — nem pedig a dallamból.

További kérdés, szabad-e következtetni dallamokból régi szövegeinkre. Én azért vizsgáltam meg a dallamokat a vers fejlődése szempontjából, mert

éppen az általam tagadott elmélet hivatkozik rájuk, mint amelyekből nemzeti ritmus-érzékünk ránk öröklődött és éppen a versnek nyelvi tényeiből igyekeztem kielemezni a ritmus törvényeit. De ellenőrzésképpen látni akartam, hogy milyen következtetésre jutunk, ha az ellenkező álláspontból indulunk ki. Az összehasonlító vizsgálat pedig arra ad lehetőséget, hogy a mai, esetleg sok szempontból megváltozott dalaink prozódiai viszonyait egy olyan, kezdetlegesebb fokon próbáljuk helyreállítani, amelyet rokonnépeink *azonos dallamokban* máig is megőriztek.

Így például, ha azt látom, hogy a magyar népzenenek különböző típusai az összehasonlító kutatások tanúsága szerint olyan fejlődési menetet mutatnak, amely a teljes szabályozatlanságtól a fokozódó szabályozódás útján jut el a mai versképletig, akkor fel kell tételeznem, hogy amennyiben a dallam szabta meg a vers ritmusát — amint ezt Szabolcsi és Horváth János vallják — akkor természetesen ugyanennek kellett lennie a fejlődés menetének a versben is, ha viszont fordítva, a szövegek szabták meg a dallam ritmusát, akkor megint csak ezek a dallamok tükrözik azt, hogy milyenek voltak szövegeink. Ez a fejlődésmenet tehát mindkét esetben megáll.

Arany nyilatkozata a maga bonyolult formáiról és azok zenei eredetéről szintén nem cáfolja meg a kérdést. Ezek a példák csak azt mutatják egyrészt, hogy olyan dallam-ritmust követett a költő, amelyet meg tudott valósítani nyelvi elemekkel, másrészt, hogy ma, amikor nem ismerjük azokat a dallamokat, amelyeket a »Tetemrehívás«-ban, vagy a »Fortuna szekerén...«-ben megvalósítottak, s mégis ritmikusnak érezzük a verset, akkor a költő nyilvánvalóan *nyelvi elemekkel* szuggerálja ránk a ritmust. Ugyanakkor Csokonai »Daphnis hajnalkor« című versében ezek a nyelvi elemek nem szuggerálják azt a ritmust, amely a dallamban volt és amelyet követni akart. Tehát véleményem szerint a kérdés továbbra is úgy áll, ahogy vázoltam: amennyiben a költő nyelvi elemekkel meg tud valósítani egy dallam-ritmust, akkor van ritmus a versében és akkor a dallam hatott a versre, a *nyelven keresztül*; amennyiben nem tudta megvalósítani, akkor semmi hatása sincs.

Bóka László felszólalásában azt állította, hogy Horváth Jánossal egyetértésben mindketten a szóverset tartjuk kiindulásnak. Igaz, hogy gyakorlatban Horváth János is mindig szóversekről tárgyal, elméletben azonban nem és itt van közöttünk a különbség. Horváth János elméletileg a dallamban fogant verset állítja a szóversekkel szembe és mindazon ritmusjelenségek magyarázatára, amelyeket nem tud nyelvi elemekből, pl. szóhangsúlyból megmagyarázni, a dallamnak, a nemzeti zenének, a nép dallamainak valami távoli multban a versre ráhagyott örökségét, valami dallambeli ritmust hoz fel, amelyet ösztönösen érzünk és rákényszerítünk a nyelvi elemekre. Ezt igyekeztem cáfolni én. Más kérdés az, hogy verseink legnagyobb részét Horváth János is a nyelvben megvalósult ritmuselemek alapján tárgyalja, ennyiben felfogásunk közös.

Bóka László a költői kifejezés tartalmi és eszmei részének hiányát kifogásolja ritmusmagyarázatomban. Azt hiszem, nem vethetik szememre, hogy

azokban a részekben, ahol a költői ritmusfelépítést tárgyaltam, figyelmen kívül hagytam volna a költői alkotás komplex voltát. Ott épp azt mutattam be, hogy mennyire a tartalom szerint és a költői kifejezés érdekében van minden, ami a ritmusban változik és megvalósul. Amikor azt vizsgálom, hogy egy-egy jelenség hogyan hoz létre ritmust, vagy hogy a négyes szótagszám-határnak mi a szerepe, vagyis, amikor részletkérdések tárgyalásába megyek bele, akkor természetesen nem lehet mindig mód magának a versnek minden aspektusát kideríteni. Ilyenkor természetesen csak egy-egy részletkérdésről beszélek, például arról, hogy egy szótagnak az előző vagy a következő részhez kell-e tapadnia, hogy jó vagy rossz ritmus legyen. Ha ilyen részletkérdésekbe nem megyünk bele, akkor soha nem értjük meg a versritmus finomságait. (Ez természetesen még nem minden, de azt hiszem, ebben a kérdésben másképpen nem lehet előrehaladni.)

Ez vonatkozik Gáldi László kifogásaira is, aki a »S már zizzen az erdő...« értelmezését kéri tőlem számon. Itt én egyszerűen arra akartam példát bemutatni, hogy van olyan vers is, amelynek szintaktikai tagolódása a $4 + 2/4 + 2$ formát mutatja. S ha pusztán a tagolódás kérdését tárgyalom, jogom van bemutatni egy ilyen példát anélkül, hogy elmondanám, hogy ebbe egyúttal belejátszik a jambus is s hogy itt milyen tartalmi szépségek is vannak, stb. Itt nem volt célom a versszakot a maga teljes szépségében vizsgálni, hanem csak bizonyos ritmusképletet bemutatni, tehát csak egy szempontból felhozni példát.

Bóka Lászlónak még arra az ellenvetésére is felelnem kell, hogy a hangsúly is beszédelem, én pedig mellőzöm ennek felsorolását a ritmusalkotó elemek között. A hangsúly is természetesen a beszéd eleme, de minden nyelvben a beszédnek csak bizonyos elemei válnak ritmusalkotó tényezőkké, nem *minden* eleme. S én azt vizsgálom, hogy mi az a különbség, ami a magyar ütemeket létrehozza pl. a német hangsúlyos verssel szemben. Az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy a szóhangsúly semmiesetre sem, hanem a szólamoknak olyan tagolódási lehetősége, amelyben főleg időtényezők játszanak szerepet. Minden szólam hangsúllyal kezdődik, egy szólamokra tagolódo ütemrendszerben tehát mindig van jelen hangsúly is. Ezt nem tagadom könyvemben, de én ezt nem tartom a létrehozó alkotóelemnek, ezt csak egy mindig jelenlévő, kísérő jelenségnek tekintem.

A komplex alkotómunkáról, a teljes és megbonthatatlan ritmikai és tartalmi egységről az előbb elmondottak egyben arra is feleletet adnak, miért hoztam fel olyan példákat, mint »Szívünkben szent tűz lángol«, melynél egyáltalán nem jobb költőileg a »Szívünkben szent lángolás«? Persze én nem akartam a költőiség szempontjából is jobb példát felhozni, ezt több hasonló esetben ki is jelentem; ebben az esetben talán nem, mert hiszen az ember nem ismétli meg minden esetben önmagát. Itt csak azt akartam bemutatni, hogyha a költő $4 + 3$ tagolású ütemeket akar kihozni, akkor a »Szívünkben szent lángolás« ritmikailag jobb, mint a »Szívünkben szent tűz lángol«. Be akartam mutatni,

hogy ha egy bizonyos ütemet létre akarok hozni, akkor az csak úgy valósul meg, ha az illető ütemet szorosan összetartozó szólamok alkotják, ha pedig elvágom az összetartozókat, akkor hiba lesz a ritmusban.

A szemantikai (jelentéstani) rész elhanyagolása szerintem nem vethető a szememre, mert hiszen nyilvánvalóan a szólamszerinti tagolódás elemzésénél is állandóan a tartalmi, a jelentésbeli részre kell figyelni az ütemnek. Maga az egész elmélet szemantikai alapon áll, mert hiszen nem a hangzás, nem pusztán az időmérték, időegység alapján tárgyalja, ill. magyarázza a ritmust, hanem azon az alapon, hogy az értelmileg összetartozó részek egyenlítődnének ki, tehát benne erősen képviselve van a szemantikai rész.

Gáldinak a sirató dalra vonatkozó megjegyzése félreértésből származik. Az általam említett kapcsolatot a magyar sirató és az obiugor dallamok között úgy értelmezi, hogy ott is siratóként élnek a hasonló dallamok s minthogy szerintem ez a »legősibb« típus, tehát náluk semmi más énektípus nem volna a siratón kívül. Valójában a magyar sirató *dallama* az obiugor *hősének, sorsdal* és *medvéennekek* egyes dallamaival egyezik. Ez a *dallamtípus* azonban nálunk már csak sirató szöveggel, a temetés alkalmához kapcsolódva él és őrizi egy korábbi, kezdetleges fejlődési fok emlékét.

Szememre veti, illetve főleg mostani beszámolómnak veti ellene, hogy én a képlet jelentőségét lebecsülöm. Azt hiszem, itt is csak félreértésről van szó. Én nem a költői alkotásban becsülöm le a képletet, hanem azt mondom, hogy a versek *elemzésénél* előbbrevaló a megvalósított ritmus, mint a képlet. Különben Dante 800 változata a költői formával szemben éppen engem igazol, mert azt mutatja, hogy egy nagy költőnél nem sematikusan megy végig egy képlet egy versen, hanem annyi változata van, amennyit csak meg tud valósítani a költő a nyelv lehetőségeivel — amint ezt állandóan magam is hangoztatom.

Nyelvészeti tekintetben elég erős kritikát kaptam. Legyen szabad itt mentesülni ezt a kritikát visszaszármaztatni a nyelvészekre. A szólamot nem határoztam meg, a fonetikai méréseket nem aknáztam ki, vagy nem tudtam rájuk hivatkozni eléggé. Ezek a szemrehányások éppen annyira vonatkoznak a nyelvészekre, mint énrám. A szólam körül Fogarasi óta úgyszólván semmi sem történt. Még Gombocz szintagma-tana sem jelenti a szólam minden fajtájának és minden problémájának rendszeres összefoglalását.

Én annyit meghatároztam, hogy a szólam szintaktikailag szorosan összetartozó, ezért egybemondott szavak egysége.

Tovább nem mehettam, mert éppen a ritmuselemzés mutatta meg, hogy mennyire relatív dolog, hogy egy mondatban mi tartozik egy-egy szólamba, minden a szó környezetétől, az előtte és utána következő szavak különböző viszonyaitól függ.

Hogy a fonetikai méréseket nem lehet jobban felhasználni, annak sajnos az az oka, hogy fonetikai mérések úgyszólván nincsenek. Ami van, az arra enged következtetni, amire én is következtettem tanulmányomban; de ott is

hangsúlyoztam, hogy ez még nagyon vitatható pont és az elkövetkezendő műszeres mérések fogják bebizonyítani, hogy a kiegyenlítődés úgy folyik-e le a valóságban, mint feltételeztem.

Nem tértem itt ki az elméletemet erősítő vagy azzal párhuzamos állításokra, csak az ellenvetésekre válaszoltam. Néhány figyelemre méltó mozzanatot ki kell emelnem Németh László és Harmatta János felszólalásából, ami tovább fejlesztette a kérdést. Németh László írói tapasztalatai alapján végzett vizsgálatai a magyar mondat legkedvezőbb felépítéséről, szórendjéről, szüneteiről olyan kutatásokat pótolnak, amelyekkel Fogarasi és Brassai Sámuel óta adósok nyelvészeink. Véleményem szerint ebből kiindulva további vitáknak és kutatásoknak kellene következni, mert itt mind elméleti, mind gyakorlati szempontból döntő pontra sikerült rátapintani.

Harmatta Jánosnak köszönöm, hogy igazolta sejtéseimet obiugor-nyelv-rokonaink verseléséről és az általam vázolt fejlődési sorban való helyzetükről. A régi indoeurópai nyelvekből vett példái csak részben támasztják alá elképzelésemet. Ezekhez még olyan nyelvészeti elemzés kívánczik, amely megmagyarázza, miért lett az indoeurópai nyelvekben másfajta verselés úrrá, mint nálunk, illetve miért lehetett a szólam-tagolódás olyan különleges versrendszer alapja, mint a magyar, ütemes vers.

Szabolcsi Bence, zárószavában megköszönte a hozzászólók bírálatát, mely-lyel a magyar vers ritmuskérdésének továbbmunkálásához segítséget nyújtottak.

Vargyas Lajos »A magyar vers ritmusa« című munkájának vitája — mely-ről fentiekben számoltunk be — csak kezdete volt annak a vitasorozatnak, melyekben az érintett tudományágak fogják mélyreható elemzés alá venni a szerző egyes tételeit, ezzel segítséget és iránymutatást adva a szerző további munkájához.

FOGARASI BÉLA: FILOZÓFIAI ELŐADÁSOK ÉS TANULMÁNYOK

SZABÓ IMRE

Akadémiai Kiadó, 1952.

Fogarasi Béla akadémikusnak e kötetben összegyűjtött előadásai és tanulmányai több vonatkozásban is igen jelentősek és tanulságosak a magyar tudományos élet számára. A kötet jelentőségét mindenekelőtt az adja meg, hogy Sztálin: »Marxizmus és nyelvtudomány« c. munkájában az alapról és a felépítményről adott zseniális tanításának átfogó és általános, társadalomtudományi és filozófiai vonatkozásban pedig részletes bemutatását tartalmazza. A tanulmányok során Fogarasi Béla e tanítást mindjárt alkalmazza is a magyar tudomány kérdéseire általában, egyes kérdéseiben pedig részleteiben is, mégpedig a különböző időben kelt tanulmányok tudományos életünk különböző szakaszaira; ezzel egyben a tanulmányok folyamatosan képet is adnak tudományos életünk helyzetéről, a társadalmi-történeti tudományok hazai állapotáról, a tudományos életünket sorjában foglalkoztató legfontosabb kérdésekről. A tanulmányok visszatükrözik azt a folyamatot, amelynek során a magyar tudományos élet s elsősorban a társadalomtudomány felismerte Sztálin tanításainak, e tanításon belül különösképpen a nyelvtudománnyal kapcsolatban írt művének alapvető jelentőségét; Fogarasi Béla tanulmányain keresztül képet kapunk a nyelvtudományról szóló sztálini mű magyar tudományos visszhangjáról s az e téren elért eredményekről is. Végül a kötetbe felvett és nem közvetlenül a nyelvtudományi cikkekhez kapcsolódó, azok megjelenése előtt kelt tanulmányok teljessé teszik a képet a filozófiai frontot illetően s különösen leleplezik az idealista filozófiát és azt az úgynevezett tudományosságot, amelyet a fasizmus a multban produkált s aminőt a fasizálódó imperialista államok helyeznek ma kilátásba a tudomány számára.

A fentieknek megfelelően a kötetbe felvett tanulmányok három csoportra oszthatók. Az első csoportba tartozó és 1949—1950-ből kelt tanulmányok megírásánál a szerző az egész magyar tudományos élet felméréséből és a magyar tudományos életben akkor annyira esedékes fordulat szükségességének megállapításából indult ki. E felmérés eredményét összegezve, a »Társadalmi lét és társadalmi tudat az átmeneti korszakban« című tanulmányban Fogarasi kifejti, hogy szellemi életünkben »egyes tudatformák — irodalom, művészet, tudomány — fejlődése elmaradt nemcsak az átmeneti korszaknak óriási gazdasági és poli-

तिकai átalakulása mögött, hanem a *tömegek tudatában* végbemenő átalakulás mögött is». Ha annak, hogy a társadalmi tudat elmarad a társadalmi lét mögött, népi demokratikus viszonyok között még objektív okai is vannak, mert gazdasági életünkben a kapitalizmus maradványaival egyelőre még számolnunk kell, mégis meg kellett állapítani, hogy gazdasági és politikai eredményeinkhez képest az ideológiai fejlődés a tárgyalt időszakban egyes területeken különösképpen elmaradt. Ez határozta meg a magyar tudományos életnek a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezését követően esedékes feladatait. Az egyes társadalmi tudatformáknak s köztük a tudománynak ezt az elmaradottságát fel kellett számolni; ennek során fel kellett tudósainkkal ismertetni a tudomány alapvetően új funkcióját a népi demokrácia viszonyai közepette s a tények erejével el kellett ismertetni tudósainkkal, hogy tudományos életünk csakis a Szovjetunió tudományának beható tanulmányozásán alapulhat; e folyamatnak pedig együtt kellett járnia a burzsoa ideológia elleni következetes küzdelemmel. Ezekhez az új feladatokhoz népi demokráciánk megteremtette az anyagi és szervezeti előfeltételeket, biztosította a tudomány tervszerű művelésének teljes lehetőségét. A tudósok számára adódó feladat abban állt, hogy e szervezeti kereteket eszmei tartalommal töltsék meg. »Ennek feltétele az, — mondotta Fogarasi Béla »Tudományos életünk időszerű kérdései« című tanulmányában (1950. november) — hogy a tudományos kutatás nálunk is a dialektikus materializmus világnézetének biztos alapjára támaszkodjék,« — hogy megszűnjék az a tudományos indifferentizmus, amely tudományos életünket s talán elsősorban a természettudományunkat akkor olyannyira jellemezte. Fogarasi Béla e kezdeti feladat elvégzéséhez a tanulmánykötetbe felvett számos tanulmányával járult hozzá. »Sztálin, a filozófus« című tanulmányában Sztálinnak az »Anarchizmus vagy szocializmus?« és »A dialektikus és a történelmi materializmusról« című munkái alapján tömör összefoglalást adott a dialektikus materializmusról, annak jelentőségéről és Sztálin alkotó hozzájárulásáról a marxista-leninista elmélethez; további tanulmányában külön is méltatta az »Anarchizmus vagy szocializmus?« című sztálini művet s e méltatás kapcsán bemutatta a dialektikus módszernek, a materialista elméletnek, a proletár szocializmusnak alapvető tételeit. Különösen jelentős »A dialektikus materializmus szerepe a tudományos kutatásban és a Magyar Tudományos Akadémia feladatai« című, az Akadémia 125. évfordulóján tartott előadása, amelynek során a dialektikus materializmus és a természettudományos kutatás viszonyát tárgyalja a micsurini biológia, a pavlovi fiziológia alapján. Ebből az előadásból egyébként kitűnik az is, hogy tudományos életünk fejlődésében a dialektikus materializmus megismerése terén értünk már el bizonyos eredményeket is és mindinkább az a feladat került előtérbe, hogy a materialista elméletet és a dialektikus módszert — a vele való megismerkedés után — most már *alkalmazzuk* is a szaktudományok egyes területein. A társadalmi lét és társadalmi tudat kérdéseiről tartott, már említett előadás rendkívül jelentős lépés volt tudomá-

nyos életünkben, mert a mi viszonyaink között elsőízben és mindeddig egyedülállóan világította meg a marxizmus-leninizmus ezzel kapcsolatos tanítását, kimutatta a társadalmi lét és társadalmi tudat eltérő voltát burzsoa és szocialista viszonyok között s külön is elemezte a társadalmi lét és a társadalmi tudat összefüggéseit a népi demokráciában, tudatosítva az elmaradottság tényét s feltárva egyben azt a küzdelmet, amelyet a Kommunista Párt folytat a társadalmi tudat elmaradása ellen az ideológia minden területén.

A kötetbe felvett tanulmányok második csoportja — s joggal mondhatjuk: a kötet legjelentősebb része — azokat a tanulmányokat foglalja magában, amelyek Sztálin: »Marxizmus és nyelvtudomány« című alapvető jelentőségű munkájának a magyar tudományos életben való bemutatására és méltatására irányulnak, e munka feldolgozása során felmerült vitás kérdések exponálásával és megválaszolásával, a sztálini mű hazai feldolgozásával összefüggő kérdésekkel s általában a magyar tudományos életre gyakorolt hatásával foglalkoznak.

»Az alap és felépítmény kérdése Sztálin újabb munkáinak megvilágításában« (1951. február) című előadásában Fogarasi Béla akadémikus Sztálin nyelvtudományi cikkei alapján és az említett cikkeket követően a Szovjetunióban megindult vitákból adódó eredményeket leszűrve, összefoglalja azt a tanítást, amelyet Sztálin adott az alapról és a felépítményről, megállapítja, miben áll az alapvetően új sztálini meghatározás, hogyan emelte ki Sztálin a felépítmény fogalmában az addigi meghatározásokkal szemben az ideológiai elemek mellett az intézmények jelentőségét; elemezte a felépítmény szerepét s különösen aktív, kvalitatíve új szerepét a szocializmusban. Számunkra rendkívül tanulságos e tanulmányban a sztálini munka magyarországi visszhangjának elemzése és ezzel kapcsolatban a hazai vitás kérdések megvilágítása és a helytelen nézetek megcáfolása. Így Fogarasi kimutatta, hogy bár a felépítménynek a szocializmusban betöltött szerepe, az alapra gyakorolt befolyása »sokkal nagyobb, minőségileg is, mennyiségileg is magasabbfokú, mint a kapitalizmusban«, — ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy »elvileg, lényegileg megváltozott az alap és a fellépítmény viszonya a szocializmusban, hogy a marxizmus ismert törvénye csak a szocializmust megelőző korszakra érvényes«. Másrészt igen találóan cáfolta meg Fogarasi Béla azokat a nézeteket, amelyek a felépítmény egyes részeit illetően azok viszonylagos állandóságát, a felépítményen kívül maradását igyekeztek bebizonyítani. Ismeretes, hogy egyes tudósaink »állandó«, »folytonos«, bármely alap felépítményének megfelelő elemeket igyekeztek felfedezni a népköltészetben és népművészetben, a zenei formákban, vagy akár a jogban is. Az ilyen jelenségeknél a nyelv példájára való hivatkozás, mint Fogarasi Béla mondotta, hamis analógiát jelent s lényegében nem más, mint osztálykötött felépítményi jelenségeknek osztályfelettiekként való beállítására törekvés. A sztálini tanítás helyes értelmének megvilágítása során az előadás fényt derített arra is, hogy a Marr-féle irány helytelen, káros voltának leleplezése nem annyit jelentett, mintha Sztálin a régi pozitivistikus összehasonlító-

történeti nyelvtudományt akarta volna igazolni; a feladat a nyelvtudomány számára nem ennek az iránynak folytatása, hanem »a marxizmus meghonosítása a nyelvtudományban«. Az alapról és a felépítményről szóló új sztálini tanítás népi demokratikus vonatkozásainak kiemelése során Fogarasi különösen hangsúlyozza a sztálini tanításnak két elemét: az intézmények jelentőségének helyes felismerését és a forradalmi átmenetről szóló, a régi minőségből az új minőségbe való átmenetet illetően adott zseniális, Sztálin legújabb közgazdasági művében ismét felvetett és még közelebbről megvilágított útmutatást. »A történelmi materializmus alkotó továbbfejlesztése Sztálin nyelvtudományi munkáiban« című előadásában (1951. június) Fogarasi Béla, összefoglalva a sztálini mű elemzése során kialakult álláspontot, különösen a felépítményre vonatkozó tanítást fejt ki széles körben, kimutatva, hogy a felépítmény tevékeny szerepére vonatkozó sztálini tételek az imperializmus korszaka, a proletárdiktatúra és a szocializmus építése tapasztalatainak általánosításán alapulnak; e tapasztalatok különösen előtérbe állítják a felépítménynek s különösen a felépítményi intézményeknek hatalmas szerepét.

Sztálin nyelvtudományi cikkei nyomán elkerülhetetlenül felvetődött a kérdés, hogy milyen helyet foglal el a tudomány a társadalmi összefolyamat egészében, hogyan viszonylik az alaphoz, a felépítményhez, a termeléshez? Fogarasi Béla ezzel a kérdéssel két előadásában is foglalkozott s mindenekeült a természettudományt illetően fejtette ki a marxizmus-leninizmus művelőinek a sztálini mű nyomán kialakult álláspontját. E szerint a természettudományok ténybeli, lényeges tartalmuk tekintetében nem osztályjellegűek; eredményeiket mind a tőkés rend, mind a szocializmus felhasználhatja s így a természettudományok tudományos tartalma nem tartozik a felépítményhez. Van azonban a természettudományoknak olyan része, amely a felépítményhez tartozik: ez pedig azoknak a filozófiai következtetéseknek összessége, amelyet a természettudomány művelői a tudományos tartalomhoz fűznek. »Nem a természettudomány maga osztályjellegű és pártjellegű, hanem az a területe, amely a filozófiával szorosan összefügg« — állapították meg a SzK(b)P Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémia vitája során.

Más a helyzet a társadalomtudományokat illetően; ezek felépítményi jellegéhez nem férhet kétség. »A társadalmi tudományok: felépítmény az alapon« — állapítja meg Fogarasi Béla. E vonatkozásban — fejt ki Fogarasi — nincs különbség a burzsoa társadalmi tudományok és a marxizmus-leninizmus között; egyik sem lehet közömbös a maga alapja iránt, mindegyik szolgálja a saját alapját. Más kérdés, mondja Fogarasi Béla, hogy a burzsoa társadalomtudomány a valóságot hamisan tükrözi vissza, míg a marxizmus-leninizmus az egyetlen igazságot kifejező társadalomtudomány, mert a proletáriátus az egyetlen osztály, »amelynek történelmi helyzete és történelmi hivatása a valóság objektív megismerését lehetségessé és szükségszerűvé teszi«. Fogarasi Béla álláspontja szerint a szovjet tudósok által adott az a megfogalmazás, hogy a

társadalomtudományok a szocializmusban a felépítmény funkcióit töltik be, nem annyit jelent, mintha a szovjet tudósok e kifejezésmóddal a szocializmus társadalomtudományának felépítmény-jellegét tagadnák, vagy azt állítanák, hogy a felépítményi funkciót betöltő társadalomtudományok nem azonosak a felépítménnyel; a kétfajta meghatározás között Fogarasi nem lát lényeges különbséget. Ha alapvető különbség van is a burzsoá társadalomtudomány és a marxista tudomány között azok igaz vagy hamis voltát illetően, »felépítménnyé az egyiket vagy a másikat nem az teszi, hogy igaz-e vagy nem, hanem az, hogy a megfelelő alap tudati tükrözése, továbbá az, hogy az alapot szolgálja, védelmezi, erősíti, illetve az ellenséges alapot felszámolni és megszüntetni segít«. Kérdés viszont, hogy Fogarasi Bélának álláspontja, amely a burzsoa és a szocialista felépítmény közös elemeit hangsúlyozza, nem állítja-e bizonyos fokig háttérbe azt a nagyon is lényeges *különbséget*, amely a burzsoa és a szocialista társadalomtudomány között fennáll s amely mindenekfelett abban mutatkozik meg, hogy egyedül az utóbbi képes objektív törvényszerűségeket feltárni a társadalmi fejlődést illetően? Ezt a problémát nyilván nem lehet lezártnak tekinteni s éppen Sztálinnak a tudomány törvényeiről adott legújabb tanítása tükrében tovább kell vizsgálni.

A társadalmi-történeti tudományok közös sajátosságának, felépítmény-jellegének kifejtése mellett Fogarasi Béla »A társadalmi-történeti tudományok helyzete és feladatai Sztálin elvtárs új munkáinak megvilágításában« című előadásában (1951. december) egyben tárgyuk szerint el is határolja egymástól az egyes társadalmi tudományokat, a szerint, hogy tárgyuk az alap-e, vagy pedig a felépítmény jelenségei, s ez utóbbin belül a nézetek-e vagy pedig az intézmények. Ez a felosztás természetesen csak vázlatos s ezért bizonyos fokig merev is. Így például Fogarasi Bélának az a megállapítása, hogy »a jog- és államtudományok tárgyát kimondottan a felépítmény, nevezetesen annak intézményszerű, intézmény-jellegű elemei alkotják«, nem pontos. Éppen a szocialista jogtudomány, amelynek kétségtelenül *főfeladata* a jogi és politikai *intézmények* vizsgálata, egyre nagyobb alapossággal fordul a jogi tudatformák, a szocialista jogtudat felé, amelynek természetesen igen nagy szerepe van a szocialista jog keletkezésében és érvényesülésében s amelynek kialakításában a szocialista jogtudomány éppúgy komoly szerepet játszik, mint a burzsoa jogi nézeteknek széles körben való leküzdésében. E kérdéssel egyébként a mi jogtudományunk éppen most kezd behatóbban foglalkozni.

»Sztálin elvtárs „A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései” című munkájának hatása a magyar tudomány fejlődésére« címmel írt tanulmányában (1952. június) Fogarasi Béla ismerteti azokat az eredményeket, amelyeket a magyar tudomány a sztálini mű alapján és segítségével elért. Ez a folyamat természetesen még távolról sincsen lezárva, tudományos életünk még távolról sem dolgozta fel Sztálin művét annak egész szélességében. E munka további tudományos munkásságunknak változatlanul egyik legfontosabb útmutatója. »Sztálin elv-

társ nyelvtudományi művei — írja Fogarasi Béla — hatalmas eszmei fegyvert adnak a tudomány kezébe. A magyar tudomány ennek segítségével fejlődésének új, magasabb szakaszát fogja elérni.« Az előttünk álló feladatok megoldása során — amint ezt Fogarasi egyik korábbi tanulmányában is hangsúlyozza — alapvető jelentősége van a felépítményről szóló tanítás alapos megértésének. Ennek során különösen azt kell egész mélységében megértenünk és tudatosítanunk, hogy a felépítmény s így a társadalmi tudomány sem lehet közömbös a maga alapja iránt, hanem cselekvő erővé kell válnia és tevékenyen hozzá kell járulnia alapja kialakulásához és megerősödéséhez. Társadalomtudományunk több ágában ma még meg kell küzdenünk azzal a jelenséggel, hogy az alap iránti közömbösség »a tudomány terén mint elméleti semlegesség nyilvánul meg«. Fogarasi Béla e tekintetben több példán keresztül kimutatja, hogy az egyedül anyaggyűjtésre szorító tudományos munka a társadalmi összefüggések megkerülésének mai formája. Az ilyen jelenségeknél, az elvi, elméleti kérdések tárgyalásától való tartózkodásnál »nyilvánvalólag az objektivisztikus álláspont behatásával van dolgunk«. Ezzel az áltudományos, káros állásponttal, annak közvetlen és közvetett megnyilvánulásával szemben fel kell vennünk a harcot.

A felépítmény vizsgálata során Fogarasi Béla megállapítja, hogy »az új felépítmény magában egyesíti a régi rendben már fellépett haladó eszméket...«. Ez egymagában is szükségessé teszi, hogy feltárjuk tudományunk történetében e haladó eszméket, elemeket és mai tudományunk részeivé tegyük azokat, sőt messzebbmenően tudományos életünkben napirendre tűzzük a tudománytörténet alapvető kérdéseit. Fogarasi akadémikus a *tudománytörténettel* kapcsolatos feladatokról írt tanulmányában kifejti, hogy a tudományos fejlődés számára elengedhetetlenül fel kell tárni a tudomány története alapján a tudományos fejlődés törvényszerűségeit; a tudománytörténet így szerves részévé válik magának a tudományos kutatásnak. A tudomány történetére irányuló munkák szempontjából is rendkívüli jelentősége van Sztálin nyelvtudományi munkáinak, amelyek megadják ehhez a kutatáshoz az elméleti alapot s felhívják a figyelmet a felépítmény történetének jelentőségére. Az e téren adódó átfogó feladattól: a hazai tudomány történetének megírásától még távolabb vagyunk, de egyes tudományágak történetének megírása, különösen pedig egyes kiváló magyar tudósok működésének feltárása máris esedékes feladat. Ebben az utóbbi körben, a haladó magyar gondolat történetéhez szolgáltat adalékot Fogarasi Bélának a kötetbe felvett és Apácai Cseri János logikájáról szóló tanulmánya.

A kötetbe felvett tanulmányok harmadik csoportja a mai burzsoa tudományt leplezi le. »A materializmus és idealizmus harca a jelenkori gondolkodásban« című tanulmány kimutatja, hogy a jelenkori idealizmus lényege nem más, mint a machizmus, amelyre Lenin már 1908-ban hatalmas csapást mért. Az idealizmus mai megjelenési formáját elemezve, Fogarasi Béla megállapítja, hogy »az idealizmus filozófiai gyűjtőpontjává vált az összes reakciós szellemi

áramlatoknak»; a jelenkori burzsoa filozófiát az idealizmus összeszövődése jellemzi az irracionálizmussal és az antidialektikus metafizikai módszerrel; ez »rendkívüli mértékben hozzájárul az idealizmus reakciós jellegének kiélezéséhez«. A mai fizika fejlődésével kapcsolatban kialakult felfogás jellegét s a fizikai kutatásokhoz burzsoa-résről fűzött idealisztikus magyarázatokat leleplezve, Fogarasi kimutatja, hogy »a fizikának a kapitalizmus általános válságával összefonódott válságával kapcsolatban az ellentétek az idealizmus és materializmus között egyre inkább kiéleződnek«. Az idealizmus, amely objektíve és szubjektíve az imperialista monopoltőke filozófiájává vált, egyre inkább a nyílt fideizmusba, obszkurantizmusba, teológizálásba és teozófiába megy át. Hogy az imperializmus fejlődése milyen, még messzebbmenő veszélyeket rejt magában a tudomány számára, arra Fogarasi Bélának »A fasizmus a tudomány ádáz ellensége« című tanulmánya mutat rá. Ez a tanulmány leleplezi a fajelméletet, a geopolitikát, az élettér-elméletet és a hitleri fasizmus által produkált többi, hasonló jellegű »tudományos elméleteket«, egyben rávilágít arra a politikára, amelyet a fasizmus folytatott a tudomány és a tudósok ellen, megfosztva utóbbiakat katedrájuktól s helyükbe legjobb esetben dilettánsokat, gyakran azonban közönséges bűnözőket ültetve. Ezt a perspektívát nyitja az imperializmus a tudomány előtt; ezt a jövőt kell megakadályoznia annak a küzdelemnek, amely a tudomány legjobb képviselőinek részvételével az imperialista országokban a fasizálódás folyamata ellen és a fasizmus veszélyének elhárítására folyik.

Amint az ismertetésből is látható, Fogarasi Béla tanulmánykötete filozófiai és tudományos életünk úgyszólván minden lényeges kérdését felöleli. A tanulmányokból különösen kiviláglik, hogy míg a szocialista államokban a tudományos életet az jellemzi, hogy új és új, nagyszerű feladatok megoldásán dolgozik, addig az imperialista országokban a tudománynak léte forog veszélyben. Míg nálunk a sztálini munkák új és új lehetőségeket tárnak fel a tudományos kutatás előtt s új feladatokat jelölnek meg, amelyek megoldásával a tudomány hozzájárul a társadalom fejlődéséhez, a szocializmus, a kommunizmus építéséhez, addig a burzsoa tudomány megoldhatatlan válságba jutott s egyre reakciósabbá, a monopoltőke eszközévé válik.

Fogarasi Béla tanulmánykötete képet ad tudományos életünk fejlődésének arról az igen jelentős szakaszáról, amelyet alapvetően a sztálini nyelvtudományi munkák megtermékenyítő hatása jellemzett. Az alapról és a felépítményről szóló tanításból adódó feladatok megoldásának folytatása mellett, ezekhez kapcsolódva, tudományos életünk most következő szakaszának központi tartalmát társadalomtudományi vonatkozásban is nyilvánvalóan azoknak az alapvető tanulságoknak feldolgozása és hasznosítása fogja meghatározni, amelyek Sztálinnak »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című alapvető jelentőségű munkájából vonhatók le.

N. G. CSERNISEVSKIJ
VÁLOGATOTT FILOZÓFIAI MŰVEI

HELLER ÁGNES

•

N. G. Csernisevskij »Válogatott filozófiai művei«-nek első kötete a nagy orosz forradalmi demokrata legkiválóbb elméleti esztétikai írásait tartalmazza. A kötet középpontja a fiatal Csernisevskij 1853—54-ben írott magiszteri disszertációja: »A művészet esztétikai viszonya a valósághoz«. A többi írások mind ehhez a főműhöz kapcsolódnak: mind főművéről írott önbírálata, mind a komikusról és fenségesről írott tanulmánya — s tartalmilag Aristoteles Poetikájáról írott bírálata is.

Mindezeknek a műveknek gerincét az a polémia képezi, melyet a materialista Csernisevskij a legmagasabb típusú objektív idealista esztétika — a hegeli és ennek ellaposított vischeri változata ellen folytat. A polemiával párhuzamosan pedig kifejti — a feuerbach-i materializmus továbbfejlesztésével, gazdagításával, az »antropológiai elv« esztétikára történő alkalmazásával — a Marx előtti materializmus esztétikai kategóriáit. Csernisevskij e kategóriák kidolgozásában eléri azt a legmagasabb fokot, amit a materialista elmélet a történelmi materializmus ismerete nélkül elérhet. Ezért számtalan megoldása a dialektikus és történelmi materializmus fényében is megállja a helyét, más megoldásai pedig mindenestre segítenek az esztétika kérdéseinek marxista feldolgozásában.

Csernisevskij polémiajának középpontjában azok a kérdések állnak, melyek a filozófia egész történetében az idealizmus és materializmus közötti — esztétikai — harc tengelyét képezték. Ezek: mi magasabbrendű, a valóság vagy művészet, a természeti szép vagy a művészeti szép? Mi elsősleges: tartalom vagy forma? Mi a művészet célja? Csak a szépség-e a művészet tárgya? — s végül: szükségszerűek-e a tragédiák?

Arra a kérdésre, hogy mi magasabbrendű: a valóság vagy a művészet, a természeti — azaz a valóságban található — vagy pedig a művészeti szép, Csernisevskij azt a választ adja, hogy a magasabbrendű mindig a valóság, a valóság szépsége. Magasabbrendű kettős értelemben: egyrészt elsősleges a művészet-hez, az ember termékéhez képest, másrészt szépségét, teljességét, gazdagságát a művészet nem hogy elérni, hanem megközelíteni sem képes. Csernisevskij, amint ezt Lukács György akadémikus bevezetőjében kifejti, helyesen bírálja

Hegelnél és Vischernél azt, hogy mindkét szépség-meghatározásuk (a szép »az eszme megvalósulása egy különös tárgyban« vagy az »eszme és kép egysége«) csak a művészeti szépséget tartja szem előtt s így a természet és társadalom szépségét is csak a művészet szemüvegén keresztül nézi (innen erednek teleologikus vonásai a természeti szép vizsgálatánál). Csernisevskij a hegeli-vischeri elmélettel szembehelyezi saját meghatározását amely szerint: »szép az élet, azaz az emberre és az emberi életre emlékeztető élet«, melyben tehát a valóság szépségét állítja az első helyre s a művészetnek csak annyiban tulajdonít szépséget, ahogy és amennyiben a valóságos élet szépségét több-kevesebb sikerrel reprodukálja. Ezzel Csernisevskij következetes materialista módján az objektív valóságnak a szépet illetően is kijelöli az elsőlegesség helyét. (Csernisevskij korlátja, hogy az elsőlegességet egyúttal magasabbrendűségnek is tartja, materializmusának antropológiai jellegéből ered. A dialektikus és történelmi materializmus nem ismer hierarchiát a szép különböző megnyilvánulási formái között.)

A művészet és természet viszonyának alapvető kérdésében az igazán nagy művészek mindig Csernisevskijnek adtak igazat. Példa erre a mi legnagyobb költőnk: Petőfi Sándor, aki »Tisza« c. versében érinti ezt a problémát. Petőfi először a magyar költészetben páratlanul gazdag költői kifejezésekkel, nagyszerű képekkel érzékelteti a Tisza szépségét. S e csodálatos természeti leírás végső akkordjaként így kiált fel: »Oh természet, oh dicső természet, Mely nyelv merne versenyezni véled« — mintegy tudatossá téve, hogy legérzékletesebb költői képei, a nyelv művészi eszköze képtelen a természet utolérhetetlen gazdagságának teljes, részleteiben is teljes reprodukálására. — Ezzel szemben éppen a polgári dekadencia képviselői azok, akik ad absurdum »fejlesztve« a szépség idealista definícióját, alkalmazzák, ezt »művészetükben« s ennek »segítségével« természetesen rossz, deformált műveket gyártanak, mint pl. a dekadens idealista esztétika népszerűsítője, Oscar Wilde, aki nézetét hirhedté vált paradoxonjában úgy fogalmazza meg, hogy »Turner teremtette meg a londoni ködöt«, azaz a művészet a valóságot. Wilde esetéből látható az is, hogy az idealista esztétika Csernisevskij által bírált formái, nézetei ma is léteznek és hatnak s így Csernisevskij esztétikai polémiái közvetlenül használható aktuális fegyvert is adnak kezünkbe.

Csernisevskij élesen harcol az ellen a hegeli tétel ellen is, mely szerint csak a szépség a művészet tárgya. Ez a nézet szükségszerűen folyt Hegelnek abból az állításából, hogy a művészet nem ábrázolhatja a valóságot úgy, amint van, hanem a fantáziának meg kell szépíteni ezt a valóságot, meg kell teremtenie ezáltal a művészet szférájában azt a szépséget, ami a valóságban nincs meg. Abban, hogy ez ellen az álláspont ellen megnyissa a tüzet, Csernisevskijt a materialista gondolkodó általános felháborodásán belül konkrét irodalompolitikai indítékok is vezették. Hegel korában ugyanis, mint Lukács György akadémikus bevezetőjében kimutatja, a »művészi korszakban« a hegeli, bár hely-

telen — elmélet alapján még jöhettek létre valóban művészi alkotások. A kapitalizmus előretörése és a feudalizmus rothadása az 50-es évek Oroszországában azonban olyan viszonyokat teremtett, melyekben a visszataszító, a »csuf« tartalmi elemek túlnyomóak voltak. Ilyen viszonyok között Hegelnek az a követelménye, hogy a művészek csak a szépet ábrázolják, azaz, ha a valóság nem szép, akkor fantáziájukkal vigyék bele a szépséget: elméletileg éppen azt a *romantikus irodalmat* támogatta, mely ellen Hegel életében még harcolt. Mikor tehát Csernisevskij a hegeli esztétikát támadja, akkor azt az ideológiát támadja, mely a valóságtól elrugaszkodó, a valóságot meghamisító fantázia alkotta *romanticizmus* »műveit« támasztja alá. S támadja — mint ahogy ezt Lukács György bevezetésében részletesen fejtegeti — annak a művészeti irányzatnak nevében, mely arra vállalkozott, hogy kora társadalmát teljes ellentmondásosságában, a valósághoz hűen ábrázolja: a kritikai realizmus nevében.

A hegeli esztétikának ez a romantikus irodalmat támogató tendenciája Csernisevskij szemében azért volt igen veszélyes, mert világosan látta, hogy az orosz értelmiség egy részének érzésvilágában ennek a romanticizmusnak erős táptalaja van. Ugyanakkor látta azt is, hogy van ilyen táptalaja a hamis romanticizmusnak abban a társadalmi rétegben is, melyben az orosz jövő letéteményesét látta: a parasztságban. Ez az osztály — fejti ki Csernisevskij —, mivel a társadalom minimális életszükségleteit sem elégíti ki, hajlamos ebből a világból a fantasztikus álmok birodalmába menekülni. Erre a táptalajra támaszkodva, a valóságot meghamisító irodalom a parasztság és értelmiség figyelmét egyaránt eltereli a gyakorlati tennivalóktól s azzal, hogy fantasztikus ál-szükségletek kielégítését csillogtatja meg szemük előtt, elrejti előlük a tényleges problémát: közvetlen életszükségleteik elérhető kielégítéséért folyó harcot. A romantikus művek narancsligeteket és pálmaerdőket varázsolnak az emberek szeme elé: mivel azonban a pálmaerdők és narancsligetek az orosz »kis ember« számára elérhetetlenek, mindez csak álmodozásra készíti őket és eltereli figyelmüket arról, hogy ha a narancsligeteket nem is, de a gabona-földeket megszerezhetik maguknak: ez azonban nem az álmodozás, hanem a gyakorlati harc kérdése.

Itt világosodik meg, miért olyan fontos Csernisevskijnek kimutatnia, hogy az emberek mindig »csak« a szépet keresik, sohasem a tökéletest, hogy a fenséges nem a »végtelen«, hanem a nagyság képzetével függ össze stb. A felfujt idealista elméletek abszurditását kimutatni s a »normális« emberi álláspontot magas elméleti síkra emelni egyúttal hatalmas ember-nevelő, pedagógiai feladat is volt. (Csernisevskij azt is állította magáról, hogy nem professzor, hanem inkább néptribun vagy ügyvéd tevékenységét folytatja.) A légvárakat kergető narodnyik-embertípus helyett Csernisevskij szeme előtt már az új típusú forradalmár képe lebegett, aki a forradalmi lendületet a nap-napi problémák, kis kérdések reális felmérésével és gyakorlati megoldásával képes összekötni. A hegeli idealista esztétika pedig éppen olyan műveknek adott elméleti alátámasztást,

melyek akadályozták, késleltették ennek az új forradalmár embertípusnak kialakulását, melyek olyan nevetséges ál-forradalmárokat neveltek, akiket jól ismerünk Osztrovszkij és Csehov drámáiból, olyan figurákat, akik mindig két évszázad után bekövetkező csodálatos jövő távlatairól álmodoznak, de sohasem vetik fel a kérdést, hogy a jelen helyzet megoldásában mit is tegyenek. Csernisevskij látta, hogy az igazi forradalmár-típusnak kialakulását az életben, a valóságban az 50-es évek Oroszországában éppen a kritikai realista művek segítik elő, hogy majd megjelenve az életben — azután megjelenjenek az irodalomban is.

Csernisevskij esztétikájának nagy érdeme, hogy a korában uralkodó idealista esztétikákkal szemben megmutatta: nincs antagonisztikus ellentét szép és hasznos, művészet és hasznosság között, sőt, hogy a művészet és hasznosság mindig, a szépség és hasznosság pedig gyakran egymáshoz kapcsolódik. Ebben Csernisevskij a legjobb materialista hagyományokhoz nyúl vissza: azokhoz a francia materialistákhoz, akik ellen az ismert kanti definíció: »szép az, ami érdek nélkül tetszik« — éle irányult. (Erre a kanti definícióra épít a burzsoa dekadencia *l'art pour l'art* elmélete, bár a kanti definíció korántsem azonos a művészet a művészetért elvével.) Csernisevskij azonban nem egyenes megújítója a francia materialisták elméletének, hanem sokkal magasabb fokon — és helyesebben — dolgozza ki azt. A francia materialisták hasznosság-fogalma tudniük le vetkőzte le teljesen szűk burzsoa-egoista jellegét, eredetét. A szűk egyéni érdek kielégítésének szempontja, ebben az értelemben vett hasznosság azonban valóban ellentmond a szépségnek és művészetnek. Ha egy burzsoa egy gyönyörű gabonaföldet pusztán abból a szempontból vizsgál, hogy érdemes-e, kifizetődő-e azt megvenni a tönkrement földesúrtól, hogy jövedelme fel fog-e érni tőkéjének kamatjával — akkor megszűnik számára az esztétikai élvezet, a gabonaföld nem szebb a szemében egy részvénytáblával. Kant joggal harcol az effajta érdeknek a művészettel való kapcsolata ellen, azonban megriadt filiszter módjára a fürdővízzel együtt a gyereket is kiönti. Csernisevskij azért tudja a hasznosság és művészet helyes viszonyát felismerni, mert a kérdést nem a magántulajdonos burzsoa szemszögéből, hanem az utópista szocializmus perspektívájának szemszögéből vizsgálja s így a hasznosság kérdése számára elsősorban a közvetlen társadalmi hasznosság kérdésévé válik. A művészet hasznossága Csernisevskij szerint társadalmi funkciójában, a valóság tényeinek »megmagyarázásában« és »megítélésében« rejlik. Ugyanakkor világosan látja azt is, hogy a társadalmi hasznosság a természeti szépséget sem rontja le, hanem emeli. Ha pl. az előbbi gyönyörű búzatáblát népi-forradalmárok nézik s eközben arra gondolnak, hogy mennyi boldoságot ad ez a sárguló búza a népnek, a parasztságnak — ez nem fogja megszüntetni szemükben a búzatábla szépségét, ellenkezőleg, növelni fogja azt. Csak ennek a hasznosság-fogalomnak kidolgozása alapján tudja Csernisevskij materialista módon konkrétizálni azt a már Hegelnél is megjelenő és általa

igen nagyra becsült gondolatot, hogy a természetben csak az a szép, ami az emberre, az emberi életre emlékeztet. Mert mi a természetnek az emberre, az emberi társadalomra való vonatkozása, ha nem a hasznosságnak széles, Csernisevskij által megragadott humanista fogalma, a »művészet a művészetért« az »önmagában való szép« elméleteinek mélységes antihumanizmusával szemben?

Csernisevskij esztétikájának hatalmas jelentősége abban áll, hogy a hegeli idealizmust legyőzve, sikerült lényegében helyesen megoldania a művészet és valóság egymáshoz való viszonyának kérdését. Azonban, hogy lényegében helyesen látta a valóság és művészet viszonyát, nem jelenti azt, hogy minden területen sikerült materialista esztétikát kidolgoznia. Az, hogy Csernisevskij nem jutott el — ahogy nem is juthatott el — a történelmi materializmusig, arra vezetett, hogy a művészet és valóság viszonyának számtalan kérdését csak elvontan, hiányosan ragadta meg. Már a szép fogalmának definíciója is elvont, elégtelen, mert nem tudjuk, hogy milyen élet, milyen emberre, milyen társadalomra vonatkoztatott élet szép. Szintén elégtelen — a történelmi materializmus magaslátáról nézve — Csernisevskij tanítása a művészet funkciójáról, céljáról. A művészet célja szerinte elsősorban az, hogy pótolja a valóságot, ha nincs módunkban a valósággal közvetlenül érintkezni, másodsorban pedig az, hogy azok számára, akik a valóság által felvetett problémákat magából a valóságból nem értik meg, ezeket a problémákat megmagyarázza, hogy segítse az embereket a valóság feletti helyes ítélkezésben. A művészet aktív szerepét az ember emberré válásában, felépítményi jellegét stb. nem tudja megragadni. Mi következett ebből a felfogásból? Az, hogy ha a Csernisevskij-féle gondolatot következetesen keresztülvinnénk, kiderülne, hogy az utópikusan elképzelt szocializmus világában a művészet teljesen feleslegessé válna, megszűnne létezni. Mert hiszen, ha az emberek nem lennének elzárva a természet bármilyen szépségének szemléletétől, ha nem kényszerülnének arra, hogy hosszabb időre megváljanak kedveseiktől, ha minden ember eljutna arra a fokra, hogy pusztán a valóság megfigyeléséből önálló ítéletet tudjon mondani erről a valóságról (s így képzelet el Csernisevskij a szocializmus világát), — akkor a művészet funkciója megszűnnék, vagy legalább is fokozatosan egyre szűkebb és szűkebb térre korlátozódnék. Csernisevskij kiváló gyakorlati-humanista érzékét bizonyítja azonban, hogy antropológiai materializmusa korlátjából eredő ezen következtetéseket sohasem vonta le.

Csernisevskij világnézetének igen jellemző sajátosságát tárja fel az a polémia, amit Hegel és Vischer ellen folytat a tragédia szükségszerűségének kérdéséről. Hegel a tragédia különböző típusain mutatja ki, hogy a tragédiában a hős bukása szükségszerű s ez természetesen nemcsak a tragédiára, mint irodalmi műfajra vonatkozik nála, hanem a valóság tragikus élettényeire is. Csernisevskij a tragédia hegeli felfogásával saját definícióját állítja szembe: »a tragikus a szörnyű az életben«. S hozzáfűzi ehhez a meghatározáshoz, hogy

miután a szörnyűség az életben pusztán véletlen jelenség: a tragédiák kiküszöbölhetők s a cél az, hogy az életből (s így az irodalomból is) kiküszöböljük őket.

A tragikum hegeli-vischeri felfogása ellen irányuló polemiájának történelmi aktualitását és jogosultságát nem nehéz felismerni. A hegeli-vischeri tragikum felfogás szerint az elbukó mindig bűnös, mert »tragikus vétet« követ el, mert »megsérti« az objektív törvényszerűséget. Hogyan ne harcolt volna ez ellen a felfogás ellen a forradalmár Csernisevskij, aki éppen arra nevelte az orosz nemzedéket, hogy saját kora »objektív pozitivitása« ellen lázadjon fel — nem a bukás, hanem a győzelem reményében. A hegeli-vischeri esztétika azt állítja, hogy a nagy emberek sorsa mindig tragikus. Hogyan ne harcolt volna ez ellen Csernisevskij, akinek szemei előtt a néppel összeforrott, töretlen forradalmár hősök alakja lebegett, olyanoké, akik éppen ezért »értelmesen« tudják berendezni és végigélni életüket. — A hegeli-vischeri tragikum-elmélet visszacsémpezte a tragédiába a »sors« fogalmát. Hogyan is ne harcolt volna a materialista Csernisevskij a szükségszerűség fogalmának e misztikus-idealista burka ellen, mely konzekvenciáiban az ember cselekvésének lebecsüléséhez vezetett. A hegeli-vischeri esztétika szerint a tragédiában összezsugoruló két erő mindegyikének megvan a maga egyforma viszonylagos jogosultsága. Hogyan ne harcolt volna ez ellen a felfogás ellen az a Csernisevskij, aki a társadalmi harcok egyik oldalán az abszolút jogosulatlan cári önkényuralmat, a másik oldalon az abszolút jogosultságú népi ellenállást látta felsorakozni.

A hegeli-vischeri tragikum-felfogás elvetése azonban még nem vonta maga után szükségszerűen minden tragikum-felfogás elvetését. Szükségszerű volt azonban ez a Marx előtti materializmus szempontjából. A materializmus a történelem folyamán mindig a haladó osztályok elméleti kifejezője volt, velejárója volt az optimizmus, az emberiség boldog jelenébe vagy jövőjébe vetett hit. A jelen »rossz« valóságát felváltó jövő ellentmondásainak fel nem ismerése vagy korlátozott felismerése (mint pl. a francia materialistáknál), vagy az általuk igenelt haladó jelen ellentmondásainak fel nem ismerése vagy csak korlátozott felismerése (mint pl. az ókorban Demokritosnál, az újkorban Spinozánál), a képtelenség arra, hogy a társadalom igaz mozgatórugóit felismerjék — okvetlenül utópizmusához vezetett. Ez az utópizmus a tragikum-elméletben úgy nyilvánult meg, hogy a tragédiákat pusztán a tudatlanságnak tulajdonítva — ezeket »felvilágosításnak«, értelmi megismeréssel kiküszöbölhetőeknek tartották. Már Demokritos is megfogalmazta ezt a nézetet: »Az emberek a sors fogalmát saját oktalanságuk ürügyéül alkották meg, mert... a legtöbbet az életben az élesen látó ész kormányoz«, Spinoza pedig az »amor dei intellectualis« alapján tartotta kiküszöbölhetőnek a tragédiákat okozó összes káros szenvedélyeket. (Hozzá kell tenni, hogy mindezek a materialista gondolkodók a tragikumot szintén szörnyűvel azonosították, miután a dialektika törvényeit fel nem ismerve az ember és társadalom közötti minden ellentmondást s így minden

szenvedést ki akartak küszöbölni.) Hogy a tudatlanság valóban döntő oka a tragédiáknak, ezt a marxizmus is állítja. Marx egy helyen ezt mondja: »A tudatlanság démon... joggal ábrázolták tehát a görögök tragikus végzetként a mykénei és thebai uralkodóházak szörnyű drámáiban«. De Marx a tudatlanságot (egy bizonyos törvényszerűsége, egy bizonyos korban, egy bizonyos osztály részéről) történelmileg szükségszerűnek fogta fel, míg a Marx előtti materialista-demokrata gondolkodók a tudatlanságot azonosították a puszta tévedéssel és ezért a tragédiát puszta véletlennek tartották — s ideálisan elképzelt embertípusok jellegzetes vonásává tették a tragikus konfliktusok elkerülésének képességét. (Hozzá kell tenni, hogy a filozófia idealista ága mindenkor a tragédia szükségszerűségét hirdette — szemben minden haladó utópizmustal — a »Versöhnung mit der Wirklichkeit« elve alapján. Ennek a fejlődésnek legmagasabb foka az ókorban Aristoteles, az újkorban Hegel volt).

Csernisevskij számára társadalmi helyzete és ehhez kapcsolódó utópista-szocialista meggyőződése még jobban kiélezte a tragédia tagadásának kérdését (tovább is fejleszti ezt az elméletet, összekapcsolva a polgári egoizmus-elmélet plebejus változatával) s jogosulttá tette, hogy az élettények birodalmán túl behatóan cáfolja a tragédiára, mint irodalmi műfajra vonatkozó idealista elméleteket is. Marx a tragédiának két típusáról beszél. Az egyik típusnál a tragédia hőse az uralkodóosztály tagja, mikor oldalán még világtörténelmi tévedés áll, a másik típusú tragédia hőse a korán jött forradalmár. Hogyan viszonyulhatott Csernisevskij a tragédiának ehhez a két típusához? A tragédia második típusát nem értette meg, mert mint Marx előtti tipikus felvilágosító-demokrata gondolkodó nem látta a bukásokon keresztül megvalósuló győzelem lehetőségét, nem látta a bukás erősítő, nevelő hatását a forradalmi mozgalomra, az utópista módon elképzelt szocializmushoz vezető utat lényegében egyenesnek látta, a bukást minden körülmények között puszta rossznak értékelte. (Ebből a korlátjából fakad, hogy Leninnel ellentétben pozitíven értékeli Feuerbach álláspontját a német 48-as forradalommal kapcsolatban. Pozitíven értékeli azt, hogy Feuerbach, aki »előre látta« a forradalom csúfos végét, inkább már kezdettől fogva távol tartotta magát tőle.) Ugyanakkor azonban helyesen látta, hogy a tragédia első típusa saját korában nem jöhet létre, mert az orosz uralkodóosztály egyetlen rétegének sincsen többé tragédiája, csak komédiája. Csernisevskij elgondolásának helyességét ezen a téren a nagy XIX. sz-i orosz drámaírók: Osztrovskij és Csehov munkássága igazolja. (Ugyanúgy, mint Beaumarchais vígjátékai a francia materialisták hasonló — bár alacsonyabb színvonalon kifejtett — elméletét.) Az orosz irodalompolitika aktuális harcaiban tehát Csernisevskij tragikum-ellenes elmélete — még ha ebben az elméletben elhibázott vonások is vannak — az irodalom, elsősorban a drámai irodalom helyes irányban való fejlődését, az orosz uralkodóosztály igazi arculatának leleplezését, a demokratikus forradalom ügyét segítette elő.

Az említett kérdéseken kívül e kötetben megjelent műveiben Csernisevskij még számos érdekes esztétikai problémát fejt ki, melyekre itt nincs hely kitérni (pl. a fenséges kérdése.) Íróink és kritikusaink ezeket a munkákat áttanulmányozva, számtalan termékeny szempontot és helyes megoldást, útmutatást nyerhetnek belőlük további munkásságuk számára.

A kötet elé bevezető tanulmányt Lukács György akadémikus írt. Csernisevskij esztétikai kategóriáinak mélyreható elemzésén, világnézetével, korával való kapcsolatának tisztázásán kívül (elemzéseik közül néhányat már az előbbiekben érintettünk) megmutatja ezeknek a kérdéseknek marxista-leninista megoldását is. Különösen fontosak azok a fejtegetések, melyekben Lukács György kimutatja, hogyan fejtik ki a marxizmus klasszikusai a szépségnek és a művészetnek általában azokat a formai-műfaji vonatkozásait, melyeket Csernisevskij — aki egészében megmaradt a tartalmi sajátságok vizsgálatánál — nem tudott kidolgozni. Kiváló a Csernisevskij tragikum-elmélete körül fellángolt harc elemzése. Lukács, Plehanov és Lunacsarszkij egymással szembenálló nézeteit bírálva megmutatja, hogy mindkét álláspont alapján antimarxista talajból fakadt: Plehanov álláspontja a mensevizmus, Lunacsarszkij álláspontja pedig a »konfliktus nélküli szocialista dráma« elméletét hirdető rappizmus talajából. Megmutatja, hogy az igazi tragikum-elméletet Plehanovval szemben éppen Lenin fogalmazta meg: Lenin ellentéte Plehanovval a tragikum felfogásában éppen úgy az 1905-ös forradalom bolsevik ill. mensevik értékelésének ellentétéből ered, mint ahogy Marx és Engels vitája Lassalle-lal ugyanerről a kérdésről a német 1848-as forradalom forradalmi-marxista és reformista értékelésének ellentétéből. Lukács kifejti, hogy a marxista-leninista tragikumelmélet nem a »szörnyű«-t, hanem a katarzist tartja a tragikus konfliktus jellemző sajátságának s így a tragikum-elmélet területén leplezi le a konfliktus nélküli szocialista dráma elméletének gyökeres helytelenségét.

A kötet szép és gondos fordítása Lukács Györgyné munkája.

HATÁROZAT BAKOS JÓZSEF „MÁTYUSFÖLDI GYERMEKJÁTÉKOK“ C. KÖNYVÉVEL KAPCSOLATBAN

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége felszólította a II. osztály vezetését, hogy vizsgálja meg Bakos József »Mátyusföldi gyermekjátékok« c. könyvével kapcsolatban felmerült kérdéseket, tárja fel az elkövetett hibákat és tegyen javaslatokat, melyek révén hasonló hibák a jövőben elkerülhetők legyenek. Az Osztályvezetőség ennek értelmében háromtagú fegyelmi bizottságot küldött ki. A bizottság a szerző, a szerkesztő és a lektorok véleményének meghallgatása és szóbanforgó mű beható tanulmányozása után az alábbi tényleket állapította meg, illetve az alábbi javaslatokat tette.

1. Annak ellenére, hogy a publikált anyag Csehszlovákia területéről származik (a szerző 1939-ben gyűjtötte a »bécsi döntés« alapján akkor Magyarországhoz tartozó Mátyusföldén), a kötet létrehozói elmulasztották a népi demokratikus Csehszlovákia tudományos fórumaival való feltétlenül kívánatos tudományos kooperáció létrehozását.

2. A gyűjtött anyag és a vonatkozó irodalom publikálásában olyan alacsony eszmei színvonal, olyan ideológiai igénytelenség nyilvánul meg, ami még pozitivismusnak sem fogadható el, méltatlan a magyar néprajztudomány haladó hagyományaihoz és súlyos tünete egész néprajzi frontunk jelen állásának.

A bizottság véleményét a következő indokok alapján alakította ki:

ad 1. 1. A »Mátyusfölde« kifejezés nem egyértelműen elfogadott földrajzi tájfogalom: a történeti földrajzban Csák Máté egykori »birodalmát« jelölik vele, melynek lakossága (mivel még Trencsén megyét is beleértik) szlovák többségű; ezzel szemben a csehszlovákiai magyarság a két világháború között megváltoztatta a szó illetén jelentését, amennyiben nem értette bele a terület nyugati részét, viszont belé kebelezte a keletről szomszédos Kis-Alföldet s így már egy magyar többségű terület jelölésére használta. Vagyis már maga a szóhasználat is *fokozott* gondosságra és körültekintésre kötelezte volna a kiadókat.

2. Fokozza a kérdés tisztázandó voltát az a körülmény, hogy a szóbanforgó terület etnikai összetétele a felszabadulás után megváltozott kitelepülés és átköltözködések folytán. Ez a tény egyenesen elengedhetlenné tette volna

a legszorosabb kooperációt, csehszlovákiai lektorok közreműködését, amint ezt történéseink hasonló kérdéseknél régóta meg is valósították.

ad 2. E kérdésben a szerző és a kiadók egyaránt a gyűjtés teljességére, a csúfoló versek komolytalanságára, valamint az általános publikációs szokásokra hivatkoztak. A bizottság véleménye szerint a gyűjtemény teljességén mit sem rontott volna az, ha a politikai szempontból legfélreérthetőbb »adatok« a néprajzi múzeum gyűjteményében őrizték volna meg, nem pedig egy 1000 példányban megjelenő akadémiai kiadványban. (Arról nem szólva, hogy szlovákellenes stb. versek nem csupán a csúfolók között vannak leközlve). E kérdés egyébként átvezet a publikáció eszmei színvonalának, módszertani hibáinak kérdéséhez.

ad 3. 1. E kérdésben *Ortutay Gyula akadémikust*, mint a kérdéses kötet szerkesztőjét, de mint a Néprajzi Állandó Bizottság elnökét is terheli az a felelősség, hogy az adatközlés elvi kérdéseinek tisztázatlansága ellenére is publikálnak és így publikálnak adatokat. E téren mind az Osztályvezetőség, mind az I. Osztály nyújthat támogatást, de a konkrét elvi tisztázást maguknak a néprajz szakembereinek kell elvégezniük. Hogy ezt mind a mai napig nem tették meg, az igen rossz fényt vet néprajzi tudományunk jelenlegi helyzetére. A szerkesztőnek, aki áttekinti néprajztudományunk egész területét, kellő gondosság esetén logikusan kellett volna arra az álláspontra jutnia, hogy az elvi kérdések tisztázásáig várni kell a kötet kiadásával annál is inkább, mert már összegyűjtött (tehát veszendőbe nem menő) anyagról volt szó.

2. A mindenáron való adatközlés, az összes »cédulák« nyomtatott közlésének összetévesztése a tudományos adatgyűjtés teljességével: mindez tagadhatatlan hibája a szóbanforgó kötetnek. A szerző pl. olyan gyermekverseket hoz tardoskeddi, vagy érsekújvári »leletként«, melyek minden vidéken kivétel nélkül élnek a gyermekek ajkán, vagyis legkevésbé sem jellemzik Tardoskedd vagy Érsekújvár folklórját.

3. Hasonló adatfetisizmus nyilvánul meg a kötet végén közölt bibliográfiában, ahol általában a felhasznált s az érdeklődő számára tanulságos irodalmat szokás közölni. A szerző — nyilván a lektorok jóváhagyásával — itt is válogatás nélkül minden céduláját közreadja s így kerül be — minden állásfoglalás nélkül — Huizinga »Homo ludens«-e, Mérei Ferenc két tanulmánya és egyéb pedológiai és freudista irodalom egy 1953-as akadémiai kiadvány bibliográfiájába mint »összevetésre, eredet- és összefüggések kutatására nemzetiségi és nemzetközi anyag« avagy mint »A gyermekjátékok pedagógiai, néprajzi és egyéb vonatkozásainak irodalma.«

4. Ez a rossz »pozitivizmus« az elméleti állásfoglalásnak, az elvi következtetések levonásának ez az elkerülése nem csupán a fejlettebb, igényesebb tudományokhoz képest jelent kezdetleges fejlettségi fokot, de magán a néprajzon belül is káros következményekkel kell járnia. Ilyen káros következmény pl. az a tény, hogy a szerző (ld. 144. l.) az óvoda által importált új játékokat

— ha a gyerekek azt magukénak érzik — ugyanúgy közli, mint többszázéves népballadák ősi töredékeit.

5. Irracionalista, freudista vagy pedológiai műveknek a bibliográfiába minden állásfoglalás nélkül való felvétele jele annak a kritikátlanságnak, hogy a szerző, a szerkesztő és a lektorok mitsem gondoltak pl. a népi táncsoportjaink felől megmutatkozó elméleti érdeklődés igényeivel: jele annak, hogy néprajzkutatóink külön szigeten élnek és a szakmai elzárkózás terméketlen útjára léptek. Az elvi következtetések levonása nélkül való adatközlés *nem* a magyar néprajz haladó hagyományainak az útja, nem Katona Lajos, Bartók Béla, Győrfy István vagy Kodály Zoltán útja, hiszen ezek mindegyike akart és tudott mit kezdeni azzal az anyaggal, melynek egyszerű összegyűjtése önmagában még féltudománynak sem nevezhető.

6. Haladó hagyományaikhoz való hűtlenség jele etnográfusainknál az a politikai süketség is, hogy a szóbanforgó kiadványnál egyiküknek sem jutott eszébe Bartók Béla kimagasló példája, aki Máramarosban gyűjtött román népdalait 1913-ban a *bukaresti* Tudományos Akadémiával adatta ki.

*

A fegyelmi bizottság jelentése alapján a II. osztály vezetősége a következő javaslatokat terjesztette az Elnökség elé:

1. A szóbanforgó könyv ne kerüljön terjesztésre.
2. Belőle 10 számozott példány — akadémiai kiadvány jellegétől megfosztva — érdekelt szakmai intézmények adatgyűjteményébe kerülhet.
3. Bár a népgazdaságnak okozott kár (kb. 60.000 forint) egészében meg nem téríthető, jövő kiadványok gondosabb lektorálásának előmozdítása céljából a szerkesztő és Vargyas Lajos lektor felvett tiszteletdíjukat, Manga János lektor (aki figyelmeztette a szerkesztőt a problémák egy részére) tiszteletdíja felét fizesse vissza, a szerző pedig fizesse vissza tiszteletdíja 33%-át.
4. A néprajz területén a szakma képviselői sürgősen tisztázzák kellő elméleti színvonalon az adatpublikáció elvi kérdéseit.

Az osztályvezetőségnek e javaslatait az Elnökség magáévá tette, egyben pedig elrendelte a jelentésnek a II. osztály Közleményeiben való közzétételét.

TARTALOMJEGYZÉK

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK:

<i>Fogarasi Béla</i> : Marx a tudományos kommunizmus megalapozója	1
<i>Szladits Károly</i> : Az új családjogi törvény bemutatása és méltatása	11
<i>Párducz Mihály</i> : Hallstatt-kori temető Szentes-Vekerzugon	21
<i>Györffy György</i> : A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása	69
<i>Sándor István</i> : Világos és Arad a magyar néphagyományban	105

BESZÁMOLÓK — ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGI VITÁK:

A tudománytörténeti munka legközelebbi feladatai	187
<i>K. K. Markov</i> : A geomorfológia alapvető kérdései c. munkájának megvitatása	193
<i>Vargyas Lajos</i> : A magyar vers ritmusa c. könyvének megvitatása	219

KÖNYVBÍRÁLAT — KÖNYVISMERTETÉS:

<i>Szabó Imre</i> : Fogarasi Béla, Filozófiai előadások és tanulmányok	259
<i>Heller Ágnes</i> : N. G. Csernisevskij Válogatott filozófiai művei	267
<i>Határozat Bakos József</i> : Mátyusföldi gyermekjátékok c. könyvével kapcsolatban	275

СОДЕРЖАНИЕ

НАУЧНЫЕ ДОКЛАДЫ

Б. Фогараш: Маркс, основоположник научного коммунизма.....	1
К. Сладич: Новый закон о семейном праве	11
М. Пардуц: Погребение гальштаттского периода в с. Сентеш—Векерзуг	21
Дь. Дьерффи: Земельный кадастер греческого монастыря с. Савасентдемете- р в XII в.	69
И. Шандор: Отражение событий в Вилагоше и Араде в венгерских народных преданиях.....	105

СООБЩЕНИЯ — ДИСКУССИИ ПОСТОЯННЫХ КОМИССИЙ

Ближайшие задачи работ по истории науки.....	187
Обсуждение труда К. К. Маркова «Основные вопросы геоморфологии»	193
Обсуждение книги Л. Вардяша «Ритмика венгерского стиха».....	219

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

И. Сабо: О книге Б. Фогараша «Философские доклады и статьи»	259
А. Хеллер: Избранные философские труды Н. Г. Чернышевского	267
Решение о книге И. Бакоша «Детские игры области Матюшфельд»	275

I N H A L T

WISSENSCHAFTLICHE BEITRÄGE

<i>Béla Fogarasi</i> : Karl Marx, Gründer des wissenschaftlichen Kommunismus	1
<i>Károly Szladits</i> : Präsentation und Würdigung des neuen Familiengesetzes	11
<i>Mihály Párducz</i> : Ein Friedhof aus der Hallstadt-Zeit in Szentes-Vekerzug	21
<i>György Györfly</i> : Ein Grundbesitzkataster des griechischen Monasteriums von Száva- szentdemeter aus dem XII. Jahrhundert. II.	69
<i>István Sándor</i> : Világos und Arad (1849) in der ungarischen Volksüberlieferung	105

BERICHTE — DISKUSSIONEN

Die nächsten Aufgaben der wissenschaftsgeschichtlichen Forschung	187
Diskussion über das Buch K. K. Markov's »Grundfragen der Geomorphologie«	193
Diskussion über das Buch L. Vargyas' »Der Rhythmus des ungarischen Verses«	219

REZENSIONEN

<i>Imre Szabó</i> : Béla Fogarasi, Philosophische Vorträge und Studien	259
<i>Ágnes Heller</i> : N. G. Tschernischewsky's ausgewählte philosophische Werke	267
Ein Beschluss über das Buch J. Bakos' »Kinderspiele des Mátyusföld-Gebietes«	275

SOMMAIRE

ARTICLES SCIENTIFIQUES :

<i>Béla Fogarasi</i> : Marx, fondateur du communisme scientifique	1
<i>Károly Szladits</i> : Présentation de la nouvelle loi du droit familial	11
<i>Mihály Párducz</i> : Un cimetière de l'Époque de Hallstatt à Szentes-Vekerzug	21
<i>György Györfly</i> : Inventaire des propriétés du monastère grec de Szávaszentdemeter, au XII ^e siècle, II.	69
<i>István Sándor</i> : Világos et Arad (1849) dans la tradition populaire	106

COMPTES-RENDUS :

Les tâches prochaines de l'histoire des sciences	187
Débat sur l'ouvrage de K. K. Markov : Les problèmes fondamentaux de la géomorphologie	193
Débat sur l'ouvrage de Lajos Vargyas : Le rythme du vers hongrois	219

CRITIQUES ET COMPTES-RENDUS DE LIVRES :

<i>Imre Szabó</i> : Béla Fogarasi, Études et conférences de philosophie	259
<i>Ágnes Heller</i> : N. G. Tchernichevsky, Oeuvres philosophiques choisies	267
Résolution concernant l'ouvrage de József Bakos : Les jeux d'enfants du territoire de Mátyusföld	275

A kiadásért felel: Mestyan János.

Műszaki felelős: Farkas Sándor

Kézirat beérkezett: 1953. IV. 15. Terjedelem: 24 (A/5) ív, 50 ábra

Akadémiai nyomda, Gerlőczy-utca 2. — 23160/53 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

Ara: 51,— Ft.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI
SZABÓ IMRE

III. KÖTET 3—4. SZÁM

AZ 1953. ÉVI AKADÉMIAI NAGYGYŰLÉS ANYAGA
A TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK
OSZTÁLYÁNAK ELŐADÁSAI

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1953

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

Szerkeszti

SZABÓ IMRE

Technikai szerkesztő

SZABOLCS OTTÓ

SZERKESZTŐSÉG : BUDAPEST, V., NÁDOR-U. 12.

KIADÓHIVATAL : BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY-U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. osztályának előadói ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven nyomtatásban még meg nem jelent értekezéseket közölnek a társadalmi-történeti tudományok (történelem, filozófia, klasszika-filológia, régészet, művészettörténet, néprajz, pedagógia, jog, közgazdaságtan, földrajz) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők :

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest, V., Akadémia-u. 2.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különlenyomat és nyomtatott 40 000 »n«-enként 400.— Ft tiszteletdíj illet meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40.— Ft, külföldi címre 60.— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 04-878-111-48), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin-út 21., Magyar Nemzeti Bank egyszámla száma 45-790-057-50-032) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Historica*
2. *Studia Historica*
3. *Acta Archaeologica*
4. *Acta Ethnographica*
5. *Acta Historiae Artium*

Acta Historica szerkesztősége : Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Studia Historica szerkesztősége : Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Acta Archaeologica szerkesztősége : Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

Acta Ethnographica szerkesztősége : Budapest, Egyetem, Néprajzi Intézet. VIII., Trefort-u. 8.

Acta Historiae Artium : Budapest, Egyetem, Művészettörténeti Intézet. V., Piarista-u. 1.

A TUDOMÁNY TÖRVÉNYEI SZTÁLIN „A SZOCIALIZMUS KÖZGAZDASÁGI PROBLÉMÁI A SZOVJETUNIÓBAN” CÍMŰ MŰVÉNEK MEGVILÁGÍTÁSÁBAN

FOGARASI BÉLA akadémikus*

Tisztelt Akadémia! Tisztelt, kedves vendégeink! Ne várjanak tőlem egy olyan jellegű előadást, amely összefoglaló ismertetést adna Sztálin elvtárs utolsó korszakalkotó, nagy tudományos művének teljes tartalmáról, azokról az eszmékről, amelyeket a mű tartalmaz. A mű tanulmányozása hazánkban ebben a vonatkozásban hónapok óta folyik. Folyik Akadémiánkban is, tanfolyamokon, előadásokon, megbeszéléseken. Ezért jogunk van feltételezni, hogy Akadémiánk tagjai és a jelenlevő közönség előtt Sztálin művének tartalma, alapvető gondolatai egyaránt ismeretesek. Feladatunk most abban áll, hogy továbbmenjünk, hogy Sztálin művének ne csak általános ismertetésével és méltatásával foglalkozunk, hanem igyekezzünk, a mű vezérlő gondolatait a tudomány kérdéseire alkalmazni.

Ebben a vonatkozásban számos feladat áll előttünk. Sztálin elvtárs művének megvilágításában tanulmányoznunk kell azt a kérdést, hogyan állunk a tudomány törvényeinek tanulmányozásával és kutatásával tudományunkban a múltban, a jelenben és milyen feladatok következnek ebből a jövőben.

1. A marxizmus-leninizmus a tudomány törvényeiről

A természeti törvény fogalmának kialakulása a modern természettudomány felfedezéseinek, a természet tudományos vizsgálatának egyenes következménye. Az ókori materialisták csak a szükségszerűség egy — igen általános — felfogásáig jutottak el, de nem ismerték a természeti törvény fogalmát. Magával a természeti törvény kifejezéssel, annak modern értelmében, először Keplernél találkozunk. Kepler egyik, 1605-ben írott levelében a következőket írja:

»Ez utóbbit (a bolygók második szabálytalanságát) legszívósabb erőfeszítéssel oly sokáig vizsgáltam, hogy végül a természeti törvényekhez igazodott, tehát ami azt illeti, dicsekedhetem azzal, hogy hipotézisek nélküli asztronómiát alkottam.«

* Fogarasi Béla akadémikus előadása a Magyar Tudományos Akadémia 1953. évi nagygyűlésének megnyitó ülésén, 1953 május 25-én. Az előadás I. és II. része részben megjelent a Társadalmi Szemle 1953 február havi számában. A III. rész kizárólag e helyen jelenik meg.

Descartes a természeti törvényeket mint az anyag mozgásának, változásainak törvényeit fogja fel és a következőképpen határozza meg:

»Ama szabályokat, amelyek szerint e változások végbemennek, törvényeknek nevezem el.«

Az újkor nagy természettudósai a természet törvényeit tehát objektív, materialisztikus értelemben fogták fel. Felfogásuk forradalmi jelentőségű volt, mert szétzúzta a középkori teológiai tanítást, mely szerint a világ keletkezése az isteni akarat műve volt és a világ törvényeit is az isteni akarat szabja meg. Ugyanakkor azonban a törvény tudományos felfogása a 17. és 18. században az uralkodó világnézetnek megfelelően mechanisztikus jellegű volt, a mechanikus mozgás törvényeinek felismerésére korlátozódott.

A törvények idealisztikus, szubjektivistikus, vagyis tudományellenes felfogása az újkori filozófiai idealizmus, nevezetesen a szubjektív idealizmus kialakulásának egyik következménye volt. Döntő szerepe volt a törvény szubjektív felfogásának elterjesztésében Kant filozófiájának. Nevezetesen Kant volt az, aki a törvényszerűségeknek tudatunktól való független, objektív jellegét kimondottan tagadta és azt a tételt állította fel, hogy »az értelem az, amely a törvényeket belehelyezi a természetbe«. Ezt a tételt szajkózzák különböző változatokban a reakciós idealizmus jelenkori képviselői is.

A dialektikus materializmus a törvények felfogásában is forradalmi jelentőségű fordulatot hozott. Szétzúzta az idealizmust s ugyanakkor meghaladja a mechanisztikus materialista felfogás korlátait.

A dialektikus materializmus a törvények felfogásában érvényesíti nemcsak a materialista elméletet, hanem a dialektikus módszer követelményeit is. Ennek megfelelően a dialektikus materializmus a törvény felfogását elmélyíti, kiszélesíti és általánosítja, összekapcsolja a fejlődés elméletével.

Marx és Engels műveikben különböző összefüggésekben, konkrét alkalmazásokban, aforisztikus utalásokban kifejtették a dialektikus materializmus felfogását a természeti törvények és a társadalmi törvények jellegéről. Rámutattak e törvények objektív jellegére. Kiemelték a természeti törvények és a társadalmi törvények közös alapvonásait és különleges sajátosságait. Álláspontjukat azonban nem fejtették ki rendszeres összefoglaló formában. Terminológiai vonatkozásban Marx és Engels műveiben nem találunk megkülönböztetést a tudományos törvény és az objektív törvényszerűség fogalmi között. Marx és Engels elsősorban az osztálytársadalmak, legelsősorban a kapitalizmus törvényeinek feltárását tűzték ki feladatul. A *tőke* első kiadásához írott előszóban a következő nevezetes megállapítást olvassuk: »Ha egy társadalom nyomára is jött mozgása természettörvényének, — és e művégső célja nem egyéb, mint a modern társadalom gazdasági mozgási törvényének feltárása — természeti fejlődési szakaszokon nem ugorhat keresztül, sem parancsszóval el nem tüntetheti őket. De megrovidíthati és enyhítheti a szülési fájdalmakat.« (A *tőke*. I. köt. Szikra, 1948. 12. old.)

A társadalmi törvények tárgyalásával kapcsolatban Marx számos olyan megállapítást tesz, melyeknek a törvény általános felfogása szempontjából nagy elvi, iránymutató jelentőségük van. Ilyen például Marx megjegyzése: »Természeti törvényeket általában nem lehet megszüntetni.« (Marx-Engels. Válogatott levelek. Szikra, 1950. 242. old.) *A tőke* további nevezetes megállapításokat tartalmaz a törvények immanens jellegéről, a törvények hatását korlátozó és ellensúlyozó, módosító tényezőkről. Nagyjelentőségűek Engels eszméi a természeti törvényekről, amelyeket »Anti-Dühring« és »A természet dialektikája« című művében fejtett ki, és amelyeknek vezérlő motívuma a természet törvényszerűségeinek, mint objektív törvényszerűségeknak jellemzése.

A dialektikus materializmusnak a törvényre vonatkozó felfogását harcos formában megvédte és lényegesen továbbfejlesztette Lenin »Materializmus és empiriokriticizmus« című művében. Lenin itt rendkívüli nyomatékkal hangsúlyozza az okság, a szükségszerűség, a törvényszerűség objektív jellegét és megsemmisítő bírálatot gyakorol a szubjektivista felfogás machista változata, de ezzel egyszersem mind mindennemű szubjektivista felfogás felett. Itt meg kell jegyezni, hogy Lenin, ugyanúgy mint Marx és Engels, a szükségszerűség és a törvényszerűség fogalmait, mint egynemű, egyértelmű, *szinonim* fogalmakat használja.

Lenin aláhúzza a törvényszerűség objektív felfogásának összefüggését a materializmussal. »A természet objektív törvényszerűségének és e törvényszerűség az ember fejében való körülbelül hű visszatükrözésének elismerése: materializmus.« (Materializmus és empiriokriticizmus. Szikra, 1948. 151. old.)

A törvényszerűség objektív jellegét a legteljesebb szabatosággal emeli ki a következő megállapítás: »A világ az anyag törvényszerű mozgása és megismerésünk, amely a természet legmagasabbfokú terméke, csak arra képes, hogy visszatükrözze ezt a törvényszerűséget.« (U. o. 166. old.)

Ez a megállapítás elvileg magában rejti a törvényszerűség és a tudományos törvény fogalmainak és egymáshoz való viszonyuknak azt a felfogását, amelyet teljes terminológiai pontossággal először Sztálin elvtárs fejtett ki »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című művében. A tudomány *törvényei* a jelenségek objektív *törvényszerűségeinek* gondolati visszatükrözései.

Felmerül az a kérdés is, vajon mindig szinonimáknak tekintendők-e a törvényszerűség és szükségszerűség fogalmi? A törvényszerűség és a szükségszerűség fogalmi ugyanazt az objektív összefüggést tükrözik vissza, de különböző vonatkozásban. A törvényszerűség fogalmát a tudományos törvényre vonatkoztatva használjuk, amely utóbbi a törvényszerűség visszatükrözése a megismerésben. A szükségszerűség fogalmát egyrészt a véletlennel való ellentétes vonatkozásban, másrészt a szabadsághoz való vonatkozásban kell használnunk. A terminológiának ilyen használata megfelel annak, amelyet a marxizmus klasszikusai gyakorlatilag a legtöbb esetben ténylegesen alkalmazni is szoktak. E megkülönböztetés következetes alkalmazása lehetővé teszi a marxizmus terminológiájának nagyobb fokú pontosságát.

Innen érthető, hogy Sztálin elvtárs művében, amelyben a fő kérdés az *objektív törvényszerűségek és a tudományos törvények* viszonya, állandóan ezt az utóbbi két fogalmat használja. Egy helyen Sztálin külön megjegyzi, hogy Engels a szükségszerűséget a törvényszerűséggel egyenlő értelemben használja (8. old.)

»Materializmus és empiriokriticizmus« című művében Lenin a törvény kérdését meghatározott vonatkozásban, nevezetesen a szubjektív idealizmus ellen folytatott harccal kapcsolatban tárgyalta. Ebben a vonatkozásban éppen a törvényszerűség objektív jellegét emelte ki. Az objektív jellegnek azonban szintén több vonatkozása van aszerint, hogy mivel állítjuk szembe. Lenin az anyagi világ és megismerésünk viszonyát vizsgálta. Ennek megfelelően az »objektív« értelme a megismerő tudattól, mint szubjektumtól való függetlenségben áll. Az »objektív« ellentéte itt a szubjektív, mint általában a tudatos folyamat. A gyakorlatra a cselekvésre, a prakszusra vonatkoztatva azonban az objektív fogalmának értelme ezen túlmegy. Sztálin művében a társadalmi törvényszerűségek objektív jellege alatt elsősorban azt érti, hogy e törvényszerűségek *akaratunktól függetlenül* fennállanak. Ez az »objektív« értelme, amennyiben az emberi cselekvés és a természet és társadalom objektív törvényszerűségeinek viszonyát vizsgáljuk. A törvényszerűségek objektív jellegének tagadása azonban mindkét esetben szubjektívizmust, szubjektív idealizmust jelent.

A »Filozófiai Füzetek«-ben Lenin a törvény fogalmának *dialektikus értelmezéséhez* ad irányító eszméket s ezzel új vonatkozásban fejleszti tovább Marx és Engels felfogását.

Lenin rámutat arra, hogy a törvény a *lényegnek*, a lényegesnek visszatükrözése. Ez a lenini megállapítás mélyen kifejezi Marx főművének szellemét. *A tőke* a felületi látszat mögött állandóan a lényeges összefüggéseket, a törvényszerűségeket tárja fel. A lényeg és a törvény Lenin szerint egynemű fogalmak. Ebben az összefüggésben értjük meg, hogy Sztálin elvtárs új művében a szocializmus és a modern kapitalizmus gazdasági alaptörvényének klasszikus kifejtése és a lényeg és a látszat viszonyának feltárása szintén szoros összefüggésben áll egymással. (Lásd Sztálin utalását az elvtársak tévedéseire vonatkozóan, akik csak a felszínen mozgó külső jelenségeket látják. (34. old.)

Lenin a »Filozófiai Füzetek«-ben továbbá nyomatékosan kiemeli, hogy a törvény *viszony*, vagyis objektíve fennálló viszonyok, összefüggések tükrözése. Nem kevésbé fontos végül leszögezni, hogy a törvény mindig *általánosítást* foglal magában, vagyis az általánosítás a természetben és a társadalomban bizonyos feltételek között előforduló és ismétlődő összefüggéseket tükröz vissza. Már Engels megállapította: »A természetben megjelenő általánosság formája — *törvény* ...« (A természet dialektikája. Szikra, 1952. 244. old.) A tudomány haladása abban áll, hogy kevésbé általános összefüggésekben megállapított törvényektől egyre egyetemesebb, általánosabb összefüggéseket feltáró törvények

felé halad. Gondoljunk a fizika törvényeire, például a mozgás törvényeire, azok fokozatos általánosítására Galileitől Kepleren át Newtonig és Newtonon túlmenően korunk fizikájára. A társadalomtudomány, nevezetesen a politikai gazdaságtan terén az általánosítás legmagasabb fokát fejezik ki azok a törvények, melyeket új művében Sztálin elvtárs tárt fel.

Mindezek a megállapítások elmélyítik a dialektikus materializmusnak a tudományos törvényekre és a törvényszerűségekre vonatkozó felfogását. Alkalmasak arra, hogy gátat emeljenek a törvények szubjektivistikus felfogásával szemben, ami lényegében a tudomány törvényeinek teljes tagadását jelenti. Ugyanakkor ezek a megállapítások rávilágítanak a törvény *fetiszizálásának* veszélyeire is. A fetiszizmus abban áll, hogy a viszonyokat dolgoknak fogjuk fel, dologi megjelenésformájukkal tévesztjük össze. (Az áru fetiszjellegének klasszikus jellemzését adja *A tőke* I. köt. 81—95. old.) A törvényt a fetiszizáló felfogás a jelenségeken kívülálló, azok felett álló idegen, titokzatos, érthetetlen hatalomnak tünteti fel, amellyel szemben tehetetlenek vagyunk. A törvény fogalmának fetiszizálása, amint erre Lenin rámutat, a törvény abszolutizálását jelenti, nem emeli ki azt a viszonylagos elemet, amely a törvény fogalmához hozzátartozik. A fetiszizáló felfogás ezért mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásban komoly veszélyekkel jár. Nem véletlen, hogy Sztálin elvtárs új művében nyomatékosan rámutat a fetiszizáló felfogás hibás és káros voltára: »Azt mondják, hogy a gazdasági törvények ösztönös jellegűek, hogy e törvények hatásai elháríthatatlanok, hogy a társadalom tehetetlen velük szemben. Ez nem igaz. Ez a törvények fetiszizálása, rabszolgai meghódolás a törvények előtt«. (9. old.)

A természeti törvények helyes értelmezésén alapszik a természethez való viszonyunk helyes felfogása. Nem úgy uralkodunk a természetben, mondja Engels, mintha a természetben kívül állanánk, mint ahogy a hódító uralkodik valamely nép felett. Az emberek a természethez tartoznak, annak egy részét alkotják és »egész rajta gyakorolt uralmunk abban áll, hogy minden más lénytől eltérően fel tudjuk ismerni törvényeit és tudjuk azokat helyesen alkalmazni«. (A természet dialektikája, Szikra, 1952. 190. old.)

Ugyanebben az értelemben fogják fel Marx és Engels a társadalmi törvényeket és törvényszerűségeket. A kapitalizmus törvényszerűségeit kimerítően elemezve, Marx egyszersmind megvilágította, hogyan használhatja fel a munkásosztály az általa felfedezett tudományos törvényeket a forradalmi osztályharc céljaira.

Lenin a marxizmus felfogását a társadalom törvényeiről alkalmazta az imperializmus törvényszerűségeinek vizsgálatában. Óriási jelentősége van a szocializmus egy országban való győzelmének lehetőségét megállapító törvény felfedezésének.: »A gazdasági és politikai fejlődés egyenlőtlensége — a kapitalizmus feltétlen törvénye. Ebből következik, hogy a szocializmus győzelme lehetséges eleinte egynéhány vagy akár egy, egymagában vett, kapitalista országban is.« (Lenin művei 21. köt. Szikra, 1951. 346. old.)

Ez a Lenin által először kifejtett és Sztálin által tovább kidolgozott törvény mintegy átmenetet képez a kapitalizmusra vonatkozó törvények között, amelyeket Marx megállapított és Lenin az imperializmusra vonatkozólag alkalmazott és a szocializmusra vonatkozó törvények, a szocializmus lényeges törvényszerűségeinek megállapításai között, melyeket művében Sztálin elvtárs tár fel.

A marxizmus-leninizmus sohasem áll meg, hanem élő, eleven a társadalmi fejlődés alapján továbbfejlődő elmélet. A szocializmus győzelme és a kommunizmus építése a Szovjetunióban, a szocializmus építése a népi demokratikus országokban, a nemzetközi politikai helyzet alakulása, a világgazdaság új jelenségei a tőkés országokban — mindez lehetővé és szükségessé tette a marxizmus-leninizmus elméletének, a társadalmi és gazdasági törvények felfogásának további kidolgozását, az elmélet továbbfejlesztését és konkretizálását mind a törvények marxista felfogásának összefoglalása, rendszerezése, exakt megfogalmazása, mind új törvényszerűségek feltárása által.

Ezt a feladatot oldotta meg Sztálin elvtárs »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című művében.

II. Sztálin a társadalmi törvények objektív jellegéről

A sztálini mű a tudomány törvényeinek jellegét új eszmékkel világítja meg, magában foglalja a tudomány és a társadalmi cselekvés viszonyának azt az új felfogását, amelyet a szocializmus építésével kapcsolatban lehetett csak kialakítani.

Mindenekelőtt ki kell emelni, milyen döntő jelentőséget tulajdonít Sztálin a törvények kutatásának, tanulmányozásának, elismerésének.

»... a tudomány nem élhet és nem fejlődhet az objektív törvényszerűségek elismerése, e törvények tanulmányozása nélkül«. (84. o.)

Ez a megállapítás irányadó jelentőségű a tudomány minden ágára, a természettudományokra, a társadalomtudományokra és az ugynevezett alkalmazott tudományokra, a műszaki tudományokra egyaránt. Nem igazi tudomány az, amely megelégszik pusztán ténymegállapításokkal, nem is szólva arról, hogy sok esetben a tények helyes megállapítása csak a törvények ismerete alapján lehetséges.

Sztálin műve nemcsak mélyreható módon elemzi a szocializmus, illetve a modern kapitalizmus törvényszerűségeit, hanem továbbfejleszti a tudomány törvényeinek általános felfogását, mert kitágítja a törvény fogalmának terjedelmét, gazdagítja a törvényeknek, mint a lényeges viszonyok visszatükrözésének felfogását, egészen új vonatkozásban fejti ki a tudományos törvények jellegét: megállapítja a törvények hatókörét, a törvények fennállásának, érvényben maradásának, hatásuk megszűnésének feltételeit. Sztálin műve alapján világosabban látjuk a természeti és társadalmi törvények egymáshoz való viszonyát, az általános és a különös viszonyát a törvényekhez való vonatkozásában.

Sztálin műve rendkívüli mélységgel tárja fel a törvények összefüggésének teljes bonyolultságát, egymáshoz való viszonyuknak, kölcsönhatásuknak dialektikus jellegét. Ezzel egyszersmind gátat emel a törvények leegyszerűsített, vulgarizáló felfogásával szemben.

A marxista filozófia rendkívül időszerű feladata, hogy Sztálin művének elmélyített tanulmányozása és felhasználása segítségével kidolgozza a törvények egymáshoz való viszonyának, a különböző törvények összefüggéseinek részletes elméletét. Itt csak néhány megjegyzésre szorítkozunk. A természet és a társadalom egyes törvényei az általánosítás különböző fokait teszik lehetővé. Az általános formája a természetben a törvény, de a tárgyak különbözőségei szerint a törvények általánosságának foka is különbözik egymástól.

A legáltalánosabb törvények a dialektika törvényei. A dialektika Engels szerint a legáltalánosabb összefüggések tudománya. A dialektika törvényeit a természet törvényeiből és a társadalom törvényeiből absztraháljuk, »e törvények (a dialektika törvényei) ugyanis nem egyebek, mint a történeti fejlődés e két területének, valamint magának a gondolkodásnak legáltalánosabb törvényei.« (A természet dialektikája. Szikra, 1952. 72. old.)

Lenin ugyanebben az értelemben az ellentétek azonosságát a megismerés és az objektív világ törvényének nevezi, miközben az és szót aláhúzza. (»A dialektika kérdéséhez.«) A »*Filozófiai Füzetek*«-ben a dialektika törvényeit ugyanígy a világ és a gondolkodás általános mozgástörvényeinek nevezi. A természet törvényein belül ismét megkülönböztetünk igen általános, sőt egyetemes törvényeket és számos különleges törvényt. Engels az energia megmaradásának és átalakulásának törvényét az egyetemes törvények jellemző példájának tartja. Ez a törvény Engels szerint tovább nem általánosítható: »abszolút természeti törvény«. (U. o. 235. old.) A fizika feladata megállapítani, hogy az azóta eltelt eredmények alapján ma milyen további, az Engels korabeli természettudományt meghaladó általánosítások lehetségesek. A természettudomány legújabb fejlődése kétségtelenül új anyagot szolgáltat a természeti törvények további egyesítéséhez. (Lásd ehhez »A jelenkori fizika filozófiai kérdései« című szovjet tanulmánykötetben (1952) Ovsinnikov figyelemreméltó cikkét: »A tömeg és az energia fogalma a jelenkori fizikában.«)

Az egyes tudományoknak megvannak a maguk *saját* törvényei: a fizika, a kémia, a biológia stb. törvényei. Minden egyes tudományon belül vannak többé-kevésbé általános és különleges speciális törvények. Kant igyekezett az általános törvények és a különleges törvények viszonyát tisztázni, de teljes zsákutcába jutott, mert az általános törvényeket helytelenül a priori (vagyis a tapasztalattól függetlenül fennálló) és az egyes, különös törvényeket tapasztalati, empirikus jellegűeknek fogva fel, hamis dualizmust állított fel az általános és a különös törvények között.

Az általános és a különös, egyes törvények viszonyának marxista felfogását zseniálisan alkalmazza és fejleszti tovább Sztálin elvtárs.

Sztálin elvtárs új műve a dialektikus materializmus alapján megállapítja a társadalom és a természet törvényeinek *leglényegesebb* közös vonását: *objektív, az emberi akarattól független jellegüket*. Ezzel biztosítja a társadalom törvényeinek felfogásában a materialista monizmus világfelfogásának, a természet és a társadalom egységét valló világnézetnek érvényesítését. Ugyanakkor Sztálin elvtárs feltárja a természet és a társadalom törvényeinek, nevezetesen a gazdasági törvényeknek különbözőségét. Rámutat a politikai gazdaságtan törvényeinek ama sajátosságára, hogy »a természettudomány törvényeitől eltérően, nem hosszúéletűek, hogy ezek a törvények — legalább is többségükben — meghatározott történelmi időszak folyamán hatnak, azután pedig új törvényeknek adják át helyüket.« (8. old.) Sztálin elvtárs művében feltárja a gazdasági törvényeknek egy további sajátosságát is. »Eltérően a természettudomány törvényeitől, ahol egy új törvény felfedezése és alkalmazása többé-kevésbé simán megy végbe, gazdasági téren egy olyan új törvény felfedezése és alkalmazása, amely a társadalom magukat túlélő erőinek érdekeit sérti, ezeknek az erőknek legerősebb ellenállásába ütközik.« (10. old.)

Sztálin művének közvetlen célja a szocializmus gazdasági törvényeinek feltárása. Sztálin elvtárs művében azonban a szocializmus törvényeinek feltárása által egyszersmind továbbfejleszti, elmélyíti a társadalom törvényeinek és ezen túlmenően általában a tudomány törvényeinek marxista elméletét. Marx egy helyen azt mondja, hogy az ember anatómiájából értjük meg a majon anatómiáját és nem fordítva. Ezzel az analógiával azt a tételt világítja meg, hogy a legmagasabb fejlettségű társadalom ismerete teszi lehetővé az egész fejlődésnek, tehát a kevésbé fejlett társadalmak törvényszerűségeinek ismeretét is és nem fordítva. Ez a marxi tétel hatványozott mértékben érvényes a szocializmus és a kommunizmus társadalmi törvényszerűségeinek vizsgálatára és ezen az alapon állítjuk azt, hogy a szocializmus és a kommunizmus sztálini törvényeinek általános jelentősége van a törvényszerűségek és a tudományos törvények felfogására nézve.

Ebben a vonatkozásban döntő jelentőségű az alaptörvény fogalmának meghatározása és kifejtése Sztálin művében. A kapitalizmus alaptörvényeiről szólva, Sztálin elvtárs megállapítja: »A kapitalizmus gazdasági alaptörvénye olyan törvény, amely a kapitalista termelés fejlődésének nem egy és nem is akármilyen oldalát, nem is egyes és nem akármilyen folyamatait, hanem ennek a fejlődésnek valamennyi fő oldalát és valamennyi fő folyamatát, tehát a kapitalista termelés mivoltát, lényegét határozza meg.« (38. old.)

A továbbiakban Sztálin a modern kapitalizmus gazdasági alaptörvényének meghatározásánál azt a feladatot tűzi ki, hogy ez a meghatározás tartalmazza az alaptörvény *fő vonásait és követelményeit*. (40. old.) Ugyanez vonatkozik a szocializmus gazdasági alaptörvényére.

Az alaptörvény egy egész társadalmi alakulatra vonatkozik, vagy azon belül egy olyan átfogó periódusra, mint a modern kapitalizmus, amely alatt,

mint a kifejtésből kiderül, a monopolkapitalizmus értendő. Az alaptörvény a lényegre vonatkozik. Az alaptörvényen kívül az egyes társadalmi alakulatoknak egyes, különös törvényei vannak és az alaptörvény ezen törvényekhez úgy viszonyul, mint az általános a különöshöz. Ez a megállapítás mind pozitív vonatkozásban, mind a tévedések elhárítása szempontjából rendkívül fontos. Helytelen a különös törvényeket alaptörvénynek tekinteni. Sztálin elvtárs részletesen megcáfolja az ilyen irányú gyakori tévedéseket. Így helytelen az értéktörvényt a kapitalizmus gazdasági alaptörvényének tekinteni. Helytelen a konkurrencia törvényét, a termelés anarchiájának törvényét, az egyenlőtlen fejlődés törvényét, az átlagprofitráta törvényét a kapitalizmus gazdasági alaptörvényének tekinteni. Sztálin elvtárs itt azt az általa más kérdésekben is alkalmazott módszert követi, hogy kizárja a lehetséges helytelen felfogásokat s ezen az úton rávezet a helyes felfogás felismerésére. (Lásd e vonatkozásban a nemzet fogalmának klasszikus meghatározását »Marxizmus és a nemzeti kérdés« című művében.) E megállapítások után Sztálin elvtárs a modern monopolisztikus kapitalizmus alaptörvényeinek kifejtésére tér rá és új megvilágításba helyezi az általános és a különös törvények viszonyát. Megállapítja, hogy az értéktöbblet-törvény túlságosan általános törvény ahhoz, hogy megmagyarázza a modern kapitalizmus különös sajátosságait. Az ilyen törvény nem fogja át a különöset, az újat. Ily módon beigazolást nyer Lenin megállapítása, hogy a törvény általánossága egyszersmind a törvény bizonyos egyoldalúságát is magában foglalja. Az általános törvényt tehát konkretizálni kell, hogy a különöset, az újat megmagyarázhassa. Sztálin elvtárs az értéktöbblet-törvény konkretizálása alapján megállapítja a modern kapitalizmus gazdasági alaptörvényét, amely abban áll, hogy ez a kapitalizmus nem akármilyen profitot, hanem maximális profitot követel.

Hasonló módszertani eljárást követ Sztálin a szocializmus gazdasági alaptörvényének megállapításánál. A szocializmus, valamint a modern kapitalizmus gazdasági alaptörvényének feltárása ily módon új vonatkozásokban világítja meg és gazdagítja a dialektikus materializmusnak és a történelmi materializmusnak a törvényre vonatkozó felfogását. Sztálin elvtárs megdönti a szocializmus törvényeinek vulgarizáló felfogását és lehetővé teszi az alaptörvény és az egyes különös törvények viszonyának exakt, szabatos megfogalmazását.

A szocializmus gazdasági alaptörvényének feltárása továbbá fényt vet a társadalmi törvények között fennálló általános dialektikus összefüggésekre is.

Sztálin elvtárs megállapítja a társadalmi törvények, az általános és a különös törvények összefüggésének legáltalánosabb törvényszerűségét: »A különböző társadalmi alakulatok gazdasági fejlődésükben nemcsak a maguk sajátos gazdasági törvényeinek vannak alárendelve, hanem azoknak a gazdasági törvényeknek is, amelyek közösek valamennyi társadalmi alakulat számára, például olyan törvényeknek, mint a termelőerők és a termelési viszonyok egységének törvénye egy egységes társadalmi termelésben, a termelőerők és a

termelési viszonyok közötti viszony törvénye valamennyi társadalmi alakulat fejlődési folyamatában. A társadalmi alakulatok tehát nemcsak el vannak határolva egymástól a maguk sajátos törvényei által, hanem egybe is vannak kapcsolva egymással valamennyi alakulatra nézve közös gazdasági törvények révén.» (70—71. old.)

Fentebb hangsúlyoztuk, hogy Sztálin művében a törvény fogalmát e fogalom terjedelmének kiszélesítése által gazdagítja, újszerűen világítja meg. Ezt látjuk a modern kapitalizmus és a szocializmus gazdasági alaptörvényeinek sztálini megfogalmazásában. E megfogalmazásokban a lényegesen új a *törvény összekapcsolása a cél és eszköz viszonyával*.

A szocializmus gazdasági alaptörvényének e sajátosságára Sztálin elvtárs maga utal a következő helyen: »Következésképpen, az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének biztosítása — ez a szocialista termelés *célja*; a szocialista termelés szakadatlan növelése és tökéletesítése a legfejlettebb technika alapján — ez a cél elérésének *eszköze*.

Ez a szocializmus gazdasági alaptörvénye.» (77. old.)

Amint látjuk, a szocializmus gazdasági alaptörvénye a cél és eszköz viszonyának meghatározásán alapul. Nem lehet a szocializmus *célját* megvalósítani más módon, mint a törvényben meghatározott *eszközökkel*. Ez *objektív, akarunktól független összefüggés*. Ez a meghatározás kifejezi a törvény lényeges vonását, eleget tesz a törvény követelményeinek. Hogy milyen alapvető fontosságú a termelés céljának megállapítása, az kitűnik Sztálin következő szavaiból is: »Egyáltalán lehet-e beszélni a kapitalista vagy a szocialista termelés céljáról, olyan feladatokról, amelyeknek a kapitalista vagy a szocialista termelés alá van rendelve? Én azt hiszem, hogy lehet és kell is beszélni róluk.» (75. old.)

A szocializmus gazdasági alaptörvényének sztálini meghatározása végérvényesen megdönti a II. Internacionále korszakában elterjedt mechanisztikus felfogásokat a szocializmus megvalósításának törvényszerűségéről. Teljes mértékben érvényesíti azt a marxista felfogást, hogy a szocializmus győzelme egyrészt objektív szükségszerűség, másrészt és ugyanakkor csak a proletáriátus céltudatos cselekvésének eredménye lehet, amely az objektív törvényszerűségek felismerésén alapul. Ezzel a sztálini alaptörvény egyszersmind a legmeggyőzőbb cáfolatát nyújtja az antimarxista irodalomban százezerszer ismételt hamis állításnak, amely szerint a marxizmus fatalisztikus elmélet. Ebben a vonatkozásban utalhatunk arra is, hogy a régi materializmus, a mechanisztikus és metafizikus materializmus egyik legfőbb fogyatékosága a cél és eszköz kategóriáinak negatív felfogásában állott. Így Spinoza a determinizmus álláspontjáról helyesen bírálta a középkori teológiai és teleológiai világfelfogást, de a gyermeket a fürdővízzel együtt kiöntötte, és a cél, a célkitűzés objektív társadalmi jelentőségét nem értve meg, azt tévképzetnek minősítette. Ezt a hibát követték el és követik el a marxizmus lényegét félreértő és félremagyarázó mechanisták egészen napjainkig.

A társadalmi törvények sztálini kifejtésének további nagyjelentőségű sajátossága abban áll, hogy Sztálin elvtárs művében megállapította az emberek társadalmi cselekvésének viszonyát az objektív törvényszerűségekhez és a tudományos törvények ismeretéhez. Ezzel új vonatkozásban fényesen kimutatta az elmélet és gyakorlat elválaszthatatlan egységét és iránymutató gyakorlati következtetéseket vont le abból a szocializmus és a kommunizmus építésére vonatkozólag.

Egyes konkrét összefüggésekben már Marx rámutatott arra, hogy a társadalom törvényeivel szemben az emberek nem tehetetlenek. Tanulságos példa erre Marx és Engels felfogása a munkásosztály elnyomorodásának törvényéről. Marx és Engels szerint a munkásosztály elnyomorodása a tőkés rendszerben a tőkés felhalmozódás törvényéből következik. Tehát a kapitalizmus rendszerében szükségszerű, törvényszerű, elkerülhetetlen jelenség. Ez a törvény csak akkor szűnik meg hatni, ha megszűnik a kapitalizmus. Ugyanakkor azonban Marx és Engels nem azt mondják, hogy a munkások várjanak, amíg megszűnik a kapitalizmus, hanem kijelölik a munkásosztály számára a helyes cselekvés útját. »De ha a jelenlegi rendszerben ez a *dolgoknak* a tendenciája, jelenti-e ez azt, hogy a munkásosztálynak fel kell adnia ellenállását a tőke túlkapásai ellen és le kell mondania fáradozásairól, hogy az alkalmi lehetőségek közül a legjobbat harcolja ki helyzete ideiglenes javítására? Ha ezt tenné, megtört éhenkórászok szürke tömegévé aláznák le, olyan emberekké, akiken már nem lehet segíteni.« (Marx-Engels. Válogatott művek I. köt. Szikra, 1949. 426. old.)

Tehát Marx azt tanítja, hogy a munkások az elnyomorodás törvényének hatóerejét harcuk által egy bizonyos fokig ellensúlyozhatják. Gondoljunk ezzel szemben Lassalle hamis tételére a »munkabér ércszerű törvényéről«, amelyet a reformizmus dogmájává emelt, hogy az osztályharcot ezáltal kilátástalannak tüntesse fel.

Sztálin elvtárs művében a törvények hatásának befolyásolására vonatkozó marxi megállapításokat általánosítja és a szocializmus magasabbfokú viszonyaira alkalmazza.

Ezzel kapcsolatban állnak Sztálin elvtárs nagyjelentőségű megállapításai a törvények felfedezésének, felismerésének, felhasználásának és alkalmazásának a társadalmi cselekvéssel való kapcsolatáról.

Sztálin elvtárs megállapítja, hogy a természeti törvények és a társadalmi törvények között nincsen elvi különbség. Egyrészt a tudomány törvényeit egyik esetben sem tudjuk teremteni, megváltoztatni vagy hatályon kívül helyezni. Másrészt, ha a törvényeket felismertük, mindkét esetben *korlátozhatjuk hatókörüket támaszkodhatunk rájuk, felhasználhatjuk a törvényeket a társadalom javára.*

Ezen alapvető megegyezés figyelembe vételével Sztálin elvtárs feltárja a törvények felhasználásának különleges feltételeit a természet és a társadalom folyamataihoz való viszonyukban.

A tudományos törvények felhasználásának alapvető jellegét megvilágítva, Sztálin elvtárs megállapítja a társadalmi, nevezetesen a gazdasági törvények felhasználásának konkrét feltételeit és formáit a különböző társadalmi alakulatokban, a gazdasági törvények felhasználásának osztályhátterét az osztálytársadalomban és sajátosságait a szocializmusban.

A törvények alkalmazásának, felhasználásának sokoldalú, mélyreható sztálini elemzése szintén messzemenően konkretizálja, továbbfejleszti a marxizmus-leninizmusnak a tudomány törvényeire vonatkozó tanítását.

III. Sztálin műve és a magyar tudomány

Sztálin művének általános jelentősége az emberi tudomány egész fejlődésében a leghelyesebb megítélést és méltatást nyerte akkor, amikor megállapították, hogy ez a mű Marx A tőkéről írott műve és Lenin az imperializmusról írott műve után a legnagyobb jelentőségű társadalomtudományi munka. Konkrétan, ez a mű a szocializmus politikai gazdaságtanának teljes és rendszeres elmélete. Ebből következik, hogy ez a mű új megvilágításba helyezi a közgazdaságtudomány jelentőségét minden tudomány számára.

Ha feltesszük a kérdést, hogy nálunk hazánkban megfelelő súlya volt-e a közgazdaságtudománynak a tudomány egészének keretein belül, akkor azt a választ kell adnunk: nem, a közgazdaságtudománynak a tudományos kutatásban nem volt meg az a helye és az a súlya, amely megilleti. Ebből következik, hogy Sztálin művéből a tudományok művelőinek, azt a következtetést kell levonniuk, hogy e mű útmutatásai alapján alaposan és elmélyülten tanulmányozzák a közgazdaságtudományt. Tudományos Akadémiáknak pedig komoly erőfeszítéseket kell tennie arra, hogy behozzuk azt a viszonylagos elmaradottságunkat, amely a közgazdaságtudomány fejlesztése terén eddig kétségtelenül fennállott.

Ebben a tekintetben egy bejelentést tehetek: az Akadémiánk által létesített Állandó Közgazdaságtudományi Bizottság elhatározta, hogy egy kollektív munkát ad ki, amelynek célja, feladata Sztálin »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című művének alkalmazása hazai viszonyainkra.

Sztálin művének azonban nemcsak a közgazdaságtudomány, hanem minden tudomány fejlődése szempontjából rendkívül nagy jelentősége van. A tudomány törvényeinek az a felfogása, amely e műn végigvonul, a tudománynak központi harci kérdése. Ennélfogva óriási elméleti és gyakorlati jelentőséggel bír Sztálin elvtárs következő megállapítása: »A tudomány nem élhet és fejlődhet az objektív törvényszerűségek elismerése nélkül, e törvényszerűségek tanulmányozása nélkül.«

Mélyen át kell gondolnunk ezeknek a sztálini szavaknak teljes jelentőségét, mint amelyek vezérfonalat nyújtanak egész tudományos munkánk számára.

Napjainkban a szocializmus törvényei, azok felismerése alapul szolgál a szocializmus építése számára. Ezzel szemben a burzsoázia ellentétbe jutna saját érdekeivel, ha elismerné a társadalmi törvényeket, amelyek valóban fennállanak és azokra akarná cselekvésének irányát építeni. A burzsoázia ezért arra kényszerül, hogy a társadalmi törvények ellen, azoknak hatását megakadályozva, lerombolva, semmivé téve, igyekezzék uralmát fenntartani. Hogy ezt megtehesse, ignorálja, tagadja, elménk szüleményének tekinti a törvényt. És minél inkább szembekerülnek egymással a társadalom objektív törvényei és a letűnésre ítélt osztály érdekei, annál inkább tagadják ezen osztályok az objektív törvényeket, és annál inkább fejtenek ki gyakorlatilag ellenállást azok érvényesítésével szemben.

Ezt a nagy sztálini gondolatot ezerszeresen igazolják napjaink eseményei. Ennek a gondolatnak a fényében rendkívül tanulságos végig követni a burzsoá ideológia fejlődését a törvény kérdésében, attól kezdve, amikor a haladó burzsoázia, a burzsoázia mint még haladó osztály a törvények objektív elismerése mellett foglalt állást, egészen addig, amikor az imperializmus korának előestéjén Nietzsche hadjáratot indított a tudományos törvény fogalma és elismerése ellen, amelyet azóta mind a mai napig a reakciós irányzatok az egész világon folytatnak és fokoznak.

A tudomány törvényeinek felfogása ma mindinkább központi kérdéssé válik az idealizmus és a materializmus harcában.

Lenin már az első világháború előtt megállapította: »a törvényeknek a tudományból való kiűzése nem más, mint a vallás törvényeinek becsmérlése.«

Alig van ország, amelynek tudományos élete annyira igazolná ezt a megállapítást, mint Magyarország. Feladatunk ezzel kapcsolatban bírálat alá vetni és végleg felszámolni a hazánkban a felszabadulás előtti negyedszázadban elterjedt ideológiákat, amelyeknek maradványai — ha még olyan szétszórtak is — akadályozzák tudományunk fejlődésének teljes menetét.

Jellemző például egy, a Horthy-reakció idejében igen befolyásos újkantianus jogböleselő ideológusnak, Moór Gyulának álláspontját hozom fel.

Moór Gyula ezt írja: »A múlt század végének naturalista felfogása azt hitte, hogy a szükségszerű fejlődés merőben tudományos szemléletéből az emberi cselekvés számára normákat, a helyes társadalmi fejlődés számára politikai irányelveket lehet levonni. Különösen Marx Károly tudományos szocializmusára nézve volt jellemző, hogy tudományos vizsgálattal meg akarta határozni a gazdaságnak és ezzel a társadalmi fejlődésnek a törvényeit, és azt hitte, hogy ezekből a törvényekből szigorúan tudományos úton a helyes politika elvei is lezűrhetők.«¹

De hogyan foglal állást Moór Gyula a politika tudományos megalapozásához? Helyeshi a tudományos felfogást? Ellenkezőleg! Moór Gyula ezt mondja:

¹ Moór Gyula: Tegnap és holnap között. 168. l.

»Azóta a társadalomról vallott felfogás alaposan megváltozott. Azóta rájöttek arra is, hogy nem lehet pusztán a társadalmi jelenségek ismeretére politikát alapítani. Minden politikában ideálokra, világnézeti alapra van szükségünk, amelynek helytálló volta *tudományosan nem bizonyítható. Ezzel a politika tudományos értéke kérdésessé válik.*« (Saját aláhúzásom. F. B.)

Mi ez, ha nem egyéb mint a reakció tudományellenes felfogásának nyílt bevallása? Mi ez, ha nem egyéb, mint annak bevallása, hogy azt a politikát, amelyet a reakció irányít és képvisel, nem lehet tudományra alapozni? Nem lehet, mert az szemben áll a tudomány törvényeivel.

A tudománytalanság szellemének legélesebb megnyilatkozása napjainkban. Ez a *szubjektivizmus*. Itt csak jelzésszerűen utalok a szubjektivizmus képviselőinek ismert neveire. Nietzsche kívül, akire már utaltam, egy Mach, egy Poincaré nevére, vagy az újkantiánus német filozófusokra, akik hazánkban szintén hosszú ideig és igen káros hatást gyakoroltak a tudományos életre: így például Windelband, Rickert neveire, vagy a közgazdász Werner Sombatra, akinek egyik vesszőparipája szintén a marxizmusnak a törvényekről vallott felfogása elleni polémia volt. E polémianak ez az annakidején igen divatos szerző egy egészen külön könyvet szentelt.

A természettudomány területén a szubjektivizmus legbefolyásosabb iránya ma a fizikai idealizmus. (Heisenberg, Bohr, Dirac, Jordan etc.) Kialakult a különböző reakciós szubjektivista ideológiáknak egy bizonyos szövetsége: a freudisták, (Jung) a »metapszichológusok«, a pszichológiai miszticizmus különböző irányai, a Mendel—Morgan-féle reakciós biológiai irányzat képviselői valamennyien átveszik a fizikai idealizmus tanait.

Azt hisszük, hogy ezért nem jártunk el helytelenül, amikor filozófiai vonalon a fizikai idealizmusnak mai irányzatait beható bírálattal tárgyává tettük.¹

Sztálin művében a szubjektivista felfogás kritikájának központi jelentősége van. Sztálin művének eredetisége és jelentősége abban áll, hogy ezt a kérdést is abban a kapcsolatban tárgyalja, amelyben az a legkorszerűbb, a legdöntőbb jelentőségű: a szocializmus törvényszerűségeivel kapcsolatban. Nem becsüljük alá a szubjektív idealizmus veszélyét és káros hatását abban a formában, amelyben az említett nyugati reakciós idealista teoretikusok műveiben megnyilvánul. De kétségtelenül még nagyobb jelentősége van ennek a kérdésnek, ha azt a szocializmus szemszögéből, a szocializmus építésének viszonylatában vizsgáljuk.

Ezt a munkát először Sztálin végezte el, a szocializmus gazdasági törvényeiről szóló fejtegetéseiben. Sztálin műve hatalmas fegyver abban a harcban, amelyet a tudományos törvények objektív jellegét tagadó szubjektivista és voluntarista felfogás ellen vívunk.

Hazai vonatkozásban Sztálin művei alapján tovább kell folytatnunk a harcot a törvény fétisiztikus és mechanisztikus felfogása ellen is, amelynek

¹ L. »Materializmus és fizikai idealizmus« c. tanulmányomat, Filozófiai évkönyv. I. (1952).

megnyilvánulásait hazánkban a dialektikus materializmus szempontjából sokszor még nem bírálták eléggé vagy egyáltalában nem bírálták. Vegyük például Szentgyörgyi Albert tudományos munkáit. Senki nem merte bírálat tárgyává tenni Szentgyörgyi metodológiai felfogását. Valóban itt az idő, hogy hazai tudományunk ezt a munkát elvégezze. Szentgyörgyi mechanisztikus felfogása tagadja az élet specifikus törvényszerűségeit. Szentgyörgyi nem ismeri a biológiai törvényszerűségek minőségileg új, a fizika-kémiai törvényszerűségeken túlmenő formáit. Szentgyörgyi felfogása, hibás metodológiai álláspontja nagy szerepet játszott abban, hogy az elméleti biológia terén hazánkban pangás és visszaesés állott be.

Hasonló feladatok állnak előttünk a tudomány egész területén. A társadalomtudományok terén ez a munka megindult, de átfogó és rendszeres formában ezt a munkát folytatni még a jövő, és pedig a legközelebbi jövő égető feladata.

Ezzel áttérek arra a kérdésre, amely számunkra a legfontosabb: hogyan állunk a tudomány helyzetével, ha azt a törvények feltárásának szempontjából vizsgáljuk?

Túlzás nélkül meg lehet állapítani, hogy ebben a kérdésben, mint számos más kérdésben is, a Horthy-fasizmus negyedszázados uralma a magyar tudomány fejlődésében visszaesést idézett elő a megelőző korszakhoz képest. Kézzelfoghatóan kimutatható ebben a korszakban a filozófia, történettudomány, irodalomtudomány terén a reakciós szubjektív idealizmus befolyásának rendkívüli megerősödése.

Ezzel kapcsolatban elterjedt a törvényszerűségek tagadása a társadalmi életben. Utaltam Moór Gyulára. Ugyanúgy lehetne a Hóman-féle történeti irányzatra utalnom, amely kultuszt csinált az objektív törvényszerűségek tagadásából. De nem sokkal jobban állunk az állítólag progresszív Max Weber-féle tipizáló szociológia következményeivel sem, amely egyes történészeink munkájában nyert erős kifejezést. A Max Weber-féle tipológia szintén tagadja a társadalmi objektív törvényszerűségeket, nem a törvények feltárására, hanem »típusok leírására« törekedett, nem az okság és törvényszerűség kutatását tűzi ki célul, hanem a szellemi jelenségek »megértését« (verstehen). Ez a »megértés« mintegy szimbolumává vált a tudomány törvényeit tagadó misztikus, intuitív irracionalista felfogásoknak.

De hogyan állunk, tisztelt Akadémia, azzal az irányzattal, amely szemben a szellemtörténeti szubjektivizmussal, szemben az újkantiánus szubjektivizmussal, mint a valóban tudományos felfogást képviselő irányzatnak tünteti fel magát, a *pozitivizmus* hazai irányzatával tudományunk életében? Ez az óvatos, tisztán az empiriára, adatgyűjtésre szorítkozó irányzat annakidején bizonyos ellensúlyozó tényező lehetett a szellemtörténet miszticizmusával, a tudománytalanság apologetikájával szemben, de ma már tudományos haladásunk kerékkötőjévé vált. Kötelességünk ezt ma rendkívül erőteljesen hangsúlyozni, mert nézetem szerint úgy a természettudomány, mint a társadalomtudomány terén

ma az empirizmus, a szűk prakticismus, a pozitivizmus mint módszertani irányzat a leginkább akadályozza tudományos fejlődésünknek azt a hatalmas lendületét, amely szükséges ahhoz, hogy a tudomány megoldhassa az előtte álló nagy feladatokat.

Az empirizmus számos formában jelentkezik. A leírásra, az adatgyűjtésre való szorítkozásban, abban a felfogásban, hogy »mi összegyűjtjük az anyagot, ám mások vonják le a következtetéseket« stb. stb. Azt hiszem, hogy természet-tudósaink, biológusaink, akik előadásomhoz hozzászólnak, saját tudományuk területén meg fogják világítani ennek a kérdésnek a lényegét. Félremagyarázások elhárítása végett hangsúlyozom, mi nem tagadjuk az adatgyűjtés teljességének és pontosságának óriási jelentőségét. De az adatok önmagukban felületi jelenségek addig, amíg a lényeges anyagi összefüggéseket, törvényszerűségeket nem tárjuk fel, amíg ezeknek a törvényszerűségeknek alapján nem világítjuk meg magát a felületi jelenséget. Történettudományunk szép sikerei mellett, amelyeket örömmel konstatálunk, meg kell állapítanunk, hogy még itt is megnyilatkozik ez a hiányosság, ez az aggályoskodás, viszonylagos tartózkodás attól, hogy az egész történettudományt merészen és bátran objektív törvényszerűségek megállapításának alapján fogjuk fel.

Nagy jelentősége van a kérdésnek az *oktatás* terén is. Főiskolai oktatásunk túlságosan tényközlő és ismeretközlő jellegű. Nem helyezi eléggé a törvények tanulmányozását előtérbe. Előfordul, hogy Sztálin művéről előadás hangzik el, megbeszélés folyik és ugyanazon a napon a szaktárgyakból az előadások teljesen a régi stílusban és mederben folynak tovább, mint tisztán empirikus ismeretközlő előadások az egyetemen. Ezzel nem érthetünk egyet. A tudományos kutatáson túlmenőleg ki kell terjesztenünk a törvények objektív jellegéből folyó következtetések elismerését és alkalmazását az oktatás terén is. Példát kell vennünk ebben a tekintetben is a Szovjetuniótól, ahol a tudományegyetemen és nyilván a többi egyetemeken is az oktatási anyag nagyarányú felújítása, átcsoportosítása folyik. A tudomány törvényeit nálunk iskoláinkban — kezdve a középiskolákon, egészen az egyetemekig — az egyes tudományágakon belül szétszórt, kaotikus formában ismertetik. Nézzük például a fizikát. Az oktatás terén a tankönyvek rengeteg törvényt ismertetnek: Newton törvénye, Boyle-Mariotte törvénye, Gay-Lussac törvénye, Joule törvénye, Ohm Coulomb, Weber törvénye stb. stb. Oldalakon át folytathatnám azoknak a törvényeknek csak a felsorolását, amelyeket tanulóink közben megtanulnak. De a tankönyv, az oktató nem beszél arról, hogy *hogyan függnek össze ezek a törvények egymással.*

A törvények tanulmányozásánál a jövőben feladatunk lesz érvényesíteni a sztálini megállapításokat, amelyek a törvények összefüggésére, nevezetesen az alaptörvény és egyéb egyes törvények összefüggésére vonatkoznak. Kitűnő példát nyújtott e munkára Sztálin a szocializmus gazdasági alaptörvényének és a szocializmus más törvényeinek, illetve a kapitalizmus megfelelő törvényeinek elemzésével.

Vonjuk le a következtetéseket. Sztálin műve, annak alkalmazása a XIX. Pártkongresszus beszédeiben és határozataiban, nevezetesen a tudomány törvényeinek objektív jellegéről szóló sztálini elmélet egész tudományunk további fejlődése számára, úgy pozitív tekintetben, mind kritikai tekintetben az ellenséges irányzatok felszámolása szempontjából, vezérfonalat jelent munkánkban. Ez a mű arra ösztönöz és arra kötelez minket, hogy minden egyes tudománycsoport területén mélyreható vizsgálatok tárgyává tegyük a törvények objektív jellegét, sajátos vonásait, felkutassuk az alaptörvényt, az egyes különös törvények megnyilvánulási formáit és az alaptörvények viszonyát az egyes különös törvényekhez.

Ha ezeket a szempontokat szem előtt tartjuk, az tudományos kutatásunk rendkívüli elmélyítését fogja lehetővé tenni és nagy kihatással lesz felsőoktatásunkra is.

Ami Akadémiánkat illeti, újszerűen meg kell vizsgálnunk bizonyos kérdéseket, amelyeket eddig nem sikerült teljesen megoldanunk. Vegyük a tudomány tervezésének kérdését. Kétségtelenül nagy eredménye újjászületett Akadémiánknak, hogy bevezettük a tudomány tervezésének a gondolatát, amelyet azelőtt irtózáttal és elszörnyülködéssel utasítottak vissza Magyarországon. Teljesen megoldani azonban még nem sikerült a kérdést, nézetem szerint azért, mert a tervezést bizonyos értelemben voluntarisztikus módon fogtuk fel. Ám a tudomány a szocializmus egy része. A tudományra is vonatkozik a törvényszerűségek elismerésének követelménye. Új módon kell a tudományos tervezés lehetőségét, feladatait megvizsgálnunk és szigorúbban az objektív törvények alapján kidolgoznunk.

A sztálini mű a tudomány központi feladatává teszi az objektív törvényszerűségek kutatását, az ezeket visszatükröző tudományos törvények kidolgozását. Ezekre a tudományos törvényekre kell támaszkodnunk gyakorlati munkánkban, a gazdasági építésben, a technikai munkában.

Olyan irányba kell a tudományos kutatást fejleszteni, hogy az megfeleljen azoknak a követelményeknek, amelyeket a sztálini mű a tudománnyal szemben felállít. Tehát alkotó szellemben, a dogmatizmussal bátran szembeszállva, azt meghaladva, a látszat mögött a lényegyet, a törvényeket kutatva kell a tudománynak lépésről-lépésre haladnia. Vonatkozik ez elsősorban a politikai gazdaságtanra, a történettudományra, a társadalomtudományokra, de a tudomány egész területére is. Nincs olyan terület, amelyen megelégedhetnénk az adat- és anyaggyűjtésre szorító puszta empiriával, amelyen kitérhetnénk a törvényszerűségek kutatása elől. Mélyebb elvi kritikában kell részesítenünk a burzsoá szubjektív idealizmus és burzsoá objektivizmus és semlegesség megnyilvánulásait.

Reméljük, ezt a célt fogják szolgálni előadásaink, amelyeket ezekben a napokban az Akadémia Tagjai és Tisztelt Vendégeink tartanak. Ily módon Sztálin új műve felbecsülhetetlen segítséget nyújt számunkra a tudományos kutatás fejlesztésében, szervezésében, vezetésében; felbecsülhetetlen segítséget ahhoz, hogy tudományunk eredményesen, sikerrel teljesítse nagy feladatait a szocializmus építésének hazai frontján.

HOZZÁSZÓLÁSOK

JÁNOSSY LAJOS akadémikus

Nagy érdeklődéssel tanulmányozták éppen a természettudósok Sztálin elvtárs utolsó művét. A természettudomány terén nagyon régen elismert tény, hogy a törvényszerűségek objektívek, vagyis a törvények a tőlünk független objektív világnak a törvényszerűségei, a törvények maguk függetlenek a mi tudatunktól. Ezt minden természettudós ösztönszerűleg elfogadja, akkor is, ha azt állítja, hogy másképpen látja a világot.

Marx Károlynak fontos felfedezése az volt, hogy nemcsak a természetnek van objektív törvényszerűsége, hanem a társadalom is objektív törvények szerint fejlődik. Ezek a törvények persze megváltozhatnak a társadalmi forma változásaival, de azért objektív törvények. Marx: A tőke c. művének előszavában ezt világosan ki is mondja: »...e mű végső célja nem egyéb, mint a modern társadalom gazdasági törvényének feltárása...« továbbá megállapítja, hogy a társadalom »természeti fejlődési szakaszokon nem ugorhat keresztül, sem parancsszóval nem tüntetheti el őket.«

Lejjebb pedig azt fejt ki: »Személyekről itt csak annyiban van szó, amennyiben gazdasági kategóriák megismeréséhez, meghatározott osztályviszonyok — és érdekek hordozói. Az én álláspontom, amely a társadalmi, gazdasági formák fejlődését természettudományos folyamatnak fogja fel, kevésbé mint bármely más teheti felelőssé az egyes személyt oly viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke, akármennyire föléjük emelkedhetik is egyénileg.«

Sztálin elvtárs művében kifejezi, hogy sokszor fontos jól ismert tényeket ismételni, hogy ne vesszenek el és ne homályosodjanak el. Ezért hangsúlyozza a törvényszerűségek objektivitását. A mai viszonyok között nagyon fontos ezt a természettudományok vonalán kiemelni, minthogy különösen az utolsó évtizedekben mindenféle furcsa szempontot csempészték be a modern természettudományokba, és ezeket a szubjektivista és idealista szempontokat azzal támogatták, hogy a kísérleti eredmények és újabb kutatások állítólag az idealista és szubjektivista felfogásokat alátámasztják.

Ezek az állítások véleményem szerint mind helytelenek és kísérletek sohasem bizonyíthatják be pl. azt, hogy a világ nem létezik. Hogy megmutassuk, mily élességgel vetik fel egyes fizikusok az ilyen, a világot feje tetejére állító véleményeiket, hozunk erre vonatkozólag egy néhány idézetet.

Először idézzük egy rosszlelkű ismeretű idealista, *Pascual Jordan* véleményét: »Így senki sem fogja elvileg esztelennek tekintetni azt, hogy pl. a hold hátsó feléről hipotétikus kijelentéseket tegyünk. Hisz nem utasíthatjuk eleve vissza azt a lehetőséget, hogy egy szép napon egy térhajó tényleg hozzáférhetővé teszi számunkra a hold hátsó felét. A pozitivisták szkeptikus ellenben esetleg gátlásokat érez abban a tekintetben, hogy az Andromeda-köd egy álló csillagnak ugyanazt a valósági fokot tulajdonítja, mint saját napunknak.«

A magabiztos *Heisenberg* pedig egy előadást tartott a modern természettudomány alapjairól, melyből a következőket idézem:

»Véleményem szerint hasonló helyzet áll fenn azzal a kérdéssel szemben is, hogy van-e abszolút időskála és van-e a térben és időben való történésnek objektivitása. A modern fizika azt tanítja, hogy mindkettőről le kell mondanunk.«

Egy másik idézet: »A remény, hogy valamikor új kísérletek segítségével mégiscsak nyomára fogunk jönni a térben és időben való objektív történésnek, nincs jobban megalapozva, mint az a remény, hogy valahol az Antarktis fel nem tárt részében a világ végét mégis meg fogjuk találni.«

Heisenberg itt kifejti azt a véleményét, hogy nemcsak a mai fizika tagadja az objektív idő- és térskálát, hanem azt a véleményét is kifejezi, hogy a jövő kísérletek sem fognak ezen az állapoton változtatni. Ez az álláspont annyiban érdekes, hogy ilyen módon sok fizikus nemcsak idealista és szubjektivistá következtetések von le a jelenlegi kísérleti eredményekből, hanem rögtön hozzáteszi, hogy ezeken az eredményeken bármilyen új kísérletek sem fognak változtatni.

Egy másik idézet *Pascual Jordan* könyvéből, az »Anschauliche Quantentheorie«-ből:

»Csak magában a mérés aktusában kap a mért mennyiség meghatározott mértéket. A klasszikus elképzelés, melyre jellemző, hogy az észlelési aktust elválasztja az objektív tényállástól, nem vihető keresztül, és a folyamat objektívtált képekben való elgondolása elveszti érvényességét.«

Egy másik ilyenirányú kijelentés *Born és Jordan* könyvéből a következő:

»Nemcsak a klasszikus makroszkópiái elképzelések a térről, időről és kauzalitásról bizonyulnak elégtelennek az atomfolyamatok terén, hanem még a hagyományos fogalmak a szubjektumról, objektumról és a realitásról szintén fokozatosan elvesztik szokásos jelentőségüket.«

Ez az idézet világosan mutatja, hogy Born szerint a szubjektumot és realitást össze kell keverni, ha az atomfolyamatokat meg akarjuk érteni.

A legélesebb kijelentés *Neumann János* könyvében található, mely oly határozott és leplezetlen, hogy nehéz az elfogulatlan embernek megérteni, hogyan lehet ilyet leírni:

»Jelenleg nincs sem indíték, sem mentség arra, hogy a természetben való kauzalitásról beszéljünk — minthogy nincs olyan tapasztalat, amely létezését alátámasztaná —, mert a makroszkópiái tapasztalatok erre elvileg alkalmasnak és az egyetlen, az elemi folyamatokra vonatkozó tapasztalatainkkal megegyező elmélet, a kvantumelmélet ellentmondásban áll vele.«

Ezt a kijelentést csak olyan légkörben lehet egyáltalán érteni, amelyet egyes vezető elméleti fizikusok nagynehezen megteremtettek és amelyben a rendes népszerű elgondolásoknak kevés helyük maradt. Ebben a légkörben ki lehet jelenteni, hogy eddig minden természettudós tévedett, aki azt hitte, hogy a világból olyan következtetések vonhatók le, melyek szerint a kauzalitás létezik.

Marxista tudós nem hajlandó ilyen következtetéseket elfogadni, de véleményem szerint egy jó természettudós, akár marxista állásponton áll, akár nem, nem fogad el ilyen állításokat, nagyobb kényszer nélkül. Hogy ezeket a felfogásokat ilyen formában a fizikusok egyrésze többé-kevésbé mégiscsak eltűri és jobb vagy kevésbé jó lelkiismerettel elfogadja, közvetlenül annak tudható be, hogy nagy tekintéllyel bíró fizikusok hirdetik őket.

Egy pillanatig sem szabad azonban elfelejteni, hogy e tudósok nagy tekintélyüket nem egyszerűen nagy szaktudásuknak köszönhetik; sokkal mélyebb társadalmi okai vannak annak, hogy ilyen nagy tekintélyekké válhattak. A világ objektív törvényszerűségének elismerése, a társadalmi rendnek objektív

törvényeknek való alávetettsége oly felfogás, melyet tagadni *ma* a kapitalista rend léteérdeke. Az a világnézet, hogy a világ objektíven létezik, hogy az égitestek keletkezése, a föld életének egy adott szakaszában a szervetlen világnak szerves, élő világba való átmenete, az ember és vele együtt a társadalom keletkezése, az, hogy egy társadalmi rend, amikor a haladásnak nem tehet több szolgálatot, múlhatatlanul kell, hogy helyet engedjen egy magasabb társadalmi rendnek, a szocializmus jövetelének szükségszerűsége — mindez a törvényszerűségek egy láncolatát alkotja, melynek okszerű összefüggését elvileg felismerhetjük, — habár a láncolat sok láncszemét még nem is derítettük fel teljes egészükben.

Érthető azonban, hogy e világfelfogás ellen, mely a kapitalizmus örökkévalóságát tagadja és megkongatja neki a lélekharangot, a kapitalizmus szószólói tűzzel vassal tiltakoznak. Az objektív törvényszerűség elködösítése tehát szükségszerűen kinő a kapitalista rendszer mai védőinek világnézetéből, szerves részét képezi e világnézetnek.

Ezeknek a gondolatmeneteknek magaslatát éppen *Neumann János* könyvében találhatjuk. Neumann a következő két lépésben érvel.

1. lépés: Neumann megállapítja (és pedig helyesen állapítja meg), hogy a kvantumelmélet sok kísérleti eredményt képes kvantitativ magyarázni. Ezt a sikert azonban Neumann határtalanul túlozza és úgy veti fel, hogy a kvantumelméletnek minden eredménye és minden következtetése kísérletileg be van bizonyítva. A tényleges állapot persze más. A kvantumelméletnek vannak részei, melyek biztosan helyesek, minthogy sok kísérleti eredménnyel megegyeznek. Viszont a kvantumelméletnek van sok olyan következtetése is, melyeket lehetne bizonyítani (vagy cáfolni), de ez nem történt meg.

2. lépés: Az így nyert elmélet abszolutizálva lesz és ezen elméletből következtetés történik, gondolatkísérletek segítségével a természetre. Ilyen következtetések segítségével persze meg lehet állapítani, hogy a természet, amely most már nem a saját törvényei szerint mozog, hanem az elmélet által helyesnek tartott törvények szerint, ez a természet akauzálisan viselkedik.

Persze gyakorlatilag a kauzalitás ily merev tagadása nem vihető keresztül következetesen; végre enni, inni kell, még az úttesten is át kell menni úgy, hogy az ember kikerüli a villamost, pedig »semmi indíték és mentség nincsen« arra, hogy azt gondoljuk, miszerint a villamos keresztül fog robogni rajtam és nem én fogok áthatolni rajta, mintha levegő volna. Persze ez az értelmetlen világ-felfogás nem volt következetes, mert nemcsak atombombát, de még harisnyát sem állíthatna elő, ha konzekvensen tagadná az okszerűség elvét. Itt nem is volna semmi baj. A baj csak ott van, hogy az objektív törvényszerűségek láncolatának szerves alapja maga a történelem és ezért kell — ha másképp nem is lehet — ideológiailag tagadni az objektív világot. Ezért kell egyes fizikusoknak keverni a ködöt, hogy eltakarják a valóságot a józan ész előtt, és amikor a lényegről, a történelem robogó vonatjáról van szó, akkor kell, hogy készenlétben legyen az az érv, hogy a fizika szigorú felfogása alapján »semmi indíték és semmi mentség nincsen a kauzalitás elismerésére«. Pedig semmi kétség, hogyha a fizikusok és társaik nem térnek ki idejében a történelmi vonat előtt, jobban mondván állnak a megfelelő oldalra, akkor az épp úgy el fogja gázolni őket, mint a villamosvasút tenné, ha elébe állnának.

Vizsgáljuk meg azokat az érveket, melyekkel egyes fizikusok azt igyekeznek bizonyítani, hogy a természetben nincsen kauzalitás.

Hogy e felfogások tarthatatlanok, azt majdnem magától értetődőnek lehet mondani, viszont nagyon bonyolult kérdés, hogy konkrétan hol hibásak az érvelések. Einstein-nek már nagyon régen az a felfogása, hogy a kvantumelmélet sikerei ellenére nem fogadható el, mint végleges elmélet, éppen a kauzalitás kérdése miatt.

E kérdés felett a vita a kvantumelmélet megalapozása óta folyik, időnként intenzívebben, közben lecsillapodott, azután újra kitört. Jelen pillanatban a Szovjetunióban nagyon éles vita folyik e kérdések körül és az az érdekes, hogy részben függetlenül ettől a vitától, a nyugati országokban is újra megindult a heves vita.

Itt nem akarok a vitáról részletesen beszámolni, viszont röviden összefoglalom a saját álláspontomat, amely mindenképpen megegyezik a szovjet tudósok által képviselt azon állásponttal, hogy elfogadhatatlannak tartom az idealista felfogásokat. A szovjet tudósok által felvetett filozófiai kérdésekkel teljes mértékben egyetértek. Csak a fizikai kutatások bizonyos részletkérdéseiben nem egyezik az álláspontom pontosan a többi álláspontok egyikével sem, viszont egyelőre egységes álláspont még nem alakult ki sem a Szovjetunióban, sem nyugaton. A főkérdések egyike — melyben szintén még nem sikerült egységes álláspontra jutni — az, hogy át lehet-e venni a kvantumelmélet matematikai formalizmusát változtatott interpretációval, vagy a kvantumelmélet matematikai formalizmusát sem ismerjük el teljesen kielégítőnek és az interpretáció változtatása a matematikai apparátus változtatását is követeli. Én a második álláspontot képviselem.

Ezeket a kérdéseket részletesen tárgyaltam a Központi Előadó Iroda előtt, továbbá két, az Acta Physicában megjelent cikkemben. Több alkalommal Fogarasi elvtárrsal megvitattam a kérdést. A nehézségek egyike szerintem azoknak a kísérleteknek az értelmezése, amelyek a fénynek korpuszkuláris tulajdonságot tulajdonítanak, azokkal a kísérletekkel szemben, amelyek a fény hullámtulajdonságát mutatják ki.

Hasonló nehézségek lépnek fel az elektronok és más részecskékre vonatkozó kísérleti eredmények tárgyalásánál.

Véleményem szerint a fény sebességének kérdése: vajjon létezik-e hatás, amely a fénysebességnél nagyobb sebességgel terjed, szintén olyan kérdés, mely e nehézségekkel összefüggésben áll. Röviden összefoglalva azt lehet mondani, hogy első benyomásra a kísérletek, pl. fotonokkal végzett kísérletek egymással ellentmondásban állóknak látszanak. Az idealista felfogás ahelyett, hogy próbálta volna ezt az ellentmondást materialista módon magyarázni, kanonizálta az ellentmondást és azt következtette, hogy a természetben illogikus dolgok történnek, vagyis a kauzalitás elve agyrem. Továbbá az ortodox felfogás dogmatizálta azt a tényt, hogy észlelő nélkül nem lehet észlelni és ebből azt következtette, hogy az észlelő teremti a tényeket.

Véleményem szerint a helyes álláspont az lett volna, ha megállapítjuk, hogy a jelen elmélet hiányos, minthogy nem képes a kísérletek összességét konzekvens módon értelmezni. Minthogy az elmélet a tüneményeknek egyrészét jól magyarázza, azért biztosak lehetünk, hogy az elméletnek helyes oldalai is vannak, viszont ezeket ki kell egészítenünk, mégpedig úgy, hogy ne maradjanak rejtélyek, hogy minden jelenség kielégítő magyarázatot nyerjen.

Ez ellen a felfogás ellen az ortodox fizikusok egy circulus viciózus segítségével védekeznek. Először is megállapítják: a tények olyan külön-

legesek, hogy akauzális felfogásra kényszerítenek minket. Másrészt azt állítják, hogy az akauzális felfogás helyességét az bizonyítja, hogy van egy nagyszerű elméletünk, mely minden ténnyt megmagyaráz és ez az akauzalitás felfogásán alapul.

Az utolsó szempont már azért sem fogadható el, mert a kvantumelmélet éppen elvileg nagyon ki nem elégítő állapotban van, ezért inkább arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy addig, amíg a kísérletek nem bizonyítják be egészen részletesen, hogy ennek az elméletnek minden lehetséges következtetése helyes, addig azt kell feltételeznünk, hogy az elméletnek nem megvizsgált állításai talán mégsem mind helyesek és ez módot adhat nekünk kiszabadulni a nem kielégítő elmélet alól.

Ilyen megfontolások alapján saját intézetemben megindítottam egy kísérletsorozatot. Ezeknek a kísérleteknek az a célja, hogy egyes nyitott kérdéseket kivizsgáljunk.

A nemrég lefolytatott berlini konferencia a kvantumelmélet alapjairól is hasonló álláspontra helyezkedett, mely szerint pillanatnyilag a legfontosabb kérdés kísérleti tények segítségével megvizsgálni, hogy mi a jelen elméletnek biztosítottan érvényes területe. Saját magam kétségtelennek tartom, hogy egy ilyen rendszeres kutatás előbb-utóbb az eddigi kvantumelmélet és a valóság közötti ellentmondásokat fel fogja tární és hogy ezeknek az ellentmondásoknak világos tudata elő fogja segíteni a kvantumelmélet újabb fogalmazását. Ezt a meggyőződést Sztálin elvtárs cikkében annyira hangsúlyozott téziséből nyerem, hogy t. i. a természet törvényszerűségei objektívek: kell hogy ez a tétel minden kétséget kizáróan a kvantumelmélet jövő formájában is kifejezésre jusson.

A kvantumelmélet vezető polgári képviselői a szubjektív idealizmus alapján állva, tagadják a természet objektív törvényeit. A marxista filozófusok ez ellen az idealizmus ellen joggal veszik fel a harcot. Ha azonban a mai kvantumelmélet számos konkrét fizikai felfogását közelről megnézzük, úgy kiderül, hogy ezek az elméletek, amelyek segítségével az objektív törvényszerűséget tagadják, tisztán fizikai szempontból is igen gyakran kevésbé vannak megalapozva, sőt nem egyszer tisztán homokra épülnek. A materialista fizikusok nagy feladata tehát ezeket az elméleteket tisztán fizikai szempontból tüzetesen megvizsgálni, éles kritikának alávetni, elfogulatlanul összehasonlítani az objektív tényekkel. Meg vagyok róla győződve, hogy ebben az esetben a szubjektív idealizmus ú. n. tudományos megalapozása a fizika terén is össze fog omlani. Ez nagy feladat a materialista, az igazán tudományos gondolkodású fizikusok számára. Közvetlenül tisztán fizikai feladat. A helyes kérdésfeltevés és módszer tekintetében azonban Sztálin e tanulmánya nagy segítséget nyújt mindannyiunknak.

RÉNYI ALFRÉD levelező tag

A tudomány törvényei és a matematika

Sztálin művének a tudomány törvényeire vonatkozó megállapításai rendkívül nagy jelentőségűek minden tudomány, így a matematika számára is. Hozzászólásomban két fő kérdéssel fogok foglalkozni, mégpedig egyrészt a matematika törvényeivel, másrészt más tudományok matematikai formába önthető törvényeivel és igyekszem rámutatni, hogy milyen tanulságokat nyújtanak a matematikusok és általában a matematikát alkalmazók számára Sztálin alapvető megállapításai.

A matematikában tételekről szokás beszélni nem törvényekről, ez azonban jórészt csak szóhasználat kérdése. A matematika fő tételeit a matematika törvényeinek nevezhetjük. Sok vita folyik ezeknek a törvényeknek a jellegéről, jelentőségéről, valóságtartalmáról. A kérdést gyakran úgy szokták feltenni, hogy a matematikus tevékenysége, amikor egy matematikai tételt bebizonyít, a *feltaláló*, vagy a *felfedező* tevékenységéhez hasonlít-e, hogy a matematikai tételeket az emberek alkotják-e meg, vagy pedig csak megismerik, feltárják azokat a törvényeket, amelyek a felfedezés pillanatáig rejtve voltak. Azzal, hogy erre a kérdésre hogyan válaszol valaki, állást foglal az idealizmus vagy a materializmus mellett. A materialista felfogás szerint a matematika tételei, törvényei elvont formában az anyagi valóság törvényszerűségeit tükrözik vissza, tehát a matematikus nem önkényesen alkotja, teremti ezeket a törvényeket, hanem felismeri, kibányássza és formába önti őket; az idealista felfogás szerint viszont a matematika tételei az emberi agy önkényes alkotásai. A materialista felfogást a tudomány története és a matematika elvont tételeinek gyakorlati alkalmazhatósága minden kétséget kizárólag bizonyítja, az idealista felfogás hívei csak álokoskodásokat, logikai bukfenceket tudnak nézeteik mellett felhozni. Sztálin művében páratlan világossággal és tömörséggel fejti ki a tudomány törvényeinek objektív voltáról szóló, materialista, marxista felfogást, következő szavaival:

»A marxizmus a tudomány törvényeit — akár a természettudomány, akár a politikai gazdaságtan törvényeiről van szó — az ember akaratától függetlenül végbemenő objektív folyamatok visszatükrözésének fogja fel. Az emberek ezeket a törvényeket felfedezhetik, megismerhetik, tanulmányozhatják, cselekedeteikben számbavehetik, a társadalom érdekében felhasználhatják, de megváltoztatni vagy hatályon kívül helyezni nem képesek. Még kevésbé képesek a tudomány új törvényeit kialakítani, vagy teremteni.« (A marxizmus-leninizmus kiskönyvtára, 85—86. sz. Szikra, 1952. 6. o.) Sztálin szavai teljes mértékben érvényesek és alkalmazhatók a matematika törvényeire is. Ezen a nézeten voltak és vannak ma is mindazok a matematikusok, akik tudományukról ugyanolyan logikusan és előítéletek nélkül képesek gondolkodni, mint ahogy a tudományukban ezt teszik. Idézem erre vonatkozólag Ch. Hermite szavait, egy 1894-ben Stieltjes-nek írt leveléből. »Én is osztom nézetét: véleményem szerint a számok és az analízisben vizsgált függvények nem a *mi* szellemünk önkényes termékei, hanem szerintem ezek rajtunk kívül is léteznek és a szükségszerűségnek éppen olyan jellegével bírnak, mint az objektív valóság tárgyai és ugyanígy találkozunk velük, ugyanúgy *felfedezzük* és vizsgáljuk őket, mint ahogy azt a fizikusok, kémikusok és zoológusok teszik.«* Az idealisták, akik közül ebben a vonatkozásban legelsőnek Poincarét és általában az ú. n. konvencionalistákat kell megemlíteni, azon lovagolnak, hogy a matematikus maga választja meg axiomáit, alapfeltételeit, mégpedig látszólag önkényesen, legfeljebb a »gondolkodás ökonómiája« alapján.

Közelebbről megvizsgálva, a konvencionalisták érvei csak azt bizonyítják, hogy a matematikai törvények formáját azok tartalma nem határozza meg egy-

* Correspondance d'Hermite et de Stieltjes, Paris, Gauthier-Villars, 1905., II. kötet 398. o. 410. levél. A francia szöveg a következőképpen hangzik: Votre doctrine est la mienne; je crois que les nombres et les fonctions de l'analyse ne sont produit arbitraire de notre esprit; je pense qu'ils existent en dehors de nous avec le même caractère de nécessité que les choses de la réalité objective, et que nous les rencontrons ou les découvrons, et les étudions comme les physiciens, les chimistes et les zoologistes.

értelműen, a matematikusok, amikor ezeket az objektív törvényeket felfedezik és azokat megfogalmazzák, akkor a megfogalmazásba bizonyos önkényt visznek bele, a megfogalmazás sok szempontból esetleges, függ attól, hogy mikor és ki fedezi fel a törvényt, de a forma esetlegessége nem érinti a tartalom objektivitását. Egy hasonlattal szeretném a helyzetet megvilágítani. Egy turista, aki a Kaukázus csúcsát mássza meg elsőnek, különböző utakon indulhat el, a fényképfelvételeket, amelyeket készít, különböző pontokról veheti fel, minden bizonyos mértékig önkényes elhatározásától függ, amelyet csak célszerűségi megfontolások korlátoznak, amely korlátozások bizonyos esetekben igen erősek lehetnek. Teljesen saját önkényes elhatározásától függ, hogy az általa megmászott új csúcsot hogyan nevezi el, bár persze távolról sem biztos, hogy az általa propagált elnevezést mások is elfogadják. Ezzel szemben a szóbanforgó hegycsúcs léte, annak alakja, magassága, geológiai szerkezete, stb. független a hegymászó személyétől.

Ugyanez a helyzet a matematikában is. Az hogy egy matematikus egy még megoldatlan problémát milyen oldalról, milyen módszerrel közelít meg, az általa felfedezett tényeket hogyan rögzíti le tételek egymásutánja formájában, az általa felfedezett új fogalmaknak milyen nevet ad, az valóban tőle függ, személyhez, korhoz kötött és esetleges, azonban a matematikai felfedezés objektív tartalma, lényege mindettől független.

Erre számos példát lehet adni a matematika bármely ágából. Ilyen például a különböző geometriák kérdése. Erről itt nem kívánok részletesen beszélni, mivel a Bolyai-ülésszakon ez a kérdés beható megvitatásra került. A Bolyai-ülésszakon elhangzott előadások és felszólalások messzemenően támaszkodtak Sztálin művére. Rámutattak arra, hogy a valóságos tér objektív szerkezetének visszatükrözését szolgáló különböző geometriai rendszerek létezése csak azt bizonyítja, hogy az anyagi valóságot visszatükröző matematikai elmélet nem azonos a valósággal, a kettő egyszerű azonosítása metafizikus szimplifikálás. A tudomány törvényei a valóság objektív folyamatait, összefüggéseit tükrözik vissza, azonban a visszatükrözés nem jelent azonosságot, ugyanúgy, mint ahogy a tükörkép sem azonos a visszatükrözött tárggyal, a visszatükrözés bonyolult történelmi folyamat, amelynek eredményeképpen egyre pontosabb és megbízhatóbb képet kapunk a valóságról.

A most mondottak már átvezetnek a második kérdéshez, amelyről röviden beszélni szeretnék, más tudományok matematikai formába önthető törvényeinek kérdéséhez. Ezzel kapcsolatban három részletkérdést szeretnék érinteni: törvények matematikai formába önthetőségének kérdését, a matematikailag megfogalmazott törvény érvényességi határának kérdését és a matematikai módszer jelentőségének kérdését az objektív törvények megismerése és a tudományos előrelátás szempontjából.

Ami az első kérdést illeti: elvileg áthághatatlan korlátja a matematikai módszer alkalmazásának nincsen. Nem állíthatjuk mereven, hogy például a fizika törvényei matematikai alakban megfogalmazhatók, ezzel szemben a geológia törvényei nem, annak ellenére, hogy a fizika törvényeit ma túlnyomó többségükben matematikai alakban fogalmazzák meg, a geológia törvényei azonban túlnyomó többségükben — legalább is ma még — nem önthetők matematikai formába. De nemcsak a természettudományok körében nem lehet merev határvonalat húzni matematikailag tárgyalható és nem tárgyalható tudományok között, hanem az az elterjedt nézet sem helytálló, mintha a

matematika módszereit a tudomány törvényeinek megfogalmazására csak a természettudományok terén lehetne használni, a társadalmi tudományok terén nem. A társadalomtudományok közül éppen a politikai gazdaságtan az a tudomány, amelyben erre a legtöbb lehetőség mutatkozik. Azok a visszaélések, amelyeket a burzsoá közgazdászok a matematikával elkövettek, az a tény, hogy matematikai képletekkel igyekeznek elleplezni a kapitalizmus rothadását, nem szabad, hogy bizalmatlanná tegyenek a matematikával szemben a politikai gazdaságtan terén, a bizalmatlanságra a burzsoá közgazdászok szolgáltak rá, mégpedig alaposan, és nem a matematika. Bár a matematika alkalmazhatóságának a természet és társadalom objektív törvényeinek exakt megfogalmazásánál tehát *elvi*, áthághatatlan korlátjai nincsenek, természetesen minden korban minden egyes tudomány fejlettségi foka, aktuális problémáinak jellege bizonyos pillanatnyi korlátokat szab meg. Ezek túllépése kárára van a tudománynak, ezzel szemben igen nagy hasznót jelent a matematikai megfogalmazás ott, ahol erre a helyzet megérett. Ahhoz, hogy valamilyen bonyolult folyamatot matematikailag tárgyaljunk, ismerni kell a folyamatot annyira, hogy a lényegyet megragadva arról egyszerű és a matematika adott fejlettsége mellett tárgyalható modellt alkothassunk magunknak, amely a matematikai megfogalmazást lehetővé teszi. Ilyen modellek az ideális gáz, az ideális folyadék, a rugalmas test, a folytonos tömegeloszlás, a pontszerű tömeg, a pontszerű töltés, stb. a fizikában. A modell és a valóság közötti eltérése a matematikai módszer nem tud változtatni. Hiába pontos a matematikai számítás, ha a választott modell távoláll a valóságtól. Előfordul, hogy egy matematikailag megfogalmazott törvény a valóságos természettörvényt a jelenségek egy bizonyos körén belül jól tükrözi vissza, azon kívül azonban a visszatükrözés már nem jó. Arra, hogy elhibázott modellválasztás milyen helytelen eredményre vezet, a Mendel—Morgan-féle örökléstanban alkalmazott matematikai módszerek példáját említem meg. Egy másik kirívó példa az a tendencia, amely nyugaton, különösen Amerikában ma igen divatos, és amely az emberi agy és az elektronikus számológépek között igyekszik analógiát találni. Jellemző erre, hogy nemrégiben egy, a modern számológépekről szóló könyv »Óriási agyvelők« címen jelent meg Amerikában, N. Wiener »Cybernetics« c. könyvének alcíme pedig »Ellenőrzés és híradás az élőlényben és a gépekben«. Ez a példa azt mutatja, hogy néha a matematikai módszerek alkalmazása mögött a magasabbrendű biológiai folyamatok egyszerű mechanikai vagy fizikai folyamatokkal való helytelen azonosítása rejlik. Egy tudomány törvényeinek matematikai alakban való megfogalmazása rendkívüli mértékben elősegítheti egy tudomány fejlődését, ha ez helyesen történik, míg ha helytelen modell alapján, formálisan alkalmazzák a matematikát, ez tévútra viheti a tudományt.

A törvényszerűségek alapos tanulmányozása, amire Sztálin műve ösztönzi a tudósokat, megóv az ilyen eltévelyedésektől, a matematika formális alkalmazásaitól és ugyanakkor segíti a tudomány fejlődését a matematikai módszerek helyes, az illető tudomány törvényeinek tanulmányozásán alapuló alkalmazásával. Ezzel kapcsolatban rá kell mutatni, hogy számos tudományban még ma is uralkodik az az irányzat, amely filozófiailag tudatosan nem tudatosan a machizmusban gyökerezik, amely a tudomány szerepét tények regisztrálására, a jelenségek pusztá leírására igyekszik korlátozni. Ez az irányzat előbb vagy utóbb az illető tudomány stagnálásához vezet. Sztálin joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy »a tudomány nem élhet és nem fejlődhet az objektív törvényszerűségek elismerése nélkül, e törvényszerűségek tanulmányozása

nélkül. Ha pedig felszámolnók a tudományt, megfosztanók magunkat annak a lehetőségétől, hogy előre lássuk az események menetét...» Utóbbi megjegyzést Sztálin a gazdasági élettel kapcsolatban teszi meg, de az, hogy a tudomány főfeladata az események menetének előrelátása, más tudományokra is érvényes. Éppen ezzel áll kapcsolatban a tudomány törvényeinek matematikai formába öntése. Az események menetének exakt *kvantitatív* előrelátása ugyanis legtöbbször csak akkor lehetséges, ha sikerült a jelenségek összefüggéseinek törvényszerűségeit matematikai alakban megfogalmazni. A matematikai *extrapoláció* természetesen rendkívüli körülményt igényel. Ezzel kapcsolatban egy igen fontos és nem eléggé közismert szempontra kell felhívnom a figyelmet. Abból a tényből, hogy egy matematikai törvény a jelenségeket bizonyos korlátok között igen jól adja vissza, még nem következtethetünk arra, hogy ez a törvény a megfigyelési határokon túl is érvényes, tehát hogy az extrapoláció jogosult. Ezt a következtetést csak akkor vonhatjuk le, ha a szóbanforgó matematikai törvény érvényességének okait is megvizsgáltuk és azt találtuk, hogy ezek az okok érvényben maradnak a kívánt extrapoláció mellett is. Így például pusztán abból az empirikus tényből, hogy két mennyiség között a kapcsolat bizonyos határok között jó közelítéssel lineáris, nem lehet az összefüggés linearitását tetszőlegesen messze extrapolálni, hiszen bármilyen bonyolult differenciálható függvénykapcsolat egy elég rövid szakaszon közel lineáris. Tehát egy matematikai törvényt soha sem lehet pusztán empirikus adatok alapján extrapolálni, ez csak akkor jogosult, ha a törvény matematikai alakja mögött megfelelően megalapozott elmélet áll.*

Az extrapoláció kérdésével kapcsolatban meg kell, hogy említsem, hogy a legutóbbi években Kolmogorov és más szovjet matematikusok kidolgozták a sztochasztikus folyamatok extrapolációjának elméletét. Ez az elmélet a híradástechnika, a meteorológia és számos más tudomány területén a tudományos előrelátás egész új* lehetőségeit nyitja meg.

A matematikai módszerek alkalmazása a természettudományok és a technika számos területén elválaszthatatlan attól a harcától, amely ezen tudományokban a pusztán leíró, regisztráló módszerek helyett a valóban tudományos, a törvényszerűségek feltárására irányuló kutatás kifejlesztéséért folyik. Sztálin műve harcra hívja fel a tudomány minden dolgozóját a tudomány igazi feladatának, az objektív törvényszerűségek feltárásának megvalósításáért. A matematika területén ez azt jelenti, hogy még fokozottabban harcoljunk a matematikai fogalomalkotás önkényességének tudománytalan elve ellen, a matematikai formalizmus ellen és a matematikai módszerek alkalmazását minden tudomány területén az objektív törvények feltárásának szolgálatába állítsuk.

SZÖRÉNYI IMRE akadémikus

A biológia néhány törvénye és azok megismerésének módjai és feltételei Sztálin „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” című művének megvilágításában

Sztálin elvtárs utolsó tanulmányával olyan művet ajándékozott a haladó emberiségnek, mely korszakalkotó elméleti és gyakorlati jelentősége révén

* Erre a kérdésre az 1951. évi nagygyűlésen tartott előadásban egy konkrét meteorológiai példa kapcsán mutattam rá.

méltán sorolható Marx és Lenin főművei mellé. E mű feltárja a kapitalista és szocialista társadalomnak eddig ismeretlen gazdasági mozgás-törvényeit, megoldja a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakának rendkívül bonyolult kérdéseit és megadja a kommunista társadalom felépítésének világos, tudományosan megalapozott programját.

Az egyes, speciális tudományágak fejlődése szempontjából különösen fontos Sztálin művének az a része, mely a tudományos törvények marxista elméletét fejti ki és fejleszti tovább. Kiegészítésképpen Fogarasi elvtárs előadásához én röviden néhány biológiai törvényről és azok kutatásának módjairól és feltételeiről szeretnék említést tenni a sztálini mű tükrében.

Ennek a kérdésnek a megtárgyalása annál fontosabb, mivel a nyugati biológusok igen nagy százaléka, talán a túlnyomó többsége tagadja a sztálini törvényelmélet alaptételét a törvények objektivitásáról, azoknak az ember akaratától való függetlenségéről, sőt tagadja magának a tudományos absztrakcióknak a jelentőségét is a biológiában. Aki olvassa a világ különböző részén megjelenő szakmai folyóiratokat és monográfiákat, könnyen meggyőződhetik arról, hogy a nyugati biológusok általában megelégszenek a tények és megfigyelések egyszerű leírásával, anélkül, hogy igyekeznének azokat elméletileg átgondolni, általánosítani, a jelenségek lényegébe behatolni. Jónak általában azt a munkát tartják, amelyik új, eddig ismeretlen tényt és megfigyelést tartalmaz. Azonban a vezető folyóiratok is csak kis százalékban tartalmaznak még ilyen »új adatokat« is és legnagyobb részükben ismert adatok újra leírására szorítkoznak, a kísérleti vagy leírási feltételek kisebb-nagyobb variációjában. Az elmondottak vonatkoznak mind a leíró, mind a kísérletes biológia minden ágára, vonatkoznak a magyar biológiára is és annak aránylag progresszív ágaira a fiziológiára és a biokémiára is.

Az empirikus módszer kétségtelenül fontos felfedezésekhez vezetett a biológia sok területén (pld. biokémia, experimentális terápia stb., gondoljunk a Salvarsan, Penicillin és egyéb antibiotikumok, a kristályos fermentek felfedezésére). A biológia azonban már régen túl van a metafizikai fejlődési szakaszon (Engels) és ma már a problémák tisztán empirikus megközelítése igen komolyan gátolni kezdi a biológia fejlődését.

A dialektikus materializmus elveti a Marx előtti materializmus egyoldalú empirizmusát és a leíró metódusok kizárólagos alkalmazását, mind a társadalom, mind a természet tárgyainak és jelenségeinek tanulmányozásánál és azt az elvet vallja, hogy az érzékelés és gondolkodás a megismerés egységes folyamatának két fokát, két stádiumát képezi. Engels »A természet dialektiká«-jában két angol tudós — a biológus Wallace és a fizikus Crooks példáján ironizálva mutatja meg, hogy váltak ezek a kitűnő szakemberek éppen »józan« empirikus beállítottságuk következtében spiritisztákká, ami pedig a legprimitívebb babonák egyike. Tyimirjazev a tények egyszerű halmozását, azok elméleti átgondolása nélkül »a tudomány elposványosításának« nevezi. Pavlov a tényeket a »tudós levegőjének« nevezi és ugyanakkor híres levelében felszólítja a szovjet fiatalságot, hogy miközben kutatnak, kísérleteznek és megfigyelnek, igyekezzenek nem ott maradni a tények felületén. »Ne legyetek a tények levéltárosai. Igyekezzetek azok keletkezésének titkaiba behatolni. Állhatatosan keressétek az azokat irányító törvényeket.«

Az absztrakcióban rejlő erőt Marx is hangsúlyozta. Csupán az érzékszervek adataira támaszkodva a természetnek semmiféle törvényszerűségeit nem lehet felismerni, az objektív törvényszerűségek felismeréséhez gondolkodásunk

absztraháló működése szükséges. Mint ahogy Lenin a »Filozófiai füzetek«-ben mondja, a konkrétól az elvonthoz haladva nem távozzunk el a helyestől, az igazságtól — hanem közeledünk hozzá.

Az elméleti általánosítás, az emberi gondolkodás absztraháló munkájának óriási jelentőségére Sztálin: »A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései« című művében mutat rá, ahol kifejti, hogy a nyelvtan az emberi gondolkodás hosszas absztraháló munkájának eredménye. Sztálin utolsó munkája különösen élesen mutatja meg hogyan kell és lehet a jelenségek mélyébe, a folyamatoknak a leglényegébe behatolni, ami azután az események marxista előrelátását, a természet és társadalom céltudatos befolyását teszi lehetővé. A törvény ismerete tehát nem öncél, hanem a céltudatos cselekvés eszköze. »Minél mélyebben tárja fel a biológia tudománya az élet és az élőlények fejlődésének törvényszerűségét, annál tevékenyebb a mezőgazdaságtudomány« írja Liszenko. A helyes absztrakcióknak vagyis a törvényszerűségek felismerésének alapfeltétele a megfigyelések és a kísérleti kutatások adatainak pontossága és helyessége. Tehát a kísérlet és az absztrakció két egyenrangú és egymást kölcsönösen feltételező stádiuma a biológiai törvényszerűségek kutatásának. A helyes absztrakció előfeltétele viszont a materialista dialektika alapos ismerete és tudatos felhasználása.

Sztálin elvtárs miután kifejti elméletének alaptételét, amely szerint »a tudomány törvényei az ember akaratától függetlenül végbemenő folyamatok visszatükröződése,« — azt a megjegyzést teszi, hogy ez a törvény igaz és általános ismert, viszont semmi újat nem tartalmaz. Helytelen volna azonban azt mondani, hogy nem érdemes időt tölteni általánosan ismert igazságok ismétlésére. Ellenkezőleg »az úgynevezett általánosan ismert igazságoknak rendszeres megismétlése, azoknak türelmes megmagyarázása — a legjobb eszközök egyike« a fiatal marxista káderek nevelésénél.

Ez a megjegyzés, mintha egyenesen felénk, magyar biológusok felé volna irányítva, akik még fiatalok vagyunk a dialektikus materializmus alkalmazása terén.

Mélységesen hibásak és károsak Sztálin megállapítása szerint a szubjektivisták, idealisták nézetek, a voluntarista elgondolások, amelyek mind ezen »általánosan ismert« igazság semmibebevételéből nyerik eredetüket.

A voluntarizmus egyik legvulgárisabb formáját nem ritkán figyelhetjük meg az élettan és biokémia területén. Itt a voluntarizmus abban nyilvánul meg, hogy a szerző saját, néha igen primitív elképzelését akarja ráerőszakolni a természetre. A természet persze derekasan ellenáll az ilyen erőszaknak, bármennyire becézgetik is nagy kezdőbetűvel (az angolszász irodalomban divatosá vált a Nature-t nagy kezdőbetűvel írni, mint szemérmes szinonimáját az istenszónak) — a szerző munkatársai azonban, akik a kapitalista államokban nem ritkán függő helyzetben vannak tőle, gyakran beadják derekukat. Így azután megszületik egy »új elmélet«, amely megfelelő reklámozás után 1—2 évig is tarthatja magát. A Verzar-féle elméletet a mellékvesekéreg szerepéről a foszforilálási folyamatokban vagy a gombamódra szaporodó izomkontrakciós elméleteket említhetjük, mint néhány példát a sok közül.

Ugyanilyen hibásak a fatalista elméletek, amelyek fetisizálják a törvényeket és azt igyekeznek bizonyítani, hogy az ember erőtlén a természeti törvényekkel, a »sorssal« szemben. Ez az elmélet végeredményben a természet átalakíthatóságát tagadja. Jól ismert példa erre a Mendel-féle öröklődési »törvény« (amint Tyimirjazev nevezi: borsótörvény), amelyet a formális genetika művelői fetisizáltak. A weissmannisták-morganisták terméketlen tanának

antagonisztikus ellentéte a cselekvésre ösztönző alkotó darwinizmus — a micsurini biológia tanai.

A Sztálini törvényelmélet következő igen fontos tétele a törvények saját-szerűségére vonatkozik, mely nélkül nem lehet a törvények természetét meg-érteni és azokat az ember szolgálatába állítani. A természet törvényei és a társadalom törvényei különböznek egymástól. Minden mozgásfajtának megvan a maga minőségi jellegzetessége, sajátossága és törvényszerűsége. A speciális biológiai törvények tagadása vagyis az a törekvés, hogy az élet törvényeit a fizika és kémia törvényeiből vezessük le, a vulgáris, metafizikus materializ-musnak jellemző vonása, ami annak idején különösen a fiziológusok között volt elterjedve. A dialektikus materializmus tanítása szerint a mozgás alacso-nyabb formáinak törvényszerűségeiből nem lehet levezetni a mozgás magasabb, bonyolultabb formáinak törvényszerűségeit. Az alacsonyabb mozgási forma törvényei (a mi esetünkben tehát a fizika és kémia törvényei) ugyan benn-foglaltatnak a magasabb mozgási forma (a biológia) törvényeiben, de alá vannak rendelve a magasabb mozgási forma feltételeinek. Mint Engels mondja (A ter-mészet dialektikája, orosz kiadás, 1948): »Kétségtelen, hogy kísérleti úton majd valamikor a gondolkodást vissza fogjuk tudni vezetni az agy molekuláris és kémiai mozgásaira, — de hát kimerül ezáltal a gondolkodás lényege?«

A sztálini mű arra kötelezi a haladó biológusokat, hogy szűkebb szak-máikon belül is igyekezzenek a speciális törvényszerűségeket felkutatni. Vannak-e például a biokémiának speciális törvényei? Egy speciális tankönyv-ben vagy monográfiában sem fogunk választ találni erre a kérdésre. Pedig kétségtelen, hogy az a rendkívül nagy és értékes adathalmaz, amivel ma a biokémia rendelkezik, megengedné speciális biokémiai törvények felállítását.

Egy ilyen speciális biokémiai törvény pld. az asszimiláció és disszimiláció, az élő anyag felépítésének és lebontásának ellentétes egysége. Ennek a tételnek progresszív jelentősége kb. megfelelne a hullám és a corpusculum — a foly-tonosság és a megszakítottság ellentétes egysége tételének a fizika területén.

Egy másik speciális törvény, amely különösen Micsurin és Pavlov munká-ságában nyert kifejezést, azt állítja, hogy a forma és a funkció egymással kölcsön-hatásban levő ellentétes egységek, amelyek kölcsönösen feltételezik egymást. Ezen tétel alkalmazása a biokémia területén egy új tudományág, a funkció-nális biokémia megteremtéséhez vezet, ami most van kialakulóban a Szovjet-unióban. (Funkció alatt anyagcserefolyamatok, forma alatt fejlődési vagy funkcionális formaváltozások értendők, adott esetben.)

A következő rendkívül fontos tétele a sztálini törvényelméletnek az *alaptörvényre* vonatkozik. »A kapitalizmus gazdasági alaptörvénye olyan törvény, amely a kapitalista termelés fejlődésének nem egy és nem is akár-milyen oldalát, nem is egyes és nem akármilyen folyamatait, hanem ennek a fejlődésnek valamennyi fő oldalát és valamennyi fő folyamatát, tehát a kapi-talista termelés mivoltát, lényegét határozza meg.« (Sztálin)

Van-e a biológiának ilyen alaptörvénye? Az utóbbi időben sokat vitatják ezt a kérdést a szovjet szakirodalomban. A filozófusok is segítik a biológusokat e kérdés tisztázásánál. Utalok pld. I. I. Novinszkij »A szervezet és környezet egysége« című cikkére (Boup. Grudocspun 1952. No 6.) Az említett szerző bebizonyítja, hogy a jól ismert micsurini-pavlovi törvény a *szervezet és az élet-feltételek egységéről* a szerves természet fejlődésének nem egy és nem is akár-milyen oldalát, nem is egyes és nem akármilyen folyamatait határozza meg,

hanem ennek a fejlődésnek valamennyi fő oldalát és valamennyi fő folyamatát. Tehát a szervezet és az életfeltételek egységének törvényét az élő természet alaptörvényeként kell elismerni.

Fontos legalább néhány szóval áttekinteni a biológia ezen alaptörvényének fejlődési történetét: 1859-ben látott napvilágot Darwin korszakalkotó műve »A fajok keletkezése«, ami mint jól ismeretes, halálos csapást mért a metafizikus szemléletre a biológiában. Bármilyen nagy jelentőségű is azonban Darwin evolúciós elmélete, tagadhatatlan, hogy a természetes kiválasztódás és a létért való küzdelem nem tudják kielégítően megmagyarázni az élő természet fejlődését. Közel 80 éve van már annak, hogy Engels rámutatott erre a tényre.

Szecszenovnak »az orosz fiziológia atyjának« működése volt a következő mérföldkő a biológiai alaptörvény kialakulásában. Szecszenov az állatok reflex működésében ismerte fel a szervezet és környezetének kölcsönhatását. A reflex-működést ő úgy fogta fel, mint a szervezet alkalmazkodási folyamatát a környezethez, ami a szervezet létezésének szükségszerű feltétele.

Végül pedig Pavlov tana az állatok és az ember magasabb idegműködéséről és Micsurin és Liszenko tana az élő természet fejlődéséről fejlesztették lényegesen tovább és alapozták véglegesen meg a biológia alaptörvényét.

»Bármely szervezetnek minden egyes szerve, minden tulajdonsága, minden tagja, minden egyes belső és külső része létezésének külső körülményei által van feltételezve« írja Micsurin.

»Minden élet a legkezdetlegesebbtől a legbonyolultabbig — az embert is beleértve természetesen —, hosszú sora a külső környezet egyre és a legmagasabb fokig komplikáló kiegyensúlyozásának« írja Pavlov.

Mindkét tan az életfeltételek döntő jelentőségét emeli ki a szervezetek fejlődésében és ugyanakkor mindkét tan aláhúzza a szervezetek aktív viszonyát az élet feltételeihez.

Nem hanyagolja el a két tan tudományágaik speciális törvényeit sem. Liszenko pld. hangsúlyozza azt a tényt, hogy minden szervezet sajátosan, a saját természetének megfelelően reagál és az öröklődés és a változékonyság között »harc« megy végbe. A pavlovi tan kiemeli az idegrendszer vezető szerepét az állati szervezet és környezete egységének kialakulásánál és ugyanakkor rámutat az egyes idegrendszeri típusok jelentőségére, amelyek befolyásolják az állat viszonyát életének feltételeihez.

Összefoglalva tehát, bátran mondhatjuk, hogy a pavlovi fiziológiát és a micsurini biológiát a biológia alaptörvénye teszi egységes tanná. Ezt a tant ma jogosan nevezzük micsurini-pavlovi biológiának. — Itt látjuk a sztálini alaptörvény fogalmának jelentőségét a biológia területén.

A természet törvényeinek éppen úgy mint a társadalom törvényeinek megismerése hosszadalmas, bonyolult és nehéz folyamat. A biológiai alaptörvény megismeréséhez pld. — amint azt kifejtettük — közel 100 évre volt szükség. Meggyorsítja azonban a tudományok törvényeinek felismerését az az alkotó kritikai szellem, ami a szovjetuniói tudományos életet jellemzi. Ilyen vita folyt le pld. a micsurini biológia, a pavlovi tanok és a nervizmus kérdésében; ilyen vita volt nemrég a biológia egy másik alapvető problémája — a fajkeletkezési elmélet körül. E vitaanyagok rövid ismertetése vagy csak felsorolása is messze túlhaladna a hozzászólásom keretein. — Itt csak arra a jól ismert tényre szeretném felhívni a figyelmet, hogy maga Sztálin elvtárs utolsó korszakalkotó műve is az alkotó marxista kritikai szellem terméke, amelyhez egy a Szovjetunióban lefolyt gazdasági vita szolgált kiindulópontként.

Utolsó következtetésünk a sztálini műből tehát az, hogy törekednünk kell az alkotó kritikai szellemet meghonosítanunk a biológia minden területén.

TÖRŐ IMRE akadémikus

A világegyetem életének a biológiai jelenségek csak egy kis részét képezik, s ahogyan a világegyetemben törvényszerűségek uralkodnak, így van ez a biológiában is. A világegyetem törvényeitől a biológiai törvények nem lehetnek függetlenek. — Az életfeltételek létrejövése szükségszerűen magyarázza, hogy az élet a világegyetem életének egy bizonyos szakában jöhetett létre és annak fejlődésével megváltozott.

A természeti törvények objektív létező és érvényesülő tények, melyeknek feltárásával halad előre a tudomány. — Ezek objektív jellegén nem változtat semmit, hogy a megfigyelő világnézete mennyi szubjektív beállítást kapcsol rá.

A biológia az élő természet fejlődéstörvényeinek tudománya (Sztoljetov). Ebből az egyetlen meghatározásból is következik, hogy Sztálin elvtárs művének, különösen e mű első fejezetének alapvető jelentősége van az egész biológiára.

A biológia tudományos szintre emelkedésének kezdetétől fogva az élő természet *fejlődéstörvényeit* igyekezett kimutatni és megmagyarázni. Lamarck I. és II. törvénye, amely magába foglalja a transformizmus tanát, kifejezetten fejlődéstörvény. Lamarck ellenfele, Cuvier, idealista beállítottsága ellenére, szintén olyan természeti törvényt fedezett fel, amely fejlődéstörvénynek mondható. Ez a szervek korrelációjának törvénye, amelyet már Engels is elismert. A biológia alapvető törvényét Darwin ismerte fel, amikor kimondotta, hogy a fajok a természetes kiválogatódás útján fejlődnek. A biológiát Darwin az élő természet fejlődéstörvényeit *megmagyarázó* tudománnyá fejlesztette. A Müller-Haeckel-féle biogenetikai alaptörvény szintén objektív fejlődéstörvény. Micsurin és Lisenko a biológiai törvények ismeretében a biológiát magasabb szintre emelték: az élő természet *átalakításának* elméletévé tették. A micsurini biológia — egyes félreértésekkel ellentétben — nem a fejlődéstörvényeket változtatja meg, hanem e törvények ismeretében a fejlődési folyamatokat befolyásolja.

A biológia törvényei objektív törvények, melyek az élő természetben az emberek akaratától függetlenül végbemenő objektív folyamatokat fejtenek ki.

A békapete fejlődése akaratunktól függetlenül zajlik le s jelenségeinek egymásutánja törvényszerű. — Mi bele tudunk szólni a fejlődés folyamatába, meg is tudjuk változtatni annak menetét, ha ismerjük a jelenség törvényeit, a fejlődést megállítani azonban az élő anyag elpusztítása nélkül nem tudjuk. Az élő anyag fejlődik, megöregszik, meghal.

Ezeket a törvényeket megszüntetni és helyettük újat csinálni nem lehet. — Az, hogy eddig ismeretlen törvényszerűségeket fedeznek fel nem azt jelenti, hogy ez a törvényszerűség addig nem létezett. Az élő anyagban létrejövő változások nem metafizikai erőknél tulajdoníthatók, hanem keresni kell azokat a törvényeket, amelyek a változásokat megmagyarázzák. — Előbb vagy utóbb az ilyen törvényeket a materialista tudomány megismeri. A hypotoniás sóoldatba tett fiatal béka csírán nem invaginatio útján, hanem exogastrulatio útján jön létre a gastrula, s olyan állat fejlődik, melynek nem lesz idegrendszere. Ebből nem az következik, hogy hypotoniás oldatban megváltozott az élő anyag tulajdonsága és nem képes idegrendszert fejleszteni, hanem a hypotoniás oldat által létrehozott rendellenes vándorlás következtében nem kerültek egymás szomszédságába azok a részletek, melyek kölcsönös hatása az idegi fejlődést indítja el.

Az idealista irányzat tagadja az élő természetben lévő törvények objektív jellegét, azokat megismerhetetlennek és az élő természetet befolyásolhatatlannak tartotta és tartja ma is.

Az objektív idealizmus a törvényeket az abszolút eszme megnyilvánulásainak, a szubjektív idealizmus pedig az egyéni tudat tevékenysége eredményének tartja és úgy vizsgálja.

A materialista irányzat ezzel szemben azt tartja, hogy az élő természet törvényei objektíven léteznek, azok megismerhetők és ezáltal az élő természet átalakítható.

Minden tudományos kutatásnak két szakasza van. Az egyik szakasz a törvény megismerését, a másik a megismert törvény felhasználását foglalja magában. A második az a szakasz, ahol a kutatók világszemlélete, a dialektikus materializmus használata vagy nem használata a törvény felhasználása szempontjából döntő fontosságú.

Sztálin elvtárs, midőn a modern kapitalizmus és a szocializmus gazdasági alaptörvényének kérdéséről beszél, a törvény jellemző vonásairól azt mondja, hogy ez a kapitalista ill. szocialista termelés fejlődésének nem egy és nem is akármilyen oldalát, nem egyes és nem is akármilyen folyamatait, hanem a fejlődésnek valamennyi fő oldalát és valamennyi fő folyamatát, mivoltát, lényegét határozza meg.

Vannak-e a biológiában ilyen alaptörvények? Természetesen vannak. Ezek az alaptörvények azok, amelyek az élő anyag legfőbb, legjellemzőbb tulajdonságával vannak kapcsolatban. A materialista biológia Engels klasszikus megfogalmazása nyomán az életet az anyag minőségileg magasrendű sajátos mozgásformájának tartja. Egyik mozgási formának, melynek alapvető tulajdonságai vannak. — Az élő anyag törvényei magukba foglalják az élettelen anyag törvényeit, de bennük különleges, minőségileg más törvények is uralkodnak. — A legjellegzetesebb életjelenség az anyagcsere, melyet a külvilággal való kapcsolatban bonyolít le az élő anyag. — Az ingerlékenység, mellyel a reá ható ingereket feldolgozza és azokra választ ad, a fejlődés, melyben a környezettel képezett egységben a minőségi változások sorozatát hozza létre, az öröklődés és változékonysága, mellyel a szervezet tulajdonságait az utódjainak átadni képes, mind az anyagcserének és változásainak következményei.

Ha a biológia főbb törvényeit akarjuk megkeresni, akkor olyan törvényeket kell kutatnunk, melyek ezekkel a tulajdonságokkal függenek össze. Csak azok a törvényszerűségek lesznek jellegzetesek, csak azok a kutatások tudják továbbfejleszteni a biológiát, amelyek ezekkel a tulajdonságokkal összefüggő törvényeket kutatják. — Nem mindegy tehát az sem, hogy a kutatás az élő anyag milyen tulajdonságát teszi vizsgálat tárgyává, hogyan akarja elérni az élet problémájának tudományos megoldását.

Az alaptörvény megismerése a fontos, mert a többi nem jellegzetes törvényszerűségek kutatása csak akkor vezethet az élő anyag megismeréséhez, csak akkor lesz világos, ha az alaptörvénnyel való kapcsolatát ismerem. Hogy a fejlődő élő anyag ugyanannál az élőlénynél is a fejlődés különböző idejében különbözőképpen viselkedik, csak úgy érthető meg és lesz felhasználható, ha ismerem már a fejlődés szakaszosságának a törvényét, mely kimondja, hogy az élő anyag fejlődésének különböző időszakában más más igénnyel lép fel környezetével szemben. — Csak ennek ismeretében tudunk beavatkozni a fejlődés irányának megváltoztatásába, csak ennek ismeretében tudjuk tudományosan

felhasználni a megismert törvényt. Másik példa pl., hogy az egyén fejlődésének törvényszerűsége a fajfejlődés törvényeinek ismeretében lesz világossá.

A biológiában a dialektikus materializmus alkalmazása hozta létre azokat a lehetőségeket, melyek a materialista szempontból megállapított jelenségeket kihúzták abból a metafizikus zsákutcából, ahová jutottak. — A cellulárpatólógia kimerülése a kreacionizmusba, az organizáció kérdése a metafizikai világba terelte a kérdéseket és megállította a tudományt.

Engels szerint az élet a fehérjetestek létezési módja, amelynek legfontosabb sajátossága a környezettel folytatott állandó anyagsere és ennek az anyagcserének a megbonlásával megszakad az élet is, bekövetkezik a halál. Engelsnek ez a fogalmazása magába foglalja azt az objektív törvényt, hogy az élőlény elszakíthatatlan környezetétől. Ha a fejlődésben nemcsak az izolált csírá, hanem annak környezetét, sőt az evolúcióban elfoglalt helyzetét is tekintetbe veszem, jutok el ahhoz a szemlélethez, mely a fejlődés biológia törvényeit helyesen tudja alkalmazni. Ennek az alaptörvénynek az ismeretében a szovjet biológusok elsősorban Oparin akadémikus kidolgozta az élet keletkezésének materialista elméletét, amelyben figyelembeveszi a környezet fejlődését is. A materialista biológia élenjáró kutatói feltárták az élő anyag valódi fejlődéstörvényeit. Lepesínskájá elvetette Virchow dogmáját, amely szerint sejt csak sejtből keletkezhet. E virchow-i tételt később O. Hertwig úgy módosította, hogy sejt-mag csak sejt-magból jöhet létre, majd a morganisták azt mondták, hogy kromoszóma csak kromoszómából, gén pedig csak génből származhat. Ezek szerint a dogmák szerint az idioplazma folytonos és végtetszerűen meghatározza az öröklődést. A Weismann-féle irányzat más dogmákat is kimondott, illetve szentesített.

A Weismann-elmélet értelmében az idioplazma változatlan, halhatatlan. Volna tehát egy anyag, mely nem azokkal a tulajdonságokkal rendelkezik, mint az élő anyag, mely változékony. Ez a tétel szemben áll azzal, amit mi az élő anyag alapvető tulajdonságairól fogadtunk el, a változékony-sággal. Ez a tétel tehát nem objektív tételen alapszik, s így szubjektív, tehát hamis megállapítás.

Sztálin műve alapján még könnyebben megérthetjük a micsurini biológia diadalát a Mendel—Morgan-genetika felett. A weismanni elméletre támaszkodó genetika, mivel nem objektív jelenségekre támaszkodott, hamis törvényszerűségekhez jutott, melyeknek gyakorlati felhasználása meddő volt, szemben a micsurini biológiával, mely objektív jelenségekre támaszkodva kiváló gyakorlati eredményekkel volt felhasználható.

A burzsoa biológiában az élet fogalmára vonatkozóan két felfogás uralkodik: az egyik szerint az élet fizikai és kémiai folyamatok mechanikus komplexuma, a másik szerint az életerő (vis vitalis, vagy ahogy újabban Bergson nyomán mondják: élan vital) megnyilvánulása.

Az élő anyagnak, a biológiának megvannak a sajátos törvényei, melyeket nem lehet más szaktudomány szabályaival értékelni. — Alapjában hibás az a felfogás, mely csak azt a biológiai törvényt akarja elismerni, mely a matematika szabályaival kifejezhető. A burzsoa biológia a véletlenek és a dogmák birodalma. A burzsoa biológiában nincsenek szükségszerű összefüggések, csak statisztikai valószínűségek, amelyek véletlenből adódnak. Ilyen véletlenek sorozata révén keletkezett a burzsoa biológusok egyik csoportja szerint maga az élet is. — A kvantummechanikán alapuló kvantumbiológia szerint pl. teljesen bizonytalanok a biológiai tételek, csak nagyszámú adatból, statisztikai módszerrel

tudunk valószínűségi értékeket kapni. — Ez az elmélet a kísérletek számának nagyságát és nem a kísérlet helyes témafelvetését, vagy egyéb az élőanyag alapvető tulajdonságával kapcsolatban levő kérdést állítja központba, s így szinte tagadja biológiai törvényszerűségek megismerésének lehetőségét. A biológiai törvények nem volnának megismerhetők, ha a törvények a jelenségekkel változnának. Ugyanazon jelenség ugyanolyan feltételek között törvényszerűen bekövetkezik, s ezért a kísérleti feltételek tanulmányozása sokkal nagyobb jelentőségű, mint az ennek ismerete nélkül tömeges kísérleti szám, mely minden magas száma mellett sem nyújt lehetőséget a törvény megismerésére.

A burzsoa biológusok másik csoportja bizonyos alapvető tételeket dogmákat fogad el, amelyek nem tudományos módszerekkel, hanem intuícióval ismerhetők meg. Ezek szerint a teremtés eredményét (kreacionizmus) és az élet törvényszerűségeit valamilyen természetfölötti erő oltotta az anyagba, minek következtében az élőlények célszerű összhangban vannak környezetükkel (teleológia).

Az idealista irányzat két formája, a mechanisztikus és a vitalisztikus szemlélet, látszólag ellentétesek egymással, valójában azonban kölcsönösen feltételezik egymást és úgy összetartoznak, mint az érem két oldala. Mindkettő megegyezik abban, hogy a tudomány törvényeit nem tekinti az objektíve létező természeti törvények visszatükröződésének. Ennek a gyökere abban rejlik, hogy a burzsoa biológiában használatos fogalmak nem képezik a reális fogalmi megismerés alapját és így e fogalmak összefüggései, a tudomány törvényei sem tükrözik az élő természetben objektíve végbemenő jelenségek törvényszerűségeit.

Ezek közé tartoznak Mendel törvényei, amelyeket Micsurin találóan nevezett borsótörvényeknek, mivel kizárólag statisztikai valószínűséget fejezne ki. Ilyen a kromoszómák számának és alakjának változatlanóságáról szóló törvény is. A micsurini genetika, Lapesinszkája és Makarov citológiai kutatásai, ezeket a dogmákat megsemmisítették, feltárták az élet fejlődéstörténetének és az öröklődésnek objektív törvényeit és lehetővé tették e folyamatok irányítását.

Az élő anyag fejlődésének legmagasabb formáját az agykéregben éri el. Az agykéreg kutatásában Szecsenovig és Pavlovig egyáltalán nem ismerték fel az objektív fejlődéstörvényeket. Lokalizációs metodikával, pszichofizikai módszerekkel vagy teljesen spiritualista színezetű lélektani fogalmakkal igyekeztek megközelíteni az agykéreg működését. Pavlov zseniális munkássága feltárta az agykéreg működésének alapvető, objektív törvényeit is.

Hogy a micsurini-liszenkoi biológiai törvények, Pavlov tanai, Lapesinszkája felfedezései mind a Szovjetunióban láttak napvilágot, tehát az, hogy három ilyen alapvető nagyjelentőségű új biológiai szemlélet, a dialektikus materializmust következetesen használó tudományos körökben születhetett meg, ez sem véletlen, ez is törvényszerű, mert mindezek elfojtódtak volna, lehetetlenné lettek volna téve, ha nem lettek volna biztosítva a feltételek. Még kevésbé jutottak volna ezek a törvények ahhoz, hogy a gyakorlatban is felhasználják és továbbfejlesszék őket. — Az a biológia, mely nem az objektív törvények megismerésén alapszik, hanem az objektív biológiai jelenségek meghamisításával szubjektív törvényt készít, hogy azt céljainak megfelelően felhasználhassa, mint pl. a fasiszta biológiában az eugenika, a tudomány elárulásához vezet. A szocializmus tudománya azáltal, hogy hirdeti az objektív tudományos törvények megismerésének szükségességét, rendkívüli mértékben lendíti fel a tudományos kutatás lehetőségeit. Ez magyarázza meg azt a nagy fellen-

dülését a tudományos életnek, mely a Szovjetunióban és hazánkban is nyilvánul.

Sztálin elvtárs műve révén tisztán látjuk a biológiai törvények jellegét és a biológiai tudományban folyó ideológiai harcot. Ennek alapján kell mérlegelnünk hazánk biológiai tudományát is. Hazánkban a biológiai kutatások szinte teljes egészében mechanisztikus és vitalisztikus szemlélet hatása alatt állottak egészen a felszabadulásig. Születtek ugyan kiváló eredmények, ezek értelmezése azonban legtöbbször helytelen volt. Fejérváry tehetséges kutató volt, számos részleteredményhez jutott, a biológiai és társadalmi törvények között azonban nem ismerte fel a minőségi különbséget és így szemléletét a biológizmus jellemezte. Huzella első magyar harcosa volt a sejtközötti állomány értékelésének, de a mechanisztikus és vitalisztikus szemléletet úgy igyekezett összeegyeztetni, hogy az általa sok sikerrel kutatott sejtközötti állományra nézve a mechanisztikus törvényszerűségeket tartotta érvényeseknek, a sejtekre nézve pedig a vitalisztikusokat. Jellemző azonban a biológiai tudományunk elnyomott helyzetére, hogy a kutatók többsége még ilyen általános jellegű következtetésekre sem jutott, hanem csak empirista, prakticista módszerekkel igyekezett kis részleteredményeket felfedezni. Ez az örökség felszabadulásunk után is éreztette hatását. — Hogy kutatóink legjobbjai sem jutottak el általában a nagy összefüggések, a biológiai törvények felismeréséig, arra jellemző példa Lenhossék Mihály és Apáthy István közismert vitája. E két kiváló magyar tudós elsőrendű szerepet játszott az idegszövet szerkezetének feltárásában, az ú. n. neuron-tan kialakításában. Apáthy azt állította, hogy az idegrostok folytonosan mennek át egyik idegsejtből a másikba (kontinuitás), Lenhossék pedig azt bizonyította, hogy az idegelemek nem mennek át folyamatosan egymásba, hanem csak érintkeznek egymással (kontiguitás). Mindketten meggyőző preparátumokkal igazolták állításukat. A vita az egész tudományos világ érdeklődése mellett évtizedekig tartott, anélkül, hogy felismerték volna az általános törvényt. Arról van tudniillik szó, hogy Apáthy alacsonyrendű állatokon, Lenhossék pedig fejlett gerinceseken vizsgálta a neuronok szerkezetét. Ma már tudjuk, hogy kontinuitás és kontiguitás egyaránt van. A fejlődés alacsonyabb fokán syncitialis idegrendszer alakult ki, itt kontinuitás van, magasabb fokon pedig, a szinaptikus idegrendszerben kontiguitás található.

Magyarországon csak az élő világ rendszerezése, a rend megértésének munkája folyt. Nem a biológiai folyamatok vagy törvények megértésére törekedtek és így nem fejlődhetett ki azok felhasználása sem. Experimentális biológia nem vagy csak alig volt, még a materialista kutatási irány is hiányzott.

A biológiai tudomány helyes képet akar nyújtani az élő világról, azaz az objektív élő valóságot helyesen tükrözteti tudatunkba. Ezért a biológiai tudománynak nemcsak az a feladata, hogy összegyűjtse, raktározza és leírja a tényeket, hanem éppen az, hogy feltárja az életfolyamatok belső összefüggéseit, azokat a reakciókat, melyekkel az élő anyag a reá ható normális, vagy kóros ingerekre válaszol, általában a biológiai (élet)folyamatok alapvető törvényszerűségeit.

A biológiai tudomány eleinte gyűjtőtudomány, majd rendező tudomány volt. Ezeknek az objektív tényeknek az ismeretében kellett a kísérleti biológiának elindulnia, amely nélkül a biológia haladása megállt volna. A kísérleti biológia azonban igen nehezen fejlődött és fejlődik ma is. — Legnagyobb hiba, hogy kutatóink túlnyomó része nem mer alapvetően új nagy kérdésekhez nyúlni. A tudományos objektivizmus iskolájába járt és azt vitte tovább. Ebből annál

nehezebben tud kikerülni, mert ez nemcsak döntően a tudományos szemlélet kérdése, hanem munkamódszer is. — Számtalan egymástól független apró kérdéseket kutatni s meg sem kísérelni vagy egyenesen lenézni az elméleti alapot, ezt állapíthatjuk meg általában.

Ez jellemzi természettudományunk és orvostudományunk területén biológiánkat. — A biokémia úgyszólván átítatta orvostudományunk mindefféle szakmunkáját, mindenki elismeri ennek nagy horderejét, alkalmazza is azt, de kevésbé érdeklik kutatóinkat azok az általános biológiai törvényszerűségek, melyek pedig a kutatások valódi értékét, elméleti és gyakorlati jelentőségét, célravezető vagy meddő voltát megmutatnák. Nem az alapvető nagy törvényszerűségek, hanem az apró jelenségek érdeklik inkább kutatóinkat. Sztálin elvtárs munkáiból pedig éppen azt a konzekvenciát vonhatjuk le, hogy a jelenségeket mind a természetben, mind a társadalomban csak akkor érthetjük meg, s ennek alapján csak akkor használhatjuk fel, ha nem tévesztjük össze a legfőbb, legjellegzetesebb törvényeket a másodlagos nem jellemzőkkel. Csakis az objektív megismerés vezet törvények felismeréséhez, a véletleneken alapuló jelenségek nagy változatuk miatt, nem alkalmasak törvények leolvasására, tehát nem használhatók. A fejlődési rendellenességeket, ha nem is tartják az ördög mesterkedéseinek vagy ráolvasás, átok eredményének, mégis véletlen, törvényszerűséget nélkülöző jelenségnek ítélik. — A normális fejlődés pedig törvényszerű és a csírában lefolyó események, fejlődési szakaszok csak egymásután és csak egy bizonyos sorrendben következhetnek, s a csíra minden egyes részlete nemcsak induktor, hanem ugyanakkor indukált is. A fejlődési rendellenesség ezért nem lehet véletlen, hanem szükségszerű következmény és éppen ezért kísérletileg utánozható, sőt megismerése után megelőzhető.

Mai biológiai tudományunkba az idealizmus csak bizonyos formában, a materializmus köntösében tud behatolni, mert hiszen biológiai és orvoskutatóink ösztönösen materialisták s nem veszik észre, hogy az elmélet lebecsülése az, ami észrevétlenül a metafizika felé viszi őket. Látszólagosan sokszor a legmaterialistább magyarázatok viszik a törvény objektív voltát a szubjektívizmusba. — A Spemann-féle fejlődésmechanika, mely a szerveződés központjának kémiai anyagát kereste, határozottan materialista volt, de metafizikai területre siklott át, mert nem tekintette azokat a belső és külső kapcsolatokból származó dialektikus folyamatokat, melyek mellett a háti őrsajak, az organizátor centrum csak részjelenség. — Az organizátor centrum kémiai anyagát nem sikerült megtalálni és az egész kérdés végül úgy nézett ki, hogy az organizáció kérdését nem is lehet kutatni (metafizika). — A fejlődési indukció kérdésében nem maga az objektív törvény megállapítása, tehát az ösbélfedő azon szerepének felismerése a hibás, hogy az idegrendszer az ösbélfedő indítja fejlődésnek, hanem az, hogy Spemann a csírákat induktorokból és indukáltakból építette fel és nem vette tekintetbe, hogy az indukció következtében megváltozott indukált csírarészlet maga is induktorrá válva visszahat és megváltoztatja az induktor fejlődését is, amely tehát újabb és megváltozottabb hatást tud kifejteni a további változáson keresztülment indukált mezőre. — Az indukció tehát részjelensége és nem magyarázata a fejlődés törvényének. Az ú. n. fejlődésmechanika eredménytelensége éppen abban nyeri magyarázatát, hogy nem az élő fehérje valamely alapvető tulajdonságára felépített elmélet segítségével dolgozott.

Egyes idegrendszeri kutatóink úgy gondolják, hogy a felsőbb idegtevékenység pavlovi kutató módszerének mellőzése mellett is meg lehet érteni a szervezet-

ben lefolyó regulációs jelenséget, úgy, hogy ahol érthetatlenséget és hiányt tapasztalunk, azt lehet minden további nélkül a felsőbb idegi központokra bízni. Pedig a kutatás így bizonytalan és részletmegoldásokhoz vezet. Nem mellőzhető tehát a szovjet haladó fiziológiának az az álláspontja, hogy a pavlovi koncepció nem befejező, hanem kezdeti megalapozó részévé kell, hogy legyen minden fiziológiai kutatásnak.

Morfológusaink még mindig nem látják eléggé a Lepesinszkája vizsgálatait által kitárt kapukat. Szorgalmasan gyűjtenek újabb és újabb részleteket a virchowi sejtpatológiai szemléletben, mint e szemlélet rabjai, kik nem akarnak a szemüknek hinni, félnek a sejttani szűk korlátok közül kilépni a szerintük bizonytalan szabad levegőre. — A biológia törvényeinek megismerése olyan értelemben változik és teszi a biológiát haladóbbá, minél tökéletesebben és teljesebben tükrözi az objektív valóságban végbemenő folyamatokat. A törvények fetisizálása, a törvények tökéletességének gondolata bátortalanná teszi azt a kutatót, aki nincs felfegyverezve az elmélet fegyverével és megfosztja őt a helyes út felismerésétől. Az a tétel, hogy a sejtnak is van ontogenesise, a sejtpatológiai kutatásoknak — melyek materialista alapon indultak el, de metafizikussá lettek azáltal a dogma által, hogy a sejt csak sejtből keletkezhet — megadta a lehetőséget, hogy valóban dialektikus materialista úton fejlődjön tovább.

Ezen általános jelenségtől eltekintve azonban mind több és több olyan kutatás indul az Akadémia munkája nyomán, melyek már a haladó szovjet biológia és fiziológia eredményeit és szemléletét teszik meg a munka alapjául, sőt az elmélet birtokában egyéni kezdeményezéssel is találkozhatunk. — Ezek a kezdeményezések lehetnek az alapjai, új kísérleti biológiánk csírái, melyeket ápolni, növesztetni kell, hogy természettudományunk megújítását eredményezzék.

Sztálin elvtárs műve nagy segítséget nyújt e munkához, s éppen azért azt hiszem nem volt felesleges ezeket a gondolatokat Fogarasi elvtárs előadásához hozzáfűzni.

VOLUNTARIZMUS ÉS FATALIZMUS

A TÁRSADALMI TÖRVÉNYSZERŰSÉG KÉRDÉSE SZTÁLIN »A SZOCIALIZMUS
KÖZGAZDASÁGI PROBLÉMÁI A SZOVJETUNIÓBAN« CÍMŰ MŰVÉNEK
MEGVILÁGÍTÁSÁBAN

MOLNÁR ERIK
akadémikus

Sztálin korszakalkotó munkájában, »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című műben központi helyet foglal el ez a megállapítás:

»A marxizmus a tudomány törvényeit — akár a természettudomány, akár a politikai gazdaságtan törvényeiről van szó — az emberek akaratától függetlenül végbemenő objektív folyamatok visszatükrözésének fogja fel«.
(6. old.)¹

Sztálin levonja ebből a tételből azt a következtetést, hogy ennél fogva a politikai gazdaságtan törvényei a szocializmusban szintén, »objektív törvények, amelyek a gazdasági élet akaratunktól függetlenül végbemenő folyamatnak törvényszerűségét tükrözik«. (12. old.)

Azt lehetne mondani, fűzi hozzá Sztálin, hogy mindez közismert és nincs benne semmi új. A dialektikus materializmusnak valóban kezdettől fogva az volt az álláspontja, hogy a jelenségek között, legyenek azok természeti vagy társadalmi jelenségek, törvényszerű összefüggések állanak fenn, amelyek objektíven, az emberek akaratától függetlenül érvényesülnek. A marxizmusnak, *Marx tanításának lényegéhez tartozik az, hogy nemcsak a természeti, hanem a társadalmi folyamatok is az emberek akaratától független, objektív törvényszerűségek szerint mennek végbe.* Ezen az alapon tekintette Marx a kapitalizmus bukását és a szocializmus győzelmét törvényszerű, »vasszükségyszerűséggel« lejátszódó történeti folyamatnak. A marxizmus felfogását a világ törvényszerű rendjéről és a tudomány törvényeiről maga Sztálin is kifejtette már, »A dialektikus és történelmi materializmus«-ról szóló alapvető munkájában. Itt, a marxizmus filozófiai materializmusát jellemezve, megállapítja először:

»hogy a világ természetére nézve *anyagi*, hogy a világ sokoldalú jelenségei a mozgásban lévő anyag különböző formái, hogy a jelenségeknek a dialektikus módszerrel megállapított kölcsönös kapcsolata (viszonya, összefüggése) és kölcsönös feltételezettsége (meghatározottsága) a mozgásban lévő anyag fejlődő

¹ A munkát a Szikra 1952. évi első kiadása szerint idézem.

désének törvényszerűségei, hogy a világ fejlődése az anyag mozgástörvényei szerint megy végbe».²

Ez — a bennünket itt érdeklő szempontból — annyit jelent, hogy a természetére nézve anyagi világ sokoldalú jelenségei között, tehát a társadalmi jelenségek között is, kölcsönösen törvényszerű kapcsolatok, viszonyok, összefüggések állanak fenn, s hogy ezek a jelenségek törvényszerűen kölcsönösen feltételezik, meghatározzák egymást.

Ezt a megállapítást azután Sztálin, tovább jellemzve a marxizmus filozófiai materializmusát, kiegészíti azzal:

»hogy az anyag, a természet, a lét — objektív valóság, mely tudatunkon kívül és attól függetlenül létezik; hogy az anyag az elsődleges, mert az anyag a forrása minden érzetnek, minden képzetnek, minden tudatnak, a tudat viszont másodlagos, leszármazott valami, mert csak az anyagnak, a létnek visszatükrözése. . .«

Tehát a lét, az anyagi világ, az anyagi jelenségek, a maguk törvényszerű összefüggéseivel, következésképp a társadalmi lét, a társadalmi jelenségek is, a maguk törvényszerű összefüggéseivel — objektív valóság, amely az emberek tudatától függetlenül létezik. A tudat csupán visszatükrözi a tőle függetlenül, objektíven létező anyagi jelenségeket és ezek törvényszerű összefüggéseit, akár természeti, akár társadalmi folyamatokról van szó. Következésképpen a tudomány törvényei az emberek tudatától és akaratótól függetlenül végbemenő objektív természeti és társadalmi folyamatoknak, illetve ezek törvényszerűségeinek visszatükrözései. Ennélfogva a politikai gazdaságtan törvényei sem mások és a szocializmusban sem lehetnek mások, mint a gazdasági élet akaratunktól függetlenül végbemenő folyamatainak, illetve törvényszerűségeinek visszatükrözései.

Ez a megállapítás annyiban valóban nem új, hogy, Sztálin kifejezését használva, a marxista filozófia közismert igazságaiból indult ki. De ugyanakkor mégis új annyiban, hogy a marxista filozófia ismert alaptételeit új viszonyokra, a szocializmusban végbemenő gazdasági folyamatokra alkalmazza. És éppen ebben áll nagy jelentősége. A marxista-leninista elmélet, miközben a viszonyok változásait követi, nem úgy fejlődik tovább, hogy, egy hegeli kifejezést használva, az egyik mástól a másik más felé halad. A marxista-leninista elmélet úgy fejlődik tovább, hogy összekapcsolja a marxizmus régi alaptételeit a kor új gyakorlati feladataival, hogy alkotó módon alkalmazza a marxizmus alaptételeit a felmerülő új viszonyokra. Lenin alkalmazta — és ezzel alkotó módon továbbfejlesztette — a marxizmust az imperializmus és a proletárforradalom korszakának viszonyai között. Sztálin alkalmazta — és ezzel alkotó módon továbbfejlesztette a marxizmus-leninizmust a szocializmust és a kommunizmust építő korszak viszonyai között. Amikor Sztálin alkalmazza az emberi akarattól

² Az eredeti szöveg szerint idézek, mert a Szikra-fordításokban szereplő szöveg nem szabatos.

független objektív törvényszerűségek régi marxista alaptételét a szocializmusban végbemenő új gazdasági folyamatokra, alkotó módon továbbfejleszti a marxista-leninista elméletet.

Az új tények mindig zavart okoznak a fejekben. Vagy az az álláspont érvényesül, hogy az elmélet régi formája az új szükségleteket is kielégíti. Ezzel a dogmatikus magatartással találta magát szemben Lenin a II. Internacionálé úgynevezett marxistái részéről. Vagy pedig úgy értelmezik az újat, hogy teljesen elvetik a régi elméletet és új elméletet szerkesztenek, amely ellentétben áll a régi alapjaival. Ez történt a szocializmusban végbemenő gazdasági folyamatokkal kapcsolatban. A Szovjetunióban egész sor filozófus, ökonomista és történész — hogy csak néhányat említsek, Voznyeszenszkij, Gatovszkij, Kurszkij és Szorogyin — azt állította, hogy a szocialista gazdaság fejlődését a tervező szocialista állam határozza meg. Ez az álláspont elvetette az emberi akarattól független objektív törvényszerűség marxista elvét, illetve tagadta, hogy ezt a tételt a szocializmusban végbemenő gazdasági folyamatokra alkalmazni lehetne, és az utóbbiakat ehelyett az állami, vagyis az emberi akaratra vezette vissza. Eszerint tehát a szocialista gazdaság törvényszerűségeit a szocialista állam vezetői teremtik meg. A. Leontyevnél ez a voluntarista nézet abban az alakban jelent meg, hogy a szocializmusban, a szocializmus előtti formációkkal szemben, az objektív gazdasági törvényszerűség nem elementárisan, nem az emberek tudatától és akaratától függetlenül hat, hanem csak azután, hogy áthaladt az emberek tudatán és akaratán. Mások, mint Szanyina és Venzser, úgy vélekedtek, hogy a szocializmus gazdasági törvényei az emberek tudatos cselekedetei folytán jönnek létre, s ennél fogva ezeket a törvényeket az objektív és a szubjektív egységeinek kell tekinteni.

Mi történt tehát? Az történt, hogy a szovjet teoretikusok igen számottevő része, megzavarva a szocialista gazdaság új tényeitől, elejtette az emberi akaratától független objektív törvényszerűség materialista elvét, s ehelyett a voluntarizmus idealista álláspontjára helyezkedett, amely a társadalmi jelenségeket az emberi akaratból magyarázza. Lenin annakidején megvívta a maga harcát a narodnyikok voluntarizmusa ellen, amely az objektív történeti törvényszerűség tagadásával próbálta a marxista munkásmozgalom elméleti alapjait aláásni. Fel kellett venni a harcot a voluntarizmus új formáival is, amely, tagadva azt, hogy a gazdasági életet a szocializmus idején is objektív törvényszerűségek irányítják, aláasta a szocialista gazdaságpolitika elméleti alapjait. Milyen gazdaságpolitikát folytathatna az a szocialista állam, amely nem támaszkodik a szocialista gazdaság objektív törvényszerűségeinek ismeretére? Ezeknek az elvetése, állapítja meg Sztálin, »arra vezetne, hogy a káosz és a véletlenek birodalmába kerülnénk, ezektől a véletlenektől szolgai függőségbe jutnánk, megfosztanánk magunkat nemcsak attól a lehetőségtől, hogy bármit is megértsünk, de még attól a lehetőségtől is, hogy egyszerűen eligazodjunk a véletleneknek ebben a káoszában«. (84. pld.)

Sztálin a marxista filozófia alaptételeinek kövekezetes alkalmazásával és a szocialista gazdasági viszonyok gyökeres elemzése útján cáfolta meg az új voluntarizmus nézeteit. Kimutatta, hogy a szocialista tervezés nem az állam akaratóból ered, hanem a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének objektív gazdasági törvényén alapul, amely a szocialista gazdaság különleges *objektív törvénye*. A szocializmusban a termelési eszközök társadalmasítva vannak és a termelést az állam irányítja, amelynek kezében a társadalmasított termelési eszközök összpontosulnak. A termelésnek ezek a feltételei elkerülhetetlenül működésbe hozzák a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvényét, mert ilyen körülmények között másként, mint tervszerűen és mint a termelési ágak arányosságának szem előtt tartásával termelni nem lehet. A népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvénye tehát az állami és az emberi akarattól független, objektív gazdasági törvény, amely elkerülhetetlenül érvényesül, mihelyt a szocialista termelés feltételei adva vannak. Ezt a törvényt nem a szocialista állam szubjektív akarata teremti meg, hanem a szocialista termelés objektív feltételei hívják életre. De a szocialista állam gazdaságpolitikájában erre az emberi és állami akarattól függetlenül működő, objektív törvényre támaszkodik, amikor többé vagy kevésbé helyesen, megtervezi a társadalmi termelést.

Az objektív törvényszerűség fogalmából következik, hogy helytelen az a nézet is, amely szerint az objektív gazdasági törvényszerűség a szocializmusban azután hat, hogy áthalad az emberek tudatán és akaratan, vagy, másszóval, úgy hat, hogy az emberek felismerik és akarják érvényesülését. Az objektív törvényszerűség természetesen így is hathat és minél fejlettebbek az emberi ismeretek, annál inkább így fog hatni, de ez a szocializmusban sem szükségszerű formája és még kevésbé feltétele érvényesülésének. Az objektív törvényszerűség a szocializmusban is attól függetlenül érvényesül, hogy az emberek ismerik-e és akarják-e érvényesülését. Erre a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvénye is példát nyújt. Nem lehet azt mondani, hogy Sztálin művének megjelenése előtt az emberek a Szovjetunióban ismerték volna ezt a törvényt, *mint objektív törvényt*, s ennek az objektív törvénynek az alkalmazására törekedtek. A Szovjetunióban a filozófusok, ökonomisták és történészek többsége, sőt a vezető gazdaságpolitikusok egy része is úgy vélekedett, hogy a szocialista népgazdaság azért fejlődik tervszerűen és arányosan, mert a szocialista állam így akarja, következésképp a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvényét az állami akarat hozza létre, mint bármely más törvényt, amelyet a kormányok adnak ki. Ez a törvény tehát úgy érvényesült és annak ellenére érvényesült, hogy az emberek nem ismerték fel objektív természetét, anélkül érvényesült tehát, hogy, mint objektív törvényszerűség, áthaladt volna az emberek tudatán és akaratan. Ilyen körülmények között az is világos, hogy a szocializmus gazdasági törvényeit nem lehet az objektív és a szubjektív egységeinek sem tekinteni. A szubjektum, az emberi tudat semmivel nem járul hozzá a szo-

cializmus gazdasági törvényeinek létezéséhez, fennállásához, ezek hatálybalépéséhez teljesen elegendő az, hogy a szocializmus objektív gazdasági feltételei adva legyenek. Ebből a szempontból a tudat szerepe a szocializmusban is arra korlátozódik, hogy visszatükrözi a tőle függetlenül létező gazdasági és egyéb társadalmi törvényszerűségeket.

Sztálin rámutatott arra a tényre is, amelyből a voluntarista, szubjektívista nézet elsősorban táplálkozott. Ez a tény a Szovjethatalomnak a szocializmus felépítésében betöltött különleges szerepe. Ez abban állott, hogy a Szovjethatalom, mindennemű kizsákmányolás felszámolásával, *megteremtette* — ez Sztálin kifejezése — a gazdaság új, szocialista formáit, egy olyan országban, amelyben a szocialista gazdaságnak semilyen kész csírája nem volt meg. Ennek a ténynek az alapján az a látszat keletkezett, hogy a Szovjethatalom, tehát a szocialista államhatalom megszüntette a kapitalizmus addig fennállott gazdasági törvényeit és kialakította a szocializmus új gazdasági törvényeit. Előállott tehát az a látszat, hogy a szocialista állam nincs alárendelve a gazdasági törvényeknek, ellenkezőleg, ezek vannak alárendelve a szocialista állam akaratának.

Sztálin széjjelúzta ezt a látszatot és kimutatta, hogy a Szovjethatalom nem azért tudott felszámolni mindennemű kizsákmányolást és nem azért tudta megteremteni a gazdaság új, szocialista formáit :

»mert — állítólag — megszüntette a fennálló gazdasági törvényeket és újakat »alakított ki«, hanem egysegyedül azért, mert arra a gazdasági törvényre támaszkodott, hogy a termelési viszonyoknak *feltétlenül összhangban kell lenniök* a termelőerők jellegével«. (9. old.)

Amikor a Szovjethatalom társadalmasította a termelési eszközöket, amikor megszüntette a kizsákmányolás rendszerét és megteremtette a gazdaság szocialista formáit, nem tett mást, mint hogy összhangba hozta a termelési viszonyokat a termelőerők társadalmi jellegével. Nem szüntette meg a fennálló gazdasági törvényeket és nem alakított ki újakat, hanem egy, az emberek akaratától függetlenül fennálló gazdasági törvényre támaszkodott, arra a törvényre, amely szerint a termelési viszonyoknak előbb-utóbb feltétlenül összhangba kell jutniok a termelőerők jellegével. Ennek az általános gazdasági fejlődéstörvénynek az érvényesülése vonta azután maga után a kapitalizmus addig fennállott gazdasági törvényeinek megszűnését és a szocializmus új gazdasági törvényeinek hatálybalépését. Amikor a Szovjethatalom megteremtette, az előbbi törvényre támaszkodva, a szocialista termelési viszonyokat, ezek alapján működésbe léptek a szocializmusnak az emberek akaratától független, objektív gazdasági törvényei, amilyenek a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvénye, vagy a szocializmus gazdasági alaptörvénye.

A szocialista termelési viszonyokat, tehát a szocialista alapot a Szovjethatalom, tehát a felépítmény egyik eleme teremtette meg. Ez történeti tény, amelyen vitatkozni nem lehet. Csak ezt a tényt sem szabad a történeti összefüggésekből kiszakítva, metafizikusan értelmezni. Ha ezt tesszük, akkor persze

úgy látszik, hogy a szocializmusban az alap és a felépítmény viszonya megváltozik, hogy nem az alap hozza létre a felépítményt, hanem a felépítmény az alapot. Ha azonban az előbbi tényrt történeti összefüggésében tekintjük, akkor kitűnik, hogy a felépítmény tevékenységét ebben az esetben is az alap fejlődésének törvényszerűsége határozza meg. Amikor a gazdasági alap kapitalistából szocialistává alakul át, saját objektív törvényszerűségének engedelmeskedik, amely a termelőerők jellegével való összhangját követeli. Csak persze az alap átalakulását, mint kivétel nélkül minden történeti, törvényszerű folyamatot, az emberi tevékenység valósítja meg. A különbség az alap más átalakulásaival szemben itt csak az, hogy a kapitalista alapnak szocialista alappá való átalakítását nem az öntudatlan emberi tevékenység, hanem az államhatalomban megszervezett embereknek, a munkások diktatúrájának öntudatos tevékenysége valósítja meg.

Az a látszat, hogy a szocialista állam fölötté áll a gazdasági törvényeknek, általánosabban abból az előbb említett tényből ered, hogy az objektív, az emberek akarától független gazdasági és egyéb társadalmi törvények az emberek tevékenysége útján valósulnak meg. Azzal a gazdasági törvénnyel kapcsolatban, hogy a termelési viszonyoknak feltétlenül összhangban kell lenniök a termelőerők jellegével, Sztálin is utal a gazdasági törvényeknek erre a vonására :

»Eltérően a természettudomány törvényeitől, ahol egy új törvény felfedezése és alkalmazása többé-kevésbé simán megy végbe, gazdasági téren egy olyan új törvény felfedezése és alkalmazása, amely a társadalom magukat túlélt erőinek érdekeit sérti, ezeknek az erőknek legerősebb ellenállásába ütközik. Olyan erőre, olyan társadalmi erőre van tehát szükség, amely képes leküzdeni ezt az ellenállást. Oroszországban akadt ilyen erő : a társadalom túlnyomó többségének, a munkásosztálynak és a parasztságnak a szövetsége. . . . Ez a titka annak, hogy . . . minálunk teljesen szabadon érvényesült az a gazdasági törvény, hogy a termelési viszonyoknak feltétlenül összhangban kell lenniök a termelőerők jellegével«. (10. old.)

Az utóbbi gazdasági törvény tehát az emberek tevékenységének útján, a szembenálló osztályerők harcának útján érvényesült, ahogy »a gazdasági törvények felhasználásának osztálytársadalomban mindig és mindenütt osztályháttere van«. (50. old.) És természetesen az emberi tevékenység útján érvényesül minden egyéb gazdasági, társadalmi törvény is. Az objektív társadalmi törvények működése abban nyilvánul meg, hogy meghatározott történeti események mennek végbe meghatározott társadalmi intézmények keletkeznek és enyésznek el. Ezeket az eseményeket az emberek tevékenysége hozza létre, az intézményeket az emberek tevékenysége teremti meg és számolja fel.

Az emberek azonban tudattal és akarattal felruházott lények, akik saját céljaikat követik. »A társadalom történetében — mondja Engels — . . . emberek cselekszenek, csupa tudattal rendelkező, megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, határozott célokat követő ember : semmi sem történik tudatos szán-

dék, kitűzött cél nélkül». Az atomizált, osztályellentétben alapuló társadalmakban, amilyen a kapitalista társadalom, az emberek céljai nem valósulnak meg. Itt — folytatja Engels — »csak ritkán történik az, amit akarunk, a legtöbb esetben a sok szándékolt cél keresztezi egymást. . . A cselekedetek céljait akarják, de azokat az eredményeket, amelyek a cselekedetekből valóban következnek, nem akarják. . .«³

Más azonban a helyzet a szocializmusban és más már a szocializmus, a szocialista termelési viszonyok megteremtésekor is. Amikor a munkásosztály, a munkásosztály pártja, a munkásosztály államhatalma megteremti a szocialista termelési viszonyokat, ezzel saját, öntudatosan akart célját is megvalósítja. És célja megvalósítása egybeesik az emberek akaratától független, objektív társadalmi fejlődéstörvény megvalósulásával. Hasonlóképpen az emberi célok a szocializmusban is megvalósulnak, mert itt a termelést és az egész társadalmi életet, az atomizált, antagonisztikus társadalmakkal ellentétben, közös akarat és közös erővel irányítják. És az emberi célok megvalósítása itt is egybeesik az emberek akaratától független, objektív gazdasági és egyéb társadalmi törvények megvalósulásával. Az emberek itt öntudatosan törekednek arra, hogy a népgazdaságot tervszerűen, arányosan fejlesszék, vagy hogy az egész társadalom anyagi és kulturális szükségleteinek lehető maximális kielégítését biztosítsák és ezeket a céljaikat többé vagy kevésbé teljesen meg is valósítják. Céljaik megvalósítása pedig egybeesik az akaratuktól független, objektív gazdasági törvényeknek, a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődése törvényének és a szocializmus gazdasági alaptörvényének megvalósulásával.

A szocializmus megteremtésekor tehát és magában a szocializmusban az emberek által akart célok megvalósítása egybeesik az emberek akaratától független, objektív gazdasági és egyéb társadalmi törvények megvalósulásával. Így azután előáll az a látszat: hogy a szocializmusban a gazdasági és egyéb társadalmi törvényeket az emberek célkitűző akarata, illetve annak szervezett formája, az állam akarata teremti meg, úgy, mint a kormányok által kiadott jogi hatályú törvényeket. Ebben a látszatban a valóságos viszony fejetetejére állítva jelenik meg. Nem mutatkozik meg közvetlenül, hogy az emberek célszerű tevékenységének alapjai a társadalom törvényei, hanem, ellenkezőleg, az emberek célszerű tevékenysége tűnik fel a társadalom törvényei alapjának.

A társadalmi folyamatot a másik oldalról forgatják ki való mivoltából azok, akik »azt mondják, hogy a gazdasági törvények elementáris jellegűek, hogy e törvények hatásai elháríthatatlanok, hogy a társadalom tehetetlen velük szemben«, (9. old.) Sztálin itt a fatalistákról beszél és meghatározza a fatalizmus lényegét. A fatalizmus az a nézet, amely szerint a gazdasági és általában a társadalmi törvények elementáris jellegűek, — tehát az emberek tudatos

³ Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Marx—Engels. Válogatott művek. II. kötet, 386—387. old. Szikra.

és szabályozó akaratától függetlenül érvényesülnek — aminek következtében hatásaik elháríthatatlanok és a társadalom tehetetlen velük szemben.⁴

A fatalizmussal Sztálin ebben a munkájában keveset foglalkozik, a problémakört éppencsak hogy érinti. Ennek magyarázata az, hogy a társadalmi törvényszerűség problémáját a Szovjetunióban felmerült téves nézetekre való tekintettel vizsgálja. Az utóbbiak között pedig a fatalista nézetek ma már nem játszanak szerepet, mert a fatalizmusnak nincs többé talaja a szocializmust a legaktívabb erőfeszítéssel építő szovjettársadalomban. De Sztálinnak a fatalizmussal kapcsolatos rövid megjegyzései, különösen a fatalizmusról adott meghatározása így is igen fontosak. A fatalizmus fogalma eddig nem volt kellőképpen tisztázva, aminek következtében nem egyszer elmosódott az a határvonal, amely a társadalmi törvényszerűség dialektikus materialista felfogását a fatalista felfogástól elválasztja. A fatalizmusnak Sztálin által adott meghatározása lehetővé teszi, hogy a határvonalat pontosan meghúzzuk és így a társadalmi törvényszerűség dialektikus materialista fogalmát ebből a szempontból is szabatosan meghatározzuk.

A fatalizmus kérdésében a zavar onnan eredt, hogy a marxisták és a fatalisták egyformán elismerik a társadalmi törvényszerűség objektív jellegét, abban az értelemben, hogy a társadalmi törvényszerűség az emberek akaratától függetlenül létezik. A voluntaristákkal szemben a marxisták éppen arra hivatkoznak, hogy a társadalmi életet objektív törvényszerűségek irányítják, amelyeket az emberek akarata megváltoztatni vagy hatályon kívül helyezni nem képes. A fatalisták azonban a társadalmi törvényszerűség objektív jellegéből a passzív magatartás következményét vonják le, amivel szemben a marxizmus aktív magatartást követel. Az a látszólagos ellentmondás, amely a társadalmi törvényszerűség objektív jellegének, az emberi akarattól független voltának elismerése és az aktív magatartásnak, az akarat megfeszítésének követelménye között fennáll — s amelyet, mint valóságos ellentmondást, az újkantista Stammler a marxistáknak szemére vetett — arra vezetett, hogy nem egy marxista a determinizmus kérdésében bizonytalan álláspontot foglalt el és ténylegesen átsiklott a voluntarizmus álláspontjára. Hogy áll azonban a dolog a valóságban?

A marxizmusnak sziklaszilárd álláspontja, hogy a társadalmi törvényszerűség objektív jellegű, azt az emberek akarata megváltoztatni vagy hatályon kívül helyezni nem képes. Amire az objektív társadalmi törvényekkel szemben az emberek képesek, az a marxizmus szerint »mindössze« az, hogy »támaszkodhatnak rájuk, felhasználhatják őket a társadalom javára, más irányt szabhatnak egyes törvények romboló hatásának, korlátozhatják hatókörüket, teret adhatnak más törvényeknek, amelyek utat igyekeznek törni maguknak«. (7 —

⁴ Az »elementáris« fogalmának ez a meghatározása Sztálintól ered. »Az objektív, elementáris elem — írja Sztálin — azoknak a folyamatoknak a csoportja, amelyek a proletariátus tudatos és szabályozó akaratától függetlenül mennek végbe«. (Az orosz kommunisták stratégiájának és taktikájának kérdéséhez, Sztálin művei. V. kötet. 161. old., orosznyelvű kiadás.)

8. old.) De éppen ez az, amit a fatalisták nem ismernek el. A fatalisták szerint a társadalmi törvények nemcsak objektív jellegűek, hanem elementáris jellegűek is. Nemcsak az emberek akaratától függetlenül léteznek, tehát érvényesülnek, akár akarják ezt az emberek, akár nem, amit a marxizmus is állít, hanem úgy érvényesülnek, hogy működésüket az emberek tudatos akarata szabályozni sem képes. A fatalisták kétségbevonják, hogy az emberek képesek volnának a társadalmi törvényekre tudatosan támaszkodni, képesek volnának ezeket a társadalom javára felhasználni, tagadják, hogy az emberek akarata képes volna egyes társadalmi törvények hatásának irányt szabni, azok hatókörét korlátozni, más törvényeknek teret adni. A társadalmi törvényszerűség ilyen felfogásából logikusan a passzív magatartás következik, mert, ha az ember nem képes az objektív, törvényszerű társadalmi folyamatot befolyásolni, akkor a társadalmi folyamat befolyásolására irányuló erőfeszítésnek semmiféle értelme nincsen.

Ezzel szemben a marxizmusnak az az álláspontja, hogy az emberek képesek cselekedeteikkel az objektív, törvényszerű társadalmi folyamatot befolyásolni. A marxisták a voluntaristák felé azt mondják: a társadalmi törvényszerűségek az emberek akaratától függetlenül léteznek és az emberek »mindössze« arra képesek, hogy szabályozzák a társadalmi törvényszerűségek működését. A fatalisták felé viszont ezt mondják: igaz, hogy a társadalmi törvényszerűségek az emberek akaratától függetlenül léteznek, »de azért« az emberek képesek a társadalmi törvényszerűségek működését szabályozni. A társadalmi törvényszerűség fatalista és marxista felfogása között tehát az a különbség, hogy a fatalisták szerint az emberek akaratából függetlenül létező társadalmi törvényszerűség az emberek tudatos és szabályozó akaratától is függetlenül érvényesül. Ezzel szemben a marxisták szerint az emberek akaratától függetlenül létező társadalmi törvényszerűségre az emberek tudatos és szabályozó akarata befolyást gyakorolhat. Röviden kifejezve: a fatalisták szerint a társadalmi törvényszerűség objektív és elementáris jellegű, a marxisták szerint objektív, de nem — elementáris jellegű. A társadalmi törvényszerűség marxista felfogásából tehát logikusan az aktív magatartás következik, mert ha az emberek cselekedeteikkel képesek az objektív, törvényszerű társadalmi folyamatot befolyásolni, akkor meg kell feszíteni akaratukat, hogy cselekedeteikkel a társadalmi folyamatot saját érdekükben befolyásolhassák.

Az a marxista nézet, hogy a társadalmi életet, a történetet objektív, az emberek akaratától független törvényszerűségek határozzák meg, ezek szerint nem a fatalistákkal, hanem a voluntaristákkal szemben szorul kifejtésre. Hogyan határozhatnák meg a történetet az emberek akaratától független törvényszerűségek, kérdezik a voluntaristák, amikor a történetet tudattal és akarattal felruházott, tudatos akaratú cselekvő emberek csinálják? Nem állapítják-e meg maguk a marxisták, nem mondja-e Engels, hogy »a társadalom történetében ... emberek cselekszenek, csupa tudattal rendelkező, megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, határozott célokat követő ember«? Nem véletlen-e

azonban, hogy az egyik vagy másik ember milyen célokat tűz ki maga elé? És eredhet-e a számtalan véletlen egyéni cselekedet kölcsönhatásából más, mint véletlen történeti eredmény? Hol jut hely objektív, az emberek akaratától függetlenül ható történeti törvényeknek? Ilyenekről nem lehet szó, állapítják meg a voluntaristák, a történet véletlenek sorozata.

Ez volt a múltban a narodnyikok és ez ma is a újkantisták véleménye. És azt a marxizmus sem vonja kétségbe, hogy a történet nem egyéb, mint az *egyenként* véletleneknek tekinthető, különböző irányokba ható egyéni cselekedeteknek az eredője. Ennek ellenére azt, hogy magában a történetben is a véletlen uralkodik, csalóka felszíni látszatnak tartja. Mert »ahol a felszínen a véletlen űzi is játékát, ott mindig benső, rejtett törvények uralkodnak és csak arra van szükség, hogy ezeket a törvényeket felismerjük.«⁵

»Az emberek maguk csinálják történetüket, de adott, őket meghatározó környezetben, a meglévő, tényleges viszonyok alapján, amelyek között végső fokon a gazdasági viszonyok döntenek, bármennyire befolyásolják is azokat a többi politikai és ideológiai viszonyok.«⁶ Vagy, ahogy Sztálin ezt a gondolatot az Emil Ludwiggal folytatott beszélgetés alkalmával kifejtette: »Az emberek maguk csinálják történetüket. De persze az emberek nem úgy csinálják a történetet, ahogy valamilyen ötlet sugallja nekik, nem úgy, ahogyan éppen eszükbe jut. Minden új nemzedék meghatározott feltételeket talál, melyek készen állottak már, amikor ez a nemzedék megszületett.«⁷

Egyes egyének, bármelyik egyes egyén adott cselekedete vagy tartós magatartása is véletlen lehet, amelyet saját személyes körülményei idéznek elő. Átmenetileg véletlen lehet a tömegek cselekvése is. De a tömegek, az osztályok a népek *tartós*, nagy történeti változásokba torkolló cselekedeteit szükségszerűen, *örvényszerűen* meghatározzák adott környezetük körülményei, a meglévő tényleges viszonyok, végső fokon a gazdasági viszonyok. A társadalmi törvényszerűség, amelyet az emberek valósítanak meg, éppen az ilyen, az adott környezet, a meglévő tényleges viszonyok által szükségszerűen meghatározott emberi cselekedetek útján valósul meg, — a törvényszerű történeti folyamat nem más, mint a szükségszerű emberi cselekedetek eredője. Marx ezt a gondolatot fejezi ki, amikor azt írja, hogy a proletariátust »a többé el nem kendőzhető, feltétlenül parancsoló szükség — a *szükségyszerűség* gyakorlati kifejezése — kényszeríti lázadásra.«⁸ A meghatározott cselekvést kényszerűen előíró tényleges viszonyok, a kényszerítő helyzet — ez hozza mozgásba a törvényszerűséget (a szükségszerűséget). Így lesznek az emberek, akik maguk csinálják történetüket, megint Marx szavaival szólva, saját történetüknek nemcsak szerzői, hanem szereplői is.⁹

⁵ Engels: Feuerbach stb. Az id. helyen, 387. old.

⁶ Engels levele Starkenburghoz, 1894. jan. 25. U. o. 505. old.

⁷ Sztálin művei, 13. köt. 111. old. Szikra.

⁸ Marx-Engels. A Szent-család. M. E. G. A. 1. rész, 3 köt. 206. old.

⁹ Az eredeti szövegben: »les hommes ... acteurs et les auteurs de leur propre histoire«
Marx: A filozófia nyomora M. E. G. A. 1. rész, 6. köt. 181. old.

A kapitalistákat a kapitalizmusban meglévő tényleges viszonyok arra kényszerítik, hogy fejlesszék a termelőerőket és kiterjesszék a termelést — feltéve, hogy az adott időpontban a maximális profitot ezen az úton biztosíthatják maguknak. Egy-egy kapitalista, személyes körülményei következtében, talán nem enged ennek a kényszernek, de a kapitalisták nagy többségénél érvényesül a szükségszerűség. A tömegek korlátolt fogyasztó ereje és a termelési anarchia mellett azonban a termelőerők fejlesztése és a termelés kiterjesztése előbb-utóbb tőkeromboló válságra, a termelőerők pusztulására és a termelés korlátozására vezet. Ezt az eredményt egyetlen kapitalista sem akarta, de az, céljaik kereszteződése következtében, mégis elkerülhetetlenül bekövetkezik. Így tör utat magának, a kapitalisták akaratától függetlenül, de a kapitalistáknak a meglévő viszonyokból fakadó szükségszerű cselekedetei útján, a kapitalizmus válságtörvénye, »mint. . . a nehézségi törvény, amikor valakinek a háza a feje fölött összeomlik.«¹⁰

Így azonban az osztály- és egyéni ellentéteken alapuló, atomizált társadalmakban — azokban, amelyeket az emberek »atomisztikus magatartása társadalmi termelőfolyamatukban« jellemez¹¹ — a törvényszerűség úgy jelenik meg, mint valamilyen emberfeletti hatalom, amelynek hatásai elháríthatatlanok, amellyel szemben a társadalom tehetetlen, amely az emberek tudatos és szabályozó akaratától függetlenül érvényesül. Az ilyen társadalmak talajából kihajt tehát a fatalizmus gondolata, amelyet a kor ideológiai viszonyaihoz képest vallási-mitológiai, metafizikai vagy tudományos formában fejeznek ki. A sors mitológiai istennőt felváltja a predestináció vallási tanítása, majd Hegel metafizikájában az abszolút ész, mely az embereket »engedi természetüknek megfelelően egymásra hatni, anélkül, hogy ebbe a folyamatba közvetlenül beavatkoznék, és mégis csak saját céljait valósítja meg.«¹² A burzsoázia azután a fatalizmust tudományos vagy inkább áltudományos formába öltözteti és fegyvernek használja a proletariátus törekvéseivel szemben.

Az eljárás az, hogy a kapitalizmus intézményeit, amelyek múltó, történeti jellegűek, a természet örökérvényű törvényeire vezetik vissza, amelyek feltétlenül és minden körülmények között érvényesülnek úgy, hogy az emberi akarat azokkal szemben teljesen tehetetlen. A burzsoá fatalizmus egyformán felhasználja erre a célra a mechanika, a biológia és a pszichológia tudományait. Comte a burzsoá szociológia megalapítója, a burzsoá társadalmat a mechanikai egyensúly örök törvényeire alapította. Spencer azt állította, hogy az osztályok a társadalom természetes és szükségszerű alkatelemei, mert a biológiai organizmus fejlődéstörvényei a társadalomra is érvényesek és az osztályok megfelelnek a biológiai organizmus differenciált szöveteinek és szerveinek. A szociáldarwinisták a társadalmi fejlődés örök alaptörvényének nyilvánították a fajon belüli küzde-

¹⁰ Marx : A Tőke. I. köt. 86. old. Szikra. Marx itt az értéktörvényről beszél.

¹¹ Marx : U. o. I. köt. 104. old. Szikra.

¹² Hegel : Encyclopedie. J. T. Die Logik. 1840. S. 382.

lem állítólagos biológiai törvényét és azt hirdették, hogy a burzsoáziát, mint a társadalom legtehetségesebb részét, ennek a törvénynek a működése választotta ki és emelte az uralkodó osztály helyzetébe. A fajteoretikusok a biológiai fajok közti küzdelem végzetszerűségével igazolják az osztály- és gyarmati elnyomást. A freudisták azt állítják, hogy az emberek vakon engedelmeskednek sötét ösztöneik törvényeinek, köztük a rombolási ösztönnek, amely a háborúkat elkerülhetetlenekké teszi. A pragmatista Dewey meg arról beszél, hogy a magántulajdonra való törekvés az emberi természetnek örök és állandó tulajdonsága. Mindezeknek a fatalista tanításoknak egy és ugyanaz a társadalmi értelmük. Rendeltetésük az, hogy visszatartsák a munkásokat a kizsákmányolás és elnyomás, a békebeli nyomor és a háborús pusztulás kapitalista rendszere elleni harctól.

A fatalizmus gondolatát azután a különféle opportunisták, a burzsoázia ügynökei bevitték a munkásmozgalomba is, ahol, Sztálin megállapítása szerint, az ösztönösség elméletének alakjában, egyenesen *mindenfajta* opportunizmus logikai alapjává vált.¹³ Az ösztönösség elmélete nem más, mint a fatalizmus alkalmazása a munkásmozgalom kérdéseiben. A fatalista elismeri az objektív társadalmi törvényszerűséget. Az ösztönösségi elmélet híve is elismeri, hogy a társadalmi fejlődés a kapitalizmusból szükségszerűen a szocializmusba vezet, annál az objektív törvénynél fogva, amely megköveteli, hogy a termelési viszonyok összhangba jussanak a termelőerők jellegével. A fatalista szerint az objektív társadalmi folyamatok elementárisan mennek végbe, úgy tehát, hogy az emberek tudatos akarata nem képes azokat szabályozni vagy befolyásolni. Az ösztönösségi elmélet híve is azt állítja, hogy a szocializmusnak a munkásmozgalom elementáris fejlődése vagy a termelőerők automatikus növekedése következtében kell megvalósulnia, és ezeket az objektív, törvényszerű folyamatokat a munkásosztály érdekeinek tudatos képviselője, a párt, nem befolyásolhatja. »A törvények fetiszizálása, rabszolgai meghódolás a törvények előtt« (9. old.) egyformán jellemzi a fatalistát és az ösztönösségi elmélet követőjét.

A bolsevikok kezdettől fogva szakadatlan harcot folytattak a munkásmozgalmi fatalizmus — az objektívizmus, az ösztönösségi elmélet, az automatizmus elmélete ellen. Lenin a voluntarista narodnyikokkal vívott harcával egyidejűleg a »legális marxista« Sztruve ellen is fellépett, aki beérte a »leküzdhetetlen történeti tendenciák« megállapításával, de az osztályharcnak még az elementáris formáit is figyelmen kívül hagyta. Azután az ökonomisták következtek, akik ellen Lenin már Sztálinnal együtt harcolt. Az ökonomisták a szocializmus megvalósulását a kapitalizmus objektív-elementáris fejlődésétől várták, amely szerintük, a gyakorlati tapasztalatok halmozásával, végül is kialakítja a munkásosztály szocialista öntudatát és ezzel létrehozza a munkásosztálynak azt az elméleti színvonalát, amely szükséges a szocializmus megvalósulásához. Az ökonomistákhoz kapcsolódtak a mensevikek és velük Plehanov, akik a passzív

¹³ Sztálin : A leninizmus kérdései. 26. old. Szikra. 1949.

szemlélődés fatalista pszichológiájának rabjai voltak. Lenin azt írta róluk, hogy »elviselhetően le tudják írni és meg tudják magyarázni a szemük előtt lejátszódó harc folyamatát, de teljesen képtelenek arra, hogy ennek a harcnak helyes jelszavakat adjanak.«¹⁴ Innen a vonal, az első imperialista világháború korszakában, Kautskyhoz és a II. Internacionálé többi vezéréhez vezet, akik árulásukat, az imperialistákhoz való átpártolásukat a »termelőerők elméletével« próbálták igazolni. Eszerint a szocializmus mindaddig nem valósulhat meg, míg a termelőerők automatikusan el nem érnek egy, az akkor adottnál magasabb színvonalat. És a fatalista nézetek még a szovjet korszakban is felbukkantak, amikor például az ú. n. jobboldaliak azt hirdették, hogy a falu magárahagyva, elementárisan is követni fogja a várost a szocializmus útján.

Lenin és Sztálin harca a munkásmozgalmi fatalizmus ellen, különösen az ökonomizmus, majd a mensevizmus elleni küzdelem, döntő szerepet játszott a párt és az elmélet történeti szerepéről, a munkásmozgalom szubjektív vagy tudatos oldalának jelentőségéről szóló leninista eszmék kidolgozásánál. Ebben a harcban fejtette ki Sztálin az ösztönösségi elmélet kritikáját: »Természetesen, valamikor, hosszas tévelygések és szenvedések után, az elementáris mozgalom a szociáldemokrácia segítsége nélkül is megteszi a magáét, elérkezik a szociális forradalom kapujához, mivel a »munkásosztály elementárisan vonzódik a szocializmushoz«,¹⁵ mivel a munkásosztály képviseli a termelőerők lázadását a termelési viszonyok ellen, mivel a társadalom objektív fejlődéstörvénye, hogy a termelési viszonyoknak összhangba kell jutniok a termelőerők jellegével. De az élenjáró elmélettel felfegyverzett párt, amely az objektív folyamat törvényszerűségeire támaszkodik, felhasználhatja ezeket a munkásmozgalom javára, »megnyergelheti« őket, ezzel sok tévelygést, szenvedést, időt takaríthat meg, és egyenes, gyors úton vezetheti el a munkásosztályt a szocialista társadalomba. Ugyanígy fogta fel, az objektív folyamat és a szubjektív tényező viszonyát Marx is: »Ha egy társadalom nyomára is jött mozgása természettörvényének. . . természeti fejlődési szakaszokon nem ugorhat keresztül, sem parancsszóval el nem tüntetheti őket. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat.«¹⁶

A munkásmozgalom legnagyobb erejét abból meríti, hogy a történet objektív fejlődéstörvényeire támaszkodik. Ugyanakkor, a szocialista forradalom előtti korszakban, legnagyobb veszedelemi közé tartozik a burzsoázia és ügynökei által terjesztett fatalizmus, amely megakadályozhatja abban, hogy a történet objektív fejlődéstörvényeit saját céljai érdekében felhasználhassa. A Bolsevik Párt, Lenin és Sztálin vezetése alatt, kiszorította az orosz munkásmozgalmából a fatalista irányzatokat és, a történet objektív fejlődéstörvényeinek felhasználásával, sok tévelygés, szenvedés és idő megtakarításával, egyenes úton elvezette az orosz munkásosztályt a szocialista társadalomba. De azokban

¹⁴ Lenin művei 18. köt. 52. old. orosznyelvű kiadás.

¹⁵ Sztálin művei 1. köt. 103. old. Szikra.

¹⁶ Marx: Előszó »A tőke« első kiadásához. A tőke. I. köt. 12. old. Szikra.

az országokban, amelyekben a szocializmus még nem aratott győzelmet, a burzsoázia ügynökei, a jobboldali szociáldemokraták útján, ma is arra törekszenek, hogy bevigyék a fatalista nézeteket a munkásmozgalmomba.

Ma a fatalizmusnak más formájáról van szó, mint az első imperialista világháború korában, az orosz szocialista forradalom győzelmét és megszilárdulását megelőző időben, — annak megfelelően, hogy a mai jobboldali szociáldemokrácia is a munkásügy elárulásának nyíltabb és szemérmetlenebb formáit testesíti meg, mint a régebbi opportunizmus. Az ökonomisták, a mensevikek, vagy Kautsky opportunizmusa a marxizmust hamisították meg. Az egykori opportunisták a társadalmi törvényszerűséget a burzsoázia érdekeinek megfelelően, fatalista módon értelmezték, de azt, hogy a társadalmi fejlődést saját objektív törvényszerűségei irányítják, nem vonták még kétségbe, hanem a szocializmus megvalósulását éppen az objektív társadalmi törvényszerűség automatikus-elementáris működésétől várták. A mai jobboldali szociáldemokraták ezzel szemben nyíltan elvetik a marxizmust és a világnézeti kérdésekben minden további nélkül a burzsoázia álláspontjára helyezkednek. Az újkantistákkal együtt tagadják, hogy különleges objektív társadalmi törvényszerűségek léteznének s hogy ennél fogva a kapitalizmus bukása és a szocializmus győzelme elkerülhetetlen volna. Viszont, mint különösen az angol labouristák, magukévá teszik a freudista nézeteket s azt hirdetik, hogy az embereket irracionális, tudat alatti ösztönök vezetik, amelyek szükségszerűen előidézik a háborúkat. Vagy, mint Léon Blum tette, a tömegek »nyáj-ösztöneiről« és az erőszakra való ösztönös törekvéseiről beszélnek. Itt tehát nem valami különleges »munkásmozgalmi fatalizmussal« van már dolgunk, mint a hajdani opportunizmussal kapcsolatban, hanem a hamisítatlan burzsoá fatalizmussal, amely alárendeli a társadalmat egyik vagy másik állítólagos természeti, biológiai vagy pszichológiai törvényszerűségnek, hogy bajait, s ezekkel együtt magát a kapitalista berendezkedést végzettszerűeknek nyilváníthassa.

A mai burzsoá világnézetben a fatalizmust, a társadalmi fejlődés egyik helytelen felfogását, kiegészíti a voluntarizmus, a társadalmi fejlődés másik helytelen felfogása. A kettő egyesítésének »elméleti alapja« az objektív társadalmi, a társadalmi viszonyokból eredő törvényszerűség tagadása. A burzsoá felfogás szerint a társadalmi életnek nincsenek különleges, objektív törvényszerűségei, a társadalmi életet, a történetet véletlenek, a véletlen emberi célok, az emberi akarat irányítják. De ezek csak a kapitalizmus keretei között érvényesülhetnek. Ezt az osztályálláspontot szolgálja a burzsoá fatalizmus, mely egy vagy más módon a kapitalizmus intézményeit a természet törvényeivel »igazolja«. A burzsoá fatalizmus tehát »naturalista« fatalizmus, amely, ugyanakkor, amikor a társadalom különleges, objektív törvényszerűségeit tagadja, a természeti törvények hatályát kiterjeszti a társadalomra. Ehhez az eljáráshoz folyamodott a burzsoázia kezdettől fogva, már akkor, amikor a feudalizmussal szemben az emberi természet örök törvényeire hivatkozott.

A voluntarista nézetek, amelyek a szocializmus gazdasági törvényeivel kapcsolatban lábrakaptak, az objektív társadalmi törvényszerűség dialektikus gondolatának gyengítésével a burzsoázia malmára hajtották a vizet. Amikor Sztálin kimutatta ezeknek a nézeteknek a helytelenségét és megszilárdította az objektív társadalmi törvényszerűség tudományos fogalmát mind a voluntarista, mind a fatalista látszatokkal szemben, súlyos csapást mért a burzsoá világnézetre és döntően fontos területen fejlesztette tovább a marxista-leninista párt világnézetét, a dialektikus materializmust. Ugyanakkor pedig döntő mértékben hozzájárul ahhoz, hogy az emberek a szocializmusban valóban uraivá váljanak saját társadalmi életüknek. Ehhez fel kell ismerniök, hogy a társadalmi életet a szocializmusban is objektív, akaratuktól független törvényszerűségek irányítják. Csak ha ezt felismerték, képesek arra, hogy az objektív törvényeket a társadalom érdekében tudatosan alkalmazzák. Ehhez a felismeréshez segít hozzá Sztálin műve, »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban«, és abban, hogy ezt ma világosan felismerjük, Sztálin művének egyik legnagyobb valóban történetinek mondható eredményét kell látnunk.

HOZZÁSZÓLÁSOK

GUNDA BÉLA, a történelemtudomány kandidátusa

Molnár Erik akadémikus részletesen, több szempontból tárta fel a társadalmi történeti tudományok számára a sztálini mű korszakos jelentőségét. Mindenekelőtt arra mutatott rá Molnár Erik, hogy a műben központi helyet foglal el az a megállapítás, hogy »A marxizmus a tudomány törvényeit — akár a természettudomány, akár a politikai gazdaságtan törvényeiről van szó — az ember akaratától függetlenül végbemenő objektív folyamatok visszatükröződésének fogja fel.«¹

Hozzászólásomban ebből a zseniális sztálini megállapításból kívánok szintén kiindulni s megpróbálok rámutatni arra, hogy a megállapítás milyen hatalmas segítséget jelent a társadalmi formák és intézmények, a kultúra kutatásához.

Engels vizsgálatait, a marxizmus-leninizmus tanításait s az ezekre épülő szovjet etnográfia nyomán ma már világosan áll előttünk, hogy pl. a matriarchátus felbomlása, a patriarchális nemzetségi és törzsi szervezet különböző típusai, a rokonsági fokozatok, a különböző nagycsaládrendszerek — a társadalmi gazdasági fejlettsége mindenkor adott szakaszán alapulnak. Az exogamiára vonatkozó kutatások során — részben hivatkozással Tolszov Sz. P. eredményeire — Butyinov N. A. többek között arra hívta fel a figyelmet, hogy a rokonsági rendszerek alakulásánál tekintetbe kell venni, hogy eredetileg megvolt az emberek különböző csoportjainak osztályozása. A csoportok tagjai a termelés és életmód következtében voltak kölcsönös kapcsolatban egymással. A terminusok, amelyek az emberek e csoportjait jelölték, nem a rokonság terminusai voltak. A rokonsági viszonyokat kifejező elnevezések eredetileg az egyéneknek a termelés folyamatában létrejött viszonyait osztályozására szolgáltak.² Tehát a rokonsági viszonyok s az ezeken alapuló társadalmi formációk vizsgálatánál alapvető a gazdasági tényezők szerepe és azok felismerése. A rokonsági, nemzetségi szervezetre, a matriarchátusra, patriarchátusra s más társadalmi formákra és intézményekre vonatkozó törvények objektív jellegűek, mert »...a gazdasági fejlődésnek az emberi akarattól függetlenül végbemenő folyamatait tükrözik.«³ Az intézmények a termelési mód, a termelőerők és a termelési viszonyok megváltozásával szintén megváltoznak, felbomlanak. Ha valamely matriarchális törzson belül a gyűjtögető életmódról áttérnek a kapás gazdálkodásra s megváltozik a viszony a földhöz, a termelési eszközökhöz, bekövetkezik maguknak a különböző társadalmi intézményeknek a felbomlása, átalakulása. Megváltoznak a társadalmi együttélést szabályozó, a rokonsági, nemzetségi viszonyt kifejező hagyományos szokások, jogi szabályok. Az etnográfia számára is alapvető és munkájához nélkülözhetetlen tehát az a zseniális sztálini tanítás,

¹ *Sztálin*: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Budapest, 1952. Szikra. 6. l.

² Бутинов Н. А., Проблема экзогамии (По австралийским материалам). Толстов С. П. (ред.), Родовое общество. Этнографические материалы и исследования. Академия наук СССР. Труды института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, том XIV. Москва, 1951. 4. l.

A munka magyar nyelvű részletes ismertetését l. *Ethnographia*. LXIII. 1952. 500—504. l. (Szendrey Á.)

³ *Sztálin*, i. m. 7. l.

hogy a régi társadalmi törvények »... az új gazdasági viszonyok folytán elvesztik érvényüket és letűnnek a színről, hogy helyet adjanak új törvényeknek, amelyek nem az emberi akarat teremtményei, hanem az új gazdasági viszonyok talaján keletkeztek.«⁴ A magyar őstörténet és néprajz területéről csak egyetlen példát idézek idevonatkozólag: a levirátus szokását, amelynek kötelező érvényessége a termelőerők és termelési viszonyok fejlődésével szűnik meg s egykori intézményszerű meglétére legfeljebb csak rokonsági terminológiánk egy-egy kifejezése utal. A természeti népek köréből pedig igen jó példa a prairi indiánok (sioux, cheyenne, kiowa stb.) társadalmi organizációjának, szokásainak átalakulása, amely átalakulás együttjár a bölényvadász életmód megszűnésével s a rezervációba való erőszakos beszorítással.⁵ Alkotó, fejlődő vonatkozásban pedig hivatkozhatunk Szibéria kis népeire, akiknél a régi nemzeti szervezet, a patriarchális viszonyok, a kalim, a szororátus és levirátus, a sámánok szerepe a szocializmus fokozatos építésével, a szocialista gazdálkodásra való áttéréssel szűnt meg.⁶

Molnár Erik előadásában van egy részlet, amelyben azt fejt ki, hogy »Az objektív társadalmi törvények működése abban nyilvánul meg, hogy meghatározott társadalmi intézmények keletkeznek és enyésznek el.« Ez a fejtegetés igen fontos figyelmeztető az etnográfusok számára abban az irányban, hogy minél alaposabban sajátítsák el és alkalmazzák az új sztálini mű tanításait, ismerjék meg az objektív törvények működését. Ezeknek az ismeretében láthatjuk a burzsoá néprajzi iskolák hamis és elködösítő tanításait. Ezek a tanítások a társadalmat és a kultúrát elválasztják a gazdasági élettől. A különböző intézmények tanulmányozásánál nem veszik tekintetbe a termelést, az alap- és felépítmény keletkezésének, átalakulásának folyamatait. Pedig az ilyen problémák vizsgálatánál egyáltalán nem hagyhatjuk figyelmen kívül Marxnak azt a megállapítását, hogy »Az anyagi élet termelési módja határozza meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot általában.«⁷ A burzsoá etnográfusok közül pl. Mead M., Sapir E. a szellemi élet jelenségeit, a kulturális megnyilvánulásokat a társadalom különböző fejlődési szakaszaitól függetlenül az egyéni magatartásból pszichológiai úton magyarázzák.⁸ Mások a társadalmi alakzatok és kulturális »teljesítmények« alakulását pszichikus jelenségekből, alkati tulajdonságokból adódó »pattern«-re vezetik vissza (Benedict R.).⁹ Schmidt W. és követői az

⁴ Sztálin. i. m. 8. l.

⁵ Az életmódról. I. Krause Fr. összefoglalását: Das Wirtschaftsleben der Völker. Breslau. 1924. 9—48. l.

⁶ Szergejev M. A., Észak kis népei a szocializmus korszakában. Szovjet Néprajztudomány. Budapest, 1951. I. 16—58. l.

⁷ Marx K.. A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó. 1859. Marx—Engels, Műve-szetről. irodalomról. Budapest. 1950. Szikra. 7. l.

⁸ Az elméletéről. I. Erasmus Ch., Les dimensiones de la cultura. Historia de la etnologia en los Estados Unidos entre 1900 y 1950. Bogota. 1953. 69, 86—87, 96—97, 100. l.

Az irányzat részletes marxista-leninista kritikája: Б у т н о в Н. А., Психорасизм в американской этнографии. Потехин И. И. (ред.), Англо-американская этнография на службе империализма. Академия Наук СССР. Труды института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, то XII. Москва, 1951. 92—111. l.

⁹ Erasmus Ch., id. munk. 89—96. l., Benedict R., Patterns of Culture. New York. 1947 (Pelican-kiadás). Az irányzatnak az ú. n. Gestaltpsychologie-val való kapcsolatáról. I. Penniman T. K., A Hundred Years of Anthropology. London, 1952. 291. l. — Benedict R. műveinek és a pszichológiai antihisztórikus néprajzi irány alapos kritikáját nyújtja Tolszov Sz. P. tanulmánya: A szovjet etnográfiai iskola. Ethnographia, LX. 1949. 34—35. l. Az irányzat további szovjet kritikájára l.: Толстов С. П., Кризис буржуазной этнографии. Потехин И. И. (ред.), Англоамериканская этнография на службе империализма. Академия Наук СССР. Труды института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, том XII. Москва, 1951. 3. 16. l.

átadások és átvételek, a műveltségi elemek és komplexusok szakadatlan vándorlása tényében látják a társadalom és kultúra alakulását. A kultúrát múzeumi szekrények élettelen tárgyaira darabolják, elválasztva azt az embertől és a társadalomtól.¹⁰ A funkcionális etnográfiai iskola egyik híve: Radcliffe-Brown A. R. a társadalmi és kulturális fejlődés elkülönítését javasolja és kijelenti, hogy a társadalmi fejlődés elméletét csak mint munkahipotézist fogadja el. A társadalmi fejlődéssel nem úgy számol, mint történeti ténnyel, mint objektív törvényszerű folyamattal.¹¹ A marxizmus-leninizmus, az objektív törvényekről szóló sztálini tanítás fényében ezek a burzsoá tanítások tudománytalan spekulációkká törpülnek.¹ A helyes értelmezéshez megtaláljuk az utat akkor, ha a társadalom és kultúra tanulmányozói Sztálin elvtársnak a következő összefoglaló, klasszikus megállapítását és az ezzel kapcsolatos sztálini fejtegetést munkáinknál felhasználják. A megállapítás így hangzik: »Amilyen a társadalom termelési módja, olyan alapjában véve maga a társadalom is, olyanok eszméi és elméletei, politikai nézetei és intézményei.«¹³

Sztálin elvtárs megvilágításában — többek között — különös hangsúlyt kap a régi és új munkaeszközök tanulmányozásának szerepe, mert mint mondja: »... a munkaeszközöknek meghatározó szerepük van valamennyi többi termelési eszközhöz képest.«¹⁴ Természetesen a munkaeszközöket nem tanulmányozhatjuk önmagukban és önmagukért. Fejlődésük történeténél nem állapíthatunk meg evolúciós sablónokat s nem kereshetjük eredetüket a mitológia területén, amint az ekével kapcsolatban E. Hahn teszi.¹⁵ A burzsoá néprajzi tudományban és archeológiában számtalan példát találunk arra, hogy a termelőeszközök kérdését elválasztják az embertől, a társadalomtól, különösen ami a munkaeszközöket illeti. Ilyen Leser P. monográfiája az ekéről,¹⁶ ilyenek Hornell J. különböző munkái a közlekedési eszközökről.¹⁷ Az ilyen munkák történeti folyamatokat próbálnak érzékeltetni, de a dolgozó ember és társadalom nélkül. A vizsgált termelési eszközök a levegőben lógnak. Nem látjuk az ilyen vizsgálatokból azt, hogy »... a termelési eszközök változásával és fejlődésével együtt változott és fejlődött az ember is, mint a termelőerők legfontosabb eleme, változtak és fejlődtek termelési tapasztalatai, munkaügyessége, hozzáértése a termelési eszközök alkalmazása terén.«¹⁸ Leser P. előbb említett monográfiájában egyáltalán figyelmen kívül hagyja, hogy a tapasztalatok fejlődésével a munkaeszközök alkalmazásával a hozzáértés fokozódik, — ami a munkaeszkö-

¹⁰ Vujda L., A néprajztudomány kultúrtörténeti iránya és a »bécsi iskola«. Ethnographia, LX. 1949. 45—69. l.; Tokarjev Sz. A., Az ethnogenezis problémája. Ethnographia, LXI. 1950. 21. l.

¹¹ Potyehin I. I., A funkcionális etnográfiai iskola a brit imperializmus szolgálatában. Budapest, 1949. Litográfált kiadás. Magyar-Szovjet Társaság kiadása. 12—13. l.

¹² A szovjet tudomány iránytmutató kritikái állásfoglalását a következő kötet különböző tanulmányai tartalmazzák: Потехин И. И. (ред.), Англо-американская этнография на службе империализма. Академия Наук СССР. Труды института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая, серия, том XII. Москва, 1951.

¹³ Sztálin, A dialektikus és történelmi materializmusról. Budapest, 1948. Szikra. 25. l.
¹⁴ Sztálin, A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Budapest, 1952. Szikra. 55. l.

¹⁵ Hahn E., Die Entstehung der Pflugkultur. Heidelberg, 1909. 152. l.

¹⁶ Leser P., Entstehung und Verbreitung des Pfluges. Münster i. W., 1931.

¹⁷ Hornell J., Water-Transport: Origins and Early Evolution. Cambridge, 1946.

¹⁸ Sztálin, A dialektikus és történelmi materializmusról. Budapest, 1948. Szikra. 28.

zők fejlődése terén további változásokat idéz elő. Ezt a különböző fejlődési fokozatok megállapításánál távolról sem szabad figyelmen kívül hagyni. Az egyes típusok, újítások jelentőségét csak akkor ismerhetjük fel, ha velük kapcsolatban rámutatunk a termelési tapasztalatok fejlődésére is. Meg kell látnunk az újítások társadalmi következményeit. A termelési eszközök, különösen a munkaeszközök történeti, archeológiai, néprajzi tanulmányozásánál szemünk előtt kell tartani Marx tanítását, hogy »A munkaeszközök nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azt is megmutatják, hogy milyen társadalmi viszonyok között megy végbe a termelés.«¹⁹ A munkaeszközök tanulmányozásának jelentőségét a szovjet etnográfusok igen kiemelten hangsúlyozzák. Ennek a felismerésnek ad hangot a Szovjetszkaja Etnografija egyik legújabb számában Nyikolszkaja Z. A. és Silling E. M. tanulmánya. A dagesztáni földművelésről szóló tanulmány bevezető soraiban a következőket olvashatjuk: »... a mezőgazdaság termelőierőinek tanulmányozásával egyáltalán ki nem elégítő módon foglalkoznak. Legkevesebb tanulmányozottak a munkaeszközök, amelyek tudvalevően mindenféle termelési módot megalapoznak. A munkaeszközök tanulmányozásának a közeljövőben vezetőserepet kell elfoglalnia a földművelés történetének feldolgozásában.«²⁰ Rámutat továbbá a cikk arra, hogy igen fontos a munkaeszközök etnikai és zonális sajátosságának, a különböző népek termelési tapasztalatainak és munkaszokásainak feltárása. Ha a termelési eszközöket, a munkaeszközöket tanulmányozzuk, feltárhatjuk a nép legjobb gazdasági hagyományait és szokásait.

Sztálin elvtárs tanításai alapján a munkaeszközök tanulmányozásának központi helyet kell elfoglalnia gazdaságtörténeti, néprajzi, archeológiai kutatásainkban. Meg kell vizsgálni, hogy az adott történeti periódusban miért használatosak ugyanannak a munkaeszköznek a különböző típusai. A vizsgálatoknál a különböző tudományoknak együtt kell haladniuk. Az írásos, okleveles feljegyzések mellett körültekintően kell felhasználni az archeológia, a nyelvtudomány eredményeit. Jobbágy-népünk, szegényparasztágunk életéről, a kizsákmányoló osztályok gazdálkodásáról, szocializmusunk építésének hatalmas megnyilatkozásairól kapunk így újabb és újabb képet.

Kifejti Sztálin elvtárs azt, hogy a kapitalizmusban a város és a falu közötti ellentét érdekellentét. Ebből az érdekellentétből következik, hogy a falu ellenséges érzülettel viseltetik a várossal szemben.²¹ Ennek a tételnek a néprajzi vonatkozásait az etnográfának különösen ki kell mérítenie. Néprajzi vonatkozásban itt arról van szó, hogy feltárjuk pl. azokat a folklorisztikus megnyilatkozásokat, amelyek az elnyomott falu életében a kapitalista városra, a kizsákmányolókra vonatkoznak. Meg kell vizsgálnunk azt, hogy az érdekellentéteknek melyek voltak a falura háruló konkrét, káros következményei, s ezek a következmények hogyan jelentkeznek a néprajz kutatási területén. De ugyanakkor amikor feltárjuk ezeket a néprajzi jelenségeket, rá kell mutatnunk arra is, hogy a szocializmus építésével miképpen szűnik meg a város és falu közötti ellentét, melyek az ellentét megszűnésének, a faluban a munkásosztály segítségének konkrét néprajzi vonatkozású megnyilvánulásai. Ha termelőszövetkezeteink nép-

¹⁹ Marx K., A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I. Budapest, 1949. Szikra. 194. l.

²⁰ Никольская З. А. - шиллинг Е. М., Горное пахотное орудие террасовых полей Дагестана. Советская этнография, 1952. 4. sz. 91. l.

²¹ Sztálin, A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Budapest, 1952. Szikra. 27. l.

rajzának vizsgálói elmélyednek Sztálin elvtárs műve idevonatkozó részének tanulmányozásában, alapvető és nélkülözhetetlen útmutatást kapnak munkájukhoz.

Kifejti továbbá Sztálin elvtárs azt is, hogy a munkásság és kolhoz-paraszság »... helyzetüket tekintve különböznek egymástól. De ez a különbség a legkevésbé sem gyengíti barátságukat. Ellenkezőleg, érdekeik közösek, mind a kettőnek érdeke a szocialista rend megszilárdulása és a kommunizmus győzelme. Ezért nem csoda, hogy annak az egykori bizalmatlanságnak, hát még a gyűlöletnek, amelyet a falu érzett a város iránt, nyoma sem maradt.«²² Ennek a tanításnak a fényénél kell látnunk és vizsgálnunk népköltészetünknek a szocializmus építésével kapcsolatos tartalmi, eszmei gazdagodását, a népköltészetben a munkásosztály harcainak, alkotásainak pozitív értékelését, mert ezek konkrét bizonyítékai a város és falu közötti ellentét megszűnése folyamatának. Népi alkotó művészeinknek a szocializmus alkotásait, eszméit kifejező munkái szintén bizonyítékai a város és falu közeledésének, közös érdekeinek. Néprajzunknak mindezeket fel kell tárni és úgy kell értékelni, mint a szocializmus falun való építésének dokumentumait.

Sztálin elvtárs pontosan megvilágítja a kolhozparaszt személyi tulajdonban levő felszerelésének, állatainak stb. kérdését. Ezzel kapcsolatban az etnográfusnak fontos feladata, hogy rámutasson arra, milyen a néprajzi képe a háztáji mellékgazdaságnak és milyen a néprajzi képe, milyen haladó hagyományaink megnyilatkozása a szövetkezeti életben. A régi törvények még mennyiben érvényesülnek a háztáji gazdálkodásban és hogyan hódítanak új teret az új törvények, hogyan alakulnak ki új szokások a szövetkezet gazdálkodásában, életében. Igen fontos itt a különböző ideológiák elhalásának és fejlődésének vizsgálata. Marx kifejti azt, hogy »A termelésben az emberek nemcsak a természetre hatnak, hanem egymásra is. Csak úgy termelnek, hogy meghatározott módon együttműködnek és tevékenységeiket kölcsönösen kicserélik.«²³ Ezt a megállapítást egészítsük még ki Sztálin elvtársnak már idézett, következő megállapításával: »Amilyen a társadalom termelési módja, olyan, alapjában véve, maga a társadalom is, olyanok eszméi és elméletei, politikai nézetei és intézményei.«²⁴ Ezeknek a megállapításoknak a nyomán az etnográfusoknak tág perspektívájú lehetősége nyílik a szövetkezeti ember egymáshoz való viszonyának, a munkában való szerepének, gondolkodásának, vágyainak és akaratának, különböző művészetében megnyilatkozó egyéniségének, a közösség kulturális alkotásainak megrajzolásához. Az új és régi harcának felkutatása terén rá kell mutatnunk arra, hogy parasztságunk életében, gondolkodásában hol és milyen mértékben mutatkoznak meg a kapitalizmus és az azt megelőző társadalom ideológiájának, szokásainak maradványai. Különösen súlyt kell helyezni a misztikus képzetek, a vallási ideológiák bemutatására, az ellenük való harc útjának a megjelölésére.

A gazdaságtörténet és a néprajz nálunk alig kidolgozott kérdésére hívja fel a figyelmet Sztálin elvtárs akkor, amikor utal arra, hogy a régi Oroszország több határvidékén a haszonbért természetben fizették. Ez nálunk is így volt a nagybirtokosok, a kulákok, az egyház földjén. Szükséges, hogy az idevonatkozó vizsgálatok nálunk is — a kezdeményező lépések után — széles körben, a múlt századi gazdasági irodalom felhasználásával meginduljanak. Sztálinnak ebből a figyelmeltetéséből is meggyőződhetünk arról, hogy fokozódó elmélyedéssel kell

²² Sztálin, i. m. 27—28. l.

²³ Marx K., Bőrmunka és tőke. Budapest, 1947. Szikra, 4. l.

²⁴ Sztálin, A dialektikus és történelmi materializmusról. Budapest, 1948. Szikra, 25. l.

a néprajznak is tanulmányozni a termelési viszonyok kérdését. — A történeti-társadalmi tudományok képviselőinek behatóan meg kell vizsgálni, hogy a termelési viszonyok fejlődésének melyek a gátlást okozó tényezői. Meg kell nézni, hogy a gátlást nem régi, kapitalista társadalmi maradványok, ezek eszméi okozzák-e. Ezen a téren nagy segítséget nyújthatunk szocialista építésünk szervezőinek.

Hozzászólásomban főleg azt próbáltam érzékeltetni, de a legtávolabbról sem kimeríteni, hogy az etnográfia számára mit jelentenek a sztálini műtanításai. Etnográfusainknak különösképpen tanulmányozniuk kell e sztálini művet, a marxizmus-leninizmus tanításairak egészét, hogy felszámoljuk a körünkben lévő ideológiai tisztázatlanságot, módszertani tévelygést, perspektíva nélküli témaválasztást, burzsoa-nacionalista, kozmopolita beütéseket. Erre a felszámolásra pedig a legsürgősebben szükség van.

SZABÓ IMRE levelező tag

A gazdasági törvények és a jogi törvények

Sztálin: »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című halhatatlan művének állam- és jogtudományi jelentőségével hozzászólásomban én is kizárólag abból a szempontból foglalkozom; amelyből Molnár Erik akadémikus ezt a társadalomtudományok tekintetében tette s ezért csak a gazdasági törvények és a jogi törvények vonatkozásait érintem.

Sztálin alapvető jelentőségű műve s a tudomány törvényeiről e munkájában kifejtett tanítás a társadalomtudományok sorában az állam- és jogtudomány számára is alapvető jelentőségű. Ez a jelentőség nem egyszerűen a sztálini tételek reflex-hatásaként jelentkezik. Amikor Sztálin megállapítja, hogy nem szabad összekeverni »a tudomány törvényeit, amelyek a természetben vagy a társadalomban az emberek akaratótól függetlenül végbemenő objektív folyamatokat tükröznek, azokkal a törvényekkel, amelyeket a kormányok adnak ki, amelyek az emberek akaratából jönnek létre és amelyeknek csupán jogi érvényük van« (i. m. 6. o.), ezt a megállapítást nyilvánvalóan nem egyedül azért teszi, hogy az emberek akaratából létrejött állami törvényeknek a gazdasági törvényekkel való szembeállításával még világosabban kimutassa a gazdasági törvények objektív jellegét. Sztálinnak most említett megállapítása s az ehhez kapcsolódó egész további okfejtése ugyanakkor, amikor meghatározza a tudomány törvényeinek jellegét, egyben meghatározza az emberek viszonyát és az emberek által létrehozott intézményeknek, köztük a legfontosabb politikai intézménynek, az államnak s az általa alkotott törvényeknek viszonyát is a tudomány törvényeihez. Amikor Sztálin egyrészt élesen szembefordul, az államot illetően a voluntarizmussal, amely az állami mindenhatóság álláspontját hirdeti a gazdasági törvények alkotásáig és hatályon kívül helyezéséig bezárólag, — egyben azt is kifejti, hogy a szocialista államnak, a Szovjethatalomnak a korábbi államtípusoktól eltérő, különleges szerepe van a szocializmus építésében, — a szocialista államnak precedens nélkül álló nehéz, bonyolult feladatot kell a gazdaság törvényeire támaszkodva megoldania. E különleges szerep, e precedens nélkül álló feladat — ez éppen a szocialista gazdasági alap politikai

felépítményének az az új eleme, amelyet az állam- és jogtudománynak kell, most már az állam és a jog feladatait illetően pontosan és úgy megfogalmaznia, hogy ennek során megszabaduljon a voluntarisztikus, az állami és jogi mindenhatóságot valló felfogástól csakúgy, mint a gazdasági törvények fetisizálásának hibájától, azaz az állam és a jog szerepének alábecsülésétől, e társadalmi jelenségeknek valamiféle automatikusan megjelenő és ható tényezőként való felfogásától. E kettős tévedés Scyllája és Charybdise között mutatta meg Sztálin az állam- és jogtudománynak az államra és a jogra, ezen belül pedig különösen és sajátosan a szocialista államra és jogra vonatkozó marxista-leninista álláspontot.

A sztálini műből levonható alapvető tanulság az államot illetően is az idealista, voluntarisztikus felfogás helytelensége és e káros felfogás lényegének megvilágítása; annak kimutatása, hogy a gazdasági törvények objektív jellegének tagadása a tudomány felszámolását jelenti; az pedig oda vezetne, hogy »gazdasági« kalandorok önkényének hatalmába, a kaosz és a véletlenek birodalmába kerülnénk. A gazdasági törvényeknek ilyen voluntarisztikus felfogása egyben az államnak s az állami törvények formájában kifejeződő állami akaratnak voluntarisztikus fetisizálásával, az állami mindenhatóság hirdetésével egyértelmű; ez a kérdésnek éppen a másik oldala. Ez a felfogás többé-kevésbé jellemző az egész burzsoá állam- és jogbölcseletre, amelynek alaptétele, akár újkantiánus, akár pedig újhegelianus formájában, egyaránt a kötetlenül keletkező állami akarat korlátlanága. Ez a felfogás jellemző Stammlert, akinél a jog a gazdaságnak logikai előfeltételévé válik, melyben a »megséríthetetlen önhatalmú, összekapcsolódó akarat« a meghatározó tényező; ez jellemzi az újhegelianus-fasiszta felfogást, amely a fasiszta állami akarat mindenek felett állását nyíltan hirdeti. Az idealista jogfilozófiának ezek a tételei utat találtak a tételjes joghoz és különösen a magánjoghoz is, amelyben — ugyanúgy, mint a jogbölcseletben — a fasizmus idején a voluntarizmus ismét fellángolt. A távolról sem eredeti utakon járó magyar burzsoá jogbölcselet a voluntarizmust természetyszerűen magáévá tette, ha külön kifejtésére nem is fordított gondot. Érthető ezek után, hogy nálunk a marxista-leninista állam- és jogtudománnyal való ismerkedés során viszonylag nagy tere nyíltak és nyíltak is a szocialista államot és jogot illető voluntarisztikus felfogásnak, mert a burzsoá idealista állam- és jogbölcseletnek ezek az emlékei könnyen váltódtak át a szocialista államra és jogra vonatkozó voluntarisztikus állásponttá.

Ugyanakkor a burzsoá állam- és jogbölcseletben széltében-hosszában terjesztették a marxizmusról azt a hamis állítást is, hogy annak álláspontja az államot és a jogot illetően fatalisztikus, mert az államot és a jogot egyszerűen a gazdasági viszonyok automatikus, mechanikus tükröződésének tartja. Moór Gyula éppen az államra és a jogra vonatkozó marxista tanítással összefüggésben jutott arra a következtetésre, hogy a marxizmusnak tulajdonképpen »a teljes fatalizmus tanításához kellene vezetnie« (Bevezetés a jogfilozófiába, 121. o.). Nem véletlenül ugyanez a burzsoáfelfogás jelentkezett a felszabadulást követően nálunk a szociáldemokraták álláspontjában is, amikor a szocialista államnak és jognak a gazdaság új, szocialista formái létrehozásában vitt szerepét tagadták és a szocialista jog létrejöttét csak a szocializmus teljes felépítését követő időre jósolták.

Látható, hogy a burzsoá állam- és jogelméletnek ezek a sajátosságai különösen alkalmasak voltak mind a voluntarisztikus, mind a fatalista álláspont terjesztésére a szocialista államot és jogot, ezen belül a népi demokratikus álla-

mot és jogot illetően is. A sztálini mű hatalmas eszköze az ilyenfajta nézetek teljes felszámolásának.

Sztálin közgazdasági műve az államot és a jogot illetően új módon, a gazdaság törvényeivel összefüggésben ad választ arra, hogy mi az állam és a jog szerepe a társadalomban, a gazdaság, az alap irányában. Sztálin kimutatja, hogy az államnak és az állami akarat törvények formájában való kifejezésének, a jogi törvényeknek szerepe nem a társadalom fejlődését meghatározó, az emberek akaratától független, objektív törvények megalkotásában vagy hatályon kívül helyezésében áll, hanem abban, hogy eszköz legyen a felismert gazdasági törvények felhasználásánál, e törvények »megnyergelésénél«, egyes törvények hatáskörének korlátozásánál. Ebben rejlik minden államnak és jognak, mint a felépítmény részeinek funkciója, alapvető szerepe alapja iránt; ennek a szerepnek túlértékelése s addig való vitele, mintha az állam és a jog a gazdasági törvények felett állana az azok alkotója és megsemmisítője lehetne, éppen az a voluntarisztikus szubjektivista hiba, amelyet Sztálin egyes közgazdászok és jogászok gondolkodásában feltárt és helytelen nézetként leleplezett.

Nyilvánvaló, hogy a burzsoá állam létrejöttének oka, alapvető feladata is az, hogy szolgálja a maga alapját, hogy segítse a gazdasági törvények érvényesülését, vagy korlátozza azt. Az alapnak ilyen szolgálatában azonban a burzsoá államnak nem fejlődhetett ki olyan szerepe, olyan funkciója, mint a szocialista államnak. A polgári forradalomban a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának megteremtése nem jelentette a kizsákmányolás rendszerének felszámolását és a termelési eszközök társadalmasítását, hanem mindössze felcserélte a kizsákmányolás egyik formáját a kizsákmányolás másik formájával. A burzsoá államnak nem az volt a feladata, hogy úgyszólván »szűz területen« megteremtse a gazdaság új, burzsoá formáit, mert ezek a formák — mint Sztálin mondotta — lényegében megértek már a feudális társadalom ölében. A burzsoá állam fejlődésének mai szakaszában is, amikor államapparátusa a monopóliumoknak rendelődik alá, csak annak válik még hatékonyabb eszközévé, hogy érvényesüljön a modern kapitalizmus gazdasági alaptörvénye s a maximális profit biztosítása érdekében biztosítva legyen az adott ország lakossága többségének kizsákmányolása, tönkretétele, nyomorbadöntése, más országok, különösen az elmaradott országok népeinek leigázása és rendszeres kifosztása, a háborúk és a nemzetgazdaság militarizálása. Mindezek biztosítására, ezzel összefüggő szerepének betöltésére, a burzsoá államnak nincsen új funkcióra szüksége; a maga elnyomó és katonai funkciójával, e funkciók keretében látja el szolgálati szerepét az alapja iránt.

Miben áll a szocialista államnak és jognak az a »különleges« új szerepe, az a precedens nélkül álló új feladata, amely nem található meg egyetlen más államtípusnál és jognál sem s amely éppen alapot adott a téves, voluntarisztikus következtetésekre? A szocialista államnak és jognak különleges szerepét, amint Sztálin mondja, két körülmény magyarázza: egyrészt az a feladat, hogy mindenemű kizsákmányolást felszámoljon, másrészt pedig megteremtse — olyan viszonyok között, amikor az országban a szocialista gazdaságnak semilyen kész csírája sincs meg — a gazdaság új, szocialista formáit, kiépítse a megfelelő alapot a szocializmus gazdasági alaptörvényének, az egész társadalom növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének érvényesüléséhez és kibontakozásához. Ennek elősegítésében, a szocializmus gazdasági alaptörvényének érvényrejtetésében a szocialista államnak és jognak hatalmas, új feladatköre nyílik; a szocialista állam új funkciót nyer, a gazdasági szervező és a

kulturális-nevelő funkciót, amely jelentkezik már a szocialista állam fejlődésének első szakaszában és amely a fejlődés második szakaszában bontakozik ki teljes mértékben. Sztálin az SzK(b)P XVIII. kongresszusán éppen ennek az új funkciónak feltárásával mutatta be azt az új szerepet, amelyet az új körülmények folytán a szocialista államnak és vele együtt a szocialista jognak be kell töltenie. A politikai-jogi felépítménynek ez az új szerepe nyert most alapvető, elmélyült és a tudomány törvényeiig visszavezetett magyarázatot Sztálin zseniális művében.

Az állam és a jog szerepére vonatkozó voluntarisztikus tévedések megcáfolása és visszaautasítása azonban távolról sem vezethet oda, hogy amikor egyrésztől számúzzuk a voluntarisztikus álláspontot, az állam szerepét, az államnak a gazdaságra gyakorolt hatását, az államnak a gazdasági törvényekhez való viszonyát illetően, — ugyanakkor megtartsuk vagy egyenesen kiépítsük azt a voluntarisztikus felfogást, mintha az állam és a jog maguk is nem lennének a társadalom törvényszerűségei által meghatározott társadalmi jelenségek, — mintha az állami törvények, amelyek ugyan az emberek akaratából jönnek létre s amelyeknek csak jogi érvényük van, a véletlen termékei lennének. Az ilyen felfogás nyilvánvalóan ellentétben állana a marxizmus-leninizmus egész tanításával, ellentétben állana Sztálinnak a tudomány törvényeiről adott alapvető tanításával. Ha ugyanis az állami törvények, amelyeket a kormányok adnak ki, az emberek akaratából jönnek is létre, ez az akarat nem véletlen, nem esetleges, hanem a társadalomban törvényszerűen, szükségszerűen lejátszódó folyamatok terméke, tükröződése. Marx és Engels a Német ideológiában, annak megállapítása mellett, hogy az egyének anyagi életét, termelési módját, »ezeket a valóságos viszonyokat semmiképpen sem az államhatalom teremtette, ellenkezőleg, ők az a hatalom, amely megteremtette az államhatalmat«, egyben ki is fejtették, hogy »az ezen viszonyok között uralkodó egyéneknek azonkívül, hogy hatalmuknak *államként* kell megszerveződnie, e meghatározott viszonyok által megszabott akarataknak állam-akarat, törvény formájában általános kifejezést kell adniok« (i. m. 112. o.). Az ideológus — mondotta Marx és Engels — »megteheti, hogy ezt az akaratot pusztán önkényességgnek és ezért minden időkre és minden körülmények között felfoghatónak képzelje el«; ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy ez az akarat az uralkodó osztály anyagi életfeltételei által meghatározott, az uralkodó osztály közös érdekeinek megfelelő akarat és az állami törvény nem más, mint e közös érdekek kifejezése. Mellékes, hogy az egyes burzsoá nem azonosítja magát saját törvényeivel és kijátssza azokat; mellékes, hogy »a ledér burzsoá megkerüli a házasságot és titokban házasságtörést követ el; a kereskedő kijátssza a tulajdon intézményét azáltal, hogy üzérkedés, fizetéseképtelenség, stb. útján másokat megfoszt a tulajdonuktól — a fiatal burzsoá függetleníti magát saját családjától, ha teheti, gyakorlatilag a maga számára megszünteti a családot... Mindemellett a házasság, a tulajdon, a család elméletileg érintetlen marad, mert gyakorlatilag ezek az alapok, amelyekre a burzsoázia a maga uralmát felépítette...« (i. m. 84. o.).

Az uralkodó osztály akarata, amely állami akarat formájában jelentkezik — s az uralkodó osztály akaratának, mint Lenin mondotta, szükségszerűen ilyen akaratként, a hatalom által kiadott törvényként kell jelentkeznie, mert különben az akarat nem más, mint pusztán hang által okozott levegőrezgés (l. Lenin művei, 25. köt. 83. old.), — az állami akarat, azaz az uralkodó osztálynak törvény formájában kifejeződő akarata tehát nem véletlen eredménye; ezt a törvényre emelt akaratot, mint a Kommunista Kiáltvány mondja, az

uralkodó osztály anyagi életfeltételei határozzák meg. (I. Marx—Engels : Válogatott művek, 1. köt. 26. o.). A marxizmus-leninizmus ezek szerint ugyanúgy elveti az államnak és a jognak *keletkezésére* és *fejlődésére* vonatkozó voluntarisztikus elméletét, mint az azok *szerepére* vonatkozó voluntarisztikus megállapításokat.

A marxizmus-leninizmusnak az állam és a jog másodlagosságát illető ezek a megállapításai, amelyek megvilágítják az alaptól a felépítményig vezető utat, természetesen a burzsoá jogtudósokból, a marxizmus-leninizmus ellenségeiből azt a vádat váltották ki, hogy a marxizmus álláspontja fatalisztikus, — hogy ez az elmélet az állam és a jog automatikus keletkezését és fejlődését jelenti. A marxizmus ellenségei elhallgatják, hogy a marxizmus, amikor megállapítja, hogy »a modern történelemben az állam akaratát nagyjában és egészében a polgári társadalom változó szükségletei, ennek vagy annak az osztálynak túlnyomó hatalma, végső fokon a termelő erők és csereviszonyok fejlődése határozzák meg«, ehhez mindjárt hozzá is teszi, hogy »a forma, amelyben ez történik, igen különböző lehet« (Engels : Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása, Marx—Engels : Válogatott művek II. köt. 391. o.). Maga Engels számos példát hoz fel erre, éppen a jog, közelebbről a burzsoá polgári jog területéről : egyik burzsoá állam recipiálja a római jogot, az árutermelő társadalom első világgját, másutt lesüllyeszti a polgári jogot a porosz Landrecht színvonalára, »amely még jogi szempontból is rossz«; megoldhatjuk a kérdést angol módra, amikor is a tőkés társadalom gazdasági vonatkozásai »barbár feudális nyelven« fejeződnek ki (s ez a kifejezés, teszi hozzá Engels, a lényegnek nem felel meg jobban, mint az angol helyesírás az angol kiejtésnek), vagy megadhatják neki azt a klasszikus burzsoá kifejezésmódot, amelyet a francia Code Civil mutat. S mindez nemcsak a polgári jogra, hanem az állami akarat minden jogi megnyilvánulására áll; általában érvényes az az Engels által megfogalmazott marxista tétel, hogy ha a jogi meghatározások »a társadalom gazdasági életfeltételeit fejezik ki jogi formában, úgy ez a körülményekhez képest jól vagy rosszul történhetik« (i. m. 392. o.).

Ez éppen az emberek cselekvő szerepét fejezi ki az állami akarat megformálásában, a törvények megalkotásában és érvényesítésében. A szocialista társadalomban az emberek ismerik az anyagi életfeltételeket, felismerik az ezek fejlődését meghatározó törvényeket és ezek tudatában olyan kifejezést adnak az állami akaratnak, olyan törvényeket alkotnak, amelyek a szocializmus gazdasági törvényeire támaszkodnak; e törvények ismeretének hiányában az állami törvények nem segíthetik megfelelően a gazdasági törvények érvényesülésének feltételeit. Sztálin éppen a népgazdasági tervekről szóló állami törvények és a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének objektív gazdasági törvénye összevetésénél állapította meg a kettő összetévesztéséből, a gazdasági törvény jellegének nem-ismeréséből folyó fogyatékossgát : »Nem mondhatjuk — írja —, hogy a mi éves és ötéves terveink teljesen tükrözik ennek a gazdasági törvénynek követelményeit« (i. m. 11. o.). Világos, hogy ennek a gazdasági törvénynek a felismerése, amint a szocializmus gazdasági alaptörvényének és többi gazdasági törvényének felismerése és tudatos alkalmazása, felhasználása, a szocializmus gazdasági törvényszerűségeinek tudományos törvények formájában való kifejeződése lehetővé teszi, hogy a Szovjethatalom, a szocialista állam az állami törvények segítségével is eredményesen működjék közre e gazdasági törvények érvényrejuttatásában, e törvények érvényesülési feltételeinek megteremtésében. A szocialista társadalomban, mint Sztálin kifejti, az új, felismert

törvények érvényesülésének nem áll útjában valamely magát túlélő osztály ellenállása, amelynek érdekébe az új törvény ütköznék; a szocialista társadalomban adva van az az erő, amely a felismert új gazdasági törvényeket felhasználja, alkalmazza s ebben az alkalmazásban, a gazdasági törvény által feltárt lehetőség felhasználásában az államhatalomnak, a szocialista államnak és az állami törvénynek alapvető szerepe van. De szerepe van ugyanakkor az államnak és az állami törvénynek bizonyos gazdasági törvények korlátozásában is. Ezt az értéktörvény példáján láthatni. Mint Sztálin kifejti, ennek hatókörét a Szovjetunióban korlátozza a termelési eszközök társadalmi tulajdona, a népgazdaság arányos (tervszerű) fejlődésére vonatkozó törvény hatása, »következésképpen korlátozzák éves és ötéves terveink is, amelyek megközelítően tükrözik ennek a törvénynek a követelményeit« (i. m. 26. o.).

Mindebből következik, hogy Sztálin tanítása az állam- és jogtudomány azámára arra adott elsősorban alapvető útmutatást, hogy számoljunk fel az állam mindenhatóságára vonatkozó idealista, voluntarisztikus álláspontot, amely szerint az állam meghatározó tényező lehet a gazdaságot illetően, létrehozhat és megváltoztathat gazdasági törvényeket; számoljunk fel az állami akarat kifejeződéseként jelentkező állami törvénynek összetévesztését a gazdasági törvénnyel, amely objektív, akaratunktól független gazdasági-társadalmi törvényszerűséget tükröz. Sztálin új műve nyomán meg kell értenünk, hogy az államnak és jognak szerepe nem új gazdasági törvények létrehozásában vagy régiek megsemmisítésében, hanem az objektív folyamatot tükröző törvények érvényesülésének biztosításában »megnyergelésében«, ha kell, hatókörük korlátozásában áll.

Másrészről látnunk kell, hogy azok az objektív gazdasági folyamatok, amelyeket a gazdasági törvények tükröznek, meghatározó jellegűek az államot és a jogot illetően is; látni kell, hogy maga az állam és a jog sem a véletlen terméke, az állami akarat, annak törvény formájában való kifejeződése lényegében, alapjában, jellegében szükségszerűen annak a gazdasági alapnak tükröződése, amelyen az állam és a jog, mint felépítmény politikai-jogi része épül és ennek szolgálatában áll. Ennélfogva az állam és a jog létrejötte és fejlődése is olyan objektív, az emberek akaratától független folyamatok következménye, amelyeknek törvényszerűségeit a marxizmus-leninizmus által a társadalmi fejlődésre nézve feltárt törvények fejezik ki és tükrözik. S ha az alapnak az állami törvényekben való szükségszerű tükröződése — Engels idézett szavai szerint — történhetik a körülményekhez képest jól is, rosszul is —, a szocialista államnak és jognak egyik alapvető jellegzetessége éppen az, hogy a társadalom felismert törvényszerűségeinek megfelelően jön létre, fejlődik és e felismert törvényszerűségeknak megfelelően tölti be szerepét. Mindebből végül is következik, hogy a marxizmus-leninizmus tudománya nem foghatja fel voluntarisztikusan az államot és a jogot, nem tekintheti azokat a véletlen akaraton nyugvó társadalmi jelenségeknek. A marxista-leninista állam- és jogtudomány is olyan tudomány, amely az általa vizsgált társadalmi jelenségeknek, az államnak és a jognak létrejöttére, fejlődésére, szerepére, megszűnésére vonatkozó tudományos törvényeken alapszik s feladata éppen ezeknek a törvényeknek a feltárása.

SZÉKELY ENDRÉNÉ hozzászólása

Üléseink központi problémája, a jogtudományok törvényeinek objektív jellegéről szóló sztálini tanítás rendkívül fontos következtetéseinek levonására

indította a szovjet pedagógiatudomány művelőit és az egész haladó világ, első sorban a népi demokráciák marxista pedagógusait.

A felnövekvő nemzedék kommunista nevelésének törvényszerűségeit és hatékony módszereit vizsgáló neveléstudomány megnövekedett jelentősége a szocializmusból a kommunizmusba való fokozatos átmenet előfeltételeinek sztálini meghatározásából következik. A kommunizmusba való tényleges átmenet az egész társadalmi termelés szakadatlan növekedése és a kolhoztulajdonnak össznépi tulajdon színvonalára emelése mellett megköveteli:

»...hogyan elérjük a társadalom kultúrájának olyan növekedését, amely a társadalom minden tagja számára biztosítja fizikai és szellemi képességeinek mindenoldalú fejlesztését, hogy a társadalom tagjai olyan képzettséget szerezhessenek, amely elegendő ahhoz, hogy a társadalmi fejlődés aktív tényezőivé váljanak, hogy szabadon választhassanak foglalkozást és ne legyenek a fennálló munkamegosztás folytán egész életükre egy bizonyos foglalkozáshoz láncolva.« (T. Sz. 1952./X. 930. o.)

A nagy Sztálinnak ez a megállapítása újult erővel emeli ki a szocialista állam és a párt kulturális nevelőmunkájának jelentőségét, az egész kulturális front és ezen belül a köznevelés jelentőségét a kommunizmus építésében.

A SZKP-ja XIX. Kongresszusán megállapítást nyert, hogy a szovjet ifjúság kommunista nevelése terén elért számszerű és tartalmi eredmények mellett vannak hiányosságok is, amelyeknek egyik oka a pedagógiatudomány komoly elmaradottsága a megnövekedett követelmények mögött. Ez az elmaradottság megmutatkozik abban, hogy a szovjet neveléstudomány képviselői nem dolgozták ki marxista tudományossággal a kommunista nevelés sok fontos kérdését, köztük a minden oldalúan képzett kommunista ember nevelésének egyik legfontosabb ágát, a politechnikai oktatás problémáit. A párt a pedagógiatudomány legnagyobb hiányosságaként jelölte meg a gyakorlattól való elszakadást. A pedagógia tudományos művelői nem tanulmányozzák és főleg nem általánosítják elméletileg az élenjáró szovjet nevelési gyakorlat tapasztalatait. A. Nyeszmejanov akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának elnöke a Pravdában megjelent kongresszusi cikkében erőteljesen hangsúlyozza, hogy az igazi tudomány csak úgy fejlődhet, ha a gyakorlat tanulmányozásából indul ki, a gyakorlat tapasztalatainak elemzéséből vonja le tudományos általánosításait s ha elméleti eredményeivel százszorososan megtermékenyíti a gyakorlatot. Az igazi marxista tudomány — mondotta Nyeszmejanov elvtárs — kétszeresen kapcsolódik a gyakorlathoz: forrásaival és eredményeivel. Ennek a követelménynek a pedagógiatudomány jelen helyzetben nem tesz eleget.

Végül a pedagógia elmaradottságának jeleként mutatott rá a Kongresszus a kritikai szellem nem kielégítő voltára, az elvi bírálat és önbírálat fogyatékoságaira a tudományos intézetekben és a pedagógiai sajtóban.

Ha a szovjet pedagógiát ért jogos és igazságos pártbírálat alapján megvizsgáljuk a magyar pedagógiatudomány helyzetét, el kell ismernünk, hogy mindezek a hibák és hiányosságok megvannak a mi munkánkban is, csak még fokozottabb mértékben.

Sztálin elvtárs zseniális munkája, tanításai a tudományok objektív törvényeiről, az a klasszikus példa, amelyet a politikai gazdaságtan feladatainak, tárgyának és módszereinek megállapításával nyújtott, felbecsülhetetlen segítséget ad a pedagógiatudomány elmaradottságának felszámolására. A szovjet pedagógia képviselői és példájuk nyomán a magyar pedagógusok arra össz-

pontosítják most erőiket, hogy Sztálin elvtárs tanításaiból levonva a szükséges metodológiai következtetéseket, megállapítsák

1. mi a pedagógiának, mint tudománynak feladata,
2. milyen hibák, hiányosságok, idealista-szubjektivista maradványok mutatkoznak az utóbbi évek folyamán a pedagógiai kutatómunkában, a pedagógiai kiadványokban és sajtóban,
3. mely kérdéseket, milyen sorrendben és milyen módszerekkel kell a pedagógiatudománynak a legközelebbi években megoldania ahhoz, hogy a szocializmusból a kommunizmusba való fokozatos átmenet hatalmas követelményeinek eleget tehessen.

Sztálin elvtárs élesen rámutatott arra, hogy a politikai gazdaságtannak, mint tudománynak feladatát a marxizmus álláspontjáról teljesen eltérően Jarosenko és más elvtársak is szubjektív-idealista módon határozták meg, felcserélve a politikai gazdaságtant a párt és az állam gazdaságpolitikájával. Lényegében kiiktatták a politikai gazdaságtanból a gazdasági problémákat s ezzel felszámolták, mint tudományt. Ezek az elvtársak összekeverik a tudomány törvényeit, amelyek a természetben vagy a társadalomban az emberek akaratától függetlenül végbemenő objektív folyamatokat tükröznek, azokkal a törvényekkel, amelyek az emberek akaratából jönnek létre és amelyeknek csupán jogi érvényük van» — mondotta Sztálin elvtárs. Minden tudománynak, ha igazi tudomány akar lenni, az a feladata, hogy az általa vizsgált természeti vagy társadalmi jelenség objektív törvényszerűségeit tanulmányozza, minél teljesebben feltárja, hogy hozzáférhető felhasználásukat és alkalmazásukat a társadalom számára lehetővé tegye. Ebből egyenesen következik, hogy a neveléstudomány törvényeit sem szabad felcserélni az állam és a párt köznevelési politikájával, az iskolára, a felnövekvő nemzedék nevelésére vonatkozó intézkedéseivel. A pedagógiának, mint tudománynak az a feladata, hogy feltárja a nevelés jelenségeinek objektív törvényeit, melyek akaratunktól függetlenül a valóságos nevelési folyamatban megvannak. Csak a nevelésnek mint társadalmi jelenségnek vizsgálata, objektív törvényszerűségeinek feltárása teszi lehetővé a pedagógiatudomány fejlődését, e törvényekre támaszkodva dolgozza ki a párt és a kormány nevelésügyi politikáját, e törvények ismerete és tudatos alkalmazása emelheti a gyakorló pedagógusok munkáját olyan magaslatra, amilyet a szocialista társadalom építése, a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet megkövetel.

Éppen a valóságos nevelési folyamat vizsgálata, az egyes nevelőintézményekben folyó oktató-nevelő tevékenység sokoldalú elemzése, e bonyolult folyamatok törvényeinek megismerése terén van a pedagógiatudomány leginkább elmaradva. Jeszipov elvtárs, a szovjet pedagógia helyzetét elemezve a XIX. Kongresszus határozatainak fényénél, megállapítja, hogy bár vannak a szovjet pedagógiában a nevelés jelenségeinek objektív törvényszerűségeit tükröző tételek, megállapítások, — mint pl. a nevelés döntő szerepe a személyiség kialakításában a szocialista társadalom körülményei között, vagy a tanítás és nevelés elválaszthatatlan egysége, a tanulók tudásának függése különböző okoktól, bizonyos módszerek, nevelési eljárások hatékonyságának feltételei, stb. — azonban e tételek tudományosan nem teljesértékűek. Ezek az összefüggések nem is törvények formájában vannak megfogalmazva, melyeket a valóság tényeinek és jelenségeinek elemzése alapján ismertek fel, hanem túlnyomórészt pedagógiai elvek és követelmények formájában. Akár a didaktikai, akár a neveléstani vagy módszertani munkákat nézzük meg ebből a szempontból, egy-

aránt azt találjuk, hogy tételeik deklaratív jellegűek, az ajánlott tanítási és nevelési eljárások nem eléggé megalapozottak. A valóságos nevelési folyamat lényegének feltárása, az eljárások megvilágítása és bizonyítása helyett a szerzők egyszerűen azt hangoztatják, mit kell tennie a nevelőnek vagy a tanulónak. Ez azt mutatja, hogy maguk, a pedagógiatudomány művelői sem mentesek annak a burzsoá felfogásnak a hatásától, mely a pedagógiát normatív tudománynak tartotta.

A nevelés valóságos jelenségei elemzésének hiánya, a pedagógiai tételek deklaratív jellege, az érvelés elégtelensége, a követelménystílus a pedagógiai munkák nagy többségét jellemzik. Ez arra vezethető vissza, hogy a politikai gazdaságtanhoz, a jogtudományhoz hasonlóan a pedagógiában is megvannak még a szubjektivizmusnak, voluntarizmusnak idealista maradványai. Hivatkozik ezzel kapcsolatban Jeszipov elvtárs a »Szovjetszkaja Pedagogika« hasábjain 1946-ban lezajlott vitára a pedagógia törvényeiről, szabályairól és alapelveiről, amely nem a konkrét nevelési folyamat objektív törvényeivel foglalkozott, hanem a törvények elemzésétől, tartalmától elvonatkoztatva, azt boncolgatta, hogyan értelmezték a pedagógia törvényeit, szabályait és alapelveit a történeti fejlődés folyamán a pedagógiatudomány egyes képviselői és hogyan értelmezi a vitaindító cikk írója: Gruzgyev professzor. Ugyanebben a vitában többen képviselték azt az álláspontot, hogy a pedagógia törvényeinek objektív és szubjektív oldala és értelmezése van. Gruzgyev pl. az alapelveit szubjektív értelemben vett törvénynek nevezte. — Sztálin elvtárs által egyes közgazdászoknál leleplezett szubjektív, voluntarista felfogás a tudomány feladatáról megtalálható nemcsak a pedagógiaelmélet egyes képviselőinél, hanem a pedagógia-történet művelőinél is, különösen a szovjet periódust feldolgozó munkákban. E művek csak nagyon kis mértékben tárgyalják a szovjet nevelés és neveléstudomány fejlődésének törvényeit, ehelyett főleg a párt és az állam köznevelési politikáját ismertetik. A párt- és kormányhatározatokat nem elemzik és nem tárják fel a felnövekvő nemzedék kommunista nevelésének azokat a törvényszerűségeit, amelyekre e határozatok támaszkodniak s amelyeket tükröznek. — Mindezek a jelenségek azt mutatják, hogy a pedagógiatudomány művelői nem látták tisztán tudományuk feladatát: a felnövekvő nemzedék nevelése objektív törvényeinek tanulmányozását.

A sztálini zseniális metodológiai útmutatások lehetővé teszik a neveléstudomány jellegének és tárgyának tisztázását is. Jarosenko hibáinak elemzése kapcsán Sztálin elvtárs arra figyelmeztet, hogy nem elég a társadalmi jelenségek törvényszerűségeinek vizsgálatában egyetlen társadalmi alakulat sajátos törvényeire szorítkozni, mivel a »a társadalmi alakulatok (tehát) nemcsak elvannak határolva egymástól a maguk sajátos törvényei által, hanem egybe is vannak kapcsolva egymással a valamennyi alakulatra nézve közös gazdasági törvények révén.« (T. Sz. 1952/X. 932. o.)

A társadalom gazdasági fejlődésével, a társadalmi viszonyok változásával, mint felépítmény változik az ifjúság nevelése is. Minden társadalmi-gazdasági alakulatnak megvan a saját, az előző alakulatokétól minőségileg különböző nevelése. A neveléstudománynak tehát vizsgálania kell a felnövekvő nemzedék nevelésének törvényeit az emberi társadalom különböző fejlődési fokain, fel kell tárnia azokat a törvényeket, amelyek az adott alakulatban határozzák meg az ifjúság nevelését és azokat, amelyek közösek a különböző társadalmi alakulatok nevelésében. Ezekhez az általános törvényekhez tartoznak azok a törvényszerűségek, amelyek a nevelésnek a társadalom anyagi életfeltételeitől, termelési viszonyaitól, az osztályharcotól való feltételezettségét és függőségét tükrözik.

A nevelés általános és specifikus, csak az adott alakulatra jellemző törvényeinek feltárása a társadalmi fejlődés különböző fokain lehetővé teszi a kommunista nevelés és neveléstudomány minőségi különbségének és magasabbrendűségének tudományos igazolását minden más nevelés és neveléstudománnyal szemben. Sztálin elvtárs e mélyreható metodológiai útmutatása s ennek alapján a politikai gazdaságtan tárgyának általa adott klasszikus meghatározása módot ad a pedagógiatudomány képviselőinek arra, hogy az eddigi hiányos, történetietlen és antidiialektikus meghatározásokkal szemben marxista tudományossággal határozzák meg a pedagógiának, mint tudománynak a tárgyát. Ez természetesen csak a marxista pedagógia művelőinek kollektív erőfeszítése útján lehetséges, amelynek során tisztázni kell a nevelési gyakorlat szervezett, sokoldalú vizsgálata és elemzése alapján a következő elméleti kérdéseket:

1. a nevelésnek mint társadalmi jelenségnek lényegét és sajátosságait,
2. a pedagógia objektív törvényeinek jellemző sajátosságait,
3. a felnövekvő nemzedék kommunista nevelésének célját és feladatait,
4. tartalmilag megállapítani, mit jelent a gyermek fizikai és szellemi képességeinek minden oldalú fejlesztése a szocializmus ill. a kommunizmus építése körülményei között, és végül:
5. a gyermek mindenoldalú fejlődése és a nevelés viszonyát.

Ez utóbbi egyben jelenti a pedagógia és más olyan tudományok viszonyának tisztázását, melyek szintén a gyermek fejlődésének törvényeit tanulmányozzák, mint a pavlovi fiziológia és pszichológia.

Mind ezeknek a kérdéseknek marxista tudományos megvilágítására felbecsülhetetlen segítséget adnak Sztálin elvtárs munkái a nyelvtudomány kérdéseiről és a szocializmus gazdasági problémáiról.

Sztálin elvtárs, miután megállapította a politikai gazdaságtan törvényeinek objektív jellegét, rámutatott arra, hogy e törvények, eltérően a természettudomány törvényeitől, nem hosszúéletűek, többségükben csak meghatározott történelmi periódus folyamán hatnak, azután átadják helyüket új törvényeknek, továbbá, hogy gazdasági téren olyan új törvény felfedezése és alkalmazása, mely a társadalom magukat túlélő erőinek érdekeit sérti, ezeknek az erőknek legszörvösebb ellenállásába ütközik.

A pedagógia objektív törvényeinek sajátosságai megállapításánál is figyelembe kell venni, hogy a felnövekvő nemzedék nevelésének törvényei is többségükben egy meghatározott történelmi időszak folyamán hatnak és ugyanúgy, mint gazdasági téren, a nevelés területén is az uralkodó osztályok érdekeit sértő új törvény alkalmazása részükről a legnagyobb ellenállásba ütközik. Ismeretes, hogy Marx felfedte a kommunista nevelés alapvető törvényszerűségét, a gyermek egyéniségének mindenoldalú fejlesztését, mint a fizikai és szellemi munka közötti ellentét megszüntetésének egyik tényezőjét — azonban a kapitalizmus körülményei között ez a törvény nem érvényesülhetett. Marx és Engels a felnövekvő nemzedék nevelésének e törvényéről szólva, mindenkor hangsúlyozták azokat a feltételeket, amelyek e törvény érvényesülését és alkalmazását lehetővé teszik, elsősorban a proletariátus hatalomrajutását, a proletárforradalom győzelmét. Valóban csak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nyitotta meg az utat a kommunista nevelés törvényeinek érvényesülésére is, csak a szocialista társadalom nyújtott korlátlan lehetőséget a mindenoldalúan fejlett, kulturált, művelt emberek nevelésére. Sztálin elvtárs az egész szovjet nép jogos büszkeségének adott kifejezést 1933-ban, midőn ezt írta:

»Azt gondolom, sehol a világon nem gondoskodnak úgy a gyerekekről, a gyermek neveléséről és fejlődéséről, mint nálunk a Szovjetunióban.» (U. G. 1952. dec 5. 2. o.)

A pedagógia objektív törvényei sajátosságainak vizsgálata folyamán a nevelésnek mint társadalmi jelenségnek más társadalmi jelenségekkel való összefüggésén kívül messzemenően tekintetbe kell venni a nevelés függését a gyermek életkorbeli sajátosságaitól. Ezt mint fontos alapvetet eddig is hangsúlyozta a pedagógiai irodalom, azonban nem tárta fel az ismeretsajátításnak, a készségek, képességek, erkölcsi tulajdonságok, szokások kialakulásának objektív törvényeit a különböző életkorú gyermekeknél. Neves szovjet pedagógusok állapították meg, hogy igen sok a »gyermektelen« pedagógiai munka s amelyekben szó is van a gyerekekről, azokban is csak elvontan, mint »a tanuló« van jelen, nem mint élő, tevékenykedő, fejlődő szovjetgyermek, illetőleg gyermekközösség.

Összefoglalva röviden az eddig kifejtetteket : Sztálin elvtárs korszakalkotó művére támaszkodva, a marxista pedagógiatudomány művelői világosan látva tudományáguk főfeladatait, meg tudják határozni a pedagógiának, mint tudománynak a tárgyát, a vizsgált törvények jellegét, valamint azokat a feltételeket, melyek e törvények akadálytalan érvényesüléséhez szükségesek.

Az alapvető metodológiai kérdések tisztázásán kívül Sztálin elvtárs munkája és a XIX. Kongresszus útmutatásai alapján dolgozta ki a Szovjetunióban a Pedagógiai Tudományok Akadémiája egész kutatói programját, melynek középpontjában a következő problémák állnak :

1. pedagógusok, fiziológusok és pszichológusok együttműködése útján feltárni a »mindenoldalúan fejlett személyiség« fogalmának tartalmát a szocialista ill. kommunista társadalomban.

2. a politechnikai oktatás tartalmi és módszertani kérdései (a politechnikai oktatás fogalma az általánosan művelő iskolában) a tudományok alapjainak elsajátításával kapcsolatban, az általános és politechnikai műveltség viszonya, az oktató nevelő munka összekapcsolása a tanulók termelő munkájával, a munka mint a tanulók fizikai és szellemi képességei mindenoldalú fejlesztésének eszköze, stb.

3. a művelődés, a tanítás tartalmának felülvizsgálása a megnövekedett követelmények figyelembevételével,

4. a kommunista világnézet és kommunista erkölcs nevelésének kérdései, tekintetbe véve azokat a magas eszmei és erkölcsi követelményeket, melyeket a párt új szervezeti szabályzata előír. Ezzel fogja segíteni a neveléstudomány az iskolai oktató-nevelő munka eszmei-politikai színvonalának további emelését.

5. új pedagógiai, pszichológiai és neveléstörténeti tankönyvek készítése,

6. a pedagógiatörténeti kutatás az orosz és szovjet neveléstörténet mellett, a Szovjetunió népeinek, Kínának és a népi demokratikus országok neveléstörténetére is kiterjeszkedik.

E nagyszabású feladatok eredményes megoldása érdekében a szovjet pedagógiatudomány művelői, a párt és Sztálin elvtárs útmutatásai alapján, az eddiginél is magasabb fokra emelik a kritika és önkritika szellemét a tudományos munkában, — személyekre és állásra való tekintet nélkül rámutatnak a már kiadott vagy készülő munkákban a marxista tudományossággal össze nem férő idealista, burzsoá eszmei és metodológiai maradványokra, még fokozottabb mértékben leplezik le és bírálják a burzsoá im-

perialista pedagógiai elméleteket, nézeteket. Az észlelt hiányosságok, a pedagógia elmaradottsága a megnövekedett és egyre növekvő követelmények mögött arra indították a szovjet pedagógusokat, hogy még behatóbban, elmélyültebben tanulmányozzák a marxista-leninista filozófiát, annak elméletét és tudományos módszerét.

A Kongresszus óta eltelt idő pedagógiai sajtójában már tükröződnek azok a nagyjelentőségű következtetések, melyeket a szovjet pedagógia művelői a Kongresszus anyagából és Sztálin elvtárs grandiózus művéből levontak. A szovjet pedagógiatudomány képviselői mélyrehatóan elemzik tudományterületük alapkérdéseit, egész metodológiáját, az eddiginél sokkal szorosabb együttműködést teremtenek a nevelési gyakorlattal, nemcsak úgy, hogy ők maguk »forrásaikkal és eredményeikkel«, sokkal mélyebben kapcsolódnak a szovjet iskolák oktató-nevelőmunkájához, hanem úgy is, hogy a gyakorló pedagógusok egyre szélesebb rétegét vonják be a tudományos kutatómunkába. A pedagógiai sajtó hasábjain fokozódik a kritikai szellem, elvi bírálatnak vetik alá egész eddigi munkásságukat, feltárják konkrétan a tudományos munkákban, tankönyvekben, a pedagógiai folyóiratokban észlelhető ideológiai és metodológiai hibákat fogyatékosságokat, még magasabbra emelve a pedagógiai kutatás eszmei-elméleti színvonalát s a minden marxista tudományra kötelező harcosszellemet. Már a kezdeti megnyilvánulások is azt mutatják, hogy a nagy sztálini mű és a XIX. Kongresszus útmutatásai nyomán a szovjet pedagógiatudomány még magasabb fokon fogja betölteni hazafias és nemzetközi hivatását.

Röviden arról szeretnék még néhány szót szólani, milyen tanulságokat szükséges levonni a magyar pedagógiatudomány területén Sztálin elvtárs nagyjelentőségű művéből és a XIX. Kongresszus anyagának tanulmányozásából. Milyen a pedagógiai tudományos kutatás helyzete, milyen ideológiai és metodológiai hibák és hiányosságok mutatkoznak pedagógiai irodalmunkban s hogyan tudjuk ezeket kiküszöbölni pártunk útmutatásaira és a szovjet pedagógia élenjáró művelőinek példájára támaszkodva?

Közismert tény, de mégis hangoztatnunk kell, míg gyökeresen nem változtatunk rajta, hogy nálunk a pedagógiatudomány művelése még nem foglalta el azt a helyet, mely jelentőségénél fogva a tudományok között megilletné. Ennek főoka, hogy az elméleti pedagógiai eredmények messze elmaradnak egész népünk kulturális fejlődése és a különböző tanintézményekben folyó oktató-nevelőmunka követelményei mögött.

Pártunk Központi Vezetőségének 1950-ben hozott határozata a VKM munkájával kapcsolatban véget vetett a polgári pedagógia és a pedológia egyeduralmának, az ellenséges elméletek »forradalmi«, sőt marxista tudományként való feltüntetésének, a szovjet pedagógia eredményei elhallgatásának. A párt-határozat, majd pártunk II. Kongresszusa óta főleg a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának segítségével értünk el bizonyos eredményeket a pedagógiai tudományos munka megszervezése és a kutatómunka megindítása terén. Pedagógiai sajtónkban és önálló kiadványaink között, a szovjet pedagógiai művek fordításai és ismertetései mellett évről-évre növekszik a magyar ifjúság szocialista nevelésének aktuális kérdéseit feldolgozó cikkek, tanulmányok száma. Értékes kezdeményezések történtek a kommunista nevelés fogalmának és jelentőségének tisztázására a mi viszonyaink között, a tanítási óra, az ifjúság eszmei-politikai nevelése, az Úttörő-mozgalomban folyó közösségi nevelés, a pedagógia-történet területén: felszabadulás utáni köznevelésünk története és a magyar pedagógia-történet haladó hagyományainak feltárása területén.

Sztálin elvtárs nagy művének fényében meg kell látnunk azonban, hogy elméleti pedagógiai munkáink nem elégítik még ki a marxista tudományosság követelményeit.

Legnagyobb hiányosság nálunk is az iskolától, a nevelési gyakorlattól való elszakadottság. Amíg közoktatásügyi delegációnk kint nem járt a Szovjetunióban, a pedagógiai elméleti cikkek, tanulmányok, de még tanterveink és tankönyveink sem vették tekintetbe a mi iskoláinkban folyó oktató nevelőmunkát. Az utóbbi két évben, főleg a legújabb iskolai évben örvendetes fordulat történt az iskolai gyakorlat konkrét problémái felé. Azonban ilyenirányú kezdeményezéseink még sok metodológiai hibát mutatnak.

1. Az egyik a sematizmus, mely abban nyilvánul meg, hogy egyes szerzők teljesen spekulatív módon beszélnek bonyolult pedagógiai folyamatokról, következtetéseket vonnak le és tanácsokat adnak a nevelőknek a pedagógiai folyamatok tanulmányozása, konkrét elemzése nélkül. A mi pedagógiai irodalmunkban is általános a deklaratív jelleg és a követelménystílus. A sematikus tárgyalási mód jellegzetessége az is, hogy figyelmét teljes egészében a tanító munkájára koncentrálja. Az ilyen munkákat nevezi a szovjet pedagógiai bíráló »gyermektelen pedagógiá«-nak.

E módszernél fejlettebb, de törvényszerűségek megállapítására nem alkalmas az illusztratív tárgyalási mód, mely már igyekszik kapcsolatot teremteni az oktató nevelőmunka gyakorlatával, azonban a pedagógiai tényeket, egyes megfigyelt vagy hallott, esetleg forrásaiban leírt jelenségeket csupán már megállapított tételei illusztrálására használja fel: Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy egy nevelő vagy egy iskola oktató-nevelő munkájának egységes rendszeréből kiragadott egyes tények, jelenségek alapján nem lehet megalapozott következtetéseket levonni, sem már megállapított tételeket igazolni.

2. A sematizmussal ellentétes jelenség az empirikus, csupán leíró módszer: pedagógiai tények, jelenségek regisztrálása, azok elemzése, következtetések levonása, elméleti általánosítás nélkül. Ez sem jut el a törvényszerűségek levonásáig, tehát nem nevezhetjük az ilyen munkákat tudományosan teljesértékűeknek. Jelen fejlődési szakaszában a pedagógiai tudományos munkának, tanulságos és értékes az élenjáró tanítók, tanárok, igazgatók és osztályfőnökök tapasztalatainak leírása, egy-egy iskola vagy más nevelőintézmény munkamódszerének ismertetése, de tovább kell jutnunk ennél s egyes kiragadott »példák« bemutatása helyett az oktató-nevelőmunka egészének, rendszerének tapasztalatait vizsgálva, tapasztalatok gondos tanulmányozása és elemzése útján fel kell tárnunk azokat a törvényszerűségeket, melyek szocializmust építő hazánk ifjúságának nevelésében érvényesülnek.

Tudományos munkánk metodológiai fogyatékoságai arra vezethetők vissza, hogy nem elég magas színvonalú a pedagógia elméleti művelőinek marxista-leninista filozófiai felkészültsége, nem ismerik eléggé az iskolák nevelési gyakorlatát és kevésbé kidolgozottak a pedagógiai kutatás módszerei.

Nem elégedhetünk meg azonban munkánk hiányosságainak megállapításával és elismerésével. Az a nagy megtiszteltetés, hogy Sztálin elvtárs a mi népi demokráciánkat is a világforradalom rohambrigádjai között említette, arra kötelez bennünket, hogy tudományos munkánkat mennyiségileg és minőségileg egyaránt lényegesen megjavítsuk, amire pártunk és államunk gondoskodása minden lehetőséget megad.

Nagy feladatok állnak előttünk. A magyar közoktatásügy irányító szervei pártunk határozataira, valamint Sztálin elvtárs művére és a XIX. Kongresszus útmutatásaira támaszkodva fokozott követelményeket állítottak a nevelőintézményeinkben folyó oktató-nevelőmunka elé mind tartalmi, mind eszmei-politikai színvonal tekintetében; nagy munkát végeznek az iskolahálózat fejlesztése és az új pedagógus-káderek képzése terén. A magyar pedagógia-tudomány megtisztelő feladata, hogy maximális segítséget adjon mind a köz-oktatásügy dolgozóinak, mind a magyar nevelőknek e nagy követelmények teljesítésében. Ehhez az szükséges, hogy

a) pártunk és az SzKP tanításaira és közoktatásügyi határozataira támaszkodva tudományos igénnyel megfogalmazzuk a magyar ifjúság kommunista nevelésének célját, feladatait,

b) szocialista építésünk igényeiből és feladataiból kiindulva és a Szovjet-unió elénktárta fejlődés perspektíváját szem előtt tartva megvizsgáljuk a nevelőintézményeinkben folyó oktatás tartalmát abból a szempontból, hogy megfelelnek-e a marxista tudományosság és az ifjúság kommunista nevelése pedagógiai követelményeinek,

c) az iskoláinkban folyó oktató-nevelőmunka rendszeres, sokoldalú és mélyreható tanulmányozása és elemzése útján feltárni a különböző korosztályú gyermekek mindenoldalúan fejlett kommunista emberré nevelésének objektív törvényeit,

d) elkészíteni az egyetemi és főiskolai pedagógiai tárgyak tankönyveit,

e) feldolgozni a magyar pedagógia történetét. Nem halaszthatjuk tovább a kapitalizmus, főleg a Horthy-reakció pedagógiájának marxista bírálatát s a még meglévő burzsoá-klerikális maradványok konkrét feltárását tudományunk területén és nevelési gyakorlatunkban.

E nagy feladatok sikeres megoldása érdekében a pedagógia tudományos munkásainak nagy mértékben fokozni kell szakmai és marxista filozófiai felkészültségüket, magas színvonalra emelni soraikban a kritikai szellemet, a bátor kezdeményezést és szívós következetességet. Sztálin elvtárs ragyogó példáját kell követnünk, aki minden művével megmutatta, hogyan kell a marxizmus-leninizmus filozófiai módszerét és elméletét alkotóan alkalmazni, hogyan kell a legáltalánosabb elméleti kérdéseket is népünk, pártunk és államunk mindennapi feladataival szoros összefüggésben tárgyalni s hogyan kell harcolni a marxizmus minden ellenségével szemben. A nagy Sztálin szellemében akarjuk a magyar pedagógia-tudományt olyan magasra emelni, amint azt népünk érdeke, a magyar ifjúság kommunista nevelésének nagy ügye megkívánja.

A KAPITALIZMUSBÓL A SZOCIALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET NÉHÁNY KÖZGAZDASÁGI PROBLÉMÁJA A NÉPI DEMOKRATIKUS ORSZÁGOKBAN*

NAGY IMRE AKADEMIKUS

Előadásomban Sztálin új tudományos műve alapján, a népi demokratikus országokban a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetből fakadó néhány gazdasági kérdéssel kívánok foglalkozni.

*

Sztálin hagyatékában szinte felbecsülhetetlen az a tudományos kincs, amit zseniális tanításában az emberiségre hagyott örökül.

Tanítása nemcsak a szocialista társadalom felépítése terén a Szovjetunióban elért sikerekben, a szovjet állam gazdasági, politikai és kulturális felvirágzásában, a kommunizmus nagyszerű alkotásaiban testesül meg. Marx Engels, Lenin mellett Sztálin tanítása mutatja az utat a kapitalizmus béklyóiban, az imperializmus igájában sínylődő népek felszabadító harcának éppúgy, mint a kapitalizmusból a szocializmus felé haladó népi demokratikus országok eredményekben gazdag munkájának is, a szocialista építés minden területén.

A marxizmus-leninizmus alapján Sztálin fegyverezte fel a győzelem tudományával a népi demokratikus országok kommunista és munkáspártjait is a gazdasági, politikai és kulturális élet terén éppúgy, mint állami tevékenységük minden más területén. Ez teszi lehetővé számukra, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet bonyolult viszonyai között eligazodjanak, tisztán lássák a célt és helyesen tűzzék ki a feladatokat.

Sztálin rendkívüli jelentőséget tulajdonított az ideológiai munkának, különösen a párt eszmei fejlődésének és felkészültségének. Hangsúlyozta, hogy a párt birtokában levő kincsek közül a legfontosabb és legértékesebb a párt eszmei vagyona, eszmei kincse, elvi vonala, forradalmi távlatai. Ezt az eszmei vagyont gazdagította felbecsülhetetlen tudományos értékkel Sztálin utolsó műve »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban«, amely ma még szinte felmérhetetlen jelentőségű a kommunista és munkáspártok szellemi életében. Azok a tételek, amiket Sztálin ebben a művében lefektetett, új fejezetet nyitnak a marxista-leninista közgazdaságtudomány fejlődésében. Sztálin művének nagy jelentősége abban is megnyilvánul, hogy az átmeneti szakaszon a szocialista és burzsoa ideológia között mind élesebbé váló harcban, hatalmas

* Székfoglaló előadás a Magyar Tudományos Akadémián.

segítséget nyújt az emberek tudatának a kapitalizmus csökevényeitől, a régi társadalom előítéleteitől és káros hagyományaitól való megtisztításában.

Malenkov elvtárs a SZKP XIX. Kongresszusán tartott beszámolójában megállapította, hogy a szovjet-társadalomban nincs és nem is lehet osztályalapja a burzsoa ideológia uralmának. »Nálunk a szocialista ideológia uralkodik, mondotta Malenkov elvtárs, amelynek megingathatatlan alapja a marxizmus-leninizmus. De még megtalálhatók nálunk a burzsoa ideológia maradványai: a magántulajdonos gondolkodásmódjának és erkölcsének csökevénye. Ezek a csökevények nem halnak el maguktól, rendkívül szívósak, fejlődhetnek és ezért erőiesen harcolnunk kell ellenük«. (SZKP XIX. Kongresszusának anyaga. Szikra, 1952. 109. old.)

A népi demokratikus országokban, így nálunk is, a jelenlegi fejlődési fokon a burzsoa ideológiának még van osztályalapja, a marxista-leninista ideológia még nem uralkodik osztatlanul. A népi demokratikus országokban, a korlátozás politikája mellett is még létezik a kulákság, mint az utolsó kapitalista osztály és főképpen a mezőgazdaságban, még széles területe van a kis-ártermelésnek, ami bizonyos tekintetben a burzsoa ideológia osztályalapját képezi. Éppen ezért a népi demokratikus országokban az ideológiai munkának fokozottabb figyelmet kell szentelni. Ehhez a nagy munkához, a burzsoa ideológiának, valamint gazdasági és osztályalapjának felszámolásához, Sztálin utolsó tudományos műve adja meg a leghatékonyabb eszmei fegyvert. Különösen a közgazdaságtan terén döntő jelentőségű, nem utolsó sorban azért, mert ez az a terület, ahol a tudományos munka és az ideológiai harc az ellenséges nézetekkel szemben, s a kérdések tisztázása a vélemények harcán keresztül nem tart lépést a szocializmus építésének ütemével.

Közgazdasági tudományos életünkben és tevékenységünkben az előttünk álló legnagyobb és hozzátehetem: legnehezebb feladatot számunkra a Sztálin utolsó tudományos művében lefektetett tételeknek a népi demokrácia viszonyai közé való átültetése, az átmenet szakaszán való alkalmazása jelenti.

Sztálin ebben a művében Marx nyomán a természet és a közgazdaság tudományos törvényeit és azok működését tárja fel, amelyek az emberek akarától függetlenül végbemenő objektív folyamatok törvényszerűségei, a kapitalista és szocialista rendszerben egyaránt. A kapitalizmus és a szocializmus gazdasági törvényeinek működése között azonban alapvető különbség van. Engels erről a következőket írja: »... a különbség ugyanaz, mint a vihar villámaiban levő elektromosság romboló hatalma s a távíró és az ívlámpa megfékezett elektromossága közti különbség, vagy a tűzvész és az ember szolgálatában működő tűz közötti különbség...« (Engels: Anti-Dühring, Szikra. 1948. 265. old.)

A szocializmus gazdasági törvényeinek jellegzetes sajátossága a kapitalizmus gazdasági törvényeivel szemben tehát abban van, hogy ezek a törvények nem vakon, nem az emberek felett elemi erővel uralkodó törvényekként hatnak, hanem mint megismert, a szocialista építés gyakorlatában tudatosan felhasznált

és alkalmazott törvények. Ez távolról sem jelenti és nem is jelentheti azt, hogy ezek a törvények elvesztik objektív, szükségszerű jellegüket, nem jelenti azt, hogy a szocializmusban tetszés szerint alkothatunk és alkalmazhatunk gazdasági törvényeket. Sztálin tudományosan megalapozta, hogy ezeket az objektív törvényeket nem lehet sem megszüntetni, sem átalakítani, sem helyettük újakat alkotni. De ugyanúgy ezek a törvények nem is semmisülnek meg, csupán elvesztik érvényességüket és átadják helyüket új törvényeknek, amelyek — ha közgazdaságról van szó — az új termelési viszonyok alapján keletkeznek.

A tudományos törvények létezéséről és működéséről szóló sztálini tanítás adja meg a lehetőségét az objektív törvények felismerésének és a társadalom fejlődése érdekében való felhasználásuknak, — másszóval: a gazdasági élet tudatos, tervszerű irányításának és a hozzá nélkülözhetetlen tudományos előrelátásnak. Az a körülmény tehát, hogy objektív szükségszerűségként ismerjük el a szocializmus gazdasági törvényeit, egyáltalán nem jelenti azt, hogy tétlenül és tehetetlenül alávétjük magunkat ezeknek a szükségszerűségeknek. Az állam vezetői feltárják a szocializmus gazdasági törvényeit, hogy azután azokat felhasználják a szocializmus építésében, hogy tevőlegesen beavatkozzanak a régi és az új közötti harcba, a szocializmussal szembenálló ellenséges erők és ösztönös fejlődési irányzatok megtörése céljából. Ennek azonban — mint Sztálin tanítja — elengedhetetlen feltétele, hogy »... a proletariátus pártjának, ha valóságos párt akar lenni, mindenekelőtt a termelés fejlődését, a társadalom gazdasági fejlődése törvényeinek ismeretét kell elsajátítania«. (Sztálin: A leninizmus kérdései. Szikra. 1949. A dialektikus és történelmi materializmusról, 653. old.) Ehhez Sztálin utolsó műve adja meg a tudományos-elméleti alapot.

Az objektív gazdasági törvények közül nagy jelentőségű az a törvény, hogy a termelési viszonyoknak meg kell felelniök a termelőerők jellegének. Sztálin tanítása szerint, aki továbbfejlesztette Marx tudományos megállapításait a gazdasági törvények működéséről, ez a törvény nemcsak a szocialista társadalom termelési viszonyai között áll fenn, hanem fennállott a megelőző társadalmi formációk termelési viszonyai között is, fejlődésük felfelé ívelő szakaszán, különben lehetlenné vált volna a társadalom-gazdaság fejlődése.

A szocializmus közgazdasági viszonyai között sem szabad ennek a gazdasági törvénynek működését úgy értelmezni, mintha az a termelési viszonyok és a termelőerők feltétlen és teljes összhangját követelné meg, mintha ez a törvény egyszersmindenkorra a termelési viszonyok és termelőerők teljes összhangjának mozdulatlanságát jelentené. Ez már azért sem lehetséges, mert a termelőerők a termelés legmozgékonyabb, legforradalmibb erői, amelyek a szocializmusban is a termelési viszonyok előtt járnak, tehát a termelési viszonyok elmaradnak a termelőerők fejlődésétől, ami azt jelenti, hogy a termelési viszonyok csak bizonyos idő múlva alakulnak át a termelőerők jellegének megfelelően.

A törvény működése szempontjából mégis különbséget kell tennünk a szocializmus és a megelőző társadalom-gazdasági rendszerek között. Amíg a

kapitalizmusban és a megelőző társadalmi formációkban e törvény működése a termelési viszonyok és a termelőerők éles összeütközésére vezetett, ami a gazdasági rendszer elkerülhetetlen velejárója volt, addig a szocializmusban bár vannak és lesznek is ellentmondások, mert a termelési viszonyok fejlődése elmarad és továbbra is el fog maradni a termelőerők fejlődésétől, rendszerint mégsem kerül sor összeütközésre, mert — mint Sztálin tanítja — »A társadalomnak megvan a lehetősége arra, hogy idejében összhangba hozza az elmaradó termelési viszonyokat a termelőerők jellegével«, ami a szóbanforgó objektív gazdasági törvény egyik sajátossága a szocializmus viszonyai között. Másik sajátossága, amely az elsőből logikusan következik az, hogy a szocializmus viszonyai között a kapitalizmussal ellentétben, a gazdasági fejlődés nem hirtelen fordulatok, hanem fokozatos változások útján megy végbe.

Az objektív gazdasági törvényeknek a természeti törvényektől eltérő sajátosságai is vannak. Ilyen pl. az, hogy az objektív gazdasági törvények aránylag rövid életűek, nagyobb részük csak egy bizonyos történelmi korszakban van érvényben, majd átadják helyüket új törvényeknek.

Másik sajátosságuk, hogy az új gazdasági viszonyok alapján létrejött új törvények feltárása és alkalmazása az elhaló társadalmi osztályok érdekei ellen van és ellenállásukba ütközik. Az új gazdasági törvények alkalmazása érdekében ezt az ellenállást le kell győzni, mégpedig társadalmi erővel. Ilyen erő a munkásosztály és a parasztság szövetsége, amely a társadalom nagy többségét alkotja.

Látjuk tehát, hogy az új gazdasági törvényeknek az új gazdasági viszonyok alapján történő létrejötte és alkalmazása, valamint a munkás-paraszt szövetség történelmi szükségszerűsége között szoros logikai kapcsolat áll fenn, bizonyos történelműleg adott társadalom-gazdasági viszonyok között.

A munkás-paraszt szövetség szerepe és történelmi feladatai, valamint az objektív gazdasági törvények működése közötti összefüggés megértéséhez feltétlenül szem előtt kell tartani Sztálin tanítását: »Sohasem szabad elfelejteni, hogy minden változik, hogy mindennek megvan a maga ideje és helye, tehát a kérdéseket is a konkrét körülményeknek megfelelően kell feltennünk ...« A munkás-paraszt szövetség kérdését, fejlődését, valamint feladatait is, az adott történelmi és társadalmi viszonyok között kell tehát vizsgálnunk. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi fejlődés folyamán, főképpen egyik társadalom-gazdasági formációból a másikba való átmenetnél, megváltozik a munkás-paraszt szövetség társadalmi és gazdasági alapja, s vele együtt feladata is.

A kapitalizmus viszonyai között a munkás-paraszt szövetség, mint az uralkodó osztályok ellenállását megtörő és uralmát megdőntő társadalmi erő, az ugrásszerű, forradalmi változás irányában működik. A szocializmus viszonyai között ez a társadalmi erő a folyamatos változás, a fokozatos fejlődés irányában hat. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szakaszán a munkás-paraszt szövetség működésének sajátos jellege és kettős feladata van.

Magyarország és a többi népi demokratikus ország társadalom-gazdasági fejlődése a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szakaszában van. Ezt az átmeneti szakaszt az jellemzi, hogy népgazdaságunkban mind a kapitalizmus, mind a szocializmus objektív gazdasági törvényei érvényesülnek, mégpedig úgy, hogy az aláhanyatló, megszűnő kapitalizmus gazdasági törvényei egyre kevésbé hatnak és éleződő osztályharcok közben átadják helyüket az épülő szocializmus termelési viszonyai alapján létrejövő objektív gazdasági törvényeknek, amelyek viszont mind fokozottabban hatnak. Ez az átmeneti szakasz alapvető sajátossága, ami abból ered, hogy új gazdasági viszonyok keletkeznek, a népi demokratikus rendszerre jellemző termelési viszonyok, amelyek új gazdasági törvényszerűségek alapját képezik. Ebből logikusan következik, hogy a termelési viszonyokban végbemenő változás a munkás-paraszt szövetség számára is új gazdasági alapot hoz létre és új feladatokat tűz ki.

Sztálin azt tanítja, hogy a Szovjetunió szocialista viszonyai között, a gazdasági fejlődés nem hirtelen fordulatok, hanem fokozatos változások útján megy végbe, mégpedig úgy, hogy a régi gazdasági viszonyok és a belőlük fakadó törvényszerűségek nem egyszerűen eltűnnek, hanem az újhoz alkalmazkodva, megváltoztatják lényegüket és csak formájukat tartják meg.

A népi demokrácia viszonyai között a gazdasági fejlődést a kapitalizmus és szocializmus erőinek harca, az elhaló kapitalizmus erőinek fokozódó ellenállása jellemzi, amiből következik, hogy a fejlődés nem mentes hirtelen fordulatoktól, a gazdasági és tulajdonviszonyokban végbeménő gyors és radikális változásoktól, amilyen például 1945-ben a földreform, később pedig az ipar, a bankok és nagykereskedelem államosítása volt.

Annak a társadalmi erőnek tehát, amit a munkás-paraszt szövetség képvisel, éles harcok közben el kell hárítani az útból azokat az akadályokat, amiket az elhaló kapitalista osztályok az átmenet folyamán létrejött új gazdasági viszonyokból fakadó új törvényszerűségek érvényesülése elé gördítenek.

Az átmeneti szakaszon azonban a gazdasági fejlődést nemcsak hirtelen fordulatok és ezek alapján az elhaló kapitalizmus erői elleni harc jellemzi. Az átmeneti szakaszt a népi demokrácia viszonyai között egyidejűleg a népgazdaság tervszerű fejlesztése, a szocializmus gazdasági alapjainak lerakása is jellemzi, amely viszont fokozatos változások útján megy végbe.

Az átmeneti szakasznak ez a kettős jellege, a munkás-paraszt szövetségnek is kettős jelleget ad. Harcos erő a kapitalizmus erői legyűrésében és építő erő a szocializmus alapjainak lerakásában. Ez határozza meg a munkás-paraszt szövetség tartalmát, működését és feladatait, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti szakaszon a népi demokrácia viszonyai között. A munkás-paraszt szövetség, mely a népi demokratikus rendszer társadalmi alapja, a törvényhozáson, a kormányzaton, az államhatalom szervein, a helyi tanácsokon keresztül döntően meghatározza és irányítja az állam gazdasági tevékenységét, ezáltal a termelőerők és termelési viszonyok fejlődését, azok arányosságát és tervszerű-

ségét. Mindezek a tényezők a termelőerők jellege és a termelési viszonyok összhangjának megteremtése irányában hatnak és az erre vonatkozó objektív törvényszerűség érvényesülését segítik elő. Ezzel magyarázható, hogy a népi demokratikus rendszer viszonyai között, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti szakaszon, új módon merül fel az állam gazdasági szerepének, valamint a politika és a gazdaság kölcsönös viszonyának kérdése. A népi demokratikus állam számos és mind több feltételével rendelkezik annak, hogy az ország egész politikai és gazdasági hatalmát egyetlen egységes erőfeszítésben összpontosítsa. Ebből következik, hogy a népi demokratikus államnak különös szerepe van a népgazdaság fejlesztésében és irányításában, ami egyáltalán nincs módjában a kapitalista államnak. Rendkívül találóan jellemezte ezt Sztálin a következőkben: »A gazdaság a maga különvett, elhatárolt értelmében kevésbé érdekli a kapitalista államot, a gazdaság nincs az állam kezében, ellenkezőleg az állam van a kapitalista gazdaság kezében«. (Sztálin: A leninizmus kérdései, X. kiadás, 602. old. oroszul.)

A helyi tanácsokon épülő népi demokratikus állam döntő jelentősége a társadalmi átalakulásban Magyarországon és a többi népi demokratikus országban abban van, hogy a kizsákmányolás egyik formáját nem váltotta és nem válthatja fel egy másik kizsákmányolási forma, mert a népi demokratikus állam mindenféle kizsákmányolás megszüntetése irányában működik és segíti a gazdasági fejlődést.

A marxizmusnak ismert tétele, hogy a gazdaságnak, mint alapnak meghatározó szerepe van a politikára, mint felépítményre, ugyanakkor a politika visszahat a gazdaságra. A politika elő is segítheti, de hátráltathatja is a gazdasági fejlődést, az objektív gazdasági törvények érvényesülését. Lenin szerint a politika, amely a gazdasági fejlődés szükségleteiből fakad, a szükséges anyagi feltételek megléte esetén, a gazdaság gyökeres átalakulásának döntő tényezője és vele együtt a gazdasági fejlődés meggyorsításának eszköze lehet. Népi demokratikus országokban, ahol az államhatalom és a kormányzó szervek politikai és gazdasági tevékenysége a társadalom két nagy osztályának, a munkásságnak és a parasztságnak együttműködésén nyugszik, a politika és a gazdaság egymástól elválaszthatatlan és a kettő egysége megfelel a társadalom anyagi fejlődése érdekeinek, a termelőerők jellege és a termelési viszonyok közötti súrlódások vagy ellentétek kiküszöbölésének és a kettő összhangja megteremtésének.

A népi demokrácia viszonyai között, különösen a hatalom megszilárdulása után, az állam kérdése, valamint a politika és a gazdaság kölcsönös viszonya, amely gyökeresen különbözik a kapitalista országokétól, elvileg azonos módon merül fel, mint a szocializmusban, mert a népi demokrácia, mint ismeretes, lényegét tekintve a proletárdiktatúra válfaja, amelyben az államnak és a gazdaságnak is, — bár a fejlődés különböző fokán, de alapjában mégis ugyanazon funkciói vannak.

A felszabadulás óta Magyarország és a többi népi demokratikus ország társadalmi szerkezetében és népgazdaságában egymással szorosan összefüggő két mélyreható változás ment végbe, amelyek új gazdasági alapot hoztak létre a munkás-paraszt szövetség számára is és új gazdasági törvények érvényesülésére is. Az alapvető változás az, hogy ezek az országok, köztük Magyarország is, kapitalista országból szocializmust építő népi demokratikus országgá lettek. Másik döntő változás az, hogy elmaradt agrárországból, ipari országgá váltak. Mind a kétféle mélyreható átalakulás, amely jelenleg is folyamatban van, döntő jelentőségű a szocializmus építése szempontjából, mind a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésére, mind pedig a kettő összhangjának alakulására.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet — történelmi szükség-szerűség. A kapitalizmus alapvető, megoldhatatlan belső ellentmondása teszi ezt történelmi szükségessé, amely abból fakad, hogy a termelés folyamata társadalmi jellege a kapitalizmusban, éles ellentétben áll a termelési eszközök tulajdonviszonyaival. A termelési eszközök magántulajdonban vannak, ami ellentmond a termelési folyamat társadalmi jellegének. A szocializmusban a termelési viszonyok összhangban vannak a termelőerők állapotával, mert a termelési folyamat társadalmi jellegét a termelési eszközök társadalmi tulajdona támasztja alá.

A népi demokratikus országokban a helyzetet bizonyos sajátosság jellemzi, amely abból adódik, hogy a jelenlegi fejlődési szakaszon a termelési folyamat társadalmi jellegét csak részben támasztja alá a termelési eszközök társadalmi tulajdona. Ebből a szempontból a népgazdaság két fő termelési ága, az ipar és a mezőgazdaság elég világosan elhatárolódnak. Az iparban a termelési viszonyok társadalmi jellegével alapjában véve összhangban van a termelési eszközök tulajdonának társadalmi jellege. Az egész mezőgazdaságról ezt így nem mondhatjuk. A mezőgazdaság nagyobb részében a termelési viszonyok és a termelési eszközök tulajdonának jellege tekintetében a kapitalizmusra jellemző viszonyok állnak még fenn. A termelési eszközök állami és szövetkezeti, — alapjában szocialista tulajdona, egyelőre csak a mezőgazdaság kisebb területét öleli fel.

Most nézzük meg, milyen változásokat hozott létre a népgazdaságban az, hogy kapitalista országból szocializmust építő népi demokratikus országgá lettünk. Sztálin tanítása szerint, az egyik társadalmi rendből a másikba való átmenetnél a gyökeres változás abban van, hogy a fő termelési eszközök kinek a birtokában vannak. ki rendelkezik azokkal, a társadalom-e, vagy egyes osztályok, csoportok, vagy egyes személyek, továbbá abban, hogy ezeket a termelési eszközöket egyes osztályok, csoportok, vagy személyek kizsákmányolására használják-e fel, vagy pedig az egész társadalom érdekében?

Magyarországon és a többi népi demokratikus országban a felszabadulás óta a termelési eszközök tulajdonviszonyaiban döntő változások mentek végbe és vannak folyamatban. A gyáripar, a nagykereskedelem, a bankok államosítá-

sával a munkásosztály felszámolta a kapitalizmus alapvető gazdasági pilléreit, amelyeket az egész társadalom tulajdonává téve, létrehozta a termelőeszközök új, szocialista tulajdonformáját.

A népi demokratikus országokban ezzel egyidejűleg, az állami gazdaságok nagyarányú szervezésével, továbbá a gépállomások széles hálózataival, a mezőgazdaságban is megvetették a szocialista tulajdonviszonyok szilárd és széles alapját. A földreformok végrehajtása során pedig felszámolták a feudális és nagykapitalista földtulajdont, ami a kisparaszti tulajdonviszonyok kiszélesedéséhez vezetett. A későbbi fejlődés folyamán a kulákság korlátozására irányuló politika eredményeképpen, a termelési eszközök kapitalista tulajdonviszonyai a mezőgazdaságban mind szűkebb területre korlátozódnak. Ugyanakkor az egyéni gazdálkodásról, a nagyüzemi, közös gazdálkodásra való fokozottabb áttéréssel, a termelési eszközök új tulajdonviszonyai jönnek létre, a csoportos, szövetkezeti tulajdonviszonyok, mint a termelési eszközök új tulajdonformái a mezőgazdaságban.

A termelési eszközök tulajdonviszonyaiban a népi demokratikus országokban tehát lényeges változás ment végbe: a termelési eszközök nagyrésze, a termőföld jelentékeny területeit is beleértve, megszűnt a kizsákmányolás eszköze lenni s jórésztben nem egyes osztályok, hanem az egész társadalom érdekeit szolgálja.

Amint látjuk, a népi demokratikus országokban, nálunk is, a termelési eszközök tulajdonviszonyai terén több forma alakult ki. Az egyik az egész társadalom birtokában levő termelési eszközök szocialista állami tulajdonformája. Mellette létrejött és fejlődik a szocialista tulajdon másik formája, a termelési eszközök szövetkezeti tulajdona, amely már nem az egész társadalom, hanem egyes csoportok érdekeit szolgálja, de a társadalom egészének érdekeivel összhangban. E két tulajdon-formán kívül a földreform eredményeképpen kiszélesedett a családi munkán alapuló kisárutermelő gazdaságok egyéni tulajdona, amely a szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodásra való áttéréssel, fokozatosan tért veszít és a népi demokratikus állam gazdaságpolitikája következtében nem válhat kizsákmányolás eszközévé. Ezenkívül fennáll még a termelési eszközök kulák-kapitalista tulajdona, amelynek kizsákmányoló lehetőségei a korlátozás és kizorítás politikája következtében állandóan csökkennek.

A népi demokráciának, mint a proletárdiktatúra válfajának sajátosságai-
ból fakad, hogy az átmeneti szakaszon a termelési viszonyok és a termelőerők jellegének összhangja a népgazdaság különböző ágaiban egyenlőtlenül fejlődik, amiben jelentős része van annak, hogy a termelési eszközök tulajdonviszonyaiban az átmeneti szakaszon még fennálló kapitalista formák és maradványok a termelés különböző területein más és más hatással vannak a termelőerők fejlődésére.

A termelési eszközök tulajdonviszonyaiban végbemenő változások, mint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet döntő tényezői, fontos szerepet

töltenek be a termelőerők fejlődése ütemének meggyorsulása terén. Kézenfekvő, hogy ott, ahol a termelési viszonyok alapja a termelési eszközök társadalmi tulajdona, gyorsabb és egyre gyorsuló ütemben fejlődnek a termelőerők, mert fejlődésüknek a tulajdonviszonyok szabad teret engednek. A népi demokratikus országokban a termelési eszközök még meglevő magántulajdona a mezőgazdaságban, gátolja a termelés fejlődésének ütemét, amely ugyan összehasonlíthatatlanul gyorsabb, mint volt a kapitalizmusban, de messze elmarad az ipari termelőerők fejlődése mögött. A mezőgazdaság lassúbb fejlődése viszont hátráltatja az egész népgazdaság szocialista fejlődését, az ipart is beleértve. Ilyen módon a mezőgazdaság szocialista átszervezése, az egyéni kisüzemi-kisárutermelő paraszti gazdálkodásról a fejlett szövetkezeti, nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés azáltal, hogy megszünteti a mezőgazdaságban a termelési viszonyok és a termelési eszközök tulajdonviszonyai közötti ellentétet, nemcsak a mezőgazdaság termelőerői fejlődésének ad nagy lendületet, hanem az egész népgazdaságot egységes szocialista alapra helyezve, meggyorsítja annak egyetemes fejlődését. Sztálin azt tanítja, hogy a népgazdaság két fő termelési ága tartósan nem nyugodhat különböző alapokon, mert ennek előbb vagy utóbb a népgazdaság felbomlásához kell vezetni, amiből világosan következik a mezőgazdaság szocialista átszervezésének feladata.

A jelenlegi átmeneti szakaszon a népi demokratikus országokban a mezőgazdaság termelési viszonyainak és a termelési eszközök tulajdonviszonyainak, valamint a szocializmusra jellemző összhangnak az alakulása, bizonyos sajátosságokat mutat. Az egyik az, hogy kulákkapitalista és kisárutermelő egyéni gazdaságok formájában még fennállnak a kapitalista és a kapitalizmussal egy típusú egyéni gazdaságok termelési és tulajdonviszonyai. A másik sajátosság az, hogy az állami gazdaságokban és termelőszövetkezetekben a termelési viszonyok és a termelési eszközök tulajdonviszonyai a szocialista mezőgazdaságnak ma még fejletlenebb, elmaradottabb formái, mint a Szovjetunió állami és kollektív gazdaságaiban, ami visszatükröződik abban is, ahogyan a fejlett szocialista, kollektív mezőgazdaság kialakítása terén szerepüket betöltik.

Sztálin elvtárs tanítása és a Bolsevik Párt tapasztalatai egyaránt azt mutatják, hogy a Szovjetunióban az állami gazdaságoknak, a szovhozoknak, döntő szerepük volt a mezőgazdaság szocialista átszervezésében, az egyéni paraszti kisárutermelésről a nagyüzemű kollektív gazdálkodásra való átmenetben. »Hiba volna, ha szovhozainkat csupán a gabonatartalékok forrásának tekintenénk, írja Sztálin. Valójában a szovhoz volt a vezető erő, amely új technikájával, a környékbeli parasztoknak nyújtott segítséggel, példátlan gazdasági lendületével megkönnyítette a paraszti tömegek fordulatát és a kollektivizálás útjára indította őket«. (Sztálin művei 13. köt. 302. old. Szikra, 1950.) És amikor Sztálin felteszi a kérdést, hogyan fog továbbfejlődni az új mozgalom a kolhozmozgalom a falun, a következőket mondja: »Elöl fognak járni a szovhozok, mint a régi falusi rend átépítésének faltörő kosai. Őket követi majd a

kolhozok sokasága, mint a falu új mozgalmának támaszpontjai. E két rendszer egyesített munkája teremti meg azokat a feltételeket, amelyek a Szovjetunió valamennyi területének teljes kollektivizálásához szükségesek». (Sztálin művei 12. kötet, 357. old. Szikra. 1950.)

Az állami gazdaságok Magyarországon és a legtöbb népi demokratikus országban még nem játsszák a faltörő kos szerepét a termelőszövetkezeti mozgalomban. A termelés, példaadás a parasztság megsegítése terén nem töltik még be élenjáró szerepüket. Egyik legfontosabb és legsürgősebb feladat megszüntetni az állami gazdaságok e téren fennálló elmaradását és biztosítani, hogy a tudomány és technika legmesszebbmenő alkalmazásával, az átlaghozamok növelésével, mihamarabb fejlett szocialista nagyüzemekké, a szocialista mezőgazdaság vezetőerejévé váljanak.

Az állami gazdaságok mellett, a mezőgazdaság szocialista szektorának másik tagja a termelőszövetkezet. Ha a termelőszövetkezeti szektorunkat összevetjük a Szovjetunió kollektív gazdasági rendszerével, lényeges különbségeket és sajátosságokat látunk. Először is Magyarországon, de több népi demokratikus országban is, még nincsenek kolhozok. Másodszor, a legfejlettebb termelőszövetkezetek is elmaradnak a kollektív nagyüzemi termelés szocialista elveinek következetes megvalósítása terén. Harmadszor, a termelés, egyes jobban gazdálkodó termelőszövetkezetektől eltekintve, még nem érte el azt a színvonalat, mely vonzóvá teszi a közös gazdálkodást a parasztság döntő tömegei számára. Márpedig általában a dolgozó parasztság, de különösen a középparasztság akkor fordul a társas termelés felé, akkor lehet a termelőszövetkezeteket a kolhozok színvonalára emelni, ha a dolgozó parasztság gyakorlatilag, kézzelfogható tapasztalatok alapján meggyőződik arról, hogy a társas termelésre való áttérés előnyös, hogy a szövetkezeti termelés nagyobb hozamával és jövedelmezőségével, de nem utolsósorban a holnap bizonyosságával, fölötte áll az egyéni gazdálkodásnak.

És végül a Szovjetunióban teljes a kollektivizálás, míg a népi demokratikus országokban a termelőszövetkezeti mozgalom az egyénileg dolgozó parasztok gazdaságainak jelenleg még csak kisebb részét öleli fel. Mindezek a sajátosságok, amelyek népi demokratikus viszonyaink között a mezőgazdaság szocialista átalakulását jellemzik és a termelési viszonyokban végbemenő változás fokát jelzik, korlátokat szabnak a termelőerők fejlődésének, illetőleg a rendelkezésre álló termelőerők teljes kihasználásának.

A másik mélyreható változás, ami a népi demokratikus országok társadalmi szerkezetében és népgazdaságában a felszabadulás óta végbement, mint már mondtam az, hogy agrárországból ipari országgá váltak.

A különböző társadalom-gazdasági rendszerek, főképpen a kapitalizmus története azt mutatja, hogy a gazdasági fejlődés fő iránya a tágabb értelemben vett iparosodás volt. A kapitalizmus nagy lendületet adott az ipar fejlődésének, de belső ellentmondásai, a termelési viszonyok és a termelőerők éles össze-

ütközései egyre mélyebb gazdasági válságokhoz, majd a kapitalizmus általános válságához vezettek. A kapitalista gazdasági rendszer gátjává lett a termelőerők fejlődésének. Elérkezett a kapitalizmus felszámolásának és a szocialista gazdasági rendszer felépítésének történelmi szükségszerűsége.

Amikor Magyarország és a többi, ma már népi demokratikus ország, a Szovjet Hadsereg győzelmei nyomán felszabadult, megnyílt a lehetősége e nagyszerű történelmi feladat megvalósításának. A kapitalizmus alapjaira mért sorozatos csapások, a termelési eszközök tulajdonviszonyaiban végrehajtott gyökeres változások, nagy akadályokat hárítottak el a termelőerők fejlődésének útjából, ami szilárd és széles gazdasági alapot teremtett az ország iparosodásának. Gyorsította az ipar fejlődését az is, hogy a népi demokratikus állam és a párt iparosító politikája, teljesen megfelelt a társadalom-gazdaság fejlődése szükségleteinek.

Marx tanítása szerint »... minden társadalmi alakulatban van egy bizonyos termelés, amely a többi felett áll és ezért annak viszonyai határozzák meg az összes többiek helyét és befolyását ... « (Marx : Bevezetés »A politikai gazdaságtan bírálatához«.) A feudalizmus korszakában ez a termelési ág a földművelés volt. Ez a helyzet a kapitalizmusban gyökeresen megváltozott. A kapitalizmusban, ahol a társadalmi munkamegosztás sokkal fejlettebb, mint az előző gazdasági formációkban, az ipar és a földművelés elkülönülése úgy történt, hogy az ipar uralkodó helyzetbe került, miközben erős befolyást gyakorolt a mezőgazdaság fejlődésének ütemére és irányára. Ez a folyamat nagyon bonyolult és ellentmondó formákban és az ellentétek kiegyezése közben ment végbe. Lenin erről a következőket írja : »Létezhet-e olyan kapitalizmus, amelynél az ipar és a kereskedelem fejlődése ne szárnyalna túl a mezőgazdaságot, hiszen a kapitalizmus fejlődése egyben az árugazdaság, azaz a társadalmi munkamegosztás fejlődését is jelenti, ezáltal a mezőgazdaság kezéből egymás után kiveszi azoknak a nyersanyagoknak a feldolgozását, amelyek eredetileg eme nyersanyagok kitermelésével és fogyasztásával kapcsolatosak. Ezért jelenti a kapitalizmus mindig és mindenütt a kereskedelem és ipar gyorsabb fejlődését a földműveléssel szemben, a kereskedelmi és ipari lakosság szaporodását, a kereskedelem és ipar fokozódó jelentőségét, a nemzetgazdaság általános rendszerében. Másként nem is lehet.« (Lenin. II. kötet. 207. old.)

Természetesen a mezőgazdaság a kapitalizmusban sem állt egyhelyben, az is fejlődött, de üteme jelentékenyen és mind nagyobb mértékben elmaradt a kapitalizmus általános fejlődésének ütemétől, ami a kapitalista termelési rendszer ellentmondásainak egyik leglényegesebb megnyilvánulása.

A kapitalizmus viszonyai között a fejlődés Magyarországon is és más népi demokratikus országban is, a fentebb vázolt törvényszerűségek alapján és ellentétek között ment végbe és oda vezetett, hogy az ország közgazdaságára egy elmaradt mezőgazdaság nyomta rá a maga agrárjellegét, ami gátja volt az ország nagyobbarányú iparosodásának. Abban a mélyreható gazdasági átalaku-

lásban, amelynek folyamán Magyarország kapitalista országból szocializmust építő népi demokratikus országgá lett, döntő szerepe az iparosításnak volt, amely az ipar nagyarányú fejlesztésével és szocialista alapra helyezésével, megteremtette a mezőgazdaság termelőeri fejlődésének, az egyéni gazdálkodásról a szövetkezeti gazdálkodásra való áttérés legkedvezőbb feltételeit is.

A szocialista ipar fő jellegzetessége, hogy mind a termelési eszközök, mind az előállított ipari termékek állami, tehát össznépi tulajdonban vannak és nem szolgálhatják a falu kizsákmányolását. Ezzel alapjábanvéve megszüntették a város és a falu, az ipar és a mezőgazdaság közötti ellentét egyik leglényegesebb gazdasági alapját.

Az ellentét másik gazdasági alapjának, az egyéni kisáru- és kulák-kapitalista termelésnek a felszámolása és a mezőgazdaság teljes szocialista átszervezése még megoldásra vár.

Abból a körülményből, hogy az iparban a termelés a szocializmus gazdasági törvényei alapján megy végbe, következik a fejlődés ütemének meggyorsulása nemcsak az iparban, de népgazdaságunk egyéb ágában, így a mezőgazdaságban is. Ezzel magyarázható, hogy amíg a különböző társadalom-gazdasági rendszereknek a rabszolgaságtól a feudalizmuson keresztül a kapitalizmus kifejlődéséig mintegy ezer esztendőre volt szükségük, s a kapitalizmus kibontakozása is másfél évszázadot vett igénybe, — addig a kapitalizmus megdöntése után a szocializmus felépítése mindössze három és fél évtizedet követelt a Szovjetunióban és a szovjet tapasztalatokra, valamint Sztálin tanítására és utolsó tudományos művére támaszkodva, ennél is rövidebb idő alatt valósulhat meg a népi demokratikus országokban. Ebben felbecsülhetetlen szerepe van annak a szoros együttműködésnek és hatalmas segítségnek, amelyről Sztálin azt mondotta, hogy »... ennek az együttműködésnek a tapasztalata mutatja, hogy egyetlen kapitalista ország sem tudna a népi demokratikus országoknak olyan igazi és magas műszaki színvonalú segítséget nyújtani, mint amelyet a Szovjetunió nyújt nekik. Nemcsak arról van szó — mondotta Sztálin —, hogy ez a segítség a lehető legolesőbb és műszakilag elsőrendű. Elsősorban arról van szó, hogy ennek az együttműködésnek alapja az egymást segítségnek és a közös gazdasági fellendülés elérésének őszinte vágya«. (Sztálin : A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra. 1952. 32. old.)

A népi demokratikus országoknak az iparosítás terén kifejtett nagy erőfeszítései és a Szovjetunió mindenirányú és önzetlen támogatásával elért sikerei teljes mértékben igazolják a szocialista iparosítás sztálini elméletét.

A szocialista ipar kifejlődése hatalmas méretekben növeli a termelőerőket a népgazdaság minden ágában, a mezőgazdaságban is. A szocialista iparosítás teremti meg a gazdasági technika kifejlesztésének lehetőségeit, főképpen gépállomások létesítésével és ez képezi a mezőgazdasági nagyüzemek anyagi-technikai alapját. A szocialista iparosítás elméletét Lenin és Sztálin dolgozta ki. A szocialista iparnak a mezőgazdaság szocialista átszervezése

terén betöltött döntő szerepéről Lenin a következőket írja: »... a város olyan radikális technikai és társadalmi támogatást nyújtson az elmaradt és szétforgácsolt falunak, hogy ez a támogatás megteremtse az anyagi alapot a földművelő és általában a mezőgazdasági munka termelékenységének nagyarányú fokozásához és ilyen módon a példa erejével arra ösztökélje a kisüzemű földművelőket, hogy saját érdekükben áttérjenek a nagyüzemi kollektív, gépesített földművelésre ...« (Lenin : Válogatott művek II. Szikra. 1949. 778–779. old.)

Lenin és Sztálin műveiben számtalan útmutatást találunk arra, hogy fejlett szocialista ipar nélkül lehetetlen a mezőgazdaságban szocialista, szövetkezeti nagyüzemek létesítése. Lenin erről többek között a következőket írja: »... ahhoz, hogy a szocialista város végig magával tudja vinni a szocialista falut, az kell, hogy az ország gazdaságát — a földművelést is beleértve — új technikai alapra, a modern nagyüzem technikai alapjára helyezzük ...« (Lenin : XXVI. kötet, 46. old. oroszul.)

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének új technikai alapját, a termelés minden ágának gépesítését, az állattenyésztést is beleértve, továbbá ennek érdekében az egész mezőgazdaság gépállomásokkal való behálózását, csakis fejlett szocialista nagyipar tudja biztosítani. A szocialista ipar a népi demokratikus országokban, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet folyamán, a leghatékonyabb tényezője a termelőerők fejlődésének, a termelési viszonyok és a termelési eszközök tulajdonviszonyai átalakulásának, valamint azok összhangja elősegítésének. Kétségtelen, hogy a szocialista ipar erőteljesen hat ilyen irányban. Az átmenet jelenlegi szakaszán azonban egyrészt a termelőerők, másrészt a termelési viszonyok és a termelési eszközök tulajdonviszonyai kölcsönhatásának mégis az a jellegzetessége, hogy a termelőerők fejlődése sokkal nagyobbarányú és gyorsabb, mint a termelési viszonyok és a termelési eszközök tulajdonviszonyainak átalakulása. S bár a fejlődés a termelőerők jellege és a termelési viszonyok összhangja felé halad, a kisárutermelés jelentékeny méretei következtében, az ellentétek etekintetben még nagymértékben fennállanak.

A szocialista ipar által létrehozott fejlett technikát az egyéni gazdaságok képtelenek alkalmazni, a technika fejlődésével nem tudnak lépést tartani. Ez azt mutatja, hogy azok a termelőerők, amelyeket a szocialista ipar létrehozott, máris túlnőttek az egyéni termelési mód és tulajdonviszonyok keretein, s ezek a megnövekedett termelőerők új termelési viszonyokat, nagyüzemi termelést követelnek. Sztálin tanítása szerint ennek két útja van: kapitalista út és szocialista út. A kapitalista út a dolgozó parasztság tönkremenetelén és kisajátításán át vezet a nagyüzemhez. Mi ezt az utat elvetjük. A szocialista út a dolgozó parasztság önkéntes társulásával hozza létre a nagyüzemű gazdálkodást. A szocialista ipar által megteremtett hatalmas technika biztosítja dolgozó parasztságunk számára ezt a lehetőséget. Éppen ezért mi az utóbbi mellett, a szocialista út mellett vagyunk és ezt ajánljuk a parasztság számára a népi demokratikus országokban.

A termelőerők növekedésének a mezőgazdaságban, minden népi demokratikus országban, a leghatékonyabb emeltyűje a gépállomás, amely a szocialista ipar által létrehozott fejlett technikát biztosítja a mezőgazdasági termelés számára. A kapitalista mezőgazdaságban a termelési eszközök magántulajdona és az üzemek kisebb méretei következtében, még e fejlettebb nagyüzemi termelés sem teszi lehetővé a kapitalizmus által létrehozott technika széleskörű alkalmazását, amely túlnőtt a mezőgazdaság kapitalista termelési és tulajdonviszonyain. Ez vezet arra, hogy ott a tőke szerves összetétele rendkívül alacsony.

A kapitalizmusban a mezőgazdaság termelés elmaradottságának, a tőke alacsony szerves összetételének fő oka, a föld magántulajdona és a belőle fakadó abszolút földjáradék, amely akadályozza a tőkének a mezőgazdaságba való áramlását. A szocializmus viszonyai között, a Szovjetunióban, ahol teljesen megszűntek a kapitalista termelési és tulajdonviszonyok és helyüket a mezőgazdaságban is szocialista termelési és tulajdonviszonyok foglalták el, megszűnt az abszolút földjáradék és vele a termelőerők fejlődését gátló akadály.

A népi demokratikus országokban, a fejlődés jelenlegi szakaszán, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek a mezőgazdaságban bizonyos sajátosságai vannak. A leglényegesebb az, hogy az abszolút földjáradék nem szűnt ugyan meg, de szerepe és jelentősége lényegesen csökkent. A föld adás-vételét továbbá a kulákság gazdaságát és kizsákmányolási lehetőségeit a népi demokratikus országokban messzemenően korlátozzák, egyidejűleg a termelőeszközök kisparaszti egyéni tulajdona fokozatosan szövetkezeti tulajdonná alakul át. Ilyen viszonyok között az abszolút földjáradék érvényesülésének mind kisebb lehetőségei vannak. Általában az egyéni parasztgazdaságokban az abszolút földjáradékot, mint biztosított munkanélküli jövedelmet csak szűk keretek között lehet realizálni.

Ezek a körülmények adják a magyarázatát annak, hogy az abszolút földjáradék érvényesülése és a termelőerők fejlődését gátló káros kihatása, a szocializmusba való átmenet jelenlegi szakaszán, a népi demokratikus országokban már erősen korlátozott. Ebből világosan következik az átmeneti szakasznak az a sajátossága, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése terén, a népi demokrácia viszonyai között, a földtulajdonviszonyokba való közvetlen beavatkozás (nacionalizálás) nem elsőleges feladat és az abszolút földjáradék megszüntetése nem feltétlenül szükséges előfeltétele a szövetkezeti nagyüzemi, alapjában szocialista gazdálkodásra való átmenetnek, annak kezdeti szakaszán. Később, a fejlődés előrehaladottabb fokán a termelési és tulajdonviszonyok közötti ellentmondásnak el kell tűnni és létre kell jönni a kettő összhangjának a vonatkozó objektív gazdasági törvényszerűség érvényesülése következtében. Mindez azonban azt mutatja, hogy ma még a szövetkezeti, tehát alapjában véve szocialista szektorban is, egyenlőtlenül fejlődnek a termelési és tulajdonviszonyok. Amint látjuk, a legfontosabb termelőeszköz, a föld tulajdonviszonyainak szocialista átalakulása, elmarad a nagyüzemi szövetkezeti termelésre való

áttérés mögött, ami sajátos vonása a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek a mezőgazdaság terén a népi demokratikus országokban.

A szocialista ipar által létrehozott új nagyüzemi technika, a mezőgazdasági munka termelékenysége terén is hatalmas lépésekkel viszi előre a fejlődést a szocializmus felé. Lenin megállapítja, hogy »... a munka termelékenysége végeredményben a legfontosabb, a legfőbb dolog az új társadalmi rend szempontjából. A kapitalizmus a munka termelékenységének olyan fokát hozta létre, aminőt a feudalizmus nem ismert. A kapitalizmust az győzheti le véglegesen és fogja is véglegesen legyőzni, hogy a szocializmus a munkának új, sokkal magasabb termelékenységét hozza létre«. (Lenin: Válogatott művei II. kötet. Szikra. 1949. 583. old.)

A termelési viszonyok átalakulása, más szóval az egyéni gazdálkodásról a nagyüzemi szövetkezeti gazdálkodásra való áttérés, a munkaerő és a gépi technika egyszerű kooperációja révén egymagában is jelentős mértékben növeli a termelőerőket és a munka termelékenységét. Marx szerint a kooperatív munkából járulékos termelőerő származik, ami azt jelenti, hogy a kooperáció nemcsak az egyén vagy a gépi egység termelőerejét növeli meg, hanem új termelőerőt is létrehoz — a munkának a kooperáció által kifejlesztett társadalmi termelőerejét, aminek az előnyei csak a szövetkezeti nagyüzemben nyílnak meg dolgozó parasztságunk számára.

A mezőgazdasági munka termelékenységének növekedésében igen jelentős a részaránya az ipari munkának. Az egyéni és termelőszövetkezeti parasztság által használt gépekben és egyszerű munkaeszközökben rejlő ipari munka aránya, a ráfordított munkaidővel mérve, hozzávetőleges számítások szerint, megközelíti az emberi és igavonó munka felhasználásának mértékét. Ez más szóval azt jelenti, hogy például egy métermázsza gabona előállítására fordított munkában körülbelül egyforma az aránya az ipari és a mezőgazdasági munkának. Nyilvánvaló, hogy minél nagyobb a gépesítés foka, annál magasabb az ipari munka részesedésének aránya a mezőgazdasági termelésben.

Mindez nyilvánvalóan mutatja, hogy az ipar vezető szerepe nélkül lehetetlen a népgazdaság szocialista átalakítása, a nagyüzemi szövetkezeti mezőgazdaság létrehozása, végső soron a szocialista társadalmi-gazdasági rendszer megteremtése. Ezért van olyan kimagasló, döntő jelentőségük az átmeneti szakaszon a népgazdaság iparosítására irányuló ötéves terveknek.

A város és a falu, az ipar és a mezőgazdaság közötti gazdasági együttműködés, a munkás-paraszt szövetség egyik lényeges kérdése, az ipar munkaerőszükségletének és a falu munkaerőtartalékának kérdése, amit a mezőgazdaság gépesítésével felszabadult munkaerőnek a faluból a városba való vándorlása van hivatva biztosítani. A kapitalizmusban a faluból a városba való elvándorlás a hanyatlás, a gazdasági leromlás jele, mert a kapitalista fejlődés törvényszerűsége, hogy a faluból a városba való vándorlást a paraszt gazdasági tönkremenetele előzi meg. A népi demokrácia viszonyai között, a faluból a városba,

a mezőgazdaságból az iparba való elvándorlás a gazdasági, kulturális és társadalmi felemelkedés jele. A faluból a városba való elvándorlást a mezőgazdaság technikai felszerelésének állandó növekedése, a munka termelékenységének fokozódása, a szövetkezeti nagyüzemi termelés kisebb emberi munkaerőszükséglete teszi lehetővé.

Jelenlegi viszonyaink között a mezőgazdaság, mint a szocialista ipar munkaerőtartaléka, kétféle sajátos vonást mutat. A magyar faluban, s a rendelkezésre álló adatok szerint több népi demokratikus országban is, a jelenlegi fejlődési fokon a mezőgazdasági munka még viszonylag alacsony termelékenysége miatt, kisméretű a munkaerőfelszabadulás. A mezőgazdasági termékek összmenyiségét a gépi felszerelés, az agrotechnika, a tudomány helyes és nagyobb mérvű alkalmazásával és jobb kihasználásával lényegesen kevesebb munkaerővel meg lehetne termelni. Az e téren fennálló elmaradás miatt túl magas az egy bizonyos termékmennyiség előállítására felhasznált munka mennyisége. Így áll elő az a helyzet, hogy a mezőgazdasági munka termelékenységének viszonylagos elmaradottsága, akadályává válik az iparba való elvándorlásnak, ami hátráltatja az ipar fejlődését és azt a folyamatot, amelyet a városba való elvándorlás a parasztság felemelkedésére jelent.

A mezőgazdasági munka viszonylag alacsony termelékenysége mellett, az egyéni kisárutermelő gazdaságok elmaradt termelési módja, a mezőgazdasági termelés specializálásának és okszerű elhelyezésének hiánya és lehetetlensége is akadálya a munkaerő nagyobbarányú felszabadulásának az ipar számára. Általában a mezőgazdaságban a termelési módunk is olyan, hogy a nagy tömegű termékek fő munkálatai időben egybeesnek, ami a termelési szervezet hiányosságai és a gépi erő nem kellő kihasználása következtében oda vezet, hogy nemcsak abszolút munkaerőfelesleg nem mutatkozik kellő mértékben, hanem főképpen az állami szektorban, időszakonként munkaerőhiány lép fel.

A mezőgazdaság termelőerőinek fokozottabb fejlesztése és a munka termelékenységének növelése, az ipar munkaerő biztosítása révén, döntő jelentőséggel bír egész népgazdaságunk szocialista fejlődésére.

A város és a falu, az ipar és a mezőgazdaság közötti gazdasági kapcsolatokban döntő jelentőségű az árutermelés és áruforgalom. Sztálin korszakalkotó tudományos művében »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban«, nagyszerű okfejtését adja az árutermelésnek, az áruforgalomnak és megszűnésük feltételeinek. Megállapítja, hogy amíg a népgazdaságban fennmarad a két alapvető szektor, az állami és szövetkezeti (kolhoz) — addig fenn kell maradnia a fogyasztási cikkek árutermelésének és forgalmának is.

Sztálin a szocializmus objektív közgazdasági törvényeinek feltárása során behatóan foglalkozik a város és a falu közötti ellentét és különbség kérdésével. Kimutatja, hogy az ellentét a kollektivizálással eltűnik ugyan, de lényeges a különbség nemcsak a munkaviszonyokban, hanem a termelési eszközök és az előállított termékek tulajdonviszonyaiban is, ami elkerülhetetlenül az áru-

forgalom fenntartásához vezet. Ebből logikusan következik, hogy az árutermelés és áruforgalom, következményeivel együtt csak az ipar és a mezőgazdaság közötti lényeges különbségek megszűnésével együtt tűnik el.

Sztálin tanítása szerint a szocializmus gazdasági viszonyai közötti áruterelésnek a kapitalista árutereléstől elütő, sajátos vonása: a) hogy az áruterelés korlátok közé van szorítva és nem terjed ki a termelőeszközök termelésére, b) hogy a termelőeszközök társadalmi (állami, össznépi) tulajdonban vannak, c) hogy a kizsákmányolást és bémunkarendszert felszámolták, d) hogy a munkaerő többé nem áru. Ezek a sajátosságok teszik lehetővé és magyarázzák meg, hogy a szocializmusban az áruterelés nem vezet kapitalizmushoz.

A népi demokrácia gazdasági viszonyai között a fentebb felsorolt tételek közül nem áll fenn valamennyi a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet jelenlegi szakaszán. A népi demokrácia gazdasági viszonyai között a kizsákmányolást és a bémunkarendszert az erősen korlátozott keskeny kulák-kapitalista szektor és a kistermelők keskeny felső rétegének kivételével, alapjában felszámoltuk és a munkaerő nem áru többé. Az áruterelés keretei és jellege, valamint a termelési eszközök és az előállított termékek tulajdonviszonyai tekintetében azonban lényeges különbségek vannak. A népi demokrácia viszonyai között, az átmenet jelenlegi szakaszán, nemcsak állami és szövetkezeti jellegű áruterelés folyik, hanem kulák-kapitalista áruterelés és egyéni paraszti kisáruterelés is, amely a kapitalizmus viszonyai között, mint Lenin mondotta, napról-napra szüli a kapitalizmust. Döntő kérdés, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szakaszán, a népi demokrácia viszonyai között, érvényesül-e és milyen mértékben, a kapitalizmusnak ez a Lenin által feltárt törvényszerűsége? Nyilvánvaló, hogy ez a törvényszerűség nem érvényesülhet a maga egészében, már a fentebb kifejezett okoknál fogva sem, ami azonban távolról sem jelenti azt, hogy egyáltalán nem hat, nem érvényesül. Az ipar, a bankok és a nagykereskedelem államosítása, a kulákság és általában a kapitalista elemek erőteljes korlátozása, a kizsákmányolás és a bémunkarendszer megszüntetése a népgazdaság döntő területén, a párt irányító szerepe és a proletárdiktatúra funkcióját betöltő államhatalom — mindez olyan irányban hat, hogy az áruterelésben a kapitalizmus törvényszerűségei ne érvényesülhessenek.

A fenti tényezőkkel szemben vannak ellenkező irányban, a kapitalista törvényszerűségek érvényesülése irányába ható tényezők is, mint a magántulajdonon nyugvó kisáruterelés, a termelt javak egyéni elsajátítása és piaci értékesítése. Ezek a tényezők kétségtelenül a kapitalista áruterelés felélénkülése irányában hatnak és annak veszélyét rejtik magukban a mezőgazdaságban. Pedig az áruterelés fokozása az átmeneti szakaszon, nemcsak az állami és szövetkezeti szektorban, hanem a paraszti gazdaságokban is, a gazdaságpolitikai intézkedések fő célkitűzése.

Az olyan nagy horderejű gazdasági rendszabály, mint nálunk az 1951 december 1-i párt- és kormányhatározat, messzemenően elősegíti az árutermelés fokozását. Ez azonban — mint látjuk — a kis- és középparasztagazdaságok árutermelésének viszonylag nagy súlya miatt, magában rejtje a kapitalizmus veszélyét. Ennek leküzdési módja azonban nem az, hogy nem fejlesztjük, vagy visszafejlesztjük a kis- és középparasztagazdaságok árutermelését, hanem az, hogy az árutermelés általános növelésén belül, jelentősen nagyobb mértékben fejlesztjük az állami és szövetkezeti, tehát a szocialista gazdaságok árutermelését, mint az egyéni gazdaságokét. Ez elengedhetetlen és szükségszerű a kapitalizmus veszélye elleni harcban. Szükségessége mellett ennek objektív lehetőségei is megvannak. A kapitalizmus veszélye abban lehet, hogy a szocialista szektor, a nagyméretű árutermelés objektív lehetőségeit még nem használja ki kellő mértékben az árutermelés növelésére.

Az 1951 december 1-i rendszabály az átmeneti szakasz sajátosságából fakad. Abból, hogy a szocialista mezőgazdasági szektor termelőerőinek nagyarányú fejlesztése mellett, még szükség van az egyéni kisárutermelő szektor minél nagyobb árufeleslegeinek bevonására is az élelmiszerforgalomba a belső piacon.

A népi demokrácia viszonyai között a paraszti árutermelésnek, a NEP hasonló kezdeti szakaszától eltérően az a sajátossága, hogy átmenetileg sem vezet a mezőgazdaságban a kapitalista elemek felélénküléséhez, ha a párt és a kormány gazdaságpolitikáját helyesen alkalmazzuk és a termelők szabad áruforgalmának biztosítása mellett, tovább folyik a kulák-kapitalista elemek erőteljes korlátozása és a kisárutermelés átalakítása. A gazdaságpolitika új iránya tehát, a még túlsúlyban levő kisárutermelés viszonyai között is, elősegítheti a népgazdaság szocialista alapjának kialakulását és megszilárdulását. Az 1951 december 1-i párt- és kormányhatározattal megalapozott rendszabályok következetes megvalósítása és továbbfejlesztése során tehát megszilárdulnak a gazdasági kapcsolatok a város és a falu, a munkásosztály és a parasztság között.

Lenin is erre utal, amikor arra tanít bennünket, hogy »... a város és a falu, az ipar és a mezőgazdaság közötti gazdasági összefogás érdekében, egy bizonyos időre fenn kell tartani az árutermelést (árucsere, vétel, eladás útján), mint a paraszt számára egyetlen, elfogadható formáját a várossal való gazdasági kapcsolatnak«. (Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra. 1952. 16. old.)

Az árutermelés és áruforgalom kérdésével szorosan összefügg a belső piac kérdése. A népi demokratikus rendszerben a mezőgazdaságban nem két, hanem három árutermelő szektor létezik egymás mellett: állami, szövetkezeti és egyéni (kisárutermelő és kulák-kapitalista). A belső piac is így tagozódik és ennek megfelelően érvényesülnek az objektív gazdasági törvényszerűségek, szektoronként más és más módon, termelési viszonyaiktól függően. A kapitaliz-

mussal szemben, a népi demokratikus viszonyok között, a belső piac alapvető sajátossága, hogy állandóan bővül, hogy a termelőerők nem ütköznek a piac korlátaiba, ami mentesíti a népgazdaságot a kapitalizmusra jellemző viszonylagos túltermelési válságoktól és azok pusztító következményeitől.

Az átmenet jelenlegi szakaszán Magyarországon, de a többi népi demokratikus országban is, a fogyasztási javak termelésében még az egyéni parasztgazdaságok részaránya a legjelentősebb. Mellette a szocialista szektor még elmarad. Ebből adódik az átmeneti szakasz egyik sajátossága a fogyasztási javak és nyersanyagok termelése és áruforgalma terén. A város számára szükséges fogyasztási javak és nyersanyagok egyrészét a szocialista állami és szövetkezeti szektor termeli, túlnyomó nagyrészét azonban az egyéni kisárutermelő szektor. Ez azzal a következménnyel jár, hogy a városok fogyasztási javakkal és nyersanyaggal való ellátása döntően a kisárutermelő egyéni szektoron nyugszik és nem a mezőgazdaság szocialista szektorán. Márpedig az egyéni paraszti termelés esetlegessége, valamint árufeleslegeinek értékesítése bizonytalanra teszi a város fogyasztási javakkal és nyersanyaggal való rendszeres és tervszerű ellátását. A kötelező állami begyűjtésnek az átmenet jelenlegi szakaszán Magyarországon és a népi demokratikus országokban azért is döntő a jelentősége, mert hivatva van áthidalni azt az ellentmondást, ami a szocialista ipar és a kisárutermelő egyéni mezőgazdaság között a város fogyasztási javakkal és nyersanyaggal való ellátása terén fennáll.

Az állami begyűjtésnek kell előteremteni azokat a termékmennyiségeket, amelyekkel az állam a városok élelemmel és nyersanyaggal való ellátása terén le tudja győzni a paraszti termelés esetlegességeiből származó bizonytalanságot és biztosítani tudja a tervszerű ellátást. Ilyen módon, mint látjuk, az állami begyűjtésnek igen fontos szerepe van a város és falu gazdasági együttműködésének megszilárdításában és továbbfejlesztésében, a lakosság tervszerű ellátásában, a javak elosztása terén annak a szocialista elvnek a fokozottabb megvalósításában, hogy mindenkítől képességei szerint és mindenkinek munkája szerint.

Ezt nagy mértékben elősegíti az is, hogy a város megszűnt a falu kizsákmányolásának központja lenni és ma már a falu megsegítésének, felemelésének és szocialista átszervezésének kiapadhatatlan forrása, ami fontos tényező a munkás-paraszt szövetség megerősítésében és a munkásosztály vezető szerepének biztosításában.

A kapitalizmus felszámolása és a szocializmus alapjainak lerakása nálunk és a többi népi demokratikus országban, mutatja azt a hatalmas utat, amelyet ezek az országok a felszabadulás óta eltelt néhány esztendő alatt megtettek. Ehhez a sikeres munkához a tudományos elméleti alapot Sztálin tanításai adták, aki az egész emberiségnek felbecsülhetetlen szolgálatot tett azzal, hogy feltárta és tudományosan megalapozta a két világ, a kapitalizmus és szocializmus harcának történelmi szükségszerűségét és a két rendszer gazdasági alaptörvényét.

Sztálin utolsó tudományos művében a kapitalizmus alaptörvényét a következőkben fogalmazta meg: »... a maximális tőkés profit biztosítása az adott ország lakossága többségének kizsákmányolása, tönkretétele és nyomorba döntése útján, más országok, különösen az elmaradott országok népeinek leigázása és rendszeres kifosztása útján, végül a legmagasabb profit biztosítása, a háború és a nemzetgazdaság militarizálása útján«.

A modern kapitalizmus gazdasági alaptörvényének feltárásával Sztálin klasszikus tömörséggel a kapitalizmus igájában sínylődő emberiség elé tárta rabságának és szenvedéseinek legmélyebb okait.

»A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című tudományos művében ugyanakkor feltárta és a kapitalizmus alaptörvényével szembeszögezte a szocializmus gazdasági alaptörvényét, amelyet így fogalmazott meg: »Az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének biztosítása, a szocialista termelésnek a legfejlettebb technika alapján történő szakadatlan növekedése és tökéletesedése útján«. A szocializmus gazdasági alaptörvényének feltárásával Sztálin megmutatta az egész emberiségnek annak a társadalmi rendnek a lényegét, amely már megvalósult a világ első szocialista államában, a Szovjetunióban, amelynek építésén a népi demokratikus országok dolgozói fáradhatatlanul munkálkodnak és amelyért a világ kapitalista elnyomás alatt élő népei harcukat vívják.

A két világ, a két rendszer alaptörvényeinek feltárásával Sztálin bevilágította azt a történelmi utat, amelyen az emberiségnek haladnia kell, meghatározta azt a világtörténelmi feladatot, amelyet meg kell oldani: a kapitalista társadalom megdöntését, a szocialista társadalom megteremtését. Ennek a történelmi feladatnak a megvalósítását van hivatva biztosítani a szocializmus építése a népi demokratikus országokban, amely komoly tudományos igényeket támaszt a politikai és gazdasági vezetőkkel szemben. Mint Sztálin mondotta: a Párt és a gazdasági funkcionáriusoknak nemcsak szakembereknek kell lenniük, akik jól értik mesterségüket, hanem politikusoknak és közéleti embereknek is, akik élénken érdeklődnek országuk sorsa iránt, ismerik a társadalmi fejlődés törvényeit, alkalmazni tudják ezeket a törvényeket és arra töreksznek, hogy az ország politikai vezetésének aktív részesei legyenek. A Magyar Tudományos Akadémiára e téren egyszerű feladat hárul: messzemenően közreműködni abban, hogy e tudományos törvények az állami és gazdasági vezetők minél szélesebb körének közkincsévé váljanak.

Sztálin műve alapvető a világ kommunista és munkáspártjainak, köztük a Magyar Dolgozók Pártjának szellemi életében, elméleti és gyakorlati munkájában is. »Külföldi elvtársaink tudni akarják — írja Sztálin — hogyan szabadultunk meg a kapitalista rabságból, hogyan alakítottuk át országunk gazdaságát a szocializmus szellemében, hogyan értük el a parasztsággal való barátságot és hogyan értük el, hogy nemrég még gyenge és szegény országunk gazdag és hatalmas országgá változott... Tudni akarják mindezt és sok mást: nem

egyszerűen kíváncsiságból, hanem azért, hogy tanuljanak tőlünk, és felhasználják tapasztalatainkat országuk számára». (Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra. 1952. 46. old.)

Előadásomban ezt a feladatot tűztem magam elé. Azt, hogy Sztálin útmutatásai és a széles szovjet tapasztalatok alapján, megkíséreljem felvetni a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet néhány közgazdasági kérdését, hogy Sztálin utolsó tudományos műve egyes tételeinek ismertetésével, némiképp hozzájáruljak ahhoz, hogy tanításaiból minél többet meríthessünk és értékesíthessünk a szocializmus építésének nagyszerű munkájában.

HOZZÁSZÓLÁSOK

ERDEI FERENC levelező tag

A magam részéről az előadás két kérdéséhez kívánok hozzászólni, főképp továbbfűzve és kiegészítve Nagy Imre elvtárs fejtegetéseit.

Az első kérdés az előadásnak ahhoz a tételéhez fűződik, hogy »a népi demokratikus államnak különös szerepe van a népgazdaság fejlesztésében és irányításában...« Ezzel a tétellel természetesen teljes mértékben egyetértek, azonban hiányosnak ítélem a tétel kifejtését abból a szempontból, hogy a népi demokratikus államnak egy olyan különleges és éppen az átmeneti időszakban, sajátos eszközét, mint a gépállomásokat, nem tárja fel teljes egészében. Miről van itt szó? Arról, hogy a gépállomások állami eszközei olyan tényezők a szocialista átszervezés átmeneti időszakában, amelyek már a szovjet tapasztalatok alapján kifejezett formában, tehát fokozott mértékben állanak rendelkezésre a népi demokráciákban, mint annakidején a Szovjetuniónak a kollektivizálás időszakában. Ez azt is jelenti, hogy a faltörő kos szerepe, ami a Szovjetunióban akkor a szovhozoké volt, a népi demokráciákban megoszlik a gépállomások és az állami gazdaságok között. A népi demokratikus államoknak tehát módjukban áll — és ezzel kivétel nélkül élnek is —, hogy a gépállomások hálózatát még a szocialista átszervezés előtt, mint annak egyik előkészítő feltételét, kiépítsék, felszerelve nemcsak hatalmas technikai erővel, hanem egyben olyan politikai káderekkel is, akik elsősorban harcosai a szocialista átszervezésnek.

Különös gyakorlati jelentősége is van a kérdés tisztázásának. Ez pedig az, hogy a szocialista átszervezés munkájában különleges és kiemelt szerepet lehet és kell bízni a gépállomásokra, s történeti tényként állapíthatjuk meg, hogy ez a szocialista átszervezés kezdő szakaszán általában a népi demokratikus országokban nem teljes mértékben érvényesült. Viszont minden népi demokratikus országban rövidesen kibontakozott a gépállomásoknak ez a különleges szerepe és egymásután mind nagyobb és nagyobb szerepet töltenek be a szocialista átszervezés előbbrevitelében. A mi országunkban a gépállomásoknak ez a különleges, egyre növekvő és szélesedő szerepe most a februári minisztertanácsi határozat alapján bontakozik ki és máris tanúi vagyunk annak, hogy gépállomásaink mind gépi erejükkel, mind politikai és termelési szervező munkájukkal döntő szerepet kezdenek betölteni a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésében, különösen pedig a termelőszövetkezeti gazdaságok megszilárdításában.

A másik kérdés, amit szintén elsősorban kiegészítésként fűzök Nagy Imre elvtárs előadásához, a termelőerők meggyorsulásával kapcsolatos a népi demokrácia átmeneti időszakában, a termelőszövetkezetek fejlődésének kezdeti szakaszán.

Tökéletesen egyetértve azzal, amit Nagy Imre elvtárs erről mondott, fel kell vetnem azt a kérdést, hogy az átmenet időszakában, olyan tulajdonviszonyok alapján, amilyenek a mi termelőszövetkezeti gazdaságaink nyugszanak, hogyan értendő és milyen módon nyilvánul meg a termelőerők fejlődésének a meggyorsulása. Engedjék meg, hogy erre a kérdésre kissé bővebben kitérjek.

Az nyilvánvalóan nem szorul bővebb kifejtésre, hogy a társadalmi tulajdon alapján azért gyorsul meg a termelőerők fejlődése a mezőgazdaságban is, mert korlátlan tere nyílik a gépek alkalmazásának, képzettebb szakemberek beállításának és általában mindazon fejlett módszerek alkalmazásának, amelyek csak nagyüzemben és pedig szocialista nagyüzemben, valósíthatók meg. A kérdés

azonban az, hogy milyen módon és milyen tényezőknél fogva érvényesül a termelőerők meggyorsulása a népi demokratikus fejlődés olyan átmeneti szakában, amikor a termelőszövetkezeti gazdaságok még kezdetlegesek és mindazoknak a lehetőségeknek a kihasználása, amelyek egyébként a szocialista nagyüzem lehetőségei, átmenetileg korlátozottak. A kérdés tehát pontosabban az, hogy mi a termelőerők meggyorsulásának a konkrét menete a népi demokráciák termelőszövetkezeti fejlődése kezdeti időszakában.

Az első, amit ezzel kapcsolatban le lehet szögezni az, hogy a termelőszövetkezeti mozgalom legkezdetlegesebb szakában is, mindazoknak a fejlettebb termelőerőknek a hiányában is, amit a gépek és a képzettebb szakemberek nyújtanak, csupán a meglévő termelőeszközök bevitele és kezdetleges nagyüzemi keretek között való felhasználása is átmenetileg nagy mértékben növeli a termelékenységet, s ezzel szélesen megjavítja a termelőerők fejlődésének útját.

Sztálin elvtárs mondotta, a Szovjetunió agrárpolitikájának kérdéseiről szólva, 1929 decemberében, a következőket: »Valójában csupán azzal, hogy összetették a paraszti termelőeszközöket a kolhozokban, olyan eredményeket értek el, amelyenről gyakorlati funkcionáriusaink még csak nem is álmodtak. Miben jutott kifejezésre ez az eredmény? Abban, hogy az áttérés a kolhozok vágányára azt eredményezte, hogy 30—40—50 százalékkal nőtt a vetésterület. Mivel magyarázhatjuk ezt a „szédítő” eredményt? Azzal, hogy a parasztok, akik az egyéni munka viszonyai között tehetetlenek voltak, hatalmas erővé váltak, amikor termelőeszközeiket összetették és kollektív gazdaságokban egyesültek«. Ami a vetésterület növelését illeti, ez természetesen a Szovjetunió akkori viszonyai között nagyobb tényező volt, mint általában a népi demokratikus országokban ma. Egyébként azonban a kolhozok kezdeti fejlődési szakában, éppúgy, mint a népi demokratikus országok legegyszerűbb és legkezdetlegesebb termelőszövetkezeteiben is, egyszerűen a meglévő termelőeszközök közös munkában való felhasználása magában véve a termelőerők ugrásszerű fejlődését jelenti.

Ehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy a kezdetleges termelőerők kollektív munkában való egyesítése elsősorban nyilvánvalóan a tagosított területen érvényesül. Azonban nem csupán itt, hanem még tagosítatlan területen is, bár lényegesen kisebb arányban.

További jellemző vonása szintén a termelőszövetkezetek kezdeti időszakának, hogy azok az egyszerű termelőeszközök, amelyek az egyéni gazdaságokban nem használhatók ki teljesen, a közös gazdálkodás keretei között többszörösen kihasználható eszközökké válnak és ezen keresztül szintén fejlettebb termelőerőkként jelentkeznek a termelésben. Néhány példa. A lókapá egyszerű és jellegzetesen kisüzemi eszköz. Ugyanez a lókapá azonban a kollektív gazdaság viszonyai között a kapásnövények négyzetes művelésére alkalmas és ilyen módon lényegesen magasabb fokát jelenti a termelékenységnek. Hasonlóképpen az egyszerű ároksíló alkalmazása. Az ároksíló az egyéni kisgazdaságban a legkezdetlegesebb takarmánykonzerválási eljárás, a kollektív gazdaságban a takarmánybázis hatalmas erősítője lényegesen kisebb veszteséggel és szinte korlátlan arányban lehetővé teszi a takarmány konzerválását, értéktelenebb növényfélék értékes takarmánnyá való átalakítását. És ezeket a példákat hosszasan lehetne sorolni.

A termelőerők meggyorsulásának még egy kiemelkedő jellemvonását kell hangsúlyozni az átmeneti időszakában. Ez pedig az a körülmény, hogy az egyszerűbb, meglévő eszközök növekvő termelékenysége, kihasználásuk növekedése, valamint a társadalmi tulajdon alapján mind nagyobb számmal rendelkezésre álló

újabb, fejlettebb módszerek együttesen hatnak a szocialista átszervezés kezdeti időszakában és pedig mind gyorsulóbb ütemben. Ez pedig azt eredményezi, hogy előbb-utóbb a termelőszövetkezetekben a termelékenység emelkedése, a termelőerők fejlődésének meggyorsulása, Sztálin elvtárs szavaival élve, »viharos« méreteket ölt.

Mindezekből véleményem szerint két következtetést kell levonnunk. Egyrészt jelentősége van e kérdés tisztázásának a meggyőzés, az agitáció szempontjából azért, mert a fejlesztést elősegítő jelentősége van annak, ha a szocialista átszervezés átmeneti időszakában is világosan megértjük és példákkal tudjuk alátámasztani a termelőerők hatalmasan meggyorsuló fejlődését. De jelentősége van a kérdésnek ateinketben is, hogy, a nagygépek és a fejlettebb eszközök elsősorban való növelése és mind szélesebb körben való alkalmazása mellett, nem szabad lebecsülnünk az átmenet időszakában a kisebb gépek, egyszerűbb módszerek alkalmazását és kihasználását sem a kollektív nagygazdaság fejlettebb viszonyai között a társas gazdálkodás alapján.

De különleges jelentősége van e kérdés tisztázásának az olyan viszonylag fejlettebb technikájú országokban, mint például Csehszlovákia vagy a Német Demokratikus Köztársaság. Ezekben az országokban ugyanis az egyébként viszonylag sok géppel dolgozó kistermelő paraszt számára nem olyan forradalmian új a szocialista mezőgazdaság nyújtotta gépesítési lehetőség, mint fejletlenebb országok elmaradtabb parasztsága számára. Mégis ilyen körülmények között is a kollektív gazdaság keretei között, csupán a már meglévő nagyszámú kisebb gép alkalmazása ezekben az országokban is ugrásszerű, nagyarányú emelkedést jelent a munka termelékenységében.

DÉGEN IMRE

Nagy Imre elvtárs előadásában rámutatott arra, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szakaszán a népi demokratikus országokban, a párt és az állam gazdaságpolitikájában sikeresen használja fel és alkalmazza az árutermelés, az áruforgalom, a piac törvényszerűségeit a város és a falu közötti gazdasági kapcsolatok, a munkás-paraszt szövetség gazdasági alapjainak megszilárdítására.

Hozzászólásomban az átmeneti időszak mezőgazdasági árutermelése, valamint a falu és a város közötti áruforgalom kérdésével foglalkozom.

I.

Az árutermelés objektív szükségszerűség minden társadalmi alakulatban, melyben a társadalmi munkamegosztás együtt jár azzal, hogy a termelőeszközöknek és a munkatermékeknek különböző tulajdonosai vannak.

Az átmeneti időszakban és a szocializmusban a mezőgazdaság területén az árutermelés fennmaradásának kérdése elsősorban a munkás-paraszt szövetség kérdése. A szocializmus felépítésére irányuló alapvető munkás-paraszt érdek-közösségen belül a munkásosztálynak figyelembe kell vennie szövetségesének kettős lelki alkatát: azt, hogy az egyénileg gazdálkodó kis- és középparaszt egyrészt dolgozó, másrészt családi munkáján alapuló termelőeszközök tulajdonosa és árueladó.

Azt követőleg is, amikor a szocializmus a mezőgazdaságban győzelmet arat, amíg megmarad a szocialista tulajdon két formája, az össznépi és a kolhoz-csoport tulajdon, a termékek átmenete az iparból a mezőgazdaságba és meg-

fordítva, a tulajdonos változását jelenti és nem mehet végbe másként, mint csere útján.

Sztálin elvtárs »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című zseniális művében rávilágítva arra, hogy »az árutermelést nem lehet önmagába-zárt, a környező gazdasági viszonyoktól független valaminek tekinteni«, kimutatta a szocialista árutermelés elvileg eltérő voltát a tőkés árutermeléstől.

Népgazdaságunk átmeneti szakaszának megfelelően, árutermelésünk is átmenetet képez a kapitalista árutermelésről a szocialista árutermelésre. A szocialista termelési viszonyok térhódításával egyre inkább a szocializmus gazdasági törvényei határozzák meg természetét. Az átmeneti időszakban az árutermelés hatóköre azonban különösen éles osztályharc területe és éppen ez az árutermelés kulcskérdése az átmeneti időszak viszonyai között. Az egyre növekvő és vezető szerepet betöltő szocialista elemeknek — minthogy mezőgazdaságunkban még jelentős szerepet tölt be a kisárutermelés és még fennáll az egyre szűkebb térre szoruló tőkés szektor — elkeseredett harcot kell folytatniuk azért, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján keletkező új gazdasági törvények felhasználásával az árutermelést és az ezzel elválaszthatatlanul összefüggő érték-törvényt a szocializmus érdekében, a kapitalizmus ellen felhasználják.

A népgazdaság tervszerű arányos fejlődése törvényének érvényesülése megköveteli a termelési ágak, így a termelési eszközök termelése és a fogyasztási cikkek termelése közötti helyes arányok megállapítása mellett elsősorban az anyagi termelés két alapvető ágazata, az ipar és a mezőgazdaság közötti olyan arányok kialakítását, amelyek megfelelnek a szocializmus alapvető gazdasági törvényének.

Jóllehet, mezőgazdasági termelésünk színvonala mind a növénytermelésben, mind az állattenyésztésben jelentősen fejlődött, mégis messze elmarad az ipar fejlődésétől és nem tart lépést növekvő szükségleteinkkel. Így a mezőgazdaság az eredmények ellenére »szocialista fejlődésünk meggyorsításának legnagyobb féke«, ahogyan Rákosi elvtárs kongresszusi beszámolójában megállapította.

Szocialista építőmunkánk, az egész népgazdaság, benne a mezőgazdaság fejlődésének kulcsát jelentő szocialista iparosításunk előrehaladása szempontjából döntő jelentősége van a mezőgazdasági árutermelésnek, különösen annak a mezőgazdasági árutermelésnek, amely a falun, a mezőgazdaságon kívül kerül értékesítésre. A mezőgazdasági áruterméknek ez tulajdonképpen az a része, amivel a mezőgazdaság a városi dolgozók és az ipar szükségleteinek kielégítéséhez hozzájárul.

Az ipar és a mezőgazdaság fejlődése közötti aránytalanság különösen a mezőgazdasági árutermelés alacsony színvonalában jut kifejezésre. Városi lakosságunk jelenleg mintegy 900 000 fővel több, mint 1938-ban. Ugyanakkor a mezőgazdaság árutermelése még az 1951. évi jó terméseredmények mellett is — 5%-kal kevesebb az 1938. évinél.

Mezőgazdasági árutellátási nehézségeink egyik fő oka a mezőgazdaság jelenlegi szerkezetében rejlik. A dolgozó parasztság többsége még a szántóterület mintegy 58%-án, szétaprózott, kisárutermelő és kevés árut termelő egyéni gazdálkodást folytat. A felszabadulás után a dolgozó parasztság jólétének emelkedésével saját fogyasztása nagyobb mértékben növekedett, mint termelési színvonalának emelkedése, ami arra vezet, hogy a kisárutermelő gazdaságok — melyeknek részesedése árutermelésünkben a földreform eredményeként jelentősen megnövekedett — többet fogyasztanak és kevesebbet visznek piacra, mint a multban.

Mezőgazdaságunk egyre növekvő szocialista szektorában, különösen állami gazdaságainkban, de termelőszövetkezeteinkben is, általában nagyobbak a termésátlagok és az árutermék, mint a kisárutermelő gazdaságokban.

Szocialista nagyüzemeink azonban még nem termelnek annyi árut, amennyit lehetőségeik teljes kihasználásával, megfelelő munkaszervezéssel, az állam által rendelkezésükre bocsátott támogatás gazdaságosabb felhasználásával, a tudomány eredményeinek kellő alkalmazásával képesek volnának.

A mezőgazdasági árutermelés elmaradásának okait vizsgálva, látnunk kell azt is, hogy objektív nehézségeinket fokozza az osztályellenség, mely részint a mezőgazdasági termelés, részint — ahol arra lehetősége van — a begyűjtés és a közellátás frontján igyekszik az ipar és a mezőgazdaság egyenlőtlen fejlődéséből származó nehézségeinket elmélyíteni.

Az előbbiekből következik az átmeneti időszakban a mezőgazdasági árutermelés fokozásának kettős, de egymáshoz szorosan kapcsolódó feladata. *Az egyik:* mezőgazdaságunk szocialista átszervezése, a népgazdaság egységes szocialista alapjának megteremtése, melynek révén megteremtjük a szilárd alapot a mezőgazdasági árutermelés problémájának végleges megoldásához.

A másik feladat: a mezőgazdaság szocialista átszervezésének oly módon való végrehajtása, hogy a mezőgazdaság termelési és árutermelési színvonala ne csökkenjen, hanem az átmenet közben is emelkedjék és a lehető legjobban biztosítsa a dolgozók ellátásának állandó emelését és az ipar mezőgazdasági eredetű nyersanyagszükségletének fedezését.

Miért helytelen és káros az a nézet, mely szerint az átmenet szakaszán a mezőgazdaság termelési és árutermelési színvonalának szükségszerűen csökkennie kell, s miért van meg minden reális előfeltétele annak, hogy a mezőgazdasági termelés színvonala az átszervezés szakaszán ne csökkenjen, hanem jelentősen emelkedjék. Ehhez két döntő tényező nyújt biztos alapot:

1. A népi demokratikus országok sorában mi is már a megvalósult szocializmus országára támaszkodhatunk. A mezőgazdaság szocialista átszervezésében számunkra a Szovjetunióban kiforrott tapasztalatok mutatják az utat. A Szovjetunió segítségével azonban nemcsak az elvi alapokat és a tapasztalatok kimeríthetetlen forrását jelenti számunkra a mezőgazdaság szocialista átalakításában, hanem felmérhetetlen konkrét anyagi, műszaki, termelési segítséget kapunk a Szovjetuniótól legkorszerűbb gépekben, felszerelésekben, a termelési és agrotechnikai tapasztalatok átadásában, a szovjet tudomány élenjáró eredményeinek felhasználásában is.

2. A másik döntő tényező: mezőgazdaságunk jelenlegi, viszonylag magas gépesítési foka és a gépesítés gyors továbbfejlődésének széles lehetőségei. Hogy csak néhány példát említsünk: ez évben gépállomásaink már a termelőszövetkezetek összes alapvető talajmunkáit és aratási munkájuk 41%-át végzik el. Az ötéves terv végére az ország egész szántóterületén a mélyszántás 90%-át, a tarlóhántás 83%-át, az aratás 50%-át gépi munkával végzik.

A mezőgazdaság termelési és árutermelési színvonalának növelése terén rendelkezésre álló eszközeink alkalmazására sokkal szélesebb lehetőségeink vannak a mezőgazdaság szocialista szektorában, mint az egyéni gazdaságokban. Ez azonban nem jelenti azt, mintha — a kisárutermelés korlátai ellenére — a kisárutermelő gazdaságok terméseredményeit és árutermelését nem lehetne még jelentősen fokozni.

A kis- és középparaszti gazdaságok helyes irányú támogatása és segítése a mezőgazdaság szocialista átépítésének abból a sarkalatos tételéből is következik,

hogy a fejlettebb szocialista nagyüzem nem a kisüzem tömeges tönkremenetele útján, — mint a kapitalizmusban — hanem a kis- és középparaszti gazdaságok önkéntes szövetkezése alapján jön létre.

II.

Az árutermeléssel elválaszthatatlanul összefügg az értéktörvény működése. Az átmeneti időszak viszonyai között az értéktörvénynek a társadalom érdekében való felhasználása mindenekelőtt megköveteli e törvény spontán működésének korlátozását, ami lényegileg egyet jelent az állam piacszabályozó szerepének érvényesítésével.

Ez tulajdonképpen a lényege az új gazdasági politikának, melyre nálunk is és valamennyi szocializmust építő országban a kapitalizmus és szocializmus közötti átmeneti időszakban szükség van. Az új gazdasági politika egyik oldalához tartoznak az ú. n. szabadpiaci kapcsolatok, melyek azt jelentik, hogy az egyénileg gazdálkodó parasztok és a termelőszövetkezetek, miután az állam iránti kötelezettségüknek eleget tettek, szabadon, minden megkötöttség nélkül értékesíthetik termékfeleslegeiket.

Az új gazdasági politika nélkülözhetetlen velejárója a NEP másik oldalának egyidejű alkalmazása, az állam piacszabályozó szerepének biztosítása. »Mi nem állunk és sohasem álltunk — mondotta Gerő elvtárs — a kispolgári ösztönösség alapján. Ezért olyan politikát kell folytatnunk, hogy az állam a kezében lévő gazdasági eszközökkel, az áruk mind hatalmasabb tömegével — amelyek birtokában vannak — befolyásolja és szabályozza a piaci árak alakulását«.

Sztálin elvtárs azt tanítja, hogy az értéktörvény a szocializmusban bizonyos korlátok között az áruforgalom szabályozója, szemben a szocialista termeléssel, melyet az értéktörvény nem szabályoz, de befolyásolja azt.

A mi viszonyaink között, amikor még jelentős szerepe van a mezőgazdaságban a kisárutermelésnek, mely nem tervezhető közvetlenül, az egyéni gazdaságok termelésének bizonyos mértékig szabályozója az értéktörvény. A mezőgazdasági termelés tervszerű állami befolyásolásában éppen ezért döntő szerepe van az értéktörvény helyes felhasználásának. A mezőgazdasági termelés tervszerű állami befolyásolásának az értéktörvény alkalmazásával kapcsolatos formái egybeesnek az állam piacszabályozó szerepével. *Milyen fő eszközökkel éri el az állam a piacon szabályozó szerepét?*

Az állam piacszabályozó szerepének alapja mindenekelőtt a népgazdaság kulcspozícióinak az állam kezében való összpontosítása és a társadalmi tulajdon alapján fejlődő szocialista termelés.

A piaci kapcsolatok szabályozása szempontjából döntő jelentősége van a begyűjtésnek. Népgazdaságunk szükségleteinek fedezése, iparunk és dolgozóink ellátása nem függhet a kisárutermelés és a piaci értékesítés esetlegességeitől. Szükség van tehát a város és a falu közötti gazdasági kapcsolatok olyan szervezett formájára, amelyen keresztül a mezőgazdasági termékfeleslegek jelentős része a piac kikapcsolásával, jogszabályokban előírt, vagy egyéb biztosított módon, államilag megállapított árakon, egyéni vagy szövetkezeti tulajdonból az állam tulajdonába kerül és közvetlen részévé válik az össznépi tervezés rendszerének. A gazdasági kapcsolatok ilyen szervezett formája a begyűjtés.

Begyűjtési rendszerünk egyik fontos sajátossága, hogy ösztönzőleg hat a mezőgazdasági termelésre és tervszerűen befolyásolja azt, minthogy a beadás

mértékét nem a terméseredmény, hanem a gazdaság földterületének nagysága és minősége határozza meg.

A legfontosabb termények, pl. a kenyérgabona, élő szalastakarmány, burgonya, napraforgó vetésterületének kötelező előírása és a termelési szerződések révén is elősegítjük, hogy a parasztság főleg olyan cikket termeljen, amelyekre népgazdaságunknak elsősorban szüksége van.

A szocialista ipar termelése és a begyűjtés révén az állam saját kezében összpontosítja a népgazdaságban termelt áruk döntő többségét. A tőkés kereskedelem jóformán teljes kiszorítását követőleg a szocialista kereskedelem — az állami és szövetkezeti kereskedelem — bonyolítja le az áruforgalom döntő részét. Így államunk rendelkezik a piaci kapcsolatok szabályozásának további alapvető jelentőségű eszközeivel: a központi árualapokat a szervezett áruforgalom csatornáin keresztül, tervszerűen, szilárd állami árakon osztja el. Ezúton befolyásolja a szabadpiaci árak alakulását, korlátok közé szorítja a piac ösztönös tendenciáinak érvényesülését. A város és a falu közötti szervezett áruforgalom és az állam piacsabályozó szerepének érvényesítése szempontjából fontos szerepük van a földművesszövetkezeteknek, melyek éppúgy, mint a többi népi demokratikus országok fogyasztási és értékesítő szövetkezetei, hatékony eszközei a spekuláció, a piac ösztönös elemei elleni harcnak, egyben komoly iskolái a szétaprózott parasztgazdaságok társulásának.

Az állam piacsabályozó szerepének biztosításában kiemelkedő jelentősége van az állam árpolitikájának. Az értéktörvény áruforgalmat szabályozó működéséből következik, hogy megfelelő arányt kell biztosítani az egyes áruk árai, különösképpen a mezőgazdasági termékek és az iparcikkek árai között. Másrészt megfelelő arányt kell biztosítani a piacra kerülő árumennyiség és ennek az árumennyiségnek az ára, valamint a forgalomban lévő pénzmennyiség között.

Miért különös fontosságú a mezőgazdasági termékek és az iparcikkek közötti helyes arányok biztosítása?

Miért fenyegeti az átmeneti időszakban az értéktörvénynek a szocializmus építése érdekében való felhasználását erről az oldalról a legnagyobb veszély?

Azért, mert:

1. A mezőgazdasági munka termelékenysége nő ugyan, de a növekedés üteme messze elmarad az ipari munka termelékenységének növekedése mögött. Emiatt megváltozik a mezőgazdasági és ipari termékek értékének viszonya. A mezőgazdasági termékek értéke az ipari termékek értékéhez viszonyítva emelkedik.

2. A szocialista iparosítás eredményeként nő a városi lakosság száma, életszínvonala emelkedik, ennek folytán emelkedik a mezőgazdasági cikkek iránti szükséglet, ami a falu egyidejű nagyobb fogyasztása és a mezőgazdasági termelés viszonylag lassú fejlődése mellett a kínálatnál nagyobb keresletet eredményez.

Az előbbiekből következik, hogy ha az állam ármegállapító szerepe az állam tulajdonában lévő üzemekben termelt termékeken felül, a mezőgazdaságban — az egyéni vagy szövetkezeti tulajdonban lévő üzemekben — termelt árumennyiség döntő részénél is nem érvényesülne, úgy ez — a mezőgazdasági és ipari termékek közötti értékarányok eltolódása és a kínálatnak a kereslet mögötti elmaradása mellett — azt eredményezné, hogy féktelenül emelkedne a hiánycikkek ára, a mezőgazdasági cikkekért mind nagyobb mennyiségű iparcikket kellene adni, a parasztság lényegesen kevésbé termelékeny munkája mellett aránytalanul nagyobb mértékben részesedne a társadalmi

termelés eredményéből. Mindez a piac anarchiájához, a spekuláció feléledéséhez vezetne, gyökeresen ellentmondana a szocialista építés érdekeinek, vesztélyeztetné a munkás-paraszt szövetséget, s ezzel együtt a dolgozó parasztság létérdekeit is.

A szocialista állam árpolitikája érvényesülésének alapvető feltétele a begyűjtési árak tervszerű állami megszabása. A kapitalizmus leküzdésére és a szocializmus felépítésére irányuló munkás-paraszt szövetségből következik, hogy ugyanakkor, amikor a munkásosztály az általa termelt új értéknek a munkabért meghaladó részét osztársadalmi szükségletekre — a termelés kibővítésére, a közoktatás, az egészségvédelem fejlesztésére, a honvédelem megszervezésére, stb. — a társadalom rendelkezésére bocsátja, az egyénileg gazdálkodó és a szövetségi parasztság is — nagyrészt beadási kötelezettségének államilag megszabott árakon való teljesítése útján — hozzájáruljon az osztársadalmi szükségletek fedezéséhez, a szocialista felhalmozáshoz.

A mezőgazdasági árutermelés problémájának megoldása terén előttünk álló feladatokat éppen ezért 2 főkérdés köré kell csoportosítanunk. *Az egyik* : a mezőgazdasági munka termelékenységének növelése, a mezőgazdasági termelés színvonalának emelése. *A másik* : a megtermelt árumennyiség döntő részének — a mezőgazdasági termékek értékénél alacsonyabb, a dolgozó parasztságnak a szocialista felhalmozáshoz való kellő hozzájárulását biztosító, államilag megállapított árakon — az állam kezében való összpontosítása és a fogyasztási cikkeknek olyan árakon való elosztása, amelyek lehetővé teszik a kínálat és kereslet összehangbahozását.

Ha a párt és az állam gazdaságpolitikájában nem érvényesülnek kellően ezek az objektív gazdasági törvényszerűségekből fakadó feladatok, ha nem vesszük figyelembe az értéktörvény működését és nem biztosítjuk kellően a törvénynek a szocialista építés szolgálatába való állítását, úgy az értéktörvény spontán tör magának utat, felborul a piac egyensúlya, káros eltolódás következik be a nemzeti jövedelem elosztásában, ahogyan az nálunk az 1951. december 1 előtti időben történt.

Az objektív gazdasági törvények felismerésének és a szocialista építés érdekében való felhasználásának ragyogó példája az 1951. december 1-i párt- és kormányhatározat. E határozat a fogyasztási cikkek árainak helyes, szocialista fejlődésünket szolgáló arányát állapította meg, begyűjtési rendszerünk szélesebb és erőteljesebb kiépítése útján szilárd élelmicikk- és nyersanyagbázist biztosított a népgazdaság számára, egyúttal pedig lehetővé tette, hogy a parasztság a beadási kötelezettségen felüli feleslegét szabadon vihesse piacra. Az 1951. évi határozatok az 1952-es rossztermésű év erőpróbáján is szilárdan megállták helyüket. Előrelátó, átgondolt, szervezett intézkedések révén, tervszerű gazdaságpolitika útján pártunk és államunk a súlyos fagykárok és aszály ellenére is biztosította az egész népgazdaság zavartalan ellátását.

Sztálin elvtárs 1924-ben, a munkás-paraszt összefogásról beszélve, a következőket mondotta: »Nem mondhatjuk, hogy ez a feladat meghaladja erőnket. Nem mondhatjuk azért, mert a hatalmon lévő proletariátusnak úgyszólván minden alapvető eszköze megvan ahhoz, hogy ezt az összefogást... megvalósítsa. Először is, kezében van a hatalom; másodsor, az ipar; harmadsor, rendelkezik hitellel... negyedsor, van saját kereskedelmi apparátusa... végül vannak bizonyos árukészletei, amelyeket időnként piacra dobhat, hogy megfékezze, vagy ellensúlyozza a piac szeszélyeit, vagy befolyásolja az árakat.« (Sztálin Művei 6. kötet, 268. old.)

Mindezek az eszközök megvannak a mi államunk kezében is és növeli őket a Szovjetunió segítsége és tapasztalata. A korszakalkotó sztálini tanítások fényénél minél alaposabban megismerjük és a szocialista építés szolgálatába állítjuk az átmeneti időszakban ható objektív gazdasági törvényeket — köztük az árutermelés és az értéktörvény működését —, annál maradéktalanabbul működik majd a szocializmus gazdasági alaptörvénye, a népgazdaság tervszerű arányos fejlődésének törvénye, annál szilárdabb lesz a munkás-paraszt összefogás, annál gyorsabb lesz előrehaladásunk a szocializmus győzelme felé.

FEKETE FERENC

A termelőerők és a termelési viszonyok jellege kötelező összhangjának sztálini törvénye és mezőgazdaságunk szocialista átszervezése

I.

Sztálin elvtárs »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« c. művében új tételekkel gazdagította a marxista-leninista politikai gazdaságtant. A sztálini mű biztos iránytűvel fegyverzi fel a szocializmust építő népi demokratikus országok tudományát is. Nagy Imre elvtárs előadása a sztálini mű fényénél elemzi népgazdaságunk fejlődésének néhány főbb kérdését, első sorban mezőgazdaságunk helyzetének és perspektívájának aktuális elvi problémáit. Az elhangzott előadás számos olyan kérdést vet fel és old meg, amely megkönnyíti a sztálini mű tudományos tételeinek alkalmazását magyarországi viszonyainkra.

A sztálini mű egyik felbecsülhetetlen része a termelőerők és a termelési viszonyok kapcsolatáról szóló marxista tanítás sztálini továbbfejlesztése. Sztálin elvtársnak a termelőerők és a termelési viszonyok kapcsolatáról szóló megállapításai irányt mutatnak számunkra is a szocializmus építésében.

Felszólalásomban ezzel a kérdéssel, a termelőerők és a termelési viszonyok jellege kötelező összhangjának sztálini törvénye és mezőgazdaságunk szocialista átszervezése közötti összefüggés problémájával kívánok foglalkozni.

Rákosi Mátyás elvtárs 1948 nyarán kecskeméti beszédében felvetette, a Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusa pedig stratégiai feladatként tűzte eléink mezőgazdaságunk szocialista átszervezését. Mezőgazdaságunk szocialista átszervezése szoros kapcsolatban van a termelőerők és a termelési viszonyok jellege kötelező összhangjának megvalósulásával országunkban. Sztálin elvtárs művében különös súllyal emeli ki, hogy a Szovjetunióban nem építhették volna fel a szocializmust, ha nem támaszkodnak afra a gazdasági törvényre, amely szerint a termelési viszonyok jellegének feltétlenül összhangba kell kerülniök a termelőerők jellegével. A szocialista társadalom nem építhető fel anélkül hazánkban sem, hogy népgazdaságunk legkiterjedtebb ágában: a mezőgazdaságban is uralkodóvá ne váljanak a szocialista termelési viszonyok. Ezt a mezőgazdaság szocialista átszervezésével érjük el. A mezőgazdaság szocialista átszervezése során jönnek létre hazánkban is azok a feltételek, amelyek elősegítik, hogy megvalósuljon országunkban a termelőerők és a termelési viszonyok jellege közötti kötelező összhang. A termelőerők és a termelési viszonyok jellege kötelező összhangjának sztálini törvénye biztos útmutatásokat jelent számunkra mezőgazdaságunk szocialista átszervezésében.

Különösen nagy segítség, komoly erőforrás számunkra a termelőerők és a termelési viszonyok jellege kötelező összhangjának sztálini törvényében

rejlő útmutatás azért, mert népünk és államunk a párt iránymutatása alapján arra törekszik, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésének sokoldalú és bonyolult feladatát összekösse a mezőgazdasági termelés fokozásával. Hogy erre a hatalmas feladatra vállalkozhassunk, azt elsősorban a Szovjetunió tapasztalatai, többek között a termelőerők és a termelési viszonyok jellege közötti kötelező összhang Szovjetunió-beli megvalósításának tapasztalatai teszik számunkra lehetővé. Ha nem támaszkodnánk teljes mértékben a Szovjetunió tapasztalataira, ha nem alkalmaznánk alkotó módon hazai viszonyainkra a termelőerők és a termelési viszonyok kötelező összhangjáról szóló sztálini tételt, akkor nem lennénk képesek megvalósítani két döntő feladatunkat mezőgazdaságunk terén: sikerre vinni a mezőgazdaság szocialista átszervezésének ügyét és elérni közben mezőgazdasági termelésünk növekedését.

II.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése a termelési viszonyok mélyreható forradalmi átalakítását valósítja meg. A mezőgazdaságban kialakult termelési viszonyok átalakításának, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének feladatai szorosan összefüggnek azokkal a problémákkal, amelyeket a termelési viszonyok és termelőerők jellege kötelező összhangjának sztálini törvénye tár elénk. A mezőgazdaság szocialista átszervezését a termelőerők és termelési viszonyok jellege közötti ellentmondás megszüntetése tűzte napirendre hazánkban is.

Milyen formában jelentkezik az ellentmondás hazánkban a termelőerők és a termelési viszonyok jellege között? Két egymással összefüggő formában. Először is ellentmondás van az ipar és a mezőgazdaság között hazánkban mindaddig, amíg sikerrel meg nem valósítjuk mezőgazdaságunk szocialista átszervezését. Iparunkban társadalmi jellegű termelőerők és ezzel összhangban lévő társadalmi jellegű szocialista termelési viszonyok vannak. Mezőgazdaságunkban ellenben ma még a kisparaszti gazdaságok és ennek megfelelően a családi munkán alapuló magántulajdonnal együttjáró termelési viszonyok vannak túlsúlyban. A magyar mezőgazdaságot ma még elsősorban jellemző kisparaszti tulajdonon alapuló termelési viszonyok nincsenek összhangban iparunk termelőerőinek jellegével. Nem összhang, hanem ellenkezőleg: ellentmondás van közöttük. Az ellentmondás kifejezésre jut egyrészt abban, hogy a kisárutermelő mezőgazdaság nem képes ellátni a szocialista ipart elegendő nyersanyaggal, megfelelő számú munkaerővel. Az ellentmondást másrészt az jelzi, hogy a kisparaszti gazdaság nem ad lehetőséget a szocialista ipar által gyártott termelési eszközök (gépek, felszerelések, műtrágya) széleskörű alkalmazására és a kisparasztok nem rendelkeznek olyan nagy jövedelemmel, hogy a drágább iparcikkek vásárlását gyors ütemben növeljék.

Megtalálható a termelőerők és a termelési viszonyok jellege közötti ellentmondás nemcsak a szocialista ipar és a kisárutermelő mezőgazdaság viszonylatában, hanem a mezőgazdaságon belül is. Mezőgazdaságunkban már a kapitalizmus idején jöttek létre olyan termelőerők, amelyek jellegüket tekintve ellentmondásban voltak a tőkés mezőgazdaság termelési viszonyaival. Mezőgazdaságunkban már a felszabadulás előtt megtalálhatók olyan nagyobb gépek (traktorok, gőzekék stb.) amelyek kapacitásának teljes kihasználását megakadályozták a magántulajdonon nyugvó termelési viszonyok. A meglévő gépek kihasználásának akadályozása és az új gépek szélesebb körű elterjedésének megnehezítése jelezte, hogy a tőkés és kisparaszti termelési viszonyok ellentmondásban

voltak a termelőerők jellegével. Ez az ellentmondás a felszabadulás után továbbra is fennáll, annak ellenére, hogy a nagybirtokok szétosztásával megszüntettük a termelési viszonyokat átszövő feudális maradványokat. Az ellentmondás megmaradt mezőgazdaságunk termelőerői egy részének társadalmi jellege és a kisparaszti tulajdonon nyugvó termelési viszonyok, illetve a kulákkapitalista termelési viszonyok jellege között.

Nagy mértékben haladt előre a termelőerők és termelési viszonyok jellege között mezőgazdaságunkban meglévő ellentmondás azzal, hogy a felszabadulás óta és különösen a fordulat éve után új termelőerők jöttek létre mezőgazdaságunkban. Jól érzékelteti ezt a fejlődést az, hogy jelenlegi traktorállományunk döntő többsége, mintegy háromnegyede 1945 után gyártott traktorokból áll. Mezőgazdaságunk termelőerői nemcsak mennyiségi tekintetben növekednek, hanem minőségi szempontból is nagy fejlődésen mennek keresztül. A már használt gépek új típusai és eddig még egyáltalán nem használt újfajta gépek munkábaállítása jelzi ezt a folyamatot. Mezőgazdaságunk gépesítésének gyors fejlődésében nagy része van annak a magasszínvonalú műszaki segítségnek, amelyet a Szovjetunió nyújt számunkra. A legmodernebb mezőgazdasági gépeket hozzuk be a Szovjetunióból és komoly segítséget, műszaki terveket, gyártási előírásokat, tanácsokat kapunk új gépeink (kombájn, traktorvontatású munkagépek) gyártásához. A mezőgazdaságunkban újonnan létesített termelőerők, elsősorban a nagyobb gépek, jellegüknek megfelelően, társadalmi tulajdonban vannak. Mégpedig a társadalmi tulajdon magasabb formáját, állami tulajdont képeznek, mivel állami üzemekben, gépállomásokon és állami gazdaságokban összpontosulnak. Ezekkel a társadalmi jellegű termelőerőkkel azonban nincsenek összhangban a ma még túlsúlyban lévő kisparaszti tulajdonon alapuló termelési viszonyok. Az összhang megteremtése érdekében szükséges a kisparaszti tulajdonnal együttjáró termelési viszonyok felváltása szocialista termelési viszonyokkal, a kisüzemi gazdálkodás felcserélése szocialista nagyüzemi gazdálkodással. A mezőgazdaságunkban újonnan létrehozott termelőerők így tűzik napirendre a termelőerők jellege és a termelési viszonyok jellege közötti összhang kialakítását, a mezőgazdaság szocialista átszervezését.

Különösen kitűnik a mezőgazdaság szocialista átszervezésének szükségessége akkor, ha azt nemcsak a már meglévő termelőerők jellege szempontjából, hanem a termelőerők továbbfejlesztése szempontjából is vizsgáljuk. Az egyéni parasztgazdaságokra jellemző termelési viszonyok nem teszik lehetővé a meglévő termelőerők kihasználását sem, de méginkább nehezítik új, korszerűbb, nagyobb teljesítményű gépek munkábaállítását. Ezzel fékezik a technika haladását, a termelőerők növekedését.

Érdemes kitérni arra, hogy nemcsak a termelőerők növekedése kívánja meg a termelési viszonyok átfarmálását, vagyis a mezőgazdaság szocialista átszervezését, hanem a már meglévő termelőerők megmentése is. Mezőgazdaságunk termelőerőinek magántulajdonban lévő, elsősorban a kulákok kezén lévő részét a pusztulás veszélye fenyegeti. A kulákok igyekeznek kivonni a használatból, szándékosan tönkretenni gépeiket és minden eszközzel csökkenteni állatállományukat. A magántulajdonosok kivonják traktoraikat a termelésből, szándékosan használhatatlanná teszik, vagy elrejtik azokat, kitéve a gyors tönkremenés veszélyének. A meglévő termelőerők egy részének, a tőkés magántulajdonban lévő termelőerőknek a megmentése is előtérbe helyezi hazánkban a termelőerők jellege és a termelési viszonyok jellege kötelező összhangjának megvalósulását a mezőgazdaság szocialista átszervezése révén.

A szocialista jellegű termelési viszonyok térhódítását mezőgazdaságunkban a termelőerők jellege, fejlődési színvonala kívánja meg. A termelési viszonyok és a termelőerők jellege közötti összefüggésnek van egy másik oldala is azonkívül, hogy a termelési viszonyoknak feltétlenül összhangban kell lenniök a termelőerők jellegével. A szocialista termelési viszonyok kialakulása ugyanis feltételezi a termelőerők bizonyos fokú, viszonylag magas színvonalú fejlettségét. A szocialista termelési viszony mezőgazdaságunkban a társadalmi tulajdonon alapuló nagyüzemi jellegű termelés elterjedésével jár együtt. A szocialista nagyüzemű gazdálkodás kialakításához pedig elengedhetetlen a termelőerők viszonylag magas fejlettségi színvonala, ami a nagyüzemi termeléshez feltétlenül szükséges gépek, szakkáderek, szervezési tapasztalatok formájában jelentkezik. A mezőgazdaság szocialista átszervezése éppen ezért hazánkban sem kerülhetett napirendre addig, amíg a termelőerők nem értek el egy bizonyos fejlettségi színvonalat, amíg nem államosítottuk és nem korszerűsítettük iparunkat, amíg nem értünk el komoly fejlődést mezőgazdasági gépgyártásunk terén és amíg nem kezdtük meg mezőgazdasági szakoktatásunk kiszélesítését. Mezőgazdaságunk termelőerőinek céltudatos fejlesztése egyik fontos mozzanata annak a munkának, amelyet államunk a mezőgazdaság szocialista átszervezése előfeltételeinek megteremtése érdekében végzett és végez.

III.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése a termelési viszonyoknak a termelőerők jellegéből adódó átalakítását jelenti. A mezőgazdaság szocialista átszervezése útján a magántulajdonon nyugvó termelési viszonyokat a mezőgazdaságban is a társadalmi tulajdonon alapuló szocialista termelési viszonyok váltják fel. A szocialista termelési viszonyok három formában hódítanak tért mezőgazdaságunkban. Először az állam kezében lévő mezőgazdasági nagyüzemek, állami gazdaságok szervezése révén, másodsor állami gépállomások létesítése és fejlesztése útján, harmadszor a dolgozó parasztok önkéntes egyesüléséből alakult termelőszövetkezetek formájában. A szocialista termelési viszonyok e három vonalon nyomulnak előre és jutnak mind nagyobb jelentőséghez a magántulajdonon alapuló termelési viszonyokkal szemben.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése két, egymással szorosan összefüggő területen szorítja háttérbe a magántulajdonon alapuló termelési viszonyokat és eredményezi azok felváltását szocialista termelési viszonyokkal. A kisparaszti tulajdonon alapuló termelési viszonyokat úgy váltják fel a szocialista termelési viszonyok, hogy a dolgozó parasztok termelőszövetkezetbe egyesülnek és ott termelési eszközeik társadalmi tulajdonba, szövetkezeti tulajdonba kerülnek.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének teljes győzelme megköveteli az idegen munkaerő kizsákmányolásán alapuló tőkés termelési viszonyok megszüntetését is. Hazánkban jelenleg a kulákság korlátozásának és kizsákmányolásának politikájával készítjük elő a tőkés magántulajdon és a kapitalista termelési viszonyok felszámolását mezőgazdaságunkban. A szocialista termelési viszonyok teljes győzelme lényegében azt jelenti, hogy a családi munkán alapuló kisparaszti magántulajdon átalakul szövetkezeti tulajdonná és a tőkés magántulajdon felszámolásának folyamata befejeződik. A termelési viszonyokban végbemenő változás így módon két területen megy végbe és e két területen végbemenő változások a legszorosabban együtt haladnak.

Láttuk, hogy a termelőerők színvonala és növekedése megköveteli a szocialista termelési viszonyok térhódítását mezőgazdaságunkban. A szocialista

jellegű termelési viszonyok kialakulása hazánkban eddig még nem tapasztalt tág teret nyitott a termelőerők további gyors fejlődése számára. A termelési viszonyok erőteljesen visszahatnak a termelőerők fejlődésére, vagy akadályozzák vagy előmozdítják azt. Az új termelési viszonyok a termelőerők fejlődésének egyik legfontosabb mozgatóerejét alkotják azzal, hogy tág teret nyitnak a termelőerők fejlődése előtt és ösztönző tényezőket szülnek a termelés fejlesztése érdekében. A szocialista termelési viszonyok elhárítják a termelőerők fejlődésének útjából azokat az akadályokat, amelyeket a tőkés magántulajdonnal és a családi munkán alapuló kisparaszti tulajdonnal együttjáró termelési viszonyok jelentenek. A szocialista termelési viszonyok mezőgazdaságunkban is a termelőerők növekedését váltják ki, illetve készítik elő. Jó példákat szolgáltatnak erre legjobb állami gazdaságaink és termelőszövetkezeteink, amelyek a tavalyi nehéz gazdasági évben is kiemelkedő, az egyénileg dolgozó parasztokat túlszámoló termelési eredményeket értek el.

Elsősorban a szocialista nagyüzemi gazdálkodás előnyeire támaszkodunk akkor, amikor a mezőgazdaság szocialista átszervezésével egyidőben mezőgazdasági termelésünk fokozását fogjuk megvalósítani. A termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése hazánkban fokozatosabban, viszonylag lassabb ütemben történik, mint a Szovjetunióban. Könnyebben válik ezzel lehetővé számunkra a meglévő termelőszövetkezetek megszilárdítása és a szántóterületünk jelentékeny hányadán (jelenleg csaknem 40%-án) gazdálkodó szocialista mezőgazdasági üzeink előnyeinek kihasználása termelésünk fokozása érdekében.

Fokozni igyekszünk az egyénileg dolgozó parasztság termelését is. Erre elsősorban az nyújt lehetőséget, hogy iparunkban osztatlanul uralkodnak, mezőgazdaságunkban pedig számottevőek a szocialista termelési viszonyok. Dolgozó parasztságunk termelését ugyanis főleg azzal tudjuk fokozni, hogy kapcsolatot létesítünk a kisparaszti gazdaságok és népgazdaságunk szocialista szektora között. A kisparasztok földjein is dolgoznak a géppálmás gépei és elsősorban a talajmunkák egy részének elvégzésével mozdítják elő a termelés fokozását. Az egyénileg dolgozó parasztok szerződés kötés révén kapcsolatba lépnek a szocialista iparral és a termelés növeléséhez szükséges műtrágyát, növényvédőszer, szaktanácsokat kapnak és szerződéses termelvényeik részére, kedvező áron, biztos elhelyezési lehetőséghez jutnak. A géphasználat és a jövedelmező ipari növénytermelés természetesen jóval előnyösebb feltételek között valósítható meg termelőszövetkezeteinkben, mint az egyéni gazdaságokban. Ezért a szocialista szektorral való kapcsolat, bár közvetlenül előnyös a kisparasztok számára, mert növeli termelésüket és jövedelmüket, mégsem távolítja el őket, hanem ellenkezőleg: közelebb hozza őket a termelőszövetkezeti mozgalomhoz, a szocialista nagyüzemi gazdálkodáshoz.

A termelés növelése érdekében nemcsak a szocialista termelési viszonyokkal járó előnyöket és a szocialista szektor és a kisáru-termelő parasztgazdaság közötti kapcsolatok kedvező kihatásait használjuk ki, hanem komoly anyagi befektetéseket eszközölünk mezőgazdaságunk termelőerőinek gyors növelése érdekében.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésével legszorosabban együtthalad mezőgazdaságunk termelőerőinek gyorsütemű fejlődése. Ez a legfőbb jellemvonása ma mezőgazdaságunk fejlődésének. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének előrehaladása és mezőgazdaságunk termelőerőinek növekedése képezi az előfeltételeit mezőgazdasági termelésünk fokozásának.

IV.

Dolgozó népünk a Magyar Dolgozók Pártja vezetésével szívós harcot folytat, komoly munkát végez mezőgazdaságunk szocialista átszervezéséért és ezen keresztül a termelőerők jellege és a termelési viszonyok jellege közötti kötelező összhang sztálini törvényének érvényesüléseért hazánkban. Mint minden társadalmi törvény érvényesüléséhez, a termelőerők és a termelési viszonyok jellege kötelező összhangjának megvalósulásához, mezőgazdaságunk szocialista átszervezésének sikeréhez is olyan társadalmi erőre van szükség, amely megtöri a társadalom magukat túlélő erőinek ellenállását. Ezért kovácsolódott ki hazánkban is a munkásság és a dolgozó parasztság szövetsége a munkásosztály vezetésével, mint olyan társadalmi erő, amely síkraszáll az új törvények érvényesüléséért, a mezőgazdaság szocialista átszervezéséért a termelőerők és termelési viszonyok jellege kötelező összhangjának megvalósításáért.

A termelőerők és a termelési viszonyok feltétlen összhangja sztálini törvényének megvalósítása nem öncél, hanem a szocializmus gazdasági alaptörvényének érvényesülését szolgálja. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével válik osztatlanul uralkodóvá egész népgazdaságunkban a szocialista jellegű termelés, amelynek a legfejlettebb technika alapján történő szakadatlan növekedése és tökéletesedése biztosítja a dolgozók állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítését. A termelőerők jellege és a termelési viszonyok jellege közötti kötelező összhang sztálini törvényének megvalósítása mezőgazdaságunk szocialista átszervezése útján, szerves része annak a győzelmes harcnak és sokoldalú munkának, amelyet hazánkban a szocializmus felépítéséért folytatunk.

CSIZMADIA ERNŐ

A munkás-paraszt szövetség harcos erő a kapitalizmus legyőzésében és építő erő a szocializmus alapjainak lerakásában hazánkban

Sztálin elvtárs utolsó zseniális műve »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban«, új megvilágításba helyezte a munkás-paraszt szövetségről szóló marxi-lenini tanítást. Ebben a művében Sztálin elvtárs úgy jellemezte a munkás-paraszt szövetséget, mint olyan társadalmi erőt, amely képes arra, hogy legyőzze a társadalom magukat túlélő erőinek ellenállását és érvényre juttassa azt a törvényt, hogy a termelési viszonyoknak feltétlenül összhangban kell lenniök a termelőerők jellegével.

Nagy Imre elvtárs előadásában ezt a kérdést népi demokráciánk viszonyai között vizsgálta és úgy vetette fel, hogy *a munkás-paraszt szövetség hazánkban is harcos erő a kapitalizmus felszámolásában és építő erő, a szocializmus alapjainak lerakásában*. Hozzászólásomban ezzel a kérdéssel foglalkozom.

Sztálin elvtársnak az a megállapítása, hogy a munkás-paraszt szövetség a termelőerők és termelési viszonyok jellege összhangjának érvényrejutását elősegítő társadalmi erő, vonatkozik népi demokratikus fejlődésünkre is. Ezt bizonyítja népi demokráciánk története, a proletárdiktatúra kiharcolása. A munkás-paraszt szövetség volt az a társadalmi erő, amely hazánkban is elsöpörte a földbirtokosok és nagytőkészek uralmát, hatalomra segítette a munkásosztályt és új, szocialista termelési viszonyokat teremtetett.

A kapitalista kizsákmányolási viszonyoknak szocialista termelési viszonyokkal való felváltása azonban nem valósulhatott meg a fordulat évében egész

népgazdaságunkban. Ezt a feladatot olyan országokban — így hazánkban is —, ahol a koncentrált és fejlett ipar mellett a kapitalista fejlődés ellenére a mezőgazdaság szétaprózott, ahol a faluban a kisárutermelők nagyszámú osztálya létezik, nem lehet a proletárdiktatúra megteremtésével egyidőben az iparban és a mezőgazdaságban egyszerre megvalósítani. Mezőgazdaságunkban továbbra is megmaradtak a kapitalista termelési viszonyok. Továbbra is fennállt és fennáll tehát az a feladat, hogy a termelőerők fejlődését akadályozó tőkés termelési viszonyokat szocialista viszonyokkal kell felváltani a mezőgazdaságban. Az elavult termelési viszonyok felszámolásához és a termelőerők jellegével összhangban lévő új termelési viszonyok megteremtéséhez szükséges társadalmi erő, a munkás-paraszt szövetség szerepe ma is igen jelentős, sőt jelentősége egyre fokozódik. Gyökeresen más azonban a helyzet, mások a feladatok jelenleg, mint a proletárdiktatúra kivívása előtt.

A munkás-paraszt szövetség, mint társadalmi erő jelenleg már a proletárdiktatúra funkcióit betöltő népi demokratikus államnak viszonyai között működik. A hazánkban jelenleg napirenden lévő fordulat, a szocialista mezőgazdaság megteremtése, nem a fennálló államhatalom megdöntése, hanem éppen megszüntetése útján, a falu régi burzsoa rendszeréről a szocialista rendszerre való fokozatos áttéréssel valósul meg. Ennek előkészítése kezdettől fogva úgy történik, hogy népi demokratikus államunk, a hatalmon lévő munkásosztály a kezdeményező, a falu szocialista átalakításának elindítója és szervezője. A szocialista termelési viszonyok megteremtése így a mezőgazdaságban fokozatosan történik, olyan körülmények között, amikor a falusi burzsoáziát kivéve a többi kizsákmányoló osztályt már felszámoltuk, a népgazdaság döntő részében a szocialista termelési viszonyok már uralkodóvá váltak és a mezőgazdaság az utolsó terület, ahol ez a feladat még megoldásra vár. *A munkás-paraszt szövetség ezért, mint harcoss erő és mint építő erő fejlődésünk jelenlegi szakaszán először : a kulákság korlátozását és kiszorítását, másodszor : a kisárutermelés megszüntetését, a kisárutermelők termelőszövetkezetbe való egyesítését, harmadszor : a mezőgazdaságban már meglévő szocialista termelési viszonyok fejlesztését, megerősítését segíti elő.*

Nézzük ezért először a kérdésnek azt az oldalát, hogy a munkás-paraszt szövetség, mint harcoss erő a kapitalizmus legyőzésében, hatást fejt ki a kulákkizsákmányolás megszüntetésére, társadalmunk magukat túlélő erői, a kapitalista termelési viszonyok felszámolása érdekében. Ez a hatás jelenleg az egyre élesedő falusi osztályharc viszonyai között, a kulákkorlátozás és -kiszorítás politikájának megvalósítását segíti elő. Az utolsó kizsákmányoló osztályt, a kulákságot ebben a harcban nemcsak gazdaságilag korlátozzuk, hanem igyekszünk politikailag is elszigetelni. *Az a sztalini tétel, hogy a munkás-paraszt szövetség, a termelőerők és termelési viszonyok jellege összhangjának érvényrejutását elősegítő társadalmi erő, számunkra éppen a politikai munka fontosságát hangsúlyozza.* Pártunk határozatai is kiemelik, hogy mezőgazdaságunk szocialista átszervezésének anyagi előfeltételei mellett különösen fontos a politikai előfeltételek megteremtése. Ahhoz, hogy a munkás-paraszt szövetség, mint harcoss erő a kapitalizmus legyőzésében, hazánkban is betölthesse szerepét, a kulákkorlátozás és -kiszorítás politikáját úgy kell folytatnunk, hogy egyre jobban elszigeteljük a kulákságot a faluban. Ezt csak akkor tudjuk megvalósítani, ha ugyanakkor egyre szilárdabb politikai hadsereggé kovácsoljuk a munkás-paraszt szövetséget. Az ilyen hadsereg pedig, mint Sztálin elvtárs tanítja, csakis »a harc folyamán, az osztályok összeütközései folyamán alakul meg, abban a mértékben,

ahogy maguk a tömegek saját tapasztalatuk alapján meggyőződnek a párt jelszavainak helyességéről, politikájának helyességéről. (Sztálin: A leninizmus kérdései, 121. old. Szikra, 1949.) Ezért nagyon fontos, hogy helyesen valósítsuk meg jelenleg a kulákkorlátozás és -kiszorítás politikáját.

Vizsgáljuk meg ezután a kérdés másik oldalát. A munkás-paraszt szövetség, mint harcos erő a kapitalizmus legyőzésében és mint építő erő a szocializmus alapjai lerakásában hatást fejt ki a kisárutermelés megszüntetése, vagyis a kisárutermelők termelőszövetkezetekben való egyesítése érdekében is. Ez abból következik, hogy a kisárutermelés lényegében egytípusú a kapitalista gazdasággal. Hiába szüntetnénk meg tehát a kulák-gazdaságot, ha megmarad a kisárutermelés, ezzel nyitvahagynánk a kapitalizmus forrásait, nem tudnánk megakadályozni a kulákság újraeledését. A szocializmus teljes felépítése tehát a kisárutermelés fenntartásával együtt lehetetlen. A kisárutermelők magántulajdona azonban nem kizsákmányoláson alapuló magántulajdon. A kisárutermelés megszüntetését ezért semmi esetre sem erőszakos módszerekkel, hanem meggyőzéssel, a dolgozó parasztság tömegei türelmes átnevelésével kell megoldanunk. Így a munkás-paraszt szövetség a kulákság irányában mint harcos erő, a kisárutermelő parasztság meggyőzése, szocialista átnevelése érdekében, mint építő erő működik. *Ezért káros bármiféle erőszak alkalmazása a dolgozó parasztsággal szemben. Ezért nem lehet a kisárutermelő parasztság magántulajdonát szocialista társadalmi tulajdonná tenni, semilyen más úton, osakis a szövetkezetekben való önkéntes és fokozatos egyesítés útján.*

Pártunk paraszt-politikájának jelenleg ezért nagyon fontos kérdése a munkásosztály és az egész dolgozó parasztság szövetségének állandó erősítése. A munkás-paraszt szövetséget pártunk soha nem korlátozta csak a termelőszövetkezetekben dolgozó parasztságra. Ezt a hibát azok követték el, akik tudatosan vagy tudatlanul elferdítették pártunk politikáját. Így dolgoztak nem egy helyen pl. a tanácsba befurakodott ellenséges elemek. Igaz, hogy a munkás-paraszt szövetség megerősítésében vannak olyan feladatok, amelyek másképp merülnek fel a még egyénileg gazdálkodó parasztság, és másképp a már termelőszövetkezeti parasztság szempontjából. »Nem szorul magyarázatra, — mondotta Rákosi elvtárs legutóbbi választási beszédében — hogy a termelőszövetkezeti tag, az állami gazdaságok vagy gépállomások dolgozója tudatosabban és mélyebben fogja fel a munkások és parasztek szövetségének nemzetifuntartó jelentőségét, világosabban látja a szövetség fontosságát az egész magyar nép jövője és életérdeke szempontjából.« (Rákosi Mátyás elvtárs beszéde a Magyar Függetlenségi Népfrent budapesti választási nagygyűlésén, Társadalmi Szemle 1953, 4—5. sz. 352. old.) Ebből azonban egyáltalán nem következik az, hogy egy pillanatra is elhanyagolhatnánk a még egyénileg dolgozó parasztsággal a szövetség állandó erősítését. A munkásosztály és a még kisárutermelő parasztság között nincsenek olyan ellentétek, amelyek kizárnák a szocializmus építése érdekében együttműködésük lehetőségeit. Igaz, hogy van bizonyos ellentmondás a munkásosztály és a dolgozó parasztság között, amely abból származik, hogy gazdasági helyzetükben különböznek egymástól, vagyis a munkásosztályt szocialista, a dolgozó parasztságot kisárutermelő-kapitalista tendencia jellemzi. Az ebből következő ellentmondások a nemzeti jövedelem elosztása terén mutatkoznak meg, így pl. az ipari és mezőgazdasági termékek ára és az adó kérdésében. A kulákok és spekulánsok megpróbálják ezeket felszítani. Pártunk helyes politikája azonban véget vet minden ilyen kísérletnek. A munkásosztály és a dolgozó parasztság közötti ellentmondások ugyanis abban külön-

bőznek a munkásosztály és a kulákság közötti ellentétektől, hogy nem kibékíthetetlenek, a közös érdek alapján meg lehet és meg is tudjuk azokat oldani. A szocializmus építése mind a munkásosztály, mind a dolgozó parasztság alapvető érdeke. Felismerte ezt dolgozó parasztságunk is és ezért hűen követi vezetőjét, a munkásosztályt ezen az úton. Dolgozó parasztságunk számos megnyilvánulása bizonyítja ezt. Ezt bizonyítják a hazánkban legutóbb lezajlott választások is.

Nézzük végül a kérdés harmadik részét. A munkás-paraszt szövetség hatást fejt ki az új szocialista termelési viszonyok állandó fejlesztése és megerősítése érdekében is. Ez a hatás az állami gazdaságok és gépállomások megszilárdítása mellett elsősorban termelőszövetkezeteink fejlesztésében és megszilárdításában nyilvánul meg. Mit jelent a szocialista termelési viszonyok fejlesztése, erősítése termelőszövetkezeteinkben? Erre a kérdésre Sztálin elvtárs »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« c. zseniális műve alapján ma már pontosan válaszolhatunk. A szocialista termelési viszonyok erősítése termelőszövetkezeteinkben először is: a szövetkezeti tulajdon, a közös gazdaság állandó gyarapítását, erősítését jelenti. Másodszor: a szövetkezeti tagok elvtársi együttműködésének fejlesztését a termelésben, a közös munkában. Ez azt jelenti, hogy termelőszövetkezeteinkben ki kell alakítani és erősíteni kell a szocialista munkafegyelmet, a közös munkában való együttműködést, az egymás segítségét, azt a tudatot, hogy minden egyes tag magáénak érezze a szövetkezetet. Harmadszor: következetesen érvényesíteni kell termelőszövetkezeteinkben a szocialista jövedelemelosztást. E feladatok megvalósítása elsősorban harmadik típusú és önálló termelőszövetkezeteinkben lehetséges, de törekednünk kell a közös elemek fejlesztésére az alsóbb típusokban is. E feladatok megvalósítása, a szocialista termelési viszonyok fejlesztése termelőszövetkezeteinkben hatalmas lehetőségeket nyit meg a termelőerők fejlődése előtt. *Pártunk falusi politikájának ezért a jelenlegi szakaszban* a kulákkorlátozás és -kiszorítás, a dolgozó parasztság termelőszövetkezetekbe való megnyerése mellett *elengedhetetlen, szerves alkotó része a már meglévő szocialista mezőgazdasági üzemek állandó erősítése, különösen a termelőszövetkezetek megszilárdítása.* A termelőszövetkezetek megszilárdítása tehát népi demokráciánk viszonyai között a mezőgazdaság szocialista építése fokozatos megvalósításának egyik legfontosabb feladata.

Összefoglalva az elmondottakat: Sztálin elvtárs utolsó nagy műve útmutatása alapján egyetlen kérdésnek, a munkás-paraszt szövetség szerepének megvilágítására törekedtem népi demokráciánk jelenlegi viszonyai között — ahogy ez a kérdés Nagy Imre elvtárs előadásában is felmerült. Fejlődésünk jelenlegi szakaszán egyre jobban erősítenünk kell a munkás-paraszt szövetséget, hogy sikeresen valósíthassuk meg mezőgazdaságunk szocialista építését, a kulákság, az utolsó kizsákmányoló osztály korlátozását és kiszorítását. Így tudjuk fokozatosan előkészíteni azt a fordulatot, amely hazánkban is a szocialista mezőgazdaság megteremtését és ezzel a szocializmus felépítését eredményezi.

A TUDOMÁNY ÉS A TERMELÉS SZOCIALISTA KAPCSOLATAI

HEVESI GYULA
levelező tag

A tudomány és a termelés dolgozóinak egyre szélesebbé és általánosabbá váló együttműködése a szocializmus építésének egyik legjellegzetesebb jelensége. Ez a Szovjetunió gyakorlatában alakult ki s egyre jobban kezd megvalósulni a szocializmust építő népi demokratikus országokban is.

Ez a kapcsolat a szocialista népgazdaságban az elmélet és a gyakorlat dialektikus egységének egyik jellemző megjelenési formája és egyidejűleg a fizikai és szellemi munka közötti ellentét és a közöttük fennálló lényeges különbség felszámolásának egyik fő tényezője.

A tudomány és a termelés szoros kapcsolata fennáll a tőkés társadalomban is. Itt azonban magán viseli a tőkés társadalom antagonisztikus osztályjellegének bélyegét és minél szorosabbá válik, annál jobban különíti el az elméletet a gyakorlattól, annál élesebbé teszi az ellentétet a fizikai és szellemi munka között.

Marx igen tömören és kifejezően mutatott rá arra a történelmi folyamatra, amelyben a tudomány ugyanakkor, amidőn a *termelésbe* való fokozódó behatolásával elősegítette a kapitalista termelési mód kialakulását, egyidejűleg élesen elkülönült és izolálta magát a termelő *munkától* :

»A manufaktura-jellegű munkamegosztás azt eredményezi, hogy az anyagi termelőfolyamat szellemi tényezői, mint idegen tulajdon, s mint uralkodó hatalom kerülnek szembe a részmunkásokkal. Ez a szétválasztódási folyamat az egyszerű kooperációban kezdődik, ahol az egyes munkásokkal szemben a tőkés képviseli a társadalmi munkaszervezet egységét és akaratát, továbbfejlődik a manufaktúrában, amely a munkást részmunkássá nyomorítja. Tökélyre a nagyiparban tesz szert, amely a tudományt, mint önálló termelő tényezőt elválasztja a munkától és a tőke szolgálatába hajtja«. (Marx : A tőke. I. 390. old. Szikra. 1948.)

Emellett azonban a tőkés társadalom a tudomány vívmányait csak akkor alkalmazza a termelésben, ha ez a termelőeszközök birtokosai számára közvetlen előnyökkel jár. A tudományt magas fallal zárja el a néptől, a kaszt-szellemmel áthatott tudósok pedig igyekeznek mindenképpen elkülönülni a

»nyers« gyakorlattól és elzárkóznak a »tisztak« tudomány körébe. A szellemi és fizikai munka ellentéte az elmélet és a gyakorlat szétválasztásában, a kettő elkülönülésében mutatkozik meg, amit Lenin a burzsoa társadalom egyik legundorítóbb jellegzetességének minősített.

A tudomány antagonisztikus jellege a kapitalizmusban megfelel a munka függő jellegének és a közöttük lévő szakadék a kapitalizmus szerves ismertetőjele. Ezért a munka felszabadítása a tőkés rabságból elvileg új viszonyt kell hogy jelentsen a tudomány és a munka, az elmélet és a gyakorlat között.

A tudomány társadalmi szerepének gyökeres megváltozását Lenin már röviddel az Októberi Forradalom győzelme után több ízben is élesen leszögezte. Ennek alapján gyakorlati intézkedésekkel támasztotta alá a tudományok szocialista fejlődését és a nép szolgálatába való állítását. »Azelőtt az egész emberi értelem, — mondotta Lenin — az egész emberi génusz csak azon fáradozott, hogy egyeseknek juttassa a technika és a kultúra minden áldását, a többiek pedig megfossza még a legszükségesebbtől, a művelődéstől és a fejlődéstől is. Most azonban a technika minden csodája, a kultúra minden vívmánya, az egész nép birtokává válik...« »Csak a szocializmus szabadítja meg a tudományt a burzsoa bilincsektől, a tőke rabságától, a borzalmas kapitalista kapzsiság érdekeinek szolgálatától — írta Lenin. Csak a szocializmus ad lehetőséget arra, hogy a társadalmi termelést és a termékek elosztását szélesben kiterjesszék és valóban alárendeljék arra vonatkozó tudományos elgondolásoknak, hogy hogyan tegyünk a dolgozók életét a legkönnyebbé, hogyan szerezzük meg nekik a jómód lehetőségét.«¹

Ezt a lenini gondolatot fejleszti tovább és támasztja alá a szocialista építés 35 évének tapasztalatával a szocialista népgazdaságnak Sztálin elvtárs által meghatározott alaptörvénye, amelynek jelentőségét az előbb elhangzott előadások már messzenemően méltatták.

Ez az univerzális érvényű törvény, amely meghatározza a népgazdaság fejlődésének »valamennyi főoldalát és valamennyi főfolyamatát«, meghatározza egyben a tudomány fejlődésének, mint a gazdasági fejlődés egyik legfontosabb tényezőjének, törvényszerűségeit is a szocializmusban.

Ma már a szovjet tudomány fejlődésének 35 esztendő s diadális útja bizonyítja, hogy ennek a tudománynak minden jellemző sajátossága, fejlődési irányainak rendkívül sokoldalúsága és mindamellett tervszerű meghatározottsága, kutatásainak tárgya, célja, üteme, módszere és a gyakorlattal való kapcsolata minden tekintetben e törvény követelményeihez igazodik.

A tudomány fejlesztését, a népgazdasággal, a termeléssel való kapcsolatának elmélyítését a Szovjetunió vezetői szakadatlanul a szovjethatalom egyik legfontosabb központi feladatának tekintették, kezdve az első lenini kezdeményezéssel, amellyel a Tudományos Akadémia feladatait meghatározta az ország

¹ Lenin Művei XXII. 225. old. oroszul és Lenin Művei XXIII. 41. old. oroszul.

villamosítási terve kidolgozásában. Ezzel egyidejűleg kezdődött el az új, egyre nagyobb szabású kutatóintézetek hálózatának kiépítése, egészen napjainkig, midőn a kommunizmusba való átmenet óriási építkezései minden eddiginél is sokkal hatalmasabb feladatot rónak a szovjet tudományra. Annak ellenére, hogy a szovjet kormány irányítása és a Kommunista Párt szakadatlan állandó gondoskodása folytán a szovjet tudománynak a népgazdasággal és a termeléssel való kapcsolata rendkívül szorossá és termékennyé vált, a Párt XIX. Kongresszusa mégis szükségesnek tartotta külön kihangsúlyozni, hogy »jobban használják ki a tudományos erőket a népgazdaság fejlesztésével kapcsolatos legfontosabb problémák megoldására oly módon, hogy biztosítsák a tudományos felfedezések széleskörű gyakorlati alkalmazását. Minden módon segítsék a tudósokat tudományágaik elméleti problémáinak kidolgozásában, s fűzzék szorosabbra a tudomány és a termelés kapcsolatát.«²

A tudomány és a termelés kapcsolatának szakadatlan, következetes és tervszerű fejlesztése alakította ki a szovjet tudománynak azon sajátosságait, amelyeket Sztálin elvtárs a Kremlben, a főiskolák tudományos munkásainak fogadásán mondott híres beszédében, az *élenjáró tudomány* sajátosságaiként jellemzett.

Sztálin elvtárs zseniális műve »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« és e mű keretében különösen a gazdasági törvények jellegére, a szocializmus gazdasági alaptörvényére, valamint a szellemi és fizikai munka kérdéseire vonatkozó tanítás, új megvilágításba helyezi az élenjáró szovjet tudomány különleges sajátosságait, e sajátosságok kialakulását és jelentőségét. Lehetővé teszi azoknak a mély összefüggéseknek felismerését, amelyek a társadalom gazdasági és kulturális fejlődése és a tudomány között objektív törvényszerűségekként fennállanak. Ez összefüggésekhez való tudatos alkalmazkodás nagy mértékben elősegítheti a tudomány szocialista fejlesztésének gyorsítását.

Milyen következtetéseket vonhatunk le a tudományra vonatkozóan a szocialista népgazdaság sztálini alaptörvényéből?

Először is már az a tény, hogy a »legfejlettebb technika« magában az alaptörvényben szerepel, mint annak egyik meghatározó tényezője, nagyságrendileg is rendkívüli mértékben aláhúzza és eddig ilyen szabatosan még soha meg nem határozott magaslatra emeli a tudomány jelentőségét. A »legfejlettebb technika« fogalma ugyanis a technikának nem egy valamely adott színvonalát jelenti, de magában foglalja a termelési technika, tehát szükségképpen a műszaki tudományok állandó fejlesztésének követelményét is. Mint Sztálin elvtárs Á. V. Szanyina és V. G. Venzsernek adott válaszában a mezőgazdasággal kapcsolatban rámutatott, »a dolog lényege itt nemcsak általában a technika, hanem az, hogy a technika nem vesztegelhet egy helyben, szüntelenül tökéle-

² A Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. Kongresszusa, M. Z. Szaburov elvtárs beszámolója.

tesednie kell, hogy a régi technikát ki kell vonni a használatból és fel kell cserélni az újjal, az újat pedig — a legújabbal. Enélkül elképzelhetetlen szocialista földművelésünk állandó előrehaladása, a mezőgazdasági termékek bősége. Természetes, hogy ez ugyanúgy vonatkozik az ipari termelés technikájára is.

A termelés növekedésének üteme, bár sok más tényezőtől is függ, közvetlen függvénye a műszaki tudományok fejlődésének. Ez utóbbiak fejlődése pedig alapvető összefüggésben van a természet mélyebb megismerésére irányuló elvi és elméleti jellegű kutatásokkal. Ezért a műszaki tudományok és a természet-tudományok szakadatlan fejlesztése közvetlen feltétele annak, hogy a termelés szakadatlanul, az alaptörvénynek megfelelően fokozódjék; *maximális* ütemben való fejlesztése pedig előfeltétele annak, hogy a termelés növekedése olyan gyors legyen, hogy valóban az igények maximális kielégítését biztosítsa. A tudományok leggyorsabb, legalább is a népgazdaság fejlődésének ütemével azonos fejlesztése a szocialista társadalomnak éppolyan objektív törvénye, mint maga az alaptörvény. Gyakorlatilag ez abban is kifejezésre jut, hogy a tudományos kutatás anyagi feltételeinek biztosítására fordított összegeknek igen jelentősnek kell lenniök és legalább is arányosan kell növekedniök a termelés tervezett növekedésével és beruházásaival.

Ez a magyarázata annak, hogy a Bolsevik Párt és a szovjet kormány már a forradalom győzelmét követő első évektől kezdve a legnagyobb áldozatot hozta a tudományos kutatás fejlesztése érdekében és megteremtette ehhez a lehető legkedvezőbb feltételeket. A szovjet tudomány mai óriási szervezetéhez 2900 kutatóintézet és laboratórium tartozik, amelyekben több mint 150 000 tudományos kutató és 27 ezer aspiráns dolgozik. — (Közülük évente mintegy 5000 szerzi meg a kandidátusi, 500 a doktori fokozatot.) 5 és félmillió főiskolát vagy szak-középiskolát végzett szakember, szemben a cári Oroszország alig 100 000 főnyi főiskolát végzett értelmiségével, mutatja a szocialista tudomány fejlődésének a szocializmus alaptörvényével való közvetlen összefüggését.

A tudomány jelentőségének nagyságrendi meghatározása mellett közvetlenül az alaptörvényből következik a szocialista tudomány egész sor más, fontos sajátossága is. Ide tartozik mindenekelőtt a tudományos kutatás és a tudomány fejlesztésének tervszerűsége. Ez szükségszerűen következik a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének ugyancsak Sztálin elvtárs által meghatározott törvényéből, amely egyik közvetlen leágazása a szocializmus alaptörvényének. Ha ugyanis a termelés egyes ágainak tervszerűen, a népgazdaság egészének harmonikus fejlődését biztosító arányok szerint kell növekednie, másrészt pedig a termelés növekedésének egyik döntő tényezője a tudományos kutatás, nyilvánvaló, hogy a tudományos kutatásnak is hasonló tervszerűséggel kell fejlődnie.

A tudományos kutatás tematikai és időbeli tervezéséhez az első indítékot Leninnek az a munkája adta meg, amelyben lerögzítette az ország villamosí-

tásának és szocialista újjáalakításának vázlatát, az úgynevezett GOELRO-terv irányvonalait. Ez hosszú időre meghatározta a Tudományos Akadémia munkáját, úgyszintén az egész tudományos kutatás fejlesztésének irányait és konkrét feladatait. Ezzel a tervvel kapcsolatban bizonyult be először a tudomány szocialista tervezhetőségének lehetősége, amely azután rendkívüli tökéletességre tett szert az ötéves tervek folyamán; olyan tökéletességre, hogy ma már nyilvánvalóan nincsen a szocializmus és kommunizmus építésének és az ország védelmének egyetlen olyan problémája, amelyet a szovjet tudomány az élet által megkövetelt határidőkön belül megoldani ne tudna.

További alapvető és jellegzetes sajátossága a szovjet tudománynak a termeléssel való rendkívül intenzív és szoros kapcsolat. Ez a kapcsolat nemcsak a kutatásnak a népgazdaság tervezésével összhangban álló tervszerűségében áll fenn, de a kutatás módszerében, a fizikai és szellemi munka egyre szélesedő és egyre inkább elmélyülő alkotó együttműködésében is. A szovjet tudománynak ez a sajátos módszere, amely óriási fölényt jelent számára a kapitalista tudománnyal szemben, egyrészt azzal magyarázható, hogy a szovjet tudomány elméleti alapja a marxizmus dialektikus materialista világnézete, másrészt szükségszerűen következik a szocializmus alaptörvényéből is.

Ha ugyanis a tudomány elsősorban eszköz a termelés szakadatlan fokozására, akkor a tudományos kutatáshoz elengedhetetlenül hozzátartozik a kutatás eredményének a termelésben való realizálása is. Természetesen ez közvetlenül csak a műszaki tudományokra vonatkozik; végeredményben azonban az alaptudományok terén elért eredményeknek is le kell jutniuk a műszaki tudományok közvetítésével a termelésbe. A realizálás pedig feltétlenül megköveteli a laboratóriumban elért eredményeknek a gyakorlati viszonyok között, a gyakorlat embereivel együtt való felülvizsgálását. Úgy gondolom, hogy ez egyik fő indítéka a tudomány és a termelés dolgozói közötti kapcsolatok széleskörű és szükségszerű kialakulásának.

A. M. Nyeszmejanov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának elnöke, a következőket mondja erről: »A tudomány és a termelés dolgozói baráti együttműködésének fő célja hazánk termelőerőinek lehető leggyorsabb fejlesztése és a kommunizmus mielőbbi felépítésének elősegítése... A közvetlen feladatok, amelyeket ennek az együttműködésnek meg kell oldania, a következők:

1. Az ipar és az egyes vállalatok tapasztalatainak általánosítása abból a célból, hogy a kutatóintézetek a népgazdaság és a tudomány szempontjából egyaránt fontos, legnagyobb problémákkal foglalkozzanak.

2. A kutatóintézetek új eredményeinek a gyakorlatba való bevezetése, felhasználva erre az üzemek tapasztalatát, segítségét és lehetőségeit...

3. Az üzemi sztahanovisták tapasztalatainak messzemenő általánosítása, tudományos megalapozása és módszereik új alkalmazási területeinek felkutatása.

4. A kutatóintézetek közvetlen segítése az üzemek egyes termelési feladatainak megoldásában.

5. Elősegíteni a sztahanovisták, valamint a termelésben dolgozó mérnökök és technikusok szaktudásának emelését.³

A szovjet tudomány és a termelés közötti kapcsolat kialakulásának három szakaszát különböztetjük meg, amelyek természetesen nem határolódnak el nagyon élesen egymástól és az egyes periódusokban kialakult formái ma is fennállanak egymás mellett külön is. Az első periódus a tudomány orientálódása volt a termelés felé, ami kezdődött a tudományos kutatásnak a népgazdasági tervhez kapcsolódó irányításával, folytatódott az üzemeknek adott közvetlen segítségnyújtással, konzultáció vagy a feladatok tudományos laboratóriumi kidolgozása és rendelkezésre bocsátása formájában. Kialakult a tudósok, kutatóintézetek, tanszékek védnöksége egyes üzemek vagy műhelyek felett és ez sokszor igen hathatós segítség volt a termelés helyreállítása időszakában és az új technika megteremtésében. A védnökségi viszony lényeges tökéletesítése volt a szocialista szerződéseknek később kialakult rendszerére való áttérés, amely már nemcsak a tudományos intézet feladatait, illetve az üzemnek nyújtandó segítség tartalmát határozta meg, de az üzem azon kötelezettségét is, amelyeket magára vállalt a kutató intézmény eredményes tevékenységéhez szükséges munkafeltételek biztosítása tekintetében. Eleinte az ilyen szerződések túlnyomórészt még mindig csupán a tudomány segítségét jelentették az üzem számára, eltérően az ilyen szerződéseknek, különösen a Nagy Honvédő Háború után kialakult rendszerével, amely a kapcsolatoknak már egy, a kölcsönösség elvén alapuló magasabb formáját, a tudomány és a termelés dolgozóinak alkotó együttműködését tartalmazza.

A tudomány és a termelés kapcsolatának másik szakasza a termelés dolgozóinak a tudományba való »alulról« jövő széleskörű beavatkozásával kezdődött. Az egész szocialista építés, valamint a szocialista tudomány további fejlődésében is történelmi jelentőségű fordulópont volt a Sztahanov-mozgalom kirobbanása. Ez a fizikai munka spontán behatolása volt a tudomány szférájába, amely mindezideig még a Szovjetunióban is csak a magas képzettségű szellemi dolgozók kizárólagos munkaterülete volt. A fizikai dolgozóknak a szellemi munka területén való ilyen fellépése azért vált lehetségessé, mert Sztálin elvtárs szavai szerint »... a munkások között csoportostul akadtak olyan elvtársak, akik nem csupán a technikai minimumot sajátították el, hanem továbbmentek, felemelkedtek a műszaki személyzet színvonalára, korrigálni kezdték a technikusokat és a mérnököket, kezdték megdönteni a fennálló elavult normákat, új, korszerűbb normákat kezdtek bevezetni stb.«.⁴

Teljes joggal beszélhetünk itt a tudományba való beavatkozásról, mint ahogy joggal nevezhetjük a sztahanovista újítást tudományos jellegű teljesítménynek, mert az ilyen teljesítmény a technológiának olyan alapvető meg-

³ Vesztnyik Akagyemii Nauk, 1952. 3. szám.

⁴ Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban.

változását, a munka termelékenységének olyan ugrásszerű emelkedését jelenti, aminőt a tudomány megszokott módszereivel csak igen komoly, szisztematikusan kutató- vagy szerkesztőmunkával lehet elérni. Mint Sztálin elvtárs más helyen mondja »... olyan emberek törnek új utakat a technikában és tudományban, akik nem általánosan ismertek a tudományban, hanem teljesen ismeretlenek a tudományos világban, mindennapi emberek, gyakorlati emberek, újítók a munkában«. ⁵

A munkásosztály technikai kultúrájának emelkedése az első öt éves tervekben létrehozott új technika elsajátítása alapján tette lehetővé ilyen nagy horderejű, egész iparágakra általánosítható, tehát joggal tudományosnak nevezhető újítások létrejöttét a munka fizikai végrehajtása közben. Ezek mellett az újítások mellett a szovjet tudomány nem haladhatott el közömbösen; nemcsak el kellett ismernie és magáévá tenni, de további kutatásainak kiindulási alapját is erre az új, a termelés élenjáró újítói által diktált műszaki termelési szintre kellett emelnie. Ellenkező esetben az elmélet elmaradt volna a gyakorlattól, a tudomány elvesztette volna a termelést állandóan fokozó sajátosságát; *eltért volna a szocializmus alaptörvényétől, magára vonva az objektív törvényszerűség megsértésének minden elkerülhetetlen következményét.* Miután pedig a munkásosztály anyagi és szellemi életszínvonalának (ugyancsak az alaptörvényből kifolyó) szakadatlan emelkedése a Sztahanov-mozgalmat és az egész szocialista versenyt egyre intenzívebbé és tömegesebbé tette, és évről-évre az egyre szaporodó kisebb-nagyobb újítások százezrei korrigálták a technikát, a szovjet tudománynak is egyre intenzívebbé, általánosabbá és közvetlenebbé kellett tennie a termeléssel való kapcsolatát.

Szándékosan beszélek itt általában a tudományról, nem korlátozódva a szorosan vett műszaki tudományok területére, mert a műszaki tudományok fejlődésének a Sztahanov- és újítómozgalom által rendkívül meggyorsított üteme szükségszerűen és igen messzemenően kihat az alaptudományok fejlődésére, az elméleti, elvi jellegű kutatásokra is. Ezt egyes, különösen nagy-jelentőségű sztahanovista újítások fejlődése egészen szemléltető módon mutatja, mint ahogy pl. a gyorsforgácsolási sztahanovista módszerek tudományos általánosítása és kifejlesztése széleskörű elméleti jellegű kutatásokat követelt meg a mechanika, a fémek és ötvözetek sajátosságainak tanulmányozása terén és számos más irányban is.

A tudományos dolgozóknak a termelés dolgozóival való szükségképpen kialakult, egyre tömegesebbé váló közvetlen érintkezése hozta létre a tudomány és a termelés kapcsolatainak jelenlegi legmagasabb formáját, a termelés tudományos színvonalának emelésére irányuló, de egyidejűleg a tudomány haladását is céltudatosan gyorsító, alkotó együttműködést. Ez a szocialista munkának egy új formája, amit talán joggal lehetne a kommunizmusba való átmenet munka-

⁵ Sztálin: Beszéd a főiskolák tudományos munkásainak fogadásán. Lenin: Válogatott Művei. I. 55. old.

formájának nevezni. Ennek az új munkaformának kialakulását úgy a fizikai, mint a szellemi munka terén végbement igen mélyreható változások segítették elő. Az alapvető változás etekintetben a fizikai és szellemi munka közötti mindennemű érdekellentét teljes felszámolása volt. Igaz ugyan, hogy ez ellentét anyagi alapját, a fizikai dolgozók kizsákmányolását a szellemi munkát végzők által, már maga az Októberi Forradalom győzelme felszámolta. Ahhoz azonban, hogy ez antagonisztikus ellentét megszűnte tudatos érdekközösséggé, baráti együttműködéssé váljék és hogy »egykori ellenségeskedésüknek nyoma se maradjon«, az csak hosszú fejlődés eredménye lehetett. Ehhez egyrészt az kellett, hogy a régi vezető tudományos réteg felismerje érdekelttségét a szocializmus építésében és magáévá tegye a dolgozó nép ügyét. Ez a tudomány fejlesztésére irányuló következetes lenini-sztálini politika eredményeként a régi tudományos intelligencia jelentős részénél fokozatosan meg is történt. Ugyanúgy meg kellett szűnnie annak a bizalmatlanságnak is, amely a munkásság részéről még sokáig fennállt az értelmiséggel szemben, amelynek zömét azelőtt joggal tekinthette közvetlen ellenségének. A döntő előfeltétel azonban nem ez, hanem a munkásosztály saját új, a munkásságból és a dolgozó parasztságból származó értelmiségének tömeges kialakulása volt. Annak az új értelmiségnek kialakulása, amely nemcsak megbékélt a szocializmussal, nemcsak készséggé vált a nép szolgálatára, de amely maga is a munkásosztály részeként harcosan, önfeláldozóan és emellett legközvetlenebb egyéni és osztályérdekékként volt kész a tudomány eszközeivel a népet szolgálni.

Ez volt az egyik, a tudomány oldalát illető feltétele ennek az új kollektív munkaforma kialakulásának. A másik feltétel a munkásosztály politikai öntudatának és műszaki színvonalának további lényeges emelkedése volt. Ezt egyrészt még jobban kikovácsolta a Nagy Honvédő Háború általános hazafias fellendülése, másrészt a szakképzés színvonalának és tömegességének jelentős fokozódása, különösen a háború utáni ötéves terv idején. Ez előfeltételek együttesen hozták létre ezt az új szocialista munkaformát, amely szervezetileg egyrészt a kutatóintézetek és a termelőüzemek közötti szocialista szerződéses, másrészt e szerződéses végrehajtását biztosító komplex-brigádok működésében jut kifejezésre: olyan brigádokéban, amelyekben tudományos kutatók, üzemi mérnökök és fizikai dolgozók együttes erőfeszítéssel oldják meg a kutatás vagy a termelés által kitűzött feladatot. Egy további nagyjelentőségű formája az ilyen együttműködésnek az üzemi műszaki tudományos tanácsok létesítése. Ezekben a tanácsokban az üzem legkiválóbb mérnökei és sztahanovistái mellett a megfelelő tudományos kutatóintézetek, valamint egyes meghívott kiváló tudósok vesznek részt. Működésüknek igen nagy szerepe van az üzem műszaki kultúrájának emelésében és a termelés nagyobb távlatokra számított fejlesztési feladatainak nemcsak kitűzésében, de megvalósításában is.

Ezek a munkaformák, miután csírái már az ország különböző részeiben számos helyen kialakultak, országos mozgalomként mintegy négy évvel ezelőtt

a leningrádi kutatóintézetek és tudósok kezdeményezéséből kezdtek elterjedni és e mozgalom kiindulását joggal tekinthetjük úgy a szocialista tudomány, mint a Sztahanov-mozgalom terén jelentős fordulópontnak.

A leningrádi tudósok Sztálinhoz intézett levelükben, amellyel ezt a mozgalmat megindították, egyebek között a következő igen helyes megállapítást teszik:

»A technikai haladásért vívott harc az ipar és a tudomány dolgozói részéről megnyilvánuló alkotó forradalmi merészségnek, bátor újító szellemnek és kiváló mesteri tudásnak, valamint az élenjáró tudományos elméletnek alapján előírt legújabb eredmények termelésbe való bevezetésének útja. A további technikai haladás csak szilárd tudományos alapon, az iparvállalatoknak a tudományos kutatóintézetekkel és a főiskolákkal — az élenjáró szovjet tudomány és technika gócpontjaival — való szoros alkotó együttműködése mellett érhető el«.

E felhívás alapján a műszaki főiskolák és tudományos kutatóintézetek gyökeresen felülvizsgálták munkájuk egész tematikáját abból a szempontból, hogy közelebbről foglalkozzanak a termelés és a technikai haladás szükségletével. A Kirovról elnevezett gyár Sztálin-díjjal kitüntetett marósának, J. F. Szavicsnak és Á. V. Scsegoljevnek, a Leningrádi Műegyetem docensének kezdeményezésére megalakultak a sztahanovisták és tudományos kutatók első komplex-brigádjai. Jelenleg csupán a leningrádi Sztálinról elnevezett gépgyárban több, mint száz ilyen komplex-brigád működik. Egyedül a Kalininről elnevezett leningrádi műegyetemnek az ország 94 vállalatával van szocialista szerződése; ezek kapcsán 1952-ben 142 nagyjelentőségű műszaki tudományos feladaton dolgozott. Ezekben a munkákban az Intézet 540 tudományos munkatársa és mintegy 700 hallgatója vesz részt.

Az alkotó együttműködés egyik legújabb formája a vállalatokkal kötött komplex szerződés, amely az egész gyár technikai haladását elősegítő műszaki kérdések sorozatának megoldását írja elő. Az ilyen szerződések teljesítésében nem egy, hanem több tanszék is résztvesz. Így pl. 1952-ben a »Kalinin« intézet 19 tanszéke kötött egységes szerződést a Kirovról elnevezett (régebben Putyilov) gyárral. (Olyan szerződések is előfordulnak, amelyek a nagyobb jelentőségű műszaki feladatok megoldása érdekében több tudományos intézet és gyár kooperációját írják elő.)

A tudományos és az üzemi dolgozók együttműködésével létrehozott eredmények elméleti kivizsgálása jelentős kihatással van a műszaki tudományok fejlődésére, s egyidejűleg az oktatás pedagógiai színvonalát is lényegesen emeli.

A tudomány és a termelés közötti szocialista szerződések és a megfelelő komplex-brigádok formája mögött a munka jellegének — úgy a tudományos kutatómunka, mint az üzemi fizikai és műszaki-vezetési munka jellegének is — még egyéb gyökeres megváltozása rejlik. A munkás, akit a technológia egyre fokozódó tökéletesedése, különösen pedig az automatizálás előrehaladása felszabadít a fizikai megerőltetéstől és ugyanekkor a gépek szabályozásával

és ellenőrzésével járó szükséges figyelem is egyre kevésbé megerősítővé válik, nemcsak végrehajtja a maga munkafeladatát, de tanulmányozza is azt, annak tökéletesítése érdekében. A technológia tökéletesítése egyre inkább teszi ezt fizikailag és szellemileg egyaránt lehetővé a munkás számára. Fejlett politikai öntudata éppúgy ösztönzi őt erre az egész társadalom érdekében, mint a szocialista bérrendszer és az újítások díjazása saját egyéni érdeke szempontjából. De ösztönzi nem utolsósorban az is, hogy az ilyen munkában egyre inkább kezdi Marx szavait idézve »saját testi és szellemi erőinek szabad játékát érezni«. Általános és szakképzettsége, a számára hozzáférhető és megérthető műszaki irodalom, brosrák, folyóiratok, üzemi előadások stb. lehetővé teszik, hogy munkahelye körül egyre szélesebb rádiuszban egyre jobban megértse a termelés mechanizmusát és az ő részvételével végbemenő munkafolyamatot nemcsak megfigyelni, de bizonyos mélységig magyarázni is tudja. Az ilyen munkás ugyanakkor, amikor a maga termelő feladatát végzi, egyidejűleg kísérletezőnek, kutatónak is tekinthető. Munkája egy olyan laboratóriumi kutatóéval lenne összehasonlítható, aki egyes kísérleteket többszázszor, esetleg többezerszer végez el egymás után, és természetesen, hogy ilyen módon az adott folyamatnak olyan finomságait is észreveszi és részletei között olyan összefüggéseket is felfedezhet, amelyek egyszeri, vagy néhányszori kísérletezésnél teljesen észrevehetetlenek maradnának. Ilyen kísérletezők csak a termelés fizikai dolgozói lehetnek. Ezért lehet az ilyen fizikai munkás sokkal nagyobb tudósa a maga közvetlen munkaterületének, mint egy hivatásos kutató, ezért fordulhat elő egyre gyakrabban, hogy fizikai munkások a hivatásos kutatók számára sokszor egészen meglepetésszerű új lehetőségeket fedeznek fel. De ettől eltekintve is az ilyen munkás megbecsülhetetlen munkatársa a tudományos kutatónak, mert megfigyelései megbízhatóak és ha egy szűk részterületen is, a kutató által közvetlenül el nem érhető mélységig hatolnak a folyamatba. Ezért biztos alapot nyújtanak további, már sokkal magasabb elméleti képzettséget követelő következtetésekre. Ilyen módon a termelőműhely lényegében az üzemi laboratórium folytatásává válik s megszűnik az új gyártási módszereket kidolgozó laboratórium és a műhely közötti ellentét.

Egyes üzemi laboratóriumok ennek megfelelő közvetlen gyakorlati következtetéseket is levontak a maguk számára. Így egész sor leningrádi nagyüzemben, közöttük pl. a Sztálin nevét viselő fémműben is, amely egyebek között a most épülő nagy erőművek óriási gépegységeinek jelentékeny részét állítja elő, a termelésben kitűnt, nagy gyakorlattal bíró sztahanovista újítókat az üzemi laboratóriumban mint kutatókat alkalmazták. Mint a tapasztalat mutatja, számukra a laboratóriumi kutató tevékenység egyáltalában nem idegen, sőt nem is szokatlan munka; az elméleti képzettség hiányosságát pedig igen gyorsan behozzák. Nemcsak teljes értékű kutatókká válnak, de nélkülözhetetlenekké is azoknak a kutatóknak kiegészítésére, akik főleg csak a laboratóriumban szereztek gyakorlatukat.

Hasonló értelemben megváltozott nemcsak a fizikai munka, hanem az üzemi műszaki munka jellege is. »Felülről« a tudományos kutatás rendkívül gyors fejlődésének, »alulról« a dolgozó tömegek szakadatlan új kezdeményezéseinek szükségképpen forradalmasítani kellett a mérnök és technikus munkáját is. A műszaki vezető és szervező munkának is egyre inkább alkotó, tudományos jellegűvé kell válnia, hogy a szocialista tudomány és a szocialista verseny eredményeit észszerű szintézisben realizálja a termelés területén. Emellett könnyen érthető, hogy a műszaki vezetőt úgy elméleti és gyakorlati tudása, mint a termelésben elfoglalt helyzete hivatottá teszi arra, hogy maga is alkotó módon avatkozzék bele ebbe a folyamatba és irányt mutasson úgy a tudomány, mint a tömegek kezdeményező tevékenysége számára.

A szocialista üzem nemcsak folyamatosan termeli az általa előállított termékeket, de folyamatosan, sőt állandó gyorsulással termeli az új technikát is, és természetesen azért termeli, hogy azt meg is valósítsa. Ilyen módon egyre inkább elmosódik a határ az üzem termelő működésének és rekonstrukciójának, újjáépítésének periódusa között, amennyiben a termeléssel szakadatlanul együttjár a fejlesztés, az újjáépítés is. Ez egyre bonyolultabbá teszi a mérnöki és technikus munkát, mert ezt a folyamatos rekonstrukciót a termelés folyamatosságának legkisebb zavarása nélkül kell végrehajtani. Ma már nem egy példáját látjuk annak, hogy a szovjet üzemek a technológiában vagy az előállított termékek minőségében vagy típusában végrehajtott gyökeres változásokat új konstrukciók, újítások egész tömegének egyidejű, de tervszerű bevezetésével végre tudnak »menetközben«, azaz a termelés folyamatosságának legkisebb megzavarása nélkül hajtani. Sőt ilyen példákkal már hazánkban is találkoztunk, mint a csepeli autógyárban, vagy a diósgyőri üzem rekonstrukciójánál. A mérnöki munka ilyen módon egyre inkább tudományos munkává válik, sőt jórészt elkerülhetetlenül tudományos kutatómunkává is. A tömeges, spontán újítói és feltalálói tevékenység ugyanis — habár ma már nagy mértékben ez is irányíthatóvá vált — mégis nagyon egyenlőtlenül viszi előre a termelésnek hol egyik, hol másik részlegét és ennek az eredménye teljes hatásfokkal csak akkor realizálható, ha a szűk keresztmetszetekké váló elmaradó területeket is felemeljük ezekhez a műszaki csúcshoz. Ez pedig most már tervszerű tudományos és feltalálói munkát követel. Itt kell csatlakoznia a tudományos intézetnek közvetlenül a termelőmunkához. Elsősorban azonban maguknak az üzemi mérnököknek kell saját termelési területük úttörőivé, tudományos fejlesztőivé válniuk, mert mint a terület legközvetlenebb ismerői, az üzemi laboratóriumra és a munkások tapasztalataira támaszkodva, igen sok feladatot gyorsabban tudnak megoldani, mint a kutatóintézet bármilyen képzett, de mégis csak kívülálló munkatársai.

Egy gyár, ahol a munka igen jelentős mértékben a termelési folyamat beható tanulmányozásából és kísérleti ellenőrzéséből, valamint az újabb és újabb gyártási folyamatok és szerkezetek bevezetéséből áll — végül is a tudo-

mányos kutatómunkások színvonalára emeli a mérnöki és műszaki személyzet zömét.

A fizikai és szellemi munka üzembenbeli alkotó együttműködése kapcsán feltétlenül rá kell mutatnunk a szocialista munkának egy, csak az utóbbi években kialakult új módszerére, a Kovaljov-módszerre. Ez a módszer sztahanovista kezdeményezésből a szocialista tudományos üzemvezetés és munkaszervezés egyik alapvető módszere lett. A Kovaljov-módszer rendkívül effektív formája a fizikai és szellemi munka együttműködésének a termelésben. Lényege az egyes sztahanovisták munkamódszereinek mélyreható műszaki tudományos elemzése, a munkavégzés egyéni sajátosságainak, az itt fennálló különbözőségeknek legaprólékosabb felderítésével, és azután, a legracionálisabbnak látszó részletek szintézise útján, egy új, valamennyinél tökéletesebb eljárás kidolgozása. Ez a módszer, amely sokszor a termelékenységet ugrásszerűen emelő új eljárásokat hoz létre, a legélesebben megvilágítja a mai szocialista munkás szerepét a műszaki tudományok fejlesztésében. Egyben megvilágítja a tudománynak a szocializmuskalaptörvényével való közvetlen összefüggését is, mert szervesen hozzátartozik az is, hogy az összes tapasztalatokból leszűrhető legjobb munkamódszerre betanítsa az üzem összmunkásságát.

Az ilyen magas szellemi színvonalra jutott fizikai munka éppúgy, mint az ilyen magas tudományos színvonalra emelkedett üzemi műszaki munka már egyenrangú félként és a maga működési területén nélkülözhetetlen hasznos munkatársként csatlakozhat a természet tudományos megismerésének és leigázásának élvonalbeli seregéhez, a hivatásos kutatókhoz, a kutatóintézetekhez, élükön a tudományos haladás legkimagaslóbb vezéreivel. Ennek a három különböző jellegű, de egyirányú, mert egyformán a szocializmus alaptörvénye által irányított munkának a szintézise az, amit a tudomány és a termelés alkotó együttműködésének nevezünk. Megjelenési formái a termelés és a tudomány dolgozói közötti új típusú kétoldalú szocialista szerződések, s azoknak a komplex-brigádoknak százai és ezrei, amelyekben munkások, mérnökök és kutatók vesznek részt. A kitűzött műszaki tudományos célok elérésében, mint anyagi bázisra, a műhelyre, a laboratóriumra, a szerkesztőirodára, kutatóintézetre és ha kell, ezeknek egész óriási országos hálózatára támaszkodnak. (A tudományos munkának ez a fajtája csak olyan országban alakulhat ki, amelyben a szocializmus gazdasági alaptörvénye a legteljesebben érvényre jut, s ahol a vezető kormányzati szervek minden intézkedése éppen a törvény megvalósítására irányul.)

Nagy mértékben elősegítette az ilyen alkotó együttműködés kialakulását a tudományos kutatás három lépcsőzetben való általános kiképzése: ennek legfelsőbb fokán a *Tudományos Akadémia* és a hozzátartozó nagy akadémiai intézetek állanak, amelyek úgy a természettudományok, mint a műszaki tudományok minden fő területén hatalmas, nagyszerűen felszerelt óriási kutatóközpontokat képeznek. Ezek az akadémiai intézetek foglalkoznak az illető

szakterületek legnagyobb jelentőségű elméleti kérdéseivel, s azokkal az alapvető elvi jelentőségű kutatásokkal, amelyek nagy távlatokra készítik elő a tudomány további fejlesztésének útját.

A középső fokozat az *iparági kutatóintézetek*, amelyek egy iparág, vagy iparcsoport közvetlenebbül aktuális fejlesztési feladataival foglalkoznak, kidolgozzák a perspektivikus tervekben már előrelátott új termékek előállítási módját, állandó kapcsolatban vannak az üzemekkel, tanulmányozva azoknak általánosítható tapasztalatait. A legalsó lépcsőfok az *üzemi laboratórium*, amelynek feladata nemcsak a termelés technológiai és gyártmány-minőségi ellenőrzése, de egyben első gyűjtő- és feldolgozóhelye az üzemi tapasztalatoknak és nélkülözhetetlen közvetítője a kutatóintézetek által kidolgozott eljárások üzemi bevezetésének. További feladata az üzemben felmerülő újítások megfelelő kidolgozásának elősegítése, a termelésben felmerülő nehézségek gyors kiküszöbölésére irányuló kutatások elvégzése. Igen fontos szerepük van a kutatásra alkalmas legtehetségesebb műszaki és tudományos káderek felderítésében és a kutatómunkába való bevonásában.

Ez a három fokozat, amelyhez hozzátartoznak még az egyetemi és műegyetemi tanszékeknek hatalmasan kifejlesztett kutató részlegei, úgy vertikálisan mint horizontálisan a legszorosabb és legmesszebbmenő kapcsolatban van egymással. (A kutatás országos tervezése koordinálja munkájukat, a szocialista tapasztalatcsere és kölcsönös tájékoztatás lehetővé teszi a legszélesebb körű együttműködést, óriási mértékben emelve a tudományos munka kollektív hatásfokát.)

Ebben a rendszerben az akadémiai kutatás gyökérszállai lenyúlnak a dolgozó milliók munkahelyeihez éppúgy, mint ahogy a munkahelyek észszerű tudományos fejlesztése, illetve ennek elméleti megalapozása végső fokon az akadémiai kutatás forrásaiból táplálkozik.

A tudományos kutatás országos tervezése és koordinálása tartja össze igazgatási vonalon, a szocialista szerződések és az alkotó együttműködésre alakult komplex-brigádok munkája társadalmi vonalon ezt az egész összefüggő szocialista munkaközösséget.

Természetes, hogy a tudomány és a termelés alkotó együttműködését a fejlődés mai fokán még nem lehet a Szovjetunióban sem a munka általános és uralkodó formájának tekinteni. De ez a Sztahanov-mozgalom gyorsan terjedő új, legmagasabb fejlődési foka, amely egyre világosabban mutatja a fizikai és szellemi munka közötti lényeges különbség eltűnésének tendenciáját, valamint az irányt és a módot is, amelyen a fejlődés a kommunizmus felé előrehalad. Sztálin elvtárs a Sztahanovisták Országos Kongresszusán mondott beszédében ezt a kiegyenlítődést a munkásosztálynak a mérnöki-technikusi színvonalra való felemelése útján határozta meg. Ehhez óriási lépést jelent előre a Szovjetunióban az általános középfokú polytechnikai kiképzés bevezetése, ugyanakkor

a felnőttek egyre tömegesebbé és állandóbbá váló továbbképzésének fejlesztésével. Tévedés lenne azonban nagyon rövidnek és könnyűnek tekinteni a munkásosztály ilyen általános felemelkedésének útját, elfelejtve azt, hogy egyidejűleg a mérnöki-műszaki munka tudományos szintje is egyre gyorsabban emelkedik. Ezért nem kis jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a kapcsolatnak a tudomány és a munka között, amely az utóbbi években különösen hatalmasan kibontakozott tudományos tömegpropagandában jut kifejezésre.

Nem engedhető meg természetesen az együttműködésnek dogmatikus vagy vulgáris értelmezése. Nyilvánvaló, hogy vannak olyan tudományterületek és kutatások, amelyeket nem is lehetne valamiféle közvetlen kapcsolatba hozni a termeléssel és ahol teljesen értelmetlen dolog lenne komplex-brigádok létesítése kutatókból és ipari dolgozókból. Viszont azonban igaz az is, hogy még olyan, az élettől egészen távolállónak látszó tudományoknak is, mint aminő például a csillagászat, az asztrofizika, vagy kozmogónia, — is vannak bizonyos kapcsolatai a társadalmi munkával és ezeket is ellenőrizheti a gyakorlat. Így például a Nap felületén végbemenő jelenségek közvetlen kihatással vannak a rádió működésére, úgy az adás hatósugarát, mint minőségét illetően. Az új kozmogónia-elméletek a csillagok és a Föld keletkezéséről, amelyek tehát a földkéreg keletkezésének és tektonikájának is újabb reális magyarázatát adják, közvetlen kihatással vannak a földtani mérnöki gyakorlatra. Találhatunk hasonló összefüggéseket a gyakorlattal az összes többi természettudományok és a matematika területén is. A szocialista tudománynak különleges és alapvető sajátossága, hogy következetesen keresi és a lehető leggyorsabban meg is találja a legelvontabbnak látszó elméleti felfedezéseknek közvetlenül realizálható kapcsolatát a gyakorlattal.

Ha az elmondottak alapján megpróbálnók a szocialista tudomány fejlődésének alapvető törvényszerűségét kifejezni, azt a törvényszerűséget, amelyhez egész tudománypolitikánkban igyekeznünk kell alkalmazkodni, úgy azt talán a következőképpen lehetne megfogalmazni: A szocialista tudomány célja a természet és a társadalom jelenségeinek és fejlődési törvényeinek minél mélyrehatóbb megismerése, hogy fokozza ezzel az ember uralmát a természet fölött és szakadatlanul *szélesítse* a társadalom kielégíthető anyagi és kulturális igényeit. Ezt a célt egyrészt önálló kutatással, az eddig elért tudományos eredmények felhasználásával, a termelőmunka tapasztalatainak összegyűjtésével, a dolgozó tömegek alkotó tevékenységének elősegítésével, másrészt az ilyen módon szerzett, rendszerezett és szakadatlanul továbbfejlesztett ismereteknek a gazdasági és kulturális élet minden terén való realizálásával, illetve azok realizálásában való kezdeményező részvételével éri el.

II.

Bár hazánkban a szocializmus alaptörvénye nem érvényesül olyan teljességgel, mint a Szovjetunióban, ami a népgazdaságnak a tudományhoz való viszonyát illeti, érvényességét dominálónak kell tekintenünk. Pártunk és népi demokráciánk teljesen e törvény szellemében cselekedett, midőn a legnagyobb erőfeszítéssel igyekezett hazai tudományaink rohamos felvirágzásának minden szükséges előfeltételét megteremteni. Az ezzel kapcsolatos intézkedések és elsősorban a tudományos kutatás anyagi bázisának létrehozása, az új kutatóintézetek hálózatának megteremtése, az egyetemi tanszékek kutatómunkájának egyre fokozódó megerősítése, a legszorosabb összefüggésben voltak a szocialista építés feladataival. Tudományfejlesztésünk kifejezett célja volt az ország iparosításának és a mezőgazdaság szocialista átalakításának elősegítése, s az ezzel kapcsolatos műszaki tudományos feladatoknak a népgazdasági terv követelményei által meghatározott ütemben való megoldása.

A Tudományos Akadémia újjászervezésével létrejött az a központi szerv, amely hivatva volt újonnan megteremtett és rohamosan fejlődő tudományos hálózatunkat egységesen irányítani és munkáját a szocialista építés követelményeinek megfelelően, vagy még általánosabban szólva, a szocializmus alaptörvényéhez való alkalmazkodás szellemében koordinálni. A Tudományos Akadémia keretében az átszervezéssel kapcsolatban elsőízben jött létre a Műszaki Tudományok Osztálya, amelynek különösen fontos szerep jutott a tudományos és a népgazdasági fejlesztés közötti összhang és arányosság biztosításában. Ez elsősorban a kutatás tervezésében, különösen pedig az Osztály által kidolgozott ötéves kutatási terv tematikájában kellett, hogy kifejezésre jusson. Természetesen hasonló feladatokat kellett megoldaniok a népgazdasággal szoros kapcsolatban álló többi osztályoknak, mint a Vegyészeti és Agrártudományok Osztályainak is, míg az elméleti alaptudományok kutatási terveit úgy kellett és kell a jövőben még tökéletesebben meghatározni, hogy ezek minél jobban segítsék elő a közvetlenül alkalmazott tudományok fejlődését. Nem lehetett azonban megállni amellett, hogy tudományaink csupán a kutatás tematikai tervezését illetően vegyék fel a szocialista tudomány sajátosságait. Nem kevésbé fontos volt számunkra a gyakorlattal, a termelés dolgozóival való szocialista kapcsolat és alkotó együttműködés kifejlesztése és általában mindazon funkciók és sajátosságok kialakítása, amelyeket az előbbieken a szocialista tudomány általános érvényű fejlődéstörvényében próbáltam összefoglalni. A tudomány és a termelés ilyen értelemben való összekapcsolása a Műszaki Tudományok Osztálya munkájának a gerince. Ezért midőn a Nagygyűlés alkalmából be kell számolnunk az Osztály elmúlt évi munkásságáról, természetesen a tudomány és termelés hazai gyakorlatunkban kialakult kapcsolataival igen részletesen kell majd foglalkoznunk. Lényegében a beszámoló közvetlen folytatása lesz mai előadásomnak és meg kell majd világítania azt,

hogy a szocialista tudományfejlesztés elméletét hogyan és mennyire tudtuk már hazai gyakorlatunkban megvalósítani. Ezért itt csupán a teljesség kedvéért, vázlatosan kívánok rámutatni arra, hogy mennyire jutottunk tudományos fejlődésünkben etekintetben előre.

Ami a tudományos kutatás tervezését illeti, a tematikai tervezést alapjában véve megoldottnak tekinthetjük; a hiányosság itt a tematikai tervek időbeli realitásának nagyfokú bizonytalansága. Ez jórészt népgazdasági tervezésünk technikájának ma még fennálló hiányosságaiból származik, miután mindezideig nem sikerült kellő összhangba hozni a kutatás tematikai tervezését a kutatás anyagi és káderfeltételeinek tervszerű biztosításával. Ami a tudomány és a termelés dolgozóinak alkotó együttműködését illeti, úgy ennek a szovjet tudomány példájára, nálunk is számos formája kezd már kialakulni. Ezek egyike-másika egyes esetekben már elég számottevő eredménnyel is járt, túlnyomórészt azonban még igen sokat kell munkálkodnunk azon, hogy a szovjet üzemek magas műszaki kultúrájának talaján könnyen és rohamosan fejlődő módszerek hazánkban is általánosan meghonosodjanak.

A tudomány és a termelés kollektív alkotó együttműködésének egyik legmegalapozottabb formája az akadémiai bizottságok rendszere, amely a Műszaki Osztály keretében felöleli a műszaki tudományok minden többé-kevésbbé fontos területét s az országnak több mint 800 legjobb szakemberét egyesíti rendszeres, felelős és fegyelmezett tudományos munkában. A Műszaki Osztály mintegy 20 szélesebb tudományterületet összefogó főbizottságában és mintegy 80 szűkebbkörű szakbizottságában együtt vannak az adott tudományterületek vezető tudósai, akadémikusok, egyetemi tanárok, kutatók, az ipar a tervező és szerkesztő irodák legkiválóbb mérnökei, valamint a központi gazdasági szervek, minisztériumok, Országos Tervhivatal stb. vezető szakemberei. Az itt folyó munkának nemcsak az a sajátossága, hogy a szakterület legjelentősebb műszaki tudományos kérdéseit az ország hivatott szakemberei vitatják meg, hanem az is, hogy az ilyen bizottság összetételénél fogva messze-menően gondoskodni tud az általa szükségesnek tartott kutatások elvégzéséről, valamint az ezzel kapcsolatos szervezeti, vagy gazdasági intézkedések végrehajtásáról; legalább is azok hathatós előbbreviteléről. A bizottságok messze-menő szakterületei és részben tematikai specializálása lehetővé teszi a bonyolult komplex problémák kidolgozását, mert megvan a lehetőség a komplexum minden fontosabb részletének külön szakszerű kidolgozására. Ezek a bizottságaink csupán a legutóbbi félévben több, mint 50 fontos javaslatot dolgoztak ki és terjesztettek vezető gazdasági szerveink elé, amelyek népgazdaságunk legfontosabb fejlesztési kérdéseire, így pl. az energiagazdálkodás, a vízgazdálkodás problémáira, kohászati iparunk alapvető rekonstrukciójára, szerszámgép, vegyigép, kalorikus gépgyártásunk, bányászatunk fejlesztésére stb. vonatkoztak. Ez egy teljesen új, úgy gondolom a népi demokráciák közül nálunk először kialakult típusa a kollektív tudományos munkának, amelynek létre-

jöttét az a szükségszerűség váltotta ki, hogy az Akadémiának aktív módon kellett irányítania és előbbrevinnie a népgazdaság követelményeinek megfelelően a műszaki tudományok fejlődését, bár maga közvetlenül műszaki kutatóintézetekkel sem rendelkezett.

A tudomány és termelés kapcsolatainak megerősítésében igen fontos szerepet játszik nálunk a MTESZ egyesületek keretében működő műszaki értelmiség. Az egyesületek nagyszámú, a múlt évben mintegy 560, munkabizottsága főleg a termelés által élesen felvetett akut problémák kidolgozásával foglalkozott. Munkájuk fejlődésében két irányzat van kialakulóban, amelyeket mindenképpen erősíteniünk kell. Az egyik a tudományos elmélettel, a tudományos kutatás vezető szerveivel való szorosabb együttműködés kiépítése, amit a MTESZ munkabizottságoknak az akadémiai bizottságokkal való együttműködése révén igyekszünk elérni. Az Akadémiával való szoros kapcsolat útján emelkednie kell az egész egyesületi munka tudományos színvonalának. A másik irányú fejlődése az egyesületeknek az üzemekkel való szorosabb együttműködés, valamint az üzemi műszaki értelmiségnek mind szorosabb közvetlen együttműködése az üzemek élenjáró fizikai dolgozóival. Ebben a tekintetben az első jelentős impulzust az első sztálini műszak adta meg; azóta egyre tovább fejlődve, felszabadulásunk évfordulója és a választások tiszteletére vállalt kötelezettségekben általánosan és egységesen bontakozott ki úgyszólván egész műszaki értelmiségünk vezetőszerepe a szocialista versenyben és Sztahanov-mozgalomban.

Meglehetősen elterjedtek ma már üzeminkben a mérnökökből és munkásokból álló komplex-, főleg újító-brigádok. A Kovaljov-módszer alkalmazására is számos kísérlettel találkozunk.

Persze etekintetben még csak a fejlődés kezdeténél tartunk. Az ilyen kezdeményezések még úgyszólván kizárólag spontán társadalmi jellegűek, nem elég stabilak. A kollektív szocialista alkotó munka széleskörű és tervszerű megszervezése távolról sem vált még nálunk az üzemi munka s az üzemvezetés alapvető módszerévé.

Ami a kutatóintézeteknek a termeléssel való közvetlen kapcsolatát illeti, az iparági kutatóintézetekre vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy ezek kisebb-nagyobb hiányosságoktól eltekintve — amire azonban itt nem kívánok rátérni —, teljes mértékben a termelés mindennapi és fejlesztési szükségleteit szolgálják. Komoly hibának kell azonban tekintenünk, hogy munkájuk túlságosan a mindennapi, égetően szükséges feladatokra van beállítva, s emiatt kisebb súlyal foglalkozhatnak az iparfejlesztés nagyobb távlatokra számított feladataival. Nem kisebb hiba az sem, hogy a már kidolgozott új eljárások és konstrukciók igen nehezen találnak utat a termelésbe. Mindkét hibának fő oka az, hogy mind-ezideig nem fordíthattunk elég gondot az üzemi laboratóriumok megfelelő fejlesztésére, mert az ipar nagy rekonstrukciós feladatai elsősorban az iparági kutatóintézetek létrehozását tették indokolttá és az adott káderhelyzet mellett

nem volt lehetséges egyidejűleg az üzemi laboratóriumok kifejlesztése is. Második öt éves tervünknek ezért a tudomány és a termelés kapcsolatának további fejlesztése szempontjából egyik legfontosabb soronlévő feladata az üzemi laboratóriumok általános kifejlesztése az egész iparban.

Egyre jelentősebb szerepet töltenek be a termelés tudományos kiszolgálásában egyetemi és műegyetemi tanszékeink. Ezek csak a felszabadulás után részesültek olyan hatalmas anyagi támogatásban, úgy korszerű felszereléssel való ellátottságukat, mint káderekkel való megerősítésüket illetően, hogy rendszeresen vállalkozhassanak fontos ipari feladatok kidolgozására. Ma már úgyszólván minden műszaki és sok természettudományi egyetemi tanszékünk rendszeresen vállal, sokszor igen jelentős ipari megbízásokat. A tanszék és az üzem közötti kapcsolat azonban egészen a legutóbbi időig főleg csupán a szállító és a megrendelő közötti, nem pedig az alkotó szocialista együttműködés kapcsolata volt. Ezzel szemben a múlt év óta az itt működő szovjet professzorok kezdeményezésére nálunk is kezd kialakulni az üzemek és a tanszékek közötti szocialista szerződések rendszere, amelyben az üzem és a tanszék közös erőfeszítése és érdekeltsége jut kifejezésre a szerződésben megállapított feladatok megoldásában. Itt már a kutatók és az üzemi dolgozók tényleges együttműködéséről van szó; emelkedik nemcsak az üzemi munka tudományos színvonala, de az egyetemi oktatásé is. Ami a Tudományos Akadémia nagy intézeteit, s elsősorban a már nagyszabásúan kiépített fizikai kutatóintézetet, valamint a különböző tanszékek mellett folyó fizikai kutatást illeti, itt egészen a legutóbbi időig a kutatás nem vette eléggé figyelembe a népgazdaság szükségleteit, holott a mai technika már nem nélkülözheti a fizika közvetlen támogatását. Ezt a hiányosságot pártunk idejekorán feltárta, s ma már széles fronton indult meg a közeledés a fizikai és a műszaki tudományok együttműködése felé.

Mindezeket összevetve megállapíthatjuk, hogy a tudomány hazánkban is a szocializmus gazdasági alaptörvényének megfelelően fejlődik. Céлом ez előadásban a szocialista tudomány fejlődésének e szempontból való elemzésével az volt, hogy erről az oldalról is megvilágítsam a zseniális sztálini alaptörvény univerzális érvényét, amely alkalmas arra, hogy a szocialista építés bármely bonyolult jelenségét megmagyarázzuk és a vele való egyeztetés alapján felülvizsgálhassuk az adott területen állásfoglalásunk és intézkedéseink helyességét.

HOZZÁSZÓLÁSOK

GELEJI SÁNDOR levelező tag

Az elmélet és gyakorlat szerepe a technikában

Hevesi elvtárs »A tudomány és a termelés kapcsolata a szocializmus építésében« című előadásában igen plasztikusan bemutatta a tudomány és a termelés szervezeti kapcsolatát és együttműködését a Szovjetunióban és Magyarországon. Nem lesz talán érdektelen, ha ennek kapcsán egy kissé megvilágítjuk az elmélet és gyakorlat együttműködését, illetve azt, hogy milyen határig megy el a gyakorlati ember az elméleti vonalon, és hogy hol kezdődik az elméleti tudós nagy szerepe. Ez a kérdés ugyanis szorosan összefügg a laboratóriumi vagy kutatóintézeti eredmények gyakorlatba való átvitelének sokak előtt nem eléggé világos kérdésével is.

Régi tapasztalat, hogy az ú. n. főtalálmány, amely egy kísérleti intézetben vagy laboratóriumban megszületik, még távolról sem érett arra, hogy azonnal alkalmazható legyen a gyakorlatban. Ahhoz, hogy az újszülött találmány életképessé váljék, még számtalan melléktalálmányra van szükség. A laboratóriumi találmány olyan, mint a mag, amely nélkül nem lehet fa. Azonban a magból magától még nem lesz fa; ehhez megfelelő talaj, nedvesség, napsütés, ápolás, nemesítés stb. szükséges. Hosszú az út, mely a laboratóriumi felismeréstől az üzemi alkalmazhatósághoz vezet.

Ez az, amit sok — különösen fiatal — csak elméletileg képzett mérnök nem lát meg, valamint ez az oka annak, hogy a gyakorlati ember hajlandó az egész elméleti kiképzést céltalannak vagy legfeljebb csak a professzorok részére fontosnak tartani. — Nézzük meg tehát, milyen is valójában a viszony elmélet és gyakorlat között.

Jelenségek felfedezésének és vizsgálatának eszközei a megfigyelés és a kísérlet, amelyeket tulajdonképpen nem lehet egymástól élesen elhatárolni: a kettő együttesen adja a tapasztalatot. A megfigyelés egy szokásos körülmények között lejátszódó jelenség szemlélése; a kísérlet egy jelenség megismétlése a természetben talán soha elő nem forduló, mesterségesen előállított körülmények között, hogy megismerhetők legyenek a jelenség olyan különlegességei, amelyek benne e mesterséges körülmények között fellépnek. Néha azt mondják, hogy a megfigyeléssel kihallgatjuk, a kísérlettel megkérdezzük a természetet. Emellett természetesen mind a megfigyelést, mind a kísérletet kell, hogy nagyon mélyreható agymunka előzze meg és kövesse, mert a természettudományok további feladata, hogy a jelenségeket megmagyarázzák. Ez azt jelenti, hogy érthetővé teszik a jelenségek közötti összefüggéseket, hogy láthatóvá lesz, mint kell egy adott jelenségnek egy másik meghatározott jelenséget logikus következményként követnie.

Minden gyakorlat és elmélet fejlődése azon múlik, hogy bizonyos kíváncsi jelenségeket lehet-e egyáltalán önkényesen előidézni, illetve hogy tisztában vagyunk-e azokkal a feltételekkel, amelyek között ez a jelenség bekövetkezik. Ha egy gyakorlati, esetleg elméletileg nem is elegendően képzett ember működése körében új jelenségekkel találkozunk, akkor ő is keresi az okokat, az előfeltételeket, amelyek az új jelenséget előidéznek. Ismeretei alapján magyarázatot keres, elméletet állít fel, hogy megmagyarázza a jelenség okát. Minden gyakorlati embernek is megvan az okokat illetően a maga teóriája, tehát a

gyakorlati ember is teoretikus, csak éppen néha különös és csupán személyes teóriái vannak. Nem állíthatjuk, hogy ezek a teóriák mindig hamisak; sőt, igen gyakran helytállóak. Sokkal gyakoribbak az elméleti emberek elégtelen teóriái, csak hogy ezeknek a kijavításával sem a gyakorlati emberek, hanem más elméleti tudósok foglalkoznak.

Azt mondhatjuk, hogy nincs olyan gyakorlati ember, aki elmélet nélkül dolgozna. Minden gyakorlati munka is azon alapszik, hogy meghatározott feltételeket meghatározott következmények és eredmények követnek. Azoknak a feltételeknek tökéletes megismétlése, amelyek például az első kísérletnél jelen voltak, sohasem lehetséges, minthogy közben idő múlt el, és számos dolog, amely az időben változik, közben mássá lett. Ha ennek ellenére sikerül a kísérlet megismétlése, akkor ezeknek a változó dolgoknak az eredmény szempontjából nem volt jelentőségük, és a megismételhető feltételek összességében találhatóak azok a döntő körülmények, amelyeknek az eredmény eléréséhez minden esetben jelen kell lenniök. Ha a gyakorlati ember idáig eljutott, akkor itt meg is áll, mert már elérte azt, amire neki szüksége van. A tudományos továbbkutatást rábízza a tudósokra.

Néha azonban a gyakorlati ember munkájában bekövetkezik az a pillanat, amikor a dolog egyszerre nem megy. Azt, hogy mi lehet ennek az oka, leggyakrabban nem tudja megmondani, hiszen látszólag most is minden úgy történik, mint a multban és teljesen érthetetlen előtte, hogy az eddig bevált gyakorlat egyszerre csődöt mond. Az ok pedig kettő lehet. Vagy a látszólag ugyanolyan módon létrehozott körülmények nem tartalmazzák valamennyi szükséges tényezőt vagy egy újabb tényező lépett fel, amellyel eddig nem kellett számolni.

Ekkor válik világossá, mily fontos az elméleti ember, a tudós szerepe. A tudós ugyanis közben elvégzi azt a látszólag felesleges munkát, hogy a feltételek közül, amelyek együttesen a gyakorlati ember munkáját eredményessé tették, sorjában elhagyja egyiket-másikat és figyeli az eredményt. Ilyen módon megállapíthatja, hogy melyek a lényeges, melyek a lényegtelen és melyek a káros feltételek. Ezzel azután esetleg lehetővé teheti az eljárás tökéletesítését és sikerét, de mindenképpen felderíti a sikertelenség okát. A tudós munkája természetesen időt kíván, de mert ő tudja, miképpen kell eljárnia, hogy előbb-utóbb eredményhez jusson, ilyen esetekben végül mégis ő bizonyul jobb gyakorlati embernek kettőjük közül.

Amit itt nagy vonalakban elmondtam, az tulajdonképpen nagy vonalakban a tudományos kutatás útja. Ebből a szempontból a gyakorlati ember a tudóstól abban különbözik, hogy hamarább abbahagyja a kérdezést. Megelégszik az elegendő feltételek megállapításával és nem tesz fel kérdéseket a szükséges feltételeket illetőleg. Természetesen ezt a hibát az elméleti emberek is nem egyszer elkövetik.

A tudomány és a gyakorlat tehát tulajdonképpen ugyanazt a módszert követi; a cél az, hogy valamely jelenséget vagy folyamatot olyan pontosan megismerhessünk, hogy azt önkényesen elő tudjuk idézni. A különbség pedig, hogy a gyakorlati ember megelégszik ennek a célnak elérésével, míg a tudós kutatásainak tárgyát minden összefüggésben meg akarja vizsgálni. Azt az előnyt, amely a gyakorlat számára a tudományos kíváncsiság kielégítéséből származik, már fent megmutattam. Egy kérdés minden oldalról való megvilágítása lehetővé teszi, hogy a vizsgált jelenség egy kiterjedt, kielégítő elmé-

letbe legyen beleilleszthető. Ebből a célból a tudósnak olyan kérdésekkel is kell foglalkoznia, amelyek a szóbanforgó gyakorlati problémával látszólag egyáltalában nincsenek összefüggésben. De csak így jut el egy jól felépített elmélethez, amely pedig a gyakorlat számára is óriási jelentőségű, mert az, ami ma esetleg tisztán elméleti kérdés, holnap alapja lehet a legfontosabb műszaki gyakorlatnak.

Gyakorlat és elmélet, technika és tudomány kezdetben nem voltak szétválasztva, mindkettő azonos okból, abból a kívánságból keletkezett, hogy a jövőt előre meghatározza. Csak később következett be, és csak látszólag, az elválasztás, mert az elmélet elkezdett látszólag felesleges kérdéseket feltenni és ezekre választ keresni, míg a gyakorlat megelégedett a napi szükséglet ismeretével. Azonban az idők folyamán kitűnt, hogy éppen ez a látszólag felesleges a leg-szükségesebb.

Mindaddig, míg egy eljárást, egy technológiát változatlanul alkalmaznak, egy műszakilag jól megszervezett üzemnek nincs szüksége tudományra. Azonban mi nincs alávetve a változásnak? A technikában sem marad változatlanul semmi. És így a technikának mindig mérítenie kell azokból a tartalékokból, amelyeket a tudomány halmoz fel a számára. Ha tehát a technikát fejleszteni akarjuk, akkor erre nincs hathatósabb eszköz, mint a tudomány művelése és támogatása.

Amit itt kifejtettem, azt több okból véltem szükségesnek elmondani. Először is nagyon fontosnak tartom az üzemi kísérlet és a tudományos kutatás fogalmának tisztázását. Gyakran tapasztalható például, hogy a gyakorlati életből a kutatóintézetekbe kerülő kutatók csupán a gyakorlati ember szemléletével végzik a kutatómunkát, és ezért van az, hogy ezek a kutatások néha a dilettantizmus ismérveit viselik magukon.

Fontosnak tartottam a fentieket elmondani azért is, mert sokan azt hiszik, hogy a tudományt félig is lehet csinálni, azaz meg lehet égedni a napi feladatok megoldásával. Meggyőződésem szerint ez nem kielégítő cél a tudomány számára, amely így éppen a tudományos munka tökéletlensége miatt nem töltheti be hivatását. Az ilyen fél munkával kompromittáljuk a tudományt és nem szolgáljuk a szocializmus építését. Csak az elmélet és a gyakorlat helyes összekapcsolása biztosítja a technika egészséges fejlődését.

GILLEMOT LÁSZLÓ levelező tag

Hazánkban a tudományos kutatás tervezése, abban az értelemben, ahogy arról Hevesi Gyula akadémikus beszél, aránylag nem hosszú multra tekinthet vissza. Az az 5—6 év azonban, amennyi idő a tapasztalatok szerzésére mostanáig rendelkezésre állt, mégis elegendő arra, hogy a főbb hibákat és eredményeket egyaránt egy bizonyos fokig le lehessen szűrni a tapasztalatokból. Azt hiszem, nem kell beszélni itt az egyén munkájának megtervezéséről, mert hisz az egyéni kutatómunka megtervezése végeredményben nem egyéb, mint amit minden kutató amúgy is csinál: az előtte álló feladat megoldására szolgáló út átgondolása és teendőinek rögzítése. Ilyen értelemben természetesen minden komoly kutató mindig megtervezte a kísérleteit, ha a tervezés kifejezést talán nem is alkalmaztuk erre a munkára.

Ami a tudományos kutatás tervezésének lényege, és amit itt tárgyalni érdemes, az tulajdonképpen nem az egyén munkájának előbb leírt tervezése,

hanem azoknak a tudományos feladatoknak megfogalmazása és szétosztása, amelyek a népgazdaság további fejlődése szempontjából előreláthatók és megfogalmazhatók. Amikor a tudomány tervezéséről beszélünk és egy megoldandó feladat határidejét kitűzzük, célszerű egy kissé megvizsgálni azt, hogy ez hogyan történjék. Elsősorban le kell rögzíteni, hogy egy-egy olyan feladat megoldásánál, amelyet gazdasági életünk fejlődése felvet, vagy amely tudományos felkészültséggel előrelátható, a megoldást és annak végeredményét illetően nehéz az egyént felelőssé tenni, de lehet felelőssé tenni érte egy intézményt, és pedig annál inkább, minél nagyobb az intézmény és minél jobb felkészültségű munkatársakkal és tudományos szervezettel rendelkezik. Másszóval a nagy kutatóintézetek merhetnek, sőt kell is határidőre feladatokat vállalniok, bízva abban, hogy akár az intézeten belüli, akár pedig több intézet kooperációja esetén az intézetek közötti munkamegosztás lehetővé teszi, hogy a nagy feladat egyes részletei olyan szakember kezébe jussanak, aki a maga különleges felkészültségével a rájutó részproblémát a belső munkamegosztás folytán adódó határidőre tényleg teljesíteni tudja is. A tudományos tervezésnek egyik döntő alapfeltétele tehát vagy nagy kutatóintézmények létesítése, amelyeken belül az egyes különleges képzettségű kutatók összmunkája révén nyerhet a kérdés megoldást, vagy pedig több kisebb intézmény vagy személy összefogása útján a munkamegosztás érdekében.

Az előbbiekből világosan következik, hogy a tudományos tervezés annál tökéletesebb és pontosabb lehet, minél jobb a munkamegosztás megszervezése. Itt rögtön le kell szögezmem azt, hogy a tudományos szervezésen korántsem valamilyen bürokratikus szervezést kell érteni, hanem csupán azoknak a szakembereknek és intézményeknek megtalálását, akik a feladatban vagy annak egyik részletében gyakorlattal bírnak, és ezeknek bevonásával a feladatok szétosztását kell csupán megoldani. Ezek szerint minden olyan ipari célkutatási feladat, amely egy meghatározott ipari létesítmény, új gépkonstrukció vagy új gyártási eljárás érdekében folyik, feltétlenül tervezhető, még hozzá pontos határidőre tervezhető, annál is inkább, mert hiszen a legtöbb ilyen feladtnál már elég széleskörű irodalomra lehet támaszkodni, tehát a megoldás útjait — az esetek legnagyobb részében — nem teljesen új természeti törvények feltárása útján kell megkeresni.

Az előbbi gondolatmenetből világosan következik, hogy egy reálishan kitűzött határidőt annál jobban és pontosabban lehet betartani, minél nagyobb szervezet dolgozik a feladat megoldásán és ezalatt itt nemcsak a kutatók étszámát értem, hanem azokat a tudományos segédmunkaerőket is, akik a sorozatos mérések végrehajtásánál működnek közre. Kormányzatunk már négy évvel ezelőtt létrehozta az iparági kutatóintézeteket, majd pedig nem sokkal később a Tudományos Akadémia támogatásával megindult a tervszerű kutatás az egyetemi tanszékeken és a közben létesült akadémiai intézetekben is. Így tehát már gyakorlatilag is egy olyan széleskörű tudományos hálózattal rendelkezünk, amely jelentős méretű feladatok megoldására képes, határidőhöz kötve, tehát a tudományos tervszerűség legszigorúbb feltételeinek betartása mellett. Azonban az előbbiekből nyilvánvalóan következik, hogy egy-egy feladat helyes és korrekt, továbbá határidőre történő megoldásának a feltétele az, hogy minél több kutató, minél szervezettebb egységben — és lehetőleg nem egymástól függetlenül — dolgozzék a feladat megoldásán. Ebből nyilvánvalóan következik az, hogy a rendelkezésre álló véges számú kapacitást elsősorban a súlyponti feladatok megoldására kell koncentrálni és ki kell

küszöbölünk a tudományos tervezésünkben régebben igen súlyosan megnyilvánuló, de még ma is meglévő hibát, hogy tudományos intézeteink túlzottan sokféle kérdéssel kénytelenek foglalkozni.

Ami az elért eredmények ipari alkalmazását illeti, tudományáganként külön-külön kell megvizsgálni azt, hogy milyen gyorsasággal várhatjuk az eredmények ipari gyakorlatba való átültetését. Egy rövid felszólalás keretében nem tudok teljes rendszeres képet adni erről, de egynéhány példa a kérdést mégis megvilágítja. Egy technológiai eljárás, amely meglévő munkagépeken a technológiai folyamatot meggyorsítja, a kutatás befejezése után elvileg nagyon gyorsan kerülhet át az iparba. Míg egy új géptípus kialakításánál a gép természetétől függően a sorozatgyártás megkezdése előtt egy prototípussal vagy esetleg egy kisebb szériával hosszabb és terjedelmesebb, nem ritkán egy-két éves megfigyeléssorozatot kell végezni, amíg az eredmények ténylegesen realizálhatók. És végül harmadik példának említem azokat a gyártási folyamatokat, amelyek egészen új gyárak létesítését teszik szükségessé, és ahol az eredményes kutatómunka laboratóriumi befejezése után menthetetlenül szükséges az eljárás nagyobb léptékben, pl. félüzemben való kipróbálása és csak ezután következhet a teljes gyárüzem megtervezése, felépítése és üzembehelyezése.

Ezek szerint tehát a tudományos terv elkészítésénél azokat a feladatokat kell elsősorban felmérni és helyesen kitűzni, amelyeknek megvalósítása még sikeres megoldás esetén is szükségképpen több évet vesz igénybe, és ezek a feladatok kell, hogy képezzék kutatóintézeteink munkájának a gerincét, elsősorban azért, mert nincsen más olyan szervünk, amelyik hasonló méretű feladatok megoldására önmagában alkalmas lenne. Nem akarom ezzel természetesen azt állítani, hogy kutatóintézeteink ne álljanak az ipar napi problémáival a legszorosabb kapcsolatban, azonban ha csak erre a feladatra, a napi problémák megoldására koncentráljuk a tudományos kutatásban rendelkezésre álló erőket, úgy menthetetlenül az a hiba következik be, hogy az évről-évre előforduló kisebb-nagyobb, pillanatnyi szükségéből adódó részfeladatok a nagy és döntő jelentőségű kérdések rovására kerülnek be tudományos intézeteink feladattervébe. Mivel maga a tudományos kutatás — mint az előbb hangsúlyoztam — a kutatási kapacitástól függően igen nagy pontossággal tervezhető, ehhez a tervezéshez azonnal csatlakoznia kell ezen nagy létesítmények félüzemi kísérleteinek és a további realizálás terveinek. A mi tervező munkánk ezeken a pontokon igen sokszor bizonyult hiányosnak és nem ritka eset az sem, hogy egyes döntő fontosságú laboratóriumi kísérletek lezárása után több év eltelik a félüzemi kísérletek megkezdésének időpontjáig.

Mint második legfontosabb tételt a tervezésre vonatkozóan tehát azt állítanám, hogy a tudományos tervnek a jövő döntő feladatait kell előtérbe helyeznie és azokat a kitűzött pontos határidőre úgy oldani meg, hogy az előre kitűzött határidő időpontjában a laboratóriumi kísérletet azonnal követhesse a félüzemi kísérlet. Ezeket a döntő feladatokat, amelyek nagy kutatási kapacitást igényelnek, rendkívül nagy körültekintéssel kell mérlegelni, létjogosultságukat előzetes gazdasági kalkulációval alátámasztani és a szükséges nagy beruházásokat a népgazdasági tervben már évekkel előre biztosítani. Ez természetesen mind azt mutatja, hogy a tudományos kutatómunkát nem elegendő a feladatok címszávaiban megtervezni, hanem egy-egy nagyobb kérdés már a feladat megkezdésekor a távolabbi jövő megtervezésénél a feladatok egész sorát vonja maga után, nem csupán a tudományos tervezés vonalán. Bár egy-

szerűbb a helyzet az új beruházásokat nem igénylő technológiai javítások területén, mégsem végződhet a kutatómunka egészen egyszerűen az új eljárás kidolgozásával. A többéves tapasztalat azt mutatja, hogy egy-egy új eljárás elterjesztését nem lehet csupán egy jelentés vagy dolgozat megjelenésére bízni. Feltétlenül szükséges az új technológiai folyamatot éppen azokkal megismertetni, akik azzal dolgozni fognak. Ez egyben az új technológia legjobb bírálatát is adja. Ennek következtében a tudományos kutatómunka befejezését azonnal követnie kell egy széleskörű kiképzési munkának, aminek nemcsak az a célja, hogy az új munkafolyamatot az azzal dolgozókkal megismertesse, hanem egyben tulajdonképpen újabb munkatársak széleskörű bevonását jelenti. Számos példát tudnék arra felhozni, hogy amikor az új technológiai eljárások bemutatására szervezett tanfolyamainkon a kiképzést befejeztük és a tanfolyam résztvevői elkezdtek az új technológiával dolgozni, az ő részükről indult ki igen sok kezdeményezés és javaslat az eljárás továbbfejlesztésére vagy pedig bírálat az intézet munkáját illetően az egyes részletkérdések kidolgozásának hiányosságára. Ez a most már lassan kialakuló folyamat egyik részlete csupán a tudomány és a gyakorlat szerves együttműködésének, aminek szükségességére Hevesi akadémikus előadásában rámutatott. Az eljárás bevezetésével kapcsolatos ismertető feladatok természetesen szükségképpen magára az eljárást kidolgozó intézetre hárulnak. Következik tehát, hogy a feladat megtervezésekor — amennyiben ipari célkutatásról van szó — a tervnek tartalmaznia kell az ipari bevezetéshez és kipróbáláshoz szükséges időt és munkaerőt is, amire pedig a múltban a tervezésnél csak igen kis súlyt helyeztünk. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban kell azt a tapasztalati tényt is leszögezmem, hogy egy kutatási feladat, amelyik egy meghatározott és előrelátható céllal indul, rendszerint annál nagyobb feladatokat ró az intézetre vagy a kutató szervre, minél szélesebb körben nyert az iparban bevezetést. A tapasztalat ugyanis az, hogy egy már kidolgozott és egyébként minden kritikát kibíró új eljárásnál éppen a vele dolgozók szereznek olyan tapasztalatokat, ismernek fel olyan újabb kutatási területeket, amelyek újabb és újabb tudományos feladatokat adnak az intézetnek. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy meglévő kutatóintézeteknek évről évre folyton fokozódó létszámot, még hozzá hatványozottan fokozódó létszámot kellene alkalmaznia részben azért, mert ipari és gazdasági életünk fejlődése az új problémák egész sorát adja, részben pedig azért, mert hiszen az iparba bevitt megoldott feladat is egy egész sor újabb feladatot hoz létre. Azt hiszem, elvileg nem volna helyes az, ha ezt a kérdést egy mechanikus létszámfejlesztéssé kívánnánk tenni. Nem volna helyes és egészséges ezeknek a további fejlesztési feladatoknak a kutatóintézetben való koncentrálása. Ahhoz tehát, hogy itt további egészséges fejlődés jöjjön létre, feltétlenül szükséges megteremteni az üzemi laboratóriumok hálózatát, amelyek az üzem napi problémáit is képesek megoldani, de képesek lépést tartani azoknak a már megoldott problémáknak a további fejlődésével, amelyek éppen a már megoldott kérdés realizálása során adódnak.

A tudományos tervezés és az elért eredmények ipari realizálása terén tehát a teendőket három főcsoportba lehetne osztani:

1. A hosszú időt igénylő, nagy ipari beruházással járó problémákat a létesítmény megvalósítása előtt évekkel már programmba kell venni, de a tudományos munka megtervezésével egyidejűleg, vagy nem sokkal később kell már megszületni azoknak az intézkedéseknek, amelyek az eredmények

realizálásához szükségesek. Röviden kifejezve: nemcsak a tudományos kutatást kell tervszerűvé tenni, hanem annak eredményeivel való gazdálkodást is.

2. A feladatok határidőre való megoldása érdekében a már meglévő és elég jól működő szervezetünket még jobbra és szervezettebbé kell tenni, hisz csak a legutóbbi évben tértünk rá arra az útra, hogy egy-egy bonyolult kérdés megoldásában a határterületeken dolgozó tudományok képviselőit is kezdtük bevonni.

3. A tudományos kutatóintézetnek kell ugyan az ipari bevezetést végrehajtani és ezt a feladatot legalább is alapvonalaiiban másra átruházni nem szabad, de nem is lehetséges. A már bevezetett témának továbbfejlesztésében, széleskörű elterjesztésében azonban már egyéb szerveknek is közre kell működniök. Itt döntő szerep vár a MTESZ egyesületeire is, akik ezt a feladatukat az utóbbi években már helyesen felismerték és sok esetben nyújtottak eredményes támogatást az intézeteknek. Nincsen azonban még szervezetenként biztosítva mindenhol az egyes kérdések részleteinek továbbfejlesztése, többek között ezért is lényeges volna a meglévő üzemi laboratóriumok kiegészítése és az üzemi laboratóriumi hálózat teljes kifejlesztése.

VADÁSZ ELEMÉR akadémikus

A tudomány és termelés kapcsolatának kérdéséhez

Hevesi Gyula akadémikus kartársunk világos összefoglalásban szemléltette előttünk az elméletnek és a gyakorlati megvalósításnak, a szocialista országépítésben tudományosan megalapozott egymásrautaltságát, szoros kapcsolatának szükségét. Érzékeltette a kapcsolatnak, a marxizmus-leninizmus szellemében történő, közvetlen érvényesülését a természettudományokban és a műszaki tudományokban, úgyszintén a többi alaptudománynak a társadalomalakulásban való közvetett szerepét. Fejtegetéseit teljes egészében magunkévá téve, fokozottan törekszünk azok megvalósítására. Ebben a vonatkozásban legyen szabad szűkebb szakmám területéről és a magam gyakorlatából néhány eddigi tapasztalatra rámutatnom.

A tudomány és a termelés kapcsolatának tudata sokakban megvolt ugyan a múltban, de a hallottak értelmében megvalósításról nem lehetett szó. Az osztálytársadalom kihatása a tudományra kenyérharcban, kenyéririgységben és protekcionizmusban mutatkozott, a gyakorlattal való kapcsolat pedig fizetett szakvéleményekkel, nem egyszer ugyanazon szakkérdésben, kapitalista üzleti érdekek szerint irányított különböző véleményekkel érvényesült. Még a bírósági döntésekben is, nem annyira tárgyi igazság, mint inkább a »szakértő« »társadalmi rangja« volt irányadó.

A kapitalista vállalat szolgálatában teljesen érdektelen volt reánk nézve a földtani vizsgálat eredménye, valamely keresett anyag jelenléte vagy hiánya. Az eredményt sohasem a tudományos vizsgálatnak tulajdonították, azért külön elismerés nem járt. Nem is lehettünk a múltban teljes értékű szakemberek, mert a munkánk célja, a magánhaszon szerinti értékesítés, közömbös volt számunkra. Elkülönülten végeztük az elméletből folyó gyakorlatot.

Földtani vonatkozásban nem volt nehéz feladat az országépítés kíváncsága szerint végzett tudományos munkának a termeléssel és a gyakorlattal való kapcsolása. A gyakorlati tapasztalatból fejlődött földtani tudomány mindig megtartotta kapcsolatát a vizsgálatok eredményét végrehajtó kutatással. A szocializmusban azonban ez a kapcsolat szervezett alakot kapott, tudományos

mukamódszerré fejlődött. A Szovjetunióban kifejlődött példamutató módszerek fejlődése *Hevesi* kartárs kifejező megállapítása szerint : 1. A tudomány tájékozódása a gyakorlat felé, ipari védnökségek, szocialista szerződések alakjában. 2. A termelés dolgozóinak aktív bekapcsolódása, új ötletek, új megoldások útján, sztahanovista-mozgalommal. 3. Munkateljesítmények fokozása, munkaegyüttesek alakításával. Ezen a fokon már a munka és a munkamenet tudatossá válik és ennek a tudatosításnak eszköze és módszere a teljes tapasztalatátadás, ismeretközlés, vagyis a tudatos munkára nevelés : a munka pedagógiája. Hivatásunk szerint, az új irány kiteljesítését, új szakemberek megfelelő nevelésével, a munka pedagógiai feladatául tekintjük.

A tudomány és a termelés kapcsolatának megértésére, a tudománynak az osztály nélküli társadalomban elfoglalt nagy szerepére történő nevelésünknek kiváló példamutatói a sztahanovisták, serkentő eszköze a dolgozók szocialista munkaversenye. Nagy lépéssel vitte előre a kérdést az értelmiségi dolgozók munkájának az ipari dolgozók munkája melletti elismerése s egyenlőjogsága. Egyideig nehezítette ezirányú fejlődésünket a felszabadított proletariátus nagy többségének az értelmiségi dolgozókkal szemben sokáig fennállott idegenkedése. Ez a multban fennállott munkaviszonyok mellett teljesen jogos is volt, ma azonban elvesztette objektív alapját, amit az értelmiségnek a szocializmus építésében való lelkes részvétele is bizonyít.

Nem kevésbé káros a tudomány és gyakorlat vagy termelés kapcsolatának egészséges kialakulására, egyes túlzó szakemberek részéről a gyakorlattal, illetve a termeléssel a tudományt elnyomni kívánó törekvés. Ez a földtani kutatás terén egyes esetekben mutatkozó irányzat olyan szűk prakticismus, ami a tudományos munkának a gyakorlattal való kapcsolatát is veszélyezteti.

A tudomány és a gyakorlat kapcsolatában reá kell mutatnunk a földtannak műszaki kívánalmakkal történő túlterhelésére. A földtan nem lehet szűkebb értelemben vett műszaki tudomány. Alkalmazott és a gyakorlati célt tekintő tevékenységében is oknyomozó természettudomány. Helytelen lenne, ha geológus vállalná, vagy geológusra hárítanák a közvetlen bányászati kutatással és mélyfúrással kapcsolatos feladatok végrehajtását. A geológus alapvető feladata a Föld keletkezésével, szerkezetével és fejlődésével kapcsolatos jelenségek feltárása és magyarázata, ami elengedhetetlen elméleti alapja a helyes ipari nyersanyagkutatásnak. Ebben a tekintetben eddigi nagyvonalú kormányzati támogatásunkhoz méltóan, földtani feladatunkat nagy mértékben előrevittük, új vonatkozásokkal gazdagítottuk s sok tekintetben be is fejeztük. Munkánkat gyakran hátráltatja a bányászati kutatás és a földtárás lemaradása, a technológiai eljárások kidolgozása vagy végrehajtása, ami nem geológusi feladat.

Végeredményben a földtan alkalmazása, a termelésbe való bekapcsolás, tudományos szintézis, minden földtani tudásunknak és vizsgálóképeségünknek meghatározott célú összesítése, amit a közösség érdeke és kíváncsága tesz tudományyá, nélkülözhetetlen eredményekké, hasznos társadalmi tevékenységgé. Ezt az örömteli munkát teszi könnyűvé számunkra a marxizmus-leninizmusban megszabott munkaegyüttes, egymásrautaltság, a szoros együttműködés szüksége és tudata. Tudományos munkánknak ilyen céllal, a nagy országépítésben lehetővé tett szabad érvényesülésével.

Kormányzatunk figyelméből egészben véve, elsőkké lehettünk a tudomány és a gyakorlat szoros kapcsolatának felismerésében. Minden eszközzel törekedtünk annak kiteljesítésére. Most már a szocializmus közgazdaságtanának

sztálini tudományos alapelveivel és tudatos alkalmazásával. Legnagyobbrészt felszámoltuk a múlt káros egyénieskedéseit, szakembereink legnagyobb részénél túljutottunk a passzív magatartáson is. *Lenin* megállapítása szerint (»Mi a teendő?«) a marxistáknak minden kérdést a szocializmus végcéljaival kell összekapcsolni. Hogy ezt tehessük, mindannyiunknak marxistává is kell lennünk.

Új értelmiségünk nevelésében már a párt és kormányzatunk ilyen irányú elveit érvényesítjük, ifjúságunkat a párt körül tömörítjük. Így marxista szellemenben nevelt fiatal dolgozóinkból a tudomány és gyakorlat együttesét maradéktalanul megvalósítjuk, a munka pedagógiájának mindent tekintetbe vevő segítségével.

WINTER ERNŐ levelező tag

Hevesi elvtárs előadása az előadás címe által jellemzett tárgykör problémáit minden oldalról nagyon behatóan kielemez és annak minden állítását csak helyeselni lehet. Szükségesnek érzem azonban a Hevesi elvtárs által elmondottakat a gyakorlatból és tapasztalatból vett néhány konkrét példán demonstrálni, remélve, hogy ezáltal hozzájárulhatok a hazai egészséges tudományos szellem kialakulásához.

Vitathatatlan tényként fogadható el, hogy a természet és társadalom életének egyes jelenségei egymástól nem függetlenek, egymást kölcsönösen befolyásolják és egymás létezését feltételezik. Az emberi test nagyon is sok különböző funkciójú szervből áll, amelyek mind az egész szervezet fenntartásáért dolgoznak, de egyik szerv sem tud a többiek közreműködése nélkül önmagában megélni. Az emberi agy funkcióihoz szükséges a többi szerv közreműködése, mert az agynak is táplálékra, oxigénre van szüksége, amelyet a többi szervek szolgáltatnak számára és a többi szerv elsatnyulása vagy hibás működése hosszabb-rövidebb időn belül az agy működésén is észrevehetővé válik és az emberi szellem megnyilvánulásaiban jelentkezni fog.

A természet és a társadalom különböző megnyilvánulásai és funkciói között ugyanilyen kapcsolat áll fenn. Nem lehet magasrendű szellemi tevékenységet elképzelni a társadalom összes tényezőinek együttműködése nélkül. A tudomány emberének kutatásaihoz a napi életszükségleteken felül is további eszközökre, anyagokra, adottságra van szüksége, melyeket a társadalom többi szerveinek kell előteremteni. A tudomány annál tökéletesebb anyagokat, kísérleti eszközöket tud kapni munkájához, minél tökéletesebb anyagok és eszközök megteremtésére képesek az emberi társadalom többi szervei. A tudomány előrehaladása tehát csak úgy lehetséges, ha vele párhuzamosan a többi társadalmi erő alkotókészsége is megnövekszik, amire ezek csak éppen a tudomány által nyújtott új felismerések segítségével lesznek képesek. A tudománynak és a minőségi és mennyiségi termelésnek tehát egymással állandó szoros kölcsönhatásban kell állaniuk, különben egyik is, másik is el fog sorvadni. A tudományt művelő embernek tehát éppen olyan tisztelettel kell tekintenie a termelésben résztvevőkre, mint megfordítva, és ez a kölcsönös tisztelet és bizalom oldhatja csak meg a társadalomnak mint egésznek egészséges és mindenki jólétét, mindenki munkájának eredményességét biztosító fejlődését.

A tudományos dolgozók részéről leggyakrabban felmerülő probléma a tudományos munka minőségének kritériuma. Sok felmerülő problémával kapcsolatban érzik azt, hogy a vele való foglalkozás nem nevezhető tudományos munkának, a munka minősége nem üti meg azt a mértéket, amit a tudományos munkától elvárhatunk. Hajlamosak vagyunk ilyen megfontolások alapján az

ipar különböző problémáitól elzárkózni és azt mondani, hogy ezek megoldása az iparban működő műszaki emberek feladata. Hivatkoznunk kell arra, hogy a természettudományok kísérleti tudományok. A természettörvényeket a természetben észlelt jelenségek alapján, azok között felismert okozati összefüggéseknek megfelelően állították fel. Tapasztalás és megfigyelés nélkül semmiféle természeti törvény nem született még meg. A természettudományok korábbi fejlődési szakaszaiban a tapasztalatok gyűjtését célzó kísérletek a tudósok laboratóriumaiban történtek. A természettudományok óriási mértékű kifejlődésével és a tudományos eredmények iparban és mezőgazdaságban való felhasználásával a laboratóriumok szűkeknak bizonyultak a szükséges ismeretanyag megszerzéséhez. Az ipari üzemek viszont olyan bőséges tapasztalati anyagot szolgáltatnak, amely az elméleti tudomány fejlődését is nagy mértékben viheti előre. Divatos mondás ma, hogy »a ma fizikája a holnap technikája«. Ez a mondás bizonyos mértékben meg is fordítható; azt is állíthatjuk, hogy a ma technikája a holnap fizikája is lehet.

Nagyon tanulságos példát szolgáltat erre a wolframszálas izzólámpagyártás fejlődése. Az izzólámpák gyártásának kezdeti szakaszában nagyon gyakran fordult elő, hogy a lámpák burája rövid használat után, a wolfram porlódása következtében, megfeketedett. A feketedést a wolfram párolgásának tulajdonították, ennek azonban ellentmondott az a tény, hogy azonos hőmérsékletű wolframdróttal bíró lámpák közül egyes példányok feketedtek, mások pedig nem. A probléma kiderítését Langmuir-re bízta, aki nem tartotta tudói méltóságán alulinak a kérdéssel foglalkozni, nem mondta, hogy ennek megoldása a gyártásban működő mérnökök feladata, hanem teljes erővel a kérdés tisztázásához látott. Az elindított kutatómunka során felfedezte az atomos hidrogént, felfedezte a híres Langmuir-féle körfolyamatot, kidolgozta a nagyvacuumok előállításának technikáját, felfedezte az elektron-kisülések tértöltés törvényét, a toriumos izzókatódát és új utat nyitott az adszorpciós jelenségek megmagyarázásához. Mindezen óriási eredményeknek kiindulópontja egy lámpagyártási üzemzavar volt. Megjegyezni kívánom még azt, hogy a Langmuir és más kutatók által kifejlesztett nagyvacuumok előállításának technikája tette lehetővé a Coolidge-féle röntgensövegek előállítását, amivel első ízben sikerült definiált hullámhosszúságú röntgensugarakat előállítani. Ez adta meg a lehetőséget a Moseley-féle törvény felállításához, amely az elemek rendszáma és az általuk kisugárzott röntgensugarak hullámhossza között állapít meg összefüggést.

A felsorolt példák mutatják az elmélet, illetve tiszta tudomány és a gyakorlat együttműködésének hatásosságát. Ami a kapitalista gazdasági rendszerben kivételnek és egyes emberek személyi adottságának volt tulajdonítható, azt — ahogy Hevesi elvtárs előadásából világosan kiderül — a Szovjetunióban intézményesítették és folytonos nevelő munkával állandóan tökéletesebbé teszik. Csak ennek az új tudományos szellemnek tulajdoníthatók a Szovjetunió által elért óriási tudományos és ipari eredmények. A régi, elmaradt, 85% analfabétával bíró Oroszországból negyedévszázad alatt, fejlett iparral és nagyszerű tudománnyal rendelkező ország lett. Olyan ország, mely a második világháború nagy mérközésében a nagy ipari és tudományos kultúrájú Németországgal sikerrel tudta a harcot felvenni.

Hivatkozhattam volna egy sokkal régebbi példára is, mert a hőelmélet második fő-tételének felismerése tulajdonképpen a gőzgépek hatásfokának javításával függött össze.

A felsorolt példák eléggé bizonyítják, hogy a szocialista tudomány a szocialista ország egész iparát nagy kísérleti laboratóriumnak tekinti, amint ez a Szovjetunióban — Hevesi elvtárs előadásából láthatóan — nagyon nagy mértékben megvalósult és ez a tiszta elméleti tudományok előhaladásához is elengedhetetlenül szükséges.

Lényegesnek látom, hogy a külföldiek mellett néhány hazai példára is hivatkozzam. A háború előtti magyar kísérleti fizika egyik legjelentősebb eredménye, az egyes elektronok kimutatására, ill. számlálására alkalmas elektron-sokszorozó kifejlesztése volt. Ennek alapját egy üzemzavar és egy gyakorlati probléma szolgáltatta. Az elektronsokszorozóhoz nagy szekunderemisszióval bíró anyagok szükségesek. A kétrácsos árnyékoltrácsú csövek gyártásánál nagyon nagy szórások voltak az anód-, ill. segédtrácsáramban, a segédtrács különböző nagyságú szekunderemissziójának megfelelően. A megindított vizsgálatok alapján megállapítható volt, hogy a segédtrács szekunderemissziója akkor ér el nagy értékeket, ha a getterként használt magnézium elpárologtatása nem elég jó vákuumban történik, a magnéziumgőzök eloxidálódnak és a segédtrácsra oxid alakjában rakódnak le. Ez a megfigyelés szolgáltatta az alapot az elektronsokszorozó elektródáinak készítéséhez, valamint a szekunderemisszió mechanizmusának megértéséhez.

Azt a gondolatot, hogy az elektronsokszorozó alkalmas lehet egyes elektronok kimutatására, szintén a gyakorlat szolgáltatta. Nagyon kis feszültségeket nem lehet elektronsöves erősítőkkal felerősíteni a csövek sörétzaja és az ellenállások termikus zaja miatt. Az erősítőtechnika mutatta ki, hogy elektronsokszorozóval egy nagyságrenddel kisebb zaj érhető el és ez éppen elégséges, hogy az egyes elektronoktól származó felerősített jel a zajszintből kiemelkedjék.

Saját hazai híradástechnikai iparunkat tekintve, sok hiányosságot és minőségi hibát találhatunk híradástechnikai alkatrészeinknél. Ellenállásaink és potenciómétereink egy része szigetelőlakk és korom szuszpenziójának felhasználásával történik és a szükséges különböző ellenállásértékeket a lakk és korom mennyiségi arányának változtatásával állítják be. Az tapasztalható, hogy a receptura pontos betartása ellenére az ellenállásértékekben nagy szórások mutatkoznak, gyakori a korai kiégés, nagy a szórás a termikus ellenállás-zajban stb. A dolgok felületes szemlélésénél azt mondhatnók, hogy ennél a problémánál tudományos kutatómunkára szükség nincs, egyszerű üzemi rendtelenségről, vagy a technológiai fegyelem megsértéséről van szó. A kérdést közelebbről megvizsgálva viszont azt látjuk, hogy az említett jelenségek a szén különböző diszperzitási fokával függnek össze, annak beállításához viszont mind a lakk, mind a korom fizikokémiai és kolloidkémiai sajátosságainak pontos ismeretére, mérhetőségére és jó definiálására van szükség. A magas zajnívó azzal függhet össze, hogy a szuszpenzióban lévő szénrészececskék szemcse-nagysága túl nagy, az ellenálláson átfolyó áramot kevés érintkezési pontnak kell felvenni, azok az egész test változatlan hőmérséklete mellett túlmelegsznek és a Johnson-féle törvény szerint a vártnál nagyobb zajfeszültséget adnak. A kérdés megoldásához tehát, annak banálisnak látszó volta ellenére, igenis komoly tudományos kutatómunkára van szükség, amelynek elvégzése nélkül a kérdést megnyugtató módon rendezni nem lehet.

Tudományos kutatóinknak nagy mértékben kell foglalkozni iparunk minőségi kérdéseivel. Nagy, újszerű elvi felfedezések aránylag ritkák, reprodukív kutatásainknál viszont befejezett kutatásról csak a reprodukálандó anyag, berendezés stb. 100 %-os minőségének elérése után lehet szó. Mások által már

előállított dolgokat elvileg a minőség 100%-os elérése nélkül reprodukálni nem tudományos munka, hanem amatőrizmus. Az elméleti és szakmai tudás befektetése akkor válik igazán szükségessé, amikor a kritikus minőségi követelmények teljes eléréséről van szó, a minőségi követelmények tudományos előfeltételeit kell tisztázni.

A 100%-os minőségi követelmények megkívánják az anyag, ill. berendezés elméletének teljes beható ismeretét. A legtöbb hiba ezen a vonalon követhető el. Jellemzésül megemlíthetem a fényképészeti iparok minőségi kérdéseit. A fényképezést a franciák fedezték fel, a felfedezés gyümölcseit a német fotóipar aratta le. Ennek az oka az, hogy a német laboratóriumok nem elégedtek meg elvi eredmények felmutatásával, hanem a jelenségek állandó figyélésével a gyártásban lévő szórások okainak kielemezésével, a pozitív irányban való szórások reprodukálhatósága tudományos feltételeinek megállapításával a német fotóipar produktumainak minőségét állandóan fokozni tudták és így ebben az iparágban vezető szerepre tettek szert.

Hasonló utat követett a magyar ipar is néhány területen és ahol ez az irányzat érvényesült, eredmény is mutatkozott.

Hozzászólásomban nem kívántam az elvi és tiszta elméleti kutatások jelentőségét csökkenteni. Ennek fontosságát teljes mértékben átérzem és az ezirányú munkát feltétlenül szükségesnek tartom, de emellett — amint Hevesi elvtárs előadásából világosan kitűnik — a tudománynak és ezen belül az elméleti tudományoknak is meg kell tartani az iparral, az étellel, a gyakorlattal való szoros kapcsolatát, mert az elméleti eredmények is összefüggnek az élet fejlődésével és csak akkor lesznek igazi eredmények, ha az összefüggés tényleg megvan. A tiszta elméleti felismerések eléréséhez is bizonyos ismeretanyaggal telített légkörre van szükség. Ha a légkör megvan, a tudományos felismerések korábban vagy később, de mindenképpen megszületnek. A világ mai állapotában a légkört az ipari és gazdasági élet tapasztalatai, megfigyelései, benyomásai teszik telítetté, az aktuális tudományos munkának tehát erre kell támaszkodnia, ezzel kell szoros egységgé összeforrnia.

Az iparban, a kutatóintézetekben, minden intézményben emberek dolgoznak, értelmiségi és fizikai dolgozók. Az emberek dolgoznak és megfigyelnek akkor is, ha nem nevezzük kutatóknak őket. Az iparban dolgozók számára a feldolgozott anyag nagyobb mennyiségének megfelelően a megfigyelések nagyobb lehetőségei adódnak. Ezeket a megfigyeléseket nem szabad elhanyagolni, ezeket a kutatóknak is értékesíteni kell. Legszeresebb kontaktusban az anyaggal a fizikai dolgozók vannak, a legközvetlenebb megfigyeléseket tehát tőlük nyerhetjük. Ezért fontos az értelmiségi és fizikai dolgozók viszonyának és szoros kooperációjának kérdése, mert abból nagyon nagy eredmények szülehetnek meg. Tapasztalásom szerint a legértékesebb kutató kádereket éppen a kellő szellemi képességgel bíró fizikai dolgozók sorából lehet nyerni. Saját munkatársaim közül a legjobban dolgozó kutatók a fizikai munkások közül kerültek ki.

Tudományos munkák értékének elbírálásánál véleményem szerint törekedni kell az abszolút mértékek megállapítására. Közlhetők nem nagy tudományos értékkel bíró munkák eredményei olyan külsőségek között, amelyek komoly tudományos értékre engednek következtetni és tartalmazhatnak igénytelenebb kinézésű dolgozatok nagy tudományos értékeit. A lényeges tehát a belső tartalom. Nagyobb jelentőségű egy új felismerést tartalmazó egyszerűen megírt munka, mint mások által megalkotott vizsgáló berendezéseken

rutinszerűen elvégzett méréssorozatok összefoglalása és egyszerű kiértékelése még abban az esetben is, ha utóbbi a tudomány és irodalom által megkívánt kellékekkel bőségesen el van látva.

MARKOS GYÖRGY

Hevesi Gyula előadásában utalt Marxnak arra a megállapítására, miszerint »A munka mindenekelőtt folyamat az ember és a természet között...« A »Tőké«-nek ugyenezen a helyén, de egy oldallal alább Marx rámutat arra, hogy a föld a szó legtagabb értelmében lehet munkaeszköz vagy munkatárgy és mindenképpen mint a »locus standi«, a munkatér vagy telephely, a termelés általános feltétele. A relatív értéktöbbletről szóló fejtegetéseiben az 552. és köv. oldalakon Marx még kifejti, hogy: »Beszélhetünk az értéktöbblet természeti alapjairól, majd megállapítja, hogy a »társadalmi termelés többé-kevésbé fejlett alakjától eltekintve, a munka termelékenysége a természeti feltételekhez van kötve«. Ez a gondolat, illetve gondolatsor Marxnál többízben visszatér és arra utal, hogy a termelésben nem csupán az a fontos, hogy *mit* és *hogyan*, hanem az is, *hol*, milyen körülmények között termelünk.

J. V. Sztálin ezt úgy foglalja össze, hogy »Minden az időtől, a helytől és a körülményektől függ«. Mindannyiunk előtt ismeretes Sztálin klasszikus megállapítása, hogy a természeti-földrajzi környezet a társadalom anyagi életének állandó és szükségszerű feltétele, amely előnyösen vagy hátrányosan, de feltétlenül befolyásolja a termelést. Sztálin, noha »mindenekelőtt« a természeti-földrajzi környezetet említi, megállapítja, hogy a döntőek mégsem a természeti tényezők a termelésben és így a termelés elhelyezkedésében, hanem a *termelési mód*.

Nem csupán azt kell tudományosan kutatnunk, mit és hogyan termeljük, hanem azt is, hogy *adott terméket hol* termeljük, s *adott helyen milyen termék termelése* a legelőnyösebb a társadalomra nézve. Ha helyesen választjuk meg a termelés telephelyét, elérjük azt, hogy azonos termésmennyiséget *kevesebb munkaráfordítással* termelhetünk, vagy azonos munkaráfordítással *többet termelhetünk*, s így a telephely természeti-földrajzi és társadalmi-gazdasági szempontok szerint való kiválasztásával is hozzájárulunk a bővített szocialista akkumulációhoz és ezen belül a társadalom maximális anyagi és kulturális igényeinek előnyösebb kielégítéséhez.

A gazdasági földrajznak, mint tudománynak feladata ma a szocializmus építésénél konkrétan az, hogy a gyakorlatból leszűrt elméleti általánosításokkal hozzájáruljon a termelés kapitalizmustól örökölt földrajzi elhelyezésének átalakításához, a földrajzi munkamegosztás szocialista rendszerének kidolgozásához, a természetátalakító tervek gazdasági-földrajzi megalapozásához és gazdasági kihatásainak kidolgozásához.

A beruházások és a termelés földrajzi, térbeli elhelyezése, diszlokációja, telepítése és általában a termelőerőknek az országban való elosztása, a termelés ágazatainak és irányának adott területen való megállapítása, a népgazdasági tervek alapján a *területi tervezés* vagy földrajzi tervezés feladata.

Ha így meghúzzuk a határvonalat, akkor nem terheljük meg a gazdasági földrajzot a telepítési politika stb. operatív kérdéseivel, éppúgy nem, mint a politikai gazdaságtant nem terhelhetjük meg a gazdaságpolitika napi kérdéseivel, mert ez esetben tönkretesznek mint tudományt. A párt és az állam vezető- és tervezőszervei csak azt várják, de ezt joggal várhatják a gazdasági

földrajztól, hogy kidolgozza gyakorlati tapasztalatok általánosítása alapján az elvi-elméleti alapokat, a tudományos útmutatásokat, a földrajzi munkamegosztás szocialista rendjének megvalósításához. A területi tervezés, a telepítéspolitiká dólga az, hogy a tudományos megállapításokból valóban levonja-e a gyakorlati következtetéseket s képes arra, hogy azokat konkretizálja.

Melyek azok a legfontosabb, elvi-elméleti alaptételek, amelyek a szocializmus gazdasági alaptörvényének értelmében a földrajzi munkamegosztás szocialista rendjének fölényét a kapitalizmussal szemben biztosítják, illetve lehetővé teszik?

Először : egy üzem vagy vállalat telephelyének megválasztásánál nem egy tőkés profitja, még csak nem is *egyetlen üzem* jövedelmezőségének szempontja, hanem az egész *társadalom érdeke* a döntő. Ez szabja meg nem csupán a termelés irányát, hanem a termelés helyének kiválasztását is.

Másodszor : A termelés elhelyezését nem *egy adott* és viszonylag szűken körülhatárolt területen kell és lehet mérlegelni, hanem — mivel az *ország területének döntő* része a társadalom tulajdonában van, kiválasztható a *legmegfelelőbb*, a társadalom szempontjából *legelőnyösebb terület a termelés számára*.

Harmadszor : »Az ország egész területe« földrajzi szemmel tekintve nem más, mint a társadalom *természeti-földrajzi környezete*, a társadalom anyagi életének állandó és szükségszerű feltétele, amely hat a termelésre. Tehát lehetséges a természeti-földrajzi környezet oly részének kiválasztása, amely a termelésre a legelőnyösebben hat azáltal, hogy a termelés önköltségét csökkenti a termelés növelését előmozdítja.

Negyedszer : Ezen az alapon lehetséges az egyes *természeti-földrajzi tényezők és elemek*, hatóerők és folyamatok egymáshoz viszonyított, mérlegelt, arányos, tervszerű ki- és felhasználása, azaz lehetővé válik a természeti-földrajzi környezet hátrányos elemeinek korlátozása, visszaszorítása ; az előnyös elemek és tényezők kifejlesztése az egész társadalom javára, — lehetővé válik a természet-, pontosabban a természeti-földrajzi környezet — nagyperspektívájú, tervszerű átalakítása.

Mindezek a kérdések szükségszerűen átvezetnek a *népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvényéhez*, amely a termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján érvényesülhet és érvényesül.

Gazdasági-földrajzi szemszögből mérlegelve ez annyit jelent, hogy a társadalmi termelés hatóköre alá tartozó ország egész területén annak minden döntő erőforrása számításba vehető és számításba veendő a termelés arányos földrajzi elhelyezésénél is. Ez alatt természetesen nem okvetlenül a termelés *mechanikusan, matematikailag kiszámított »egyenletes« elosztását* kell értenünk. A *lehetőség*, ami itt adva van, az az *ország földrajzi potenciáljának maximális kihasználására* adódó lehetőség. Ez teszi lehetővé a változatos természeti-földrajzi adottságok *maximális kihasználását*, pontosabban a *legelőnyösebb kiaknázását*. Ez esetben ezalatt nem a tőkés rendszerre jellemző, rablójellegű kiaknázás értendő, hanem a természeti-földrajzi tényezők és elemek *egymáshoz viszonyítottan* arányos felhasználása, s ugyanakkor az ország *egyes területeinek is egymáshoz viszonyítottan arányos, tervszerű és komplex* fejlesztése.

A földrajzi potenciál ilyen értelmű kihasználása a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvénye alapján azonban nem jelenti és nem is jelentheti azt, hogy a termelés földrajzi elhelyezésénél a *természeti-földrajzi tényezők a döntőek*. Hatásuk nem döntő, de fontos. A döntőek mindig a társadalmi-gazda-

sági és gazdasági-politikai szempontok: a gazdasági-építő, politikai-szervező és kulturális-nevelő funkciók, ezek együttes mérlegelése.

A szocializmus gazdasági alaptörvényének, a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének, a szocialista iparosodás és végül a termelőerők telepítése sztálini elvének hatása a szocializmus építése során a termelés szocialista elhelyezésében is csak fokozatosan érvényesülhet, — olyan mértékben, amilyen mértékben a termelőeszközök társadalmi tulajdonba kerülnek, amilyen mértékben csökken az ártermelés aránya, s amilyen mértékben veszt hatóerejéből az értéktörvény.

S hozzátehetjük, hogy ez a megállapítás nemcsak 'általánosságban, hanem *ágazatilag és területileg* is értelmezhető. Azokban az ágazatokban és azokon a területeken érvényesülnek és érvényesülhetnek leginkább az említett törvények és elvek, ahol a fejlődés a legelőbbre haladt. Azaz ágazatonként és területenként kell mérlegelnünk, mennyire hatnak már a felsorolt alapelvek, s milyen erősek még a multból örökölt hatóerők.

Hazánk geológiai szerkezetének, szénvagyonunk földrajzi és minőségi megosztásának elemzése alapján helyesnek látszott, hogy termikus villamosenergia termelésünk minél nagyobb hányadát az alacsony fűtőértékű, viszonylag nagymennyiségű, szállításra nem érdemes lignitekre építsük. Helyes volt az a cél, hogy jóminőségű barnaszeneinket más célokra tartalékoljuk. A helyes alaptételből azonban egyes esetekben hibás következtetéseket vontak le s elhanyagolták a jóminőségű széntelepek felkutatását és feltárását. Továbbá, ha figyelembe vesszük, hogy azonos kalóriamennyiségű szén- vagy azonos kilowattóra árammennyiség termelése lignit felhasználásával lényegesen többbe kerül, mint a jóminőségű, magasabb kalóriatartalmú barnaszének felhasználásával, nyilvánvaló, hogy népgazdaságunk fejlődésének jelen szakaszában nem célszerű elektromos energiánkat ennyivel nagyobb önköltséggel termelni. Ez esetben a természeti adottságokkal szemben áll a társadalmi-gazdasági szükség-szerűség. Viszont a felismerés következtében energiatermelésünk telephelyei megváltoznak, nem a lignitmezőkhöz, hanem a minőségi barnaszéntelepekhez igazodnak. Ennek következtében számos iparüzemünk, egész iparvidékeink földrajzi elhelyezését másként kell megválasztani. Természetes, hogy a technika fejlődik, lignitjeinket, ha nem is energiatermelésre, de vegyi célokra felhasználhatjuk. Ez ismét új irányt szab a termelésnek, a telephelyeknek.

Nehéziparunk fokozottabb fejlesztése nem jelent és nem jelenthet *kizárólagos* fejlesztést. Elképzelhető-e, hogy adott területen *csak* nehézipart fejlesztünk s kihasználatlanu hagyjuk egyrészt a rendelkezésre álló nem nehézipari nyersanyag-lehetőségeinket s azt a munkaerőtartalékot, amelyet a nehéziparban el nem helyezhető női munkaerő jelent?

Nehéziparunk fejlesztése a sztálini iparosítási elvek értelmében a nyersanyagbázisokhoz igazodik. Az így felmerülő lakás- és közintézményszükséglet szabja meg az új építkezések, lakótelepek, városok építésének színhelyét, földrajzi elhelyezését. Vajjon mi történne azzal a tervezőszervvel, amely tekintet nélkül az iparfejlesztésre, vagy a nehézipar termelésének fokozottabb növelésére, nem aszerint helyezné el földrajzilag a most folyó ötéves terv időszakában felépítendő 220 000 lakást, ahol azokra a termelés érdekében legnagyobb szükség van, hanem ott, ahol a lakások, lakótelepek, városok építése válla-latilag a legelőnyösebb, »legjövődelmesebb«, vagy ahol véletlenül rendelkezésre áll építési kapacitás?

A tiszántúli természetátalakító tervek végrehajtásával kapcsolatban, a régi termelési módszer felszámolásával eltűnnek a Tiszántúlról a nadrágszíj-parcellák és velük együtt eltűnnek a tanyák, amelyekről valóban senki sem mondhatja, hogy a legmegfelelőbb települési formát jelentik az anyagi és kulturális szükségletek kielégítése szempontjából. A természetátalakító tervek természeti-földrajzi és társadalmi-gazdasági megalapozása mellett a gazdasági-földrajz feladata az ilyen termelési, települési, közlekedési stb. khatások elemzése is.

Sztálin elvtárs arra tanít minket, hogy a gazdasági kérdéseket *ne egy* üzem jövedelmezőségének szempontjából, *ne egy-két év* távlatából, hanem a magasabbrendű népgazdasági rentabilitás szemszögéből, évtizedes távlatból szemléljük. Ezek a szempontok a földrajzi munkamegosztás kidolgozásánál egy további szempontot is vetnek fel.

A népgazdasági rentabilitás és az évtizedes perspektíva elve mellett elvként kell leszögeznünk, hogy az ipari vagy mezőgazdasági termelés földrajzi elhelyezkedésének kérdését sem szabad az *egyes* üzemek *rövid* perspektívája szempontjából megítélnünk. A szocializmust nem a levegőben, vagy a légüres térben építjük, hanem valóságos anyagi térben, adott természeti-földrajzi környezetben, adott nagyságú és jellegű területen. — Azaz az egyes üzemeket csak mint a népgazdaság szervezetének egy alkotóelemét, egy láncszemét kell felfognunk. Minden egyes üzemet vagy vállalatot az adott területnek minden egyes elemével összefüggő résznek kell tekintenünk. *Csak* nagy perspektívában, *csak* a népgazdasági rentabilitás szempontjából, *csak* üzemszoportokat, iparvidékeket, komplex gazdasági területeket tervezhetünk, s az egyes üzemeket ezeknek keretében csupán. Ebből következik, hogy nem helyes, ha a népgazdaság egyes ágazatai vagy egyes iparágak *egymástól függetlenül*, »ágazatilag« tervezik meg a termelés földrajzi elhelyezését. Egy adott területen minden létesítmény, termelőüzem, közigazgatási, szociális, kulturális létesítmény hat az adott területen élő egész gazdasági életre és egyben teljes egészében ennek hatása alatt áll.

Hogy meunyre nem lehet adott területen csak egyes üzemeket tervezni, vagy csak ágazatilag szemlélni a telephelyek kérdését, arra jó példa két rohamosan iparosodó megyénk mezőgazdaságának helyzete. Tekintve, hogy Borsod és Veszprém megyék súlyponti funkciója az ipari, pontosabban nehézipari termelés, ezekben a megyékben a mezőgazdaság fejlesztése, gépesítése, vetőmaggal, műtrágyával, oltószerekkel való ellátása, szervezeti fejlesztése nem látszik elsőrendű, jelentős feladatnak. Viszont épp azáltal, hogy ezekben a megyékben az ipar egyre nagyobb számú népességet von el a mezőgazdaságtól, éppen ezért volna szükség itt arra, hogy a mezőgazdaság műszaki bázisát minél nagyobb arányban kiszélesítsük s ezáltal egyrészt minél több munkaterőt szabadítsunk fel, másrészt minél előnyösebben láthassuk el az ipari népességet. Ha ez nem történik meg, ha a mezőgazdaságból az ipar elszívja a munkaterőt, a mezőgazdasági termelés hanyatlásával éppen az ipari termelés fejlődését veszélyeztethetjük.

És itt vetődik fel mezőgazdaságunk szocialista átszervezésével kapcsolatban a mezőgazdasági termelés feudálkapitalizmustól örökölt földrajzi megoszlásának kérdése. Feltétlenül hűbéri csökevény, hogy mezőgazdaságunk nagyrészt még mindig önellátó mezőgazdaság, melyben az árutermelés alacsony fokon áll. Ennek következtében a termelés nem észszerű, nem előnyös. Nem előnyös, nem lehet arányos és tervszerű. Mezőgazdaságunkban még nem lehetsé-

ges olymértű tervezés, mint az iparban s csupán tervszerűen befolyásolhatjuk a termelés földrajzi elhelyezését is. Befolyásolhatjuk ezt vetéstervekkel, beszállítással, szerződéses termeléssel, és nem utolsósorban az árpolitikával, de még csak utolsósorban sem bürokratikus közigazgatási rendelkezésekkel, amelyek tekintet nélkül az egyes területek éghajlati, talaj- és egyéb természeti-földrajzi viszonyaira, a népesség megoszlására, üzemenagyságokra, birtokviszonyokra, s szektorok megoszlására, tehát társadalmi-gazdasági kérdésekre, mechanikusan, sok esetben a kapitalizmustól örökölt »tapasztalati adatok« alapján állapítják meg a vetéstervet.

Fokozatosan szakítanunk kell a mezőgazdasági termelés multból örökölt földrajzi elosztásával is. Egyre inkább ott kell termelnünk minden növényt, ahol a minimális ráfordítással a maximális eredményt hozza a társadalom számára. Ennek előfeltétele azonban a szocialista szektor erősítése. Ily módon a termés hozamok többszáz százalékkal növelhetők, hatalmas területek szabadulhatnak fel új kultúrák számára, az újraerdősítés, védő erdősávok, víztárolók, duzzasztógátak számára.

Sajnos, jelenleg csupán tudományos kísérletképpen folyik, — tegyük hozzá eredményesen — hazánk kontinentális klímáján belül a szubtrópusi növények megfelelő termőterületeinek felkutatása. Vajjon nem ugyanilyen fontos, vagy még fontosabb lenne főbb mezőgazdasági növényeink optimális termőterületeinek tudományos módszerekkel való felkutatása? Ideértve mind a természeti-földrajzi, mind a gazdasági-üzemi szempontból tekintett optimalitást.

Az eddigiekből nyilvánvalóan megállapíthatjuk, hogy a gazdasági földrajz feladata — egyéb tudományokkal egyetértésben — az egész országra vonatkozó földrajzi munkamegosztás szocialista rendjének kidolgozása. A földrajzi munkamegosztás alapegységei a komplex gazdasági körzetek, a Szovjetunióban használatos névvel: *rayonok*, melyeknek főismérve, hogy az ország gazdasági életében meghatározott súlyponti feladatot töltenek be, amely köré csoportosíthatók egyéb funkciói, feladatai, amelyek együttesen adják meg az adott földrajzi terület profilját. A szocializmusban a *rayon* a termelés egy területi kombinációjának tekintendő.

Meghatározott jellegű gazdasági-földrajzi körzetek spontán, anarchikus és torz módon a kapitalizmusban is kialakultak. Ennek ellenére, mivel objektív törvényszerűségek alapján alakultak ki, objektív valóságnak tekinthetők. A mi most kialakítandó komplex gazdasági körzeteink a szocializmus alaptörvényeinek megfelelő objektív valóságok, még akkor is, ha jelenleg csupán keletkezésükben levő, *csírájukban meglevő* objektív valóságok. Éppen a tudomány feladata, hogy ezeket, a *keletkezés stádiumában* levő gazdasági-földrajzi egységeket felkutassa, funkcióikat, fejlődési irányukat tudományos vizsgálódás alapján meghatározza. Ha tagadnók a gazdasági körzetek objektív jellegét, kibontakozásuk szükségszerűségét és törvényszerűségét, tagadnunk kellene mindennemű tervezés, mindennemű munkamegosztás tudományos kialakításának lehetőségeit, s így termelésünk elhelyezését, a földrajzi munkamegosztás kialakulását a véletlenre, a »spontán« fejlődésre bízunk.

A *rayonok* kialakítása nem egyszerű határmegvonást jelent, hanem a kialakítandó területek természeti- és gazdasági-földrajzi potenciáljának és továbbfejlődési lehetőségeinek komplex felmérését és elemzését, az ország egész gazdasági életében betöltött funkciójának megfelelően.

Ma, amikor a szocializmust építő állam egyre több gazdasági funkciót végez, a gazdasági-földrajzi egységek egyben közigazgatási egységekké is válhatnak, sőt azzá is kell, hogy váljanak, mert elképzelhetetlen a szocialista közigazgatás a gazdasági alapokkal való egybevághóság nélkül.

A rayonok kialakítása után a végső feladat megfelelő vizsgálatok alapján és célkitűzések szerint az egyes ipari és mezőgazdasági üzemek, üzemkomplexumok, lakótelepek, kulturális és szociális létesítmények elhelyezésének kialakítása.

Míg az előző munkálatokban a természeti-földrajzi vonatkozású vizsgálatok mellett és a műszaki lehetőségek figyelembevételével a *gazdasági-politikai és gazdasági-földrajzi* szempontok voltak a döntők, itt már a vezetős szerepet a műszaki tudományok veszik át, az üzemépítés, városépítés, városkörnyék tervező és szervező ágazatok, ahogyan a Szovjetunióban mondják: az *építészeti földrajz*, — a nálunk használatos kifejezéssel: *településtudomány*.

Mindezeknek a tudományos munkáknak elvégzése a társadalmi, természeti és műszaki tudományok messzemenő együttműködését követeli meg egyrészt egymás között, másrészt az állami, tervező- és operatív szervekkel. Mert csak így lehet a gyakorlatot megbízható tudományos alapokra építeni, s így biztosítható, hogy a tudomány nem szakad el a gyakorlattól.

Ilyen módon válik lehetségessé, hogy a gazdasági-földrajz, a természeti-földrajz és egyéb természettudományok, továbbá a településtudomány és egyéb műszaki tudományok megad hassák azt az elméleti támogatást második öt éves tervünk földrajzi kialakításához, amit pártunk és kormányunk joggal vár el tőlük.

FREUND MIHÁLY levelező tag

Hevesi Gyula elvtárs magasszínvonalú, átfogó előadása teljes képét adta annak, hogy miképpen építik a tudományt a Szovjetunióban.

A kémia területéről néhány szerény megjegyzést fűzök ehhez az előadáshoz, amelyek kapcsolatosak a szocializmus építésével Magyarországon. — Különösen megkapott Hevesi elvtárs azon megjegyzése, hogy a Szovjetunió, óriási ipara jelenlegi gyártmányainak több mint felét olyan eljárásokkal nyerik amelyeknek kidolgozása a legutóbbi 10—12 éven belül történt az ország kutató-intézeteiben.

Mi még nagyon távol vagyunk ettől az eredménytől. De hiszen *kutató-intézeteink* fiatalok, pl. a mi Intézetünket, a Magyar Ásványolaj és Földgáz Kísérleti Intézetet a kormányzat öt éve állította fel, az első kutatóintézetek között, amelyek a felszabadulás után létesültek.

A vegyészeti ipar terén egész sor kutatóintézet létesült nálunk, amelyek a monopolista-kapitalista korszakban sohasem születhettek volna meg: a Magyar Ásványolaj és Földgáz Kísérleti Intézet, a Nehézvegyipari Kutató Intézet, a Szerves Kémiai Kutató Intézet, a Műanyagipari Kutató Intézet stb. Hogy csak egy példát hozzak fel, a mi Intézetünket az elmúlt évtizedek alatt hiába igyekeztünk nyélbeütni. A monopolista-kapitalista urak számára nem volt nálunk vonzó a csupán hosszúlejárátú profitot jelentő tudományos kutatás. A felszabadulás után lényegesen megváltozott a helyzet és a Kormányzat is zászlajára tűzte Sztálin elvtárs szavait: »A tudomány és a gyakorlati tevékenység kapcsolata, az elmélet és a gyakorlat kapcsolata. — Ezeknek egysége a proletariátus pártjának vezérsillagak«.

Nagyon megkapott továbbá, hogy Hevesi elvtárs kihangsúlyozta a párt XIX. Kongresszusa határozataiból, hogy: »Jobban használják ki a tudományos erőket a népgazdaság fejlesztésével kapcsolatos legfontosabb problémák megoldására oly módon, hogy biztosítsák a tudományos felfedezések széleskörű gyakorlati alkalmazását«.

Ez az, amit nálunk főleg hangsúlyozni kell. — Tudományos kutatóintézetünk elért eredményei, még a szerényebbek is, nagy jelentőségűek volnának a népgazdaság fejlesztése számára, ha a gyakorlatbavétel mindig lépést tartana a kutatással.

Pártunk és népi demokráciánk teljesen a tudomány és a gyakorlat kapcsolata kiépítésének a szellemében cselekedett, midőn a legnagyobb erőfeszítéssel bocsátott minden anyagi eszközt rendelkezésre, hogy a tudományunk rohamos fejlesztéséhez szükséges előfeltételeket megteremtse.

Ebben a fejlesztésben a vegyipari kutatóintézetek igyekeztek minél nagyobb mértékben kivenni részüket. Hogy példának hozzam fel a mi Intézetünk egyes szerény eredményeit: megteremtettük a *jó hazai motorkenőőljaj*at és ennek nagy szerepe volt az iparban, a mezőgazdaságban, a közlekedésben azzal, hogy zökkenésmentesen lehetett mindenhol az üzemet azóta fenntartani. Megpróbáltuk *megalapozni a magyar petrokémiai ipart*, az ásványolaj és földgáz termékek kémiai feldolgozásának új iparát, melynek Magyarországon a régi rendszer alatt még csak a csíráját sem engedték kifejlődni. Most már ezen eljárások egy része ipari kihasználás alatt áll, vagy megvalósítása, részben állami szerződések alapján is biztosítva van.

A tudományos kutatóintézetek eredményei és a gyakorlatbani megvalósítás között hiányzott azelőtt egy lépcsőfok, hiányoztak a kísérleti félüzemi berendezések az új eljárások kipróbálására, mivel az üveglombikból nem lehet a kikísérletezett módszert egyenesen, közvetlenül a nagyüzem körülményei közé átültetni. — A kémiai technológia terén egyrészt a tudomány, ill. a tudományos kutatás és másrészt a gyakorlatbavétel, ill. a termelés között különleges feltétel a *kísérleti üzemek létesítése*, ami a technika más területein nem súlyponti kérdés. Erre rámutattunk és kormányzatunk óriási áldozatokat hozott arra, hogy nagyméretű kísérleti üzemeket rendezhessünk be, melyek lépcsőfokot jelentenek a laboratórium és a nagyüzem között. — Olyan új iparág, mint a petrokémiai ipar, *új káderek nevelését* teszi szükségessé: a kísérleti üzemek nemcsak az újonnan kidolgozott eljárások kipróbálását teszik lehetővé úgy technikai, mint gazdasági szempontból, hanem egyben iskolát jelentenek a tervező-, a kivitelező- és az üzemek vezetéséhez szükséges felső és alsó káderek számára.

Társadalmi téren a METESZ kebelében működő Magyar Kémikusok Egyesületének is nagy szerepe van a tudomány és a termelés kapcsolatainak a kiépítésében. A Magyar Kémikusok Egyesületének előadásait meghallgatják az iparból fellátogató szakemberek, úgyhogy egy ilyen előadás és a kifejlődő vita valóságos összekötő hidat jelent és új célok kitzzését, megvalósítását készíti elő a tudomány és a termelés művelői között.

Ugyanezen célt szolgálják az egyesületek, így a *Magyar Kémikusok Egyesületének* munkabizottságai is, valamint a *Tudományos Akadémia szakbizottságai*. Mint Hevesi elvtárs előadásából hallottuk, csupán a Tudományos Akadémia Műszaki Osztályán mintegy 80 szűkebbkörű szakbizottság működik, melyekben résztvesznek az adott tudományágak vezető tudósai, az ipar, a

tervező irodák legkiválóbb mérnökei és az érdekelt minisztériumok stb. szakemberei is.

Hasonlóképpen a Magyar Kémikusok Egyesülete is *nagyszámú munkabizottságnak* ad keretet, melyek valamely meghatározott, szűkebb területen nemcsak a kutatóintézetek téma-tanácsának szerepét töltik be, és ezzel alkalmat adnak az ipar és a tudomány szakembereinek a közös tanácskozásra, hanem gyakran az iparban irányító szerepet töltenek be. Ilyen pl. a Gépkísérleti Munkabizottság, a Bitumen Bizottság, a Krakkgázbizottság, melyek Intézetünk profiljába tartoznak.

Meg kell emlékezni a *szabványosítás* kérdéséről is. Hogy az ásványolaj-ipar példájánál maradjunk, a Szabványügyi Intézettel együttműködésben Intézetünk nagyszámú szabványt dolgozott ki az összes ásványolaj termékekre és a kapcsolatos vizsgálati módszerekre vonatkozóan. Fokozott mértékben tekintettel voltunk az élenjáró szovjet ipar szabványaira és igyekeztünk a magyar szabványokat ezekkel minden tekintetben koordinálni. A szabványoknak a kémiai tudományok terén, — így az ásványolajiparban is — ahol a termékek minőségének meghatározásán van a főszűly, fokozott szerepük van. A szabványokban — tekintve, hogy azok megszerkesztésénél mind a tudomány, mind a termelő ipar, mind a felhasználók szakemberei résztvesznek — az összes tudományos és gyakorlati tapasztalatok mintegy besűrítve jutnak kifejezésre. Így a szabványoknak is nagy szerepük van a tudomány és a termelés szoros kapcsolatának a kiépítésében. Intézetünk a Szabványügyi Intézettel *szocialista szerződést* kötött a kapcsolatok kimélyítésére, éppen úgy, mint a termelő iparral és a Vegyipari Tervező Intézettel is. Hevesi elvtárs előadásából látjuk, hogy ezen szocialista megállapodások megkötésével helyes úton járunk.

A kémiai tudományok területén szép eredményeket ért el már eddig is a tudomány és a termelés kapcsolata. Az ipar szempontjából a tudományos fejlesztést nálunk is az ipari kutatóintézetek látják el, de magában az iparban foglalkoztatott dolgozók számára is nyitva áll a fejlődés és a fejlesztés lehetősége. A vezető mérnökök továbbképzéséről a *Mérnöki Továbbképző Intézet* gondoskodik, amelynek a működése az utóbbi két évben fokozott lendületet vett. — A *sztahanovisták* kiveszik részüket a kémiai ipar fejlesztésében is és az újítókkal együtt számos újabb problémát vetnek fel a tudósok munkája irányában.

Kíváncsinos volna azonban, hogy az ipari kutatóintézetekben kidolgozott eljárások gyakorlatba vételét fokozottabb mértékben szorgalmazzák mint eddig, a termelés fejlesztésének, a szocializmus építésének az érdekében — nehogy esetleg elsikkadjon azoknak az új eredményeknek, új eljárásoknak, új anyagoknak egy része, melyek talán nagy szerepet játszhatnak hazánk iparának fellendítésében.

SEDLMAIR KURT akadémikus

Az elmélet és gyakorlat egysége a biológiában és a mezőgazdasági tudományokban

Mint ahogyan az ipari termelés növekedésének üteme — más tényezők mellett — közvetlen függvénye a műszaki tudományok fejlődésének, a mezőgazdasági termelés fejlődése sem képzelhető el az agrártudományok fejlődése nélkül. Az utóbbiak fejlődése pedig — itt szószerint idézem Hevesi akadémikus szavait: »alapvető összefüggésben van a természet mélyebb megismerésére irányuló elvi és elméleti kérdésekkel«.

A kísérleti biológia tehát egyik alapja az agrártudományoknak, vagy szűkebb szakterületemre vonatkoztatva, a növényélettan alapja az érszerű földművelésnek. Biológiai elméleti kutatások nélkül növénytermesztés, növény-nemesítés, talaj- és trágyázástan egy lépést sem haladhat előre.

Nem elég Micsurin, Liszenko és a szovjet biológia tanait *ismernünk*, ezeket *alkalmaznunk* is kell; azt látjuk azonban, hogy Magyarországon még mindig mély szakadék tátong a gyakorlat és az elméleti biológia között. Legyen szabad Liszenko szavait idéznem: »Tanulmányozni a kultúrnövényt, tanulmányozni az igényeit, ez a biológus feladata. Minden egyéb kérdést abból a szempontból kell kidolgoznunk, hogy mennyire segít a növényi igények kielégítésének megoldásában. Csak az ilyen tudás segít a legnagyobb és legjobb termékek elérésében«.

A gyakorlattal való szoros kapcsolat nélkül nem ismerheti a biológus kellően sem a mezőgazdaság, sem az ipar kívánságait, azokat a szűk kereszt-metszeteket, amelyek a mezőgazdaság és mezőgazdasági ipar termelékenységét és termelésének fejlődését gátolják. Tyimirjazev szavaival: »Lehetséges, hogy sehol, semilyen más tevékenységben nem kell a sikernek annyi különféle feltételt megfontolni, nem kell annyira sokoldalú ismeret, az egyoldalú szem-pont általi elragadtatás sehol nem vezethet olyan nagy sikertelenséghez, mint a földművelésben.« (Művei, III. 71. old.)

Ezen egyoldalúság ellen egyetlen orvosság és biztosíték a gyakorlattal való szoros kapcsolat. Ennek a kapcsolatnak kétirányúnak kell lennie: »A tudomány-tól kapja a gyakorlat a földművelés művészete fejlődéséhez szükséges ismereteket, a gyakorlattól kapja viszont a tudomány, a maga részéről, a tények ismeretét, aminek következtében ő maga, tudományosabbá, előrelátóbbá válik«.

(Liszenko, Agrobiológia, 452. old.)

Még mindig azt látom, hogy a gyakorlattal való kapcsolat tudósainknak nem szükségesség, hanem időpocsékolás, nem öröm, hanem teher; ennek oka főleg az, hogy ezek a kapcsolatok nem magától adódnak, nem a feladatokból fakadnak, hanem erőltetettek, mesterkéltek.

A kapcsolat a gyakorlattal az egyetemen kezdődik, az aspiranturában folytatódik és a kutatói téma megválasztásánál konkretizálódik. A kutatói témák kidolgozása, maga a kutatás szoros kapcsolatban folyik a gyakorlattal, az eredmények átadása pedig koronája a munkának. Ezzel azonban nem fejeződik be a kutató munkája: tovább kell, hogy kísérje új fajtáit, új módszereit a nagy gyakorlatban, tudnia kell, hogy mi történik velük, hogyan válnak be, hol vannak a hibák. Így záródik a kör, mert új eredményeinek átadásával egyidejűleg és természetesen a gyakorlatból merülnek fel az új feladatok és igények.

Szovjet tanulmányutam alkalmával tapasztalhattam, hogy a gyakorlattal való szoros kapcsolat milyen természetes, szerves velejárójává vált a tudományos kutatásnak. Látszólag elvont, elméleti kérdéseknél is mindig világosan látták a szovjet kutatók a kapcsolatot az érszerű és súlyponti népgazdasági kérdésekkel.

A Maximovról elnevezett Moszkvai Növényélettani Intézetben Genkel és munkatársai például kiveszik részüket a nagy sztálini természetátalakító tervből. Bár ez az intézet nem tartozik sem a Mezőgazdasági Tudományos Akadémia, sem a Földművelésügyi Tárca körébe, mégis érszerű mezőgazdasági kérdések, illetve ezen kérdések elméleti élettani alapjainak megoldásán dolgozik és ezzel mérhetetlen hasznot hajt a szovjet mezőgazdaságnak.

Külön osztályok foglalkoznak például a szárazságtűrés, fagyállóság, sziktűrés, a fejlődés elméleti és a megtermékenyülés biológiai kérdéseivel. A kutatók évente hónapokat töltenek kiint a helyszínen, a gyakorlatban tanulmányozzák a felmerülő kérdéseket és nehézségeket. Nincs kutatóintézet a nagy Szovjetunió területén, amely ne foglalkozna az erdősávok kérdésével, de nincs kutató sem, ki ne szólhatna hozzá saját kutatásai alapján a füves vetésforgó legidősebb kérdéseikhez. Téves azt gondolni, hogy ezek a gyakorlati kapcsolatok elvonják a tudományos kutatót az igazi kutatómunkától, ellenkezőleg, munkája csak akkor válik igazán tudományossá, ha a gyakorlatból jött és a gyakorlatnak szól. A legnagyobb öröm, a legszebb jutalom látni, hogy a kutató dolgozószobájában, agyában, műhelyében, laboratóriumában, klímaházában, tenyészkertjében alkotott új módszer, gép vagy fajta hogyan vezet a dolgozó parasztok kezében a szántóföld millió holdjain nagyobb, biztosabb, jobb termékekhez.

KORACH MÓR, a műszaki tudományok doktora .

1.

Miután 40 évig a nyugati tőkés országok tudománya körében éltem, viszont kb. egy év óta módomban volt tapasztalatokat szerezni a magyar népi demokrácia tudományos életéből is, azt hiszem, érdekelni fogják a nagygyűlés résztvevőit az itt következő összehasonlítások, habár azok horderejét semmiképpen sem szeretném túlbecsülni, már csak azért sem, mert egy ilyen jellegű összehasonlítás, az adott körülmények között, távolról sem lehet kimerítő, csak egészen nagyvonalú és összefoglaló. Ha mégis felszólalok, azért teszem, mert tudománytörténeti kutatásaim során bizonyos megállapításokra jutottam, amelyek talán új megvilágításba helyezhetik a tőkés és a szocialista tudomány viszonyát.

2.

Köztudomású, hogy a tőkés országok tudományában idealista felfogás uralkodik, mégpedig annak teljesen degenerált, sőt misztikus formájában. Ezt Fogarasi Béla bőségesen kimutatta és kiváló pontossággal analizálta nemrég. Közismert tény az is, hogy a tőkés országokban mindjobban összezsugorodik a tudományos kutatásra szánt beruházások összege: a tudomány elszegényedik. Hogy csak egy példát mondjak: a bolognai egyetemen csak úgy tudtak egy elektronmikroszkópot szerezni, hogy közadakozáshoz fordultak; pedig Olaszország legtekintélyesebb és egyben a világ legrégibb egyeteméről van szó. Ismeretes dolog végre, hogy a tudományos káderek kiválasztásának alapja összehasonlíthatatlanul szűkebb a tőkés országokban, mint itt Magyarországon. Az én fakultásomon, ugyancsak a bolognai egyetemen, 25 esztendei oktatásom során, mindössze 2, azaz kettő proletár származású diák tanult, ami a megfelelő összlétszám 0,25%-a volt. Magyarországon ma már az egyetemi diákság 64%-a munkás- vagy parasztszármazású. Ha tekintetbe vesszük, hogy az olasz lakosságnak mintegy 90%-a munkás és paraszt, arra a következtetésre jutunk, hogy a tudományos káderek szelekciója a lakosság 10%-ára szorítkozik. Folytathatnám az összehasonlítást az egyetemek és növendékeik számával, a kutatóintézetek rohamos fejlődésével stb., de a mondottak azt hiszem, bőven elegendők annak igazolására, hogy a tőkés tudomány az involúció, a szocialista tudomány pedig az evolúció útjára lépett.

3.

A tudomány felfogásában, módszereiben és praxisában Magyarországon is, mint a Szovjetunióban és a többi, szocializmust építő népi demokráciában, a termelés és az ezzel összefüggő műszaki káder-növekedés terén, egyidejűleg a dolgozó tömegek aktív beavatkozásával a technika fejlesztésébe, és a kutatás alkalmazásával a népgazdasági terv feladataihoz, minőségi ugrás van folyamatban. Számomra a sok itt szerzett tapasztalat közül egy sem volt annyira gondolkodóba ejtő, mint éppen ez a minőségi ugrás. Ezt az ugrást a tudomány fejlődésének történetében, az előbbi minőségi ugrásokkal szemben a legfordulatosabbnak tartom, amelytől — szükségképpen — a tudomány új korszaka fog számítani: a tudománynak kollektív, az egész termeléssel és az egész dolgozó nép munkájával szervesen összefüggő korszaka, amelyben a tudomány nemcsak mint egyes tudósok vagy intézetek terméke, hanem mint az egész népközösség terméke és megtermékenyítője szerepel.

4.

Tételelem bizonyítására a bevezetésben említett tudománytörténeti kutatások néhány eredményét kívánom összefoglalni. Ebből a szempontból érdekes, hogy a haladó tudományos körökben is megoszlik még a vélemény a praxis tudományos jellege dolgában. Egy Milánóban lezajlott nyilvános vita alkalmával pl., Crowther, a hírneves progresszív angol tudós elnöklete alatt, több felszólaló úgy nyilatkozott, hogy a tudomány a görög elméleti iránnyal kezdődött. Ezzel a magam részéről azt a felfogást állítottam szembe, hogy a régi asszír és egyiptomi empirikus ismeretek is tudománynak számítandók, s így már a görögök előtt joggal beszélhetünk tapasztalati tudományról, amely az ősrégi ipari gyakorlatban öltött testet, s amelyet ugyanannak az idealista nézetnek alapján nem vettek tudományszámba, amelyből kiindulva még ma is sokan elvitatják az ipari praxis tudományos jellegét. Már Galilei jóval haladóbb szellemű volt, mint ezek: ő nyíltan beismerte, hogy mechanikai tudását sok tekintetben az egyszerű kézművesnek köszönheti. Tény azonban az, hogy az elmélet és gyakorlat egységét és kölcsönhatását csak Marx érveivel lehet diadalmasan megvédeni.

Szabályosan ismétlődő *oksági* kapcsolatok, *invariánsok* ismerete nélkül nincs kézművesség. Ennélfogva, bármennyire primitív értelemben is, de már a görögök előtt létezett tudomány. Ami nem volt a görögök előtt, az a *tudományos elmélet*; ismétlem, nem a törvényszerűségek ismerete, hanem a felületen mutatkozó jelenségek mögött rejlő, láthatatlan és tapinthatatlan tények eszmei képe (pl. az atomelmélet), amelyet maga Newton is lekicsinylően kezelte: »Hypotheses autem non fingo«. Az elmélet ilyen lebecsülése nyilván nem jelentheti azt, hogy Newton tudománya nem volt tudomány, eltekintve attól, hogy nála is sokkal nagyobb szerepe volt a hypothesisnek, mint azt ő maga gondolta és attól, hogy a törvényszerűségek matematikai kifejtése, még ha minden hypothesisist mellőz is, erősen elméleti jellegű.

A minőségi ugrás, amely a görögöknél megteremtette az elméleti tudományt, összefügg a rabszolgatársadalom és az annak megfelelő termelési viszonyok kifejlődésével; annak dekadens, idealisztikus degenerációja pedig, az ókori társadalom bomlásával. Ki kell emelni itt, hogy az elmélet elválása a gyakorlattól — ami azokra az időkre annyira jellemző volt —, a tudomány történetében beállott másik minőségi ugrás idején újra megszűnt.

5.

Ez a minőségi ugrás — mint az köztudomású — a Galilei-féle kísérleti módszerrel következett be. Ez a módszer szorosan összekapcsolta az elméletet a gyakorlattal, egészen a tőkés tudomány imperialisztikus dekadenciájáig, amikor újra tapasztaljuk az elmélet és a gyakorlat kettéválásának első pillanatra meglepő, de tulajdonképpen törvényszerű tünetét.

Ma már azonban az idealisták, a görögöket is túlcitálva, a valósággal úgy jártak, mint Alice a Csudaországban a macskával: nem maradt nekik belőle egyéb, mint a nyávogás. A mai idealista ismeretelméleti szőrszálhasogatás nem jut el soha ahhoz a szükségszerű konklúzióhoz, hogy azt a semmit, ami számára a világ, végeredményben egy semmi gondolja el: mert ahhoz, hogy ezt az önámítást és világcsalást felismerje, túlságosan raffinálnak és előkelőnek képzelet magát. Ez a talmi előkelőség viszont megkönnyíti neki, hogy a semmígondolta semmiből nagyon is tapintható, ehető és iható hasznot húzzon (és hajtson a — természetesen »idealista« — ágyúgyárosoknak). Ami pedig a tudatos csalókat illeti, azokról, mint tudósokról, nem is lehet beszélni.

Az utolsó, világraszóló minőségi ugrás a marxizmussal következett be a tudományban, a Galilei-féle kísérleti felfogásnak sokkal átfogóbb értelmezésével: Marxnál a praxis nemcsak a kísérletet, hanem az egész termelést befoglalja a tudomány területébe, s Engels mondja ki először, hogy a tudomány sokkal többet kapott a ipartól, mint az ipar a tudománytól. Lenin azután a napnál világosabban kimutatta, hogy az elmélet és a gyakorlat közt dialektikus kölcsönhatás áll fenn; s ennek a kölcsönhatásnak olyan méretű megtestesülését látjuk a Szovjetunió termelési gyakorlatában, amire a világtörténelemben példa nincs, de nem is lehet.

7.

Összefoglalva: a tudomány történetében az első minőségi ugrást az elmélet megjelenése hozta; a másodikat az elmélet összekapcsolása a kísérleti gyakorlattal; a harmadikat a gyakorlat társadalmi-termelési jellegének felfedezése, az elméletnek a termelési praxisra történt kiterjesztése, s a kettő összekapcsolásának társadalmi méretű megvalósítása.

Ez nem mesterséges, az eseményekre rákényszerített folyamat, hanem mélyenszántó, forradalmi, társadalmi fejlődés törvényszerű következménye, amely mind gyorsabb tempóban fogja átalakítani úgy a termelést, mint a tudományt, olyan irányokban és olyan eredményekkel, amelyekről a múlt század legmesszebbblátó gondolkodói is alig álmodhattak.

TARTALOMJEGYZÉK

Fogarasi Béla akadémikus :

A tudomány törvényei Sztálin »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című művének megvilágításában.	285
---	-----

Hozzászólók :

<i>Jánossy Lajos</i> akadémikus	302
<i>Rényi Alfréd</i> lev. tag	306
<i>Szörényi Imre</i> akadémikus	310
<i>Törő Imre</i> akadémikus	315

Molnár Erik akadémikus :

Voluntarizmus és fatalizmus (A társadalmi törvényszerűség kérdése Sztálin »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című művének megvilágításában.)	323
--	-----

Hozzászólók :

<i>Gunda Béla</i> , a történettudományok kandidátusa	338
<i>Szabó Imre</i> lev. tag	343
<i>Székely Endréné</i>	348

Nagy Imre akadémikus :

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet néhány közgazdasági problémája a népi demokratikus országokban	357
--	-----

Hozzászólók :

<i>Erdei Ferenc</i> lev. tag	378
<i>Dégen Imre</i>	380
<i>Fekete Ferenc</i>	386
<i>Csizmadia Ernő</i>	391

Hevesi Gyula lev. tag :

A tudomány és a termelés szocialista kapcsolatai	395
--	-----

Hozzászólók :

<i>Geleji Sándor</i> lev. tag	413
<i>Gillemot László</i> lev. tag	415
<i>Vadász Elemér</i> akadémikus	419
<i>Winter Ernő</i> lev. tag	421
<i>Markos György</i>	425
<i>Freund Mihály</i> lev. tag	430
<i>Sedlmayr Kurt</i> akadémikus	432
<i>Korach Mór</i> , a műszaki tudományok doktora	434

СОДЕРЖАНИЕ

Годичное собрание Академии Наук Венгрии в 1953 г.

Доклады Отделения общественно-исторических наук

академик Б. Фогараши: Законы науки в свете труда И. В. Сталина «Экономические проблемы социализма в СССР»	285
Содоклады:	
академик Л. Яноши	302
член-корр. АН Венгрии А. Реньи	306
академик И. Сореньи	310
академик И. Тэрэ	315
академик Э. Мольнар: Волюнтаризм и фатализм. (Вопрос общественной закономерности в свете труда И. В. Сталина «Экономические проблемы социализма в СССР»)	323
Содоклады:	
кандидат исторических наук Б. Гунда	338
член-корр. АН Венгрии И. Сабо	343
Секей Эндрене	348
академик И. Надь: Некоторые экономические проблемы перехода от капитализма к социализму в странах народной демократии	357
Содоклады:	
член-корр. АН Венгрии Ф. Эрден	378
И. Деген	380
Ф. Фекете:	385
Э. Чизмадия	391
член-корр. АН Венгрии Дь. Хевеши: Социалистическая связь между наукой и производством	395
Содоклады:	
член-корр. АН Венгрии Ш. Гелеи	413
член-корр. АН Венгрии Л. Жильмо	415
академик Э. Вадас	419
член-корр. АН Венгрии Э. Винтер	421
Дь. Маркош	425
член-корр. АН Венгрии М. Фрейнд	430
академик К. Седлмайр	432
доктор технических наук М. Корах	434

SOMMAIRE

Assemblée générale de l'Académie en 1953

Conférences de la Section de Sociologie et d'Histoire

<i>Béla Fogarasi</i> de l'Académie : Les lois de la science sous l'aspect de l'oeuvre de Staline : »Les problèmes économiques du socialisme dans l'Union Soviétique«	285
Interventions :	
<i>Lajos Jánossy</i> de l'Académie	302
<i>Alfred Rényi</i> membre correspondant	306
<i>Imre Szörényi</i> de l'Académie	310
<i>Imre Törő</i> de l'Académie	315
 <i>Erik Molnár</i> de l'Académie : Volontarisme et fatalisme. (La question de la légalité sociale sous l'aspect de l'oeuvre de Staline : »Les problèmes économiques du socialisme dans l'Union Soviétique«)	323
Interventions :	
<i>Béla Gunda</i> candidat aux sciences historiques	338
<i>Imre Szabó</i> membre correspondant	343
<i>Mme Endre Székely</i>	348
 <i>Imre Nagy</i> de l'Académie : Quelques problèmes économiques de la transition du capita- lisme au socialisme dans les pays de démocratie populaire	357
Interventions :	
<i>Ferenc Erdei</i> membre correspondant	378
<i>Imre Dégen</i>	380
<i>Ferenc Fekete</i>	386
<i>Ernő Csizmadia</i>	391
 <i>Gyula Hevesi</i> membre correspondant : Les rapports socialistes de la science et la production	395
Interventions :	
<i>Sándor Geleji</i> membre correspondant	413
<i>László Gillemot</i> membre correspondant	415
<i>Elemér Vadász</i> de l'Académie	419
<i>Ernő Winter</i> membre correspondant	421
<i>György Markos</i>	425
<i>Mihály Freund</i> membre correspondant	430
<i>Kurt Sedlmayr</i> de l'Académie	432
<i>Mór Kórách</i> docteur des sciences techniques	434

I N H A L T

Jahresversammlung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1953

Vorträge der Klasse für Gesellschafts- und Geschichtswissenschaften

Béla Fogarasi , Mitglied der Akademie: Die Gesetze der Wissenschaft im Lichte des Stalin'schen Werkes: »Die ökonomischen Probleme des Sozialismus in der Sowjetunion«	285
Korreferenten:	
Lajos Jánossy Mitglied der Akademie	302
Alfred Rényi korr. Mitglied	306
Imre Szörényi Mitglied der Akademie	310
Imre Törő Mitglied der Akademie	315
Erik Molnár , Mitglied der Akademie: Voluntarismus und Fatalismus. (Die Frage der sozialen Gesetzmässigkeit im Lichte des Stalin'schen Werkes: »Die ökonomischen Probleme des Sozialismus in der Sowjetunion«)	323
Korreferenten:	
Béla Gunda Kandidat der Geschichtswissenschaften	338
Imre Szabó korr. Mitglied	343
Frau Endre Székely	348
Imre Nagy , Mitglied der Akademie: Einige ökonomische Probleme des Überganges vom Kapitalismus zum Sozialismus in den Ländern der Volksdemokratie	357
Korreferenten:	
Ferenc Erdei korr. Mitglied	378
Imre Dégen	380
Ferenc Fekete	386
Ernö Csizmadia	391
Gyula Hevesi , korr. Mitglied: Die sozialistische Verbindung zwischen Wissenschaft und Produktion	395
Korreferenten:	
Sándor Geleji korr. Mitglied	413
László Gillemot korr. Mitglied	415
Elemér Vadász Mitglied der Akademie	419
Ernö Winter korr. Mitglied	421
György Markos	425
Mihály Freund korr. Mitglied	430
Kurt Sedlmayr Mitglied der Akademie	432
Mér Korach Doktor der technischen Wissenschaften	434

Ara: 30,— Ft